František Záruba

Počátky šlechtických hradů v Čechách

POČÁTKY ŠLECHTICKÝCH HRADŮ V ČECHÁCH

POČÁTKY ŠLECHTICKÝCH HRADŮ V ČECHÁCH

František Záruba

Plzeň 2025

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY
V PLZNI

HISTORICKÝ ÚSTAV
Akademie věd České republiky

Počátky šlechtických hradů v Čechách

František Záruba

Vydání publikace bylo schváleno Vědeckou redakcí Západočeské univerzity v Plzni.

Recenzenti:
Ing. arch. Petr Chotěbor, CSc.
Mgr. et Mgr. Stanislav Vohryzek, Ph.D.

Jazykové korektury: Mgr. Jiří Knap
Grafický návrh obálky: TAMDEM STUDIO, www.tamdem-studio.com
Typografická úprava: Jakub Pokorný

Vydala:
Západočeská univerzita v Plzni, Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň

První vydání, 472 stran
Pořadové číslo: 2431, ediční číslo: 55-005-25
Plzeň 2025

ISBN 978-80-261-1310-2
ISBN 978-80-261-1309-6 (brožovaná vazba)

DOI https://doi.org/10.24132/ZCU.2025.13102

Kniha vychází v rámci grantového projektu Ministerstva kultury ČR NAKI III
Mapa českých hradů: hrady jako kulturní fenomén, předmět výzkumu a památky minulosti
(DH23P03OVV040).

MINISTERSTVO
KULTURY

© Západočeská univerzita v Plzni, 2025
© Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2025
© František Záruba, 2025

Obsah

I. Slovo úvodem ... 2
II. Šlechtické hrady optikou bádání ... 3
III. Dvory a dvorce, sídla emancipující se šlechty ... 19

Počátky šlechty ... 19
Dvorce ... 20
(Starý Plzenec, Bílina, Praha, Vroutek, Chvojen, Volyně, Prčice, Bedřichův Světec, Dolní Kounice (Morava), Poněšice, Velebudice, Ledčice)
Vlastnické kostely ... 34

IV. Šlechtické hrady 13. století ... 43

Šlechta na vrcholu své moci a její hrady ... 43
Počátky šlechtických hradů ... 43
Šlechtické hrady a jejich typologie ... 51
Bergfrity a obytné věže ... 54
Palác ... 61
Hradní kaple ... 64
Brány ... 66
Hradby ... 68
Příkopy ... 68
Předhradí a hospodářské budovy ... 69

V. Střední Čechy ... 71

Český Šternberk a hrady v Posázaví ... 71
(Hrad u Čtyřkol, Zlenice, Stará Dubá, Kavčí Hora, Křivosudov, Borovsko, Rataje nad Sázavou, Pirknštejn, Horní hrad, Talmberk, Starý Zámek)
Valdek a hrady Buziců v Brdech ... 94
(Žebrák, Rožmitál, Březnice)
Hořovice a Řebřík ... 106
Říčany ... 107
Škvorec ... 113
Hrady na Mladoboleslavsku ... 115
(Dražice, Hrádek nad Zámostím)
Kostomlaty nad Labem ... 117

VI. Severní Čechy ... 119

Markvartici a jejich hrady ... 119
(Lemberk, Šarfenštejn / Ostrý u Františkova, Vartenberk, Valdštejn, Dolní Štěpanice, Zvířetice, Michalovice, Rotštejn)
Ronovci a jejich severočeské dominium ... 138
(Žitava, Ronov/Trzciniec, Krásný Buk, Ojvín, Lipý, Frýdlant, Hrad u Hvězdy, Dubá, Jestřebí)
Grabštejn ... 150

Hrabišici a jejich hrady ... 153
(Rýzmburk/Osek, Boršenštejn, Zavidov, Rechenberg, Perštejn)
Bílina ... 160
Hrady v údolí Ohře a v Krušných horách ... 162
(Egerberk, Neznámý hrad u Albrechtic, Hrad na Jozefínině skále, Starý Žeberk)
Žerotín ... 165

VII. Východní Čechy ... 169

Železnice a Pecka, hrady pánů z Železnice ... 169
Drobné hrady na okraji starého osídlení ... 175
(Šluspárk, Hrad na Zámeckém Vrchu, Vražba, Starý Vřešťov,
Kostelec u Heřmanova Městce, Mokřice, Pustohrad u Hořic)
Náchod a Brada, hrady Načeraticů ... 183
Vízmburk a hrady pánů s erbem zlatého střmene ... 187
(Červená Hora)
Košumberk a Komárka ... 195
Drslavické hrady pod Orlickými horami ... 195
(Litice nad Orlicí, Potštejn, Skuhrov, Rychnov nad Kněžnou, Rychmburk)
Hrady Švabeniců, pánů z Drnholce a pánů z Lomnice ... 199
(Trutnov, Orlík / Saldenstein)
Brandýs nad Orlicí ... 202
Žampach a Kyšperk ... 204
Homole ... 207
Hrady na Čáslavsku a v Posázaví ... 208
(Chlum, Ledeč nad Sázavou, Chřenovice)
Polná ... 215
Lichtenburské hrady ve východních Čechách ... 218
(Lichnice, Ronovec, Přibyslav, Žleby, Smrdov)

VIII. Jižní Čechy ... 223

Hrady Vítkovců ... 223
(Český Krumlov, Vítkův Kámen, Příběnice a Příběničky, Rožmberk,
Jindřichův Hradec, Vítkův hrádek, Stráž nad Nežárkou, Klokoty, Trhové Sviny,
Lomnice nad Lužnicí, Třeboň, Skalice, Nové hrady)
Hrady pánů Bavorů ze Strakonic ... 253
(Strakonice, Boršov, Srdov, Horažďovice, Bavorov, Pořešín, Střela)
Vimperk ... 275
Choustník ... 279

IX. Západní Čechy ... 285

Drslavické hrady ... 285
(Litice u Plzně, Potštejn u Žinkov, Velký Kuřim / Ruchomperk, Příkopy u Kdyně,
Zbiroh, Rýzmberk)
Starý a Nový Herštejn ... 297
Všeruby ... 299
Hrady pánů ze Svojšína a jejich rozrodu ... 301
(Třebel, Volfštejn, Hrad na Lazurové Hoře)
Švamberkové a jejich hrady ... 309
(Švamberk, Bor u Tachova)

Hrady na Klatovsku a Sušicku 315
(Budětice, Hrad pod Hrnčířem, Hrádek u Zborov, Rabí, Petrovice u Sušice, Pušperk, Janovice nad Úhlavou, Klenová, Velhartice)
Krašov 330
Bečov 334
Kleinštejn 335

X. Tvrze 339
XI. Kolonizační provizoria, „horské hrádky“ a refugia 357
XII. Závěrečné shrnutí 365

Poznámky 368
Resumé 400
Literatura a prameny 418
Index míst a jmen 452
Seznam vyobrazení 463

I. Slovo úvodem

Šlechtické hrady 13. století představují v rámci dějin hradní architektury v Čechách zcela mimořádnou kapitolu a jen těžko bychom hledali druhou podobou. Šlechtický hrad 13. století je totiž doslova symbolem proměny moci šlechty a nástupu rytířské kultury. Početná řada šlechtických hradů se dodnes tyčí na vrcholech kopců, příkrých ostrozích a jsou coby dominanty krajiny z větší či menší dálky dobře viditelné. Hrad totiž není pouhým sídlem či pevností, ale také symbolem nově nabyté moci, a proto často vizuálně ovládal nově budovaná rozsáhlá panství. Jiné hrady jsou naopak schouleny v údolích, nebo jejich ruiny dnes pohltil les. Ostatně už pouhé vlastnictví hradu bylo ve své době prestižní záležitostí a ne každé panství nabízelo dominantní terénní polohy vhodné ke stavbě hradu.

Kniha *Počátky šlechtických hradů v Čechách*, která se tímto čtenáři dostává do rukou, navazuje na *Hrady doby přemyslovské I., Královské hrady, biskupská sídla, Chebsko*, která vyšla roku 2023. V tomto svazku se nachází vhled do problematiky bádání o šlechtických hradech, po kterém následuje kapitola věnovaná starším sídlům rodící se šlechty, tedy dvorcům. Následuje vlastní jádro knihy – šlechtické hrady, které jsou uspořádané regionálně a s ohledem na rodová panství. Sledována je také jejich typologická klasifikace, které ale není přikládán klíčový význam, tak jak to dříve činil T. Durdík. Na závěr je připojena kapitola věnovaná tvrzím a kolonizačním provizoriím, „horským hrádků“ a refugiím.

Téma šlechtických hradů samozřejmě přitahovalo pozornost řady badatelů již od 19. století. Jména jako František Palacký, František Alexander Heber, Friedrich Bernau, August Sedláček, Dobroslava Menclová nebo Tomáš Durdík a řada dalších, jsou čtenáři jistě známi … zde není od věci připomenout citát Bernarda z Chartres, které své žáky učil, že „*jsme jako trpaslíci na ramenou obrů. Náš pohled může obsáhnout více a vidí dále než jejich. Ovšem ne proto, že by náš zrak byl pronikavější nebo naše výška větší, nýbrž proto, že nás nese a vyzvedává mohutná postava obrů*“, čímž vzdával hold svým předchůdcům, kterých si nesmírně vážil. Stejně jako on, tímto vzdávám hold naším výše zmíněným „obrům“ historie a kastelologie, na jejichž díle, oněch pomyslných zádech obra, stojíme a vidíme díky jim dál, než oni sami.

Věnováno památce těch, kteří věnovali svůj život poznání naší minulosti, dílu našich předků a také hradů a tvrzím, stejně tak mé milované rodině a přátelům.

František Záruba
V Praze 23. 4. 2024

II. Šlechtické hrady optikou bádání

Tehdy Čechy, Tater sě bojiecě,
neprázdni bychu, hrady činiecě.[1]

Obecným dějinám kastelologie a odborné literatuře o hradech v Čechách jsem se podrobně věnoval v předchozím svazku.[2] Zde se zaměřím především na bádání a literaturu, jež se bezprostředně dotýká tématiky šlechtického hradu. Hned zpočátku je potřeba upozornit na to, že šlechtický hrad je předmětem zájmu i z toho důvodu, že je součástí hned několika komplexních debat mezi medievisty, jež úzce souvisí s centrálními otázkami všeobecných dějin, a kromě toho i dějin šlechty. Proto si již historiografie v 19. století povšimla šlechtických hradů, jakožto stěží přehlédnutelného dokladu procesu postupné proměny či transformace ve středověku v Čechách a nástupu pozemkové šlechty.

V záhlaví kapitoly uvedený verš Dalimilovy kroniky zachycuje, snad jako jediný dobový narativní pramen, údajný impuls ke stavbě hradů v Čechách. Současně pro nás tento verš může představovat vhodný vstup do problematiky studia šlechtických hradů. Povšiml si jej již jeden z otců české kritické historiografie František Palacký, který jej uvedl ve svém základním díle Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, a to v partii, věnované počátkům vrcholně středověké šlechty za krále Václava I.: „*A poněwadž wpád tatarský r. 1241 dal příčinu k wystawení drahně hradůw nowých, a to pewnějších, bezpečnějších i auhlednějších, nežli byli hradowé staří; poněwadž nyní počato je stawěti, dle obyčeje Němcůw, téměř weskrze na strmých skalách neb horách, a to jak se zdá, náwodem stawitelůw německých; i poněwadž konečně w době této, působením dworu královského, nejen spůsoby a obyčeje, ale i jazyk německý u české šlechty docházeli obliby: není se čemu diwiti, že nowí tito hradowé dostáwali od té doby jména téměř naskze německá a stawše se oblíbenými sídly nejen prwních swých zakladatelůw, ale i dědicůw jejich, že podáwali příčinu ku podržení dědičnému rodiného jména německého i tehdáž, když moda, ze kteréž ono půwod swůj wzalo, dáwno w zapomenutí byla upadla. Tak kupř. Jaroslaw a Hawel, synowé Marwarta kastellána Děčínského, nazwali hrad od nich okolo r. 1241 wystawený Löweberg (nyní Lemberk), protože lwa nosili we štítu swém; Wok, syn a wnuk dwau Wítků z Prčic, jejichžto erb byla růže, postawiw mezi r. 1241 a 1246 hrad Rosenberg nad Wltawou, stal se prwním předkem slawného později w dějinách českých rodu pánůw z Rosenberka; Zdislaw, syn pana Diwiše z Diwišowa, král. maršalka r. 1224, wystawil r. 1242 hrad Šternberk w Kauřimsku, jehožto jméno stalo dědičným u rodu w Čechách i w Morawě až podnes kwetaucím; Boreš, syn Bohuslawůw, wnuk Sláwků z Oseka, počal se jmenowati přijmím z Risenburka, protože hrad Osek, w těchto letech nowě stavěný, tak od něho po německu přezwán byl; Smil, syn Jindřicha z Žitawy, purkrabě Budišínského, z příčiny podobné od roku 1246 wzal na se přijmí z Lichtenburka, kdežto jiní jeho bratři a strejcowé podrželi jména slowanská z Ronowa, z Lipé, z Přibyslavi a t. d.*“[3] Text vzniklý před téměř dvě stě lety je ve své podstatě velmi výstižný. Skutečnost, že mladší bádání, zvláště Václav Novotný, zmíněný verš interpretuje spíše v kontextu královských hradů, na významu Palackého díla příliš nemění.[4]

V. Novotný, který o století později revidoval práci F. Palackého, otázku vzniku šlechtických hradů podrobněji nerozvíjí a v zásadě opakuje totéž, co již bylo řečeno: „*Zasluhuje však povšimnutí, že se zde již, vedle hradů veřejných, lze říci královských, setkáváme i s hrady*

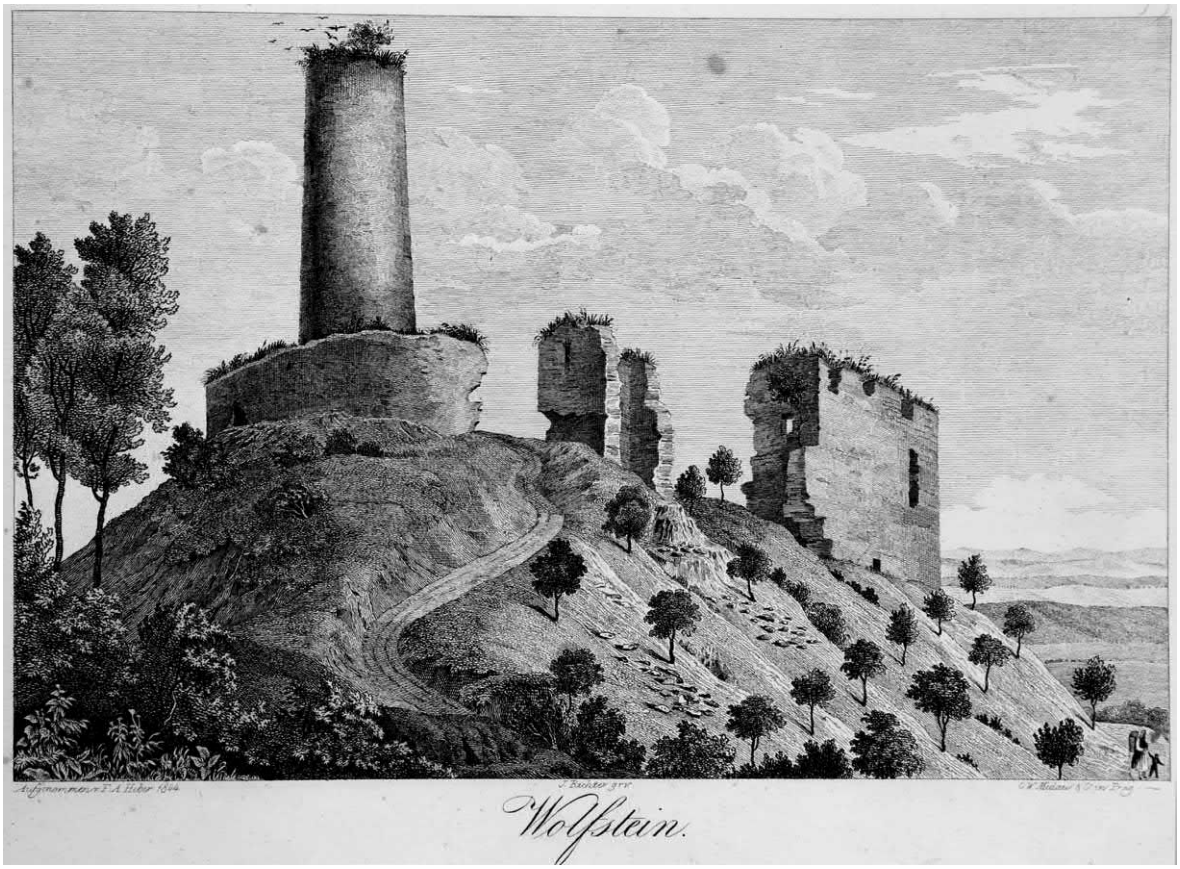

Obr. 1. Volfštejn, litografie podle kresby F. A. Hebera z roku 1844

soukromými, v držení jednotlivých rodů šlechtických a jimi přímo založenými. Je to zjev předtím nebývalý, který rovněž může býti dokladem pronikavé proměny hospodářské i sociální, s níž souvisí stále nápadnější povznášení společenské vrstvy šlechtické, a v ní stále určitěji se vytyčující skupiny šlechty vyšší […] *Kamenný hrad na vynikajícím místě pevně ohražený a úhledně zbudovaný odpovídá vzrůstajícímu sebevědomí tvořící se šlechtické společnosti, hrdé na svůj původ, silné svým jménem, vědomě se odlišující od společnosti ostatní*.“[5]

Ani starší historická literatura o hradech, reprezentovaná především dílem Františka Xavera Hebera, Friedricha Bernaua a především Augusta Sedláčka, otázku geneze šlechtického hradu nijak podrobně nerozvádí. Zmínění autoři sice zaznamenali početnou řadu šlechtických hradů, v případě díla A. Sedláčka téměř kompletní, ale jejich cílem bylo vytvoření soupisu všech tehdy známých hradů zámků i tvrzí, a podání jejich dějin, a to bez rozdílu, zda jde o hrady šlechtické, královské nebo biskupské. Ostatně August Sedláček to přímo zmiňuje v úvodu své knihy: „*Účelem mým jest vylíčiti panská sídla, hrady, zámky a tvrze doby feudální, t. j. ode středu 13. století až do rozvalení sídla aneb aspoň do té doby, kdy panská sídla starodávnou tvářnost měnívala* […] *Tudíž jsem pojal do sbírky sídla stará i taková, jež teprve v 16. století založena byla, poněvadž měla ještě tehdáž ráz pevnostní*.“[6] Jen in margine hesla, věnovaného vývoji některého z hradů se setkáváme s obecnými glosami, jež se týkají všeobecného vývoje hradů. V případě monumentálních *Hradů* A. Sedláčka, nám ale precizní soupis lokalit a poctivé vyčerpání písemných pramenů k jednotlivým lokalitám dává alespoň určité vodítko, při hledání odpovědi je však čtenář odkázán sám na sebe.

Kastelologie se ve dvacátých letech minulého století, kdy vycházely poslední svazky Sedláčkových *Hradů*, zabývala stavební podobou hradů pouze okrajově, rovněž stav archeologického bádání, které bylo tehdy v počátcích, neumožňoval komplexnější konfrontaci výpovědi

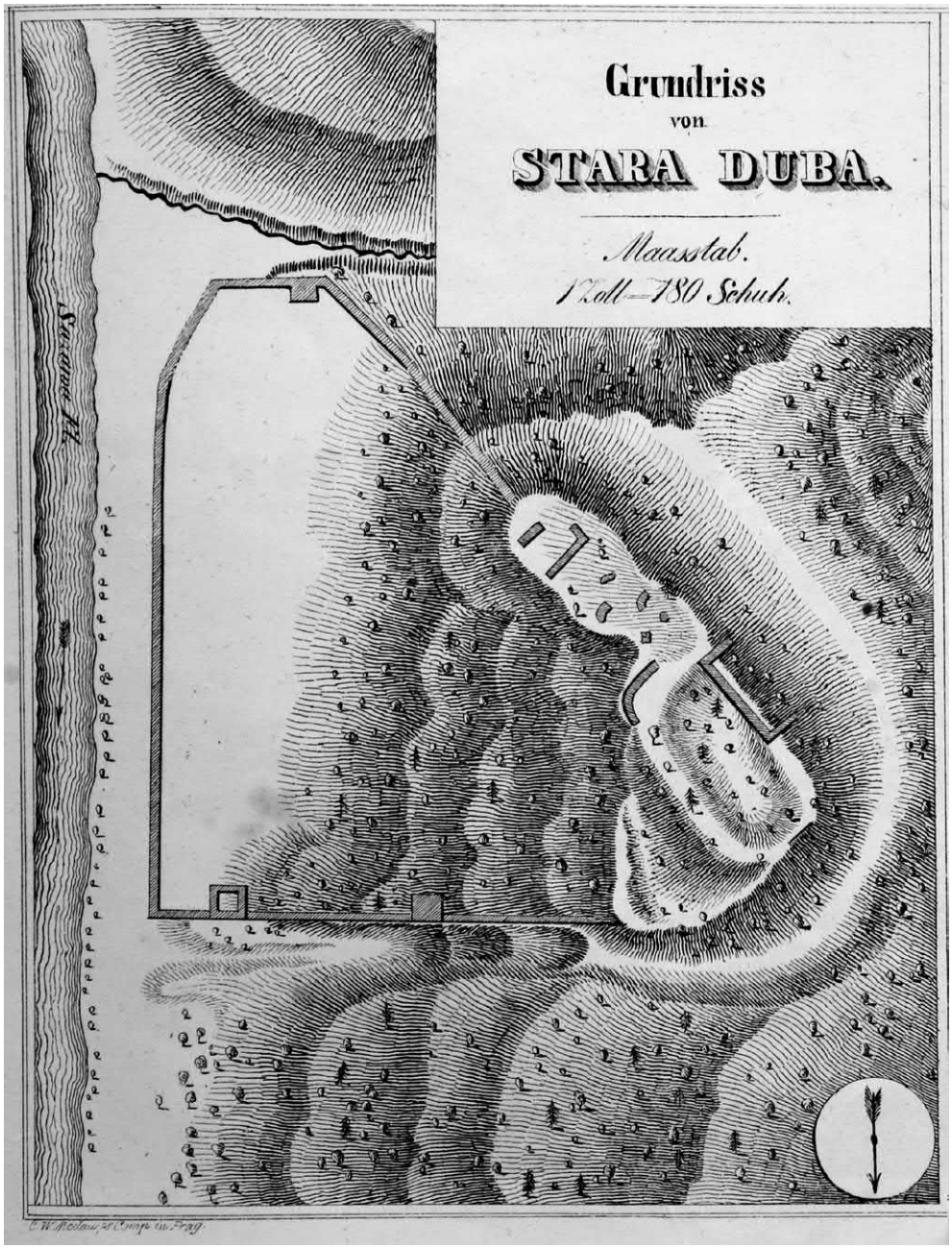

Obr. 2. Stará Dubá, půdorys areálu hradu podle F. A. Hebera

písemných pramenů se stavební podobou jednotlivých hradů ani s výpovědí hmotných pramenů. Totéž platí pro dějiny umění, nadto hrady obecně nepatřily do okruhu nejčastěji pojednávaných témat, a pokud vůbec byly zmiňovány, tak zejména hrady královské. Např. první profesor architektury na Akademii výtvarných umění Bernhard Grueber (1807–1882) nebo historik středověkého umění Josef Neuwirth (1855–1934), jenž se zabýval také památkovou péčí, věnovali problematice hradů jen několik málo stran textu. B. Grueber zmiňuje např. Strakonice, Rýzmburk nebo Český Krumlov, hlubší úvahu o vzniku šlechtických hradů bychom u nich hledali marně. V některých případech je připojen i půdorys, který ale zjevně nevznikl terénním průzkumem a nejspíše byl nakreslen až v pracovně z paměti. Rovněž *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém*, vycházející po roce 1918 pod změněným názvem *Soupis památek historických a uměleckých v Čechách,* k šlechtickým

Plán hradu Volfšteina.

Vysvětlení plánu: 1. cesta; 2. zatáčka její u nádržky opevněné; 3. místo brány; 4. konice a obilnice; 5. palác; 6. velká věž; 7. branná věž; 8. přístavek (mlýn?).

Obr. 3. Volfštejn, půdorys hradu z knihy A. Sedláčka Hrady, zámky a tvrze království Českého

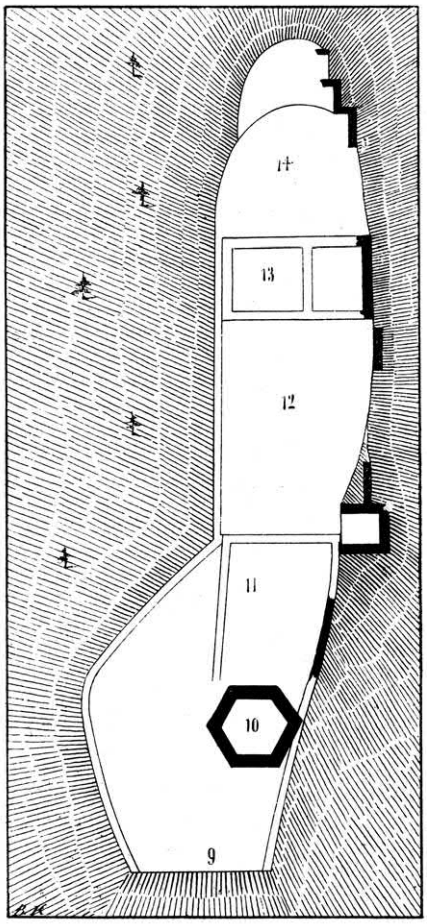

Plán většího hradu v Přiběnicích.

Obr. 4. Příběnice, půdorys hradu z knihy A. Sedláčka Hrady, zámky a tvrze království Českého

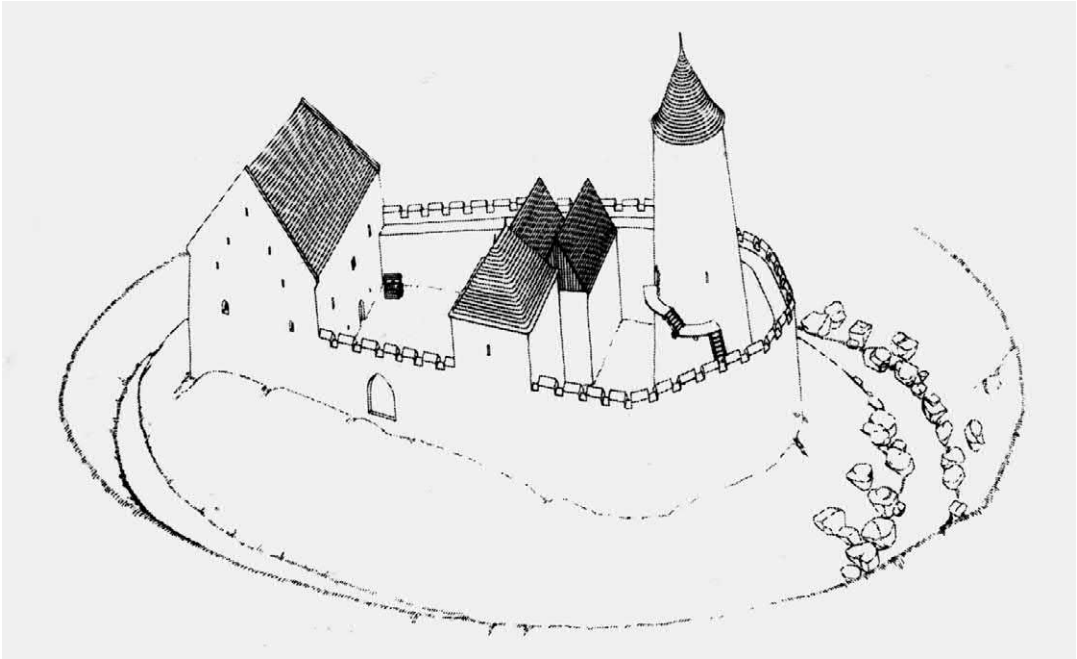

Obr. 5. Volfštejn, hmotová rekonstrukce hradu podle D. Menclové

hradům – pokud vůbec – poskytuje pouze velmi stručné informace, např. o Žerotínu se dovídáme jen to, že je situovaný na mírném návrší, obehnaný dvojitými valy, a že z paláce zbyly jen dvě vysoké zdi se zbytky omítky se sgrafitem.[7]

Stavební stránce hradů věnuje zevrubnější pozornost až Otto Piper, který ve své knize o rakouských hradech (*Österreichische Burgen*) popisuje také řadu hradů českých. Ze šlechtických hradů 13. století jsou to Strakonice, Rýzmburk, Žebrák, Zvířetice nebo Český Šternberk. Další zde popsané hrady jsou buď z mladšího období, nebo královské. Popisy hradů jsou již poměrně věrné, stejně tak i přiložené půdorysy. Lze jen litovat, že zpracoval jen menší část hradů v Čechách. Autor přirozeně neřeší komplexnější otázky vzniku šlechtických hradů.

Počátky moderního bádání o šlechtických hradech jsou spojené s Dobroslavou Menclovou, jež své představy vtělila do knihy České hrady z roku 1972, jejíž druhé doplněné vydání vyšlo v roce 1976.[8] Jde bezpochyby o monumentální dílo, které poprvé uceleně představilo vývoj hradní architektury v Čechách od hradišť až po 16. století. Nicméně koncepce knihy, respektive její členění, bylo zvoleno nešťastně – autorka nepříliš vhodně kombinuje členění dle architektonického stylu a hradní dispozice, nadto byla hradní typologie zvolena dle nejednotných a nejednoznačných kritérií. Na tyto nedostatky později opakovaně a oprávněně poukazoval především Tomáš Durdík.

Vzhledem k tomu, že D. Menclová příliš nerozlišuje panovnické, biskupské a šlechtické hrady, tak se poprvé s tematikou šlechtických hradů setkáváme v kapitole *Hrady románské z 12. a začátku 13. století*, kde za románský Pražský hrad a Roudnici řadí Strakonice a Blatnou, následuje císařská falc v Chebu a další stavby. Strakonický hrad totiž v podstatě považovala ještě za falc. V úvodu o vzniku prvních kamenných hradů se také krátce vyjadřuje k počátkům šlechtických hradů: „*O stavbě hradů ostatních feudálů slyšíme až do poloviny 13. století zcela výjimečně. Jen nejmocnější z nich, jako byli zámožní Bavorové, si dovolují postavit na svém dvorci kamenný panský dům, a to ještě pod ochranou církevního ústavu a jemu věnují jeho větší část. Zrovna takovou výjimkou byli na jihu Čech i Vítkovci…*“[9]

Důležitější je ale následující kapitola, nazvaná „*Hrady předklasické a klasické gotiky z druhé a třetí čtvrtiny 13. století*“, kde se hned v úvodu setkáme s poměrně podrobným

vhledem do geneze šlechty, včetně jejich sídel dvorců, tedy curií. Ke vzniku nových kamenných šlechtických i královských hradů se vyjadřuje takto: „*Avšak mezitímco staré správní hrady pomalu upadaly* [...] *vznikaly ve všech částech země nové kamenné hrady zcela samovolně. Část jich sice ke správě zbytku svých domén postavil král, ale valnou většinu postavili na svých teritoriích jeho vazalové* [...] *Jako nejpádnější důvod, jímž se tato skutečná záplava nových kamenných hradů vznikajících od poloviny 13. století odůvodňuje, se obvykle uváděla potřeba šlechty udržet v poslušnosti vykořisťované poddanské obyvatelstvo, které, jak jsme viděli, hrad už od doby knížecí živilo*.“ Následuje výklad o konsolidaci knížecí moci, počátcích kolonizace a D. Menclová následně čtenáře seznamuje i s pojetím vlády Přemysla Otakara II., který si údajně uvědomil chybu svých předchůdců, jež přehlíželi vzestup moci pozemkové šlechty na úkor královské moci. Právě „*revindikační snahy, ohrožující majitele půdy na místě nejcitlivějším*“, měly být důvodem ke stavbě hradů: „*K tomu, aby se mohli takovým zákrokům ubránit, potřebovali nezbytně dobře podle všech požadavků moderní techniky vybavené sídlo, založené nikoliv v otevřené krajině, ale na místě přírodou chráněném, postavené tak, aby mohlo odolávat zdokonaleným útočným a obléhacím zbraním. Nový vztah mezi pánem a poddanými, vytvořený kolonizací, mu také umožnil zbavit se zástupu nezúčastněných nevolníků a nahradit je početně malou, ale dobře vycvičenou a vyzbrojenou vojenskou posádkou*.“ Totéž měl učinit i panovník: „*Také on si začíná stavět na zbytcích svých rodových domén nové hrady, jejichž účelem je především obratně udržovat v šachu opevněná sídla šlechty, která se stává jeho konkurentem v politické moci a omezuje jeho absolutní pravomoc.*“ A dále: „*Šlechta, soupeřící s panovníkem o moc, se snaží vyrovnat se mu alespoň částečně i způsobem života, bydlením a potřebou reprezentace. Šlechtický hrad se tak stává takřka výtvarným symbolem nově se seskupující třídy velmožů, kteří se podobně jako vyšší duchovenstvo stále těsněji sdružují v uzavřený stav, žárlivě střežící svou moc a prestiž*.“ Dále se zde setkáme již s typologickým členěním hradů, kterým měly dominovat především převzaté hradní typy ze západní Evropy. D. Menclová tedy v následujícím výkladu rozčlenila stavby na: a) hrady typu sasko-hesenského; b) hrady typu podunajského; c) hrady Vítkovců v jižních Čechách; d) hrady Václava I., Přemysla II. a ostatní stavby dvorského okruhu a konečně e) feudální sídla na vesnici. Již z letmého pohledu je zjevné, že zde volně mísí typologii založenou na dispozici s typologií, jež odkazuje na stavebníka.

Jestliže struktura výše zmíněné části byla nevhodně vystavěna na dvou navzájem se nevylučujících kritériích, tak následující kapitola „*Hrady expresívní gotiky z konce 13., prvé poloviny 14. století a jejich doznívání*“ spočívá na ještě vratších základech, kdy jsou zohledněny jen některé prvky: a) hrady s okrouhlou věží s břitem; b) kastely; c) hrady s obytnou věží; d) dynamické dispozice; e) hrady s obalovou zdí a zaoblenými rohy; f) poklasické hrady s čtverhrannou věží a konečně g) hrádky a tvrze. V úvodu textu jsou popsány především některé aspekty ze života šlechty, např. početnost hradní posádky, manský systém, dvorsko-rytířská kultura atp. Autorka se následně ve výkladu přesouvá k době Václava II. a Jana Lucemburského.[10]

Ani zmíněný nedostatek však nic nemění na záslužné práci autorky, která texty doplnila o půdorysy hradních staveb. V řadě případů to bylo totiž poprvé, kdy se někdo zabýval jejich stavebním vývojem. Je přirozené, že názory D. Menclové mladší bádání v řadě případů doplnilo, přepsalo nebo i zcela vyloučilo, to ale nic nemění na jejich hodnotě. Jsou totiž přinejmenším svědectvím o tehdejším stavu poznání. Řada půdorysů nadto vychází z nepřesného povrchového zaměření s pomocí pásma nebo jen krokování. Jde tak spíše jen o terénní skici s určitou, byť orientační, výpovědní hodnotou. V řadě případů pokročila postupná eroze od doby pořízení nákresů, tedy od čtyřicátých a padesátých let natolik, že některé zde zachycené situace již nejsou patrné.

Genezi typologie hradů u D. Menclové jsme rozebrali již v knize Hrady doby přemyslovské I, věnované královským hradům.[11] Jen pro připomenutí zde můžeme uvést, že typologii založenou na dispozici jako první představil Carl Schuchhardt v roce 1931,[12] následně ji v předválečném Československu rozvíjel Herbert Weinelt.[13] V poválečné době byl tento přístup

rozpracován Arminem Tuulse nebo Richardem Schmidtem.[14] D. Menclová znala především práci Armina Tuulse, kterého uvádí v seznamu použité literatury. Svoji typologii nicméně rozpracovala z větší části samostatně, podrobně ji vysvětluje ve svém článku k typologii moravských hradů (*Beitrag zur Typologie der mährischen Burgen*) z roku 1971.[15]

Jak bylo již výše zmíněno, typologie D. Menclové trpěla řadou neduhů, které trefně shrnul už T. Durdík: „*Hlavní z nich je neujasněnost systému třídění jednotlivých objektů. Je jasné, že chceme-li klasifikovat jakýkoliv jev, musíme mít pro jeho dělení pro všechny skupiny jednotné kritérium. Pokud tomu tak není, je možno jednotlivé jedince, zařazené na základě vymezení určité skupiny, přisoudit bez potíží i do skupin dalších, definovaných na základě jiných znaků. Taková situace nastala bohužel při třídění, které pro svou knihu autorka zvolila. Některé skupiny jsou vymezeny na základě typologickém (např. hrady typu sasko-hesenského, kastely či hrady s obytnou věží), jiné na základě příslušnosti stavebníka a geografického rozlišení (hrady Vítkovců v jižních Čechách), další na základě osoby stavebníka a výtvarné příslušnosti (Hrady Václava I., Přemysla II. a ostatní stavby dvorského okruhu), jiné pak na základě charakteristické součásti (hrady s okrouhlou věží s břitem), další na základě typologickém a stavební manýry (hrady s obalovou zdí a zaoblenými rohy), jiné na základě slohové příslušnosti a charakteristické součásti (poklasické hrady s čtvernou věží), další na základě kritérií zcela nejasných (dynamická dispozice) a podobně. Například hrad Pirkštejn je zařazen mezi dynamické dispozice,*[16] *ale rovněž by jej bylo možno přičíst mezi dispozice sasko-hesenské, či mezi hrady s obalovou zdí a zaoblenými nárožími. Takových příkladů by bylo možno uvést velké množství. Dále je nutné upozornit na to, že je-li již některá skupina definována, musí objekty do ní zařazené odpovídat této definici. Je-li jedním z hlavních znaků sasko-hesenského typu okrouhlá útočištná věž,*[17] *není do něj možno zařadit hrad Říčany, který má velkou obytnou věž čtverhrannou;*[18] *je-li charakteristickou součástí hradu typu podunajského velká, částečně obytná věž,*[19] *lze sem sotva řadit Choustník a Klenovou,*[20] *jejichž věže obytnou funkci zcela postrádají a podobně*.“[21]

Výzkum opevněných sídel šlechty doby přemyslovské, tedy především dvorců, ale také hradů a tvrzí, byl hlavním badatelským zájmem Antonína Hejny. Již od nástupu do Archeologického ústavu v Praze v roce 1952, kde poté působil v podstatě až do konce svého života, zkoumal řadu hradů a tvrzí: tvrz ve Zvíroticích, tvrz v Žehuňském rybníku na Poděbradsku, latrán v Příběnicích, Bolkov u Libče atd.[22] Následně se Hejna soustředil na studium panských sídel v nejstarším horizontu jejich výskytu. Jeho kandidátská disertace *Hrazená sídla období časného feudalismu – venkovské feudální sídlo v Čechách do počátku 13. století* z roku 1961 toto badatelské téma otevřela pro další výzkum.[23] Následovaly archeologické výzkumy dvorce Chvojna (1966–1970), hradu Brada (1966–1977), hradu Týnce nad Sázavou (1969–1973), ve Vroutku (1973), Velešína u Krumlova (1974–1975), Strakonic (1975–1976) a také tvrze Volyně (1975). Výsledky výzkumu těchto archaických sídel – převážně dvorců, shrnul v článku *Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách* z roku 1983.[24] Roku 1972 zahájil A. Hejna svůj nejrozsáhlejší výzkum hradu Vízmburk, který byl dle jeho prvotních odhadů jednoduchým šlechtickým hradem z poloviny 13. století, tedy měl zapadat a do jisté míry doplňovat jeho výzkum dvorců. Záhy se ovšem ukázalo, že jde o tzv. zavřený hrad, jehož zdivo se v některých místech dochovalo do výše 8 m – a co je důležité, rozhodně nešlo o prostý šlechtický hrad, ale o malý, kompaktní a také mimořádně výstavný objekt, který neměl v náročnosti architektury mezi šlechtickými hrady téměř konkurenci. Nalezený objekt bylo tedy potřeba, posuzováno na základě jeho výstavnosti, zařadit na opačnou část škály staveb. To s sebou přinášelo řadu problémů, nejen badatelských. Už při odkrytí se ukázalo, že hrad byl vystavěn z jemného pískovce, který na vzduchu výrazně degraduje a vyvstala otázka, jak nález prezentovat a jak jej konzervovat.

Po smrti D. Menclové převzal pomyslnou štafetu výzkumu hradů Tomáš Durdík. Také on se věnoval šlechtickým hradům, prováděl výzkumy jednotlivých lokalit a jejich celkového vývoje, byť je z jeho životopisu i bibliografie patrné, že královské hrady pro něj představovaly prioritu.

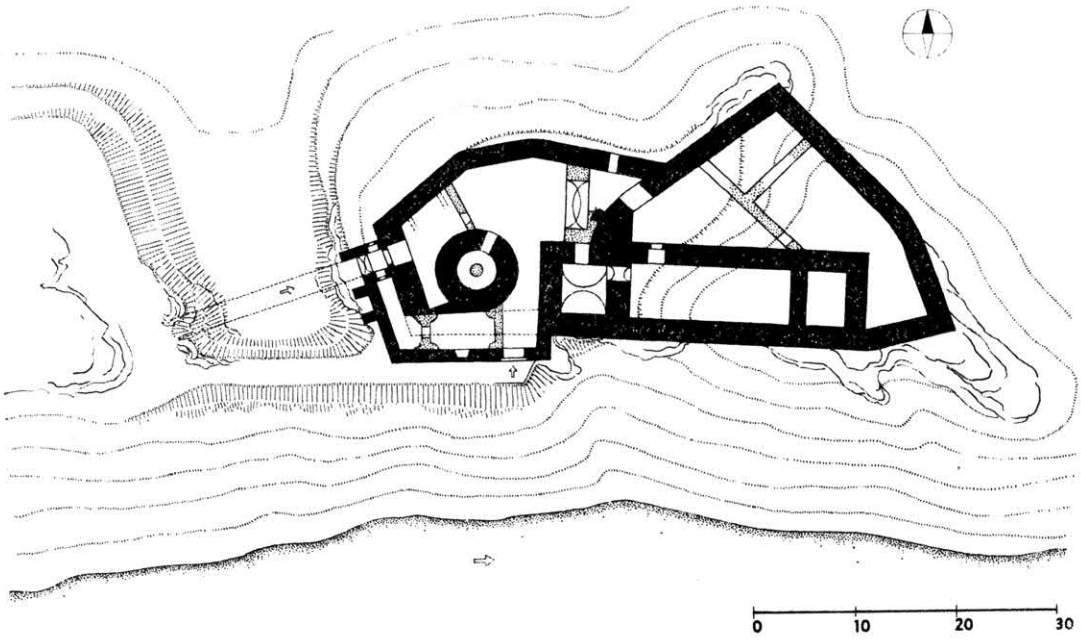

Obr. 6. Krašov, půdorys hradu podle D. Menclové

Počátek jeho vědecké kariery je spojen s výzkumem Krašova **[7]**. Tento hrad se od roku 1931 pokoušel obnovit Spolek pro záchranu hradu Krašova. Aktivita spolku výrazně ožila od konce šedesátých let 20. století a v letech 1970–1971 zde proběhl archeologický výzkum, při kterém byla odhalena 6 m hluboká cisterna. Právě na základě tohoto výzkumu a rozboru obsahu cisterny T. Durdík předatoval hrad ze sedmdesátých let 13. století (D. Menclová)[25] do doby před rok 1232: „*Kdyby byl hrad Krašov založen až v 70. letech 13. století, byl by zduřelý okraj s největší pravděpodobností zastoupen v nejstarších vrstvách zjištěné stratigrafie,* [...] *Naprostou absenci zduřelého okraje ve vrstvách 1–7 je nutno chápat jako důkaz stáří těchto vrstev a tím i celého hradu, než je druhá polovina 13. století. Na základě uvedených fakt je patrně nutno vznik hradu klást již před r. 1232*.“[26] D. Menclová ještě měla možnost na T. Durdíka reagovat v dodatcích k druhému vydání své knihy *České hrady*, kde také zpřesnila svůj stavební rozbor hradu. Odmítla vznik hradu spojovat s písemnou zmínkou, a tudíž i jeho dataci již před polovinu 13. století. Předmětem diskuze se stala také věžice v čele hradu.[27] Odpověď T. Durdíka vyšla roku 1978 poněkud nezvykle v časopise Umění, a to pod názvem *Ke stavebnímu vývoji hradu Krašova*.[28] Zde T. Durdík ostře odmítl námitky D. Menclové a trval na své dataci, v druhé polovině svého textu podrobil kritice rovněž práci D. Menclové, jíž vyčítal především neustálenost její typologie hradů (zmíněn je např. hrad Pirkštejn, který je možné označit jako „dynamickou dispozici, ale také jako hrad sasko-hesenského typu nebo hrad s obalovou zdí a zaoblenými nárožími“). Vzájemnou polemiku ukončila brzká smrt D. Menclové 19. listopadu 1978. T. Durdík následně opakovaně označuje Krašov za jeden z vůbec nejstarších šlechtických hradů u nás. Otázku datování Krašova znovu otevřeli po 20 letech J. Klápště a V. Razím.[29] Moderní revize archeologických nálezů z krašovské hradní cisterny definitivně vyvrátila Durdíkovu dataci a dala za pravdu D. Menclové (k tomu podrobněji na s. 330 a násl.).

Současně s tím prováděl Durdík výzkumy hradů v Posázaví: zkoumal hrad Kožlí, roku 1976 vydal článek „*Nástin vývoje hradů na Podblanicku a v dolním Posázaví*“, téhož roku vyšel i jeho text „*Povrchový průzkum hradu Talmberka*“. Následujícího roku T. Durdík publikoval výzkum hradu Stajice. Roku 1981 publikoval *Povrchový průzkum zaniklého sídlištního komplexu Stará Dubá* **[8]**. Mimo Posázaví proběhl povrchový výzkum hradu Řebřík, na který se

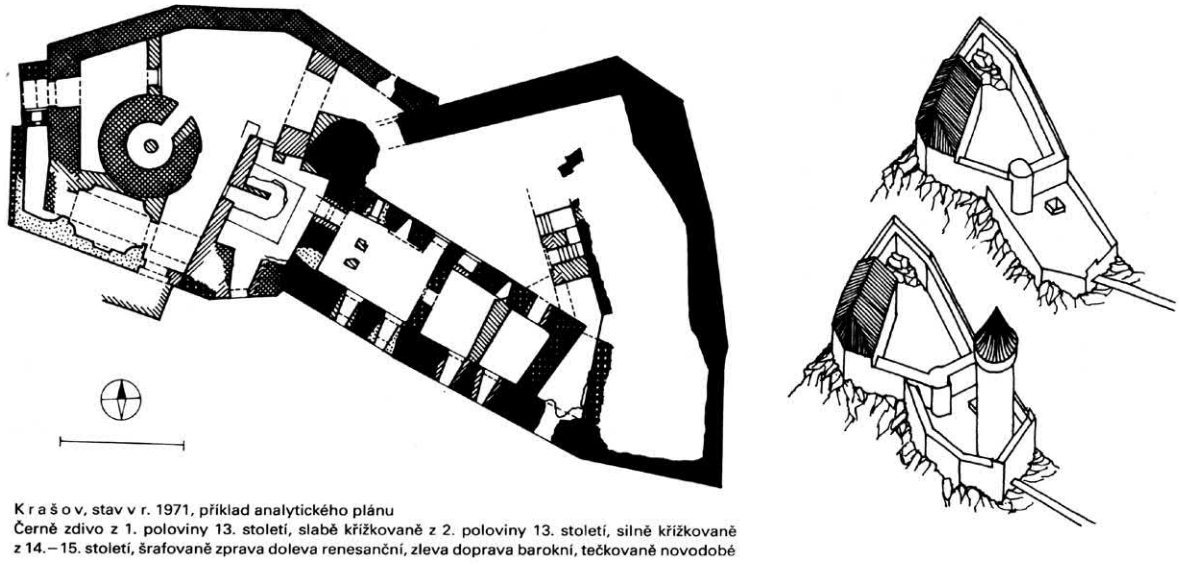

Obr. 7. Krašov, půdorys hradu a hmotová rekonstrukce podle T. Durdíka

náš přední kastelolog často odvolával, předmětem jeho zájmu byl mimo jiné rovněž Neznámý hrad u Albrechtic.[30]

Zkušenosti z povrchových výzkumů jednotlivých lokalit jej vedly k napsání studií o koncepci a prioritách budoucího výzkumu. Prioritou se měl stát právě povrchový průzkum jednotlivých lokalit, ideálně situovaných v úžeji vymezeném regionu. Vytyčuje také několik základních okruhů otázek, které by měly být sledovány, a to: průzkum ekonomicko-provozní existence hradu, dále vojensko-historický, stavebně-historický, historický, konečně historicko-kartografický a archeologický aspekt výzkumu, jež podrobněji definuje.[31] K této tematice, jíž se věnoval po polovině sedmdesátých let, se vrátil v roce 1981, zde ovšem spíše již jen reflektuje různé metody výzkumů, jež se osvědčily, jako např. používání komunikačních schémat atd.[32]

Koncem sedmdesátých let publikuje T. Durdík první pokus o syntézu vývoje hradní architektury 12. a 13. století – článek s názvem „*Nástin vývoje českých hradů 12.–13. století*“, v němž výrazněji reviduje D. Menclovou a zaměřuje se na typovou diferenciaci královských a šlechtických hradů:[33] „*V prvé polovině 13. století vznikají také nejstarší hrady šlechtické. Příslušníci předních rodů opouštějí svá dosavadní sídla, ze značné části patrně při tribunových kostelech a budují úměrně svým možnostem kamenné hrady. Základním a prakticky jediným typem tohoto období je disposice bergfritová (či saskohessenská podle D. Menclové, 1972).*“ V tomto kontextu vyzdvihuje Durdík především Volfštejn a Neznámý hrad u Albrechtic, jakožto čisté ukázky hradů bergfritového typu, naproti tomu Krašov (vzniklý před rokem 1232) měl představovat úspornou variantu tohoto typu, „*kde je hlavní věž nahrazena věžicí s břitem*“. Naopak Český Šternberk byl představen jako ukázka „*náročnější varianty, užívající kromě věže s břitem také štítovou zeď, zřejmě poprvé v Čechách.*“ Do doby před polovinou 13. století klade také počátek stavby Příběnic. Znovu se ke šlechtickým hradům vrací v době vlády Přemysla Otakara II. „*Ve druhé polovině 13. století* [...] *dochází, lze říci, k masovému budování hradů šlechtických. Přibývá stavebních typů a jejich variant a je, prozatím spíše ojediněle, prolomena přísná typová diferenciace mezi královskými a šlechtickými hrady*. [...] *Převážná část velkého počtu šlechtických hradů druhé poloviny 13. století náleží disposici bergfritové. Jmenujme alespoň namátkou Český Krumlov, Michalovice, Valdek, Žebrák, Náchod, Grabštejn, Lemberk, Ostrý (Šarfenštejn) nebo Frýdlant. Současně*

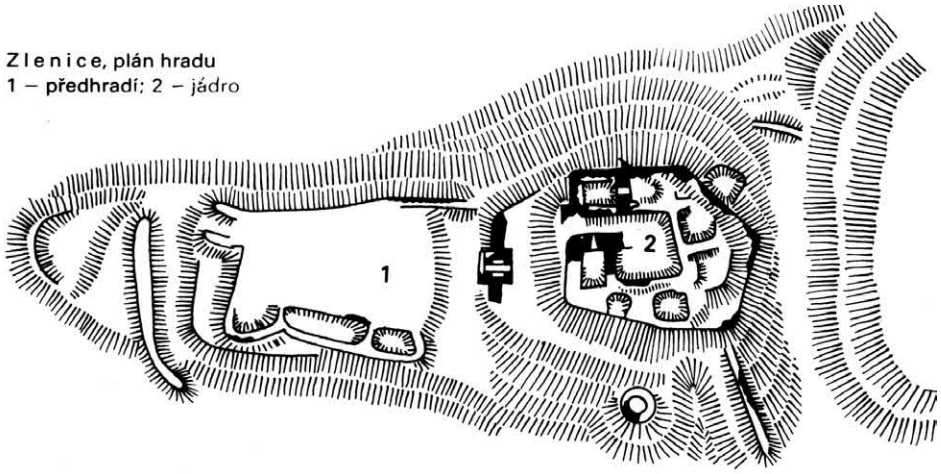

Obr. 8. Zlenice, půdorys hradu podle T. Durdíka

vzniká další, ještě úspornější typ disposice, jehož hlavní a prakticky jedinou (i z hlediska obrany) stavbou je mohutný palác, jehož delší osa je rovnoběžná se směrem vstupní komunikace. Z archeologicky zkoumaných objektů představují tento typ Řebřík **[9]** *a Tetín.* [...] *pozorujeme snahu o přiblížení se královským disposicím. Pánové, těšící se značné přízni panovníka, si budují miniatury královských hradů vysoké výtvarné úrovně, dané zřejmě použitím hutí, pracujících na předních stavbách v zemi. Zdrobnělinu disposice s obvodovou zástavbou představuje Vizmburk* **[10]**. *Týž typ, ovšem varianta s obytnou věží, byl předlohou pro výstavbu Říčan.*" Následuje úvaha o nejasnosti stavebníka Lichnice, zmínka o Choustníku jako dvojhradu, tedy tzv. „*Ganerbenburg*", jak je v německé terminologii nazýván hrad s více jádry. Typologii uzavírá zmínkou o šlechtických hradech s hranolovým bergfritem, jež měly pocházet z Podunají, jak již dříve uvažovala D. Menclová, a kromě Choustníku je zde jako příklad uváděna Klenová a s otazníkem i Žerotín. Dále zmiňuje výjimečnou osmibokou věž na hradě v Příběnicích, jehož dispozice, spolu se Starou Dubou, se měla blížit královským hradům s obvodovou zástavbou. V závěru textu jsou uvedeny Budětice, které měly představovat „*zřejmě poslední vyznění přechodného typu*". Zmíněna je i trojice hradů Jindřichův Hradec, Lichnice a Rýzmburk, kterým autor nevěnuje takovou pozornost jako později, ale již v tomto textu je označuje za královské, v případě Lichnice pokládá otázku, již považuje „*za současného stavu vědomostí*" za neřešitelnou.

Starší Durdíkův text zde připomínám z tohoto důvodu, že v něm již zazněly všechny podstatné myšlenky, které později rozvíjel a konkretizoval v návaznosti na další výzkum. S podobně formulovanými tezemi se setkáme např. v popularizační knížečce *České hrady* z roku 1984, která ovšem T. Durdíkovi dlouho nahrazovala syntézu dané problematiky.[34]

K samostatné studii o šlechtických hradech se T. Durdík dostal až roku 1990, a to v článku *Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus*. K počátkům šlechtických hradů uvádí např. toto: „*Současně s první vlnou zakládání královských hradů registrujeme také vznik nejstarších hradů šlechty. V první polovině 13. století nebyly ještě příliš početné – bez výjimky se jednalo o sídla nejvýznamnějších šlechtických rodů. Od královských hradů se zřetelně odlišovaly menší velikostí a také použitým stavebním typem. Téměř bez výjimky se jednalo o hrady bergfritového typu, malého hradu na ostrohu s útočištnou věží na čelní straně a malým sálovým palácem na nejchráněnější straně staveniště. Bránu v obvodové hradbě chránila věž: vztah mezi věží a hradební zdí v Čechách neměl žádnou chronologickou platnost.*"[35] Text obsahuje i řadu dalších otázek, např. otázku typové diferenciace, ale celkově zde jde vlastně jen o něco podrobněji rozepsaný a podobně strukturovaný výše zmíněný popularizační článek.

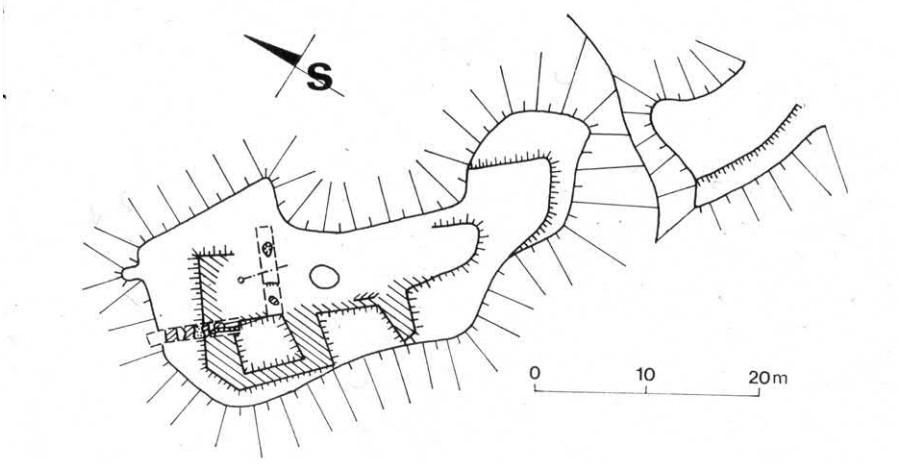

Obr. 9. Řebřík, půdorys hradu podle T. Durdíka

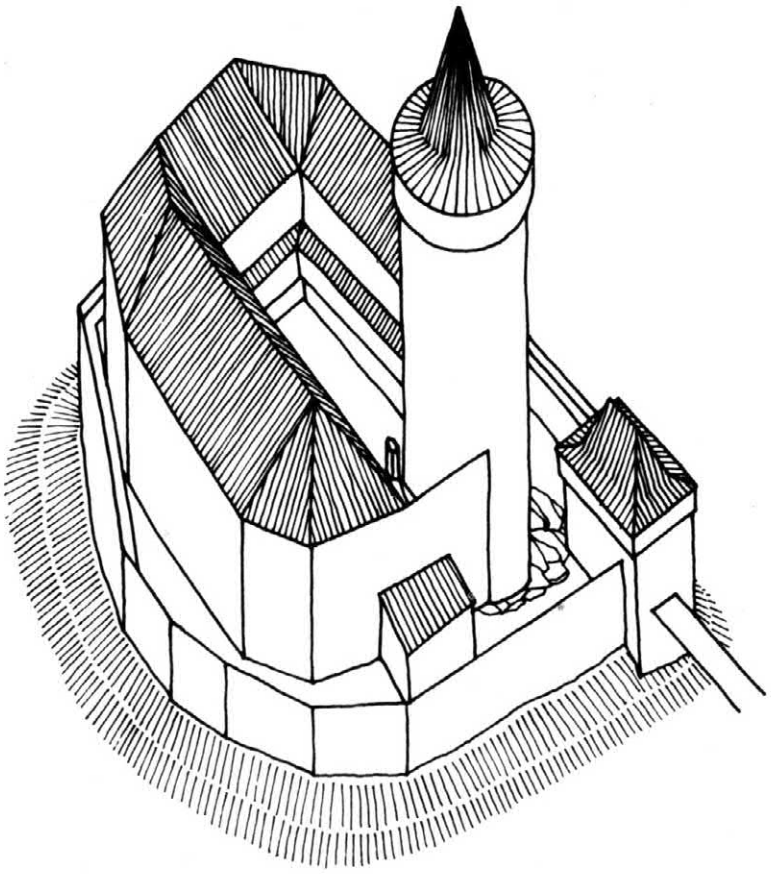

Obr. 10. Vízmburk, hmotová rekonstrukce hradu podle T. Durdíka

Důležité jsou také Durdíkovy encyklopedie. Zatímco první *Encyklopedie českých hradů*, jež vyšla roku 1995,[36] se vyznačovala popularizačním charakterem, druhé vydání jeho souborného díla, nyní s titulem *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů* (1999, další vydání jsou z let 2000, 2002, 2009) je již vědeckým soupisem hradních lokalit.[37] Ilustrovaná encyklopedie byla aktualizována čtyřmi dodatky. Právě zde jsou souhrnně pojednány jednotlivé lokality, a to včetně literatury.

Tomáš Durdík s Pavlem Bolinou jsou také autory syntézy *Středověké hrady v Čechách a na Moravě* z roku 2001, která poprvé od vydání knihy D. Menclové *České hrady* uceleněji a souhrnně představuje vývoj hradní architektury.[38] Kniha je koncepčně rozdělena do tří hlavních celků: hradní dispozice a její části, jako je věž, palác, kaple atd., hradní typologie a nástin vývoje hradů v Čechách a na Moravě. Poslední kapitola, která nás zajímá nejvíce, je ale relativně strohá a šlechtickým hradům zde není věnováno příliš prostoru. Celkově zde ale opět nacházíme výše citované schéma z *Nástinu vývoje českých hradů 12.–13. století*, doplněného o moravské hrady. Nově zde figuruje Vítkův Hrádek coby *festes Haus*, tedy jako stavební typ převzatý ze sousedního Rakouska a je dokonce řazen před Strakonice. Podstatně důležitější se proto jeví střední část knihy s výkladem o jednotlivých typech hradních dispozic, pro šlechtické hrady 13. století jsou relevantní zejména berfritové a bezvěžové dispozice.

Také v pozdějších letech se T. Durdík věnoval archeologickým výzkumům jednotlivých hradních lokalit, velmi rozsáhlý byl především výzkum Zlenic, prováděný v souvislosti s konzervací hradu, zahájenou koncem devadesátých let 20. století a v letech 1999–2009 zde v několika fázích probíhal rozsáhlý výzkum, který v závislosti na probíhajících opravách pokračuje. Dále byly znovu zkoumány Říčany, nově Vimperk atd.

Z výše uvedeného je patrné, že T. Durdík se sice zabýval početnou řadou šlechtických hradů, v případě hesel v *Ilustrované encyklopedii* v podstatě téměř všemi existujícími, ale ucelenější a komplexnější studii vlastně nevydal.

Takto podaný obraz vzniku šlechtického hradu přejímala řada dalších autorů, někteří z nich však jeho model nepřijali. Například Vratislav Vaníček jej přijímá jen částečně a s výraznějšími výhradami. O vzniku šlechtických hradů konstatuje, že „*zakládání hradů nového typu přichází u krále jen v krátkém předstihu před rodovými hrady šlechty, přičemž samotné královské hrady byly vysokou šlechtou stavěny a spravovány. Jedná se tedy v principu o společný nástup nového životního stylu a ‚technologie moci'*." Následuje úvaha o hradním regálu, který zjevně fungoval v době hradištní a měl být uplatňován v zájmu bezpečnosti, země: „*stavba hradů měla konsensuální předpoklady. Byla zjevně uznávána, pokud neohrožovala zemský mír. Privátní hrad měl být stavěn uvnitř panství a tak, aby neovlivňoval pohyb na veřejných cestách*." A následuje: „*cesta české elity* [...] *k hradům měla svůj přirozený čas, byla projevem souběžné strukturální konsolidace a diferenciace. Nástup predikátů od 30. let 13. století signalizuje novou fázi dotváření šlechtické země. Výstavbě hradů šlechty sotva bránil zákaz, spíš ekonomické a kulturní okolnosti.* [...] *Povšechně lze říci, že přijetí hradů u nás souvisí s rozvíjením svobodné držby* [...]" Následuje krátká úvaha o funkci hradu a jeho obytné i obrané složce. Zmíněn je také velký vliv rytířsko-dvorské kultury na stavbu hradů, který se projevil ve výběru jejich jmen, nově převážně německých, s koncovkou -berg, -burg, -stein, nebo -eck. Vlastní jméno hradu pak často odkazovalo na rodový erb nebo jméno zakladatele. Následně jsou vyjmenovány základní typy hradů 13. století, v návaznosti na T. Durdíka a pak V. Vaníček pokračuje historickým výkladem vývoje vybraných hradů, jako první zmiňuje Příběnice, kde polemizuje s Durdíkovou premisou o vztahu hradního typu a stavebníka. Následuje Rýzmburk, který je správně přisuzován Borešovi a je rozporována teorie o královském původu hradu. Podobně autor relativizuje závěry k Lichnici, údajně vystavěné Smilem z Lichtenburka. Následuje Frýdlant, Náchod, Český Šternberk, Lemberk, Krašov, který je uváděn „*jako snad jediný jistý šlechtický hrad z první poloviny 13. století*." Na závěr zmiňuje vítkovské hrady Rožmberk a Český Krumlov.[39]

Josef Žemlička zasadil problematiku raných šlechtických hradů pevněji do historického rámce, který T. Durdík podrobněji neřešil. Souhrnně názory J. Žemličky na vznik šlechtických

hradů nalezneme především v knize *Počátky Čech královských* z roku 2002: „*V odstupu za panovníkem následovaly šlechtické hrady. I pro ně bývá příznačný ústup z osídlených míst do vyšších a dobře chráněných poloh, nejlépe na ostrožny a skalnaté hřbety. Hrady šlechty nebyly z počátku tolik nákladné a výstavné jako královské stavby. Platí to zejména o malých a jednoduchých fortifikacích, které měly ohraničovat a hájit územní domény kolonizované šlechtou. V odborné literatuře se začíná hovořit o tak řečených kolonizačních provizoriích, zaznamenaných v Podkrkonoší nebo v oblasti rýzmberské kolonizace Moravskotřebovska*." Zcela jiného charakteru měly být Strakonice pánů Bavorů, které představují spojení panského sídla a johanitské komendy, tedy v návaznosti na typologii D. Meclové a T. Durdíka. Následuje zmínka o hradech bergfritového typu a také o Krašovu, kde ale J. Žemlička poznamenává, že predikát Theodorika „*de Crassow*", poprvé doloženého k roku 1232, se nemusí vztahovat k téže lokalitě. Následuje stručný výčet hradů z této doby – v Posázaví Český Šternberk, v západních Čechách Zbiroh, Litice a Potštejn. Na jihu Čech Jindřichův Hradec, Rožmberk, Příběnice, a Český Krumlov, na severu pak Lemberk, zmíněn je také Volfštejn a rozrod pánů ze Svojšína. Dle úvahy téhož autora se „*proces výstavby šlechtických hradů citelně urychlil v důsledku potlačení odboje z let 1248 a 1249. V severní polovině Čech tehdy vyrostla řada hradních pevností svázaných se spojenci krále Václava – Hrabišici, Markvartici a Ronovci*."[40]

Historici umění se v době po smrti D. Menclové o nastínění vývoje šlechtického hradu nepokoušeli. V početných pracích J. Kuthana nebo D. Líbala jsou zmíněny nejvýznamnější šlechtické hrady 13. století, jako jsou Příběnice, Říčany, Choustník nebo Vízmburk a další, které jsou zkoumány v intencích předešlého bádání D. Menclové a T. Durdíka.[41]

Nejambicióznějším projektem osmdesátých let 20. století se měly stát sedmisvazkové „*Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*" (1981–1989), ale nestalo se tak. Důvodem bylo problematické zpracování jednotlivých hesel – z nichž některá nereflektují tehdejší stav bádání, např. zatímco heslo k hradu Říčany je zcela adekvátně zpracované, v jiných případech tomu tak není. Zajímavým nápadem bylo provedení úvodu, kde je čtenář seznámen se základním geografických a historickým rámcem regionu, bohužel jsou však texty příliš stručné a postrádají obrazové přílohy, plánky i poznámkový aparát, což poněkud snižuje hodnotu tohoto díla.

Ve výše zmíněných proklamacích Tomáše Durdíka z roku 1976 se setkáme se zásadním bodem, kdy autor vyzývá k podrobnému zpracovávání menších územních celků – okresů. Výčet takto zpracovaných okresů sice není nijak závratný, ale dosažené výsledky ukazují důležitost takové práce. První zpracování regionů vzniklo již v osmdesátých letech 20. století. *Tvrze a hrádky na Strakonicku* z roku 1986 od Františka Kašičky a Bořivoje Nechvátala[42] představují pověstnou první vlaštovku. Výčet těchto prací byl uveden již v přehledu bádání v předchozím svazku věnovaném hradům panovníka.[43]

Roku 2003 do diskuze (respektive po smrti D. Menclové již vlastně monologu) T. Durdíka o vývoji šlechtických hradů vstoupil Jan Klápště, který připravoval obsáhlou publikaci *Proměna českých zemí ve středověku*, jež vyšla roku 2005. Ve svém článku *Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v Českých zemích* zpochybnil některé interpretace T. Durdíka, které se ovšem týkaly klíčových objektů. Šlo především o již zmíněný Krašov, Říčany a Vízmburk, jakožto hrady spojované se vzestupem svých stavebníků, a především tří hradů, považovaných T. Durdíkem za královské, jež během své rané existence přešly do majetku šlechty, tedy Jindřichův Hradec, Rýzmburk a Lichnice. Klápště zde zpochybnil Durdíkovu tezi o výrazné sociální diferenciaci, jež se údajně projevila ve striktní diferenciaci užívání hradních typů. Ve Vízmburku a Říčanech „*jakkoliv honosných hradech*", tak podle J. Klápštěho „*lze sotva hledat naprostý vrchol šlechtické hradní architektury 13. století*", a naopak v případě Jindřichova Hradce, Rýzmburka a Lichnice „*v trojici velmi okázale založených hradů spatřujeme od jejich počátků výraz ambicí tří předních šlechtických rodů českého království*." Mladší výzkumy ovšem v případě Rýzmburka prokázaly, že tato rozměrná dispozice vznikla až po smrti svého zakladatele Boreše, v jehož době byl zjevně typickým menším šlechtickým hradem hrad bergfritového typu, který byl zkonfiskován panovníkem (a není

podstatné, zda již 1264, kdy se uvádí jako „*z Božího smilování kastelána na Rýzmburku*“, nebo až po jeho zajetí a popravě 1277) a přestavěn v době Václava II.[44] V případě Jindřichova Hradce a Lichnice je situace sporná (oba hrady byly pojednány již v předešlém svazku).[45]

T. Durdík na kritiku reagoval článkem *K počátkům šlechtických hradů v Čechách*, ve kterém se bezezbytku snaží obhajovat své předešlé teze a polemizovat s J. Klápštěm. V témže svazku Archeologických rozhledů, hned za článkem T. Durdíka, vyšel další kritický článek *Nad počátky hradů české šlechty*, jehož autorem je Vladislav Razím. Ten zde dále rozvíjí kritické připomínky J. Klápštěho. Opět jsou výše zmíněné hrady diskutovány ve stejném pořadí, ale s větším důrazem na jejich stavební stránku.

Vlastní text Klápštěho v knize *Proměna českých zemí ve středověku* věnovaný hradům je součástí kapitoly *Okázalá pýcha šlechtických hradů*, jejíž počátek je paradoxně věnován Přimdě, která měla „*vpadnout do Čech*“ a s ní také kamenné středověké hrady. Dále si Klápště všímá nejstarších panovnických hradů, tedy Pražského hradu, Mělníku, biskupské Roudnice a nakonec také Křivoklátu. Vlastní počátky šlechtických hradů Klápště spojuje s příchodem rytířské kultury, tedy obdobně, jak to učinil již výše zmíněný F. Palacký. Následně konstatuje nutnost propojit umělecko-historické, stavebně historické a také archeologické poznání hradních lokalit. Svým pojetím se J. Klápště odklání od přístupu D. Menclové a T. Durdíka, kteří se soustředili především na typologickou klasifikaci, zajímá jej především prostředí šlechtických rodin a jednotlivých stavebníků hradů, což mu umožňuje sledovat „proměnu“ šlechtického sídla od dvorce k hradu. Nejprve pojednává o Markvarticích a Lemberku, pánech ze Svojšína a Volfštejnu, na Moravě pak o Kunštátu a Bukovu, následně se věnuje trojici problematických hradů v Jindřichově Hradci, Lichnicím a Rýzmburku, věnuje se i Říčanům, Vízmburku a některým dalším stavbám. Celkově nejde o konfliktní revizi staršího bádání, reprezentované především T. Durdíkem, ale o jiný pohled a přístup, který je v některých bodech přínosný, v jiných nikoliv. Jako velmi užitečné se jeví sledování proměny šlechty a společenský vzestup jednotlivců, kteří si vystavěli nové hrady. J. Klápště se k tématu vrátil ještě jednou, a to v článku *Adel, Burg und Herrschaft: eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik?* v roce 2012, kde se snaží zahraničnímu čtenáři přiblížit genezi pozemkové šlechty a podstatu diskuze o stavebníku Jindřichova Hradce a Rýzmburku, zatímco Lichnici ponechal stranou.[46]

Naproti tomu V. Razím nepřistoupil k vlastní hlubší syntéze vývoje šlechtických hradů, ale přispěl k hlubšímu poznání Michalovic a především Vízmburku, který postrádal monografické zpracování.[47]

Tuto velkou diskuzi v náznaku zahájenou již V. Vaníčkem, později rozvinutou J. Klápštěm a V. Razímem, ukončila předčasná smrt T. Durdíka († 20. září 2012). Výzkum šlechtických hradů se ale nezastavil, neustále probíhají dílčí výzkumy jednotlivých lokalit – archeologické nebo stavebně historické výzkumy prohlubují naše vědomosti a je nutné je promítnout do našich představ o vývoji hradní architektury. Nová zjištění o podobě Volfštejna, Zlenic, Českého Krumlova, Valdeka a jiných, tak přispívají k vykreslení celkového obrazu. Současně se ukazuje nutnost studovat hrady v širším historickém a historicko-geografickém rámci.

Na tomto místě je nutné zmínit i další obsáhlou oblast odborné literatury, věnovanou jednotlivým šlechtickým rodům, či obecně šlechtě a tematice urozenosti, která se výraznějším způsobem propisuje i do často v tomto kontextu skloňované rytířsko-dvorské kultury. Tento okruh témat samozřejmě není možné zevrubně pojednat v rámci kapitoly o vývoji šlechtických hradů. Mezi častá témata patří genealogický vývod konkrétního rodu, majetkové zázemí a jeho proměny, včetně vzniku jednotlivých hradů, nebo jejich vlastnictví. Ze starších prací zde můžeme připomenout knihu F. Palackého věnovanou Šternberkům *Geschichte der Familie Sternberg* z roku 1828,[48] nebo knihu Františka Dvorského, *O starožitném panském rodě Benešovicův* (sv. I. O Benešovicích – vyjímaje rod pánů z Kravař) z roku 1907. Roku 1908 vyšel také článek sudetoněmeckého historika Heinricha Brunnerea věnovaný dějinám pánů z Lipé.[49]

V době po roce 1918 výzkum šlechty, zvláště ten spojený s konkrétními rody, výrazně ochladl. Situace se samozřejmě nezměnila ani po roce 1948. Jistou výjimku představovala

kniha Rudolfa Bačkovského (1881–1964) *Bývalá česká šlechta předbělohorská i pobělohorská na svých sídlech v Čechách a na Moravě a ve svých znacích* z roku 1948.[50] Jde ale spíše o popularizační dílo, jehož autor působil jako gymnaziální profesor v Benešově a v Praze. K oživení zájmu o šlechtu došlo až koncem šedesátých let 20. století, od sedmdesátých a osmdesátých let již vznikalo větší množství článků o šlechtě jako takové (především J. Žemlička), ale skutečný rozvoj této tematiky přichází až v devadesátých letech 20. století, zvláště po roce 2000. Můžeme zde zmínit práce Františka Pokorného, který se podrobně zabýval dějinám pánů z Švabenic (1970); Miloslava Sovadiny, který se věnoval především Ronovcům (1997, 1998); Berthold Waldstein-Wartenberg zpracoval Markvartice (2000); Tomáš Velímský zpracoval Hrabišice (2002) a pány ze Svojšína (2013); Jan Urban Lichtenburky (2003); Tomáš Somer pak podrobně zpracoval Smila z Lichtenburka (2012). Bavorové ze Strakonic si vysloužili hned dvě monografie, a to od Simony Kotlárové (2004) a Miroslava Svobody (2010); Robert Šimůnek a Roman Lavička se věnovali pánům z Rožmberka (2011); Jaroslav Polách pojednal Pány z Krumlova (2014). Rody ze západních Čech se podrobně zabýval Jiří Janský, který je autorem monografií Švamberků (2006), Hroznatovců (2009) a pánů z Rýzmburka (2021). Nejnověji byli již podruhé v monografickém díle zpracováni Švamberkové, kterým se věnoval Jaroslav Čechura (2023) a nového zpracování se dočkali také Markvartici od Jiřího Sajbta (2024).

III. Dvory a dvorce, sídla emancipující se šlechty

Problematika geneze šlechty a jejího pozemkového vlastnictví je zejména v recentní literatuře posledních desetiletí poměrně intenzivně diskutována, následující řádky proto představují pouze stručné shrnutí problematiky, nikoliv hlubší syntézu, která by si vyžádala podstatně větší rozsah. Nadto nelze některé otázky, které si současné bádaní klade, za daného stavu poznání jednoznačně zodpovědět.

Počátky šlechty

Středověká šlechta jako společenská vrstva procházela postupným vývojem a její kořeny jsou hledány již v 10. století v okruhu panovníkovy družiny, předáků a možná i některých „konkurenčních" knížat, jež se dobrovolně poddala Přemyslovcům.[51] Od 11. století začíná tato vrstva postupně krystalizovat, a i v písemných pramenech získává tato sociální kategorie pevnější obrysy.

K počátku 11. století zmiňuje Kosmas, jenž ale svou kroniku psal o téměř sto let později, jen Vršovce a později k roku 1037 uvádí Munice a Těptice, jež nicméně dále nezmiňuje.[52] Větší pozornost věnoval jen „proradným" Vršovcům. Ti zjevně byli velmi mocným a rozvětveným rodem nebo spíše klanem, jenž se několikrát dostal do ostrého konfliktu s vládnoucím knížetem, jehož jednotliví reprezentanti se účastnili řady mocenských intrik a bojů, což se jim nakonec stalo osudným.[53]

Od počátků byla spolehlivým zdrojem bohatství a moci rané šlechty služba knížeti, a to buď v jeho družině, nebo ve správní síti knížecích hradů a dvorců, s nimiž byla spojena beneficia, tedy jistý podíl z výnosu daných lokalit. Nicméně již od konce 11. století, a především pak od 12. století máme k dispozici písemné doklady o pozemkovém vlastnictví šlechty.[54] V pramenech je tento majetek označován jako „*patrimonium*" – dědictví po otci, „*substancia*" – základ / majetková podstata a také „*hereditas*" – dědictví. Poslední termín ve 13. a 14. století zcela převládl.[55]

První zmínky o šlechtickém majetku najdeme již v zakládací listině litoměřické kapituly, jež spadá nejspíše do roku 1057. Na konci listiny je připsáno několik drobnějších pozemkových darů od jednotlivců. Jméno prvního bylo sice vyškrabáno, ale měl darovat „*bonum patrimonium*" nebo další zápis „*Pavel dal gest Ploscovicih zemu. Wlah dal gest Dolas zemu bogu i sviatemu Scepanu se dvema dusnicoma Bgucea a Sedlatu*."[56]

Zmínky o rané pozemkové držbě najdeme také u Vršovců. Již k roku 1096 Kosmas zmiňuje vypovězení Vršovce Mutiny, kterému byla zabavena jeho „*substancia*".[57] Často zmiňovaná je donace či závěť Vršovce Nemoje asi z počátku 12. století, v níž odkázal své ženě pět vesnic v Podřipsku s čeledí a příslušenstvím. Po její smrti nebo v případě jejího sňatku měl tento majetek přejít na Vyšehradskou kapitulu. Tento majetek je opět označen jako „*substancia*".[58]

Svědectvím o narůstajícím pozemkovém vlastnictví jsou také fundace klášterů, kterých v průběhu 12. století přibývalo. Miroslav založil v letech 1142–1143 klášter cisterciáků v Sedlci,[59] jemuž daroval 10 vesnic a další majetky v jedenácté vesnici; zhruba ve stejné době daroval jistý „*miles Asimus, filius Hozee*" kostel v Krušině (dnes Praha, Pankrác) a dvůr v Přistoupimi a pozemky ve vsi Počátice.[60] V letech 1184–1187 založil Jiří klášter premonstrátů v Milevsku,[61] roku 1192 byl Milhostem založen klášter cisterciáků v Mašťově, později přesunutý do Oseku,

kde se jej ujali Hrabišici.[62] Zmínku si jistě zaslouží i blahoslavený Hroznata, zakladatel kláštera premonstrátů v Teplé a rovněž kláštera premonstrátek v Chotěšově.[63] Mimořádně zajímavá je také fundace kněze Zbyhněva z první poloviny 12. století, který byl zjevně šlechtického původu a založil kostel „*in patrimonio meo*" v Únětičích.[64]

Za svého druhu milník v pojetí vlastnictví byla považována statuta Konráda Oty, jež tento český kníže vyhlásil roku 1189 v Sadské. Ty ovšem, jak se zdá, víceméně jen potvrzovaly tehdy již delší dobu panující stav, byť některé články nejspíše přinášely jisté novoty.[65]

V druhé polovině 12. století je již možné bezpečně dohledat počátky řady šlechtických rodů. Roku 1169 se poprvé připomíná Vítek, první písemně doložený předek Vítkovců,[66] který tehdy zastával funkci stolníka na dvoře krále Vladislava I. Již k roku 1109 se připomíná Dětřišek, syn Buzův, člen družiny knížete Svatopluka – oba jsou považováni za předky Buziců;[67] ještě starší kořeny lze dohledat u Hrabišiců – Kojata (I.), syn Všeborův je doložen již k roku 1061 a Kosmas uvádí, že „*byl toho času prvním v knížecím paláci*".[68] Velmi staré kořeny mají také Hroznatovci, Markvartici, Drslavici nebo Benešovici.

Od druhé poloviny 12. století začala šlechta používat predikáty, neodvozované od úřadů, ale od alodních majetků. Jako první se tak uvádí jistý Markvart z Doubravy (1146–1148) nebo Bleh z Třebušína (1169).[69] Na konci 12. století vznikly nejstarší šlechtické pečetě Hroznaty Kadeřavého (1189) a Hroznaty Tepelského (1197).

Právě tehdy byla moc, síla i bohatství šlechty na velkém vzestupu. Klíčovým momentem byly také spory o nástupnictví na knížecím stolci, spojené s nešťastným principem seniorátu – knížetem se měl stát nejstarší z rodu, napříč rozvětvenou přemyslovskou dynastií. To nutně vedlo k boji o následnictví a soupeření mezi Přmyslovci. Ti, kteří vstoupili do tohoto boje, museli získat vojenskou oporu pro své nároky, již poskytovala šlechta. Ve 12. století šlo již o dobře vyzbrojenou a mocnou vrstvu – ostatně jádro urozených tvořili právě *milites primi ordinis*.[70] Z pohledu upevnění moci šlechty byly důležité zejména boje o trůn po smrti knížete a později také českého krále Vladislava II. († 1174), jež v několika fázích probíhaly téměř čtvrt století. Až roku 1197, po druhém nástupu Přemysla Otakara I., došlo k uklidnění situace.[71] Podpora jednoho ze soupeřících Přemyslovců nebyla s naprostou jistotou nezištnou záležitostí, právě naopak. Sázka na správného nástupce byla výtahem k moci a vedla k výnosným úřadům, majetku a různým výsluhám, jež měly často podobu pozemkového vlastnictví.

Od 12. století probíhal proces postupné kolonizace oblastí po obvodu starého osídlení v úrodných nížinách.[72] Řada sídel, zmiňovaných v raných predikátech, se tak nachází v polohách nad 400 m. n. m.[73] Kolonizace, či zkultivování krajiny často probíhala v okolí knížecích hradů, kde konkrétní jednotlivci či rody zastávali trvaleji úřad kastelána. Způsoby, jakými šlechta získávala území, jež dále zkulturňovala, nejsou téměř zmiňovány v písemných pramenech. J. Žemlička se domníval, že šlo o úchvaty šlechty, které kníže toleroval,[74] není ale vyloučen ani souhlas knížete, ani to, že kolonizace probíhala na jeho příkaz. Podstatné je ale to, že takto od konce 12. století postupně vznikalo rozsáhlé pozemkové vlastnictví v rukou šlechty, jež záhy nato umožnilo stavbu hradů. Ve 12. století se tak ještě nestalo, byť u našich jižních a západních sousedů byly šlechtické kamenné ale také dřevo-hlinité hrady běžné. V Čechách 12. století šlechta sídlila převážně na tzv. dvorcích. Jako možná sídla šlechty byla diskutována také tzv. malá hradiště, což se ale dosavadními výzkumy prozatím nepodařilo potvrdit. Vesměs šlo o výrazně starší lokality, které nepocházely z 12. nebo počátku 13. století, tedy z doby, kdy se rodí pozemková šlechta.[75]

Dvorce

Rovněž podoba či shromáždění dokladů o podobě a identifikace sídel družiníků a rané šlechty představují velmi složitý badatelský problém. Vzhledem k tomu, že se žádné podobné sídlo nedochovalo v úplnosti, jsme bezvýhradně odkázáni na studium písemných pramenů a na výsledky archeologických výzkumů, jež prozatím odhalily jen nevelký počet lokalit.

Obr. 11. Svatý Jakub, kostel sv. Jakuba, postava sv. Václava (?) zobrazeného jako dobového válečníka

Z písemných pramenů víme, že si jakési dvorce stavěli již knížecí družiníci v 10. století, což dokládá text První staroslověnské svatováclavské legendy, kde je zmiňován dvorec Hněvsy – vraha sv. Václava ve Staré Boleslavi,[76] který byl zjevně vysoce postaveným a věrným družiníkem ve službách Boleslava. Podoba těch nejstarších sídel z 10. a 11. století však zůstává v podstatě neznámá. V Budči se sice podařilo zachytit poměrně velké obytné domy, situované mimo ústřední dvorec, u nichž můžeme vyslovit předpoklad, že patřily sociálně lépe postaveným obyvatelům hradiště, ale ztotožnění s knížecí družinou by bylo nepodloženou hypotézou.[77] Podobně je tomu na Pražském hradě, kde byla nalezena početná řada menších srubových domů, jež vyplňovaly podstatnou část rozlohy hradu a nacházely se také v jeho bezprostředním okolí. Rovněž tyto domy mohly patřit družině nebo jedincům z okruhu knížete.[78]

I z pozdější doby 11. a počátku 12. století máme sídla rané šlechty doložena v rámci hradišť nebo v jejich nejtěsnějším okolí, což souviselo s významným zdrojem příjmů rané šlechty, vázané na panovníka, jeho hrady a úřady. Až od první poloviny 12. století se začaly objevovat rozsáhlejší pozemková vlastnictví, jež představují základ vrcholně středověké pozemkové držby.[79]

Obr. 12. Vinec, donátoři kostela

Jako první se problematikou dvorců zabýval V. Birnbaum (1877–1934), historik umění, který se věnoval otázce románských emporových kostelů. Předpokládal, že tyto dvorce byly lehčeji opevněné areály zahrnující kostel, v jehož sousedství se nacházel palác **[13]**. Kostel měl být v ideálním případě jednolodní se západní věží, v prvním patře se vstupem na emporu, přístupnou ze sousedního paláce.[80] Existenci paláce pak měla dokazovat poloha právě tohoto portálu. Věž měla mít v případě potřeby obrannou funkci[81] a empora sloužila k sociálnímu oddělení vlastníka od ostatních věřících, což bylo někdy umocněno i existencí druhého oltáře (Sv. Jakub u Kutné Hory, Potvorov). Prostor empory tak mohl zároveň sloužit jako soukromá kaple.[82] A vskutku takovýchto kostelů potkáme v české krajině celou řadu. Navíc je řada lokalit s románským kostelem doložena i písemně jako šlechtické sídlo (Potvorov, Svojšín, Vroutek aj.). Doposud se ale nepodařilo objevit sídlo, které by zcela odpovídalo této modelové situaci.

Dvorec, respektive palác se snad podařilo vykopat ve **Starém Plzenci** (okr. Plzeň) v předpolí hradu západně od kostela sv. Kříže **[14]**.[83] Kostel měl obvyklou jednolodní dispozici s krátkým obdélným chórem a půlkruhovou apsidou. V západní části vznikla v mladší fázi empora. V těsném sousedství kostela byly nalezeny kamenné podezdívky vícedílné budovy. Vzhledem ke způsobu vedení výzkumu, prováděného v letech 1905 a 1920, bohužel neznáme přesné stáří této stavby. Ve starší literatuře je sice uvedeno, že kostel i palác datuje nález denáru z doby knížete Jaromíra do počátku 11. století, ale nejnovější výzkumy K. Nováčka kladou jejich vznik do mladší doby. Pokud by šlo o stavbu současnou s kostelem, tak by se mohlo jednat o sídlo kastelána.

V barvitém vyprávění Kosmovy kroniky k roku 1061 je zmíněn dvorec kastelána Mstiše, jenž se nacházel pod hradem v **Bílině** (okr. Teplice). Mstiš si zde vystavěl kostel sv. Petra, slavnostně vysvěcený pražským biskupem za přítomnosti knížete Vratislava II., který přijel

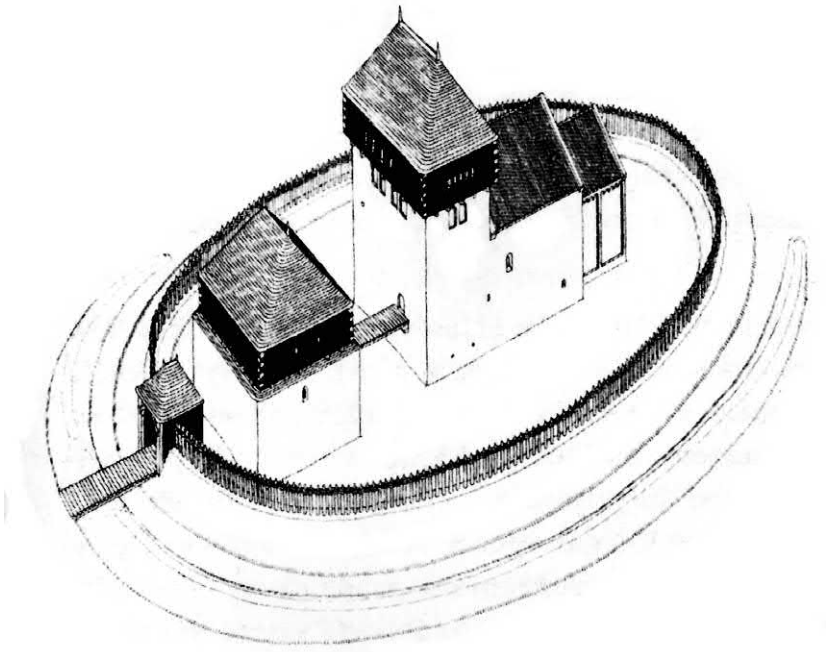

Obr. 13. Kyje, ideální rekonstrukce biskupského dvorce podle D. Menclové

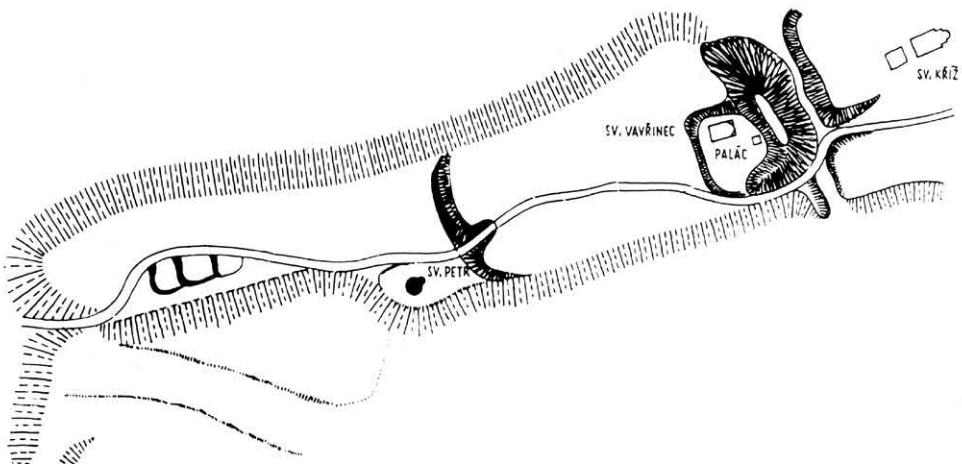

Obr. 14. Starý Plzenec, půdorys hradiště podle V. Mencla, ve východní části hradiště, před západním průčelím kostela sv. Kříže, byly nalezeny základy dřevěného domu, který snad můžeme považovat za dvorec a sídlo kastelána

do Bíliny zjevně především za Mstišem, s nímž měl nevyřízené účty. Po dokončení slavnostního svěcení se kníže odebral na oběd na hrad, zatímco Mstiš zůstal s biskupem „*ve svém dvoře, který byl před kostelem*“. Zde se zakrátko dozvěděl, že byl nahrazen Kojatou, synem Všebora, „*který byl toho času první v knížecím paláci*“ a na radu a s pomocí biskupa v noci uprchl před jistou popravou.[84]

Z písemných pramenů se dovídáme, že Hroznata Tepelský měl dvorec v Litoměřicích, což je doloženo k roku 1219.[85] Několik dvorců se nacházelo také v předpolí Žatce a další bychom jistě našli i v okolí jiných významných hradů této doby.

S nejvyšší koncentrací těchto sídel či dvorců se přirozeně setkáváme v **Praze** a jejím okolí.[86] Od počátku se v okolí Pražského hradu a Vyšehradu usazovali družiníci a šlechta ve službách knížete. Řada šlechticů zastávala různé úřady nebo působila na Hradě a jejich rodové majetky byly často velmi vzdálené, tudíž jim nemohly poskytnout kýžené zázemí. Řešením se tedy stalo pořízení dvorce nebo domu v okolí Pražského hradu, na Hradčanech nebo v rodící se Praze na pravém břehu Vltavy. Je dokonce možné se domnívat, že řada těchto dvorců výrazně zasáhla do formování aglomerace předlokační Prahy a hypoteticky zde již mohla od 12. nebo 13. století, v případě nejmocnějších rodů, existovat majetková kontinuita. Zlomkovitě dochované písemné prameny však často přinášejí až velmi pozdní svědectví, které navíc lze jen velmi zřídka spojit s podrobným stavebně historickým nebo archeologickým poznáním dané lokality.

Také v Praze byly často součástí těchto dvorců vlastnické kostely, kterých zde registrujeme poměrně velké množství. V širším okolí Pražského hradu a Vyšehradu je to zhruba 45 převážně menších jednolodních kostelů nebo rotund. Jen na Starém Městě jich evidujeme 18, z čehož zhruba polovinu můžeme jistě považovat za vlastnické kostely s doloženou emporou, případně šlo o rotundy.[87]

Velmi zajímavým příkladem byl dvorec u kostela sv. Linharta, který dle všeho patřil Jarošovi ze Slivna, později také z Pušperka (písemně doložen v letech 1237–1272), jehož otcem byl dvorský soudce Albert ze Slivna. Nicméně o vlastnictví tohoto dvorce se dovídáme teprve roku 1298, kdy jeho manželka, tehdy již delší dobu vdova, postoupila patronátní právo ke kostelu sv. Linharta, „*které ji dědičným právem od mnohých dávných časů náleželo*“ dominikánkám u sv. Anny na Újezdě a současně darovala sousední dům dominikánům.[88]

Kostel sv. Linharta byl sice za sekularizace zrušen a roku 1798 zbytečně zbořen, ale jeho pozůstatky byly archeologicky zkoumány v letech 1909 a 1995, takže jeho podobu známe poměrně dobře. Vznik kostela je datován přibližně do třetí čtvrtiny 12. století a původně šlo o menší jednolodní dispozici s půlkruhovou apsidou a západní emporou. Jako stavební materiál bylo použito obvyklé opukové kvádříkové zdivo. Dodatečně byla k západnímu průčelí připojena věž a v druhé polovině 13. století, tedy zcela jistě za Jaroše z Pušperka, byl kostel výrazně přestavěn a rozšířen. Z jednolodního kostel se stalo trojlodí a byl vystavěn také nový presbytář založený na pěti stranách oktogonu. Výrazné rozšíření kostela je nejspíše dokladem změny jeho funkce na farní. Severně od kostela se nacházely dva domy čp. 122 a 128, které nejspíše patřily do zmíněného Jarošova dvorce. Zvláště objekt čp. 128 se nacházel v těsném sousedství kostela a zdá se, že byl vystavěn souběžně s delší osou. Podoba případného opevnění nebo ohrazení zjištěna nebyla.

Také nedaleký kostel sv. Valentýna byl původně vlastnickým a s přilehlými pozemky jej „*urození mužové*“ Dobrohost, Albert a „*Drisko*“ darovali řádu křížovníků s červenou hvězdou.[89] O několika lokalitách se dovídáme z písemných pramenů. Na Zderaze se nacházel kostel sv. Petra, u něhož tehdejší vlastníci Hrabišici Kojata se Všeborem založili špitál, tedy komendu božehrobců.[90] Hroznata Tepelský vlastnil v předpolí Prahy ves Ovenec (Bubeneč), kterou i s kostelem uvedl roku 1197 ve svém testamentu a odkázal jej tepelským premonstrátům.[91] Ve falzu ostrovského kláštera, hlásícího se k roku 1205, se setkáme s celou řadou šlechtických fundací, mezi kterými se nachází také kostel respektive rotunda sv. Pankráce ve vsi Krušina u Vyšehradu (Praha, Pankrác), který benediktýnům daroval jistý „*miles Asimus, filius Hozee*“.[92] Také kostel v Bubnech daroval roku 1234 jistý „*comes*“ Zdislav zderazským božehrobcům.[93]

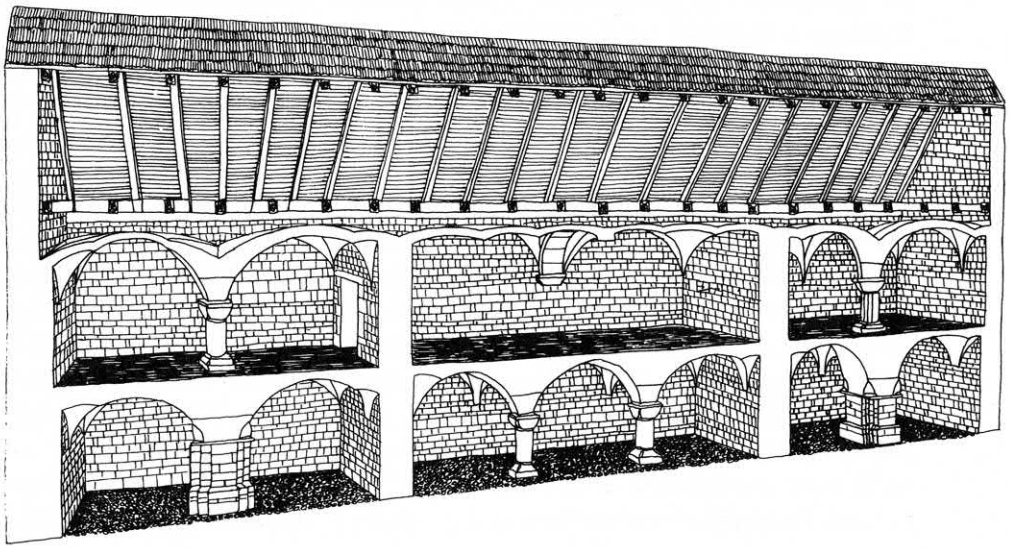

Obr. 15. Praha, dům (pánů z Kunštátu) čp. 222/I v Řetězové ulici

Je pravděpodobné, že šlechta vlastnila kromě dvorců také některé z výstavných románských domů a paláců. Příkladem může být dům čp. 222 v Řetězové ulici, který byl jednou z největších palácových staveb této doby u nás a rozhodně jej není možné označit za kupecký dům **[15]**.[94] Poprvé je dům čp. 222 doložen až po polovině 14. století, kdy jej synové Viléma z Landštejna prodali Bočkovi z Kunštátu.[95] Pozoruhodný je i rozsah areálu, který původně zahrnoval i areál sousedního domu 946/I. Šlo o obdélnou jednopatrovou budovu o rozměrech 26,5 x 7 m a s trojdílným upořádáním. V mírně zahloubeném přízemí, dnes sklepě, se ve středu budovy nachází obdélná místnost, klenutá na dva střední sloupy. Boční prostory byly o něco kratší, ale rovněž obdélné. Ty jsou klenuty na střední pilíř opatřený příložkami, jako by se zde měly nacházet klenební pasy, které ale nebyly provedeny. Tyto boční prostory byly opatřeny krby, jejichž dýmník ovšem postrádal kouřovod, takže nejspíše šlo o lapače jisker. Do přízemí se vstupovalo od západu, osově umístěným portálem. Podobně bylo upořádáno také první patro, zde se ale klenby již nedochovaly. Z nalezených otisků kleneb je možné rekonstruovat zaklenutí středního sálu dvěma klenebními poli. Boční prostory byly zaklenuty na střeni, poměrně subtilní sloupy. Každá z místností měla vlastní vstup od západu. Před západním průčelím se tak nejspíše nacházela pavlač. Velmi zajímavě je provedený portál vedoucí do jižní místnosti, jehož nadpraží má podobu trojlistu, nad kterým je umístěn drobný okulus, zdobený bobulemi (tento motiv je také jedním z mála vodítek k dataci, která nejspíše spadá do první třetiny 13. století). Místnosti v prvním patře byly navzájem propojeny. Nalezeny byly také relikty oken v západní zdi. Vzácně se také dochoval severní štít, takže bezpečně víme, že budovu kryla sedlová střecha.

Velmi zajímavou skutečnost představuje fakt, že v sousedství domu čp. 222 je ve 14. století doloženo hned několik domů a dvorů předních šlechtických rodů. Nejvýznamnější byl nejspíše dvůr pánů z Rožmberka, který byl mimořádně rozsáhlý a skládal se z několika domů v sousedství Anenského kláštera (čp. 212, 213 a 948/I). Poprvé je písemně doložen až k roku 1353 jako „*curia domini de Rozenbereh*“.[96] Jádro areálu zjevně tvořil dům čp. 212, který podle nejnovějších zjištění pochází z první poloviny 14. století, ale v sousední budově čp. 213 byly nalezeny relikty románské zdi.[97] O dalším dvorci se uvažuje také na místě zmíněného Anenského kláštera. Původně se zde nacházela rotunda sv. Vavřince, u které se za Václava I. usadili templáři. Severně od ní se nacházejí pozůstatky stavby ze 13. století, pohlcené v domě čp. 211/I, které byly považovány za doklad dvorce. Nicméně nejnovější rozbory přilehlé

zástavby ukázaly, že její vznik pravděpodobně souvisí až s příchodem řádu.[98] Dále se zde nacházel dvůr pánů z Landštejna čp. 211/I, dvůr pánů z Říčan (čp. 948/I). Podobný půdorys jako dům čp. 222 měl také nedaleký dům čp. 240/I, který se ale dochoval v podstatně horším stavu.[99] Velmi rozsáhlý byl také dům pánů z Lipé ve Valentinské ulici čp. 95–98.[100]

O jiných sídlech šlechty svědčí jen nálezy románské architektury, a to jak vlastnických kostelů, tak i profánních staveb. Při archeologických výzkumech v osmdesátých letech 20. století byl nalezen dvorec v Čimicích u Prahy. Zde stála kamenná obdélná budova vyzděná z kvádříkového zdiva. Na jejím místě vznikla v druhé polovině 13. století věžová tvrz s okružním příkopem.[101] Písemně jsou Čimice doloženy až velmi pozdně, konkrétně k roku 1334 v majetku svatovítské kapituly.[102] Bohužel nevíme, kdo byl majitelem dvorce v době jeho vzniku. Další dvorec byl nalezen ve svahu pod Petřínem. Zde stála dvouprostorová budova, vystavěná z opukových kvádříků o rozměrech 5 x 4 m, k níž přiléhala ohradní zeď. Objekt byl opevněn i příkopem. Písemné prameny o jeho existenci mlčí. I zde se zvažuje, že vlastníkem by mohla být svatovítská kapitula. Dvorec zanikl na počátku 14. století.[103] Také některý z větších dvorců nalezených při stavbě obchodního centra Palladium na Náměstí republiky mohl patřit šlechtě.[104]

Kolem poloviny 12. století, a především pak v poslední třetině 12. století, se začínáme setkávat se šlechtickými predikáty, jež dokládají pozemkové vlastnictví a pevnější vztah ke konkrétní lokalitě.[105] Prvním šlechticem s písemně doloženým predikátem je snad jistý Markvart z Doubravy, zmíněný mezi svědky v listě vydaném v letech 1146–1148 knížetem Vladislavem II., pravděpodobně v Praze.[106] Roku 1169 se připomíná jistý Bleh z Třebušína,[107] který byl snad kastelánem v Litoměřicích (písemně doložen v letech 1177, 1184/1185).[108] Třebušín přitom není příliš vzdálen od Litoměřic, zhruba 11 km severovýchodně, i přesto je možné se domnívat, že jde o doklad pozemkového vlastnictví, které se stalo druhým pilířem moci a bohatství vedle služby knížeti. Nicméně vzhledem k nevelké vzdálenosti od Litoměřic je možné se domnívat, že sídlo v Třebušíně mu zjevně poskytovalo zázemí. Při barokním kostele sv. Mikuláše se snad podařilo doložit toto sídlo. Bohužel nešlo o standardní archeologický výzkum, ale amatérsky dokumentované výkopy kanalizace. Zjištěna tak byla jen přítomnost snad příkopu a nalezen byl větší počet archeologických nálezů, které ale dokládají existenci panského sídla od 12. až do 16. století.[109]

Ve zmíněné listině není s predikátem uveden pouze Bleh, ale také Ctibor „*de His*“, Smil „*de Vdrche*“ (Údrč u Bochova v západních Čechách), o kterých ale nevíme prakticky nic. Z doby kolem roku 1170 pochází fundační listina jistého Časty, syna královnina komorníka Vojslava. Mezi svědky najdeme řadu šlechticů s predikátem: Mešek „*de Peruc*“, Gumpold „*de Buben*“, Ota „*de Dolan*“, Havel „*de Cinan*“, Střeživoj „*de Hlyztina*“ a Všebor „*de Vinarec*“.[110] Zhruba v téže době se připomíná jistý Hartman „*de Mirkov*“.[111] Roku 1177 se připomíná Ratibor a Jaroš „*de Scezgovic*“, Oldřich „*de Sisencou*“, Dobrohost a Mutina „*de Bukovec*“.[112] Do konce 12. století tak známe desítky predikátů a v následující době jejich počet prudce vzrostl, ale stále ještě šlo jen o jednu z možností zápisu jedince. Nejprestižnější nadále zůstávala identifikace zastávaným úřadem a oblíbená byla i třetí možnost zápisu, která jedince spojovala s významným členem rodu, popřípadě muselo stačit samotné jméno.

Písemně doložených venkovských sídel v predikátech je tedy poměrně hodně, podstatně horší je archeologické doložení jejich podoby. V prvé řadě je nutné zmínit **Vroutek** (okr. Louny),[113] který se nejvíce blíží schématu, predikovanému V. Birnbaumem. Poprvé je Vroutek doložen roku 1227, kdy jej Kojata daroval zderazským božehrobcům.[114] Dodnes zde stojí náročný pozdně románský kostel sv. Jakuba Většího, vystavěný krátce po roce 1200 **[16]**. Severozápadně od něj se podařilo A. Hejnovi nalézt základy obdélné budovy. Přízemí bylo zahloubeno do hloubky cca 1,2–1,3 m a zdi objektu byly vytvořeny z lomového kamene kladeného na jíl. S největší pravděpodobností šlo o patrovou budovu, kterou můžeme považovat za palác. Další otázkou je případné přímé spojení západní empory, respektive západní věže, s palácem. Obě budovy sice nejsou příliš vzdáleny, ale jejich pozice rozhodně není optimální. Relikty mostku, respektive jeho podpor, nebyly nalezeny a je proto možné, že se zde

Obr. 16. Vroutek, kostel sv. Jakuba Většího, v jehož sousedství byly A. Hejnou nalezeny základy domu, mladší výzkum pak nalezl okružní příkop

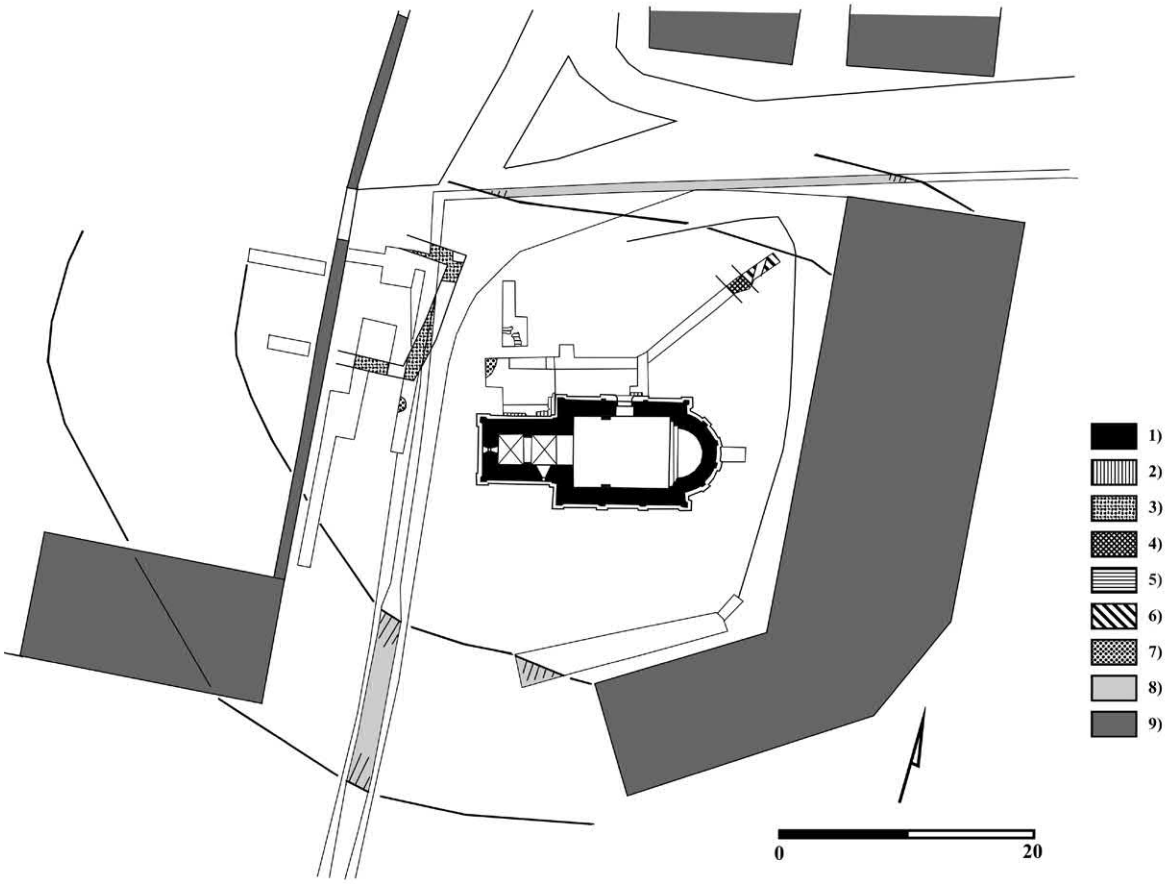

Obr. 17. Vroutek, půdorys kostela s dvorcem s vyznačeným rozsahem archeologických výzkumů. Legenda: 1) románské zdivo kostela, 2) základové zdivo kostela, 3) archeologicky zjištěné základy paláce, 4) gotické zdivo ohradní zdi kostela, 5) na sucho ložené nároží blíže neznámé stavby, 6) sídelní objekty neznámého účelu, 7) archeologicky ověřený rozsah příkopu, 8) současná zástavba

přímé spojení nenalézalo. Areál dvorce byl snad opevněn mělčím příkopem, o jehož existenci se zmiňuje starší literatura z 19. století. Existence příkopu byla sice nedávno potvrzena při záchranném archeologickém výzkumu, ale nebylo zjištěno jeho stáří (výkop nedosáhl na dno) **[17]**.

K velmi zajímavým lokalitám patří **Chvojen** (okr. Benešov).[115] Zde se podařilo A. Hejnovi nalézt v okolí pozdně románského kostela sv. Filipa a Jakuba dvorec nebo menší hradiště z doby kolem roku 1200 **[18, 19]**. Písemně je ovšem tato lokalita doložená až velmi pozdně. Zmínka ve falzu zakládací listiny vyšehradské kapituly o lesu „*Ohvoyne*“, což bychom mohli nejspíše číst jako Chvojno, je značně nejistá.[116] Poprvé je tak Chvojno jistě zmíněno až k roku 1316 v predikátu jistého Ditricha a k roku 1318 v predikátu Alberta.[117] Později roku 1367 je zde doložen Heřman z Chvojna, jehož bratři Mareš a Konrád vlastnili nedaleký hrad Kožlí.[118] K roku 1387 je zmíněný Heřman uveden jako „*miles*“, tady jako rytíř či vladyka.[119] Současně jsou jako spoluvlastníci patronátních práv kostela ve Chvojně zmiňováni Mareš a později Martin, vladykové ze Zvířetic.[120] Kostel je uveden také v Registrech papežského desátku k roku 1367.[121]

Chvojen se nachází na dobře viditelném návrší, na jehož temeni je vystavěn kostel sv. Filipa a Jakuba. Jde o jednolodní stavbu s obdélným presbytářem, jež obsahovala západní emporu přístupnou zvenčí. Je datován přibližně do počátku 13. století, ale vzhledem k tomu, že byl na počátku 20. století výrazně přestavěn, je datace jen velmi přibližná.

Obr. 18. Chvojen, kostel sv. Filipa a Jakuba, haldy a kříví vlevo jsou pozůstatky výzkumu A. Hejny a také místem, kde byly nalezeny základy paláce

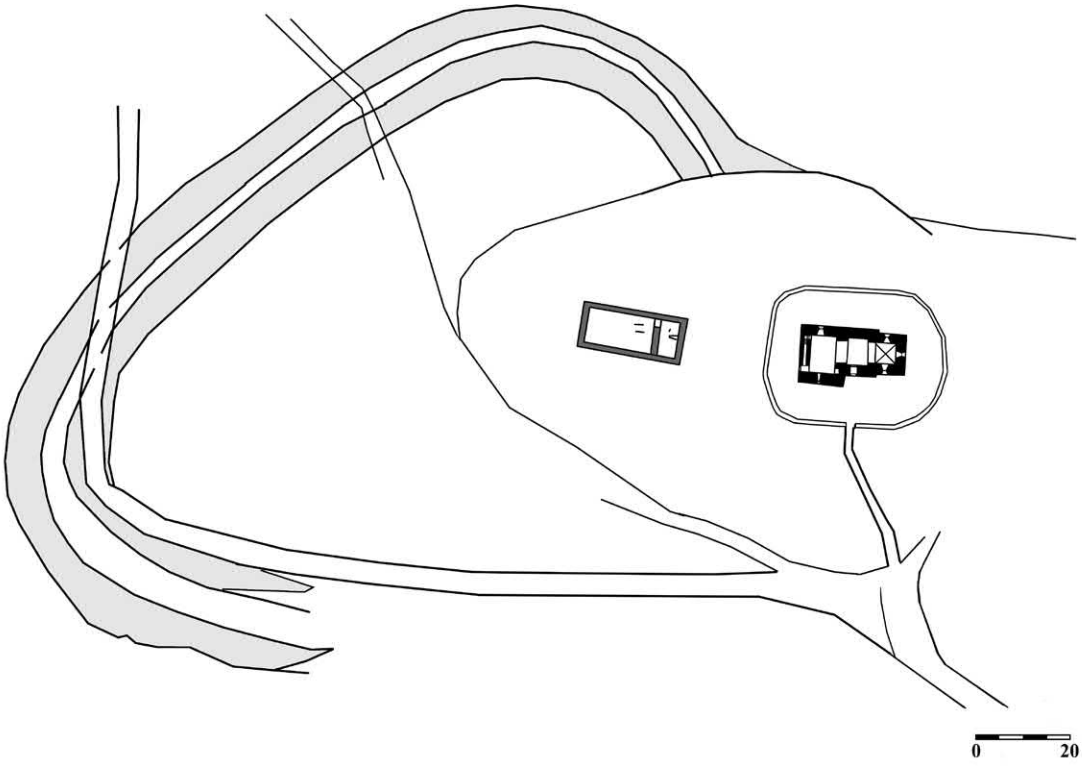

Obr. 19. Chvojen, půdorys areálu dvorce

Západně od kostela byly nalezeny kamenné základy obdélné budovy o rozměrech 20 x 9–10 m, kterou můžeme označit jako palác. Obvodové zdivo bylo vyzděno z kamene loženého na hlínu, severní obvodová zeď měla snad jinou konstrukci s větším podílem dřeva a hliněné mazaniny. Uvnitř byla budova dělena příčkami. Ve větší západní místnosti byla zjištěna dvě ohniště s kamennou konstrukcí.

V okolí paláce pak byly nalezeny další doklady menších objektů převážně kůlové konstrukce s mírně zahloubenou podlahou. Opevnění tvořil příkop se sypaným valem.

Palác zanikl požárem někdy v průběhu první poloviny 14. století a jeho zdivo bylo částečně rozebráno. Osídlení zde ale přetrvalo a z písemných zmínek se můžeme domnívat, že zde nezaniklo ani panské sídlo, byť je zřejmé, že se pozornost přesunula na nedaleké Kožlí, kde vznikl hrad.

Zajímavostí je, že z kostela směrem k paláci směřuje vstup na emporu, ale rozhodně zde nemůžeme rekonstruovat přímé spojení. Kostel byl totiž vzdálen od paláce zhruba 30 m. Také poměrně velká opevněná plocha, přesahující možná 1,5 ha (pokud je současná s palácem a kostelem) příliš neodpovídá představě menšího šlechtického sídla.[122]

Relikty dvorce, ovšem nejspíše panovnického, byly s největší pravděpodobností nalezeny ve **Volyni** (okr. Strakonice).[123] Vzhledem k pozdnímu písemnému doložení (1271) sice nelze zcela vyloučit, že se původně jednalo o šlechtický majetek, který by přešel do majetku panovníka např. jako odúmrť, ale vzhledem k tomu, že se Volyně nacházela na jednom z ramen Zlaté stezky, je oprávněné předpokládat vysoký zájem panovníka o její kontrolu. Přesto jej řadíme mezi šlechtické dvorce, zjevně totiž neexistoval větší rozdíl mezi dvorcem panovníka a šlechty.

Dnes zde, poblíž kostela Všech svatých, stojí mohutná gotická tvrz. Kostel i tvrz byly vystavěny na nevýrazném výběžku či ostrohu, který vybíhal z klesajícího svahu nad říčkou Volyňkou. Jižně od tvrze, směrem ke kostelu, bylo zjištěno pohřebiště, jež lze datovat do 11.–12. století. Současná stavba kostela je ale mladší. Písemně je Volyně doložena až roku 1271 jako „*provincia Volirich*“ v majetku královny Kunhuty.[124] Volyňská provincie je znovu zmíněna až roku 1315, kdy část zdejších vesnic vlastnila Eliška Rejčka.[125] Vlastní Volyni ale již koncem 13. století získala pražská kapitula a roku 1299 zde probošt Oldřich založil městečko,[126] jež se připomíná i později. Vznik městečka je pak možné spojit se vznikem nové tvrze a zánik původního sídla s darováním kapitule.

Archeologický výzkum dokončený A. Hejnou zjistil, že budova tvrze vystavěná ve dvou etapách ve 14. století (o celkových rozměrech 26 x 9,5 m), vznikla na místě starších budov. Jako nejstarší byl identifikován relikt – nároží budovy, nalezený ve východní části budovy tvrze, vyzděný z kamenů spojovaných hlínou. Relikt jižní zdi ukončovala boční špaleta vstupu. A. Hejna jej řadil do první fáze, tedy do 12. století. Nepodařilo se ale určit, zda šlo o sakrální či profánní stavbu.[127] V jeho bezprostředním sousedství vznikla na západní straně další budova, datovaná do první poloviny 13. století. Obvodové, poměrně subtilní zdivo lze interpretovat nejspíše jako podezdívku dřevěné stavby, uvnitř se nacházela maltová podlaha. K zániku obou budov došlo během druhé poloviny 13. století a nakrátko sem expandovalo pohřebiště, jak o tom svědčí nález tří hrobů.[128] Archeologický výzkum proběhl také na nádvoří tvrze, ale zde zjištěné zděné konstrukce patřily mladší fázi 14. století.

Nejnověji (v letech 2010–2011) se podařilo nalézt vítkovský dvorec v **Prčicích** (okr. Příbram), umístěný severně od kostela, v místech dnešního Vítkova náměstí, objeveny byly i základy zahloubené dřevěné kůlové stavby s rozměry 8,5 x 6,6 m, která obsahovala topeniště. Budovu je snad možné interpretovat jako obytnou, ale zda to byl vlastní palác prvních Vítkovců, to rozhodně není jisté.[129] Vznik dvorce je možné datovat do druhé poloviny 12. století a k jeho zániku došlo před polovinou 13. století, kdy byla původní obytná stavba rozebrána. Současně vzniká nedaleko, západně od kostela nová raně gotická tvrz, umístěná na ostrohu, která byla objevena roku 1995 v základech barokní konírny dnešního zámečku.[130] Tehdejší vlastník Vítek tehdy již jistě přesídlil do Příběnic, písemně doložených v jeho predikátu poprvé roku 1243.[131] Románský kostel v Prčicích dosud stojí, nedochoval se však v původní podobě.

Obr. 20. Bedřichův Světec, kostel sv. Jakuba stojí na nepříliš vysokém terénním výběžku. Dvorec se nacházel západně, tedy na obrázku vpravo od kostela

Zachovala se především loď se západní emporou, přístupnou z prostoru věže, v níž se nacházel zvýšený vstup od západu – oba vstupy byly uzavíratelné dveřmi, jištěnými závorou. Ve věži jsou patrné zbytky sdružených románských okének.[132]

K dobře poznaným sídlům méně movité šlechty patří především **Bedřichův Světec** (okr. Most) **[20, 21]**.[133] Lokalita je poprvé doložena k roku 1238 v predikátu „*Hageno de Zvethiz*“,[134] k roku 1240 se připomíná Vojslav „*de Zwez*“ a jeho bratr Vít,[135] a k roku 1254 Tomáš „*de Swietz*“.[136] Podle výpovědi archeologických pramenů zde vznikl nevelký dvorec opevněný palisádou, který obsahoval obytný dům (objekt 2) a několik skladovacích objektů (objekt 3). Podlaha zmíněného domu s vnějšími rozměry 4,5 x 4,5 m byla zahloubena do hloubky zhruba 1 m pod úroveň terénu. Po obvodu bylo nalezeno osm párů kůlových jam pro osazení dřevěných sloupků, jež tvořily nosnou konstrukci stavby. Uvnitř domu pak byla nalezena ještě jedna subtilnější jamka pro střední sloupek. Obvodové stěny tvořila dřevohlinitá konstrukce. Náročnost vertikálních podpor je pravděpodobně dokladem, že dům byl patrový.[137]

V menším časovém odstupu zde vznikl nepříliš náročný pozdně románský kostel s obdélnou lodí, půlkruhovou apsidou, který obsahoval také obvyklou západní emporu.[138] Dvorec v druhé polovině 13. století nahradila menší věžová tvrz, opevněná příkopem. Kostel ovšem zůstal stát mimo vlastní areál tvrze za příkopem.

Za zmínku stojí také nedávný nález obytné budovy na jižní Moravě v **Dolních Kounicích**, která byla opatrně interpretována jako možný palác (nelze ale zcela vyloučit, že šlo o budovu

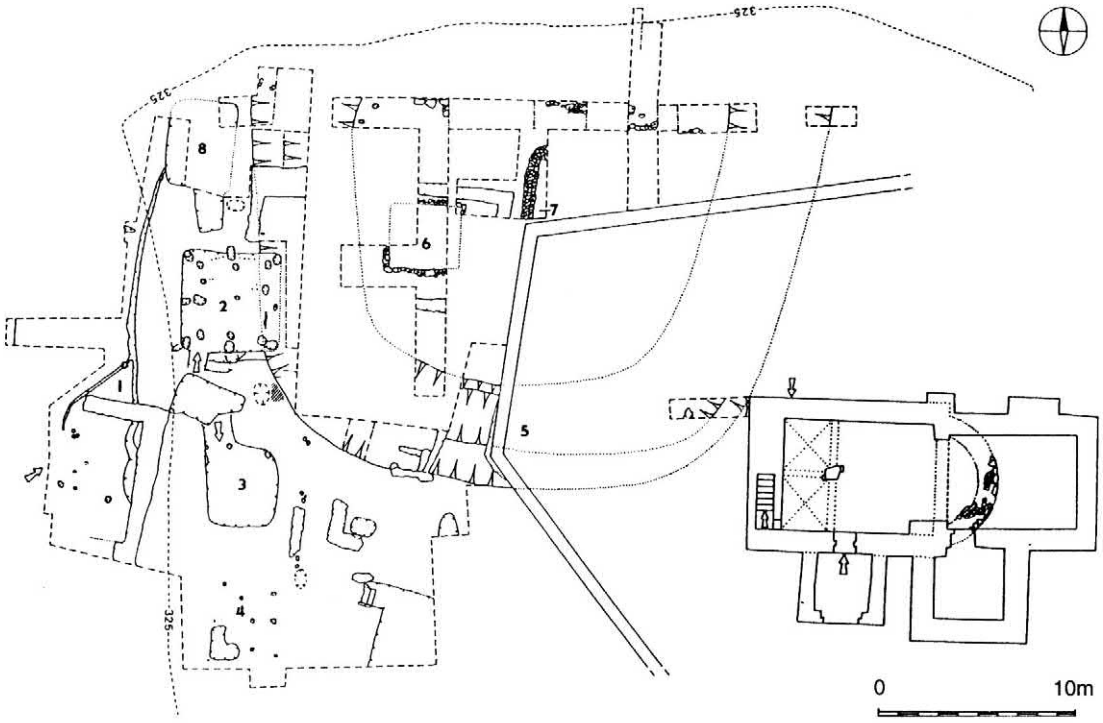

Obr. 21. Bedřichův Světec, půdorys dvorce podle J. Klápštěho

prvotního kláštera).[139] Při archeologických výzkumech v letech 2012 a 2013 zde byly nalezeny základy obdélné, pozdně románské budovy o rozměrech 18,6 x 8,6 m. Budova byla podsklepená a v nejstarší fázi nebyla členěna. Obvodová zeď o šíři 0,9 m byla vyzděna z nepravidelně opracovaných kvádrů. Další románské zdivo bylo nalezeno při výzkumech v letech 1990–1992 a jednalo se o relikt půlkruhové apsidy, která mohla patřit menšímu vlastnickému kostelu. Areál byl ohrazen kruhovým příkopem. Je tedy možné, že se zde setkáváme s příkladem náročnějšího typu dvorce. Podle kronikáře Jarlocha zde roku 1181 založil Vilém z Pulína klášter, ale vlastní fundaci předcházelo pozvání želivského opata Gotšalka „*k sobě do Kounic*“, aby mu byl nápomocen skutkem i radou. Ze zmíněné formulace je tedy zřejmé, že zde zmíněný Vilém skutečně měl své sídlo.[140]

Velmi zajímavě se také jeví nálezy hned dvou dvorců v **Třebíči**, které byly archeologicky zkoumány v letech 2021–2024 v prostoru dnešního Karlova a Martinského náměstí (vedoucí výzkumu Aleš Hoch). Na Karlově náměstí to byl dvorec spíše řemeslnické povahy, který je datován dendrochronologicky do doby mezi čtvrtou a osmou dekádou 12. století. Dvorec na Martinském náměstí existoval při kostelu sv. Martina a byl opevněn příkopem a palisádou. Rovněž se zde podařilo doložit základy větší obytné budovy, pravděpodobně paláce. Aktuální výsledky výzkumů dosud nebyly publikovány.[141]

Starší literatura označovala za ukázku raného panského sídla kostel sv. Jiljí ve Švihově, (okr. Klatovy),[142] který je skutečně doložen v šlechtických predikátech již ve 13. století (první zmínka 1245, kdy se zde uvádí Držkraj, syn Budivoje „*de Swihow*“).[143] Panské sídlo zde mělo být připojeno k jižní straně kostela. Nacházela se zde tedy nejspíš jakási „srostlice“ kostela a paláce, což by bylo samozřejmě mimořádně zajímavé. Nicméně nejnovější stavebně-historický průzkum tuto možnost vyloučil. Zmíněná část vznikla dodatečně, a to se značným časovým odstupem. Snad se jednalo o sakristii.[144] Toto zjištění nijak nevylučuje, že u kostela skutečně neexistoval panský dvorec, ale je nutné konstatovat, že podobu tohoto sídla neznáme.

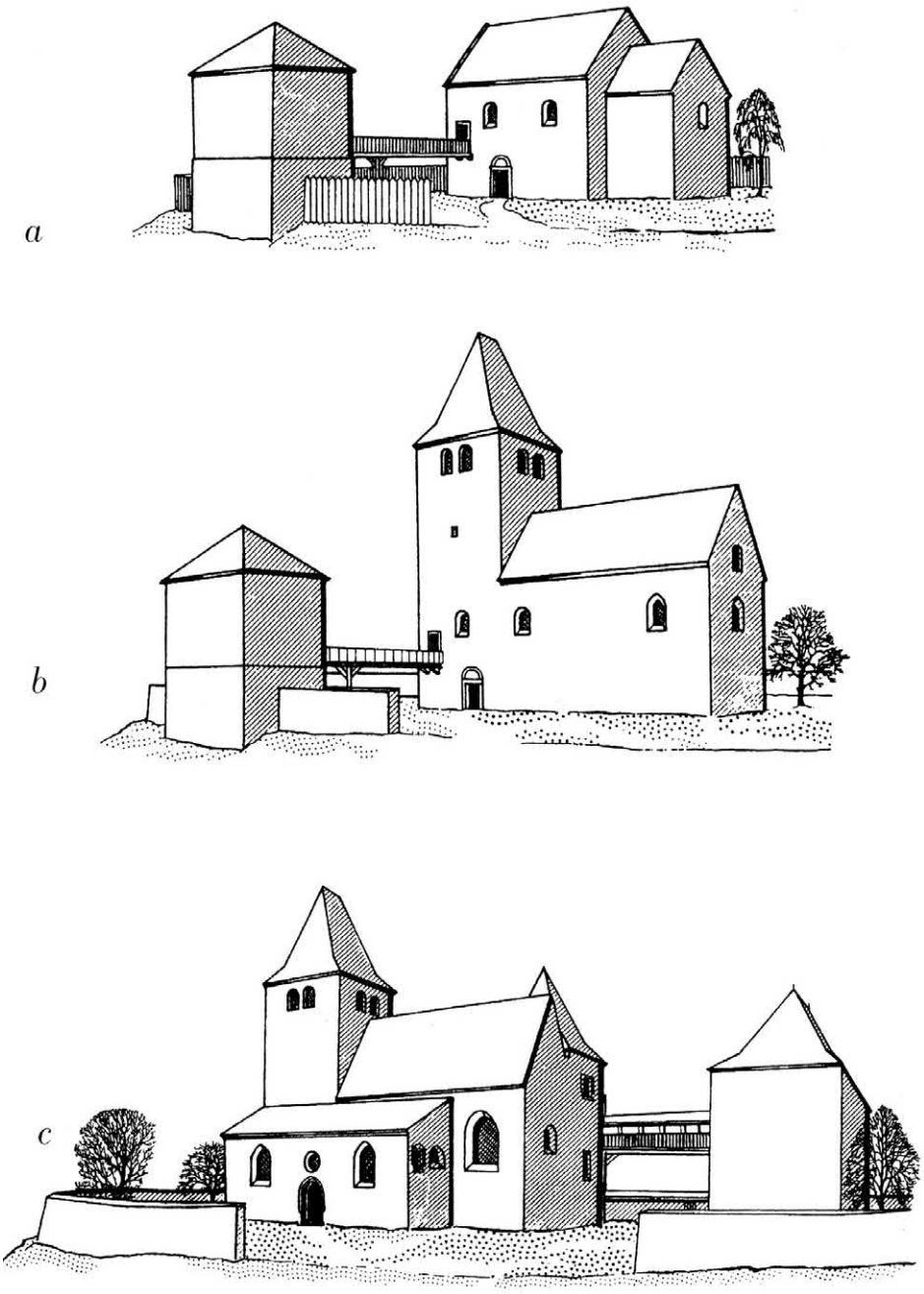

Obr. 22. Radomyšl, ideální rekonstrukce vývoje dvorce podle F. Kašičky

Podobný případ měl představovat také kostel sv. Jiří v Plzni Doubravce (okr. Plzeň-město), kde měla být ke kostelu přiložena obytná budova, snad panské sídlo.[145] Podle R. Turka a V. Mencla šlo o prvotní benediktýnský klášter již z 10. století.[146] Ale i v tomto případě jde o výsledek méně obvyklého stavebního vývoje, kdy byl starší a menší jednolodní románský kostel z 12. století přistavěním nové rozměrnější hlavní lodi o dvě století později rozšířen.[147]

O řadě dalších míst víme, že zde byla tato raná šlechtická sídla, ale doposud se je nepodařilo odhalit. Tak tomu je např. v **Radomyšli** (okr. Strakonice), kde se u kostela sv. Martina podařilo objevit pohřebiště s náhrobníky zdobenými střelou, tedy znakem panského rodu Bavorů, spjatého s tímto krajem, v písemných pramenech ze 13. století však jejich sídlo není vůbec zmíněno **[22]**.[148]

Obr. 23. Záboří nad Labem, kostel sv. Prokopa

Také se ukazuje, že kostel nemusel být nutnou součástí dvorce, jak se zdá naznačovat nejstarší etapa sídla v Bedřichově Světci.[149] Další lehčeji opevněný dvorec bez kostela byl zkoumán v **Poněšicích** u Dobřejovic (okr. České Budějovice), v jehož areálu stála kůlová stavba, zemnice a pec na slévání železa. Areál byl opevněn jen lehčím ohrazením, snad plotem.[150] Ještě jiný účel plnily dvory nalezené ve **Velebudicích** (okr. Most) a areál dvora objevený nedaleko u **Ledčic** (okr. Mělník). V obou případech šlo o hospodářské specializované dvory snad určené k chovu dobytka nebo ovcí bez rezidenční složky vlastníka.[151]

Dvorce jako sídla šlechty sice přežívaly hluboko do 13. století, postupně se ale stávaly sídlem nižšího řádu vyhrazeným méně movité šlechtě, jež nedosáhla na stavbu hradu nebo tvrze. Klasické schéma dvorce bylo donedávna možné najít např. v Tisové (okr. Tachov).[152] V těsném sousedství kostela se nacházela menší zděná obytná budova pojatá do mladšího zámku, který byl nedávno barbarsky zbořen. Reziduum podoby dvorců s kostely vykazují dokonce některé tvrze ve 14. století, např. Dolní Počernice.[153]

Vlastnické kostely

Významnou součástí řady panských dvorců byl vlastnický kostel.[154] Zdá se, že podoba kostela, jeho velikost a umělecké provedení odpovídalo majetkovým poměrům vlastníka a je zjevné, že šlo o jeden z bodů tehdejší šlechtické reprezentace. Současně ale kostel mohl být demonstrací vztahu stavebníka ke křesťanské víře. Kostel byl také velmi důležitým bodem duchovního života, odehrávaly se zde církevní obřady, křty, svatby, pohřby atd., spojené s poplatky, kněz dostával také oběry. Je proto zřejmé, že vztah raně středověké šlechty ke kostelu byl velmi úzký, a to nejen z pohledu zbožnosti, ale také z toho důvodu, že ke kostelu plynuly příjmy, jež náležely vlastníku kostela.

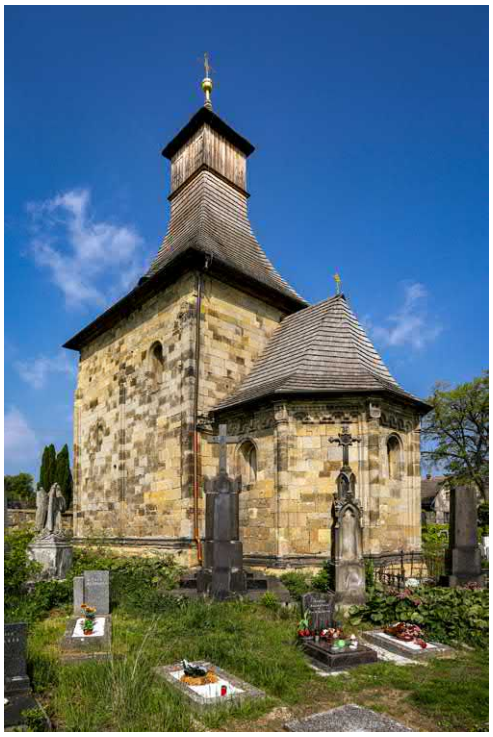

Obr. 24 (vlevo). Svatý Jakub, kostel sv. Jakuba
Obr. 25 (vpravo). Vinec, kostel sv. Mikuláše

V počáteční fázi budování vztahu šlechty ke kostelu byla důležitá také forma vlastnictví – část šlechty jej měla od knížete držet jako v podstatě jen zapůjčený – byl totiž vázán na zastávaný úřad, případně na určitou činnost. Na straně druhé církev nabízela jiný a stabilnější typ vlastnictví vázaný na osobu fundátora.[155] To je velmi hezky vyjádřeno v údajném výroku bílinského kastelána Mstiše „*Co však kostel můj dnes má, toho odejmouti mi kníže moci nemá.*“[156] S nástupem pozemkové šlechty se tento moment sice rychle vytrácel, ale kostel byl již vžitou součástí panského sídla a do jisté míry i vyjádřením sociálního statutu – kostel se stal symbolem šlechtického sídla, podobně jako se jím v mladší době stane hrad. Právě z tohoto důvodu jsou kostely, u nichž jsou doložena sídla šlechty, velmi často mimořádně náročné stavby. Stačí připomenout Vroutek (okr. Louny), Potvorov (okr. Plzeň-sever), Svojšín (okr. Tachov), Jakub u Kutné Hory (okr. Kutná Hora) a řadu dalších.

Vlastnické kostely se v Čechách začaly budovat již ve druhé polovině 11. století. V případě majetku biskupa se dovídáme, že biskup Gebhard „*consecravit ecclesiam suam in nova curte, que dicitur Zricinaves…*“, tedy, že vysvětil svůj kostel na novém dvoře, který je zván Žerčiněves (dnes Žerčice).[157] Nejinak tomu bylo v případě šlechty a v průběhu 12. a 13. století již registrujeme velmi početnou řadu těchto kostelů. Nejčastěji šlo o jednolodní kostely nebo rotundy. Jen výjimečně se setkáme s jinými dispozicemi.

Velkou záhadu představuje kostel sv. Prokopa v Záboří nad Labem **[23]**. Jednalo se totiž o patrový kostel s velkou předsíní a náročně provedeným portálem. Za stavebníka je obvykle označován Miroslav, zakladatel sedleckého kláštera.[158] To ale není doloženo písemnými prameny, jde o značně hypotetický předpoklad založený na intepretaci výrazně mladších pramenů. Záboří je doloženo až na počátku 14. století a není ani uvedeno ve fundační listině zmíněného sedleckého kláštera, kde je uveden pouze les Bor. Roku 1301 měl Záboří darovat Držislav z Kojic sedleckému klášteru a jeho synové napadli toto darování roku 1338 u soudu, ale jejich žalobě nebylo vyhověno.[159] Jediným pojítkem Záboří s Miroslavem je shoda jmen Držislava z Kojic a Držislava, syna Miroslavovy sestry, zmíněného v zakládací listině

Obr. 26. Svatý Jakub, kostel sv. Jakuba, západní empora pavlačového typu

sedleckého kláštera z roku 1142 s tím, že pokud by zemřel bezdětný, odkáže svůj majetek klášteru.[160] Pomineme-li časovou propast 160 let a připustíme-li, že zmíněný Držislav je skutečně prapředek Držislava z Kojic, tak ani to nedokazuje vlastnictví Záboří ve 12. století, které tento vladycký rod mohl získat až později.[161] Použitý stavební typ patrového kostela by lépe odpovídal panovníkovi nebo biskupovi. Ostatně sousední Týnec nad Labem se k roku 1110 připomíná jako místo jednání Vladislava I. a Oty, knížete olomouckého.[162]

Nejběžnější byly jednolodní kostely se západní věží a půlkruhovou apsidou a od 13. století jsou běžná také kvadratická kněžiště. Dosavadní literatura běžně uvádí, že součástí vlastnického kostela by měla být západní empora.[163] Typologií empor se podrobně zabýval již V. Mencl – nejčastější byla tzv. pavlačová empora, méně časté jsou empory loggiové nebo empory umístněné ve věži.[164] Vzhledem k tomu, že empora byla od lodi kostela výškově oddělena

Obr. 27. Rovná u Stříbrné Skalice, podoba nástěnných maleb dokládá existenci vnitřního dřevěného schodiště, které spojovalo loď kostela a dnes zbořenou emporu

a prakticky vždy má svůj vlastní vstup, tak se všeobecně předpokládá, že měla sloužit především vlastníkovi, a to jako soukromá oratoř, z které mohl přihlížet bohoslužbě a demonstrovat tak svou sociální nadřazenost.[165] V několika případech je na empoře doložena existence druhého oltáře (Jakub u Kutné Hory **[26]**, Potvorov, velmi pravděpodobně také Vinec) a empora tak mohla sloužit také jako samostatný liturgický prostor – asi jako soukromá kaple. Tomu v několika případech odpovídá architektonická podoba empory, která byla oproti lodi poněkud více uzavřena (Vinec).[166] Empora měla obvykle samostatný vchod z vnějšku, ke kterému vedlo schodiště nebo pavlač. Časté bylo také přímé spojení lodi kostela s emporou. Obvyklá jsou schodiště v síle obvodové zdi kostela, ale běžná byla i schodiště v interiéru lodi, jež se ale většinou nedochovala. Existenci takového schodiště dokládají např. nástěnné malby v Rovné u Stříbrné Skalice **[27]**.[167]

Tyto vlastnické kostely mohly být výtvarně velmi náročně provedeny. Z tohoto hlediska je bezpochyby zcela výjimečný kostel sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory (okr. Kutná Hora), jehož západní průčelí je zdobeno náročnou sochařskou výzdobou.[168] Při opravě kostela v 19. století byla vzácně nalezena oltářní autentika druhého oltáře na empoře, která uvádí, že kostel roku 1165 vysvětil biskup Daniel za přítomnosti krále Vladislava a jeho manželky královny Judity, text autentiky za stavebníka kostela označuje Marii a zmiňuje také její dva syny Slavibora a Pavla.[169] Také další kostely zde již zmíněné, jako je Potvorov, Milevsko, Vinec nebo Vroutek a další patří k mimořádně náročným stavbám.

Rotundy patří k tradičnímu stavebnímu typu, který na svých dvorcích využívala i šlechta.[170] Jejich výskyt není tak častý jako v případě jednolodních obdélných kostelů. Klasickou ukázkou takové rotundy jsou Želkovice (okr. Louny) **[28, 29]** nebo také dnes zaniklá rotunda sv. Pankráce ve vsi Krušina u Vyšehradu (Praha, Pankrác).[171] V rotundách, na rozdíl od jednolodních kostelů, jsou empory doloženy méně často. Empora byla obvykle umístěná ve věži, popřípadě se nacházela v lodi, kde měla většinou jen dřevěnou konstrukci, která po sobě nezanechala mnoho stop.[172] Existenci empory snad registrujeme v rotundě v Pravoníně (okr. Benešov), která vznikla na počátku 13. století, věž je ale o něco mladší.[173] Empora byla hledána také ve věži v nedaleké Libouni (okr. Benešov). Zde se ale ukázalo, že věž měla čistě refugiální účel.[174]

Na tomto místě je ale nutné poznamenat, že se vyskytují kostely nebo rotundy, jež patřily panovníkovi nebo klášterům či biskupovi, jejich architektonická podoba se však prakticky neliší od vlastnických kostelů. Přítomná je i empora, která zde plnila symbolickou roli, mohla sloužit „vrchnosti" nebo správcům konkrétního majetku, příležitostné návštěvě panovníka nebo opata či biskupa. Popřípadě mohla mít empora i jiný účel, který dnes není zřejmý. Klasickým případem takovýchto kostelů, které nepatřily šlechtickému vlastníkovi, jsou např. pevnostně vyhlížející kostel sv. Bartoloměje v Kyjích (Praha), který patřil pražskému biskupovi nebo kostel sv. Martina ve Zdi na Starém Městě pražském, který postavil panovník.[175] Meritum věci tedy spočívá v tom, že existence empory nerovná se existence vlastnického kostela v majetku šlechty a nemusí indikovat ani existenci dvorce.[176]

Kromě liturgického využití fungoval kostel velmi často také jako refugium.[177] Jednalo se většinou o jedinou zděnou stavbu, která poskytovala relativní ochranu. Běžné bylo zajištění hlavního portálu a vstupu na emporu závorou. Kapsy těchto závor se dochovaly např. na portálech kostelů v Radomyšli (okr. Strakonice), Zbynicích (okr. Klatovy), ve Vroutku (okr. Louny) a dalších.[178] Případná obrana spoléhala ve většině případů především na pasivní ochranu mohutných zdí kostela. Obranná patra nad lodí kostela nejsou u nás ve 12. nebo 13. století prakticky doložena, a to na rozdíl od území v našem jižním a západním sousedství. Zvláště v Podunají jsou poměrně časté „kaplové věže", které byly součástí panských sídel a do jisté míry představují ekvivalent našich vlastnických kostelů.[179] Nad lodí těchto kaplí se nacházelo profánní podlaží, jež mohlo být využito jako refugium. Jednou z mála výjimek u nás představuje kostel v Údlicích (okr. Chomutov), nad jehož lodí se nacházel obranný ochoz vynášený na konzolách.[180]

V našem prostředí k obraně sloužila především kostelní věž, v níž se nacházelo také refugium vlastníka a jeho rodiny. Zvonové patro či patra věže byla totiž opatřena sdruženými okny, velmi dobře využitelnými pro účel obrany. Občas se na kostelních věžích setkáváme se střílnovými okénky, např. v Neustupově (okr. Benešov) z doby kolem roku 1100, ale jejich využití pro lukostřelce je velmi nepravděpodobné **[30]**.[181]

Písemné zmínky ze 13. století o využití kostela k obraně jsou velmi vzácné. Bezpochyby nejznámější je listina týkající se kostela v Potvorově **[31]**, který tehdy ale vlastnily dva různé kláštery – zderazští božehrobci a cisterciáci v Plasích. Společné soužití vedlo ke sporům ve využívání „*tvrze postavené v kostele v Potvorově*", vyřešených dohodou. Lidé patřící zderazským božehrobcům se tak mohli svobodně „*uchýlit do opevnění tohoto kostela*", a to do jeho dolní části, kterou, jak uvádí listina, budou sdílet s lidmi druhého kláštera a nebudou si nárokovat horní část a věž.[182] Kdo bude využívat horní část a věž, není v listu bohužel již řečeno.

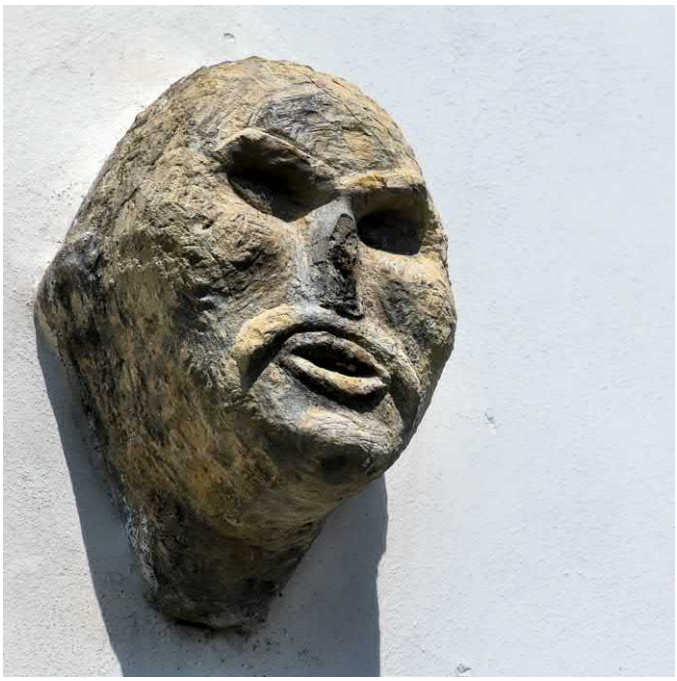

Obr. 28 (vlevo). Želkovice, kostel sv. Petra a Pavla
Obr. 29 (vpravo). Želkovice, kostel sv. Petra a Pavla, hlava „Tatara“, jež slouží jako pomůcka pro dataci této pozdně románské rotundy do doby po roce 1241

Obr. 30. Neustupov, kostel Nanebevzetí Panny Marie

Obr. 31. Potvorov, kostel sv. Mikuláše

O využití věže se dochovalo velmi pěkné, byť pozdní svědectví z konce 14. století z Ředhoště (okr. Litoměřice). Místní farář Vilém a rychtář Petřík se totiž přeli o přístup do kostelní věže – šlo o starý románský kostel s věží. Vzniklou situaci musel řešit generální vikář, jenž povolil, že rychtář Petřík může svobodně vstupovat „*k věži řečeného kostela*“ po pavlači, a aby tamtéž mohl mít okno do kostela, ale nesměl sestupovat do kostela, dále bylo ustanoveno, že Petřík nesmí k věži pod pokutou pouštět žádné protivníky pana Viléma a ani pan Vilém nebude pouštět nepřátele pana Petříka, kromě toho bylo ustanoveno, že Petřík „*bude moci utéct do věže pro záchranu svého života a bránit se tam svým nepřátelům a ukrývat se před nimi*“.[183]

Pozoruhodně je řešena také věž kostela sv. Maří Magdalény v Pařížově (okr. Chrudim) **[32]**. Při pohledu zvenčí jde sice o běžnou hranolovou věž zakončenou zvonovým patrem se sdruženými okny, ale její vnitřní upořádaní je velmi zajímavé a také dobře dochované. Z celkového provedení věže a zajištění jednotlivých vstupů závorami je zřejmé, že věž měla sloužit jako refugium.

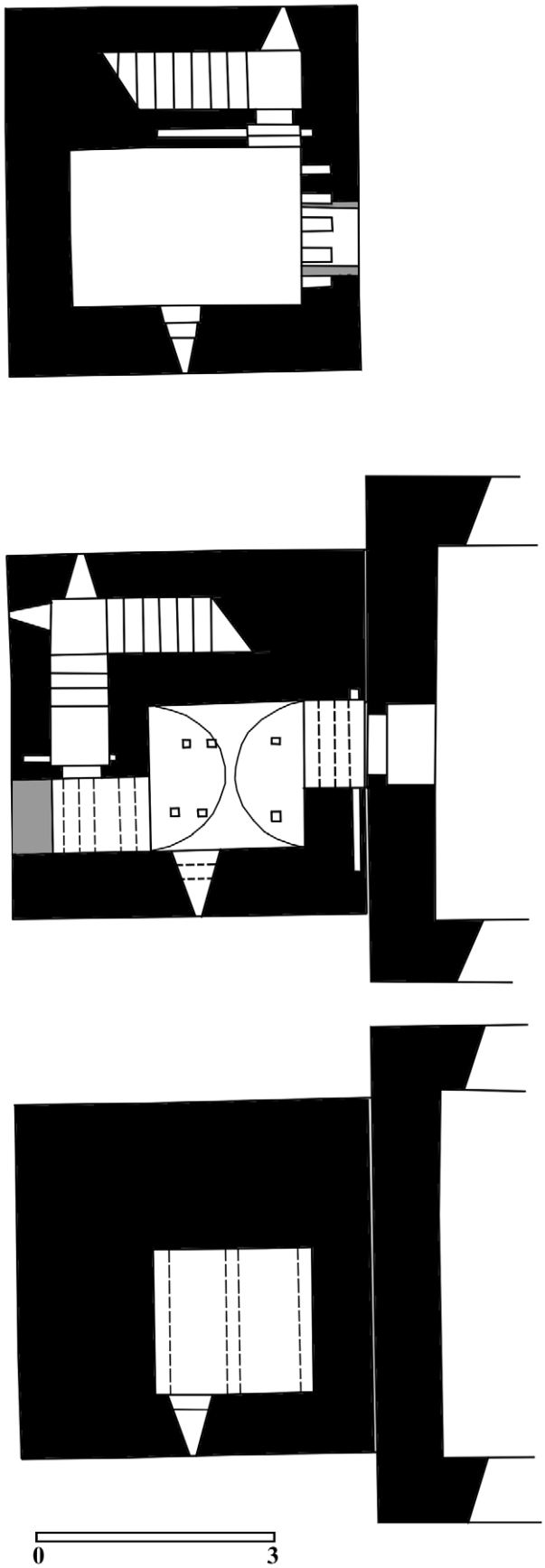

Obr. 32. Pařížov, kostel sv. Maří Magdalény, půdorys věže podle J. Varhaníka

Přízemí věže bylo přístupné pouze z prvního patra. Nevelký prostor přízemí je plochostropý a osvětluje jej jen drobné střílnové okénko z jihu. Západní a severní zeď je výrazně širší, ve vyšších podlažích obsahuje totiž schodiště.

Do věže se dnes vstupuje v úrovni prvního patra z kruchty umístněné v západní části kostela, která nahradila původní emporu. Vstup do věže byl zajištěn dveřmi s dochovanou závorovou kapsou. Interiér prvního patra věže je klenut valenou klenbou a osvětluje jej nevelké okno z jihu. V západní zdi se nacházel další vstup, který byl původně dostupný z exteriéru po lávce nebo schodišti, ale dnes je již zazděný. Do této vstupní chodbičky ústilo schodiště umístěné v síle zdi, které odsud stoupalo do druhého patra. Schodiště v síle zdi bylo zalomené a osvětlují jej drobná štěrbinová okénka. Vstup na schodiště i do druhého patra byl uzavíratelný dveřmi, které zajišťovala závora. Vyšší patra byla již plochostropá a spojovala je dřevěná schodiště či žebříky.[184]

Věž byla přistavěna dodatečně k západnímu průčelí kostela, který ale vykazuje podobnou stavební techniku, a tudíž časový rozestup vzniku věže a kostela nebude příliš velký. Dendrochronologická datace jednoho z dřevěných překladů ve věži spadá do let 1110–1127.[185]

Složitěji uspořádanou věž najdeme také u kostela sv. Jakuba ve Vroutku. Věž je výrazně obdélná. Přízemí věže je klenuté a je otevřené do lodi kostela. V prvním patře věž obsahuje dva klenuté prostory. Východní prostor sloužil jako jakási předsíň. Vede sem od severu samostatný vstup, jenž se na východě velkým obloukem otevírá na emporu, v jižní zdi se nacházelo schodiště, vedoucí do druhého patra věže a na západě se nacházel vstup do druhé místnosti ve věži s vysloveně soukromým charakterem a uzavíratelnými dveřmi, v severní zdi věže se nacházelo tresorium k úschově cenností.

Velmi zajímavě je řešena také věž a vstup do raně gotického kostela Všech svatých v Řesanicích (okr. Plzeň-jih).[186] Západní věž totiž není umístěná v ose lodi, ale byla posunuta stranou, tak, aby se vedle ní ještě vešel portál hlavního vstupu do kostela. Poslední patro věže, dnes přestavěné, původně obsahovalo obvyklá sdružená okna. Právě z nich obránci mohli hájit portál nacházející se u paty věže. Dveře hlavního vstupu zajišťovala závora. Stejně byl zajištěn vstup do přízemí věže i na emporu z prvního patra věže, ale vchod do krovu nad lodí kostela tuto závoru postrádal. Podobně řešené vstupy najdeme u několika dalších kostelů, za pozornost stojí především kostel v Olbramovicích (okr. Benešov).[187]

IV. Šlechtické hrady 13. století

Otázka počátků šlechtických hradů či obecněji řečeno tematika šlechtických hradů ve 13. století v Čechách představuje ožehavé badatelské téma, jež bylo v posledních letech poměrně intenzivně diskutováno, jak jsme si připomněli v přehledu bádání. Předmětem diskuze se však stalo zejména několik hradů, u nichž byla vznesena otázka stavebníka, tedy zda šlo původně o královské či šlechtické hrady (Jindřichův Hradec, Lichnice, Rýzmburk), nebo otázka jejich datace (Krašov). Podrobná studie o šlechtických hradech ale stále chybí. Nicméně množství dílčích poznatků o jednotlivých lokalitách či menších regionech dává tušit, že dosavadní pohled na vznik a vývoj šlechtických hradů bude nutné poupravit a doplnit.

Šlechta na vrcholu své moci a její hrady

Od druhé poloviny 12. století rostly postupně moc i význam pozemkové šlechty. Oporou jí přitom bylo právě dědičné pozemkové vlastnictví, jež představovalo, do jisté míry, na panovníkovi nezávislý zdroj bohatství i moci. Pomyslného zlomu dosáhl význam šlechty v době Václava I. Paralelně s tím dochází k přijetí rytířské kultury ze západu, kde byl šlechtický hrad již zcela běžný. Je to také doba, kdy se pomyslné kyvadlo moci definitivně přehouplo od šlechty spojené se starými hrady a s knížecími beneficii ke šlechtě pozemkové. Přičemž je nutné poznamenat, že ještě hluboko do 13. století se ani ti nejvýznamnější šlechtici kastelánským postům nijak nebránili, právě naopak. Právě toto trvalé spojení některých rodů s konkrétními kastelánskými hrady vedlo ke vzniku rozsáhlých šlechtických domén. Další příležitosti pro vznik rozsáhlých majetků poskytla kolonizace slabě zasídleného pohraničí a Vysočiny. Právě tyto velké pozemkové komplexy následně tvořily majetkové zázemí nově budovaných šlechtických hradů, jejichž stavba byla často ekonomicky velmi náročná.

Nově stavěné hrady byly ve své době považovány bezpochyby za mimořádně prestižní stavby, se značným symbolickým významem, reprezentujícím coby dominanta krajiny moc majitele.[188] Často tak byly pro stavbu vybírány dominantní terénní útvary, jež jednak poskytovaly dobrou přírodní ochranu, ale také možnost vizuální kontroly okolí a naopak, při pohledu zdálky, byly nezpochybnitelnou demonstrací moci pána hradu a jeho vlastnických nároků. O. Creighton pro tento aspekt užívá obratu „*nailing the Valley*“, tedy uchvácení údolí.[189] Hrady jako Lemberk, Frýdlant, Náchod či Grabštejn byly viditelné z širokého okolí **[33, 34]**. Jiné hrady vystavěné na ostrožnách se sice neuplatňovaly v dálkových pohledech, ale volba staveniště byla často vázaná na významné cesty nebo brody. V některých případech výše zmíněné demonstrační prvky musely ustoupit do pozadí, protože byla zvolena poloha s ohledem na lepší obranyschopnost.

Počátky šlechtických hradů

Jak bylo připomenuto v přehledu bádání, názor na počátky šlechtických hradů se postupně formován již od dob Františka Palackého, přičemž debaty probíhaly zejména na základě výpovědí nemnoha písemných pramenů. Z této diskuze vzešel názor, podle nějž mezi nejstarší šlechtické hrady patřily např. Lemberk, Rožmberk, Český Šternberk, Rýzmberk nebo Strakonice, vesměs jde o hrady bergfritového typu.

Současně se ale setkáme s řadou objektů zcela jiného typu – v jejich konstrukci převažovalo dřevo a velký důraz byl kladen na vnější opevnění, jež kombinovalo mohutné příkopy

Obr. 33. Frýdlant, celkový pohled na hrad od východu

a valy. Archeologicky bylo u těchto hradů zjištěno velké stáří. Svým vzhledem se tak nejvíce blíží kategorii, již Tomáš Durdík nazýval hrady přechodného typu – vhodnější by ale bylo je označovat jako hrady dřevo-hlinité konstrukce.[190] Jejich výskyt registrujeme spíše v okrajových částech starého osídlení, a především v málo osídleném pohraničí, kde se následně konstituovaly šlechtické domény a probíhala zde kolonizace.

V prvé řadě zde musíme zmínit Příkopy u Kdyně (okr. Domažlice), kde můžeme vznik stavby datovat již do doby kolem přelomu 12. a 13. století a její zánik spadá do doby kolem poloviny 13. století **[35]**.[191] Z téže doby pochází nedaleký Ruchomperk na vrchu Velký Kuřim (okr. Domažlice).[192] Ani jeden není v době své existence písemně zmíněn. V případě Příkopů u Kdyně se můžeme domnívat, že šlo o předchůdce mladšího hradu Rýzmberk, vzdáleného zhruba dva kilometry. Naproti tomu Velký Kuřim patřil snad Drslavicům, hypoteticky možná samotnému Černínovi, komořímu Přemysla Otakara I., který se ale roku 1211 dostal do konfliktu s panovníkem a byl vyhnán.[193] O něco málo větší jistotu ohledně vlastníka máme v případě východočeské Železnice (okr. Jičín), jejíž existence je doložena ve třetí třetině 12. století, v predikátu jistého Čéče, a také archeologicky.[194] Zdejší hrad byl ovšem poškozen lomem a zmíněný predikát se vztahoval také k nedalekému dvorci, z něhož dodnes stojí jen románský kostel. Železnice tak nejspíše představuje zajímavou variantu, kdy vedle vsi s klasickým panským dvorcem vznikl hrad, který měl spíše refugiální funkci, zatímco rezidenční a hospodářské zázemí plnil nadále původní dvorec **[36]**.

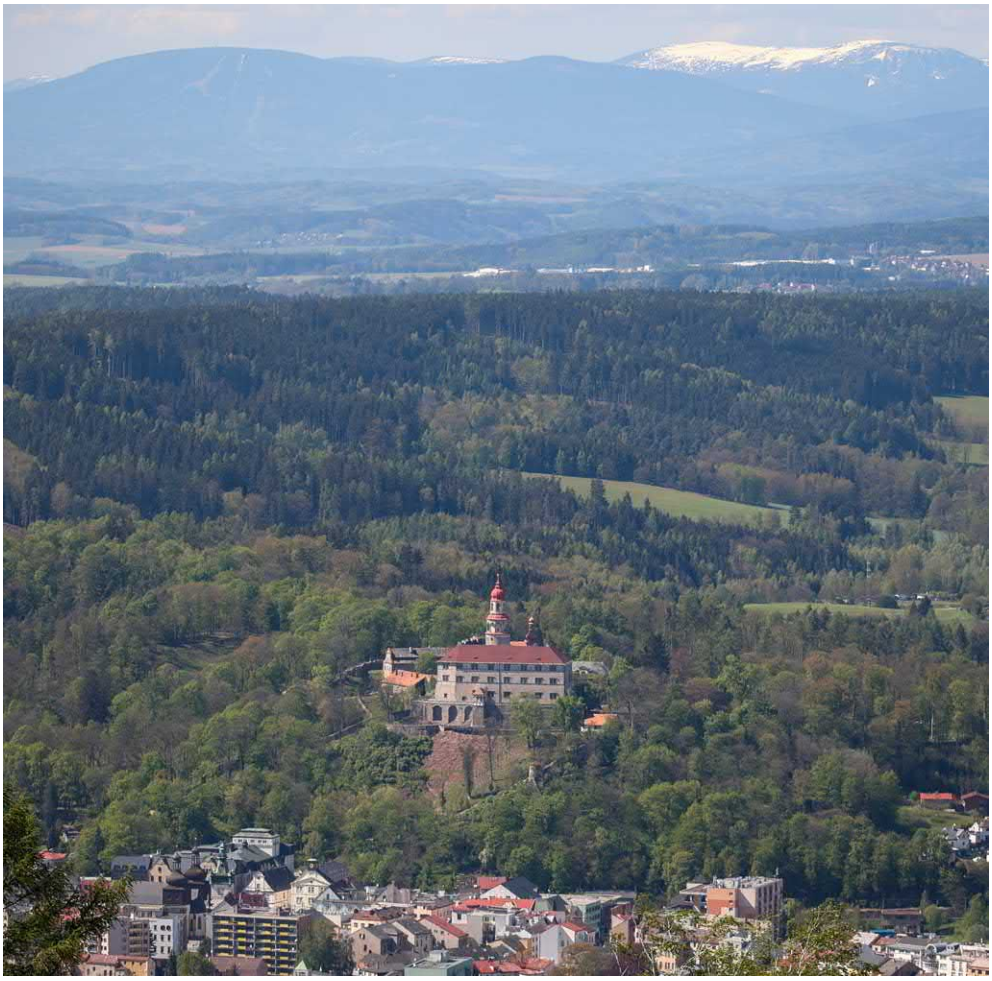

Obr. 34. Náchod, hrad a v pozadí Krkonoše

Obr. 35. Příkopy u Kdyně, příkopy a valy tvořící hlavní opevnění hradu

Obr. 36. Železnice, celkový pohled na lokalitu, vpravo na kopci stál hrad, přes údolí je situovaný románský kostel sv. Jiljí, u něhož se pravděpodobně nacházel dvorec

Obr. 37. Třebonín, šíjové opevnění tvořené příkopy a valy

Jen o něco málo mladší byl nedaleký Šluspárk (okr. Jičín), jenž zanikl již před polovinou 13. století.[195] Do poloviny 13. století spadá datace podobného hradu nebo lépe řečeno hrádku Vražba (okr. Turnov).[196]

Podobné schéma jako Železnice nabízí možná Třebonín na Čáslavsku (okr. Kutná Hora), zkoumaný Z. Smetánkou a J. Škabradou **[37, 38]**.[197] Zde se nachází románský kostel sv. Kříže

Obr. 38. Třebonín, původně románský kostel sv. Matouše, také tento kostel pravděpodobně vznikl v prostoru šlechtického dvorce

ve vsi, u něhož je možné předpokládat existenci šlechtického sídla. To je vzácně doloženo existencí písemné zmínky z roku 1194, kdy jej najdeme v predikátu Ubyslava.[198] Současně se ale nedaleko vsi, na ostrožnovitém výběžku nad Medenickým potokem, nacházejí relikty fortifikace tvořené zdvojeným příkopem a valem, jež v oblouku přetínají zmíněnou ostrožnu (další dva – nicméně mladší – podobné objekty se nacházejí nedaleko proti proudu zmíněného

potoka). Na opevněné ploše nejsou patrné žádné jiné pozůstatky zástavby. Zmíněný výzkum tuto fortifikaci datoval již do 12. století, ale pouze hypoteticky, protože se při povrchovém výzkumu nepodařilo nalézt žádný archeologický materiál.[199] Nedávný archeologický výzkum ovšem dataci tohoto objektu, nejspíše menšího hradu, posunul až do druhé poloviny 13. nebo první poloviny následujícího století.[200] S autory lze souhlasit, že původní interpretace Z. Smetánky, podle nějž šlo o malé slovanské hradiště, na což měla poukazovat morfologie, je neudržitelná. Současně se ale znovu nepodařilo lokalitu archeologicky datovat, takže nelze vyloučit ranější dataci a ani to, že zde podobně jako v Železnici jde o existenci dvorce a raného šlechtického hradu v těsném sousedství.

V první polovině 13. století můžeme počítat s existencí Hradu u Čtyřkol (okr. Benešov), který již obsahoval zděné budovy.[201] Počátky šlechtických hradů tedy můžeme opatrně klást již do doby Přemysla Otakara I. S výskytem těchto archaických dřevo-hlinitých hradů se setkáme ještě v druhé polovině 13. století a můžeme pozorovat i jistou kvalitativní diferenciaci. Nicméně je nutné uvést, že prozatím nemůžeme ani jednu lokalitu, kde se vyskytují tyto archaické typy hradních staveb, s jistotou spojit s nejvýznamnějšími rody, což může být dáno stavem poznání a dochování.

Podoba těchto hradů se výrazněji nelišila od starších dvorců, ale lišila se volba staveniště, které bylo voleno tak, aby poskytovalo přirozenou ochranu. Došlo tedy k výraznějšímu oddělení od vsi. Dvorce nacházíme také na místech, která alespoň částečně poskytovala ochranu (např. Bedřichův Světec), ale vazba na osídlení výrazně omezovala výběr staveniště.

V naprosté většině případů, které byly nějak archeologicky zkoumány, nebo je jejich terénní reliéf čitelný, šlo o stavby s převahou dřevěných konstrukcí. Obvodové opevnění bylo tvořeno buďto sypaným valem, který mohl mít v některých případech i zpevněné čelo, nebo nacházíme u méně náročných objektů jen palisádu zapuštěnou přímo do terénu. Na koruně valu se pak mohla nacházet palisáda nebo nějaká forma plotu či dřevěné hradby. Velký důraz byl kladen na příkop, často vybudovaný po celém obvodu. Z materiálu získaného při vzniku příkopu byl obvykle navršen ještě val na vnější straně příkopu. Jak byl chráněn tento vnější val, zatím nevíme jistě. V úvahu připadají nějaké formy pasivních překážek, např. plot nebo také vegetace v podobě trnitých keřů. Tento val totiž neměl být bráněn, ale měl jen znesnadňovat přístup do příkopu.

Zástavba u méně náročných hradů byla pouze dřevěná. Archeologicky byl zjištěn dřevěný „palác“ na hradě Vražba (okr. Turnov). Na Šluspárku (okr. Jičín) byly nalezeny relikty mazaniny, jež dokládají existenci srubové stavby. Velmi zajímavý je pak Starý Zámek ve Zruči nad Sázavou (okr. Kutná Hora), který sice vznikl nejspíše až po polovině 13. století, ale zato je jeho reliéf velmi dobře čitelný. Velmi dobře patrné jsou terénní relikty obdélného paláce a bohaté nálezy mazaniny dokládají, že zde bylo použito roubených konstrukcí ve velkém rozsahu. Celková podoba hradu ovšem klade otázku, zda jej opravdu můžeme považovat za archaický hrad? Bezpochyby ale šlo o hrad, vystavěný bez použití zděných konstrukcí, tedy dřevo-hlinité konstrukce.

V případě několika objektů se setkáme s kamennou zástavbou. Jde především o Hrad u Čtyřkol (okr. Benešov), Budětice (okr. Klatovy) nebo Komárka (okr. Chrudim). V případě Hradu u Čtyřkol jde o klasické staveniště na svažující se ostrožně, oddělené příkopem, za kterým byl navršen mohutný val. Na ploše hradu pak nacházíme pozoruhodně čistě dochované relikty dvou budov, jedné čtvercového a druhé obdélného půdorysu, zjevně dvouprostorové.[202] Mohutnost reliktu ovšem dává tušit, že šlo pouze o zděné přízemí přinejmenším jednopatrové stavby. První zmíněnou stavbu můžeme považovat za věž a druhou za palác. Podobně zajímavé jsou také Budětice, vystavěné na konci protáhlého hřebenu **[39]**.[203] Obvodové opevnění bylo také řešené příkopem a valem. Na vlastní ploše hradu se pak nacházel volně stojící okrouhlý bergfrit, ke kterému přiléhal obdélný palác. Třetím podobným objektem je hrad Lipí (okr. Česká Lípa).[204] Původně šlo o vodní hrad, vystavěný na ostrově uprostřed mokřin. Zde archeologický výzkum F. Gabriela zjistil mohutný válcový bergfrit, který obklopovalo dřevěné, obvodové, palisádové opevnění. Na západní straně byla zjištěna dřevěná, obytná budova, přiléhající k hradbě.

Obr. 39. Budětice, relikty válcové věže a paláce, které stály původně volně v rámci většího areálu, jehož opevnění bylo tvořeno především valem a příkopem

Hrad Lipí je mimořádně důležitý také z toho hlediska, že byl podrobně archeologicky zkoumán (kvalitní publikace nálezů ale chybí). To nás nutně dovádí k otázce, jak běžné takové archaické hrady vlastně byly? Řadu výše zmíněných objektů totiž spojuje skutečnost, že v naprosté většině případů zanikly již v průběhu 13. století, a to z různých důvodů. Tento typ hradu přestal totiž velmi záhy splňovat rychle se zvyšující nároky šlechty, a po polovině 13. století se již jednoznačně ocitl na nižším kvalitativním stupni. Původní nenáročný hrad tedy musel být modernizován a přestavěn. Často docházelo ale k tomu, že staveniště hradu, respektive jeho podloží, nebylo vhodné k dalšímu rozvoji a stavbě výrazně těžších zděných konstrukcí. Nejčastěji tak došlo k přemístění hradu předpokládaného stejného držitele nebo rodu na jiné vhodnější místo v blízkém okolí (Hrad u Čtyřkol – Zlenice; Budětice – Rabí; Příkopy u Kdyně – Rýzmberk; Starý Zámek – Zruč nad Sázavou; Vražba – Rotemberk, Komárka – Košumberk) nebo byly z nějakého jiného důvodu zcela opuštěny (Ruchomperk, Šluspárk, Boršov aj.).

Případ hradu Lipí ale otevírá možnost, že stavby s převahou dřevěné nebo dřevo-hlinité konstrukce mohly představovat počáteční fázi výstavby některých šlechtických hradů, později výrazně přestavěných, a jejich původní podobu zcela převrstvil následný stavební vývoj. Jak častá byla tato varianta, zatím nevíme. K zodpovězení této otázky by bylo potřeba provést celou řadu systematických a hloubkových archeologických výzkumů.

Výše zmíněné hrady se velmi podobají stavbám, které si v rané fázi v 10. století budovala šlechta v západní Evropě.[205] Např. hrad Salbüel v Hergiswilu ve Švýcarsku představuje bezpochyby velmi zajímavou analogii.[206] Přímý vztah zde samozřejmě neexistuje, ale jde spíše o výsledek transformace dvorce (jako byl např. Bümpliz ve Švýcarsku) na „malý" hrad, což je proces, který můžeme paralelně postihnout i v jiných oblastech.[207]

Na tomto místě je také nutné znovu připomenout Týnec nad Sázavou a Blatnou. Týnec je některými badateli považován za šlechtický hrad,[208] i když osobně nepochybuji o jeho příslušnosti k panovníkovi,[209] je nutné připustit, že by se ve výše uvedené skupině hradů velmi hezky vyjímal. V případě Blatné je situace výrazně komplikovanější, a to jak v otázce vlastnictví, tak i architektonické podoby hradu.[210]

Zvláštní skupinu hradů představují objekty, které vznikly postupným vývojem z dvorců. Sem je nutné zařadit západočeské Všeruby (okr. Plzeň sever), kde vedle dvorce s kostelem vzniká hrad, zatímco původní dvorec se proměnil na předhradí, případně s jistou mírou pochybností i východočeský Kostelec u Heřmanova Městce (okr. Chrudim).

Ještě před polovinou 13. století se z takového dvorce transformoval hrad ve Strakonicích. Současně zde vznikla komenda johanitů. Právě proto D. Menclová a později také T. Durdík přikládali tomuto hradu velký význam. Bavorové ze Strakonic měli totiž spojením s komendou „*obejít výlučné právo na stavbu hradu*".[211] Tato myšlenka je sice velmi lákavá, ale problematika panovnického hradního regálu je, ve vztahu ke šlechtickým hradům, velmi komplikovaná. Navíc Bavorové ze Strakonic patřili k předním rodům a pohybovali se v nejbližším panovníkově okruhu, takže neměli nejmenší potřebu cokoliv a kohokoliv obcházet. Strakonický hrad nadto prošel poměrně dlouhým stavebním vývojem, přičemž o jeho nejstarší podobě v době před polovinou 13. století nemáme zcela jasnou představu. Jako nejstarší část hradu se jeví palác, který byl několikrát dodatečně zvětšován a přestavován. Podobu obvodového opevnění, jež by bylo současné s palácem a nejstarší fází komendy, ovšem neznáme. Dotvoření uzavřeného hradního jádra s věží Rumpál spadá až do druhé poloviny 13. století.

Zhruba do stejné doby byly jak D. Menclovou tak i T. Durdíkem kladeny počátky „klasických", tedy kamenných šlechtických hradů. T. Durdík kladl do popředí především Krašov, jehož vznik datoval do doby přelomu vlády Přemysla Otakara I. a Václava I.[212] Jeho stavebníkem měl být Theodorik z Krašova, který je s tímto predikátem zmíněn již roku 1232.[213] Nicméně novější bádání prokázalo, že je hrad výrazně mladší.[214] Zmíněného Theodorika také nenacházíme v pramenech mezi dvořany, ale zjevně patřil k lokální, méně významné šlechtě, která ke dvoru pronikla později, až na sklonku vlády Přemysla Otakara II., tedy v době, kdy dle nejnovějších výzkumů Krašov skutečně vznikl. Vysokému stáří pak měla odpovídat rovněž archaická dispozice hradu bergfritového typu, jehož bergfrit nahradila nevelká věžice s břitem. Ta je ovšem výsledkem spíše skromnějších možností stavebníka.

S výskytem zděných hradů tak můžeme počítat především až v době Václava I., jak konstatovalo již předešlé bádání. Stavebníci hradů pocházeli téměř bez výjimky z řad předních šlechtických rodů, jejichž příslušníky najdeme na dvoře panovníka nebo zastávali různé zemské úřady. Kromě již zmíněného Bavora ze Strakonic to byl např. Jindřich z Hradce (1220), byť jeho případ je sporný,[215] Havel z markvartického rodu, který je poprvé doložen roku 1241 s predikátem z Lemberku;[216] o rok později je v predikátu Zdeslava poprvé zmiňován Český Šternberk;[217] roku 1243 vstoupily do psaných dějin Příběnice, jejichž stavebníkem byl Vítek;[218] další zmínky o nových hradech se objevují v padesátých letech – roku 1250 je to Rožmberk a Rýzmburk; roku 1253 je poprvé doložen Náchod atd.[219]

Z této skutečnosti je zřejmé, že stát se dvořanem bylo nejen prestižní, ale současně to otevíralo možnosti k zisku majetku, půdy ke kolonizaci, nejspíše také finančních prostředků,

darů atd., a také to otevíralo možnost postavit si hrad. Od druhé poloviny 13. století, kdy se hrady staly běžnějším typem staveb, pozorujeme u dvořanů nárůst kvality výstavby. U některých rodů je zřejmé, že vstup na dvůr a zisk některého z výnosných úřadů umožnil stavbu prestižního hradu, a to i přesto, že jejich pozemkové vlastnictví nebylo nijak rozsáhlé. To je případ především Ondřeje z Všechrom, který si vystavěl náročný hrad Říčany.

Šlechtické hrady a jejich typologie

Nově budované hrady vycházely jen v omezené míře z domácí tradice. Předlohy je nutné hledat v našem jižním a západním sousedství, jak již konstatovalo starší bádání včele s D. Menclovou a T. Durdíkem, byť je zjevné, že docházelo k lokálním modifikacím.

Nejčastější variantou šlechtického hradu se stala tzv. bergfritová dispozice, jež dominovala po celé 13. století a svou popularitu si udržela až do poloviny 14. století.[220] Většinou šlo o nevelké hrady, vystavěné na ostrohu, jejichž skladba kombinovala velkou válcovou nebo hranolovou věž, dispozičně nenáročný palác a obvodové hradby, které uzavíraly staveniště hradu. Hospodářské budovy se v jádře většinou nevyskytovaly, k tomu sloužilo předhradí nebo v některých případech hospodářský dvorec v okolí hradu, ale najdou se i výjimky, např. hrad Volfštejn (okr. Tachov) má jednodílnou dispozici, a tudíž v jeho areálu registrujeme i dvě hospodářské budovy **[5, 40]**.

Vstup do hradu byl nejčastěji řešen kulisovou branou, ale v některých případech se setkáme i s náročněji řešenými branami. Bergfrit byl v rámci dispozice obvykle umisťován na nejohroženější stranu – většinou proti ostrohu nebo k bráně, ale najdou se výjimky. Například na Švamberku je bergfrit umístěn na samotném konci jádra hradu nad skalou. Občas byl také bergfrit umístěn zhruba uprostřed jádra hradu a stál volně, což byl původně případ Potštejna a Litic u Plzně, Náchodu nebo Homole. Zcela výjimečná je situace na Perštejně, kde stál bergfrit mimo vlastní jádro hradu. U nejpočetnější skupiny hradů se ale setkáme s bergfritem, situovaným v čele jádra, kde byl buď zapojen do obvodové hradby (Chřenovice, Škvorec) nebo stál za ní (Lemberk, Volfštejn, Grabštejn nebo Michalovice). S asi nejefektivnějším umístěním bergfritu se setkáme na hradě Pirknštejn v Ratajích nad Sázavou, kde byl umístěn v čele dispozice a v půlkruhu jej, poměrně těsně, obtáčela obvodová hradba v podobě kličky. Bergfrit se zmíněnou obvodovou hradbou výrazně předstupoval před čelní hradbu s branou, která tak mohla být velmi účinně bráněna boční střelbou. V některých případech se bergfrit vázal k bráně, jež ale nebyla umístěná proti ostrohu. To je případ Českého Šternberku, kam vedla přístupová cesta svahem na opyš, kde se nacházelo menší předhradí nebo v Ledči nad Sázavou, kde hradním areálem procházela po ostrohu cesta.

Vzdor relativní jednoduchosti tohoto typu hradu, je možné díky jeho četnosti pozorovat některé lokální rysy. Například Vízmburk byl zjevně ovlivněn stavbami v sousedním Slezsku, kde byla obvodová hradba obvykle o něco mohutnější a půdorys jádra byl výrazně zaoblený.

V několika případech se pak setkáme s tím, že hrad jiné dispozice dodatečně doplňoval bergfrit. Klasickým příkladem takové proměny je Valdek (okr. Beroun)[221] nebo Ostrý/Šarfenštejn (okr. Děčín). Válcový bergfrit byl doplněn také na Krašově (okr. Plzeň sever), kde se již nacházela menší věžice s břitem, jež zpočátku nahrazovala bergfrit.[222] Její rozměry byly zjevně shledány jako nedostatečné, což vedlo ke vzniku klasické válcové věže v přední části hradu.

Od třetí třetiny 13. století docházelo k jistému rozvoji této dispozice, která byla někdy obohacena o druhou menší věž. Ta se často nacházela při vstupu do jádra hradu nebo do předhradí. Ve 13. století jde především o Žebrák, Pecku nebo Talmberk. Další případy pak pocházejí až z první poloviny 14. století (Kostomlaty pod Milešovkou). Jinou variantu pak představuje zdvojení bergfritů, které jsou si víceméně rovné. Takový příklad nalezneme ve 13. století jen na Zvířeticích nebo ve Vlašimi, která je ale o něco mladší a pochází až z počátku 14. století. V obou případech jde o obdélné dispozice, které připomínají kastel.

Obr. 40. Volfštejn, válcový, kónicky se zužující bergfrit

Paláce hradů bergfritového typu byly vesměs méně náročné, což vedlo k jejich pozdějším přestavbám. Kompletně dochovaný palác ze 13. století tak neznáme. V případě náročnosti paláce se najdou výjimky. V několika případech obklopovala totiž obytná zástavba nevelké nádvoří z více stran a dispozice hradu tak dle T. Durdíka mohla připomínat dispozice královských hradů s obvodovou zástavbou. Nejčastěji je do této skupiny řazen Vízmburk, Říčany a Stará Dubá. Náročnější palác se nacházel také v Přiběnicích. Jádro hradu sice palác s půdorysem ve tvaru písmene L uzavíral jen na dvou stranách, zato se však množství jeho obytných prostor poněkud vymykalo z průměru.

Nicméně je nutné poznamenat, že v případě Vízmburku bezpečně víme, že kompaktně obestavěné jádro vzniklo postupným neplánovaným vývojem. Stará Dubá se dochovala jen v podobě terénního reliktu a nebyla archeologicky podrobně zkoumána, takže ani zde není možné vyloučit postupný vývoj jádra. Rovněž výstavba Říčan probíhala v několika etapách, takže zde nelze úplně předpokládat nějaký promyšlenější program imitace královského hradu. V případě Vízmburku a Říčan šlo o rozvoj obytné složky, dané potřebami tehdejšího vlastníka. Navíc naše dělení hradů na šlechtické hrady bergfritového typu a královské hrady s obvodovou zástavbou je možná umělé. Rozdíl představují především potřeby a finanční možnosti stavebníka, které byly v případě panovníka a šlechty diametrálně odlišné. Šlechtický hrad byl právě z tohoto důvodu méně náročný a k výraznému rozvoji obytné složky docházelo jen v případě nejvýznamnějších a nejbohatších rodů nebo konkrétních šlechticů.

Výrazně méně časté jsou hrady, jež se hlásí k tzv. podunajskému typu, který charakterizují dvě hranolové věže umístěné v jádru hradu.[223] V podstatě jde o náročnější variantu bergfritové dispozice. T. Durdík dokonce tento typ nepoužívá, jen u dispozice zmiňuje „podunajské souvislosti".[224] Právě do této kategorie se řadí oba nejvýznamnější vítkovské hrady Rožmberk a Český Krumlov. Postupným vývojem tato dispozice vznikla také na Choustníku, velmi pravděpodobně se nacházela na Vimperku a možná i na Klenové. K nám tento stavební typ pronikl právě z Podunají a většinu obdobných dispozic najdeme při jižní hranici Čech i na Moravě. Jejich výskyt se ale rozhodně neomezuje na podunajskou oblast, hezké příklady tohoto stavebního typu najdeme také v oblastech situovaných výrazně severněji. Každopádně ve všech případech je zřejmé, že šlo o velké a významné hrady. Ostatně stavba dvou věží sebou jistě nesla zvýšené náklady. Tento typ tak můžeme považovat za velmi prestižní.

Oproti hradům bergfritového typu jsou také o něco méně časté hrady bez velké věže. Nejčastěji patří tyto hrady k typu hradu s plášťovou hradbou a k typu hradů s palácem, jako hlavní obytnou a obrannou stavbou. Hranice mezi těmito dvěma skupinami může být poměrně propustná a někdy je typologické rozřazení prakticky nemožné. Významným limitem je totiž stav dochování, a také poznání konkrétních objektů. Obě skupiny se totiž od sebe odlišují poměrem výšky hradby a obytných staveb, který byl rovněž diskutován.

Hrad s plášťovou zdí charakterizuje užití mohutné a vysoké obvodové hradby, k níž přiléhají budovy, které by měly být ideálně zcela skryty.[225] Obrana byla vedena především z obranného ochozu na vrcholu hradby. Ochoz by měl být ve stejné výšce a průchozí, tak aby se po celém obvodu mohli pohybovat obránci. V některých případech se ale setkáme s branskou věží. V rámci výše zmíněné diskuze byla zvažována také tzv. vyrovnaná varianta, kdy by budovy přiložené k plášťové hradbě dosahovaly výšky ochozu, a tedy by jejich střechy tento ochoz převyšovaly, současně by ale byla zachována průchodnost obranného ochozu. Tento stavební typ byl obvyklý především na Moravě a v Podunají, s jeho výskytem se občas setkáme ve východních Čechách, ale i jinde, a to nejen na šlechtických hradech.

Méně náročný případ hradu s plášťovou hradbou představuje Pustohrad u Hořic (okr. Jičín).[226] O něco náročnější byl středočeský hrad Kostomlaty nad Labem (okr. Nymburk).[227] Variantu s branskou věží pak představuje Košumberk (okr. Chrudim).[228]

V případě hradu s palácem jako hlavní obrannou a obytnou stavbou opět šlo o hrady bez velké věže. Na rozdíl od hradů s plášťovou hradbou byla obvodová hradba subtilnější a palác se výrazně uplatňoval v půdorysu i panoramatu hradu. Někdy je možné se setkat i s pojmem „*Festes Haus*", který je do jisté míry užíván jako synonymum.[229]

Jedním z nejstarších příkladů tohoto typu u nás je Vítkův hrádek (okr. Jindřichův Hradec), který vznikl již před polovinu 13. století.[230] Vítkův hrádek vznikl zjevně pod vlivem sousedního Podunají a jde tak spíše o solitér, ostatní příklady pocházejí až z konce 13. století a vyskytovaly se až do 14. století, kdy jsou rovněž časté. K této dispozici se hlásí také Řebřík (okres Rokycany), který je ukázkou méně náročného hradu ze 13. století,[231] Zlenice (okr. Benešov) nebo Hrádek nad Zámostím (okr. Mladá Boleslav).

Velmi zajímavým příkladem bezvěžového hradu, který stojí na značně neurčité hranici mezi typem hradu s plášťovou zdí a hradu s palácem jako hlavní obytnou a obrannou budovou je Valdek, který vznikl krátce po polovině 13. století. Také u dalších hradů Buziců v okolí Březnice a Rožmitálu pod Třemšínem nenacházíme velkou věž. Oba hrady je snad možné přiřadit k typu hradu s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou, ale užití poměrně mohutné hradby nás nutí zvážit existenci tzv. vyrovnané varianty hradu s plášťovou zdí. Podobná nejistota doprovází rovněž interpretaci stavby východočeského Ronovce (okr. Havlíčkův Brod).

Poslední variantu bezvěžového hradu představuje typ hradu se štítovou zdí, který se ale v Čechách ve sledované době nevyskytoval.[232] Štítová zeď se ale jinak v Čechách používala, najdeme ji např. na Českém Šternberku nebo Michalovicích.

Ve 13. století se ve šlechtickém prostředí nesetkáváme ani s hrady donjonové dispozice. To je poněkud překvapující, protože na západ od našich hranic šlo o jeden z vůbec nejstarších a nejrozšířenějších hradních typů, který se objevil dokonce již v 10. století a ve 12. století se těšil velké oblibě. Dokonce přímo na našem území se s ním setkáme v jedné z nejtypičtějších realizací, kterou je Přimda (okr. Tachov). Ta ovšem byla vystavěna Děpoltem III. z Vohburgu ve 12. století a až krátce po svém dokončení byla dobyta českým knížetem (1121). České prostředí zjevně tento typ hradu nepřijalo za vlastní.[233] Až na počátku 14. století přichází tato dispozice do obliby v modifikované podobě. Obytné věže se nicméně staly součástí tvrzí již koncem 13. století.

Bergfrity a obytné věže

Součástí velké části šlechtických hradů byly věže různých velikostí, půdorysů a také účelů. Nejčastější byly ve 13. století tzv. útočištné věže – bergfrity **[40, 41, 42]**.[234] Vesměs jde o válcové věže (např. Lemberk, Michalovice, Volfštejn aj.), méně časté jsou pak věže hranolové (Choustník, Klenová, Rožmberk, Český Krumlov) a ještě vzácnější jsou věže s břitem (Strakonice) nebo věže s polygonálním půdorysem (Přiběnice). Kořeny těchto věží spadají hluboko do karolínské doby. U nás byly jistými předchůdci bergfritů zvonové věže vlastnických kostelů, často uzpůsobené jako refugia.

Vzhledem k útočištnému charakteru těchto věží byl jejich vstup situován vysoko nad terénem ve zvýšeném prvním patře a většinou byl dostupný po lávce ze sousední budovy, případně dřevěným schodištěm či žebříkem z nádvoří. Až od konce 13. století se setkáváme s portály s vpadlinou pro padací můstek (Český Krumlov).

Interiéry těchto věží byly velmi prosté. Přízemí věže vyplňovala neosvětlená dutina, přístupná otvorem v podlaze prvního patra. Přístup byl možný v zásadě jen tak, že se „návštěvník“ nechal spustit, nebo lépe byl spuštěn na dno na provaze, snad pomocí rumpálu. Tato dutina byla jen zřídka opatřena větracími otvory a velmi vzácně se zde setkáme se zvláštními výklenky, např. na Vízmburku,[235] Dobronicích,[236] Velešíně[237] nebo ve slezském Kaltnštejně,[238] či na moravském Aueršperku, které sloužily dle jedné části badatelů jako tajné schrány, dle jiných jako prevét.[239] Nejednoznačnost této interpretace je způsobena tím, že výklenky vypadají vskutku jako prevét, ale jejich poměrně drobné rozměry takové využití v podstatě vylučují – např. na Vízmburku je vstupní chodbička natolik nízká a úzká, že by se vězeň musel k otvoru plazit a svůj „poklad“ odevzdat do jímky ručně. Že se přízemí věží někdy využívalo jako vězení, víme vcelku spolehlivě, písemné doklady ale většinou pocházejí až

Obr. 41. Strakonice, Rumpál – bergfitová věž s břitem

Obr. 42. Choustník, hranolový bergfrit

Obr. 43. Choustník, otisky dřevěného zateplení místnosti v hranovém bergfritu

z mladšího období. Jiné praktické využití přízemí většinou nemělo, a to ani jako skladovací prostory – zásadním limitem byla totiž špatná dostupnost.

Vyšší patra bergfritu většinou jen minimálně osvětlovala nevelká okna procházející širokou zdí, která sloužila spíše jen k větrání. Obvykle byly interiéry jednotlivých pater věže plochostropé. Občas se vyskytují také klenby, nejčastěji nad přízemím, méně často pak ve vyšších podlažích (Lemberk, Strakonice, Michalovice). Komunikaci jednotlivých podlaží zajišťovala dřevěná schodiště nebo žebříky, v některých případech se setkáme také se schodišti v síle zdi, která souvisejí nejčastěji s existencí klenby (Lemberk, Michalovice, Strakonice nebo Chřenovice). Vzácně u části těchto věží registrujeme, že některé podlaží mohlo být vybaveno krbem (Volfštejn). Prevét není v bergfritech lokálních šlechtických hradů ve 13. století doložen, což ale plně nevylučuje jeho existenci, jež je zvažována v případě věže v Lemberku, prevét známe také z věže královského hradu Loket, ve 14. století je prevét doložen na Helfenburku u Bavorova a snad také v Rychmburku. Nevelký počet nálezů ale ukazuje na to, že nešlo o běžnou výbavu. Podlaží bergfritu tak mohla být obývána spíše jen jako nouzová refugia, popřípadě sloužila hradní posádce či věžnému, který zjevně neměl vysoké obytné nároky.

Z tohoto hlediska se poněkud vymyká první patro věže strakonického hradu zvané Rumpál **[41]**. Věž sice není vybavena krbem ani prevétem, ale zato se zde nachází náročně provedená místnost, která je zaklenuta šestidílnou žebrovou klenbou, vybavenou skříňkami v šíři zdi a na straně do nádvoří je vybavena rozměrným dvouosým oknem s bočními sedátky. Vstup do věže byl veden pohodlně po pavlači na hradbě ze sousedního paláce. Zjevně tak šlo především o reprezentativní prostor vlastníka hradu.

Naproti tomu k trvalejšímu obývání byla upravena větší hranolová věž na Choustníku **[42, 43]**. V horním patře věže nacházíme totiž na jedné ze stěn otisky po trámcích, jež by mohly souviset s existencí dřevem zateplené místnosti.

Obr. 44. Zvířetice, bergfrit, pod renesančním zvýšením věže je patrná řada kapes trámů, jež půdně vynášely ochoz

Obr. 45. Vimperk, Vlčkova věž

Obranu těchto věží zajišťoval především ochoz na koruně zdiva. Tyto obranné ochozy se ze sledovaného období dochovaly jen ve velmi špatném stavu. Proto je jejich podobu nutné rekonstruovat spíše v obecné rovině na základě analogií ze zahraničí nebo na královských hradech. Obranný ochoz mohl mít podobu cimbuří nebo dřevěného obranného patra s podsebitím. Dřevěné krakorce se po ochozu dochovaly např. na Zvířeticích **[44]**. S podobou obraného ochozu souvisela také podoba střechy, která byla obvykle kuželová nebo jehlancová. V případě použití zděného cimbuří mohl zůstat ochoz otevřený a střecha kryla jen vlastní dutinu věže. Vzácné jsou pak zděné helmice (Strakonice).

Nejčastěji se rozměry válcových věží pohybují v rozmezí 7 až 11 m a šíře jejich zdí pak obvykle činila 2,5 m až 4 m (Český Krumlov – Hrádek 11,2 m, Vízmburk 11 m, Michalovice 11 m, Žebrák 10,5 m, Škvorec 10,5, Švamberk 10,4 m, Grabštejn 10 m, Volfštejn 10 m, Rožmberk – Jakobínka 9,6 m, Bor u Tachova 9,6 m, Náchod 9,5 m, Dražice 9 m, Polná 8 m, Strakonice 7,7 m, Horažďovice 7 m, Budětice 7 m).

Nejmohutnější válcová věž se bezpochyby nacházela na hradě Lipí (okr. Česká Lípa), s průměrem 12,6 m, šíře jejích zdí činila 5,7 m a její vnitřní dutina v přízemí měla jen 1,2 m.[240] Věž se dochovala jen v půdoryse a nevíme, jak vypadaly její horní patra. Je téměř jisté, že v horních podlažích byly zdi výrazně slabší a teoreticky se zde mohla nacházet i obytná podlaží. Ještě o něco mohutnější byla oktogonální věž na Příběnicích, jejíž průměr činil necelých 14 m a síla zdí 3,5 m. Naopak nejsubtilnější „bergfrit“ najdeme na Krašově. Jde o věžici s břitem bez vnitřní dutiny, s průměrem zhruba 5 m. Jen o málo větší byl bergfrit na Rýzmburku o průměru 6,2 m, jehož vnitřní dutina měřila v úrovni přízemí 2,3 m a podobné rozměry má i věž v Ledči nad Sázavou.

Relativně vzácné jsou na šlechtických hradech obytné věže. S čtvercovou nebo obdélnou obytnou věží se setkáme na několika předních šlechtických hradech. Především je to Jindřichův Hradec, kde se nacházela věž Hranatka, v Příběnicích nebo Vimperku. První dvě

Obr. 46. Rýzmburk, pohled do interiéru hranolové obytné věže

zmíněné věže se nenacházely přímo v jádře, ale stály poblíž. V Jindřichově Hradci byla tato věž připojena k parkánové hradbě,[241] v Přiběnicích stála na konci ostrohu před hlavním vstupem do jádra hradu.[242] Obě věže se dochovaly jen jako torzo, takže známe pouze jejich rozměry. Věž na Přiběnicích měla rozměry 12 m x 8 m, věž v Jindřichově Hradci byla lichoběžná, její rozměry byly 12 m x zhruba 10 m včetně šíře parkánové hradby. Naproti tomu Vlčkova věž na Vimperku se dochovala dodnes, byť byla částečně přestavěna **[45]**. Jde o hranolovou věž na čtvercovém půdoryse o délce strany 12,6 m.[243] Přízemí je sklenuto na střední sloup. Horní plochostropá podlaží poškodily mladší úpravy.

Do této skupiny se bezpochyby řadí hranolová věž na Rýzmburku, která patří k nejlépe dochovaným obytným věžím 13. století **[46]**.[244] Půdorys věže o rozměrech 11,5 m x 8 m je mírně lichoběžný. Hlavní obytná podlaží se nacházela poněkud nezvykle v přízemí a v prvním patře, což ale nijak výrazně nevadilo, protože je věž založena na výrazné skále. V úrovni druhého patra obíhal věž visutý obranný ochoz a tato etáž nebyla vybavena k obývání, stejně tak i třetí patro.

Mezi obytné věže je T. Durdíkem řazena také věž hradu v Říčanech, která by tak nahrazovala obvyklý bergfrit.[245] Její rozměry byly 10 x 10 m, ale její vyšší podlaží se dochovala jen v nevelkém torzu, nemáme tedy úplnou jistotu, zda skutečně šlo o obytnou věž, ale je to pravděpodobné. V podobné nejistotě tápeme i v případě jihozápadní věže na Rožmberku o rozměrech 8 x 8 m. Že nešlo o klasický bergfrit dosvědčuje existence původního vstupu do věže v úrovni přízemí, tedy přímo z nádvoří. Podobu horních pater ale neznáme, byla totiž později přestavěna a v 16. století zde vznikla kaple.

Tyto věže vznikaly pravděpodobně pod vlivem královských hradů, v tomto bodě spatřujeme výrazný vliv štaufského prostředí.[246] Jako předloha mohla posloužit Hlízová věž na Zvíkově, romanticky zvaná také „Markomanka“,[247] případně věžový palác Týřova. Z výše uvedeného výčtu je zřejmé, že se s nimi setkáváme jen na nejpřednějších šlechtických hradech. Z toho je zjevné, že věž byla chápána jako prestižní stavba. Obytná věž také nenahrazovala palác a jeho obytné prostory – na rozdíl od západoevropských donjonů, ale naopak rozšiřovala klasický repertoár hradních budov.

Kromě věží hlavních, ať bergfritu nebo obytných věží, se na hradech setkáváme s poměrně širokým spektrem dalších věží, které plnily různé funkce, nejčastěji ale doplňovaly věž hlavní a sloužily k posílení obrany. Takové věže najdeme např. na Žebráku či Pecce, kde byl jejich vznik vázán na posílení obrany a kontroly vstupní cesty.

Palác

Hlavní obytnou budovou šlechtických hradů byl po celé 13. století palác. Jeho podoba se postupně proměňovala a také kvalitativně případ od případu velmi lišila. Rovněž nároky na palác se postupně zvyšovaly, což vedlo k obvyklým přestavbám nebo také k úplnému zániku prvotní budovy a stavby nového paláce. Zcela zachovaný palác šlechtického hradu ze 13. století z Čech neznáme. Nalezené relikty a lépe dochované objekty (např. Vízmburk, Valdek **[47]**, Pořešín **[48]**, Říčany **[48]** nebo Volfštejn) a analogie z okolí Čech nebo z mladší doby nicméně umožňují vytvořit si poměrně jasnou představu o podobě těchto hradních paláců.

Obvykle šlo o obdélnou budovu, většinou zděnou nebo v případě hradů nižší kvality dřevěnou. Vzhledem k tomu, že možnosti obrany paláce byly omezeny, tak byl palác nejčastěji umisťován na místa s přirozenou ochranou, např. v zadní části ostrohu (Volfštejn, Talmberk), nad terénní hranou (Zvířetice, Český Šternberk) nebo na podobném místě, ale vyskytují se i výjimky, kdy se palác naopak ocitl proti ostrohu (Ledeč nad Sázavou). Nejčastěji byl palác vetknut do obvodového opevnění, ale v případě menší skupiny archaických hradů byl palác ještě tradičně volně stojící (Hrad u Čtyřkol, Budětice, Vražba).

Jak bylo již řečeno, palác byl obvykle budovou obdélného půdorysu, v náročnějších případech mohl mít i více křídel. Nejčastěji šlo o jedno nebo dvoupatrovou stavbu. Obytná

Obr. 47. Valdek, hradní palác. Původní palác byl jednopatrový, ale dodatečně byl zvýšen a jeho interiér rozdělen příčkami na tři menší místnosti

Obr. 48. Pořešín, hradní palác

Obr. 49. Říčany, hradní palác, který v druhém patře obsahoval velký sál vytápěný krbem

a reprezentativní podlaží byla situována do vyšších pater paláce, zatímco přízemí mělo spíše obslužný charakter. Z poměrně velkého vzorku dochovaných nebo částečně dochovaných paláců si můžeme učinit určitou představu o prostorové skladbě obytných prostor, jež se obvykle nazývá „byt“. Problém ale představuje stav dochování hradních paláců, skladba obytných prostor nemusela být totiž rozložena jen horizontálně, ale i vertikálně a mohla být odlišná. To je případ Pořešína (okr. Český Krumlov), kde se v prvním patře setkáme s dvěma místnostmi, z nichž jednu vytápěl krb, a druhé patro pravděpodobně vyplňovala jedna síň.

Nejčastější je jedno-, dvou- nebo tříprostorové uspořádaní „bytu“. V případě jednoprostorového upořádání vyplňovala palác jedna víceúčelová síň, jež spojovala obytné i reprezentativní funkce, nebo také mohlo jít o dvě místnosti nad sebou s různým využitím (Volfštejn). Palác s jednou velkou síní v prvním patře se nacházel např. na Valdeku, který se dochoval ve velmi pěkném stavu, byť byl později také přestavěn, zvýšen a rozšířen o menší křídlo **[47]**. Obvykle se s tímto uspořádáním setkáme spíše na menších a méně náročných hradech. V případě dvoudílného uspořádání už může docházet k diferenciaci obytných prostor, nejčastěji se zde setkáme se sálem a menší obytnou místností – komorou nebo komnatou (pravděpodobně Rožmberk). Méně časté jsou pak tří- nebo vícedílné uspořádání bytů. Vícedílné uspořádání najdeme na významnějších hradech, jako byly Příběnice, Říčany, Vízmburk, Český Šternberk nebo také Brandýs nad Orlicí.

V případě prostorově náročnějších paláců bylo nutné řešit vertikální a horizontální komunikaci v paláci. Spojení jednotlivých podlaží zajišťovala obvykle vnější nebo vnitřní dřevěná schodiště. Horizontální komunikaci běžně řešilo přímé propojení jednotlivých místností nebo také spojení pavlačí, popřípadě obojí.

S náročností architektury souvisela i podoba interiérů paláce. Většina paláců 13. století byla plochostropá a klenby se častěji objevují jen ve sklepech (Strakonice, Zvířetice aj.).

Zaklenutí profánních prostor bylo velmi vzácné a výrazem prestiže majitele. Setkáme se s ním jen na několika málo hradech, především na hradě v Říčanech **[49]** a na Vízmburku. Doklady o klenutých prostorách máme také z Přiběnic, Vimperku a Lichnice, kde o jejich existenci svědčí nálezy žeber.[248]

Podobu paláce dotvářely také okna a portály. Zde se opět projevují diametrálně odlišné možnosti jednotlivých šlechticů. Běžná byla relativně prostá okna, zvláště v přízemí se nacházela jen nenáročná, větrací, štěrbinová nebo hrotitá okénka. Najdou se ale i výjimky. Bohatě zdobené ostění menšího pozdně románského okna bylo nalezeno na Žerotíně. Na Vízmburku, Vimperku a v Lichnici se našly relikty kružbových oken, která známe z královských hradů Přemysla Otakara II. Velmi pěkná, sdružená, dvouosá okna, zakončená jeptiškami jsou na hradě v Říčanech, dvouosé okno se nachází také na Ojvíně. U oken osvětlujících obytné prostory se také po polovině 13. století začínáme nově setkávat s okenními nikami, po stranách vybavených bočními sedátky (Valdek).

Také v případě portálů se většinou setkáme jen s nenáročnou profilací (Strakonice, Krašov, Vízmburk, Březnice). Velmi pěkný portál, zakončený jeptiškou, se nachází ve Strakonicích. Relikty náročnějšího portálu byly nalezeny také v Přiběnicích.[249] Zajímavý portál byl nalezen i v Polné, byl zdoben diamantováním. Zde ale nevíme, zda skutečně pocházel z paláce.

S obytnou funkcí paláce souvisí také formy vytápění. Ve 13. století máme spolehlivě doložený dvojí typ vytápění, a tím byl krb a teplovzdušné topení. Pravděpodobně nejkrásnější krb najdeme na hradě v Jindřichově Hradci, kde vznikl dodatečně, v druhé polovině 13. století **[50]**. Relikty krbu známe z Pořešína nebo z Říčan. Pozůstatky teplovzdušného vytápění jsou doloženy na Vízmburku a v Brandýse nad Orlicí, kde se dochovala vytápěcí pec.[250] Kachlová kamna se sice rozšířila již koncem 13. století, ale jejich použití na hradech známe až z mladší doby, kachlová kamna z konce 13. století se ale podařilo prokázat na tvrzi Tichá (okr. Český Krumlov).[251] Často je také zvažováno vytápění přenosnými ohřívadly, jejichž doklady pro 13. století ale chybí. Celkově je stav dochování původního vytápění u hradů 13. století v Čechách velmi špatný.

Hradní kaple

Na západ od našich hranic představují kaple na šlechtických hradech ve 12. a 13. století zcela běžný prvek, u nás ovšem nikoliv.[252] Kaple se zcela prokazatelně nacházela na Českém Šternberku, kde vznikla pravděpodobně dodatečně v rámci rozsáhlejší přestavby staršího paláce v průběhu třetí třetiny 13. století **[51]**. Šlo se o menší jednolodní kapli, jež byla součástí paláce, z něhož vystupoval na východě jen menší polygonální závěr.[253]

Pravděpodobně na konci 13. století vznikla kaple na Choustníku, rovněž dodatečně **[52]**.[254] I zde byla kaple součástí nově vystavěného paláce, kde jí byla vyhrazena východní část budovy. Východní okno, jež se nacházelo nad oltářem, bylo později zazděno. Po jeho stranách se nacházejí výklenky ve zdi – snad sanktuář a skřínka na uložení liturgických předmětů. Naproti tomu u okna do nádvoří, situovaného na severní straně, se dodnes částečně dochovala kružba.

Existence kaple je zvažována také na Vízmburku nebo Rožmberku. V případě Vízmburku ale šlo nejspíše o klenutý profánní sál.[255] Mylná je také identifikace kaple či kostela na Hradě u Čtyřkol, kde zjevně šlo o palác.[256]

Nutné je zmínit i sporné hrady, tedy hrady, jejichž stavebník není zcela zřejmý, jako byl Jindřichův Hradec, Velešín, Blatná nebo Týnec nad Sázavou. I kdybychom tyto hrady považovali za šlechtické, tak je kaple doložena na pouhém zlomku z celkové, jinak velmi široké, produkce hradů 13. století. Vyvstává tedy otázka, proč jsou v této době kaple tak vzácné? Od 14. století se přitom s kaplemi setkáváme už celkem běžně. Tato otázka je zvláště závažná, pokud vezmeme v potaz, že v celé řadě šlechtických sídel staršího typu, tedy dvorců, se běžně vyskytoval vlastnický kostel. V řadě případů se ale vlastnické kostely nacházely poblíž

Obr. 50 (vlevo). Jindřichův Hradec, krb v románsko-gotickém paláci zvaném staré stavení
Obr. 51 (vpravo). Český Šternberk, polygonální rizalit na východní straně hradu je pozůstatkem závěru hradní kaple

Obr. 52. Choustník, interiér hradní kaple

Obr. 53 (vlevo). Zvířetice, zazděná kulisová brána do jádra hradu, která se nacházela při jižní věži
Obr. 54 (vpravo). Talmberk, relikty brány do jádra hradu – oblouk byl znovu vyzděn po destrukci válcové věže

nových hradů a potřeba kaple tak nejspíš nebyla tak velká. Nejpravděpodobněji se tak hradní kaple z počátku nestala standardem šlechtických hradů, a k její stavbě přistoupila pouze část nejmovitější šlechty, a to často v rámci mladších přestaveb.

Brány

Důležitou součástí hradu byla brána, respektive brány, a to z toho důvodu, že hrály významnou roli v obraně hradu – uzavíraly hrad, a také se staly jedním z mimořádně důležitých míst reprezentace vlastníka, což ale platí především pro pozdější staletí, protože pro 13. století bohužel zcela postrádáme doklady o jejich výzdobě. Podobně jako v případě paláců, není stav dochování bran šlechtických hradů ze 13. století ideální. V případě bran se setkáváme s několika základními typy – ve 13. století jsou běžné kulisové brány, branská stavení nebo také branské věže. Jednotlivé typy hradních bran mohly v rámci jednoho objektu libovolně variovat – na předhradí mohla vést např. věžová brána, do jádra hradu kulisová.

Zdá se, že nejběžnější byly tzv. kulisové brány, jak jsou nazývány brány prolomené v hradbě, jejichž portál byl uzavíratelný dveřmi jištěnými vysunovací závorou. Relikty kulisové brány najdeme např. na Valdeku (do jádra a v čelní hradbě), Zvířeticích (do jádra) **[51]**, Staré Dubé (na předhradí), Pirkenštejně (do jádra), Talmberku (do jádra) **[54]**, Vízmburku (do jádra) atd. Na jiných hradech je z celkové dispozice jasné, že se zde nemohlo nacházet nic jiného než kulisová brána, což je případ Volfštejna. V případě hradů bergfritového typu byly často do blízkosti brány do jádra hradu umisťovány velké věže, tedy bergfrity, které posilovaly obranu tohoto kritického místa. Z tohoto hlediska nejpropracovanější řešení najdeme na Pirkenštejně,

Obr. 55. Nové Hrady, portál věžové brány vybavený původně hřebenem

kde byla v sousedství brány umístěna klička obvodové hradby, ve které stojí válcový bergfrit, přičemž klička i věž výrazně předstupují před linii čelní hradby s branou, a tudíž mohli obránci, z ochozu hradby i věže, účinně bránit samotnou bránu i prostor před ní.

Další možností byly branské věže nebo branská stavení. Branským stavením je myšlen objekt brány – většinou na čtvercovém nebo podélném půdoryse, který v přízemí obsahoval branský průjezd a jeho výška se rovnala navazujícím hradbám, nebo je jen mírně převyšovala. Branské věže byly naproti tomu o něco mohutnější a výškově výraznější. V řadě případů dnes už nedokážeme určit výškové poměry, takže přesné odlišení těchto dvou skupin není možné.

Branské věže nacházíme např. na Ojvíně. Poměrně dobře se zachovala také branská věž na Zlenicích, která byla navíc archeologicky zkoumána. Byla zde nalezena vlčí jáma a z celkového uspořádání je zřejmé, že se i zde nacházel kolébkový padací most. Pozoruhodná branská věž se dochovala na Nových Hradech. Tato hranolová branská věž byla celou svou hmotou vysunuta do prostoru parkánů. Před hlavní branou se nacházelo ještě menší předbranní, jehož portál byl uzavíratelný padací mříží **[55]**. Prostor předbranní obsahoval pravděpodobně vlčí jámu, protože na hlavním portálu se dochovala vpadlina pro padací most. Z prostoru předbranní vedly ještě boční vstupy do parkánu.

Z archeologických výzkumů známe půdorys branské věže např. z Vízmburku, z Českého Krumlova nebo Žebráku. Na Vízmburku byla nalezena vlčí jáma a z provedení čelní zdi je zřejmé, že se zde nacházel kolébkový padací most. Doklady téhož řešení byly nalezeny také na branské věži na předhradí v Českém Krumlově a na Zlenicích.

Celkově lze od třetí třetiny 13. století pozorovat snahu o lepší zabezpečení bran, častěji se používají zmíněné branské věže či branská stavení, a také pozorujeme nástup používání padacího mostu, často kolébkové konstrukce, který byl spojen s vlčí jámou.

Hradby

Podstatnou část hradního areálu, ať jádra nebo předhradí, uzavírala hradba. Nejčastěji šlo o kamennou zeď, jejíž šíře se lišila dle potřeb obrany a movitosti stavebníka. Na koruně hradby se nacházel obranný ochoz, nejčastěji v podobě cimbuří nebo hrázděné či bedněné kryté obranné chodby, která mohla být částečně vysazená na krakorcích před vnější líc, a mohlo se zde nacházet podsebití. Doklady cimbuří nebo zmíněných obranných ochozů jsou ale pro 13. století extrémně vzácné. Zazděné cimbuří nacházíme např. na Valdeku, Velharticích, Staré Dubé, nebo také na Michalovicích je patrný relikt cimbuří štítové zdi; otisk cimbuří je patrný na věži v Chřenovicích nebo na torzu paláce v Žerotíně. Větší šíři i výši obvodové hradby pozorujeme u hradů s plášťovou hradbou, kde byla hradba hlavním obranným prvkem hradu. Podobně tomu je i u štítové zdi, stavěné ve většině případů proti ostrohu, s níž se setkáme např. v Michalovicích nebo na Českém Šternberku.

Vedle zděných hradeb se ale vyskytovaly různé formy dřevěných nebo dřevo-hlinitých konstrukcí, jako byly např. palisády, košatinové či polské ploty a podobně. V případě méně náročných hradů mohla taková hradba chránit jádro a spolu s příkopem mohla představovat hlavní obrannou linii (např. Budětice, Vražba nebo Lipí). S různými formami dřevěných hradeb, palisád či pilotů bychom se ale setkali i na hradech se zděným jádrem, kde mohly tvořit další linie opevnění nebo jimi bylo opevněno předhradí.[257]

Příkopy

Mimořádně důležitou roli v obraně hradu hrály příkopy, které můžeme brát jako formu pasivní ochrany hradu, jejíž primární úlohou bylo zamezit nebo alespoň ztížit přiblížení útočníků k hradbám. Použití příkopu je doloženo již u pravěkých fortifikací a využíván je ve vojenství vlastně až dodnes. V případě středověkého opevnění jde o základní fortifikační prvek, který

je přítomen u většiny hradů či tvrzí. Pokud příkop přetíná ostroh, mluvíme o šíjovém příkopu; pokud je příkopem opevněn celý obvod hradu, nebo jeho podstatná část, mluvíme o okružním příkopu. Příkop mohl být „suchý“, ale také mohl být naplněn vodou. V některých případech byly stěny příkopu vyzděny, což jednak zpevňovalo celou konstrukci a také ztěžovalo přístup do příkopu. Popřípadě v příkopu mohla být založena také parkánová hradba. Materiál získaný při hloubení příkopů mohl být využit řadou způsobů, nejčastěji byl materiál zužitkován při stavbě vnějšího valového opevnění, nebo pokud byl příkop lámán ve skalním podloží, mohl být zde získaný materiál využit při stavbě hradu.[258] Najdou se ale i výjimky, např. na Volfštejně byl takto získaný materiál z větší části vysypán do svahu severně od hradu.

Předhradí a hospodářské budovy

Naprostá většina šlechtických hradů měla předhradí, ale najdou se i výjimky, např. Volfštejn (okr. Tachov). Předhradí se vyskytují v zásadě dvojího typu – může být čistě obranného charakteru nebo se zde nacházelo hospodářské zázemí hradu a stály zde různé hospodářské budovy. Poznání podoby předhradí prozatím bylo spíše na okraji badatelského zájmu a bez provedení archeologických výzkumů je jejich výzkum jen stěží realizovatelný. Povrchovým výzkumem lze totiž identifikovat pozůstatky budov, zatímco určení stáří a účelu je již velmi problematické.[259]

Částečně bylo zkoumáno předhradí Českého Krumlova, kde byla doložena existence specializovaného metalurgického provozu pro zpracování drahých kovů.[260] Z tohoto důvodu se jako důležité jeví poznání předhradí jihomoravského hradu Veselí nad Moravou, kde se dochovaly dokonce poměrně vysoké relikty dřevěných budov – snad stájí.[261]

U některých hradů vznikla v podhradí dokonce menší poddanská městečka (např. Stará Dubá), v případě jižních Čech se setkáváme s tzv. latrány, které stojí někde na kvalitativním pomezí velkého předhradí a podhradního městečka (Český Krumlov, Přiběnice a Přiběničky).[262]

Obr. 56. Český Šternberk, celkový pohled na hrad od severovýchodu

V. Střední Čechy

Střední Čechy s Prahou představují pomyslné srdce Čech, k němuž se zbíhají dálkové cesty. Okolí Prahy spolu s Poohřím a Polabím patří také k nejstarším osídleným oblastem, které bylo navíc na počátku vrcholného středověku poměrně hustě osídleno. Do jisté míry se rozsah středních Čech kryje s původní přemyslovskou doménou, kterou rozšiřovalo Kouřimsko.[263]

Geograficky lze střední Čechy vymezit jako dolní povodí Vltavy a také dolní povodí jejich hlavních přítoků Berounky a Sázavy, s přesahem do Polabí a dolního Pojizeří. Jižní hranice prochází Středočeskou pahorkatinou, na jihozápadě hranici tvoří Brdská vrchovina a na západě Křivoklátská vrchovina. Na severozápadě navazuje Džbánsko, které tvoří přirozenou hranici s Poohřím. Na severu střední Čechy zasahují za Mělník, na Mladoboleslavsko s dolním Pojizeřím a na východě k Poděbradům. Na východě pak hranice středních Čech zasahuje k Čáslavi.

Podle středověkého členění na kraje se střední Čechy kryjí především s oblastí Prahy, na západě Rakovnickem a Slánskem. Na jihozápadě se nacházel Brdský kraj, na jihu Kamýcký a Vltavský. Na severu byl Boleslavský a Mělnický kraj, na východě Kouřimský a západní část Čáslavského kraje.[264]

Skladba majetku v širším okolí Prahy byla velmi pestrá. Najdeme zde řadu vsí v majetku panovníka, který je často daroval církevním institucím. Severozápadně od Prahy se tedy nacházely rozsáhlé majetky Svatojiřského kláštera, na západ od Prahy držela své majetky Vyšehradská kapitula. V okolí Prahy držely své majetky i další kláštery, kromě strahovských premonstrátů od 13. století rovněž křížovníci s červenou hvězdou, johanité, ale i další řády. Majetky zde držela i šlechta, jejíž příslušníci často patřili mezi donátory církve. Koncem 13. století a především ve 14. století se mezi vlastníky majetků v okolí Prahy začal řadit také bohatý pražský patriciát. Celkově šlo o rozdrobenou pestrou mozaiku majetků, které netvořily rozsáhlejší celky umožňující vznik hradů. Vesměs se zde setkáme s dvorci nebo tvrzemi, které ale zvláště od 14. století mohly být velmi luxusní. V západní části středních Čech se nacházel rozsáhlý komplex Křivoklátského loveckého hvozdu. Naproti tomu v Polabí byly situované souvislejší majetky šlechty, zvláště v okolí Poděbrad, které ale výměnou získal panovník, aby zde založil hrad. Mírně odlišná byla situace severně od Mladé Boleslavi, kam zasahovaly rozsáhlé a velmi kompaktní majetky Markvarticů.

Z tohoto hlediska byla příznivější situace v jižních okrajových částech středních Čech, a to v poměrně širokém, zalesněném pásu začínajícím u Čáslavi, pokračujícím přes Sázavu a Benešovsko až za levý břeh Vltavy, kde zasahoval do Brd. Právě z této okrajové oblasti pocházejí významné šlechtické rody, jako jsou Buzici, Šternberkové, Benešovici, Slavatové z Chlumu a další. Blíže k Praze pak najdeme jen hrady pánů z Říčan, a také pánů ze Škvorce.

Český Šternberk a hrady v Posázaví

K nejvýznamnějším šlechtickým rodům původem ze středních Čech patří bezpochyby Šternberkové.[265] Jejich panství se nacházelo především na středním toku Sázavy, na jejím levém břehu, tedy především na Benešovsku. Jejich sousedy zde byli Benešovicové, na protějším břehu Sázavy se nacházely majetky pánů z Úžic. Další majetky drželi Šternberkové v okolí Chlumce nad Cidlinou a také na Moravě.

Prvním jistým předkem Šternberků je Diviš z Divišova, poprvé písemně zmiňovaný s tímto predikátem roku 1218 a znovu o rok později.[266] Současně se ale v listinách setkáváme s Divišem, který je jednak uváděn se zastávaným úřady: Diviš číšník (1205–1213), Diviš

prácheňský kastelán (kol. 1219–1222), Diviš maršálek (1224), Diviš kastelán z Hradce nad Moravicí (1228).[267] Několikrát je identifikován rodinným vztahem: Diviš, otec Benešův (1219), Diviš, syn Petrův (1219, 1233)[268] a jeho jméno se vyskytuje i bez bližšího určení (1205, 1221).[269] Nelze s jistotou říct, zda šlo o jedinou osobu.[270] Pokud ano, byl Diviš nejspíše předním dvořanem Přemysla Otakara I. a jako takový prošel velmi zajímavým kariérním postupem. Jisté je ale to, že Diviš měl syna Zdeslava, který je takto výslovně uveden roku 1240.[271]

Právě tento Zdeslav je oprávněně označován za zakladatele rodového hradu **Český Šternberk** (okr. Benešov) **[56]**.[272] Jméno hradu bylo odvozeno od rodového erbu osmicípé zlaté hvězdy na modrém poli. Hrad, vystavěný nedaleko původního sídla v Divišově, je poměrně dobře možné datovat. Zdeslav se totiž ještě roku 1241 uvádí s predikátem z Chlumce (nad Cidlinou),[273] který ale záhy vyměnil za nově vystavěný Šternberk. Poprvé tak učinil již roku 1242.[274] Podobně jako jeho otec, patřil i Zdeslav k předním dvořanům, najdeme jej jako svědka v početné řadě listin Václava I. a poté se pohyboval v okruhu jeho syna Přemysla Otakara II. v době, kdy byl ještě moravským markrabím, ale i později, kdy se stal králem.[275] Dobu jeho úmrtí lze stanovit pouze do širokého časového rozmezí mezi roky 1263, tj. k datu poslední zmínky, a rok 1268, kdy je uváděn již jako zemřelý.[276]

Zdeslav měl několik synů. Jaroslava, který zdělil Český Šternberk, Albrechta, jenž se ujal rozsáhlého panství na Moravě, dále Beneše a snad také Zdeslava. Hrad zůstal v majetku rodu dodnes, s výjimkou kratší přestávky v 15. století a dvou období v novověku.

Ke stavbě hradu byla vybrána protáhlá, poměrně rychle klesající a úzká ostrožna, jež se vypíná nad Sázavou a Brtnickým potokem. Boční svahy na východní straně jsou skalnaté a prudce spadají do údolí Sázavy, na opačné straně je terén o něco lépe přístupný.

Současná podoba hradu je výsledkem poměrně složitého stavebního vývoje, ukončeného až v první polovině 20. století, jenž přetvořil siluetu hradu prakticky k nepoznání. Řada původních částí hradu byla výrazně přestavěna, odbourána nebo snížena. Nicméně i přesto je možné poměrně spolehlivě vyčíst ze stávající zástavby podobu stavby ze 13. století, za což vděčíme především D. Líbalovi, který zde prováděl stavebně-historický průzkum.[277]

Vzhledem ke specifickému tvaru ostrožny došlo k tomu, že předhradí bylo vystavěno v zadní části ostrohu a bylo přístupné cestou vedenou v západním svahu. Tento moment je nesmírně důležitý, neboť ovlivnil utváření jádra hradu, které není možné považovat za typickou ukázku bergfritové dispozice. Jádro hradu bylo totiž založeno na skalním hřebeni, jenž poskytl staveniště široké jen o něco málo přesahující 20 m. Tento nedostatek přirozeně kompenzovala délka staveniště, jež činila 67 m. Vzhledem k tomu, že vstup do hradu vedl ze severního směru z předhradí, byla i bergfritová válcová věž vystavěna na této straně. Pro její stavbu byl využit konec skalního hřebene, na kterém je založeno vlastní jádro hradu, věž tedy dominovala celému předhradí. Ve starší literatuře se setkáváme s informací, že věž měla břit,[278] což je nicméně zjevný omyl, způsobený napojením plášťové západní hradby, jež byla dodatečně ještě zvyšována.[279] Opačnou jižní stranu hradu oproti ostrohu, který se v těchto místech poměrně rychle zvedal, zabezpečovala štítová zeď o šíři zhruba 3 m.[280] K hradbě v jihozápadním koutě přiléhala ještě menší hranolová věž. Od ostrohu hrad bezpochyby oddělovaly šíjový příkop či příkopy, ale současná podoba šíjové fortifikace je až výsledkem mladšího vývoje. Boční strany zabezpečovala obvodová hradba, na západní straně široká 2 m a na nejchráněnější východní straně široká 1,6 m.[281]

Palác přiléhal k východní obvodové hradbě a částečně se dochoval, zvláště ve zdivu přízemí **[57]**. Na severu byl o něco zkrácen stavbou nového paláce, ale nádvorní zeď se snad dochovala. Také na jihu není úplně jisté, kde palác končil.[282] Nicméně zdá se, že nádvorní zeď by mohla vést až k hranolové věži v jihozápadním koutě, palác tedy stál téměř podél celé východní strany a jeho šíře kolísá mezi 8 a 7 m. V úrovni prvního patra se ale zdá, že nádvorní zeď byla o něco kratší, stejně tak v severní části byl palác výrazně přestavován.

Zhruba ve střední části paláce se nacházela kaple,[283] opatřená polygonálním závěrem. Závěr dodnes vystupuje jako rizalit z východní fasády hradu. Zachovalo se především obvodové zdivo. Kaple v mladší době zanikla a její prostor byl přepatrován. Takže nevíme, zda byla

Obr. 57. Český Šternberk, pohled na jádro hradu od jihovýchodu

Obr. 58 (vlevo). Český Šternberk, raně gotický portál v tzv. Studené chodbě vedoucí do bývalé kaple
Obr. 59 (vpravo). Český Šternberk, původní tympanon z třetí třetiny 13. století, dnes druhotně umístěný v jižní válcové věži novodobě upravené na kapli sv. Jiří

klenuta, či se zde nacházel plochý strop, i když první varianta by byla obvyklejší. Do kaple se vstupovalo hrotitým portálem, který se dochoval in situ v tzv. Studené chodbě **[58]**. V jeho vrcholu se nejspíše nacházel tympanon nalezený na hradě již v polovině 19. století, který byl po první světové válce dosti nešetrně restaurován a osazen v kapli sv. Jiří, jež byla nově zřízena ve válcové věži **[59]**. Hlavním námětem tympanonu byla trůnící korunovaná Marie s oděným Ježíškem a na pozadí se nacházejí listy vinného keře s hrozny, pod kterými se rýsuje orámování tympanonu. J. Homolka datoval tympanon do poslední třetiny 13. století[284] a podobně datoval D. Líbal ostění portálu.[285] Je pravděpodobné, že kaple byla do paláce vestavěna až dodatečně, což je patrné především v přízemí, kde byl ke starší obvodové zdi připojen polygon pod závěrem kaple.

Celkově lze zhodnotit vývoj paláce jako poměrně komplikovaný, a to i vzhledem k současnému stavu, kdy zdivo zakrývají omítky, možnosti stavebně historického průzkumu jsou zde tedy poněkud omezené. Pokud by rovná nádvorní zeď skutečně vznikla během jedné etapy, délka paláce mohla přesahovat 40 m. Osobně se domnívám, že palác byl o něco kratší, na což pokazuje poněkud zvlněná východní hradba. Čelní jižní stěna byla nejspíše v průběhu mladšího vývoje odstraněna a nahrazena. To je zřejmé především v úrovni prvního patra, kde nádvorní zeď nenavazuje na hranolovou věž v jihozápadním koutě.

Protáhlé nádvoří bylo možná děleno slabší zdí, jež navazovala na severní nároží paláce, na dolní oddíl s věží a na vlastní nádvoří před palácem.[286] Nádvoří bylo později zastavěno a vlastně celý organismus hradu byl výrazně pozměněn až v průběhu 15. století, a to včetně předhradí.

Velmi zajímavou lokalitu představuje **Hrad u Čtyřkol** (okr. Benešov).[287] Pozůstatky tohoto drobného hrádku se nacházejí na poměrně rychle klesajícím ostrohu nad soutokem Sázavy a Mnichovického potoka. Písemné zprávy o hradu mlčí a své jméno tak nese po blízké vesnici. Archeologické nálezy získané sběrem i menším archeologickým průzkumem T. Durdíka ukazují, že hrad vznikl již před nebo kolem poloviny 13. století. Hrad byl pravděpodobně opuštěn již v druhé polovině 13. století.[288]

Úzké staveniště, jehož šířka mírně přesahuje 10 m, od zbytku ostrohu dělí příkop, nad kterým je navršen mohutný val **[61]**. Zda se ještě před hradem nacházelo nějaké předhradí dnes již nelze zjistit, protože předpolí hradu zničila stavba železnice. Plocha hradu od čelní fortifikace klesá ve dvou terasách, v horní části se nacházejí zbytky čtvercové zděné budovy o rozměrech 8 x 8,5 m a o něco níže jsou situovány zbytky obdélné dvoudílné budovy

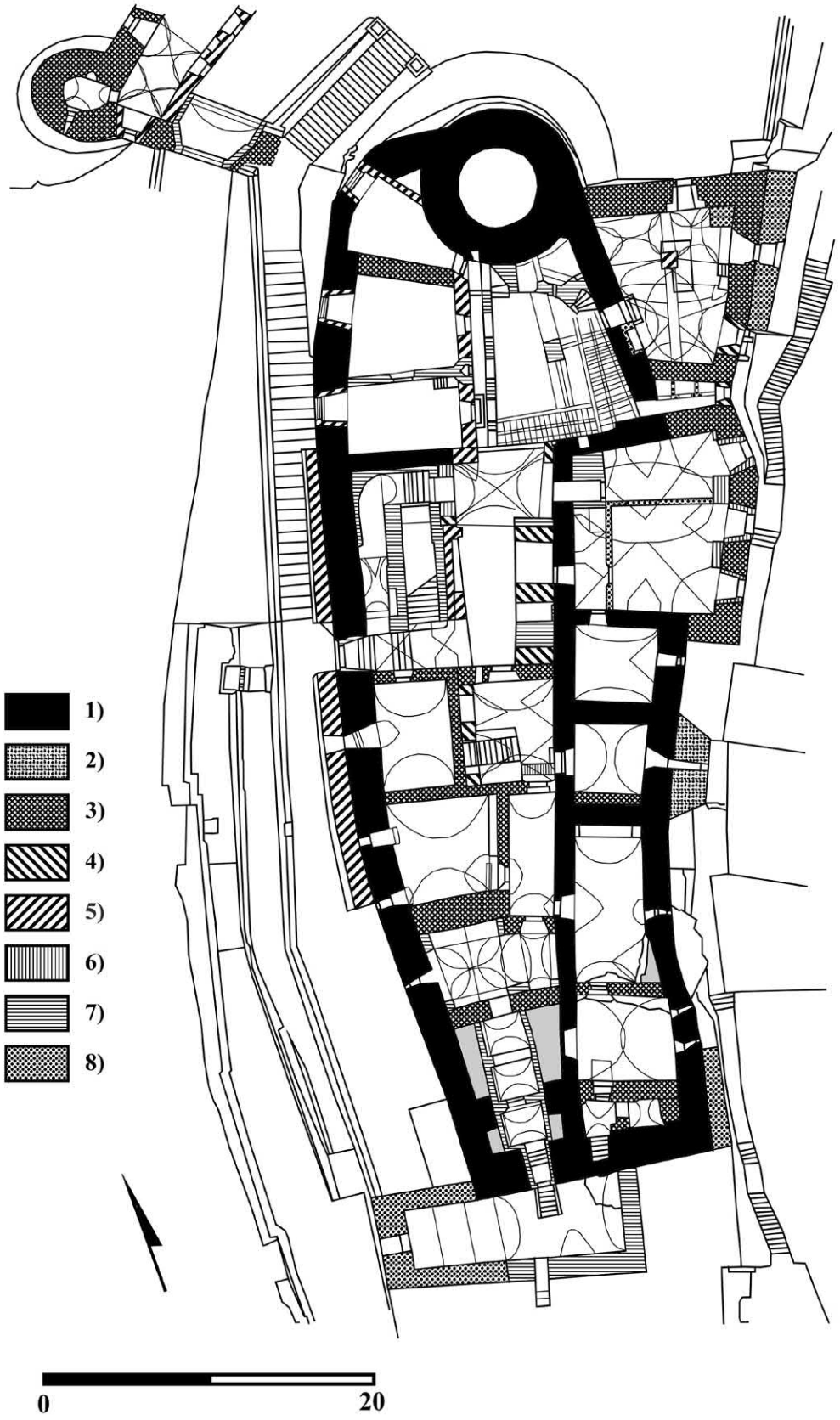

Obr. 60. Český Šternberk, vyhodnocený půdorys jádra hradu v úrovni přízemí podle D. Líbala.
Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) raně gotické zdivo presbytáře hradní kaple z poslední třetiny 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) zdivo z přelomu 16. a 17. století, 6) barokní zdivo, 7) klasicistní zdivo, 8) novověké zdivo

Obr. 61. Hrad u Čtyřkol, pohled na jádro hradu od západu přes šíjový příkop

Obr. 62. Hrad u Čtyřkol, relikty východní obytné budovy, pohled od západu

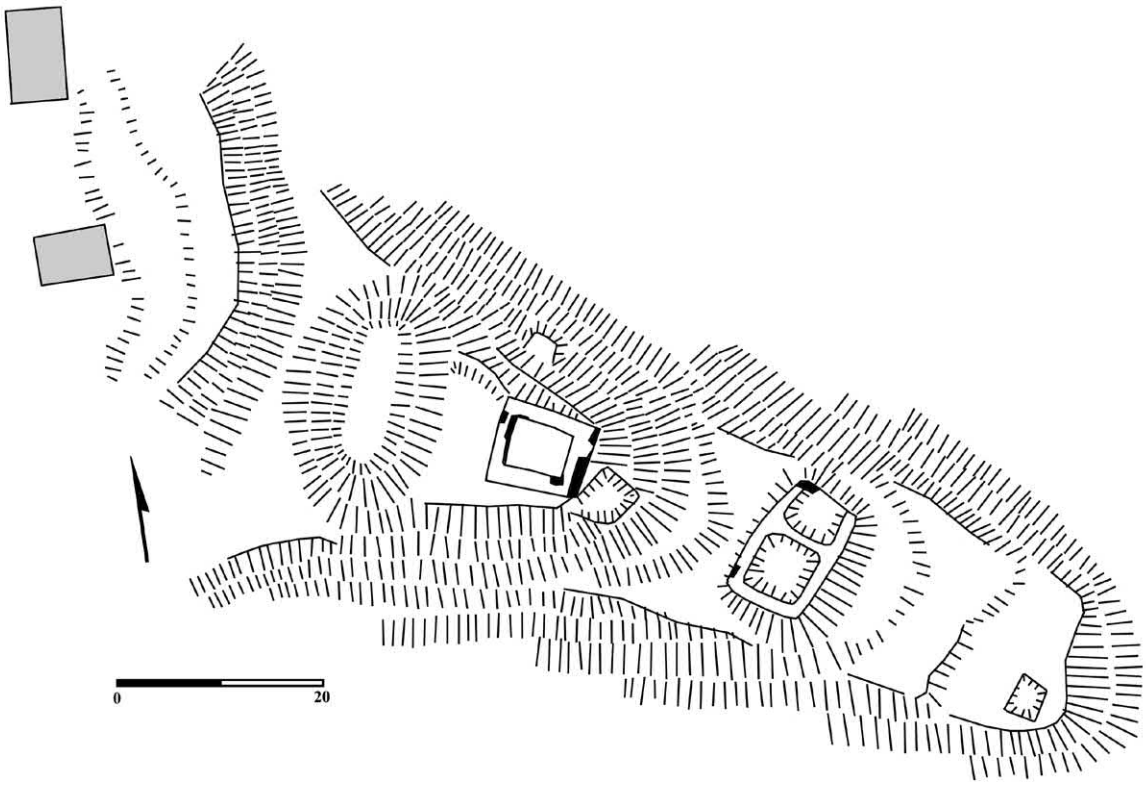

Obr. 63. Hrad u Čtyřkol, půdorys hradu

o rozměrech 8 x 12,5 m **[62]**. Na nejspodnější části ostrohu se pravděpodobně nacházela ještě jedna dřevěná budova. Po obvodu hradního areálu nejsou patrné žádné stopy po fortifikaci, jež tedy musela mít jen lehčí charakter, asi v podobě plotu.

Charakter reliktů zděných budov ukazuje, že na hradě nebyl těžen kámen a celková hmota destrukce tak nebyla uměle zmenšena. Nevelké rozměry reliktů a malá šíře zdiva ukazuje na to, že s největší pravděpodobností mohlo jít jen o zděné přízemí asi jednopatrových budov, v horní části roubených, jak na to ukazují také zbytky mazaniny.

V případě obdélné budovy není zcela zřejmé, zda jde o zbytek paláce, nebo o relikty kaple. Severní díl této budovy podle T. Durdíka údajně přechází do polygonu a mohlo tak jít o závěr kostela.[289] Této lákavé interpretaci ovšem odporuje orientace „kostela", který by v tom případě směřoval k severu, což ve středověku bylo považováno za nejméně vhodné řešení, zvláště pokud správné orientaci nic nebránilo. Navíc by správná orientace uvolnila místo na úzkém ostrohu. T. Durdíkem pozorované zúžení zdiva ovšem postrádá líc, který je bezezbytku destruován a vzhledem k tomu, že se zde obdélný objekt ocitl na hraně terénu, může jít o destrukci zdiva, jež se sesunulo do údolí. S největší pravděpodobností tedy šlo o dvouprostorovou budovu, nejspíš palác.

Těsné sousedství s mladším hradem Zlenice, jenž se nachází na opačné straně Mnichovického potoka, nabízí možnost, že šlo o předchůdce hradu. Stěsnané staveniště a špatné podloží Hradu u Čtyřkol totiž neumožňovaly nějaké razantnější rozšíření, nadto nepříliš náročná zástavba nezavazovala případného stavebníka k pokračování na této lokalitě. Hrad u Čtyřkol tak s největší pravděpodobností představuje velmi archaickou podobu šlechtického hradu z doby před polovinou 13. století.[290]

Na základě nejnovějších archeologických výzkumů je do druhé poloviny 13. století kladen vznik hradu **Zlenice** (okr. Praha východ) **[64]**.[291] Poprvé je hrad písemně doložen k roku 1318, a to v predikátu Oldřicha ze Zlenic.[292] Jako druhý majitel je kolem poloviny 14. století doložen

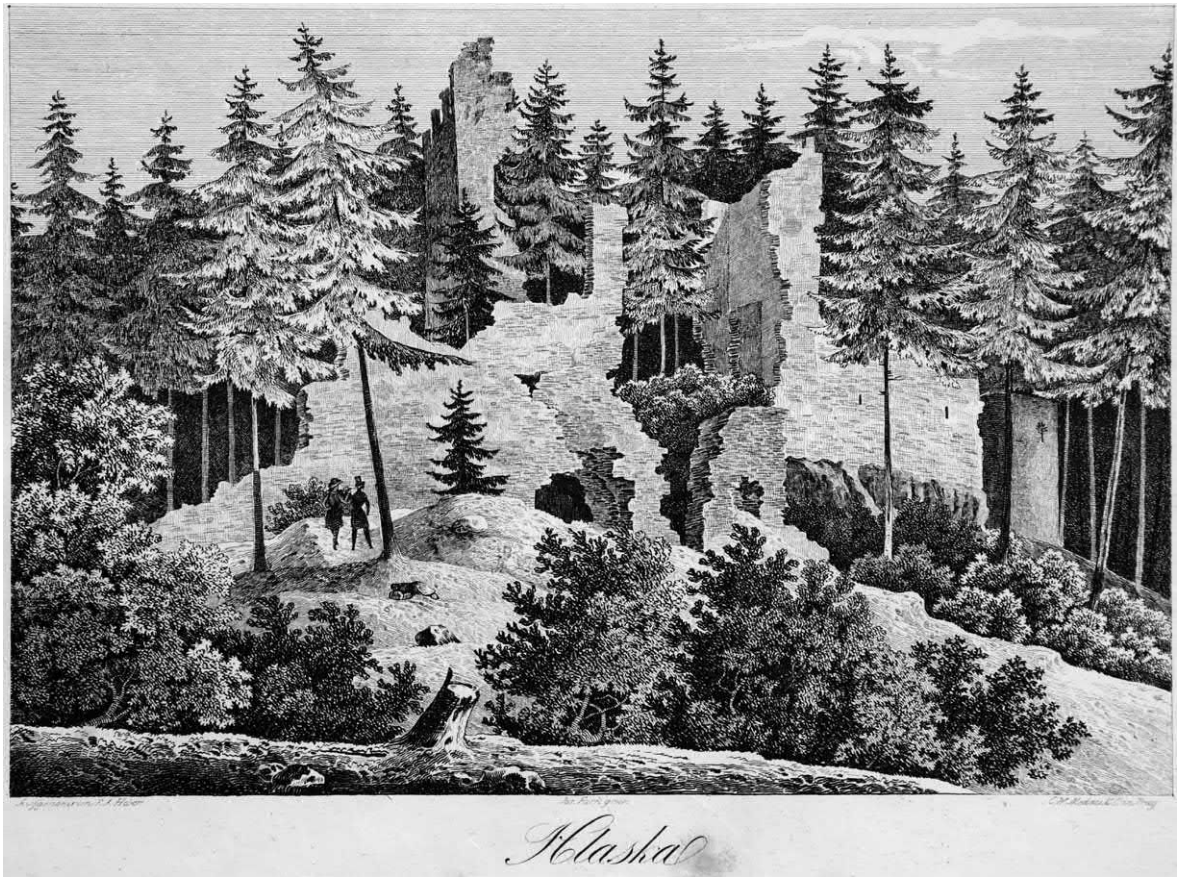

Obr. 64. Zlenice, dobová litografie podle kresby F. A. Hebera

Jan ze Zlenic, který jej tehdy zastavil pánům z Tetína.[293] Pozoruhodné je ale to, že Jan roku 1361 užíval predikát „*de Sternberk dicto de Zlenicz*“,[294] šlo tedy o příslušníka rodu Šternberků. Jaký byl jeho vztah k Oldřichovi ze Zlenic, nevíme. Nicméně je nutné podotknout, že jméno Oldřich sice není u Šternberků typické, ale ve 14. století se s ním několikrát setkáváme. O dalších osudech hradu se dovídáme až k roku 1377, kdy Zlenice a nedaleký Ježov získal v léno Ondřej z Dubé (Sedláček uvádí nepodloženou domněnku, že Ondřej hrad vlastnil již od roku 1367).[295] Ondřej patřil ke dvořanům Karla IV., později také Václava IV. a zastával řadu významných funkcí, především úřad nejvyššího sudího, se kterým je spojen vznik spisu práva zemská česká, na sklonku života se stal popravcem kouřimského kraje. Zemřel na podzim roku 1412 nebo na jaře příštího roku. Následně hrad v relativně rychlém sledu střídal majitele, což trvalo až do roku 1444/1445, kdy Běta z Konojed zapsala hrad nejprve Zdeňkovi II. Kostkovi z Postupic, následně také Kunšovi Rozkoši z Dubé, kterým dlužila vysoké sumy peněz.[296] To vedlo k dalším rozporům. Ty musel řešit Zdeněk ze Šternberka, který přisoudil hrad pánům z Postupic. Před hradem jsou patrné také relikty nedokončeného obléhacího tábora, takže je možné, že spor musel být řešen vojensky. Ani v následném období se majetkové poměry příliš nezlepšily. Zlenice se totiž staly předmětem jakési spekulace mezi Trčky z Lípy a Zdeňkem III. z Postupic, který hrad nakonec roku 1463 konečně získal nazpět a roku 1465 je doložen již jako zbořený a opuštěný.[297] Archeologické nálezy dokládají, že hrad byl záměrně zbořen. Kostkové z Postupic totiž vlastnili nedaleký Komorní Hrádek a údržba nepotřebného a nejspíše již i zchátralého hradu by nejspíš byla příliš nákladná.[298]

Hrad byl vystavěn na pozvolně klesajícím ostrohu nad soutokem Sázavy a Mnichovky. Areál hradu od ostrohu odděloval mohutný příkop. Pozoruhodný je fakt, že předhradí bylo

Obr. 65. Zlenice, relikt paláce dříve mylně považovaný za věž, stav před konzervací

Obr. 66. Zlenice, relikt vstupní brány do původního jádra hradu, pohled od východu

situováno nikoliv před hradem, ale na zadní části ostrohu, jenž pozvolna klesal do údolí. Předhradí bylo také průjezdné.

Současná podoba hradu je výsledkem složitějšího stavebního vývoje, který značně pozměnil původní dispozici. Nejstarší etapu spadající do přelomu 13. a 14. století je možné identifikovat především v jádru hradu, podstatně skromnějším, které se nejspíše řadilo k variantě bezvěžové dispozice s palácem jako hlavní obytnou i obrannou stavbou. Jádro hradu bylo založeno na pětibokém půdorysu a k ostrohu bylo otočeno břitem. Z jádra hradu se dochovala část paláce, situovaného na chráněné jižní straně, z něhož dosud stojí vysoká západní zeď (dříve chybně označovaná jako relikt věže) **[65]**, jižní zeď byla archeologicky zkoumána a ověřena byla také jeho šíře na východní straně. Pozoruhodný je také relikt nádvorní zdi, ta totiž byla přiložena k obvodové hradbě na spáru. Horní patro paláce obsahovalo patrně velký sál, zaklenutý valenou klenbou, na což poukazují zbytky interiérových omítek na západní zdi, která zde obsahovala rovněž okno, umístěné mimo osu sálu.

Vstup do jádra hradu byl veden ze západní strany, což je patrné z reliktu obvodové hradby, kde se dobře dochoval líc boční špalety brány, relikt záklenku a otisk po ostění portálu **[66]**. Ve špaletě jsou otvory kapes – dolní patří nejspíše závoře a horní, poměrně hluboká, sloužila k osazení trámů nesoucích dveřní panty.[299] Nad úsekem odlámaného zdiva hradby je patrný rovný líc a relikt poprsně cimburí, jež se nacházelo nad branou.

Kolem jádra hradu obíhala parkánová hradba, jež se především na jižní straně dochovala nad šíjovým příkopem. Zde se také nachází torzo subtilní věžové brány, která jen mírně předstupovala před líc hradby **[67]**. Z brány se do značné výšky dochovaly obě boční zdi. Její čelo je destruované a v zadní části byla otevřená. Při archeologickém výzkumu interiéru brány bylo zjištěno, že byla vybavena kolébkovým padacím mostem s vlčí jámou. Rovněž zde bylo zaznamenáno větší množství mazaniny, jež pochází z vrchního obranného patra.[300]

Obr. 67. Zlenice, jádro hradu, pohled z předhradí od západu

Pravděpodobně ve druhé polovině 14. století bylo výrazně přestavěno jádro hradu, rozšířené západním směrem, kde vznikl nový palác a brána situovaná při jihovýchodním nároží původního paláce. Dodatečně vznikly také budovy přiložené k obvodové hradbě jádra hradu a byla také zbořena zeď mezi novým a starším nádvořím. Původní palác byl navýšen o jedno patro, obsahující roubené nebo bedněné komnaty. Nejspíše rovněž dodatečně byla vystavěna válcová věž na východní straně před parkánovou zdí, jež snad obsahovala studnu.

Současně s jádrem hradu vzniklo i předhradí, přístupné branskou věží z opyše a také ze severu z ostrohu. Opyš byl opevněn ještě příkopem a valem. Při jihovýchodním obvodu nádvoří se nacházela rozsáhlejší podsklepená hospodářská budova.

Kromě Šternberků k původním šlechtickým rodům v jižní části středních Čech patřili také Benešovicové s erbem zavinuté střely.[301] Počátky rodu jsou nicméně poměrně nejisté. Ve starší literatuře, vycházející z Bartoloměje Paprockého z Hlohol a jeho tendence podle podobnosti erbů vytvářet hypotézy o společném původu české, slezské a polské šlechty, se vyskytuje názor, že by rod mohl pocházet z Polska a šlo by o příbuzné rodu Odrowąż.[302] V novější literatuře zazněl i názor, že pocházel z Opavska.[303] Argumenty, jež původ rodu Benešoviců kladou mimo oblast středních Čech, vyznívají ovšem krajně nepřesvědčivě. Za původní sídlo tohoto rodu proto můžeme považovat Benešov (okr. Benešov), kde se nacházel dvorec, výslovnou písemnou zmínkou doložený až na sklonku osmdesátých let 13. století jako „*munitione in Benessow*“.[304] Předpokládá se, že dvorec byl situovaný na návrší Karlov u kostela sv. Mikuláše, což je menší raně gotická bazilika.

Mladší tradice zachycená v Kronice Beneše Minority uvádí, že Tobiáš, probošt pražské kapituly, roku 1257 založil v Benešově minoritský klášter a shromáždil ostatky svých předků a pohřbil je uprostřed chóru, následně je uvádí jménem: Benedikt, probošt vyšehradský, kancléř českého krále, pán Beneš, pán Vok, praotec pánů z Benešova, pán Matouš, praotec pánů z Dubé, pán Diviš, praotec pánů z Bechyně, pán Ondřej, Vipert, pán Beneš, pán Ondrej,

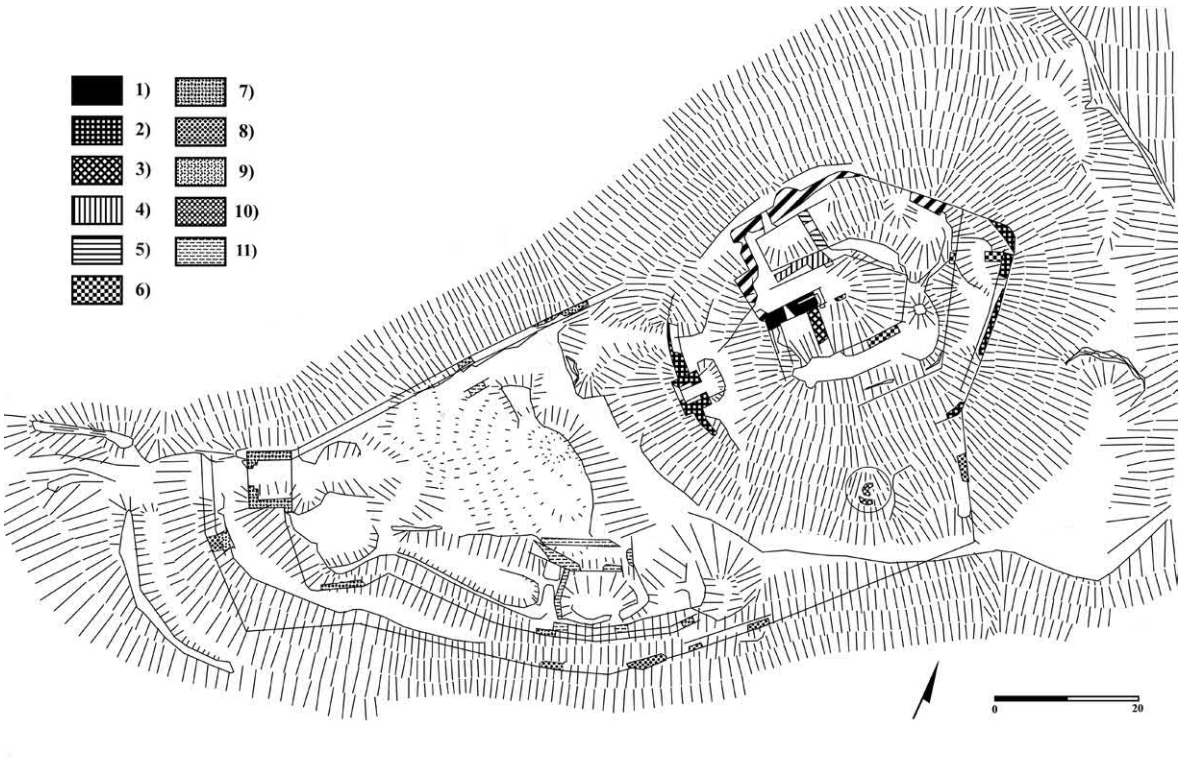

Obr. 68. Zlenice, půdorys hradu podle Tomáše Durdíka. Legenda: 1) nejstarší fáze hradu ze 13. století, 2) mladší fáze z poslední třetiny 13. století, 3) zdivo související se starší přestavbou jádra hradu, 4–7) zdivo mladší fáze přestavby jádra hradu ze 14. století, 8–10) opevnění předhradí a jeho mladší fáze ze 14. století, 11) zdivo studniční věže (?), 12) zdivo z různých fází zástavby předhradí ze 14. až 15. století

pán Vok. První zmíněný Benedikt žil údajně za vlády Vratislava II. a roku 1086 se stal královským kancléřem. Zda skutečně šlo o předka pánů z Benešova, není jisté.[305]

Prvním písemně doloženým předkem rodu se tak stává až Beneš z Benešova, doložený v listině datované rámcově do let 1219–1222, současně jsou zmíněni jeho synové Ondřej, Tobiáš a Vok. Později roku 1233 se připomínají další jeho synové Beneš, Matouš a roku 1234 Drslav.[306] Nevelké pozemkové vlastnictví v okolí Benešova nemohlo těmto synům stačit, a tak našli uplatnění v okrajových oblastech Českého království, tedy především na již zmíněném Opavsku. Nic jiného jim ani nezbývalo, okolí bylo obsazeno místními rody a jih ovládli mocní Vítkovci. Ostatně také sousední Šternberkové v téže době získali na Moravě obrovská panství.

Z výše zmíněných synů Beneše z Benešova byl Matouš zakladatelem rodu pánů z Dubé. S tímto rodem je následně spojeno několik hradů a tvrzí v okolí Benešova, nejstarší z nich je ale Stará Duba, kterou později užívali v predikátu. Ve 14. století vlastnili ještě Kožlí, Líšno nebo Zlenice. Jádro původních majetků s centrem v Benešově ovšem získala jiná linie Benešoviců, páni z Benešova, kteří odvozovali svůj původ od Voka. Dědicem Benešova byl Tobiáš, pražský biskup. Po jeho smrti zdědil Benešov s okolím snad jeho starší bratr Milota z Dědic, později je zde doložen Dobeš a Beneš z Benešova. Někdy v této době se podařilo Benešovicům získat nedaleké Konopiště, jež ale bylo nejspíše královským hradem.[307] Posledním vlastníkem Benešova a Konopiště byl jeden z výše zmíněných bratří Dobeš, kanovník svatovítské kapituly, který se své majetky rozhodl darovat svému synovci Zdislavovi ze Šternberka.[308]

Pravděpodobně někdy na sklonku vlády Přemysla Otakara II., nebo jen krátce po jeho smrti založil syn Matouše Ondřej hrad **Stará Dubá** (okr. Benešov) **[69]**.[309] Poprvé je Dubá písemně doložena k roku 1283.[310] Hrad v majetku rodu zůstal prakticky až do svého zániku.

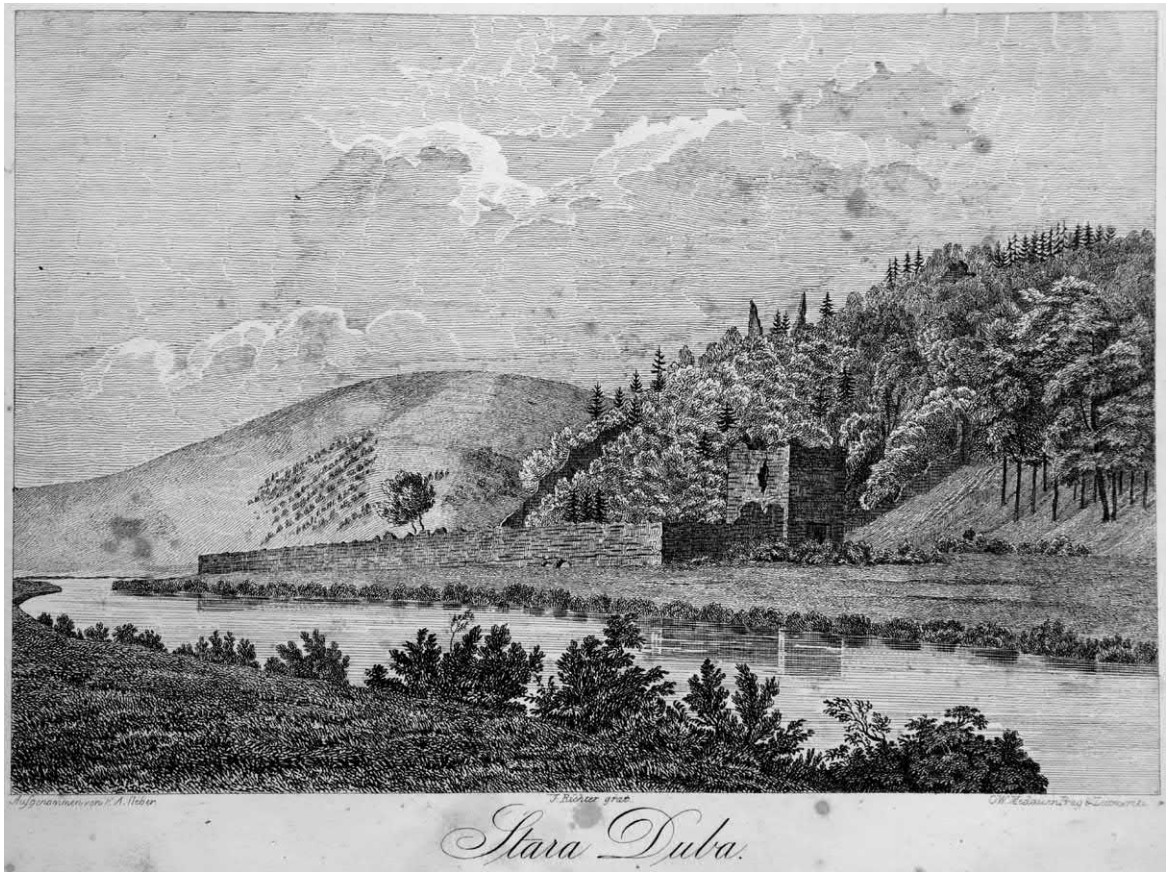

Obr. 69. Stará Dubá, dobová litografie hradu a podhradního městečka Odranec podle předlohy F. A. Hebera

Pouhou epizodou byla krátká doba, kdy měl hrad v moci Jan Zúla z Ostředka, který hrad nejspíše přepad a vedl z něj odbojnou válku proti králi Václavovi IV., ale již roku 1404 byl Zoul Zajat na Hrádku zemskou hotovostí a dobyta byla i Stará Dubá.[311] K roku 1350 je doložen vznik kaple sv. Klimenta, kterou založil Ondřej z Dubé.[312] Posledním majitelem hradu byl Kuneš Rozkoš z Dubé, jenž roku 1447 prodal panství přináležející k hradu Bohouši Kostkovi z Postupic, ale samotný hrad i podhradní městečko si ponechal.[313] V následných bojích s tzv. Strakonickou jednotou v letech 1449/1450 byla Dubá společně se Zbořeným Kostelcem dobyta a následně zbořena.[314]

Stará Dubá představuje mimořádně zajímavý sídlištní areál, jenž kromě hradu zahrnoval podhradní městečko Odranec, a v okolí hradu jsou dobře patrné stopy po obléhání s táborem oblehatelů.

Jako staveniště hradu byla vybrána ostrožna nad soutokem Sázavy, Dubského potoka a na západní straně rokle s bezejmenným pramenem. Od ostrohu areál hradu odděluje mohutný trojdílný šíjový příkop. Přístupová cesta vedla poněkud neobvykle, a to nikoliv přímo z planiny za příkopem, ale ve svahu pod hranou terénu. Přes příkop vedl padací most, který vedl na první nádvoří situované ve svahu pod jádrem hradu. Z podoby terénního reliktu lze soudit, že vstup zde zabezpečovala branská věž. Zdivo hradby se dnes zachovalo jen v krátkém úseku.

Druhý díl hradu obdélného tvaru byl vystavěn na vrcholu ostrohu za příkopem. Opevněn byl nad příkopem hradbou, z níž se zachoval mohutný terénní relikt **[70]**. V západní části nad roklí jsou patrné relikty velké, nejspíše hospodářské dvouprostorové budovy. Na opačné východní straně nad prvním nádvoří se v jižní části zachoval úsek hradby, ukončený boční

Obr. 70. Stará Dubá, pohled na jádro hradu a předhradí od severu (ostrá hrana zdiva vpravo je reliktem kulisové brány do předhradí)

špaletou brány. Patrná je zde výrazná kapsa po trámu, jež ale nesouvisí s uzavíráním brány, šlo totiž o zesílení zdiva. Vzhledem k tomu, že úroveň druhého nádvoří je oproti prvnímu značně převýšena, tak se zde musela nacházet nějaká nástupní dřevěná rampa.

Střední část hradu v místech předělu druhého dílu a jádra hradu je zavalena mohutnou vrstvou sutin, které nejspíše pocházejí z válcové věže. Zachovalo se především severovýchodní polygonální nároží, na něž navazovala hradba druhého dílu **[71]**. Tato část byla dříve interpretována jako zbytek závěru kaple, jejíž vznik je zde doložen k roku 1350, což je ale zjevný omyl. Spodní část zdiva totiž plynule pokračuje z jádra na sever. Výše je patrná výrazná horizontální spára polygonálního nádvoří. Nicméně zdivo hradby druhého dílu nevykazuje žádné druhotné zásahy, tedy jádro hradu bylo založeno současně s druhým dílem a ono polygonální nároží patří k nejstarší etapě. Zmíněná spára je pak výsledkem stavby v mikroetapách. V horní části zdiva je patrné zazděné cimbuří, hradba byla totiž později zvýšena. V zadní části hradu se nacházel palác viditelný z větší části jen v terénním reliktu. Je možné, že se zde nacházelo úzké nádvoří obklopené nejspíše třemi křídly. V současnosti nad povrch vystupuje jen jedna zeď v jižní části s hrotitým otvorem okna či vstupu.

Bližší podoba jádra hradu a jeho srovnávání např. s Přiběnicemi a královskými hrady je vzhledem k dochování značně problematické a nejisté. Palác totiž mohl být ve 14. století dodatečně rozšiřován, o čemž možná svědčí vznik kaple. S konečnou interpretací hradu je proto nutné počkat až na případný archeologický výzkum.

K hradu se na východní straně pojilo podhradní městečko, jehož opevnění je dosud poměrně dobře patrné.[315] Vlastní městečko bylo situováno až pod svahem v údolí Sázavy. Na severní straně opevnění města tvořil příkop navazující na šíjový příkop hradu, za kterým se nacházela hradba zesílená hranolovou věžicí **[72]**. Na této straně se dobře zachovala věžová brána. Na opačné jižní straně hradba sbíhala po opyši a vedla podél vyústění potoka k Sázavě. Dnes je tato část patrná jen v reliktu, ale na vyobrazeních z 19. století stála ještě hradba

Obr. 71 (vlevo). Stará Dubá, detail nároží jádra hradu, který byl mylně považován za relikt hradní kaple
Obr. 72 (vpravo). Stará Dubá, pohled na opevnění a bránu podhradního městečka Odranec

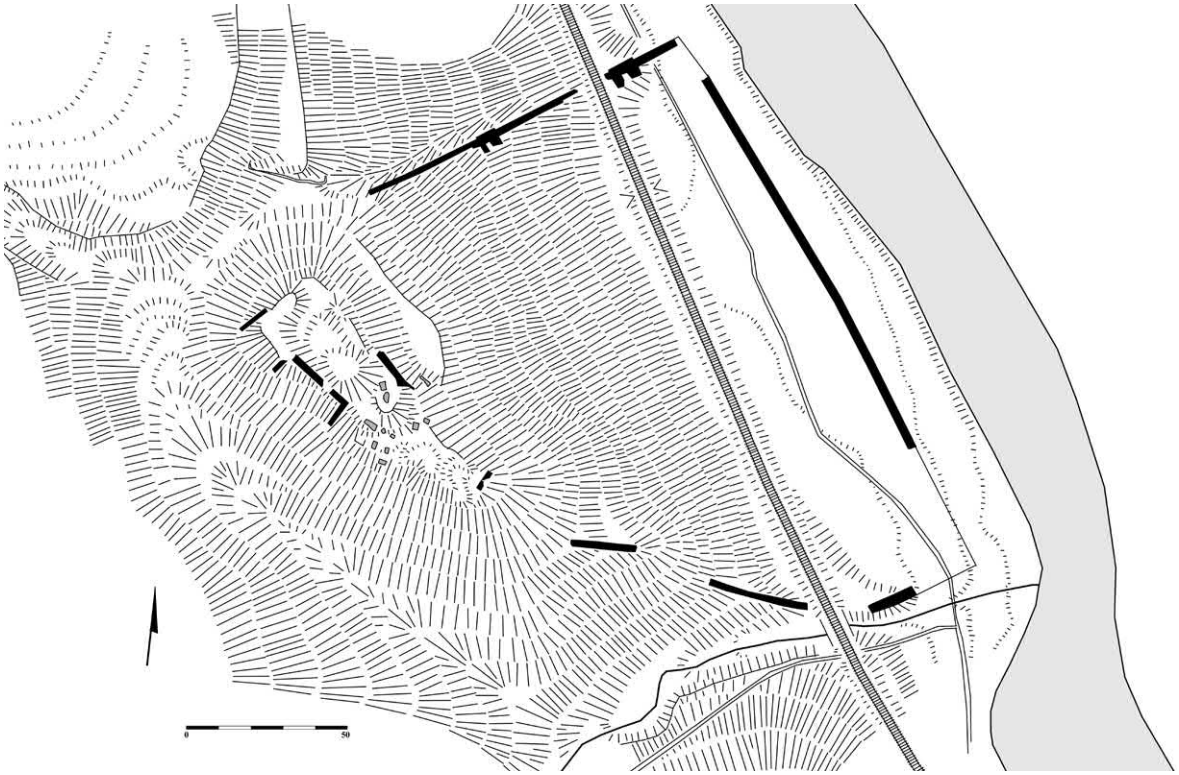

Obr. 73. Stará Dubá, půdorys hradu a podhradního městečka. Kresba autor podle půdorysu T. Durdíka a s využitím lidarových dat

a pravděpodobně se zde nenacházela věžová brána. Zachoval se i úsek vedoucí podél břehu Sázavy. Podoba zástavby městečka není známa, a navíc jím dnes vede železnice. Dosud nezodpovězenou otázkou zůstává datace města, které nejspíše vzniklo až ve 14. století.

S Ondřejem z Dubé souvisí také dnes zaniklý hrad (?) na **Kavčí Hoře** (okr. Benešov),[316] který se objevuje v letech 1284 a 1290 v jeho predikátu.[317] Na Kavčí Hoře ovšem žádné pozůstatky hradu nenacházíme. Na západním svahu zmíněného kopce ale registrujeme relikty patřící zaniklé vsi asi téhož jména, která je zmíněna jako pustá roku 1542.[318] Byl zde snad nějaký dvorec, který posloužil jako sídlo? Nebo jsou poměrně neurčité pozůstatky snad příkopu na sousedním vrchu U obrázku dokladem rozestavěného hradu?

Hrad v **Křivsoudově** (okr. Benešov)[319] je poprvé doložen roku 1276 v predikátu Oldřicha,[320] který zemřel bezdětný před rokem 1305. Hrad jako odúmrť následně převzal Václav II. a obratem jej daroval Rejnerovi z Florencie, ale ani ten jej příliš dlouho nevlastnil a prodal jej záhy Sedleckému klášteru.[321] Krátce nato roku 1307 ovšem hradem disponoval Jindřich z Rožmberka, který *castrum Krywsudow* vyměnil s pražským biskupstvím za Sepekov a další statky.[322] Podobu původního sídla či hradu neznáme, ve 14. století byl nejspíše přestavěn pražským biskupstvím a zanikl za husitských válek.

Vznik hradu v **Borovsku** (okr. Benešov)[323] je spojen s Protivenem, komorníkem královny, který je s predikátem z Borovska poprvé doložen 1289.[324] Od počátku 14. století Borovsko vlastnili páni z Volfenberka. Později se zde střídali majitelé z řad místní šlechty. Hrad zanikl v první polovině 17. století a roku 1654 jsou zmiňovány ruiny hradu, kterým vévodila „*velká, vysoká, stará a pustá věž*“ s dosud nepropadlou klenbou, několik málo zdí z paláce a pustý sklep.[325] V 19. století se hrad stal zdrojem kamene a zbytky věže měly být dokonce odstřeleny za pomoci střelného prachu.[326]

Hrad byl vystavěn na ostrohu nad Želivkou a jeho areál byl částečně poškozen hladinou přehrady. Dnes zde je patrné jen oválné hradiště opevněné příkopem a valem, jež se nachází nedaleko kostela sv. Petra a Pavla. Zbytky zdiva byly na povrchu odtěženy v 19. století. Drobnější archeologický výzkum K. Reichterové zde zaznamenal zbytky nádvorní zdi obytné stavby na severní straně nádvoří a subtilnější základy další zástavby na východě i jihu.[327] Z písemných zmínek víme o věži, ale netušíme, zda šlo o věž válcovou či hranolovou. S ohledem na předpokládanou dobu vzniku je poměrně pravděpodobné, že se jednalo o hrad bergfritového typu.[328]

Sousedy Benešoviců a Šternberků na pravém břehu Sázavy byli páni z Úžic, od nichž odvozují svůj původ Talmberkové, Martinicové nebo také páni z Újezdce.[329] Společným rodovým erbem byla dvě stříbrná lekna vyrůstající z jednoho kořene na červeném poli.[330]

Nejstarším známým předkem je Hroznata z Úžic, který byl dle Štýrské rýmované kroniky švagrem Záviše z Falkenštejna.[331] Právě Záviš jej uvedl do vysoké politiky a učinil z něj purkrabího Pražského hradu. Poprvé je tak Hroznata doložen k roku 1284 a rovnou již jako zmíněný purkrabí.[332] V době svého vzestupu byl již Hroznata v poměrně pokročilém věku, protože se současně připomínají jeho dospělí synové. O rok později se připomíná také jeho bratr Vilém, který byl druhým purkrabím Pražského hradu.[333] Společenský vzestup netrval dlouho, pravděpodobně současně se zajetím Záviše z Falkenštejna byl Hroznata zbaven úřadu purkrabího a na jeho místo byl dosazen Jindřich z Rožmberka. Následně se Hroznata aktivně účastnil odbojné války. Proto mu byl zkonfiskován veškerý majetek a byl vyhnán ze země.[334] Podobný osud snad potkal také jeho syny, výjimkou byl pouze Arnošt, který později získal Kácov a Černčice (Nové Město nad Metují), po nichž se psal.[335] Naproti tomu Hroznatův bratr Vilém se odbojné války neúčastnil a zůstal mu jen jeho skromný díl rodového majetku.

Právě s tímto Hroznatou jsou spojeny počátky **Ratají nad Sázavou** (okr. Kutná Hora), kde se nacházejí hned dva hrady **[74]**.[336] Hroznata je po Ratajích uváděn až roku 1291 jako „*Hroznatam dictum de Wzicz sive de Ratai*“,[337] ale, jak bylo výše připomenuto, v řadách elit se neudržel dlouho. Nicméně nelze mít pochyb, že svého vzestupu využil ke stavbě hradu, aby se tak zařadil mezi nejvyšší šlechtu. Předtím s největší pravděpodobností obýval rodný dvorec v Úžicích.

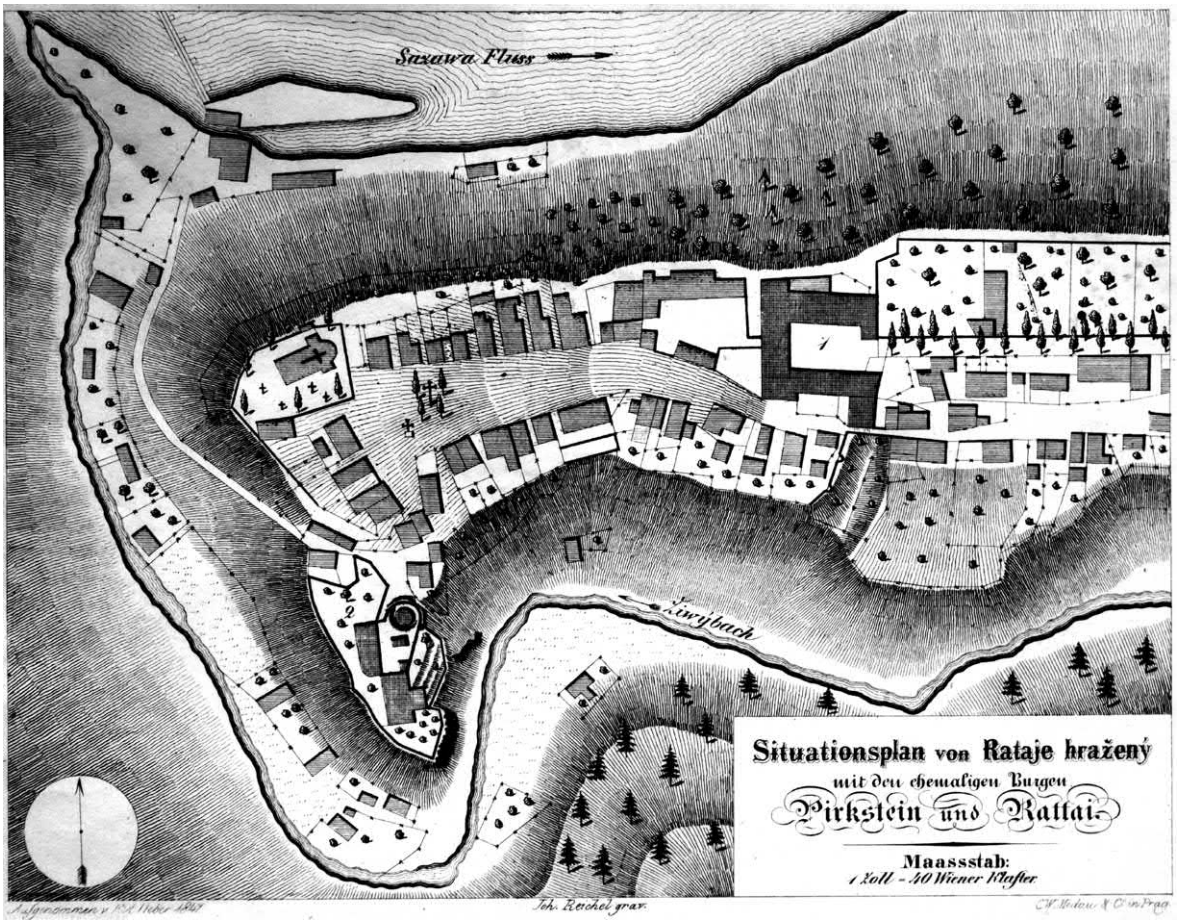

Obr. 74. Rataje nad Sázavou, plán městečka podle F. A. Hebera

Po zmíněné konfiskaci dal Václav II. Rataje biskupovi Tobiášovi jako odškodnění za utrpěnou škodu a jako náhradu za jiné pozemky darované zbraslavskému klášteru.[338] Na počátku 14. století Rataje získal Jindřich z Lipé a následně zde vzniklo opevněné městečko[339] s dvěma hrady – Horním hradem a Pirknštejnem. První výslovná zmínka o obou hradech pochází až z roku 1346, kdy se připomínají „*Castra Rathais*".[340] Nabízí se tedy možnost, že jeden z těchto hradů je možné spojit již s Hroznatou, ovšem nevyjasněná zůstává otázka který z nich. Situace, kdy v rámci jedné lokality vznikly dva hrady, není příliš obvyklá.

Archaičtější se zdá být **Pirknštejn**, který byl vystavěn na konci dlouhého ostrohu nedaleko soutoku Sázavy a Živného potoka, na kterém se původně nacházela trhová ves s poměrně starým osídlením **[75]**.[341] Své jméno získal po původním rodovém sídle vedlejší větve pánů z Lipé – Sloupu německy zvaném Birgstein. Tato větev pochází od Čeňka z Lipé, bratra Jindřicha z Lipé. Kdy přesně páni z Pirkštejna získali Rataje, ale není úplně zřejmé. Nejspíše se tak stalo po smrti Bertolda z Lipé († 1347), tedy kolem poloviny 14. století.[342]

Zdá se, že hrad byl jednodílný. Na nejvyšším místě areálu hradu se nachází válcový bergfrit, který v oblouku obíhá hradba, která jako bašta výrazně vystupuje před čelní hradbu s bránou. Vstup do věže se nacházel ve zvýšeném prvním patře, kde se směrem do nádvoří dochoval vstupní portál **[76]**. Boční strany na východní a západní straně zajišťovala obvodová hradba, jež se zbíhala na jihu u rozměrného obdélného a poměrně mohutného paláce připojeného k hradbě z jihu.

Dispozici hradu lze jednoznačně přiřadit k hradům bergfritového typu, který byl v této době velmi častý. Pozoruhodnou inovací je ale vysunutí bergfritu, který obíhala hradba, což

Obr. 75. Rataje nad Sázavou, pohled na Pirknštejn od severu

Obr. 76 (vlevo). Rataje nad Sázavou, vstupní portál do berfritové věže Pirknštejnu
Obr. 77 (vpravo). Rataje nad Sázavou, Horní hrad, gotické hrotité okno v severním palácovém křídle

výrazně zvyšovalo jeho obrannou funkci v prostoru před bránou. Na hradě se bohužel nenacházejí žádné spolehlivě datovatelné prvky. Vstupní portál bergfritu, i přes svou lapidárnost, vykazuje pokročilejší podobu a nelze jej pravděpodobně datovat do 13. století.

Horní hrad je obsažen v budově zámku, který je situován na vrcholu ostrožny ve východní části městečka. Před hradem se nacházel mohutný, dodnes částečně dochovaný příkop, na opačné straně směrem do městečka bylo situované předhradí. Dispozice hradu byla pravděpodobně obdélná, ale prošla výraznou renesanční a barokní přestavbou. V severním zámeckém křídle se dochovalo přízemí gotické obdélné vícedílné budovy, která je částečně podsklepená. S největší pravděpodobností se jednalo o palác. Směrem do nádvoří registrujeme dvě úzká okénka zakončená jeptiškou, která nabízejí dataci od pozdního 13. století do první poloviny 14. století **[77]**. Opět se zde tedy potýkáme s nemožností bližší datace. Odpověď na otázku, který z obou hradů je starší, může přinést jedině podrobný archeologický výzkum obou hradních areálů.

Také Hroznatův bratr Vilém vystavěl nový hrad a nazval jej **Talmberk** (okr. Kutná Hora),[343] jenž se nachází nedaleko Úžic **[78, 79]**. S prvním zmínkou se setkáváme roku 1297 v predikátu zmíněného Viléma, jenž tehdy přisedal u zemského soudu.[344] Vilém je předtím doložen společně s bratrem Hroznatou ve funkci purkrabího Pražského hradu.[345] Po popravě Záviše se na rozdíl od Hroznaty neúčastnil odboje proti Tobiášovi, takže mu nebyl zabaven jeho rodový majetek, který ale nebyl nijak rozsáhlý. Je proto velmi pravděpodobné, že hrad vznikl ještě v době, kdy zastával úřad purkrabího, tedy na sklonku osmdesátých let 13. století. V majetku rodu hrad zůstal až do přelomu šedesátých a sedmdesátých let 15. století. Na počátku 16. století byl hrad opuštěn a roku 1533 je uváděn již jako pustý.[346]

Obr. 78. Talmberk, pohled na hrad od jihu

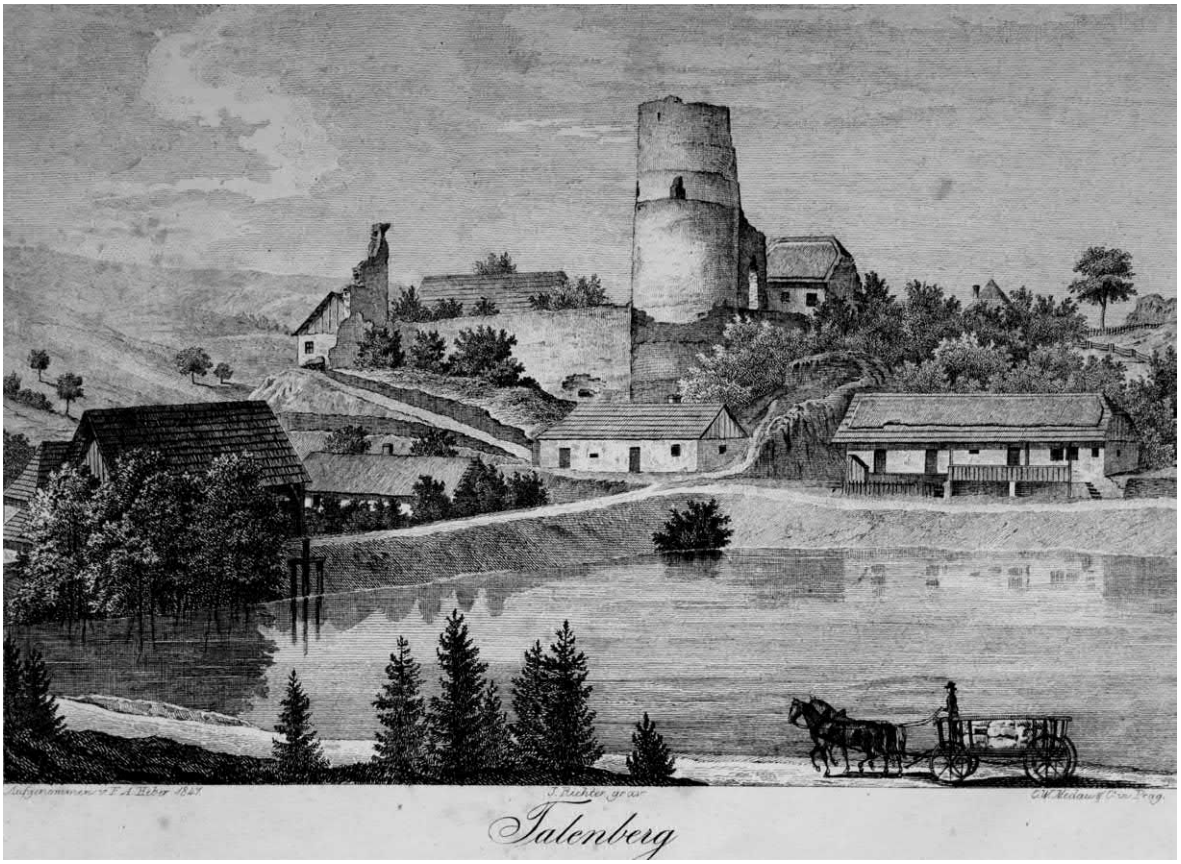

Obr. 79. Talmberk, dobový pohled na hrad podle F. A. Hebera z roku 1847

Obr. 80. Talmberk, pozůstatek bergfritové věže, pohled od východu

Obr. 81. Talmberk, sklep hradního paláce

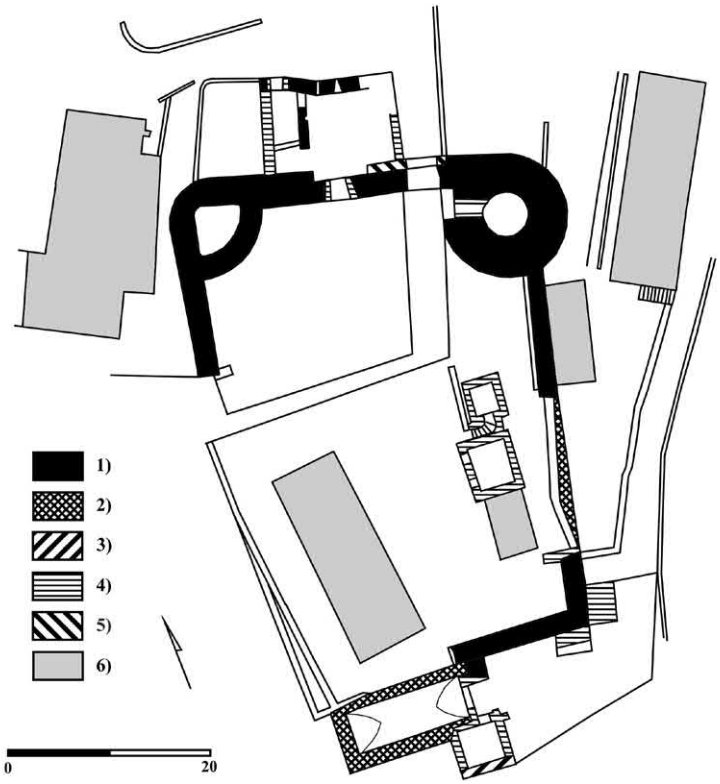

Obr. 82. Talmberk, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší gotické zdivo, 3) pravděpodobně gotické zdivo, 4) novověké zdivo převážně z 19. století, 5) zdivo obnovy hradu po destrukci válcové věže, 6) vesnická zástavba

Obr. 83. Starý zámek u Zruče, pohled na jádro hradu od severovýchodu

Hrad s dvojdílnou dispozicí, předhradím a hradním jádrem byl vystavěn na nepříliš vysokém klesajícím ostrohu. Předhradí původně od ostrohu odděloval obloukovitě vedený příkop, dodnes částečně patrný, ale samotný povrch předhradí je zcela zastavěn novodobou zástavbou. V době F. A. Hebera a A. Sedláčka zde ještě byla pastvina a byly zde k vidění „*nepatrné zbytky hradeb, prohloubeniny a hromádky porostlé prozrazující bývalá obydlí. Na některých místech, kde bývaly hradby, spatřují se hřebenaté vyvýšeniny dosti vysoké*.“[347]

Jádro hradu se dochovalo v o něco lepším stavu. Původně jej od předhradí odděloval ve skále vysekaný široký příkop, dnes pokrytý novodobou zástavbou. Původní stav se tak výrazně změnil. Podle popisů z 19. století přetínaly šíji dva příkopy rozdělené skalou.[348] Za příkopy bylo vystavěno jádro hradu obdélného tvaru. Čelní strana představuje nejlépe dochovanou část stavby, byla opatřena parkánem, za nímž byla vystavěna čelní hradba. Čelo hradu zpevňovaly dvě nestejně velké válcové věže v rozích. Větší bergfritová věž kónického tvaru byla vystavěna u brány **[79, 80]**. Roku 1933 bohužel došlo k rozsáhlé destrukci věže, jež byla poté výrazně snížena. Druhá menší věž se nacházela v protějším rohu a zachovala se z ní pouze spodní část do výše čelní hradby. Její nevelké rozměry ukazují na to, že v obraně hradu plnila jen pomocnou funkci. Vstup do hradu byl řešen poměrně neobvykle. Ze zachovaných reliktů parkánové hradby a zeslabení čelní hradby je zřejmé, že se zde nacházel objekt brány s průjezdem. V čelní hradbě se dochovala brána, jejíž záklenek byl obnoven po destrukci věže. V zadní nejchráněnější části hradu se nacházel obdélný palác, z něhož se dochoval hrotitě klenutý sklep **[82]** a několik dalších fragmentů zdiva. Hrad tedy měl podobu rozvinutější bergfritové dispozice.

K velmi zajímavým lokalitám se řadí relikty hradu ve Zruči nad Sázavou, zvaného **Starý Zámek** (okr. Kutná Hora) **[83]**.[349] Tento starší hrad se nacházel asi 400 m západně od stávajícího mladšího hradu, poprvé doloženého k roku 1335 v predikátu jistého Heřmana ze Zruče.[350] Písemné zmínky o tomto starším hradě ve Zruči mlčí, ale archeologické nálezy jej datují do pokročilejšího 13. století.

Hrad byl založen na hraně terénu nad Sázavou a jeho poměrně drobné jádro o rozměrech zhruba 30 x 12 m obklopuje dvojitý pás valů a příkopů s poměrně velkými rozměry. V nevelkém jádře pozorujeme terénní relikty zahloubené budovy, situované při jižním okraji terénu nad Sázavou a další při západním okraji. Na celém hradě nejsou patrné žádné pozůstatky po zdivu a bohatá přítomnost mazaniny ukazuje, že většina konstrukcí zde byla roubená nebo hrázděná. Tento objekt bezpochyby opět představuje mimořádně zajímavou podobu velmi raného šlechtického sídla, které známe jen díky tomu, že se stavebník nového hradu rozhodl změnit staveniště. Důvodem bylo asi mohutné valové opevnění a velmi malé obytné jádro, které neumožňovalo rozšíření. Stavba nového kamenného hradu na jiném místě tak nepřinesla žádné vedlejší náklady.

Hrad prošel složitějším stavebním vývojem, později narušilo stavbu lámání kamene, do areálu hradu expandovala také vesnická zástavba. Dnes patrné ruiny palácové zástavby se zdají být mladší, podobu hradu ze 13. století neznáme.[351]

Valdek a hrady Buziců v Brdech

Brdy představují přirozený jihozápadní okraj středních Čech. Tato rozsáhlá vrchovina se stala domovem jednoho z nejstarších českých šlechtických rodu Buziců s erbem sviní hlavy.[352] Prvním písemně doloženým předkem je Dětřišek, syn Buzův, zmíněný v Kosmově kronice v letech 1109 a 1110 jako udatný bojovník, který neváhal podněcovat knížete Vladislava I. k boji.[353] Dalimil pak k tomuto vyprávění připojil původ erbu, který měl získat právě Dětřišek: „*Ten byl někdy divokú sviniu v lese živú za uši jal, a pro to na ščítě sviniu hlavu přijal*“.[354] Následný rodokmen uváděný F. Palackým a převzatý A. Sedláčkem je poměrně nejistý.[355] Víme ale jistě, že již koncem 12. století se rod rozdělil na dvě linie, a to na budoucí pány z Valdeka a Rožmitálu, přičemž Valdekové získali severní část panství, zatímco Rožmitálové jižní. Později se rod větvil dále, nejvýznamnějšími rody byli páni z Hazmburka, Šelmberkové nebo páni z Březnice a další.

Prvním jistým předkem Rožmitálů je Jaroslav, písemně doložený v letech 1185–1228.[356] Jeho synové pronikli ke dvoru a Jaroslav dokonce zastával úřad královského podstolníka a stolníka.[357] Mezi dvořany najdeme také jeho bratra Budislava, jehož syn Oldřich založil Rožmitál.

Zhruba v téže době získávají pevnější obrysy také páni z Valdeka. Na počátku 13. století jsou zmiňováni Jan s Oldřichem, synové Jiříka.[358] Jan je tradičně označován za pražského biskupa, ale tato identifikace není příliš věrohodná a byla nejspíše odvozená z toho, že biskup Jan skutečně měl bratra Oldřicha,[359] zda je možné oba řadit k Buzicům je věc druhá. Teprve od druhého syna Oldřicha je možné odvozovat relativně spolehlivý rodokmen. Jeho synové byli Zdislav a Oldřich. O prvním z nich víme jen velmi málo, druhý je pravděpodobně totožný s Oldřichem Zajícem, který se takto poprvé uvádí roku 1241.[360] Oldřich na sklonu vlády Václava I. zastával úřad královského stolníka a roku 1253 jej najdeme také jako purkrabího na Lokti.[361] Velmi často svědčil v listech Václava I. a Přemysla Otakara II., takže nemůžeme mít pochyb o tom, že šlo o předního dvořana. Od roku 1265 Oldřich zastával prestižní úřad pražského purkrabího.[362] Klášterní tradice klade úmrtí Oldřicha do roku 1271.

Právě tento Oldřich Zajíc si někdy krátce po polovině 13. století postavil hrad **Valdek** (okr. Beroun).[363] Dobové písemné zprávy, které by bylo možné vztáhnout k počátkům hradu, nejsou zcela spolehlivé. Řada z nich je totiž spojena až s mladší pohusitskou tradicí kláštera v Ostrově (dnes Zaječov), jež ale, jak se zdá, by mohla odrážet skutečný stav. O stáří hradu ale nemusíme pochybovat, nedávno se podařilo datovat jeden z trámů použitý při jeho stavbě, který byl skácen někdy po roce 1252.[364]

Oldřich Zajíc současně s výstavbou nového hradu založil na místě svého původního dvorce v Ostrově klášter Svatá Dobrotivá. Roku 1263 potvrdil majetky kláštera a je zde uveden s predikátem „*de Waldek*“ a rovněž jako místo vydání se uvádí právě tento hrad. Listina je ovšem falzum, respektive jde o velmi nespolehlivý opis z 16. století.[365] Oldřich Zajíc také nikdy

Obr. 84. Valdek, pohled na hrad z předhradí od východu

Obr. 85. Valdek, pohled na jádro hradu od jihu

jindy tento predikát nepoužil. Velmi zajímavé jsou ale také informace spojené se založením zmíněného kláštera, o něco staršího než uváděla dosavadní literatura. S jeho založením tak můžeme počítat již v rozmezí let 1250 a 1256.[366]

Následně je hrad Valdek doložen až k roku 1291 a 1315, a to v predikátu Viléma Zajíce z Valdeka.[367] Roku 1331 Oldřich Zajíc z Valdeka získal do zástavy horní městečko Jílové a Nový Knín, ale na druhou stranu převedl hrad Valdek s okolními vesnicemi na manství.[368] Krátce nato hrad střídal majitele, kteří pocházeli převážně z řad nižší šlechty. Hrad v průběhu 16. století chátral a na počátku 17. století je již doložen jako pustý.[369]

Hrad byl založen na výrazném skalním výběžku nad Červeným potokem. Dispozice hradu je dvoudílná.[370] Před hradem je rozměrné předhradí, opevněné příkopem, před kterým se nachází nevysoký val. Na západě tento val přechází v mohutnou na sucho kladenou zeď. Vlastní opevnění předhradí se nezachovalo, pouze na východě se nacházejí drobné pozůstatky zděné hradby. Na ploše předhradí nejsou patrné žádné výrazné pozůstatky po zástavbě.

Jádro hradu bylo vystavěno na zmíněném skalním výběžku a prošlo velmi složitým stavebním vývojem, který změnil původní nenáročnou dispozici. Od předhradí jádro odděloval mohutný příkop, vedený v mírném oblouku. Přístupová cesta do jádra vedla z předhradí přes příkop po mostě a na první nádvoří se dnes vstupuje dvouosou kulisovou branou **[84]**. Na jejím místě byla ale zjištěna věžová brána s vlčí jámou. Současná podoba brány je výsledkem romantických úprav hradu v 19. století.[371] Na nádvoří se cesta hned za branou lomila v pravém úhlu a poblíž velké okrouhlé věže vstupuje do jádra hradu. První nádvoří bylo připojeno k východnímu boku vlastního jádra hradu až dodatečně v pohusitské době **[85]**.

Zhruba obdélné jádro hradu zahrnuje horní nádvoří téhož tvaru **[86]**. Čelní severní stranu zajišťuje dvojitá hradba a v severovýchodním rohu se nachází velká volně stojící okrouhlá věž. Na opačné nejchráněnější jižní straně se nacházel obdélný palác a boční strany nádvoří zabezpečovala mohutná plášťová hradba, na západě dobře chráněná skalním útesem.

Obr. 86. Valdek, hradní nádvoří, pohled od jihozápadu

Obr. 87. Valdek, relikty hradního paláce, pohled od jihovýchodu

Obr. 88. Valdek, vstupní portál do bergfritu

Za nejstarší části hradu lze označit jižní palác a přilehlé úseky hradby, jež obklopují nádvoří. Palác a hradby vznikly ve dvou bezprostředně navazujících etapách, jak na to poukazují výrazné spáry ve východní i západní hradební zdi při paláci. Původní palác byl ve 13. století o patro nižší než dnes a na koruně jeho zdiva obíhal obranný ochoz s cimbuřím, které přecházelo i na přilehlé úseky hradby **[87]**. Palác byl plochostropý a jeho přízemí i první patro bylo dodatečně rozděleno mladšími příčkami na trojici prostor. Původně se zde ale nacházel jen jeden prostor, popřípadě bylo dělení provedeno lehčími příčkami. V úrovni prvního patra se nacházela síň, která byla osvětlená trojicí symetricky rozmístěných oken s bočními sedátky. Nádvorní zeď v úrovni prvního patra obsahovala v síle zdiva chodbu, jež vedla na obou koncích k prevétům.[372]

V nejstarší etapě vstup do jádra hradu vedl z východu z prostoru mladšího prvního nádvoří.[373] V této době zcela jistě ještě nestála velká věž. Na jejím povrchu se totiž nenalézají žádné pozůstatky zapojení do hradby, což vzhledem k tomu, že povrch věže má dosud dobře zachované původní omítky, je velmi silný důkaz toho, že věž vznikla jako volně stojící. Ve zdivu věže byly zazděny také kamenické články, asi z ostění portálu, jejichž profil rozhodně nepatří do poloviny 13. století a lze jej datovat nejdříve do konce téhož století. Hrad tak v této době neměl podobu bergfritového hradu, jak uvádí dosavadní literatura,[374] ale šlo o hrad, který stál na pomezí hradu typu s plášťovou zdí a palácem jako hlavní obrannou a obytnou budovou. Na první variantu by ukazovalo použití masivní plášťové zdi o šířce 2 m a na druhou variantu výraznější uplatnění hmoty paláce, který přeci jen svými štíty a střechou přesahoval hradební ochoz a vystupoval nad úroveň ostatních hradeb, což ale mohlo být dáno konfigurací skalního podloží.[375]

V této podobě hrad vydržel po nějakou dobu, ale v nevelkém časovém odstupu (v řádu maximálně jednoho až dvou desetiletí) bylo přistoupeno k posílení obrany. Tehdy vznikla nová

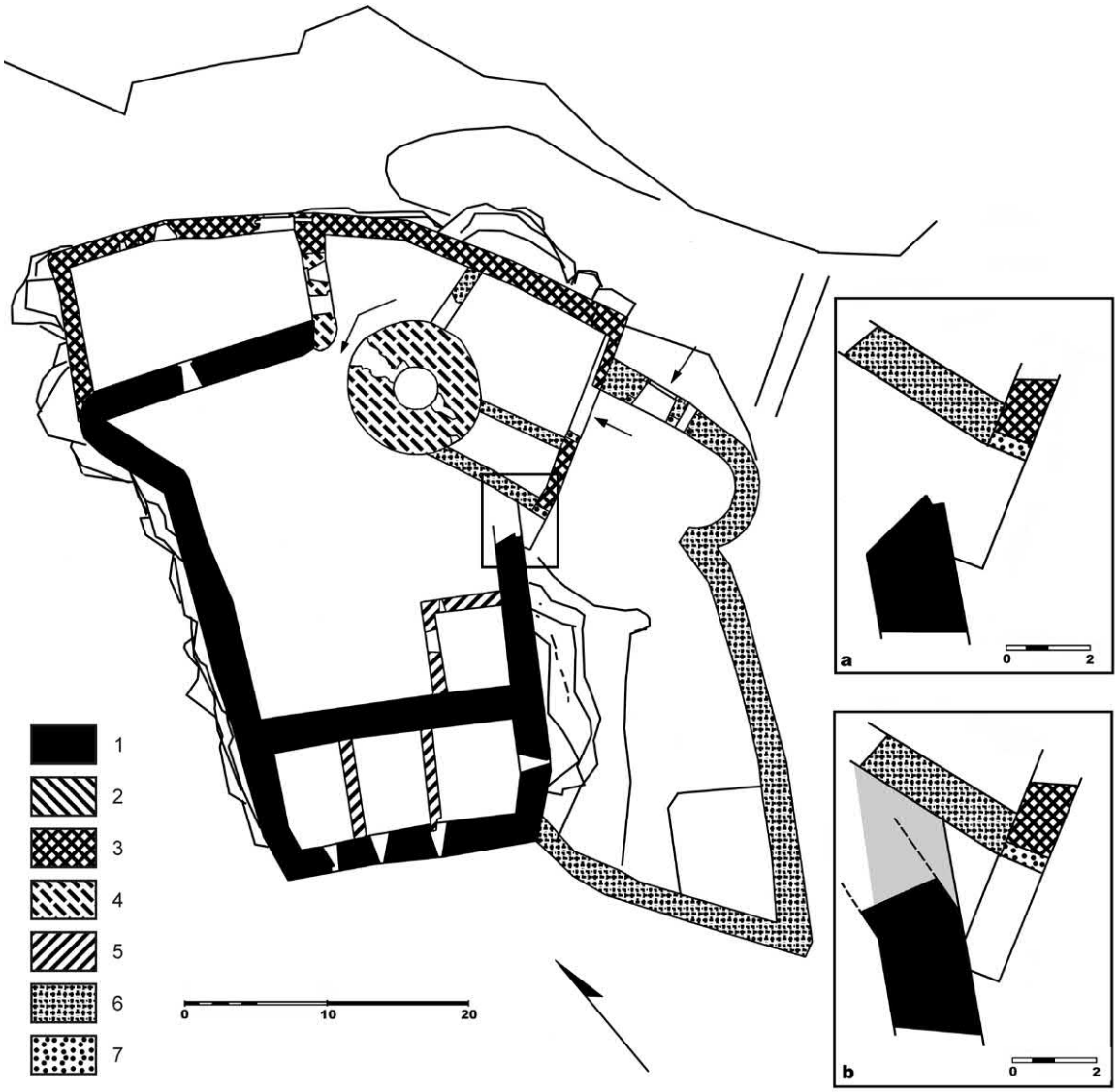

Obr. 89. Valdek, půdorys hradu s detailem reliktu prvotní brány do jádra hradu. Legenda: 1) první stavební etapa – 13. století, 2) hypotetické nejstarší zdivo – 13. století, 3) druhá stavební etapa – 13. století, 4) třetí stavební etapa – počátek 14. století, 5) zdivo z druhé poloviny 14. století nebo počátku 15. století, 6 – pozdně gotické zdivo z 15. století, 7) zdivo 19. a 20. století; detail: a) současná nálezová situace nejstarší brány; b – zakreslení téže situace podle J. Muka v roce 1976, šedě je vybarveno stratigraficky nejmladší zdivo

linie hradby nad šíjovým příkopem, zakončená cimbuřím. V té době zanikla i původní kulisová brána ve východní hradbě jádra hradu, která byla zazděna a v jejím místě byla k jádru hradu připojena mladší hradba zmíněného nového opevnění. Vznik nového opevnění tak zákonitě znamenal i zánik brány, jež musela být přeložena na jiné místo. V nové čelní hradbě nad příkopem, západně od střední osy, registrujeme pozůstatky brány, která vedla na most přes příkop. Brána se zachovala v poměrně dobrém stavu. Dosud jsou dobře patrné boční špalety, segmentový záklenek i pochva pro zasouvací závoru. Je proto jisté, že také nová brána byla do jádra hradu přeložena na jeho severní straně a byla nově proražena do původní plášťové hradby, nejpravděpodobněji v místech mladší věže.

V další stavební etapě vznikla velká okrouhlá věž, která asi stojí na místě bývalého nároží nejstarší plášťové hradby a také mladší brány. Věž byla jistě postavena jako volně stojící a zmíněné zazděné kamenické články by mohly pocházet z tehdy právě bořené brány.

Obr. 90. Žebrák, hradní bergfrit od jihozápadu

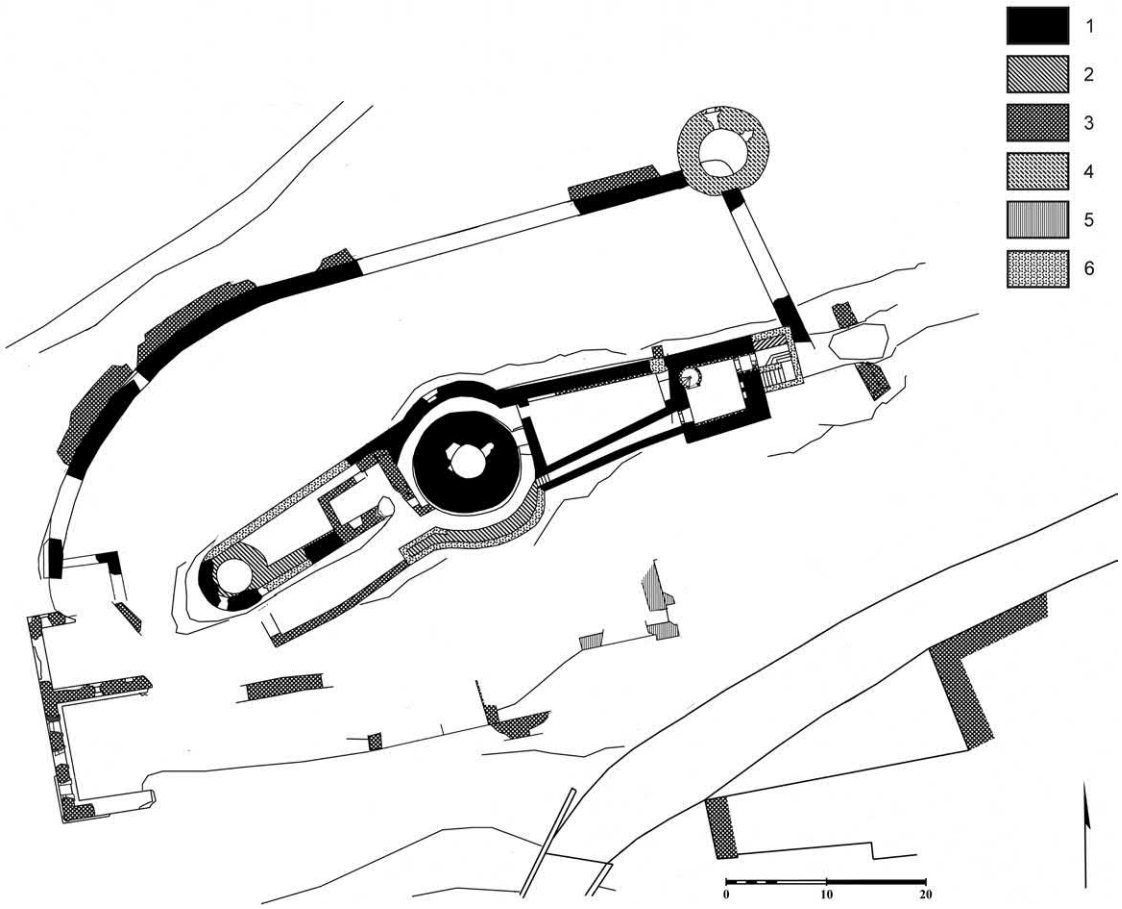

Obr. 91. Žebrák, půdorys hradu s vyhodnocením stáří zdiva. Legenda: 1) zdivo pozdního 13. století, 2) základové zdivo pozdního 13. století, novodobě zvýšené, 3) zdivo doby Václava IV., 4) pozdně gotické zdivo, 5) blíže nezařaditelné gotické zdivo, 6) novodobé zdivo

Současně asi došlo ke zvýšení hradby nad příkopem a asi vznikla rovněž dělící příčka, jež oddělovala prostor kolem věže a u vstupní brány. V této zdi se nachází portál a okno, které má otočené špalety oproti směru vstupu, ale současný stav je výsledkem razantního zásahu v 19. století. Takto vzniklo jakési předbrání, kde se cesta lomila v pravém úhlu.

Dobu vzniku věže a celé přestavby hradu lze klást přibližně do počátku 14. století, nejpozději do třicátých let 14. století, kdy jej opustili páni z Valdeka. Této době odpovídá i podoba vstupního hrotitého portálu v horním patře okrouhlé věže, který J. Muk datuje nejdříve do konce 13. století **[88]**.[376]

V nejstarší etapě byl tedy Valdek bezvěžovým hradem, který byl postupně přestavován. Až ve třetí stavební etapě zde byl dodatečně vystavěn bergfrit, jehož obliba v této době kulminovala.

Dalším hradem pánů z Valdeka se stal **Žebrák** (okr. Beroun) **[90]**.[377] Vznik hradu je obvykle kladen do poslední čtvrtiny 13. století a v písemných pramenech se s ním poprvé setkáme k roku 1280 v predikátu Přibyslava „*de Sebrak*“.[378] A. Sedláček jej řadí k Buzicům a považuje jej za zakladatele hradu.[379] Později D. Menclová vznik hradu připisuje Oldřichovi ze Žebráku, synovi zmíněného Přibyslava, jenž údajně zemřel roku 1304.[380] Panství pak zdědil Zbyněk Zajíc ze Žebráka, který ale krátce po roce 1335 získal Hazmburk a Žebrák vyměnil s Janem Lucemburským za menší, ale výnosnější Budyni.[381] Žebrák se tak stal královským hradem, který následně opravoval Jan Jindřich a později se stal oblíbeným místem Václava IV., který jej nechal radikálně přestavět.[382]

Obr. 92. Rožmitál, pohled na jádro hradu od severozápadu

Hrad byl vystavěn na konci skalnatého bradla, jež vybíhá ze Zámeckého vrchu a ze tří stran jej obtéká Stroupinský potok. Zmíněné bradlo je ale velmi nezvyklým geologickým útvarem, který se jen vzdáleně podobá běžným ostrožnám. Terén byl totiž směrem vzhůru k vrcholu prakticky nepřístupný a přístupová cesta k hradu vedla neobvykle z údolí. Specifický tvar velmi úzkého staveniště a také opačné směřování přístupové cesty samozřejmě ovlivnily podobu hradu, jehož budovy proto musely být řazeny za sebou a také byly orientovány oproti přístupové cestě. Na konci bradla tak byla vystavěna menší válcová věž o průměru 7 m, již s jádrem spojoval krček. Až za ní v druhém sledu byla vystavěna hlavní válcová věž o průměru 10,5 m, kterou na jihu a severu obepínala plášťová zeď. Podél zmíněné menší věže na jižní straně stoupala k hradu přístupová cesta, která branou v plášťové zdi vstupovala do úzkého prostoru u paty věže. Zadní část bradla zaujal palác, zakončený hranolovou věžovou stavbou. Na severní a jižní straně hradu bylo předhradí opevněné dosud dochovanou hradbou a v západní části se nacházela subtilnější branská věž. V obraně hradu hrála od počátku významnou roli voda, mělké údolí bylo totiž zatopeno rybníky, které se zde nacházely až do 19. století.

Vzhledem k rozsáhlé přestavbě hradu v době Václava IV. se lépe zachovala jen hlavní válcová věž, která sice byla v době Václava IV. zvýšena o poslední patro, ale jinak stojí v úplnosti. Do věže se vstupovalo v prvním zvýšeném patře portálem, opatřeným vpadlinou pro padací most ze sousedního paláce. Portál i zmíněná vpadlina jsou nejspíše výsledkem až mladších úprav. Interiér věže neskrývá žádné překvapení a ani neobsahuje neobvyklé prvky. Šlo o běžný bergfrit, jehož horní úrovně byly opatřeny jen nevelkými větracími průduchy.

Podoba hradu zde jednoznačně reaguje na tvar staveniště, ale i tak jde o hrad s bergfritovou dispozicí, obohacený o druhou věž k zabezpečení vstupu, což je u hradu doby konce 13. a počátku 14. století poměrně časté.

Dalším sídlem tehdy již rozvětveného rodu Buziců byl **Rožmitál** (okr. Příbram) **[92]**.[383] Podle tohoto hradu je tato odnož označována jako páni z Rožmitálu.[384] Poprvé je Rožmitál zmíněn sice k roku 1263 v listině Oldřicha z Valdeka pro klášter Svatá Dobrotivá, v níž je mezi

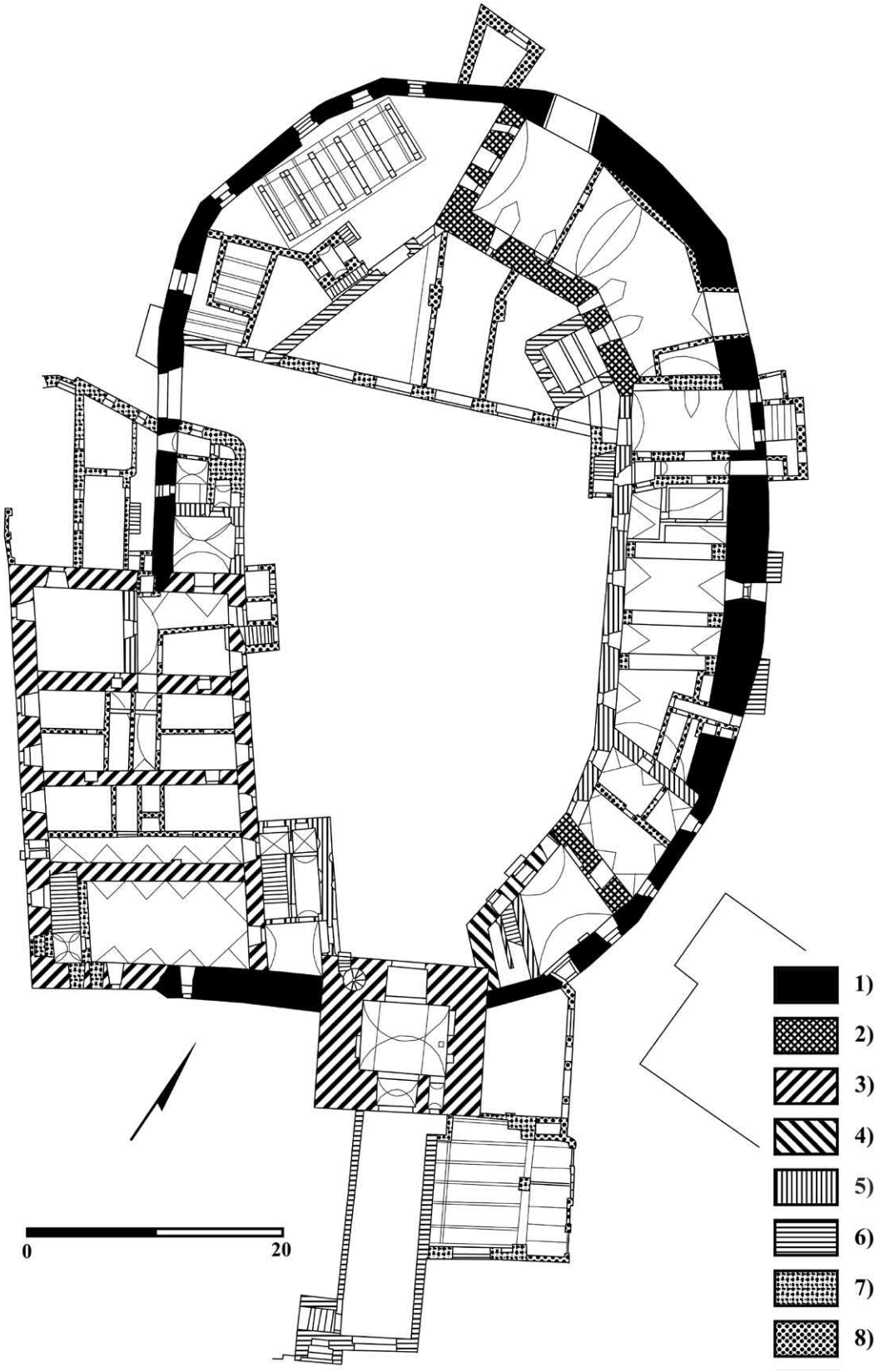

Obr. 93. Rožmitál, půdorys hradu podle D. Líbala, stav odpovídá sedmdesátým letům 20. století, některé konstrukce od té doby zcela zanikly. Legenda: 1) nejstarší fáze 13. století, 2) pravděpodobně zdivo 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) pravděpodobně pozdně gotické zdivo, 5) renesanční fáze, 6) barokní fáze, 7) klasicistní zdivo, 8) novověké zdivo

svědky zmíněn také Oldřich, syn Budislava „*de Rozmital*“.[385] Dotyčná listina je ale falzem, respektive velmi nespolehlivým opisem ze 16. století. Za zakladatele hradu se proto označuje Oldřich, který je s tímto predikátem doložen o rok později.[386] Oldřich patřil ke dvoru Přemysla Otakara II. a písemně je doložena jeho účast v bitvě u Mühldorfu roku 1257, kde byl zajat.[387] Naposledy je tento Oldřich zmíněn roku 1264, poté se ztrácí z pozornosti písemných pramenů. Oldřich měl několik synů, z nichž Protiva je doložen roku 1285 s predikátem „*de Rosental*“.[388] Roku 1347 Sezema z Rožmitálu prodal polovinu panství s polovinou hradu „*s kamenným domem*“ pražskému arcibiskupství, a to proti vůli druhého vlastníka Oldřicha.[389] Zcelit vlastnictví hradu se povedlo až Zdeňku Lvu z Rožmitálu roku 1500, trvale pak roku 1516. Zdeněk Lev ale panství výrazně zadlužil a po jeho smrti bylo nakonec roku 1544 zabaveno.[390]

Pro stavbu hradu byla vybrána nevýrazná skalka nad říčkou Blanicí, jejíž údolí dnes vyplňuje systém rybníků, které vznikly v okolí hradu nejpozději v pozdním středověku a zlepšovaly obranu hradu. Každopádně voda hrála od počátku důležitou roli v obraně objektu, Rožmitál proto lze důvodně považovat za blatný hrad, jenž prošel složitým stavebním vývojem a dosud se zde výrazně uplatňuje mohutná obvodová hradba, vymezující oválný areál. Její šíře není rovnoměrná, ale výrazně zesiluje ve směru možného ohrožení, tedy k severovýchodu. Na jihu v místech mladšího tzv. Velkého paláce se nacházelo jediné pravoúhlé nároží, což by mohlo ukazovat na to, že zde mohl stát původní palác. Ostatně šlo o nejchráněnější část hradu. Další budova se nacházela při severovýchodním obvodu hradby. Zbylá zástavba obklopující nádvoří je mladší, buď pozdně gotická nebo renesanční. Uprostřed nádvoří bylo údajně nalezeno zdivo, které by snad mohlo souviset s rozdělením areálu hradu mezi dva vlastníky po roce 1347.[391] Vstup do hradu je možné předpokládat v místech pozdně gotické branské věže.

Hrad v této nejstarší fázi pravděpodobně postrádal velkou věž a šlo tak o bezvěžovou dispozici, kterou můžeme pravděpodobně zařadit mezi hrady s plášťovou hradbou nebo k hradům s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou, tedy k podobné skupině jako Valdek nebo Březnici.

K hradům patřícím rozrodu Buziců patřila také **Březnice** (okr. Příbram),[392] která se stala rodovým hradem vedlejší linie pánů z Rožmitálu, pánů z Březnice **[94]**. Ve starší literatuře se sice vyskytují zmínky o tom, že by Březnice měla být doložen již před polovinou 13. století v predikátu Budislava, to ale neodpovídá skutečnosti.[393] Poprvé je zmíněna až roku 1269 v predikátu generačně mladšího jmenovce Budislava „*de Brisen*“ a současně je zmiňován i jeho syn Bodislav.[394] Poté se tato linie ztrácí z pozornosti písemných pramenů a až roku 1318 se setkáváme s Havlem z Březnice,[395] od kterého je možné rekonstruovat rodinné vazby. Tento rod Březnici vlastnil do počátku 15. století.[396]

Podobně jako v Rožmitále bylo pro stavbu hradu vybráno nevýrazné staveniště nad říčkou Skalicí, které zčásti obklopuje voda. Další podobností je také dispozice, rovněž oválná, která byla ohrazena vysokou obvodovou hradbou. V současnosti je celý obvod hradu zastavěn, ale jde o výsledek postupného vývoje. Původní palác byl situovaný na severu a jednalo se o dvoupatrovou budovu obsahující v přízemí tři prostory a v patře dvě místnosti. I přes razantní mladší přestavby se zde dochovalo několik málo detailů z této stavební fáze, jako je hrotitý portál s okoseným ostěním v prvním patře. K paláci přiléhalo na východě ještě o něco užší křídlo, které bylo v přízemí rovněž trojprostorové a je klenuté valenou klenbou. Vstup do hradu se pravděpodobně nacházel v místech mladší gotické věžové brány.[397]

Podle všeho tedy šlo o bezvěžový hrad podobného typu jako v Rožmitále, který stojí na nejisté hranici mezi hrady s plášťovou hradbou a hrady s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou.[398] Příbuznost obou buzických hradů, a to jak v podobě dispozice, tak i ve volbě staveniště, je až pozoruhodná.

Obr. 94. Březnice, celkový pohled na hrad od jihozápadu

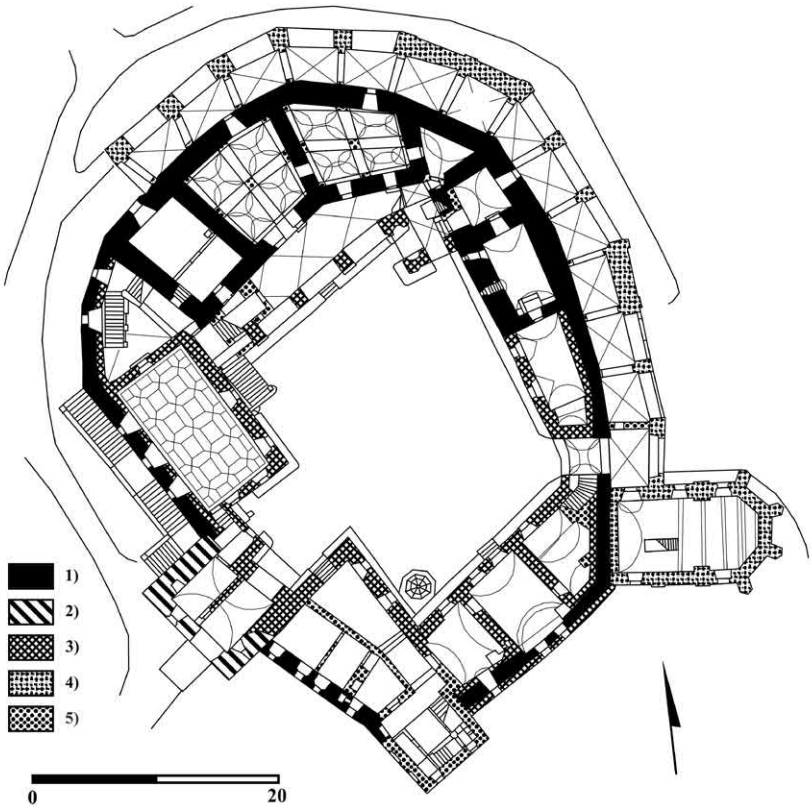

Obr. 95. Březnice, půdorys hrad s vyhodnocením podle J. Kopečka. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) zdivo 16. století, 4) zdivo z počátku 17. století, 5) barokní a mladší zdivo

Obr. 96. Řebřík, střední díl hradu

Hořovice a Řebřík

K velmi starým šlechtickým sídlům patří také **Hořovice** (okr. Beroun),[399] s nimiž jsou spojeny počátky šlechtického rodu pánů ze Žirotína.[400] Poprvé jsou Hořovice doloženy roku 1233 a setkáváme se s nimi v predikátech Neustupa a Habarta „*de Horovic*".[401] Neustupa byl kastelánem na Přimdě a jeho bratr jej často doprovázel. Roku 1263 se jako svědek založení kláštera Svaté Dobrotivé objevuje Záviš z Hořovic,[402] téhož roku je připomínán také župan Vchyno z Hořovic.[403] Na počátku 14. století Hořovice vlastnili bratři Plichty ze Žirotína, Jarek a Habart, kteří darovali nově založenému klášteru v Panenském Týnci podací právo ke kostelu v Hořovicích.[404] V téže době zde vzniklo nově lokované městečko a původní osadě u kostela sv. Jiljí se začalo říkat Velká Víska.[405] V majetku rodu Hořovice zůstaly do druhé poloviny 14. století, kdy zde došlo k rozdělení majetku na vícero dílů, následné majetkové poměry jsou poněkud nejasné.[406]

Hrad byl vystavěn na ostrožnovitém výběžku s poměrně příkrými svahy a šlo o jednodílnou okrouhlou dispozici. Na severní a východní straně byl areál opevněn příkopem a valem, jenž tvořil hlavní obvodové opevnění. Datace valu podle T. Durdíka snad spadá již do doby počátků hradu.[407] Zbylé strany chránil prudký terén. Zhruba uprostřed takto opevněného areálu stojí trojkřídlá budova Starého zámku, jež vznikla složitějším stavebním vývojem a její jádro tvoří obdélný palác s výrazně mohutnějšími zdmi. Podle T. Durdíka by snad tato část mohla pocházet již z první poloviny 13. století.[408] Nicméně dochované půlkruhově sklenuté portály nejsou románské, ale až pozdně gotické. Současně se nezdají být druhotně osazeny. Vzhledem k tomu, že se zde nedochovaly žádné architektonické články ze 13. století, je pravděpodobnější mladší původ budovy – nejspíše až z druhé poloviny 15. století.

Kdy přesně v Hořovicích vznikl hrad, nevíme jistě. Velmi raná zmínka o Hořovicích by mohla být dokladem, že zde nejprve stál dvorec a až později hrad, a to již na místě Starého

Obr. 97. Řebřík, pohled do prostoru jádra hradu s cisternou. Foto autor 2008

zámku. Nepříliš rozsáhlé archeologické výzkumy a náhodné sběry zde dokládají osídlení již kolem poloviny nebo před polovinou 13. století.[409] T. Durdík hrad řadil mezi tzv. hrady přechodného typu, ale bez důkladného archeologického výzkumu je tato kategorizace předčasná. Stavebně historický výzkum ukazuje na mladší původ zděných budov, nejstarší fázi lze datovat do druhé poloviny 15. století. Význam hradu jakožto hlavního rodového sídla pravděpodobně výrazně poklesl po stavbě Žirotína nedaleko Loun.

S rozrodem pánů ze Žirotína souvisí také vznik hradu **Řebřík** (okres Rokycany),[410] který se nachází na úpatí Brd nedaleko Hořovice **[96, 97]**. Poprvé je hrad zmíněn roku 1318, kdy patřil Markvardovi ze Řebříka,[411] který byl nejspíše příslušníkem rodu pánů ze Žirotína. Vznik hradu je kladen již do doby končícího 13. století.

Hrad trojdílné dispozice byl vystavěn na skalnatém návrší vystupujícím z pozvolně klesajícího výběžku vrchu Černá skála. První dva díly můžeme označit za předhradí. Jádro protáhlého tvaru zaujímalo konec skalního útvaru a odděloval jej hluboký příkop. Po obvodu bylo opevněno zděnou hradbou. Pří západní straně byl vystavěn trojprostorový palác, vytápěný kachlovými kamny. Před palácem se na nevelkém nádvoří nacházela studna. Další zástavba zde nebyla. Palác tedy představoval hlavní obytnou a současně také obrannou stavbu.

Říčany

Jak bylo připomenuto výše, v nejbližším okolí Prahy se hrady prakticky nevyskytují. Nejblíže se nacházejí **Říčany** (okr. Praha východ) **[98]**.[412] Jde o pozoruhodný šlechtický hrad, a to jak svým vzhledem, tak s ohledem na vysokou kvalitu dochované architektury. Zajímavá je také celková dispozice. Stavebníkem hradu byl bezpochyby Ondřej z Všechrom.[413] Poprvé je Ondřej doložen již k roku 1237,[414] a roku 1240 se připomíná jako *filius Petri de Bsechrom*.[415]

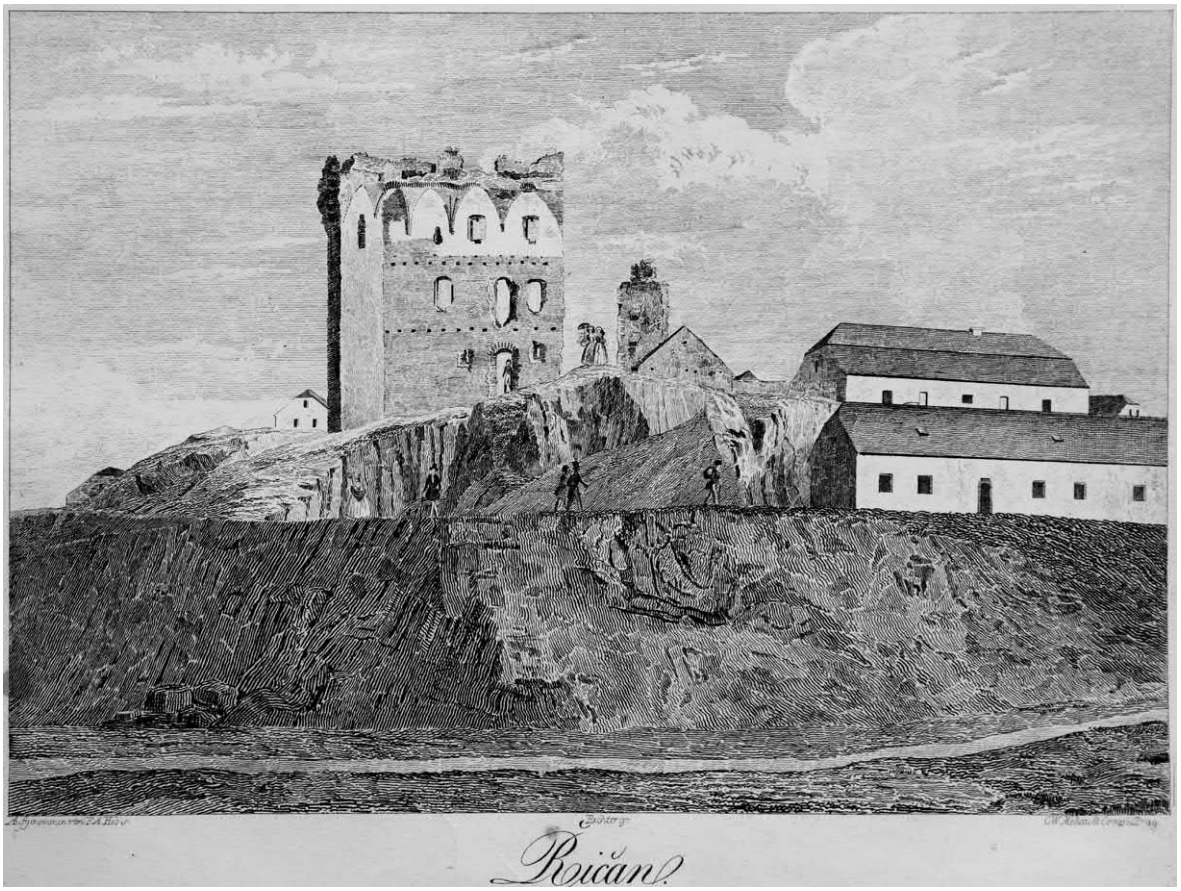

Obr. 98. Říčany, dobová litografie podle kresby F. A. Hebera

Jeho bratry byli Diviš a Slávek. Poprvé je na králově dvoře doložen roku 1253 jako stolník.[416] Starší listiny jej uvádějí pouze jako Ondřeje stolníka, někdy i s jeho bratrem Divišem, ale až k roku 1257 je jeho jméno výjimečně uvedeno i s predikátem ve formě *Andreas de Wsechrom noster subdapifer*.[417] Roku 1261 Ondřej povýšil na nejvyššího komorníka – *Andreas camerarius regni Boemie*,[418] zatímco jeho bratr Diviš vykonával úřad stolníka. Roku 1266 Ondřej s maršálkem Zdislavem vydali nesouhlasný list břevnovskému opatu Martinovi v jistém sporu, který není podstatný pro náš kontext, ale zajímavá je nicméně informace, že list byl vydán *in curia domini Andree in castro Pragensi*.[419] Naposledy je Ondřej doložen jako komorník roku 1277.[420] S jakýmsi Ondřejem se setkáváme také ve formulářové listině biskupa Tobiáše, jenž si roku 1289 stěžuje králi Václavovi II., že Budivoj, syn pražského purkrabího Hroznaty z Úžic, pustoší z Hradiště biskupské statky a že tchán téhož purkrabího Ondřej z Říčan (de Rychan) vyplenil Libici.[421] Není ale jisté, zda jde skutečně o jedinou osobu, nebo o jeho syna či dokonce již vnuka (Ondřej měl syna Vlka). Od první zmínky o Ondřejovi totiž uplynulo 52 let, v této době by tedy jeho věk již přesahoval hranici 65 let. Není to sice vyloučené, ale je třeba zachovávat jistou opatrnost.

Poprvé je hrad písemně doložen až velmi pozdní zmínkou, což ale bylo dáno tím, že Ondřej po celý svůj život prakticky nepoužíval predikát. Původní sídlo se nacházelo ve Všechromech, asi 5 km jižně od Říčan. Jeho podobu ovšem neznáme. Hrad byl vystavěn nejspíše v době, kdy Ondřej zastával úřad komorníka, tedy v šedesátých letech 13. století. Současně s hradem byl založen i kostel sv. Petra a Pavla.

Páni z Říčan jsou sice ve 14. století poměrně dobře doloženi, ale ze zmínek v pramenech si nelze vytvořit zcela jasnou představu o vzájemných příbuzenských vztazích. V majetku pánů

Obr. 99. Říčany, relikt hlavní hranolové věže

z Říčan hrad zůstal do husitských válek, kdy jej v listopadu 1420 oblehlo táborské a pražské vojsko, jemuž posádka Diviše z Říčan nedokázala vzdorovat, Diviš se proto Pražanům vzdal. Hrad byl roku 1436 vrácen pánům z Říčan, kteří jej ale nedlouho poté prodali. Následně se zde poměrně rychle střídali majitelé, což byl stav, který trval až do roku 1483, kdy hrad získal panský rod Trčků z Lípy, kteří nechali hrad v první polovině 16. století zpustnout.[422]

Pro stavbu hradu byla vybrána široká a protáhlá ostrožna, již obtéká Říčanský potok. Jádro hradu zhruba polygonálního tvaru zaujímalo konec ostrohu. Zda se zde nacházelo předhradí dnes není zřejmé, ale jeho existence je pravděpodobná. Dále na ostrohu bylo založeno město, jehož střed tvoří obdélné náměstí s kostelem sv. Petra a Pavla. Po zániku hradu městská zástavba expandovala do jeho areálu, předhradí prakticky jen tušíme, z vlastního jádra zůstal stát jen relikt velké věže a paláce, dělící příkopy byly zasypány.

V čele hradu v pravoúhlém nároží byla vystavěna mohutná hranolová věž o rozměrech 10 x 10 m, postavená nakoso k ose ostrohu **[99]**. Dodnes zůstal stát jen relikt západního nároží s armovanou hranou. Půdorys věže byl částečně doplněn díky výsledkům archeologického výzkumu, ale na místě protějšího východního nároží stával vesnický domek. Věž byla nejméně třípatrová, její relikt se dochoval do výšky zmíněného třetího patra, na koruně zdiva je patrný pozůstatek schodiště v síle zdi, jež stoupalo do prostoru výše. V interiéru věže jsou patrné trámové kapsy stropů prvního a druhého patra o vnitřních rozměrech 5 x 4,9 m, zdivo v úrovni třetího patra ustupovalo, takže jeho plocha byla o něco větší.[423] K jihozápadnímu boku věže přiléhala další zástavba, jak je patrné z reliktu odlámané nádvorní zdi, provázané se zdivem věže. Z této budovy pak byla věž přístupná, jako o tom svědčí zachované boční špalety vstupní chodby a otisky po ostění portálů. Dolní vstup do věže se nachází v úrovni prvního patra a pravděpodobně byl vylámán až dodatečně, zatímco vstup v druhém patře je původní.[424] Jak celkové rozměry věže, tak i její návaznost na další obytnou zástavbu dávají tušit, že i věž byla obytná, čemuž odpovídá také její poměrně velká vnitřní plocha zhruba 25 m^2 a v úrovni třetího patra dokonce 28 m^2.[425]

Zmíněný relikt nádvorní zdi budovy přilehlé k věži je nejspíše pozůstatkem nejstaršího paláce. Vnější zeď se sice nedochovala, ale zachycena byla společná základová jáma s věží, rovněž tento nález potvrzuje současnou výstavbu této části hradu.[426] Dodatečně bylo k tomuto paláci přiloženo na spáru dosud částečně stojící jihozápadní palácové křídlo. To spolu se zachovaným reliktem na věži ukazuje na to, že palác byl dvoupatrový a byl dlouhý asi 30 m.

Jihozápadní křídlo paláce se jako jediné dochovalo v lepším stavu, dosud stojí nádvorní zeď a částečně také kratší severní zeď **[100]**. Jejich nároží bylo poněkud překvapivě zaoblené, a to i přesto, že zde navazuje západní křídlo, které bylo do výšky prvního patra stavěno současně se severním křídlem. Jihozápadní křídlo bylo přiložené ke starší obvodové hradbě a na jihu k paláci. Přízemí paláce bylo plochostropé a přístupné z nádvoří. Osvětlení nebo spíše odvětrání zajišťovala dvě menší okna po stranách vstupu. První patro bylo rovněž plochostropé a vstupovalo se do něj náročněji utvářeným portálem z nádvoří, a to nejspíše z pavlače nebo po nějakém dřevěném schodišti, ale na nádvorní stěně nejsou patrné žádné pozůstatky po trámech. Patro osvětlovala dvě větší dvouosá okna, která mají jen částečně dochované ostění. Okenní niky na vnitřní straně nebyly opatřené bočními sedátky.

V druhém patře paláce se nacházel velký sál opatřený koutovým krbem. Sál o rozměrech 13 x 5 m byl zaklenutý dvěma klenebními poli křížové žebrové klenby a jedním polem s pěti paprsky, které se rozestupovaly kolem dymníku krbu. Klenba spočívala na nepříliš velkých jehlancových konzolách, zatímco žebra s pětibokým profilem byla poměrně hmotná. Relikt klenby v severovýchodním rohu se dochoval až do roku 1991, kdy se zbytky kápí a žeber zřítily. Sál osvětlovala dvě náročně provedená okna z nádvoří, tato okna tvořila dvojice hrotitých oken s jeptiškami ve vrcholu spjatými segmentem **[101]**. Okna byla pravděpodobně dodatečně opatřena kovanou mříží. Okenní niky jsou po stranách vybaveny bočními sedátky. V interiéru sálu se dodnes dochovaly omítky a při krbu je patrný relikt vestavěné skříňky do zdi. V severní zdi vedle krbu se zachoval vstup do západního křídla. Palác ukončoval obranný ochoz s cimbuřím, jak je patrné ještě na starých snímcích a tento stav rekonstruuje také D. Menclová.[427]

Obr. 100 (vlevo). Říčany, nádvorní fasáda hradního paláce, pohled od severu
Obr. 101 (vpravo). Říčany, okno hradního paláce v úrovni druhého patra, pohled od severu

Západní křídlo bylo stavebně provázáno s jihozápadním, ale jeho zděná část byla nižší, dosahovala jen výšky prvního patra. Nicméně je zřejmé, že i zde se nacházelo druhé patro, které bylo lehčího charakteru, nejspíše roubené nebo hrázděné. O jeho existenci svědčí jednak vstup vedoucí z hlavního sálu sousedního paláce a také archeologické nálezy mazaniny.[428] Na povrchu se z tohoto křídla zachoval jen výše zmíněný krátký relikt nádvorní zdi. Archeologický výzkum T. Durdíka a V. Kašpara pak odhalil celý jeho obvod včetně menších úseků obvodové hradby, k níž bylo přiloženo západní křídlo. Jeho délku tak můžeme určit na 13 m.[429]

V mladší etapě asi ze 14. století byla zástavba doplňována i na severní straně jádra a nakonec přilehla i k hranolové věži, na níž se nacházejí druhotně vylámané trámové kapsy. Obvod jádra hradu tak byl nejspíše celý obestavěn.[430] Otázkou zůstává umístění brány a její komunikační napojení na městečko. Současná cesta vedoucí do hradu totiž prochází původním palácem a je tedy nejspíše až mladší. Její vznik je svázán s rozvojem parazitní zástavby. Původní cesta bezpochyby vedla přímo na předhradí a dále na náměstí. Bránu je tak možné předpokládat v severním sousedství hranolové věže.

Před námi se tedy nacházejí relikty hradu, jež nám umožňují vytvořit si alespoň částečnou představu o náročnosti celé dispozice, a především palácové zástavby, která již ve 13. století tvořila více jak polovinu obvodu jádra. Dosavadní literatura vcelku shodně hodnotí velmi vysoko uměleckou úroveň architektury, kterou spojuje s Ondřejem a klade ji do doby od šedesátých do sedmdesátých let 13. století.[431] To velmi dobře odpovídá skutečnosti, že Ondřej po většinu svého života zastával vysoké dvorské úřady, především úřad nejvyššího komořího a patřil k nejbližším osobám v okruhu Přemysla Otakara II. Důležitost postavy Ondřeje dokládá také to, že jej najdeme jako svědka početné řady listin, kde je coby komorník vždy zmiňován na jednom z předních míst. Jeho bohatství bylo zjevně svázáno s úřadem a dvorskou službou, pozemkové vlastnictví v okolí Říčan nebylo totiž nijak zvlášť rozsáhlé.

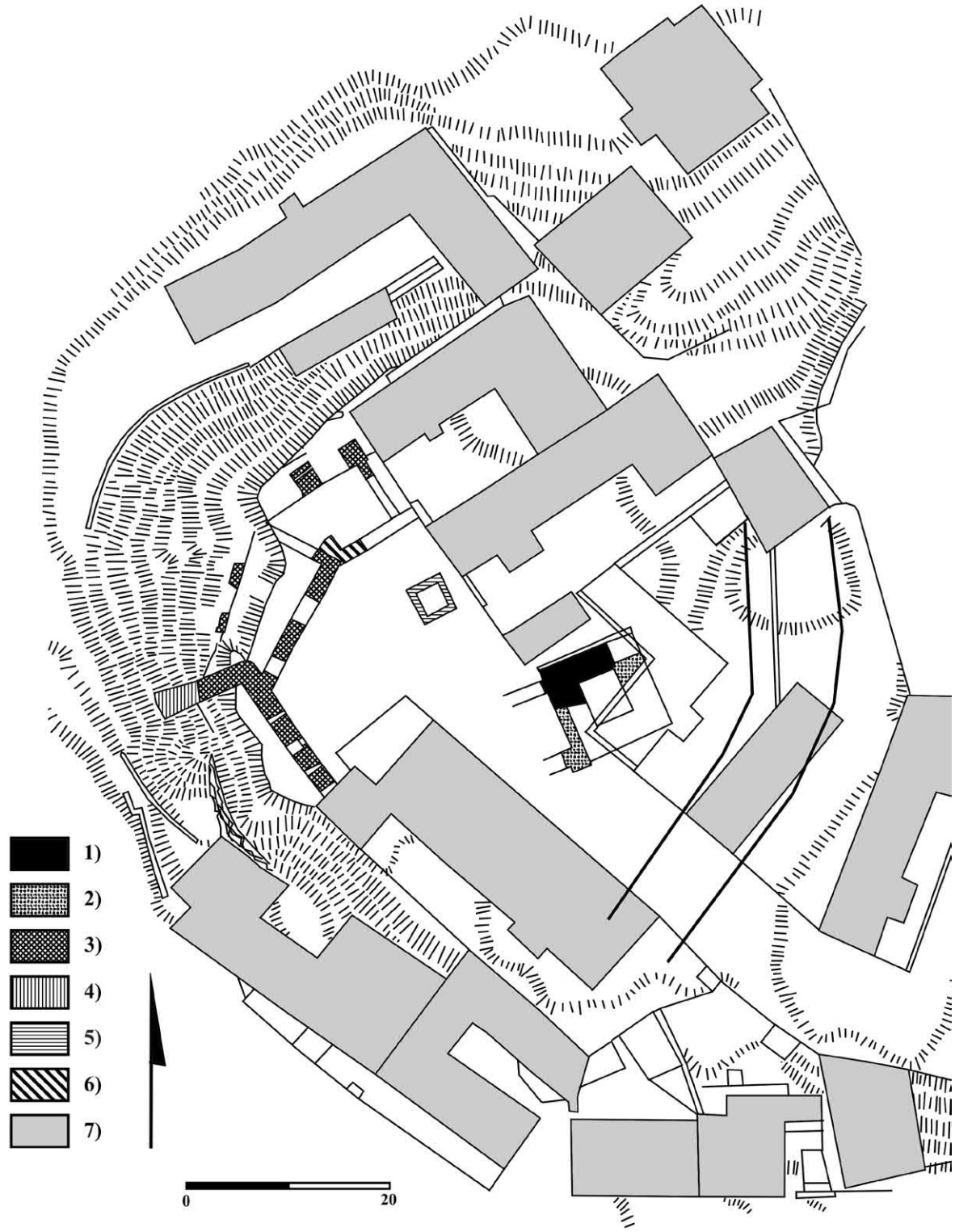

Obr. 102. Říčany, půdorys hradu podle T. Durdíka. Legenda: 1) první fáze výstavby hradu ze 13. století, 2) archeologicky zjištěný negativ zdiva první fáze výstavby, 3) zdivo druhé stavební fáze, 4) zdivo z 20. století, 5) zdivo třetí stavební fáze, 6) negativ zdiva třetí stavební fáze, 7) vesnická zástavba převážně z 19. a 20. století

Obr. 103. Škvorec, vstupní brána hradu z doby kolem roku 1400 s barokními úpravami ve stavu před nedávnou obnovou

Škvorec

Dalším z hradů, jež se nacházejí v bližším okolí Prahy, je **Škvorec** (okr. Praha východ) **[104]**.[432] Jeho vznik je možné klást do sklonku vlády Přemysla Otakara II. Poprvé je hrad doložen roku 1279 v predikátu Domaslava „*zvaného ze Škvorce*“, dvořana Přemysla Otakara II., komorníka českého království a po smrti Přemysla Otakara II. číšníka paní královny.[433] Krátce poté ale Domaslav zmizel z písemných pramenů a nevíme, zda měl nějaké potomky. Zdá se, že jeho rod vymřel a ve 14. století zde sídlili Olbramovici ze Škvorce.[434]

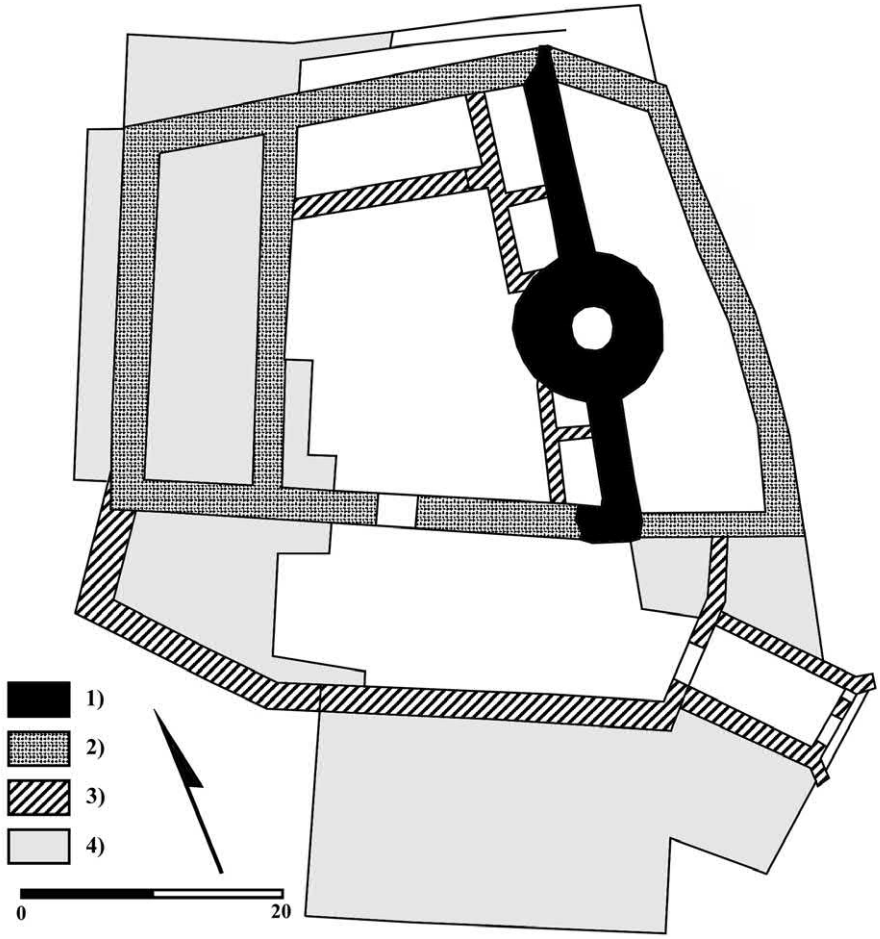

Obr. 104. Škvorec, zjednodušený půdorys hradu s vyznačenými středověkými konstrukcemi a archeologickými nálezy F. Gabriela. Legenda: 1) archeologicky doložené zdivo 13. století, 2) hypotetický rozsah hradu ve 13. století – zdivo je doloženo plánově nebo je předpokládaný průběh, 4) rozsah mladší novověké zástavby

Pro stavbu hradu bylo vybráno nevysoké návrší nad Škvoreckým potokem ve stejnojmenné vsi. Hrad se částečně dochoval, byť je přestavěn na zámek. Podstatné části původního jádra byly ale zbořeny v 19. století při stavbě školy a až archeologický výzkum J. Špačka (2009–2010) v prostoru nádvoří odkryl dosud neočekávané situace, jež umožnují rekonstruovat původní dispozici.[435]

Jádro hradu bylo mírně lichoběžné, o rozměrech zhruba 35 x 35 m. Východní strana jádra byla v celém rozsahu odkryta zmíněným archeologickým výzkumem a byl zde, kromě základů hradby, nelezen relikt válcového bergfritu o průměru 10,5 m. Palác se nacházel na opačné západní straně a tvořil jádro budovy zbořené v 19. století. Severní a jižní strana pak byla uzavřena rovnou hradbou. Vstup do jádra hradu nejspíše vedl od jihu. K východní straně a severní hradbě, postavené znovu, byla dodatečně přiložena další zástavba. Na východní straně před bergfritem se nacházel parkán. Na jižní straně bylo vstupní předhradí s dochovanou vstupní branou z pozdního 14. století, která vznikla za Olbrama ze Škvorce.

V nejstarší etapě šlo o vcelku čistou ukázku bergfritové dispozice, jejíž obytná složka byla postupně rozvíjena. S podobným trendem se setkáme i na jiných hradech této doby. V průběhu 15. století bergfrit zanikl, což bylo spojeno s celkovou změnou dispozice.

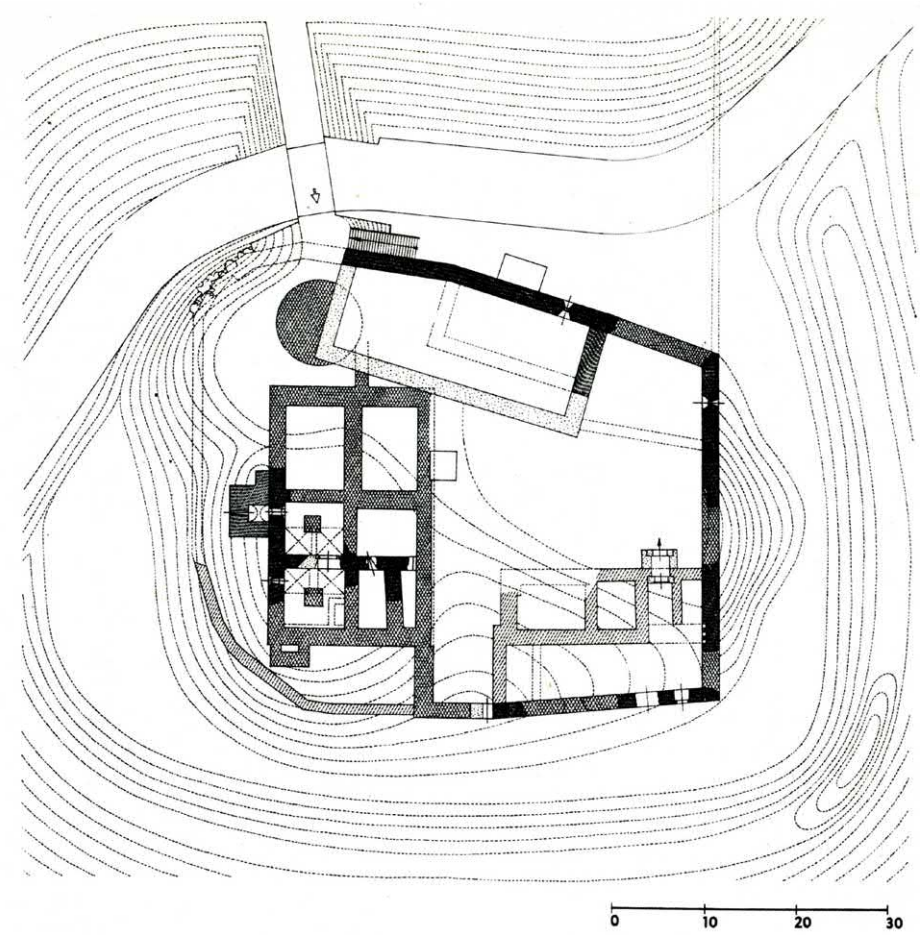

Obr. 105. Dražice, půdorys hradu podle D. Menclové

Hrady na Mladoboleslavsku

V krajině severní části středních Čech se nesetkáváme často s hrady, výjimku představuje pouze Mladoboleslavsko, jehož severní část ovládli Markvartici. Jejich hrady Michalovice a Zvířetice jsou ale zařazeny do severních Čech spolu se zbytkem jejich dominia.

V jižní části Mladoboleslavska se nacházejí **Dražice** (okr. Mladá Boleslav).[436] Hrad založil v šedesátých letech 13. století Řehník z Litovic, který v tu dobu zastával úřad podkomořího královny.[437] O stavbě hradu jsme informováni z pamětního zápisu z roku 1333 v roudnickém rukopisu.[438] Poprvé je zde hrad uváděn k roku 1264, a to jako „*castrum*". Zdá se, že Řehník nedisponoval značnými finančními prostředky, takže se mu hrad nepodařilo za svého života dokončit. Doslova se uvádí, že „*vystavěl a vyzdvihl nejvýtečnější zdi k jejich zábradlům, nebo k prvnímu patru*", a že stavba pokračovala nedlouhou po smrti Přemysla Otakara II. Dostavba hradu tak připadla jeho synům Řehníkovi a Janovi, pražskému biskupovi, kteří hrad dokončili nejspíše v letech 1302–1318.

Hrad je založen na hraně srázu nad řekou Jizerou a na severu staveniště chrání strž. Nicméně terén zde nevytváří nijak zvlášť prudké svahy, takže obdélný areál hradu byl po celém obvodu obehnán příkopem, před který byl navršen val. Před hradem na západní straně se nejspíše nacházelo předhradí, na jehož místě dnes stojí statek a v jeho sousedství kostel sv. Martina, původně sv. Ludmily, který nechal vystavět biskup Jan IV. z Dražic.

Obr. 106. Hrádek nad Zámostím, pohled na hrad od západu

Jádro hradu bylo opevněno hradbou a bylo přístupné od západu z prostoru předhradí. Při archeologických výzkumech roku 1940 byly nalezeny základy volně stojící válcové věže s průměrem 9 m, jež byla vzdálena 2 m od čelní hradby.[439] Přímo u věže se nacházela brána do hradu. Východně od paláce byl vystavěn obdélný dvoutraktový palác, následně výrazně přestavěný za Jana IV. z Dražic. I přes mladší přestavby je nutné konstatovat, že rovněž prvotní záměr byl poměrně velkorysý a jednalo se o hrad bergfritového typu.

Na sklonku 13. století vznikl také **Hrádek nad Zámostím** (okr. Mladá Boleslav).[440] Hrad je poprvé písemně doložen roku 1297 v predikátu Mikuláše uvádějícího se jako „*miles incliti regis Bohemorum, dominus de Castello*“, který tehdy věnoval svobodnou dědinu s lovem v Klenici špitálu u sv. Víta v Mladé Boleslavi.[441] Mezi početnými svědky, částečně i příbuznými, je uveden také jeho syn Čeček. V majetku potomků Mikuláše hrádek zůstal do čtyřicátých let 14. století, kdy se Epýk z Hrádku přestěhoval na Krucemburk. Později Hrádek poměrně často střídal majitele z řad nižší místní šlechty, což trvalo až do konce 15 století, kdy byl Hrádek připojen k stránovskému panství a roku 1545 je označen jako hrad pustý.[442]

Hrad byl vystavěn na ostrožně nad Jizerou. Jádro hradu na západě chránil prudký sráz údolí Jizery a na severu svah spadající do rokle. Od ostrohu staveniště hradu odděloval mohutný příkop. Dodnes se z hradu dochovaly především relikty obdélného paláce, situovaného na západní straně nad údolím **[106, 107]**. Podle všeho šlo o méně náročnou dispozici bez velké věže, hrad tak můžeme přiřadit k typu hradů s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou.[443]

Obr. 107 (vlevo). Hrádek nad Zámostím, jedno z hrotitých okének v západním průčelí hradu
Obr. 108 (vpravo). Kostomlaty nad Labem, plášťová hradba hradu

Kostomlaty nad Labem

K méně obvyklým hradům se řadí **Kostomlaty nad Labem / Mydlovar** (okr. Nymburk),[444] a to jak svým staveništěm, tak užitím stavebního typu hradu s plášťovou zdí **[108]**. Kostomlaty jsou poprvé doloženy jako šlechtické sídlo již v letech 1223–1265, kdy se připomíná jistý Sezema z Kostomlat,[445] patřící k rodu pánů z Poděbrad a Choustníka. Nicméně vzhledem k velmi rané dataci jej není možné spojovat s hradem, který vznikl nejspíše v poslední třetině 13. století. Snad tento Sezema sídlil na nějakém dvorci v nedaleké stejnojmenné vsi.[446] Za stavebníka hradu snad můžeme považovat až Mutinu z Kostomlat, doloženého v letech 1282–1289.[447] Jeho potomci hrad vlastnili až do poloviny 14. století. Následné dějiny hradu nejsou až tak podstatné, protože již nepřinesly zásadnější změny v podobě hradu, který zanikl asi někdy v průběhu první poloviny 16. století a roku 1561 je doložen jako pustý.[448]

Hrad s dvojdílnou dispozicí byl založen v rovině při dnes již vyschlém rameni Labe. Vlastní jádro hradu mělo oválný tvar a rozměry 45 x cca 24 m. Vzhledem k tomu, že se hrad nacházel v rovině, pravidelně zaplavované, byl vybudován na umělém návrší vysokém 6–7 m, jež po celém obvodu obíhal příkop. Opevnění tvořila poměrně mohutná plášťová zeď o šířce cca 2 m, jejíž plášť byl cihelný, jádro bylo postaveno převážně z kamene. Po vnitřní zástavbě se nedochovaly žádné patrné pozůstatky. Neznáme ani přesné místo vstupu do jádra hradu, ale snad s ním souvisí terasa umístěná před severní hradbou, na níž mohl vést dřevěný mostek z předhradí. Na východě se k jádru hradu přimykalo menší předhradí. Celý areál obepínal ještě další val a příkop. Příkopy byly s největší pravděpodobností naplněny vodou.

Pro datování hradu je velmi důležité masivní použití cihel, bez nejmenších pochyb související se stavbou opevnění nedalekého královského města Nymburk, jehož hradby pocházejí především z doby Václava II., ale dokončovány byly ještě ve 14. století.[449]

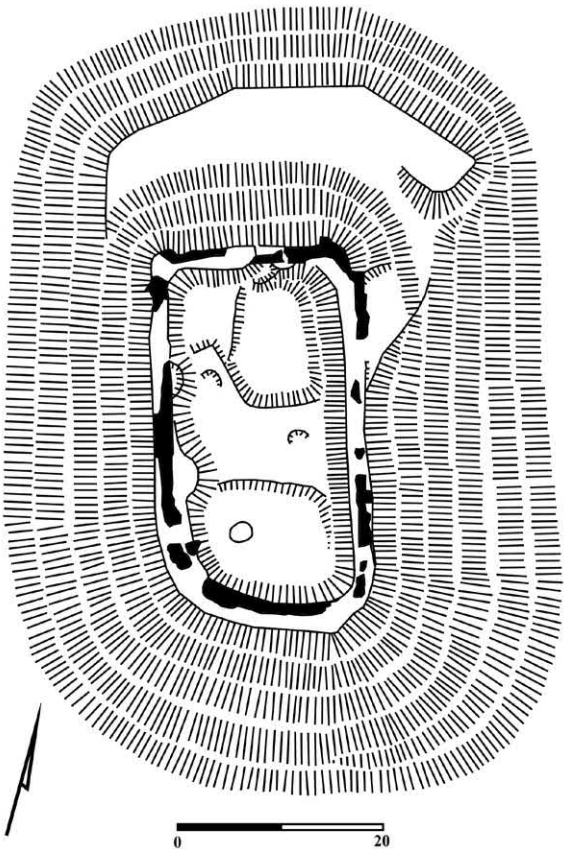

Obr. 109. Kostomlaty nad Labem, půdorys hradu podle T. Durdíka (tvar obvodu je mírně odlišný oproti skutečnosti)

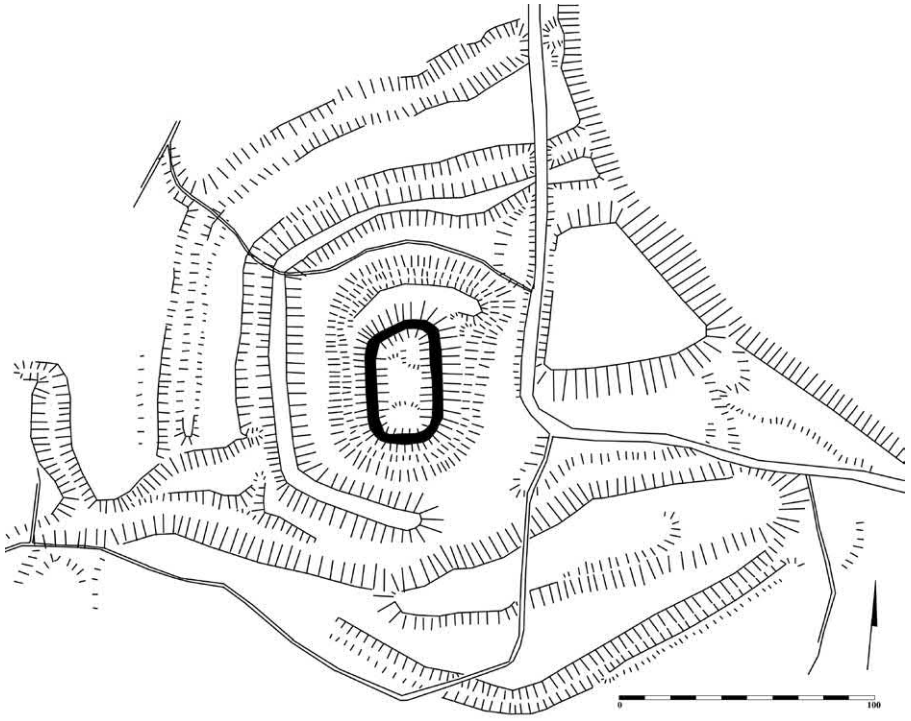

Obr. 110. Kostomlaty nad Labem, půdorys areálu hradu

VI. Severní Čechy

Pod souhrnným pojmem severní Čechy se skrývá poměrně rozsáhlé, členité a nesourodé území, jehož středem protéká Labe, jež dělí tento region na dvě části. Západní část, označovaná často jako severozápadní Čechy, zahrnuje povodí Bíliny, střední i dolní povodí Ohře a masiv západního Českého středohoří. Severozápadní hranici tvoří Krušné hory, jež se prudce svažují do údolí Bíliny, na západě se nacházejí Doupovské hory. Na jihu hranice prochází vrchovinou Džbán a dál na východ do Podřipska. Na Labi hranice se středními Čechy prochází oblastí severně od Mělníka. Východní část severních Čech je výrazně zvlněná. Severní hranice zde poněkud netypicky neprochází Lužickými a Jizerskými horami, ale nacházela se severně od nich v podhůří. Současný průběh hranice se ale oproti středověku výrazně liší. Součástí Čech byla totiž Žitava a také území patřící ke Königsteinu. Až Krkonoše tvoří přirozenou hranici. Region severních Čech zahrnuje také střední a horní povodí Jizery, jejíž rozvodí s Labem tvoří hranici k východním Čechám. Dále od Krkonoš hranice pokračuje hornatou krajinou Českého ráje k Mladé Boleslavi, odtud pokračuje k západu zvlněnou krajinou Kokořínska a severně od Mělníka dorazí až k Labi. Vlastní území této části severních Čech člení Ralská pahorkatina a východní část Českého středohoří.

Ve středověku se toto území krylo s Žateckým, Bílinským, Litoměřickým a částečně Mladoboleslavským a Nymburským krajem. Součástí bylo také Děčínsko, Záhvozdí a Žitavsko. Tomuto složitému terénnímu reliéfu odpovídá také struktura zdejších majetků. V rovinatých a úrodných údolích výrazně převládaly majetky panovníka a různých církevních institucí, prokládané rozdrobenou sítí šlechtických majetků, vzniklých z výsluh a darů panovníka. Hornatějším oblastem pak jasně dominovala šlechta, která zde kolonizovala málo osídlenou krajinu. Největšími vlastníky zde byli Markvartici v Pojizeří, v okolí České Lípy a jizerských hor Ronovci, na Bílinsku v Krušnohoří Hrabišici. Ostatní rody zde hrály spíše marginální roli. Za zmínku jistě stojí Žirotínové, kteří si jako jedni z mála vybudovali dominium na jižním břehu Ohře.

Markvartici a jejich hrady

K nejstarším šlechtickým rodům patří Markvartici, kteří se ve 13. století rozdělili na několik větví.[450] Jejich majetky byly soustředěny v Pojizeří severně od Mladé Boleslavi. Rodová pověst zachycená na počátku 17. století Březanem tvrdí, že rod pocházel ze Srbska (Lužice), odkud měl přijít Heřman, syn Markvartův a usadit se pod Ralskem.[451] Rodokmen Markvarticů můžeme spolehlivě sledovat od komorníka Markvarta, poprvé připomínaného roku 1159.[452] Část historiků s počátky rodu spojuje již Markvarta Němce, který je i s bratrem Jaroslavem zmiňován v Kosmově kronice již k roku 1068. Jeho synem měl být Pavlík, vychovatel knížete Vladislava, který zemřel zasažen střelou roku 1100 při obléhání hradu Vranova.[453] Toto spojení je jistě lákavé, ale je založené pouze na shodě oblíbených rodových jmen.[454]

Druhou generaci Markvaticů tvořili bratři Heřman, Havel (I.) a Záviš (I.). Nejstarší Heřman se stal nástupcem svého otce a najedeme jej na dvoře, kde působil zprvu jako maršálek, poté jako komorník.[455] Jeho bratr Záviš je roku 1184 doložen jako kastelán v Mladé Boleslavi (pokud nejde o jinou osobu),[456] zatímco Havel vstoupil do služeb církve.

Z další generace jsme schopni spolehlivě doložit jen syny Heřmana, kterými byli Beneš (I.), Markvart (II.), Záviš (II.) a dvě dcery neznámých jmen. Beneš je doložen mezi dvořany a pravděpodobně byl kastelánem v Budyšíně (1217–1222).[457] Od něj odvozují svůj původ páni z Michalovic.[458] Markvart (II.) je doložen jako purkrabí na Děčíně.[459] Jako své sídlo udává

Obr. 111. Lemberk, celkový pohled na hrad od jihu

Hruštice[460] a jeho manželka Hostilka je roku 1259 zmiňována jako vdova po Markvartu z Března (východně od Mladé Boleslavi).[461] Jeho synové byli Jaroslav (I.), Havel (II.) a Markvart (III.). Jaroslav užíval predikát z Hruštice, byl kastelánem v Mladé Boleslavi a jeho potomci založili vedlejší linie pánů z Dětěnic (Beneš), z Rotštejna (Vok) a Valdštejna (Zdeněk). Havel (II.) si vzal Zdislavu, vystavěl hrad Lemberk a stal se tím prapředkem vedlejší linie píšící se po tomto hradě. Havel získal významné postavení na dvoře Václava I. a později také Přemysla Otakara II. Jeho nejmladší syn Zdislav založil hrad Zvířetice, čímž vznikla další vedlejší linie pánů ze Zvířetic. Nejmladší ze synů Markvarta (II.), Markvart (III.) je otcem významné vedlejší linie pánů z Vartenberka.

S Markvartici je spojeno také založení cisterciáckého kláštera Hradiště. Mladší tradice uvádí jako datum založení 1145 nebo 1177. V dobových pramenech je klášter doložený k roku 1184, kdy je zmiňován opat Thirik.[462]

Podobně jako u Vítkovců se u Markvarticů setkáváme s poměrně širokým rozrodem, rod se začal větvit ještě před polovinou 13. století, což je trend, který pokračoval i později. S tím je spojená poměrně hustá síť sídel, zpočátku dvorců, ve které se již před polovinou 13. století začaly objevovat hrady. Jedno z původních sídel Markvarticů snad můžeme hledat v Hrušticích, zmiňovaných v predikátu Markvarta (II.) a jeho syna Jaroslava (I.). Poblíž bylo později vysazeno město Turnov, o jehož existenci se bezpečně dovídáme až na počátku 14. století.[463] V Turnově ale bylo také panské sídlo, zmiňované v letech 1272 a 1273 v predikátu Jaroslava (II.), syna Havla z Lemberka.[464] Písemně je doložené jako sídlo také Jablonné v Podještědí, kde zpočátku sídlil Havel z Lemberka. Za panská sídla snad můžeme považovat i Vinec nebo Mohelnici, nacházíme zde totiž náročné románské emporové kostely.[465]

Pravděpodobně nejstarším markvartickým hradem se stal **Lemberk** (okr. Česká Lípa),[466] písemně doložený již ve čtyřicátých letech 13. století **[111]**. Své jméno získal podle lva (něm. název Lemberka, *Lewenberch*, tedy lví hora), jenž byl heraldickým znamením rodu Markvarticů. Zakladatelem hradu byl Havel z Lemberka, který se poprvé po novém hradě psal již roku 1241 jako „*Gallus de Lewenberch*“, znovu tak roku 1244,[467] ale až od roku 1249 je s tímto predikátem doložen častěji.[468] Současně Havel uváděl i svůj další predikát z Jablonného, které leží nedaleko nového hradu.[469] V majetku rodu se hrad udržel do konce 14. století, kdy zde byl majitelem Hašek z Lemberka, který se dostal do ostrého konfliktu s lužickými městy a Vartenberky, kteří nakonec hrad dobyli a Haška zajali. Následně hrad po jistou dobu střídal majitele a krátce před husitskými válkami se opět dostává do majetku Vartenberků. Ve třicátých letech 15. století hrad získali Berkové z Dubé. Od konce šedesátých let 15. století se zde v rychlém sledu střídali majitelé. V průběhu pozdního 16. a 17. století Lemberk získal současnou podobu a stal se z něj zámek.[470]

Hrad byl založen na konci skalnaté ostrožny, jejíž boky spadají prudce do širokého údolí Panenského potoka. Ostrožnu dnes přetíná široký šíjový příkop, jehož dnešní rozměry jsou nejspíše výsledkem mladších zásahů. Hrad byl v 16. a 17. století výrazně přestavěn na zámek a z původní zástavby 13. století zůstala stát jen štíhlá 28 m vysoká válcová věž, jež se nacházela přímo u vstupu do hradu.[471] Věž o průměru 8,5 m byla při přestavbě na zámek dodatečně zvýšena, přepatrována a její spodní část zesílena. Raně gotické zdivo věže sahá do výšky zhruba 21 m.

Vstup do věže byl původně veden do zvýšeného prvního patra, jež se nacházelo ve výšce 8,5 m. Někdejší druhé patro je zaklenuto šalovanou kupolí **[112]**. Vyšší podlaží věže nad kopulí byla zpřístupněna schodištěm v síle zdi **[113]**. Vstup na toto schodiště je nezvykle situován vysoko nad podlahou a zasahuje do klenby. Také v patře nad klenbou registrujeme průchod v síle zdi, ale zde není jisté, zda šlo o vstup nebo o prevét.[472] V případě, že šlo o vstup, byl přístupný z ochozu nižší hradby nejspíše po žebříku. Věž stála pravděpodobně za obvodovou hradbou, nebo se jí jen lehce dotýkala.

V archeologickém výzkumu byly v letech 1994–1995 odkryty i další části hradu. Jde především o zbytky obvodové hradby v jihozápadní části hradu a na protilehlé severovýchodní straně o relikty suterénu obdélné obytné budovy s částečně zachovaným schodištěm a prostým

Obr. 112. Lemberk, interiér bergfritu v úrovni druhého patra

Obr. 113. Lemberk, interiér bergfritu v úrovni třetího patra

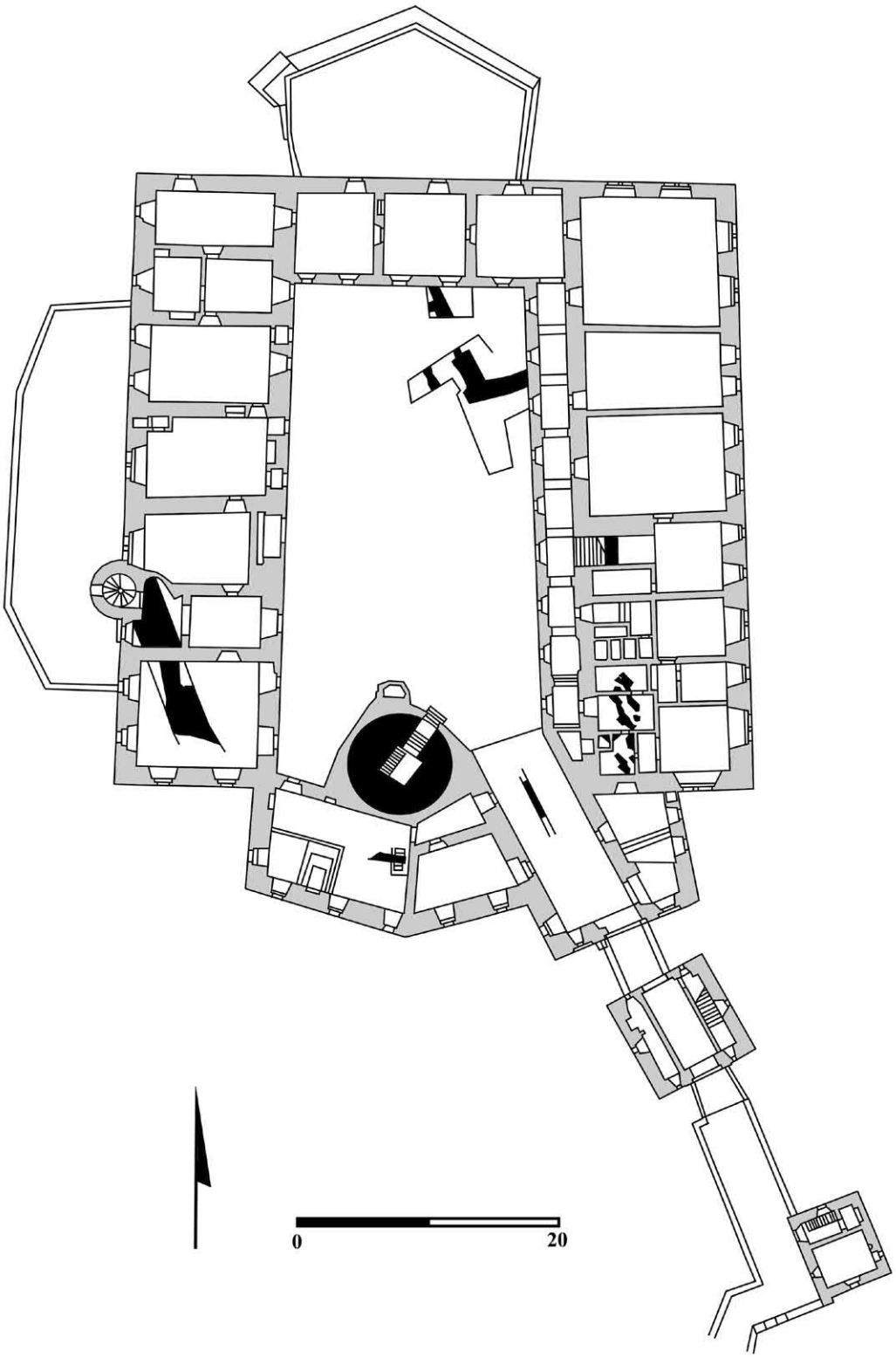

Obr. 114. Lemberk, půdorys hradu podle F. Gabriela. Černě – středověké zdivo stojící nebo doložené archeologickým výzkumem, šedě – novověké zdivo

Obr. 115. Šarfenštejn, pohled na bergfrit z jihu

portálkem do suterénu z nádvoří. Pravděpodobně šlo o palác. Rozměry polygonálního protáhlého středověkého jádra tak lze odhadovat na 36 m šířky a jeho délka se pohybovala v rozmezí mezi 41 a 47 m.[473] Podoba případného předhradí je neznámá.

Pokud shrneme poznatky o hradu, musíme konstatovat, že měl podobu typickou pro bergfritovou dispozici s okrouhlou věží při vstupu a v nejchráněnější poloze se nacházel nevelký palác.

Bratr Havla z Lemberka Markvart III. si někdy kolem poloviny 13. století nebo krátce nato vystavěl hrad **Šarfenštejn / Ostrý** (okr. Děčín) **[115]**.[474] V literatuře sice nepanuje úplná shoda o osobě ani o době založení hradu, ale Markvart III. se jeví jako nejpravděpodobnější kandidát.[475] Hrad je poprvé doložen k roku 1268, kdy se jméno hradu objevuje v predikátu zmíněného Markvarta III. „*de Sarfstain*“.[476] Nedlouho poté se hrad za blíže neznámých okolností, nejspíše odúmrtí, stal královským majetkem. Snad se tak stalo v závěru vlády Přemysla Otakara II., kdy král zabavil řadu hradů odbojné šlechtě. Jistě víme, že roku 1283 měl být Scharfenštejn s řadou dalších královských hradů zastaven Otovi Braniborskému, ale císař Rudolf tuto úmluvu nakonec zrušil.[477] Šarfenštejn následně společně s hrady Velešínem a Děvínem obdržel Jan z Michalovic, rovněž z rodu Markvarticů.[478] V majetku pánů z Michalovic hrad zůstal do roku 1406. Poté jej získali Berkové z Dubé. Na sklonku husitských válek přešel do držby Vartenberků a zanikl roku 1445, kdy hrad obléhala vojska lužického Šestiměstí.[479]

Hrad byl vystavěn na protáhlém skalnatém hřebeni, který vybíhá nad řeku Ploučnici. [480] Hřeben je rozdělen na tři díly, jeho přední část byla pouze obranná a podoba opevnění této části není známa, zatímco střední část obsahovala hospodářské předhradí s cisternou, konec skalního hřebenu pak zaujímalo hradní jádro.

Přístupová cesta do hradu vede po západním úbočí skalního hřbetu a je dosud velmi dobře patrná. Do střední části hradu cesta vstupovala po mostě vedoucím ke kulisové bráně, prolomené v masivní čelní zdi předhradí. Tato zeď sbíhá z vrcholu skalního hřebene

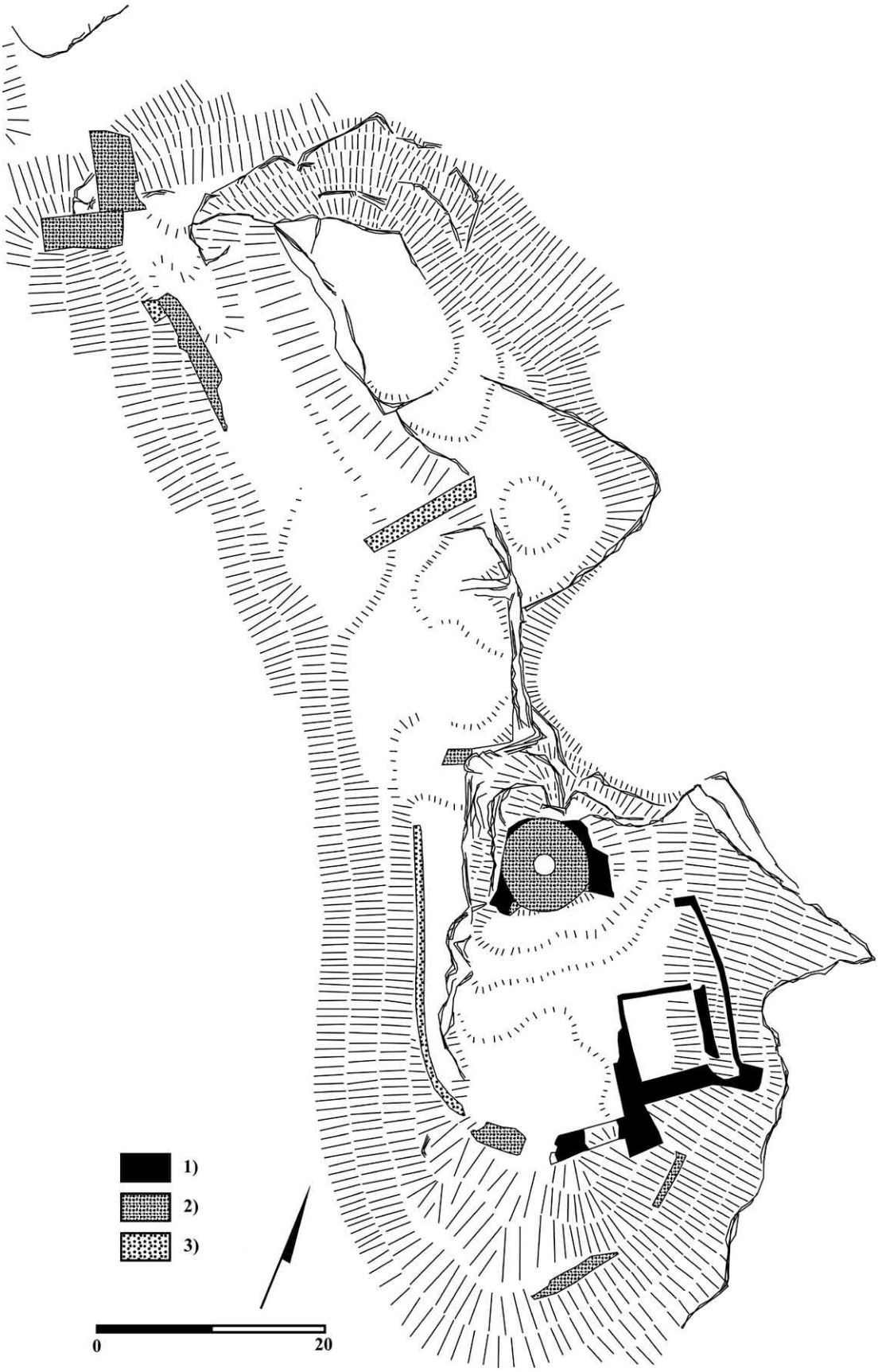

Obr. 116. Šarfenštejn, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) novodobé zdivo

a v pozdější době ji podpíraly masivní opěráky. V blízkosti brány na tuto zeď navazuje obvodové opevnění. Cesta odtud pokračovala k jihu na konec ostrohu. Jádro hradu sice bylo oddělené příkopem, ale cesta vedla po úpatí hřbetu, takže nemusela příkop překonávat po mostě a vstupovala do zadní části hradu kulisovou branou v parkánu. Odtud dále pokračovala parkánem k jihu k dnes již nezachované bráně, situované téměř v nejzazším konci jádra hradu. V čele jádra hradu stojí poměrně vysoké zbytky okrouhlého bergfritu a zcela na konci hřebenu se v nejchráněnější poloze nacházel půdorysně složitější palác.[481]

V podstatě by šlo o hezkou ukázku bergfritové dispozice, kdyby ovšem z reliktu bergfritu nebylo patrné, že byl až dodatečně vložen do starší hradby.[482] Válcová věž totiž má po stranách přizděné náběhy, které bergfrit spojovaly se starší hradbou. Rozdílná kvalita zdiva způsobila, že věž ve své spodní části dosud stojí, ale obvodová hradba se již rozpadla. V místě bergfritu se nacházela starší stavba, kterou můžeme interpretovat jako pozůstatek hranolové dovnitř otevřené branské věže nebo bašty.[483] V případě, že šlo o bránu, bylo by nutné předpokládat výraznější změnu v komunikačním schématu hradu.

Hrad tedy vznikl ve dvou stavebních etapách, jež spadají do 13. století. S dalšími stavebními úpravami lze počítat v 15. století. První etapu existence hradu nelze spolehlivě klasifikovat, jistě však postrádala bergfrit. Až v druhé etapě hrad získal obvyklou bergfritovou dispozici.

Rovněž Markvart III. je považován za zakladatele hradu **Vartenberk** (dnes Stráž pod Ralskem, okr. Česká Lípa).[484] Na jeho nedatované pečeti ještě s markvartickou lvicí se totiž poprvé setkáváme s predikátem „*de wartenberc*“.[485] F. Gabriel sice zvažuje královské založení, ale to vychází pouze z ne zcela přesvědčivého srovnání půdorysu hradu s Týřovem.[486] Od Markvarta (III.) se odvíjí vedlejší linie Markvarticů, a to páni z Vartenberka, kteří později užívali jiný erb na zlato-černém polceném štítu.[487] V písemných pramenech je Vartenberk doložen až v predikátu jeho syna Beneše, a to poprvé snad již k roku 1277 (?), znovu pak v letech 1281 a 1283.[488] Beneš patřil k předním dvořanům Václava II. a zastával úřad číšníka a komorníka českého království. K roku 1287 je Beneš uváděn jako „*possessor castri Wartenberch*“.[489] Také jeho syn Jan patřil k předním osobnostem počátku 14. století a v Dalimilově kronice je uveden poprvé s českou formou jména hradu jako Jan ze Stráže.[490] V majetku rodu se hrad udržel až do 15. století, kdy jej roku 1438 nebo krátce předtím Václav z Vartenberka prodal Mikuláši Sokolovi z Lamberka.[491] Na počátku 16. století se sice hrad vrátil do vlastnictví Vartenberků, ale byl obratem prodán. V 16. století byl hrad výrazně přestavěn. Za třicetileté války byl zkonfiskován, střídali se zde majitelé a roku 1645 jej vypálili Švédové. Následně byl ale obnoven. Od 19. století je zámek užíván jen k utilitárním účelům a roku 1987 vyhořel. V současnosti je postupně opravován.

Pro stavbu hradu byl vybrán ostrožnovitý výběžek Zámeckého vrchu, který zčásti obtéká Ploučnice. Dvoudílný areál hradu prošel náročným stavebním vývojem. Jeho jádro bylo bohužel zbořeno a zčásti se dochovalo pouze obvodové opevnění na severní a jihozápadní straně. Relikty jádra narušila úprava na zahradu. Jediný hmatatelný zbytek zástavby tak představuje drobný valeně zaklenutý sklípek, situovaný u severní hradby o šířce 2,2 m.[492] Možná jde o pozůstatek věže.

O něco lépe se dochovalo předhradí, na východní straně opevněné příkopem vedeným v oblouku. V dnešní převážně pozdně goticko-renesanční budově zámku se dochovaly podstatné části konstrukce nejstarší stavební fáze objektu. Obvodová hradba probíhala zhruba v linii nádvorních zdí současné zástavby. Před hradbou se nacházel parkán, dochovaný na západní straně, jehož prostor vyplnila zmíněná mladší goticko-renesanční zástavba. K hradbě byly na západní a východní straně přiloženy dvě hranolové věže, jež se nacházely v nárožích předhradí. Šíře jejich zdí se pohybuje kolem 2,2 m. Třetí věž je možné hypoteticky předpokládat v místech dnešní brány, situované v nároží. Není jisté, kde byla umístěna původní brána, jež se mohla nacházet i na současném místě. V západní vnější obvodové zdi západního křídla, tedy v původní parkánové hradbě, je zazděný vstupní otvor s půlkruhovým záklenkem, zjevně současným s hradbou. Nevíme, zda lze tento otvor považovat za původní hlavní nebo jen pracovní vstup.[493]

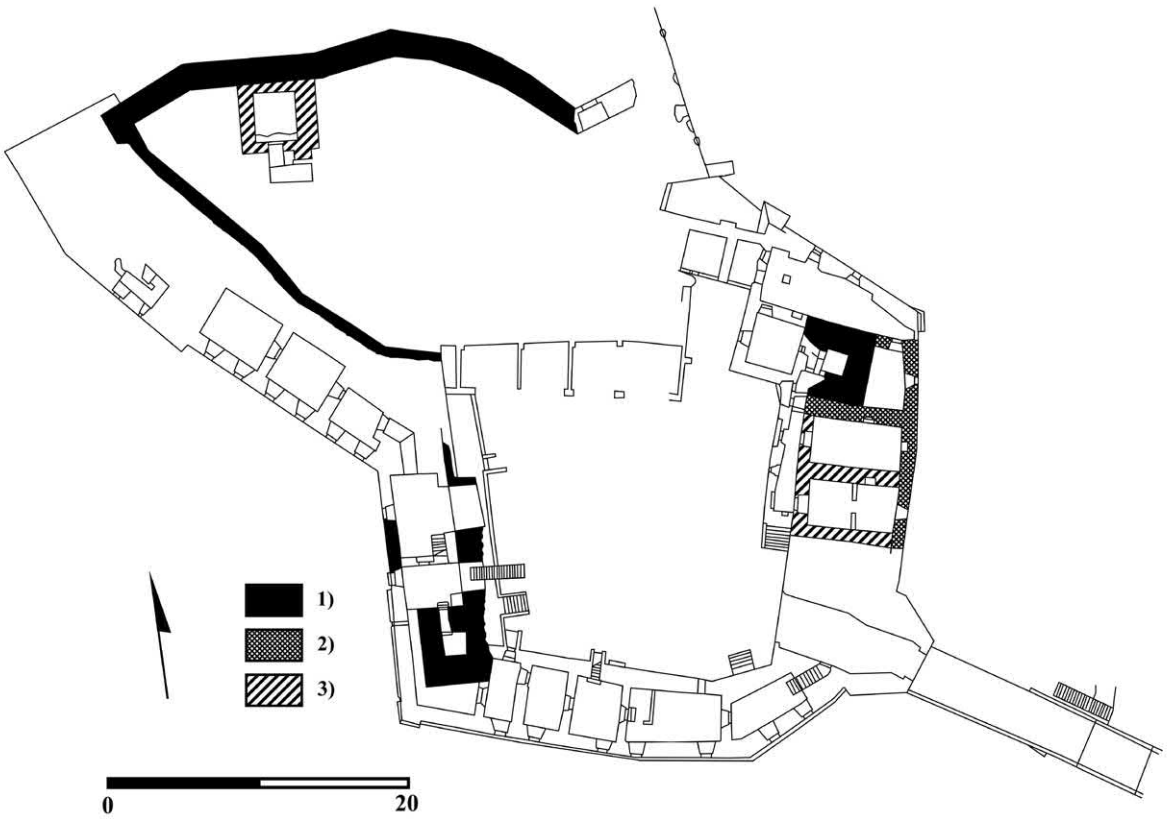

Obr. 117. Vartenberk, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo II. stavební fáze, 3) zdivo III. stavební fáze

I přes kusé informace o podobě hradu ve 13. století je nutné konstatovat, že šlo o mimořádný hrad, který se i svou rozlohou zhruba 0,4 ha řadil spíše k větším stavbám. O podobě jádra toho moc nevíme, snad se zde nacházel bergfrit, který byl v této době velmi častým stavebním prvkem. Zajímavé je také pojetí předhradí snad s třemi věžemi.

Do druhé poloviny 13. století jsou všeobecně kladeny počátky hradu **Valdštejn** (okr. Semily) **[118]**.[494] Vznik rodového hradu Valdštejnů, datovaný do druhé poloviny 13. století, pravděpodobně souvisel s rozrodem Markvarticů.[495] Písemně je ale doložen až na počátku 14. století, konkrétně roku 1304 v predikátu Jana z Valdštejna,[496] syna Zdeňka. Jan ale sám sídlil ve Štěpanicích, a právě jeho otec Zdeněk je považován za stavebníka hradu. Zdeňkovi synové Heník, Albert, Jan a Hynek jsou společně připomínáni roku 1318, kdy Zdeněk vyplenil statky Vikarda z Polné.[497] V majetku rodu hrad vydržel do sklonku 14. století, kdy jej získali páni z Vartenberka. V průběhu 16. století byl hrad opuštěn a postupně se změnil v ruinu. V 18. století zde vznikla poustevna, v druhé polovině téhož století zde byl vystavěn kostel sv. Jana Nepomuckého a další romantické úpravy následovaly v 19. století.

Hrad je založen na protáhlé skalnaté ostrožně, rozdělené na tři skalní bloky. První dva bloky byly výrazně upraveny v 18. století a s menšími relikty středověké zástavby se setkáváme jen ve střední části. Jádro hradu bylo situováno na posledním bloku, ale do jeho podoby zasáhly mladší přestavby a také romantické úpravy 19. století. Na konci ostrohu registrujeme pozůstatky paláce, obnoveného v 19. století. Obvod jádra hradu jistila zděná hradba, jež se dochovala především na jihozápadní straně. Na čelní straně registrujeme relikty vstupní brány, k níž vedl dřevěný most, a v její blízkosti se nacházela cisterna na vodu. Součástí jádra bylo také několik skalních světniček a sklep. Zdá se, že v této nejstarší etapě šlo o bezvěžový hrad.

Obr. 118. Valdštejn, jádro hradu, pohled od východu

Dolní Štěpanice (okr. Semily)[498] vznikly pravděpodobně v souvislosti s kolonizací podhůří v druhé polovině 13. století **[119, 120]**. Obvykle se uvádí, že jsou poprvé doloženy roku 1304 v predikátu Jana z Valdštejna, v konfirmačním listu Václava II., který Janovi z Valdštejna potvrdil některá vlastnická práva.[499] Tento list je ovšem falzum. Znovu jsou Štěpanice písemně doloženy až v druhé polovině 14. století. Archeologické nálezy ale kladou vznik hradu již do druhé poloviny 13. století. Po celou dobu své existence hrad zůstal v majetku pánů z Valdštejna a zanikl nejspíš na počátku 16. století. Roku 1543 je již výslovně uváděn jako pustý.[500]

Hrad trojdílné dispozice byl vystavěn na ostrožně nad říčkou Cedron, jižně od Dolních Štěpanic. První díl má podobu srpku a měl pravděpodobně spíše obranný charakter, jeho zástavba byla pravděpodobně pouze dřevěná. Vstup do hradu vedl od severu, od vsi, kde se již od 14. století nacházel kostel. Střed hradu zaujímalo menší jádro, které na čelní severní straně zahrnovalo subtilní bergfrit a na jižní straně se nacházel obdélný, trojprostorový palác, částečně podsklepený. Jižní klesající část vyplnil třetí zhruba trojúhelný díl hradu, zakončený dovnitř otevřenou věží. Na jeho ploše se nacházela cisterna a tento díl sloužil především k provozním a výrobním účelům.

Obr. 119. Dolní Štěpanice, pohled na jádro hradu od severu

Obr. 120. Dolní Štěpanice, jádro hradu od jihu

Obr. 121. Zvířetice, severní věž a pozdně gotická brána

Hrad **Zvířetice** (okr. Mladá Boleslav)[501] vznikl nejspíše na sklonku vlády Přemysla Otakara II., nebo krátce po jeho smrti **[121]**. Zakladatelem byl Zdislav, syn Havla z Lemberka. Zdislava poprvé s predikátem ze Zvířetic najdeme ve formulářové sbírce Zdeňka z Třebíče, respektive Jindřicha z Isernie, a to v listu, datovaném do září roku 1277. Podle A. Sedláčka je možné list vročit až do roku 1287.[502] J. V. Šimák se domníval, že Zdislav založil hrad ještě před smrtí svého bratra Havla (II.) v roce 1273.[503] Nicméně vyloučit nelze ani pozdější dobu po smrti Přemysla Otakara II. Znovu Zdislava s predikátem ze Zvířetic najdeme v nedatovaném listu ve formulářové sbírce Tobiáše z Bechyně, který J. V. Šimák klade do let 1290–1296.[504] Po hradu se poté v letech 1318 a 1319 psali také synové Zdislava Heřman a Zdislav.[505] D. Menclová i T. Durdík vznik hradu na základě těchto zmínek datovali až do počátku 14. století.[506]

Obr. 122. Zvířetice, letecký pohled na hrad od severu

V majetku rodu hrad zůstal až do počátku 16. století. V 16. a 17. století byl hrad výrazně přestavěn, ale kolem roku 1720 vyhořel a nebyl již obnoven.[507]

Pro stavbu hradu byla vybrána poměrně široká ostrožna nad údolím Jizery, kterou ohraničovaly na severu a jihu dvě hluboké rokle **[122]**. Předhradí původně dvoudílného areálu hradu od ostrohu odděloval příkop, jenž se dochoval v kratších úsecích po okrajích ostrohu. Zástavba na předhradí ale kromě jedné renesanční budovy spilky zcela zanikla.

Jádro hradu zaujímalo konec ostrožny, od které bylo odděleno hlubokým příkopem. Vzhledem k šíři ostrožny byl obdélný areál jádra hradu postaven delší stranou k ose ostrohu příčně, což je z obranného hlediska méně výhodné, ale konfigurace terénu jiné řešení v podstatě nepřipouštěla. Rozměry jádra jsou zhruba 74 x 47 m a rozloha jádra tak činní 0,3 ha.

Za příkopem byla vystavěna mohutná vysoká hradba, jejíž zdivo mělo šíři zhruba 2,5 m. V nárožích čelní strany hradu se nacházely dvě zhruba stejné válcové věže. Jižní věž, z níž se zachovalo pouhé torzo, zanikla při renesanční přestavbě na zámek. Zdivo se zachovalo jen do výšky okolních budov a ponechány zůstaly zhruba dvě třetiny obvodu věže o průměru zhruba 9 m a šíři zdí 3 m. V jejím sousedství se v čelní hradbě nacházela původní brána, která byla později zazděna a přemístěna k severní věži. Ze zdiva hradby je zde dnes patrný pouze spodní kus ostění portálu brány s okosenou hranou **[53]**. Druhá věž se zachovala lépe, byť i ta utrpěla destrukcí. Věž byla v renesanci zvýšena o jedno podlaží a původně tak byla nižší.

Obr. 123. Zvířetice, východní strana hradního paláce, pouze spodní řada oken pochází ze 13. století

Ve výšce 22 m je patrná souvislá řada trámových kapes, jež bezpochyby nesly obranné patro věže **[121]**. Celková výška středověké věže byla 27 m, po renesanční přestavbě byla ještě o 4 m vyšší. Průměr věže byl 9,5 m a šíře zdí v přízemí činila 3,6 m.

Obvodová hradba na bočních stranách byla o něco slabší a nižší než čelní hradba. Zbylá dvě nároží byla výrazně zaoblená. To pravděpodobně vedlo T. Durdíka k rekonstrukci třetí věže v severovýchodním nároží, kde se dnes nachází torzo zámecké kaple.[508] Její existenci ale nelze potvrdit a rekonstrukce D. Menclové se tak jeví pravděpodobnější.[509]

Poměrně rozsáhlý palác, situovaný na nejchráněnější východní straně nad údolím Jizery, prošel poměrně složitým stavebním vývojem **[123]**. Z nejstarší etapy pochází jen střední část stavby, až dodatečně byl palác prodloužen jižním a severním směrem. Palác byl přiložen na spáru k obvodové hradbě, jež ale od počátku obsahovala okenní otvory, které jsou dokladem stavebního postupu. Terén zde poměrně prudce spadal do údolí, takže byl palác v celém rozsahu podsklepen. V původní části se nachází čtyři stejně velké prostory, zaklenuté hrotitou valenou klenbou **[124]**. Klenby jsou ale podle zjištění M. Šandy mladší a pocházejí až ze 14. století. Pátý prostor v severní části paláce je větší a také zasahuje hlouběji do nádvoří. Můžeme jej tedy považovat za samostatný trakt paláce, vystavěného na půdorysu připomínajícím písmeno L. Nabízí se možnost, že půdorys souvisel s existencí nádvorní pavlače. Prostory původně odvětrávala štíhlá okénka, později rozšířená. Vstup do sklepa byl veden z nádvoří ze severního traktu. V přízemí se nacházely již jen tři místnosti, dvě v jižním traktu a jedna v severním. Všechny byly původně plochostropé, ale v pozdní gotice byly opatřeny klenbou. Z prvního patra, jež půdorysně kopírovalo přízemí, zůstaly stát jen kratší úseky obvodového zdiva, lépe se dochovalo jen zdivo severního traktu. Právě zde se měly nacházet hlavní obytné a reprezentativní prostory.

Zvířetice můžeme klasifikovat jako hrad rozvinuté bergfritové dispozice, s níž se koncem 13. a v první polovině 14. století setkáváme vcelku běžně (Žebrák, Kostomlaty pod Milešovkou,

Obr. 124. Zvířetice, suterén paláce

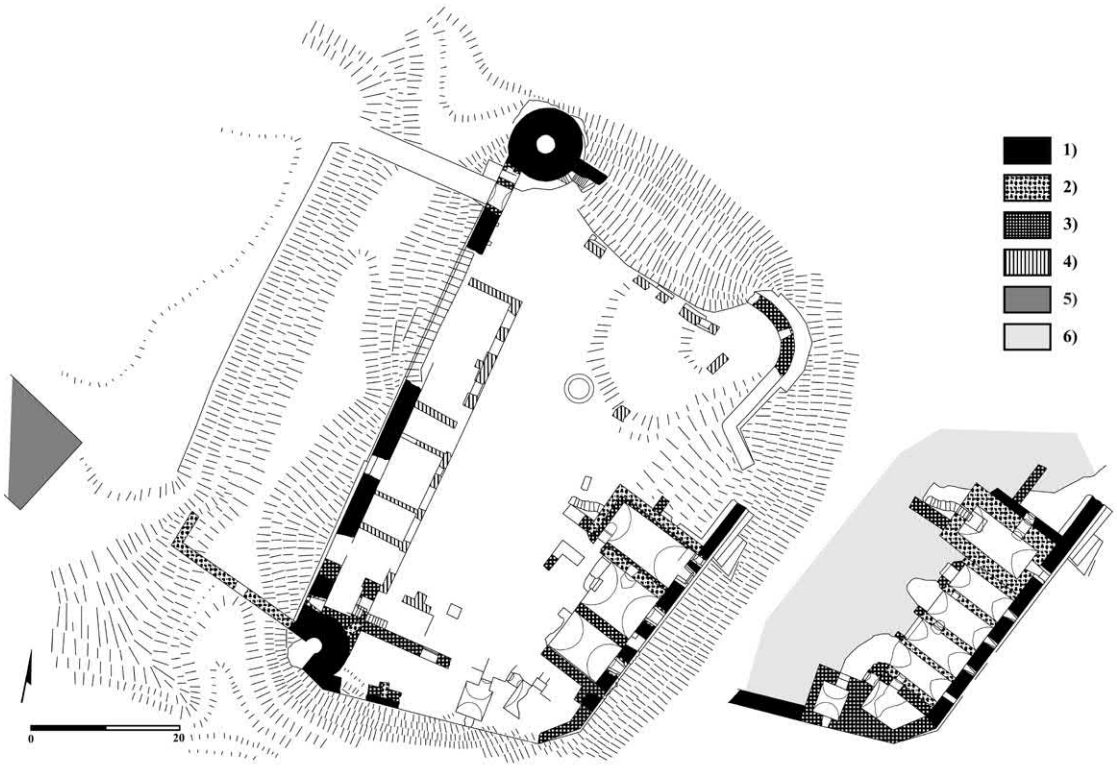

Obr. 125. Zvířetice, půdorys hradu. Vyhodnocení podle M. Šandy. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) budova sladovny na předhradí, 6) terén

Obr. 126. Michalovice, pohled na jádro hradu od jihu

Talmberk). Druhá věž byla nicméně většinou menší a nejčastěji byla spojena s obranou hlavní brány. Dispozice na Zvířeticích zjevně reaguje na poměrně širokou ostrožnu, což vedlo ke vzniku dvou rovnocenných věží, které obě můžeme označit za bergfrity. Podobnou dispozici s dvěma rovnocennými věžemi v Čechách měla jen o něco mladší Vlašim.

Zhruba ve stejné době jako Zvířetice vznikl v nedalekém sousedství další markvartický hrad **Michalovice** (okr. Mladá Boleslav) **[126]**.[510] Bohuslav Balbín sice klade jeho vznik již do doby Přemysla Otakara II.,[511] což později převzal i J. Schaller, který založení hradu datoval před rok 1256 (správně by mělo být 1257),[512] ale ve skutečnosti tato datace vychází pouze z Balbínova velmi vágního vyprávění o vzniku šlechtických hradů, nebo lépe o zakládání vojenských opěrných bodů v Prusku. A. Sedláček již střízlivěji uvažuje o pozdější době a za stavebníka označuje Beneše Pyšného nebo jeho syna Jana z rodu Marvarticů.[513] Nicméně v padesátých letech 13. století správní hradiště v Mladé Boleslavi definitivně zaniklo, čímž vznikl prostor pro stavbu hradu nadohled od původního hradiště. Mladou Boleslav a místní hrad Markvartici ovládli až za Jana Lucemburského.

V písemných pramenech se hrad poprvé objevuje až roku 1281 a najdeme jej v predikátu Jana „*de Michaelsberc*“.[514] Ke zmíněnému listu byla připojena pečeť, kde Jan používá ještě predikát z Markvartic, z čehož A. Sedláček vyvozuje, že hrad vznikl nedlouho předtím.[515] Jan patřil k předním dvořanům Václava II., stal se nejvyšším číšníkem a získal značné majetky, respektive vyměnil své město Jičín a několik vesnic za hrady Veleš́n, Šarfenštejn a Děv́n.[516] Jan také holdoval turnajům, jak nás informuje Dalimilova kronika: „*Tehdy pan Jan z Michalovic, kóle po Rýnu, až do Paříže jide, tu ctně právě kláv, túž cěstú se čstí do Čech i přijide*“, jež proběhla kolem poloviny devadesátých let 13. století.[517] Navíc Jan na oslavu své cesty objednal od Jindřicha z Freibergu oslavnou báseň zvanou Rytířská jízda Jana z Michalovic.[518]

V majetku pánů z Michalovic hrad zůstal až do roku 1468, kdy rod vymřel po meči. Následně Michalovice přešly sňatkem na Jana z Cimburka a Tovačova, který ale sídlil v nedaleké Mladé Boleslavi a hrad, již roku 1513 doložený jako pustý, nechal zchátrat.[519]

Pro stavbu hradu byla vybrána krátká ostrožna vybíhající z planiny nad údolím Jizery. Severovýchodní strana byla tedy chráněna prudkým svahem a na opačné jihozápadní straně se nacházelo krátké údolí nebo spíše větší strž, která končila nedaleko od hradu. Dvojdílná dispozice hradu zahrnovala hrad a menší předhradí. Předhradí i jádro hradu bylo opatřeno šíjovým příkopem, přičemž příkop předhradí splýval s vyústěním zmíněné strže.

O podobě předhradí toho mnoho nevíme, jsou zde patrné jen dva krátké úseky zdiva na jižní straně. Nevelká plocha předhradí dává tušit, že mělo spíše obranný a pomocný charakter. Hospodářský dvorec pravděpodobně zůstal u staršího kostela sv. Michaela z poloviny 13. století, který od hradu dělí v podstatě jen zmíněná strž.

Jádro hradu mělo tvar lehce nepravidelného, ale osově souměrného pětiúhelníku, který se rovnou stranou přimykal k šíjovému příkopu. V čele hradu byla vystavěna mohutná a poměrně vysoká štítová zeď, za níž byla ve vzdálenosti asi pěti metrů umístěna volně stojící věž. Původní palác, jak bylo u hradů s bergfritovou dispozicí běžné, zaujal nejchráněnější místo na konci ostrohu. V mladší stavební etapě vznikla obytná zástavba i při jihozápadní hradbě. Po obvodu hradu ještě obíhala vnější hradba, jež se napojovala na čelní štítovou zeď. Při severovýchodním nároží byla vystavěna menší hranolová studniční věž. Vstup do jádra hradu byl veden v ose ostrohu po mostě přes příkop, umístění mostu známe díky dochovaným dražé ve stěně příkopu. Brána samotná se však nedochovala, ale nacházela se před věží.

Nad příkopem se zvedala vysoká čelní štítová zeď s poměrně nezvyklou podobou. Byla totiž u paty opatřena šikmým skarpem, tedy šikmým zesílením, které známe spíše z francouzského prostředí,[520] což je dobře patrné pří západním nároží hradu, jež se jako jediné lépe zachovalo. Nároží převyšuje současnou úroveň terénu o 10 m a hradba zde byla široká zhruba 1,8 m. V mladší stavební fázi byla hradba zesílena tarasní zdí.[521] Jihozápadní hradba se dochovala v úseku dlouhém 30 m. Tato hradební zeď je široká 1,9 m a byla dodatečně zvyšována, v mladším zdivu při štítové zdi je patrný relikt po cimbuří. Celkový vývoj této partie je poměrně složitý.[522] Severozápadní hradba zcela zanikla.

Dominantu hradu tvořila masivní válcová věž, zvaná lidově Putna, jež proslula tím, že je ve spodní části destruována, zatímco horní část se sesula níže, a navíc se i pootočila **[127]**. Tento stav je ikonograficky dokumentován již v 18. století a není tak výsledkem tradovaného hledání pokladu v 19. století.[523] Nejspíše je proto nutné uvažovat o ne zcela zdařeném pokusu o záměrné zboření věže. Kdy se tak stalo, nevíme.[524]

Věž měla průměr 11 m a v přízemí obsahovala dutinu širokou jen 2,4 m, zeď zde tedy dosahovala šířky 4,3 m. Spodní etáž věže byla přístupná od západu v úrovni prvního patra, zaklenutého kupolí. Vstupní chodba byla klenuta valenou klenbou a vedla k čelní štítové zdi. Nenachází se zde spojnice s vyššími podlažími. Druhé patro bylo totiž přístupné samostatným vstupem, který směřoval k severu. Portál vstupu je opatřen vpadlinou pro padací most. Vstupní chodba je zaklenuta valenou klenbou s patrnými otisky po šalování a obdélným portálem vstupuje do dutiny věže **[128]**, která je rovněž zaklenuta kupolí. Ze vstupní chodby odbočuje schodiště obsažené v síle zdi, které vedlo výše. Třetí patro bylo zhruba v polovině své výšky odbouráno a zdivo zde bylo ztenčeno a navíc zvýšeno.[525] Druhotná nástavba nese otisky po dřevěné konstrukci obranného patra.[526] Tuto přestavbu lze datovat s pomocí archeologických nálezů v zásypu klenby a v dutině na úrovni zrušeného třetího patra, a to do druhé poloviny 14. století s možným přesahem do počátku 15. století.[527] O výšce věže lze vyslovovat jen dohady, stávající zdivo z 13. století dosahuje, respektive by dosahovalo výšky zhruba 17–18 m. V. Razím naproti tomu rekonstruuje původní výšku věže až na 25 m.[528] Líc věže tvoří větší kvádříky pečlivě kladené do řádek.

Palác zaujímal zadní část ostrohu, ale prakticky zanikl a dnes vystupují k povrchu jen některé relikty zdí, jež umožnují v podstatě jen rekonstrukci rozměrů paláce – 20 x 16 m.[529] Na půdorysu D. Menclové je palác zachycen jako dvoutraktová stavba. Vnější trakt obsahoval dvě místnosti a nádvorní v severní části jednu místnost a schodiště do sklepa.[530] V jižní části pak stála budova při jihozápadní hradbě. Některé nálezové situace nadto ukazují, že zeď této stavby byla starší než jihovýchodní hradba. Podstatně méně patrné jsou

Obr. 127 (vlevo). Michalovice, bergfrit od jihovýchodu
Obr. 128 (vpravo). Michalovice, vstupní chodbička do interiéru bergfritu v úrovni druhého patra

Obr. 129. Michalovice, jihozápadní obvod hradu

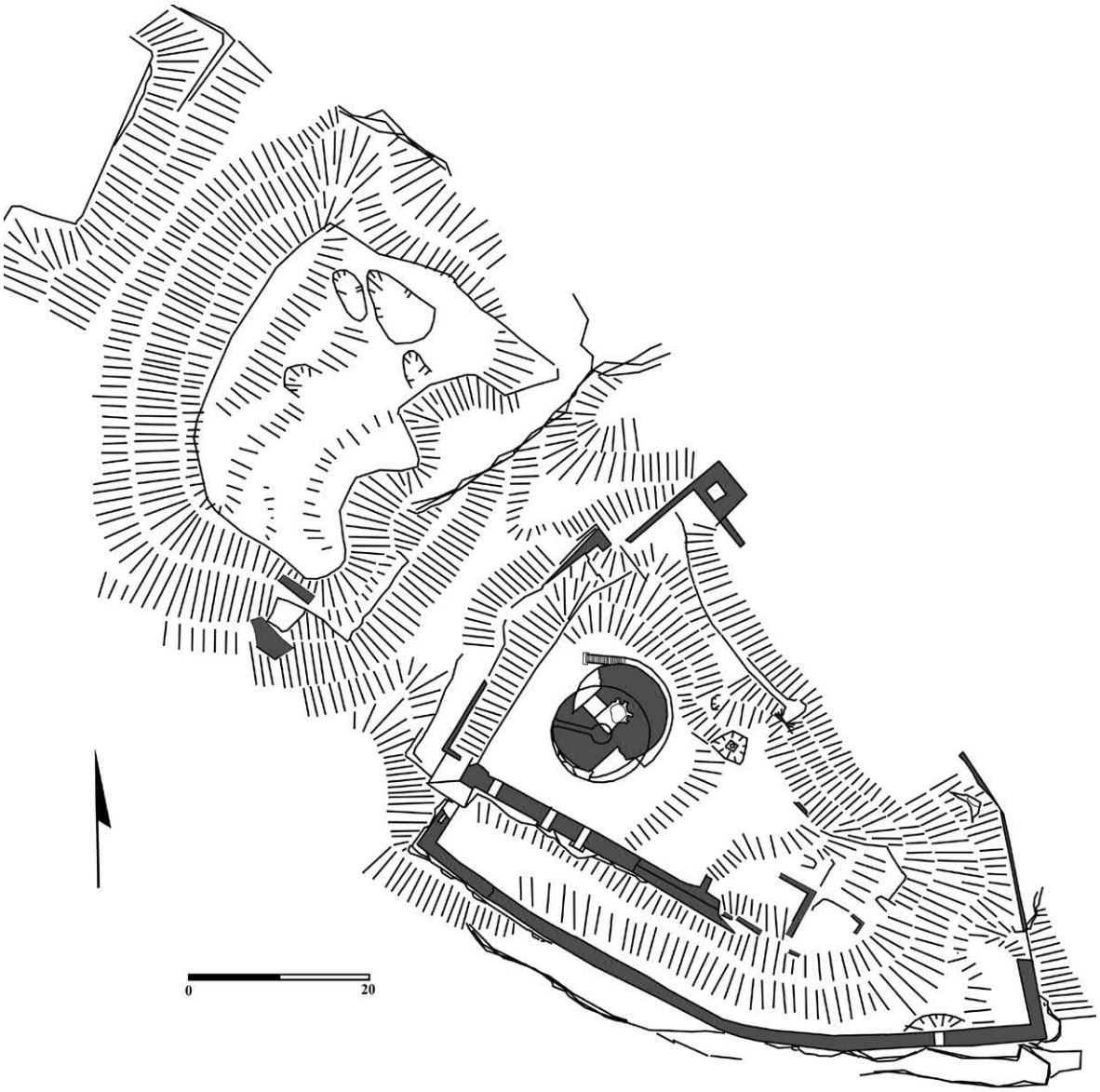

Obr. 130. Michalovice, půdorys hradu

relikty na mladších půdorysech,[531] ale celkový terénní reliéf dává tušit, že rozvržení prostoru u D. Menclové je správné.

Rozsah původního paláce tedy nebyl nijak závratný a nejspíše byl již v průběhu 14. století nedostatečný, což vedlo k jeho rozšíření a také ke vzniku nové obytné budovy při jihozápadní hradbě **[129]**. Z pozůstatků zvýšené hradby je zřejmé, že zde zástavba vznikla ve dvou etapách, nejprve bylo zvýšeno zdivo při štítové zdi, jež pojalo i cimbuří, a v druhé etapě vznikla zbylá část. Nádvorní zeď této budovy zanikla, D. Menclová ještě stihla zakreslit krátký úsek při věži, který ale dnes již není patrný (mohlo jít také o relikt destrukce věže). Je ale možné, že šlo o stavbu se smíšenou konstrukcí, tedy mohlo jít o roubenou nebo hrázděnou budovu přiloženou k hradu, která se zde mohla nacházet již od počátku, jak na to ukazují relikty dvou záchodových arkýřů, které jsou ale jistě původní, čili pocházejí z 13. století.[532] Další zástavba mohla existovat i při severovýchodní obvodové hradbě, jak na to ukazuje sklep nebo spíše cisterna, do níž z nádvoří vedla čtyřhranná šachta, na jejímž dně se nachází kruhový otvor vedoucí do prostoru cisterny. Ta byla vysekaná ve skále a byla přístupná z prostoru parkánu.

Hrad v době svého vzniku měl klasickou bergfritovou dispozici, která zde byla jen mírně modifikována užitím výraznější štítové zdi. Pozoruhodný je také samotný bergfrit, který měl rozdělené komunikační schéma do dvou samostatných výškových oddílů.

Snad ještě do konce 13. století spadají počátky **Rotštejna** (okr. Semily),[533] jehož založení je tradičně spojováno s Vokem z Rotštejna, synem Jaroslava z Hruštice. Poprvé je hrad doložen až roku 1318, kdy byl hrad přepaden i vypálen a zmíněný Vok útočníky žaloval před zemským soudem.[534] V majetku rodu se hrad udržel až do roku 1415 a zanikl během husitských válek.[535]

Rotštejn představuje náročnější podobu skalního hradu. Pro jeho stavbu byl vybrán skalní pískovcový útvar skládající se z několika vysokých bloků, provázaných zděnou hradbu, jež na vrcholku nesly dřevěnou zástavbu. Na hradě se vyskytuje větší počet světniček vysekaných do skály v různých úrovních. Ve spodní části nám možnosti rekonstrukce středověkého stavu výrazně komplikuje existence parazitní vesnické zástavby. Středověké obytné prostory se nacházely především ve vyšších úrovních v severozápadní části. Jižní skalní blok byl nejvyšší a nejspíše suploval útočištnou věž. Mezi dobře identifikovatelné prostory patří hradní kuchyně. Hrad byl vybaven také studnou, jež se nacházela ve skalní rozsedlině a sousedila se zmíněnou kuchyní.

Ronovci a jejich severočeské dominium

Erbem Ronovců byly dvě překřížené ostrve na zlatém poli.[536] Ostrev je dobové označení pro kmen s částečně odsekanými větvemi, určenými k přelézání („*zlézání*“) hradeb, byly tedy používány jako jakýsi provizorní žebřík. Z německého výrazu pro ostrev, tj. *Ronen*, je odvozena řada názvů ronovských hradů. S předky Ronovců se v pramenech setkáváme již od poslední čtvrtiny 12. století. Snad prvním byl podle Dalimilovy kroniky jistý Chval, který se vyznamenal v bitvě Na bojišti u Prahy roku 1179:[537]

V tom boju mezi nálepšími Chval bieše,
ten na ščítě ostrvu jmějieše.
Tu ostrva k jmeni přijide,
slušno by bylo šlyšeti, kak ten rod najprv vznide.

V současných pramenech se tento Chval nepřipomíná, nevíme tedy, zda vskutku existoval, a v jakém vztahu byl případně k později doloženým příslušníkům tohoto rodu. Dalším doloženým představitelem byl Smil. Poprvé je tento Smil doložen k roku 1188 spolu s bratrem Načeradem a znovu 1192.[538] Dalimilova kronika jej zmiňuje hned třikrát a pokaždé ve spojitosti s Přemyslem Otakarem I. První zmínka se vztahuje k době jeho vyhnanství a podruhé je zmiňován po přijetí královské koruny Přemyslem Otakarem I., kdy měl s králem pobývat na Křivoklátě. Potřetí je pak zmiňován jako Smil Světlický, když byli s Hronem z Náchoda a Havlem z Jablonného posláni na říšský sněm coby vyslanci českého krále.[539] Predikát po jakési Světlici či Světlé je dle všeho pouze projekcí Dalimila, který reflektoval nejspíše predikát jedné z rodin Ronovců, pánů z Lichnice.[540] Smil je v dochovaných pramenech s predikátem zmiňován pouze jednou, respektive dvakrát (1199 a kol. 1205), kdy se píše po Tuháni.[541] Zda jde o Tuháň u Kladna nebo u Dubé, není ale zcela zřejmé.[542] Jeho majetky se, jak se zdá, nacházely mezi Libochovicemi a Lovosicemi a snad již i na Českolipsku.[543] Někdy na sklonku svého života, po roce 1210 se stal kastelánem v Kladsku[544] a umírá před rokem 1216.[545]

Smil po sobě zanechal dva syny Častolova a Jindřicha. Starší byl Častolov, který je poprvé písemně doložen k roku 1216, kdy je uveden jako syn Smilův.[546] Následně je doložen na dvoře Přemysla Otakara I. Roku 1222 zastával krátce úřad nejvyššího maršálka a roku 1226 je zmíněn jako nejvyšší lovčí.[547] Mladší Jindřich je poprvé doložen k roku 1219[548] a ke dvoru přišel až po nástupu mladého Václava I. V letech 1232 až 1237 byl kastelánem v Budyšíně.[549]

Současně oba bratři získali velmi úzký vztah k Žitavě, kterou následně budou užívat ve svém predikátu. Poprvé tak učinili roku 1238.[550] Zda se, že Žitava byla původně panovnickým majetkem, který postupně ovládli. Nicméně se vyskytl rovněž názor, že by Žitava mohla být alodním majetkem obou bratří.[551] Pravděpodobně zde snad existoval i hrad či dvorec, o čemž snad svědčí to, že Jindřich je v mladším opisu listiny z roku 1248 označen jako purkrabí.[552] Každopádně v této době vzniklo rozsáhlé panství Ronovců na severu Čech, jež zahrnovalo Žitavsko, Českolipsko, přičemž na východě a částečně i na západě jej ohraničovaly majetky Markvarticů, na jihu po zisku Housky na počátku 14. století dosahovalo téměř k Mělníku, na západě až k Labi. Ronovci se rovněž na straně Václava I. výrazně angažovali při potlačení povstání Přemysla Otakara II., což jim přineslo další majetkové zisky, zvláště ve východních Čechách.

Častolov a Jindřich umřeli nedlouho po sobě v letech 1253 a 1254. Zanechali po sobě početnou řadu potomků, od kterých se odvozují jednotlivé větve Ronovců. Pravděpodobně právě tehdy došlo k rozdělení majetku, který do té doby oba bratři drželi v nedílu. Synové Častolova si ponechali panství v severních Čechách, zatímco synové Jindřicha převzali především nová východočeská panství.[553] Toto rozdělení rodu mělo zásadní vliv na vznik nové sítě jejich sídel. Častolov měl tři syny, nejstarším byl Hynek ze Žitavy a z Dubé, od kterého odvozují svůj původ Berkové z Dubé a Šopkové z Dubé, mladší byl Častolov, od nějž se odvíjí rod pánů z Klinštejna a nejmladší byl Chval ze Žitavy, který je otcem pánů z Lipé a Pirkenštejna. Jindřich měl dva syny, a to Smila z Lichtenburku a Častolova z Ronova. Od prvního se odvíjí páni z Lichtenburku, druhý je zakladatelem pánů z Ronova a Přibyslavi.

Původním sídlem Ronovců byla bezpochyby **Žitava** (Německo, spolková země Sasko, zemský okres Zhořelec),[554] která se dnes sice nachází za hranicemi České republiky, ale Žitavsko bylo až do roku 1635 součástí Čech. Nevíme ale jistě, jaký byl majetkový vztah Ronovců k Žitavě a neznáme podobu ani přesnou lokalizaci původní sídla (možná se nacházelo západně od středověkého města a na jeho existenci snad odkazují místní názvy ulic, mlýna a rybníku).[555] Jisté je však to, že si Přemysl Otakar II. nárokoval Žitavu a pravděpodobně ji v rámci revindikace královského majetku bez náhrady převzal i s okolím, s hradem Ronovem a následně zde založil město.[556] Kdy se tak stalo, není úplně zřejmé. Žitavská kronika Jana von Guben udává, že město bylo založeno roku 1255,[557] což následně opakuje starší literatura. Sovadina navrhuje datovat převzetí Žitavy do let 1263–1268.[558] Na ztrátu Žitavy Ronovci nikdy zcela nezapomněli a Jindřichovi z Lipé se ji podařilo roku 1310 získat zpět,[559] ale již roku 1319 ji vyměnil s Janem Lucemburským za jiná panství na Vysočině (Lipnice).[560]

Pravděpodobně ještě před záborem Žitavy vznikl hrad **Ronov** (Rohnau, dnes Trzciniec; Dolnoslezské vojvodství, okres Zgorzelec, Polsko),[561] ležící asi 9 km vzdušnou čarou na severovýchod od Žitavy. Dějiny hradu jsou poměrně komplikované z toho důvodu, že Ronovci vlastnili hned několik lokalit stejného nebo podobného jména a je prakticky nemožné rozlišit, o který konkrétní Ronov jde. Další stejnojmenné lokality, které přicházejí v úvahu, je Ronov nad Sázavou (okr. Havlíčkův Brod), kde se nachází hrad, jehož vznik je vesměs kladen do počátku 14. století a Ronov nad Doubravou (okres Chrudim), kde se nacházel románský kostel, a tudíž zde mohl být i panský dvorec.

Poprvé se s Ronovem jako panským sídlem setkáváme roku 1261 v predikátu Smila „*de Ronowe*“, jinak z Lichtenburku.[562] Ve stejný rok byl s totožným predikátem zmiňován i další Ronovec Častolov.[563] O rok později se v listině Přemysla Otakara II. pro klášter Marienthal připomíná Konrád „*burchravius de Ronowe*“, který je uveden hned za Chvalem z Žitavy.[564] Roku 1272 je zmíněn Čeněk „*de Ronnow*“.[565] Nejčastěji jsou tyto zmínky spojovány s Ronovem u Žitavy.[566] Jiný názor ale zastává M. Sýkora, který hypoteticky spojuje Smila s Ronovem nad Sázavou ve východních Čechách, čemuž by odpovídala rodová příslušnost k Lichtenburkům, kteří měli svá panství právě ve východních Čechách.[567] Vzhledem k rané dataci těchto zmínek nelze ale vyloučit ani existenci panského sídla staršího typu v Ronově nad Doubravou.

Ronov se nicméně někdy krátce před poslední uvedenou zmínkou, nebo dokonce již mnohem dříve, ocitl v majetku panovníka. Na to by poukazoval výskyt purkrabího Konráda mezi svědky ve výše zmíněné listině Přemysla Otakara II., která byla vydaná v Praze. Jako

Obr. 131. Ronov, relikt obvodové hradby jádra hradu, pohled z jihu

královský hrad je jistě doložen roku 1283, kdy byl spolu s Žitavou zastaven Otovi Braniborskému. Ronov je zde ale uveden hned dvakrát, a to na začátku výpisu zastavených lokalit a ještě jednou na jeho konci „*civitatem Sitavae et castrum Trenow* […] *nec non castrum Ronowe cum suis pertinentiis universis*“.[568] Zpět se Žitavu a Ronov podařilo získat až Jindřichovi z Lipé roku 1310, kdy ji dostal od císaře Jindřicha VII., jenž tehdy zastupoval svého syna Jana Lucemburského.[569] V textu listu je výslovně zmíněno, že Žitava i Ronov patřily dříve Ronovcům. V majetku rodu hrad zůstal až do roku 1319, kdy jej Jindřich z Lipé vyměnil s Janem Lucemburským za jiné majetky.[570] Král jej záhy dal Jindřichu Javorskému. Ve druhé polovině 14. století hrad střídal majitele a roku 1399 byl na příkaz Václava IV. a markraběte Prokopa obléhán a dobyt spojeným vojskem lužického Sedmiměstí. Následně již nebyl obnoven.

Pro hrad bylo vybráno návrší nad pravým břehem Nisy a dochoval se v podobě terénního reliktu s částečně dochovaným obvodovým zdivem. Hrad měl podobu protáhlého oválu, na šíjové straně odděleného příkopem, na který po obvodu navazovalo vnější obvodové opevnění, jež obepínalo hrad po celém obvodu. Dvoudílný hrad byl po obvodu opevněn zděnou hradbou, jež se částečně dochovala na jihozápadní straně.

Jádro hradu s pravděpodobně obdélným půdorysem bylo situováno při jeho severovýchodním obvodu. Čelní jihovýchodní strana má podobu mohutného terénního reliktu, jenž snad souvisí se zánikem věže nebo štítové hradby. Pouze na jihozápadní straně jádra se dochoval delší úsek obvodové hradby, jež se pravděpodobně ještě před koncem ostrohu lomila k severu **[131]**. V místech severního nároží se nachází zbytek obytné zástavby v podobě valeně klenutého sklepa **[132]**.

Zdá se, že jen o něco mladší byl hrad **Krásný Buk** (Schönbuch, okr. Děčín).[571] Jeho počátky je nutné hledat v druhé polovině 13. století, jak na to ukazují archeologické nálezy. Nevíme, kdo byl jeho stavebníkem. Hrad je poprvé doložen roku 1319, kdy jej Jindřich z Lipé (spolu s Ronovem, Ojvínem a Žitavou) vyměnil s králem Janem Lucemburským za Lipnici,

Obr. 132. Ronov, pohled do interiéru sklepa v severozápadním nároží jádra hradu

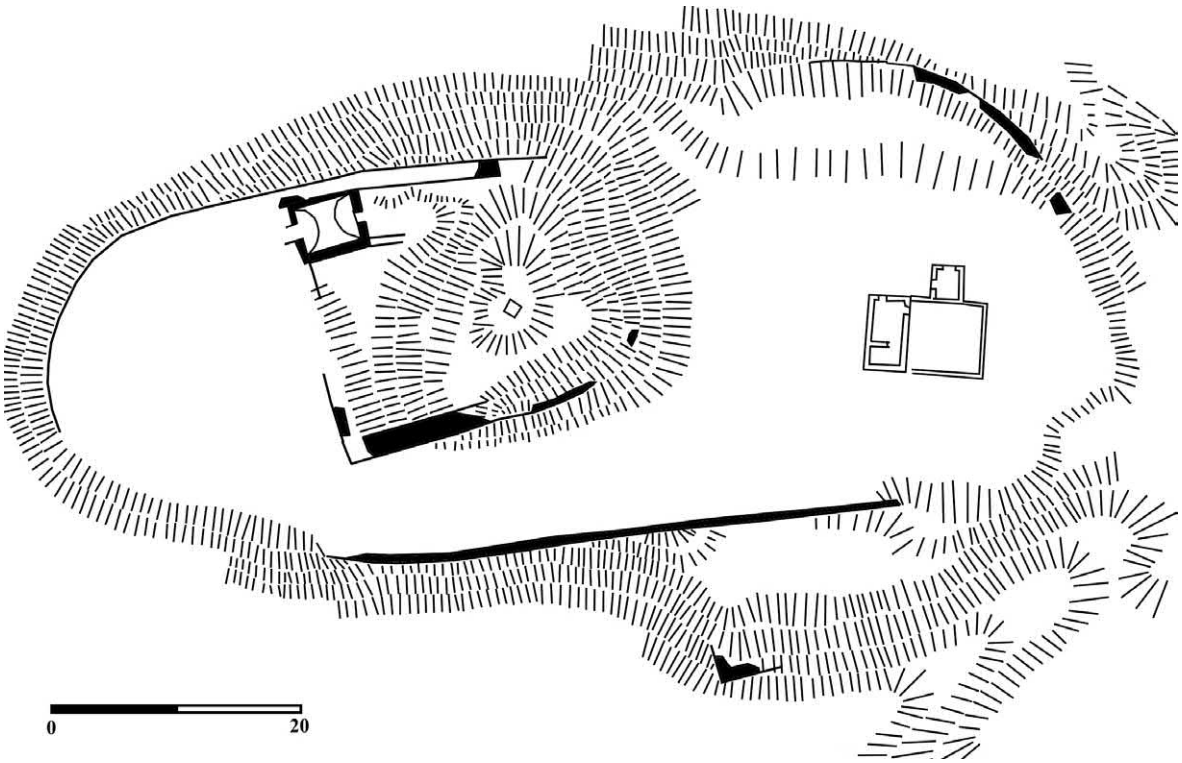

Obr. 133. Ronov, půdorys hradu

Obr. 134. Krásný Buk, relikty bergfritové věže

Hostěradice a další majetky na Moravě.[572] Další zpráva pochází až z roku 1339, kdy dle kroniky Jana z Gubenu „*daz huz Schonenbuch*“ dobylo a zbořilo žitavské vojsko, poté již hrad nebyl obnoven.[573]

Stavebník pro stavbu nevelkého hradu vybral širokou ostrožnu nad říčkou Křinicí. Předhradí dvoudílného areálu hradu bylo opevněno mělčím příkopem, který přetínal ostroh. Za příkopem registrujeme nepatrné pozůstatky opevnění. Naproti tomu obvod jádra hradu byl opevněn mohutným příkopem a ze tří stran také valem. Vlastní jádro bylo miniaturní, o rozměrech jen 25 x 15 m. Na severní straně v čele jádra hradu se nacházejí relikty válcové věže v podobě suťového kuželu a dosud je patrná vnitřní dutina **[134]**. Na opačné jižní straně se nacházel palác. Šlo tedy o typickou ukázku bergfritové dispozice, která vzhledem ke krátké době existence nebyla rozšiřována ani přestavována.

K velmi zajímavým hradům patří **Ojvín** (okres Zhořelec, spolková země Sasko, Německo).[574] Počátky hradu jsou bezpochyby spojené s Ronovci, respektive s pány z Lipé. Téměř mýtické počátky hradu zachycuje Žitavská kronika Jana z Gubenu, jenž za stavebníka hradu označuje Chvala z Lipé. Jeho služebník údajně ve skalách, na kterých stojí „*Moyben*“, lovil medvěda a poté se vrátil ke svému pánovi a pravil mu: „*viděl jsem nejlepší místo pro hrad, jaké jsem kdy spatřil*. *A tak byl poprvé postaven Ojvín*.“ Následně kronikář zmiňuje opakované založení hradu, jenž údajně nejprve zůstal téměř 20 let nedokončený. Dostavět jej měli až páni z „*Burgberge*“, kteří v okolí loupili, takže byl dobyt a zbořen žitavským vojskem. Poté jej páni z Lipé měli znovu vystavět „*tak, jak stojí do dnešních dnů*“.[575] Na základě znění Žitavské kroniky starší německá literatura za stavebníka hradu označuje Chvala ze Žitavy,[576] který byl v té době považován za otce Jindřicha z Lipé, ale pravděpodobněji byl jeho dědem.[577] Údajná dostavba hradu a jeho následné dobytí žitavským vojskem snad spadá do neklidných dob

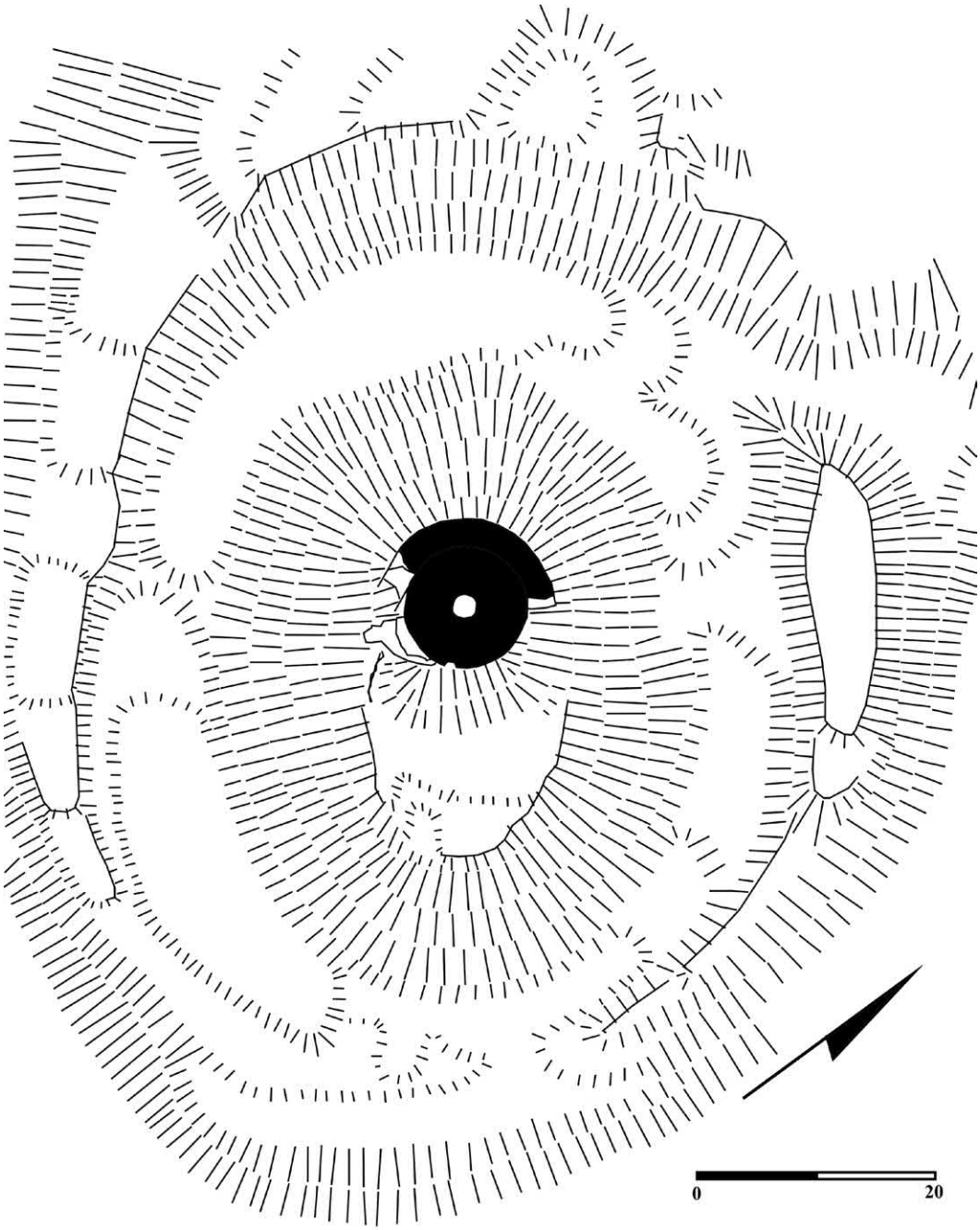

Obr. 135. Krásný Buk, půdorys hradu

po smrti Přemysla Otakara II. Za obnovou hradu pak měl stát Čeněk z Lipé, otec Jindřicha z Lipé, jehož roku 1290 najdeme v jedné z listin s predikátem „*de Moibin*“.[578] Poté je Ojvín zmiňován roku 1316 mezi zástavami, jež Ronovci poskytli Janu Lucemburskému za zajatého Jindřicha z Lipé, kterému tehdy hrad patřil.[579] Nicméně již roku 1319 jej Jan Lucemburský vyměnil s Jindřichem z Lipé spolu s Ronovem a Krásným Bukem za Lipnici a další majetky ve východních Čechách a na Moravě.[580] Jan Lucemburský tuto výměnu znovu potvrdil roku 1323.[581]

Pro stavbu hradu bylo vybráno velmi neobvyklé místo, tedy mimořádně mohutný a rozsáhlý pískovcový skalní útvar, přístupný pouze od západu. Právě na této přístupnější straně byl vystavěn hrad, jehož areál zaujímal jen menší část vrcholu skalního bloku, jehož prudké boční stěny byly oprávněně považovány za nezdolatelné.

Obr. 136. Ojvín, druhá vstupní původně hradní brána, pohled od východu

Obr. 137. Ojvín, původní hradní palác v západní části areálu

Obr. 138. Ojvín, detail okna hradního paláce

Obr. 139. Lipý, relikt velké válcové věže

Přístupová cesta stoupala k vrcholu od jihozápadu a zabezpečovaly ji dvě návazné brány. První věžová brána vedla do hradbou opevněného předhradí, kde se cesta lomila v ostrém úhlu, aby následně vystoupala k jádru hradu. Toto předhradí mělo čistě obranný charakter. Druhá brána, jež směřovala přímo do jádra hradu, byla v podstatě identická a opět šlo o branskou věž **[136]**. Vlastní hrad se rozkládal na obdélné plošině. Lépe opevněna musela být pouze jižní vstupní strana. V sousedství druhé brány proto byla na skalním bloku vystavěna hranolová věž, snad bergfrit (?). Roku 1681 ale došlo k destrukci skály a věž zanikla.[582] Na severu se totiž nacházela vysoká skalní stěna a také západní konec plošiny byl skalnatý. Právě na tomto konci plošiny byl vystavěn hranolový věžový palác **[137]**, s dvěma dochovanými okny v úrovni přízemí na jihozápadní straně, u jednoho z nich, jež patřilo k typu sdružených hrotitých oken, se dochovalo ostění **[138]**. Vstup byl veden z prostoru nádvoří. Částečně se dochovalo také zdivo prvního patra. Tento věžový palác představuje současně jediný dochovaný pozůstatek obytné zástavby z konce 13. století. Na ploše hradu byl totiž za Karla IV. založen klášter, jehož budovy koncem 15. století obklopovaly nádvoří na západní i severní straně. Východní strana hradu byla skalní rozsedlinou a blokem skal oddělena od zbylé části skalního bloku. Vrchol skály na této straně zabezpečovalo původně asi jen lehčí opevnění, které ještě ve 14. století nahradila zděná hradba na východě, ukončená menší obdélnou věží.

Mezi významné hrady Ronovců bezpochyby patří hrad **Lipý** (okr. Česká Lípa),[583] tedy dnešní Česká Lípa. Hrad se poprvé připomíná k roku 1277 v predikátu Čenka z Lípy.[584] Archeologické nálezy ale kladou vznik hradu někam před polovinu 13. století a zakladatel hradu musel být některý z předků zmíněného Čenka.[585] V majetku Ronovců a později jejich odnože Berků z Dubé hrad zůstal až do třicetileté války. Poté hrad přestal být využíván jako panské sídlo a sloužil k utilitárním účelům a také jako sídlo správy panství. V roce 1957 byl odstřelen palác a celý areál byl mohutně poškozen.[586]

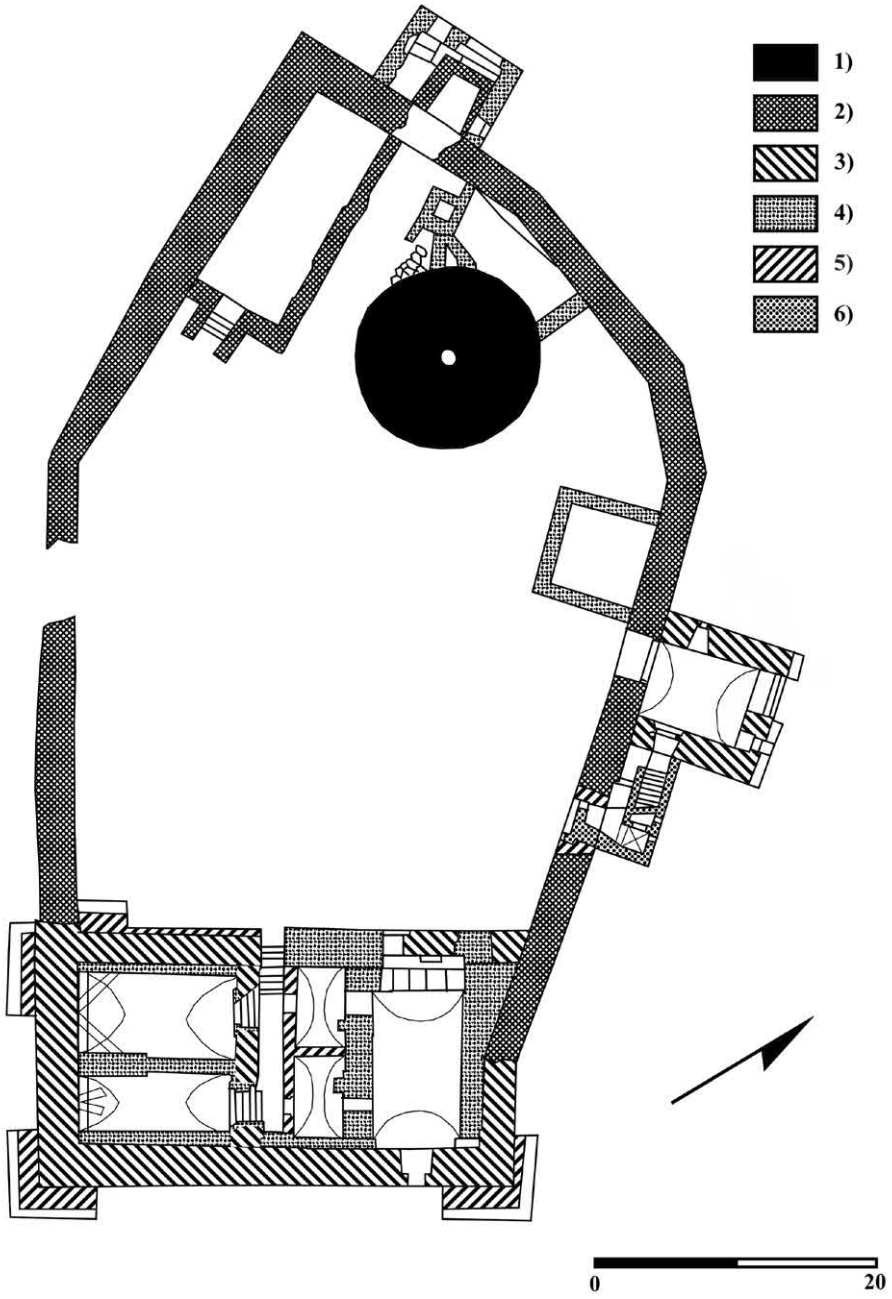

Obr. 140. Lipý, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo z první poloviny 14. století, 3) zdivo konce 14. století, 4) zdivo 15. století, 5) renesanční zdivo, 6) klasicistní zdivo

Šlo o dvojdílný hrad založený na náplavovém písečném ostrůvku v meandrech řeky Ploučnice. Na základě výzkumů F. Gabriela víme, že v nejstarší etapě tvořil opevnění oválného areálu jádra hradu příkop a dřevo-hlinitý val, zpevněný několika řadami kůlů s výpletem a jílovou izolací proti vodě. Nadzemní konstrukce valu se nezachovala.[587] Dominantou hradu byla velká válcová věž o průměru 12,6 m, jež v přízemí obsahovala dutinu o průměru pouhých 1,2 m **[139]**. Zbylá zástavba byla jen dřevěná, včetně obvodového opevnění. Při jihozápadním obvodu u věže byly nalezeny základy menší obdélné budovy s pecí. Budova byla zapojena do obvodového valového opevnění, dendrochronologicky datovaného do doby krátce po roce 1292 (pravděpodobně zde tehdy došlo k obnově dřevné zástavby).[588] Palác se snad nacházel v jižní nebo jihovýchodní části v místech současného mladšího paláce.

Obr. 141. Frýdlant, celkový pohled na hrad od východu

V této poměrně nenáročné podobě hrad zůstal až do počátku 14. století, kdy bylo hradní jádro nově opevněno kamennou hradbou a vznikl zde kamenný palác. Hrad v České Lípě se v této nejstarší etapě řadil k hradům bergfritového typu, ale šlo o velmi svéráznou variantu, a to jak způsobem opevnění, tak i výběrem staveniště, jenž byl méně obvyklý.

Dalším z hradů, jehož počátky jsou spojovány s Ronovci, je **Frýdlant** (okr. Liberec),[589] ale je nutné poznamenat, že jde nejspíš o omyl.[590] Vznik hradu je obvykle kladen do poloviny 13. století,[591] ale poprvé je písemně doložen až na sklonku vlády Přemysla Otakara II., který jej měl odejmout pánům z Dubé. To alespoň uvádí Neplachova kronika k roku 1276, která toto vyprávění připojila k dalším nespravedlnostem Přemysla Otakara II. vůči šlechtě a je v této části poměrně nespolehlivá.[592] V tomto případě se ale zdá, že by mohla mít snad reálný základ, alespoň v tom smyslu, že Přemysl Otakar II. tímto hradem v inkriminovaném období skutečně disponoval. Komu jej Přemysl odejmul, netušíme.[593] Z roku 1278 se dochovala listina, v níž Rulko z Biberštejna uvádí, že hrad obdržel od Přemysla Otakara II., za což se mu zavazuje vojenskou službou.[594] Zmíněný Rulko získal také další majetky v Lužici, ale na Frýdlantu skutečně sídlil a roku 1290 zde i vydal listinu.[595] Biberštejnové následně vlastnili Frýdlant až do poloviny 16. století.

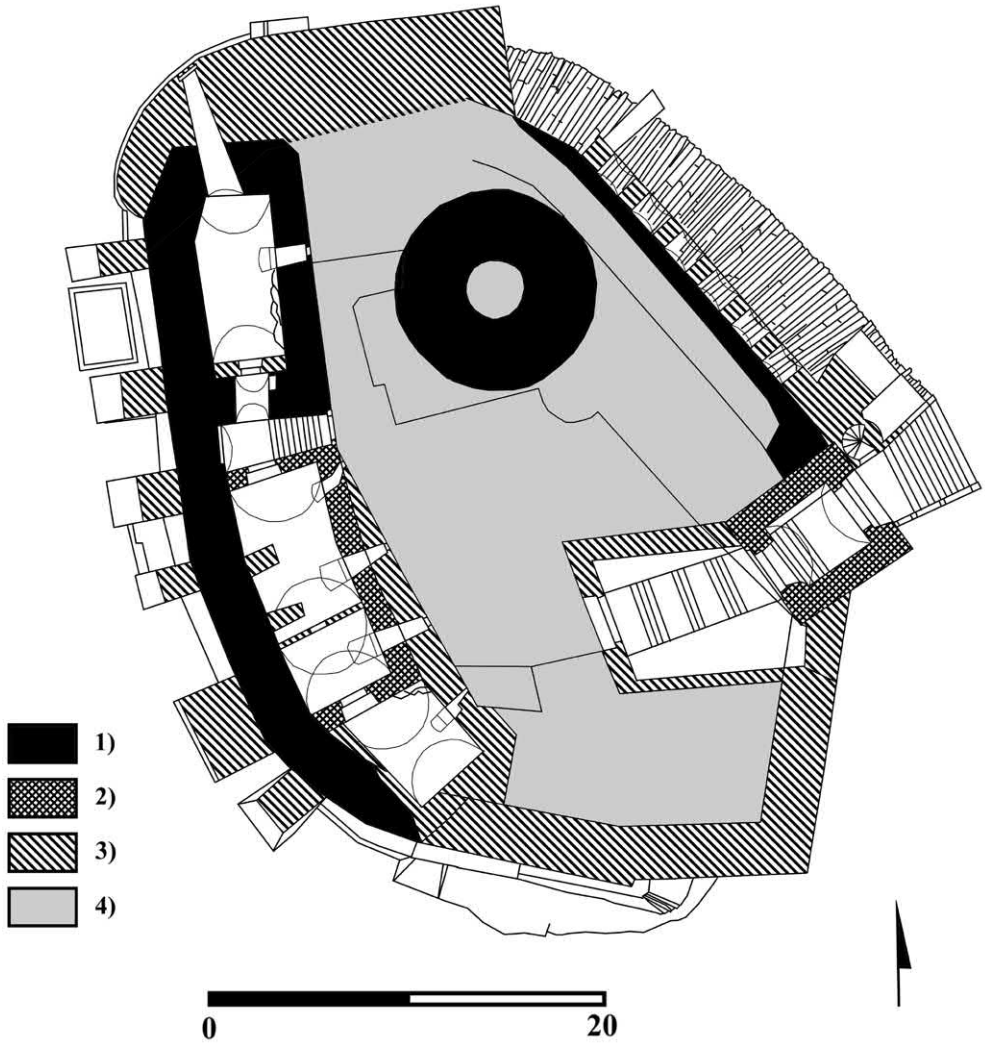

Obr. 142. Frýdlant, půdorys hradu podle D. Menclové. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 15. století, 3) zdivo novověké, 4) terén

Hrad, v současnosti přestavěný na zámek, byl vystavěn na vrcholu čedičové kupy. Původní hrad patřil k typickým hradům bergfritového typu. Hlavní dominantu dodnes představuje vysoký válcový bergfrit o průměru 10 m, jehož šíře zdí se pohybuje kolem 3,7 m **[141]**. Jádro hradu bylo opevněno hradbou, jejíž průběh můžeme sledovat prakticky po celém obvodu, s výjimkou kratšího úseku na severní straně. Palác se nacházel při severozápadním obvodu hradby a zachoval se z něj valeně zaklenutý sklep. Do jádra hradu se původně vstupovalo jednoduchou kulisovou bránou, již dodatečně nahradila branská věž. V této původní podobě hrad dlouho nevydržel a nejspíše již v průběhu 14. století byla rozšířena obytná zástavba a také byla vystavěna již zmíněná branská věž. O podobě případného předhradí nevíme nic.

Velký problém představuje skutečnost, že současně existoval ještě druhý Frýdlant, který skutečně patřil Ronovcům a je pravděpodobně totožný s bezejmenným **Hradem u Hvězdy** (okr. Česká Lípa).[596] Poprvé je tento Frýdlant snad doložen v predikátu Čenka „*Schazla de Fridlam*“, jehož účast v bitvě u Mühldorfu roku 1257 zmiňují niederaltaišské anály.[597] Archeologické nálezy vznik hradu datují ještě před polovinu 13. století.[598] Od osmdesátých let 13. století, konkrétně od roku 1288, kdy je zmíněn Albert „*dictus de Vridlant*“, do roku 1330 je hrad doložen v predikátech řady Ronovců.[599] Následně hrad zanikl a při dělení panství roku 1391 je zmiňováno jen panství Frýdlant. V 16. století se již uvádí jako „*pustý hrad Frýdlant*“.[600]

Pro stavbu tohoto poměrně neobvyklého hradu byl vybrán útvar pískovcových skal na konci ostrožny nedaleko místního pramene. Skalní útvar má dvě výškové úrovně a je oddělen od ostrohu rozsedlinou upravenou na příkop. Ve střední části se nachází vyvýšená skála, na níž jsou patrné základy v podobě do skály vysekaných dražé, jež pravděpodobně patřily roubené nebo hrázděné šestiboké věži. Ze tří stran byl tento skalní blok obklopen nižšími skalami, na kterých se rozkládala jednodílná dispozice hradu. Obvod hradu byl opevněn hradbou vytvořenou z pískovcových štuk. K jihozápadní straně centrálního skalního útvaru s věží přiléhala obytná budova. Vstup byl snad veden od východu, kde registrujeme výraznou rozsedlinu, kterou zakrývala dřevěná podlaha. V konstrukci hradu se výrazně uplatnily dřevěné konstrukce.

Hrad **Dubá** (okr. Česká Lípa)[601] sice v nedávné době zcela zanikl (roku 1981 při výstavbě rodinných domů), aniž by byl podrobně zkoumán,[602] ale je zajímavý z toho důvodu, že byl spjat s rozrodem Ronovců – pány z Dubé.[603] Dubá je poprvé doložena k roku 1253, kdy ji tehdejší vlastníci Albert „*miles de Duba*“ a jeho příbuzný Jan prodali křižovníkům s červenou hvězdou,[604] což později roku 1257 potvrdil pražský biskup.[605] Křižovníci ovšem Dubou prodali Ronovcům a ta je roku 1278 doložena v predikátu Hynka z Dubé.[606] Jeho potomci tento predikát užívali i nadále, a to přesto, že hrad zanikl již někdy kolem poloviny 14. století.[607]

Podobu hradu známe jen v neurčitých obrysech, již před jeho zánikem zde byl patrný nepříliš vysoký reliéf. Ke stavbě hradu byla vybrána nevýrazná ostrožna ležící dnes přímo ve středu městečka. Hrad pravděpodobně jednodílné dispozice chránil široký příkop. Při likvidaci hradu bylo nalezeno větší množství mazanice, užití zdiva se jen předpokládá.

Do doby krátce před rokem 1300 spadají také počátky dalšího ronovského hradu **Jestřebí** (okr. Česká Lípa) **[143]**.[608] Poprvé je hrad doložen v predikátu Půty a jeho otce Hynka z Jestřebí kolem roku 1295.[609] Roku 1297 se připomíná Heřman „*de Jestřbieho*“.[610] Hrad jako takový je pak přímo doložen v listu břevnovského opata z doby krátce po roce 1300, v němž je zmíněn „*castro Jeztrseby*“, který měl patřit Hynkovi z Dubé.[611] Následně se lokalita tohoto jména ztrácí na sto let z písemné tradice a nabízí se otázka, zda skutečně jde o dnešní hrad Jestřebí nebo o jinou lokalitu. Zvažován je tak Hrad na Konvalinkovém vršku (okr. Česká Lípa), případně se hrad tohoto jména mohl nacházet někde na Náchodsku. Výše zmíněný Hynek z Dubé a z Frýdlantu na Náchodsko skutečně přesídlil a odpovídalo by to také skutečnosti, že je hrad zmíněn v listu břevnovského opata, jehož klášter držel v okolí Broumova majetky.[612] Nedávný archeologický výzkum nicméně potvrdil, že hrad měl dva sídelní horizonty, mezi kterými došlo k delšímu výraznému utlumení nebo přerušení kontinuity osídlení.[613]

Grabštejn

Někdy v průběhu druhé poloviny 13. století vznikl také hrad **Grabštejn** (okr. Liberec).[614] Dosud nepublikovaný archeologický výzkum hradního nádvoří Mgr. Renaty Tišerové z roku 2021 ukázal, že hrad byl vystavěn na místě staršího hradiště z 12. století.[615] Poprvé je hrad doložen na sklonku vlády Přemysla Otakara II., který podle Neplachovy kroniky měl hrad „*Ulsycz, quod modo Grafensteyn appellatur*“ odejmout blíže neuvedenému urozenému rodu.[616] Následně jej získali páni z Donína, tedy příslušníci původně německého rodu z Míšeňska, jehož příslušníci od poloviny 12. století (1143) užívali titul purkrabí z Donína. Poprvé je hrad doložen v jejich majetku k roku 1288, kdy jej najdeme v predikátu Jaroslava (Jerrus)[617] a roku 1289 se připomínají jeho tři bratři Ota, Jindřich a Heřman „*dicti de Grabenstein*“.[618] Nové jméno hradu pak bylo zjevně odvozeno od jejich hraběcího titulu, tedy znělo Grafenstein.[619] V majetku rodu pánů z Donína hrad zůstal až do 16. století, a to i přesto, že byl v druhé čtvrtině 15. století několikrát obléhán a dobyt.

Hrad je vystavěn na vrchu, který ze tří stran obklopuje hluboké údolí, mírnější terén se nacházel pouze na severovýchodní straně, odkud také vedla přístupová cesta. Dispozice hradu byla nejspíše od počátku dvojdílná, ale předhradí, jež na jižní straně přiléhalo k hradu,

Obr. 143. Jestřebí, rytina F. K. Wolfa z roku 1797. Převzato z Brych/Přenosilová 2002, 40

Obr. 144. Grabštejn, celkový pohled na hrad od severozápadu

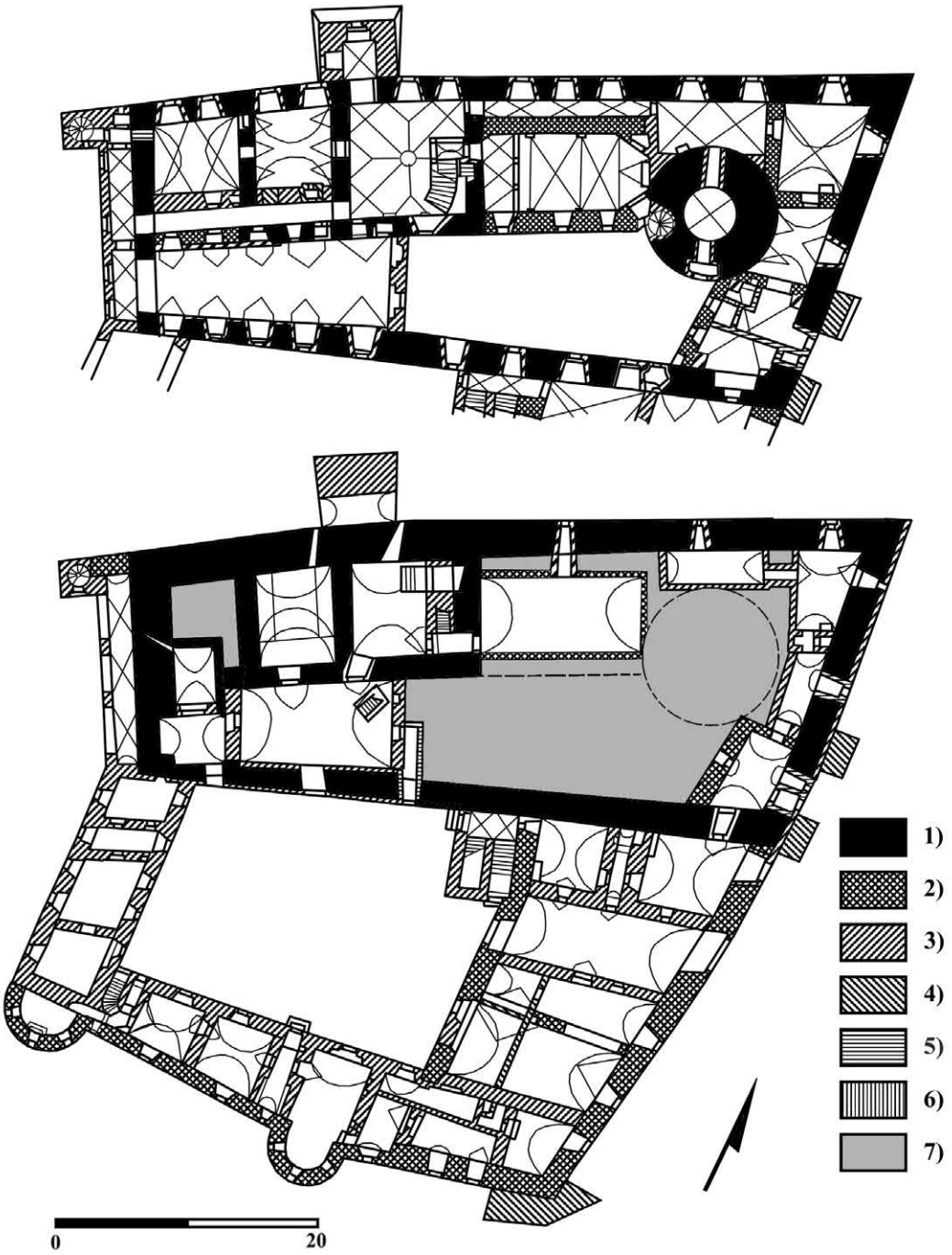

Obr. 145. Grabštejn, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) pozdně gotické zdivo, 3) renesanční zdivo, 4) barokní zdivo, 5) klasicistní zdivo, 6) novověké zdivo, 7) terén

bylo v mladších stavebních fázích výrazně přestavěno. Lépe se dochovalo jen jádro hradu, založené na půdorysu protáhlého lichoběžníku, který oproti přístupové cestě vytvářel ostrý úhel, tedy jakýsi břit **[144]**. Jádro bylo dlouhé 60 m a zhruba 20 m široké. V severovýchodním koutě byla vystavěna volně stojící válcová věž o průměru 10 m. Při severní hradbě vznikl trojprostorový palác, nejspíše dvoupatrový a podsklepený. Vzhledem k pozdějším přestavbám v 15. a 16. století neznáme z hradu prakticky žádné původní architektonické detaily, dokonce i vstup do věže byl dodatečně upravován. Hrad je možné bezpečně klasifikovat jako typickou bergfritovou dispozici.

Hrabišici a jejich hrady

V severozápadních Čechách bezpochyby byli nejmocnějším rodem Hrabišici, kteří měli v erbu černé hrábě na stříbrném poli.[620] Jejich předky je možné poměrně spolehlivě dohledat již v 11. století. Prvním písemně doloženým předkem je Kojata (I.), syn Všeborův, jenž v roce 1061 nahradil bílinského kastelána Mstiše. Kosmas k tomu dodává, že Kojata „*byl toho času prvním v knížecím paláci*".[621] Snad právě tehdy vznikla těsná vazba Hrabišiců na Bílinsko, i když se vyskytl názor, že Hrabišici byli potomky původních nepřemyslovských knížat, konkrétně knížat Lemúzů.[622] Kojata je pak zmíněn 1068 jako „*palatinus comes*", tedy jako komorník.[623] Také později jsou příslušníci Hrabišiců připomínáni na knížecím dvoře, zvláště od poslední třetiny 12. století, kdy velmi často zastávali pozici komorníka. Právě tehdy se setkáme s trojicí bratří Hrabišem (III.), Slávkem (I.) a Borešem (I.), kteří dosáhli vysokého společenského postavení a disponovali značným majetkem. Právě od posledních dvou bratří odvozují svůj původ hlavní rodové linie. Hrabiš (III.) měl sice trojici synů (mostecká linie), ale ti zůstali bez mužských potomků; Slávka (I.) můžeme považovat za přímého předka pánů z Rýzmburka a Boreš (I.) byl předkem pánů z Chýše, později ze Egerberka.[624]

Právě v této době realizovali svou nejranější církevní fundaci. Někdy před rokem 1188 Hrabišici založili klášter křížovníků Božího hrobu na Zderaze u kostela sv. Petra. Pravděpodobně se zde nacházel jejich dvorec, snad situovaný u kostela sv. Václava na Zderaze.[625] Nedlouho poté, snad roku 1199, přesunuli z Mašťova do Oseku cisterciácký klášter. Prakticky současně vdova po Kojatovi založila klášter božehrobek ve Světci u Bíliny.

Nástup Přemysla Otakara I. znamenal pro tento rod vrchol. Současně se setkáváme s početnou řadou příslušníků tohoto rodu, kteří měli svá sídla v severozápadních Čechách. Málokteří ale užívali místní predikát, a tak jsou Hrabiš (III.) a jeho syn Kojata z Mostu spíše výjimkou. Další dvorec Kojata vlastnil ve Vroutku a také v Dolním Jamném.[626] Jak se zdá, byl hlavním sídlem rodu původně Osek, kde se pravděpodobně nacházelo také rodové pohřebiště. Další sídla se nacházela pravděpodobně v Duchcově, Bečově u Mostu nebo Kostomlatech pod Milešovkou, kde o jejich existenci snad svědčí románské emporové kostely.

Ke stavbě hradu Osek přistoupil až Boreš (II.), vnuk komorníka Slávka. Jeho společenský vzestup byl spojen s povstáním mladého Přemysla Otakara II. – Boreš ale stanul po boku stárnoucího krále Václava I. Společně s Havlem z Lemberka jedné noci v listopadu 1248 přepadli Přemyslovo vojsko pod obléhaným hradem Most a rozprášili jej. Toto vítězství znamenalo zvrat v povstání kralevice, kdy Václav I. převzal iniciativu a nakonec Přemysla porazil. To jej vyneslo mezi přední dvořany Václava I., který jej nejprve jmenoval velitelem vojska a poté královským komorníkem. Aktivní podpora starého krále mu sice přinesla značné výhody a také významný společenský vzestup, ale na straně druhé to zkomplikovalo vztah k mladšímu králi, který mu zjevně porážku nikdy nezapomněl. Po pěti měsících od nástupu na trůn jej Přemysl Otakara II. nechal zatknout a uvrhnout do vězení v Praze. Nevěznil jej sice dlouho,[627] neboť Boreš se nedlouho poté účastnil zimní křížové výpravy do Pruska, svého předešlého postavení na dvoře ale již nedosáhl, a to ani po bitvě u Kressenbrunnu v roce 1260, kde slavil značný úspěch. Roku 1264 sám o sobě uvádí, že je z božího smilování kastelán na Rýzmburku – „*miseracione divina castelanus in Ryzenburch*".[628] Zdá se tedy, že mu byl hrad odebrán a on se zde stal kastelánem, nebo přesněji purkrabím. To nepřímo potvrzuje listina Přemysla Otakara II. z března 1269 pro klášter ve Waldsassenu, kde se mezi svědky objevují především šlechtici, kteří zastávali vysoké úřady anebo byli kastelány.[629] Nicméně Boreš užíval predikátu z Rýzmburku až do své smrti v roce 1277 – zemřel ve vězení nebo na popravišti.[630]

Důvodem jeho drastického konce bylo to, že se připojil k vítkovskému povstání vedeného Závišem z Falknštejna. Jeho majetky v Čechách i na Moravě byly následně králem zkonfiskovány, což je poměrně dobře doloženo.[631]

Jeho hrad **Rýzmburk / Osek** (okr. Most)[632] tedy patří k nejstarším šlechtickým hradům v Čechách. Vznik hradu je pevně spojen právě s jeho osobou, byť jej A. Sedláček a poté i T. Durdík považovali za královský hrad.[633] Hrad byl postaven ve čtyřicátých letech 13. století,[634]

Obr. 146. Rýzmburk, relikt válcové věže pocházející z nejstarší etapy výstavby hradu, pohled od východu

nebo nejpravděpodobněji v době vzpoury mladého Přemysla Otakara II., jak dokládá dendrochronologické datování překladu vstupu do válcové věže jádra hradu, jež pochází z let 1248/1249.[635] Od roku 1250 je Boreš doložen s predikátem z Rýzmburka.[636] Jak bylo již připomenuto, byl mu hrad za neznámých okolností odejmut a on roku 1264 sám sebe tituluje jako *„z božího smilování kastelán na Rýzmburku“*. Účast na vítkovském povstání přinesla definitivní konfiskaci hradu. Rýzmburk se tedy roku 1277 zcela jistě stal královským hradem a roku 1291 jej osobně navštívil Václav II.[637] Potomci Boreše se na hradě nicméně udrželi jako purkrabí, což je doloženo k roku 1323, kdy Jan Lucemburský vydal listinu oseckému klášteru, v níž nařizoval „*Borešovi z Rýzmburka a všem jeho nástupcům, purkrabím uvedeného hradu v Rýzmburku*“, aby klášteru nečinili žádných překážek.[638] Osecký klášter se totiž po konfiskaci majetku Boreše dostal také pod královskou ochranu.[639]

Tento stav, kdy zde páni z Rýzmburka byli jen jako purkrabí, nejspíše trval až do sklonku třicátých let 14. století. Roku 1339 ale Boreš (IV.) z Rýzmburka prodal svůj svobodně držený majetek králi a vzápětí přijal v léno[640] a o něco později nejspíše jako léno získal zpět původní rodový hrad. Potomci zmíněného Boreše po nějakou dobu vlastnili hrad nerozdílně, ale asi v roce 1355 si jej přeci jen rozdělili na poloviny, tento stav trval do roku 1378, kdy Slávek polovici hradu prodal svému bratrovi Borešovi (V.).[641] V majetku rodu hrad setrval až do roku 1398, kdy byl prodán Vilémovi, markrabímu míšeňskému. Roku 1459 hrad získal Jiří z Poděbrad, který jej poté zastavil Zbyňku Zajíci z Házmburku.[642] V době poděbradských válek kolem roku 1469 byl hrad obsazen a následně obléhán. Dobyt byl ovšem až roku 1473 saským vojskem. Zastavování hradu pokračovalo i za Vladislava II. Jagelonského. Roku 1523 hrad získali Lobkovicové, kteří roku 1530 dosáhli toho, že hrad přestal být královským lénem. Koncem 16. století hrad zchátral a byl opuštěn.

Otázka příslušnosti hradu, tedy, zda šlo o hrad královský či šlechtický byla v nedávné době předmětem poměrně vypjaté diskuze.[643] Problém spočíval jak v interpretaci písemných pramenů, tak v nejasnostech stavebního vývoje a velkosti původního hradu. Teprve nedávno publikovaný podrobný rozbor stavby I. Lehkého prokázal, že onen „obří hrad“ byl z větší části vystavěn až po smrti Boreše (II.) z Rýzmburka, tedy v době, kdy byl hrad prokazatelně královský, a část výstavby navíc spadá až do 14. století.[644] Tato skutečnost, s ohledem na argumenty, které v diskuzi zazněly, vlastně dává částečně za pravdu všem zúčastněným.

Jako staveniště hradu byl vybrán skalnatý ostroh nad soutokem dvou horských potoků, asi 2 km severozápadně od kláštera v Oseku. Zříceniny hradu se dnes rozkládají na úctyhodné ploše o délce bezmála 200 m. Nicméně původní hrad Boreše (II.) zaujímal plochu daleko menší a jeho plocha se jen částečně kryje s jádrem hradu, které má trojúhelný tvar a v jeho nárožích stojí věže.[645] Původní věž z poloviny 13. století (dendrochronologicky datována 1248/1249)[646] je jen ta v jihovýchodním nároží.[647] Subtilní věž o průmětu 6,2 m nemá podobu klasického bergfritu **[146]**. Její spodní část tvoří obezděná skála, takže je plná. Vstup do věže, situovaný v úrovni zhruba 5 m nad zemí, vedl z východu, tedy z opačné strany než se dnes nachází jádro hradu. U vstupu se částečně dochoval portál, opatřený rovným překladem a ostění má jen velmi prostou podobu bez profilace. Ve vstupní chodbičce jsou pak dřevěné překlady, které jsou dendrochronologicky datované. V zadní části chodbičky se na severní straně poněkud nezvykle nachází kapsa pro závoru, jež zajišťovala dveře směrem do interiéru, který tak mohl sloužit jako vězení. Kromě přízemí se dochovalo torzo prvního a částečně i druhého patra. Předpokládáno je i třetí patro. Stropy ve věži byly dřevěné a spočívaly na ústupcích v šíři zdi.

Orientace portálu věže ukazuje na to, že původní jádro hradu je nutné hledat v jejím východním sousedství, kde se nachází skalní terasa.[648] Současné relikty zástavby pocházejí až z přelomu 13. a 14. století a obsahují vstup do jádra hradu. Zdivo 13. století se zachovalo jen v drobných reliktech při východním obvodu. Nicméně tato partie se svým vzhledem přímo nabízí k umístění původního paláce.

Další zástavbu ze 13. století registrujeme severovýchodně pod skalou, na níž je založeno dnešní jádro hradu. Zde se nachází poměrně masivní hradba o šířce až 2 m, jež vybíhá na jihu

Obr. 147. Rýzmburk, severní hranolová věž v čele hradu

z prvotního jádra hradu a přimyká se ke skále. Zhruba uprostřed registrujeme amorfní otvor vylámaný ve zdivu, který ale obsahuje závorovou kapsu, šlo tedy o bránu. Uvnitř nádvoří se nachází cisterna.[649] Zeď na východní straně zesilovala hranolová věžice.

Jak vypadalo opevnění hradu na opačné západní straně, dnes nevíme. Je možné, že byl využit skalní hřbet nebo zde byla hradba vedena podobně jako na východní straně. V místech mladší severní obytné věže se předpokládá nějaká zástavba a v čele se měla nacházet hranolová věžice.

Do sklonku života Boreše (II.) se hlásí také obytná hranolová věž, datovaná do sedmdesátých let 13. století **[147, 148]**,[650] tedy do doby, kdy zde byl Boreš jen „*z Boží milosti kastelánem*“. Mladší stavební etapa z doby kolem roku 1300 je vystavěna zcela v duchu královských hradních staveb, což je pojednáno již v knize *Hrady doby přemyslovské I*.[651]

Obecně tedy hrad odpovídá podobě šlechtického bergfritového hradu z doby kolem poloviny 13. století. Některé anomálie způsobilo poněkud netypické staveniště, což se projevilo především na části, kterou můžeme nazvat předhradím. Vlastní jádro hradu bylo sice poměrně malé, ale obsahovalo menší válcovou věž a palác. Nevelké rozměry věže ale na našich hradech nejsou zcela ojedinělé, podobně nevelký bergfrit najdeme např. v Ledči nad Sázavou.

Boreš (II.) z Rýzmburka disponoval značným pozemkovým vlastnictvím, a to jak v Čechách, tak na saské straně Krušných hor v okolí Zavidova (Sayda), které tehdy ještě patřilo k Čechám.[652] Na tomto území pak jsou s ním spojeny hrady **Boršenštejn** (Purschenstein), **Zavidov** a také **Rechenberg** (okres Mittelsachsen, spolková země Sachsen, Německo).[653] První dva zmíněné hrady se poprvé připomínají až roku 1289 v majetku míšeňského markraběte Jindřicha, který toto území získal nedlouho předtím.[654] Podobu ani jednoho hradu v době 13. století neznáme a ani jeden hrad dosud nebyl podrobně zkoumán. Zavidov z větší části zanikl v průběhu 19. století, dodnes zůstal stát jen kratší úsek obvodové hradby, přičemž víme, že mu dominovala válcová věž. Boršenštejn se naproti tomu zachoval, ale byl postupně

Obr. 148. Rýzmburk, pohled z interiéru severní hranolové věže

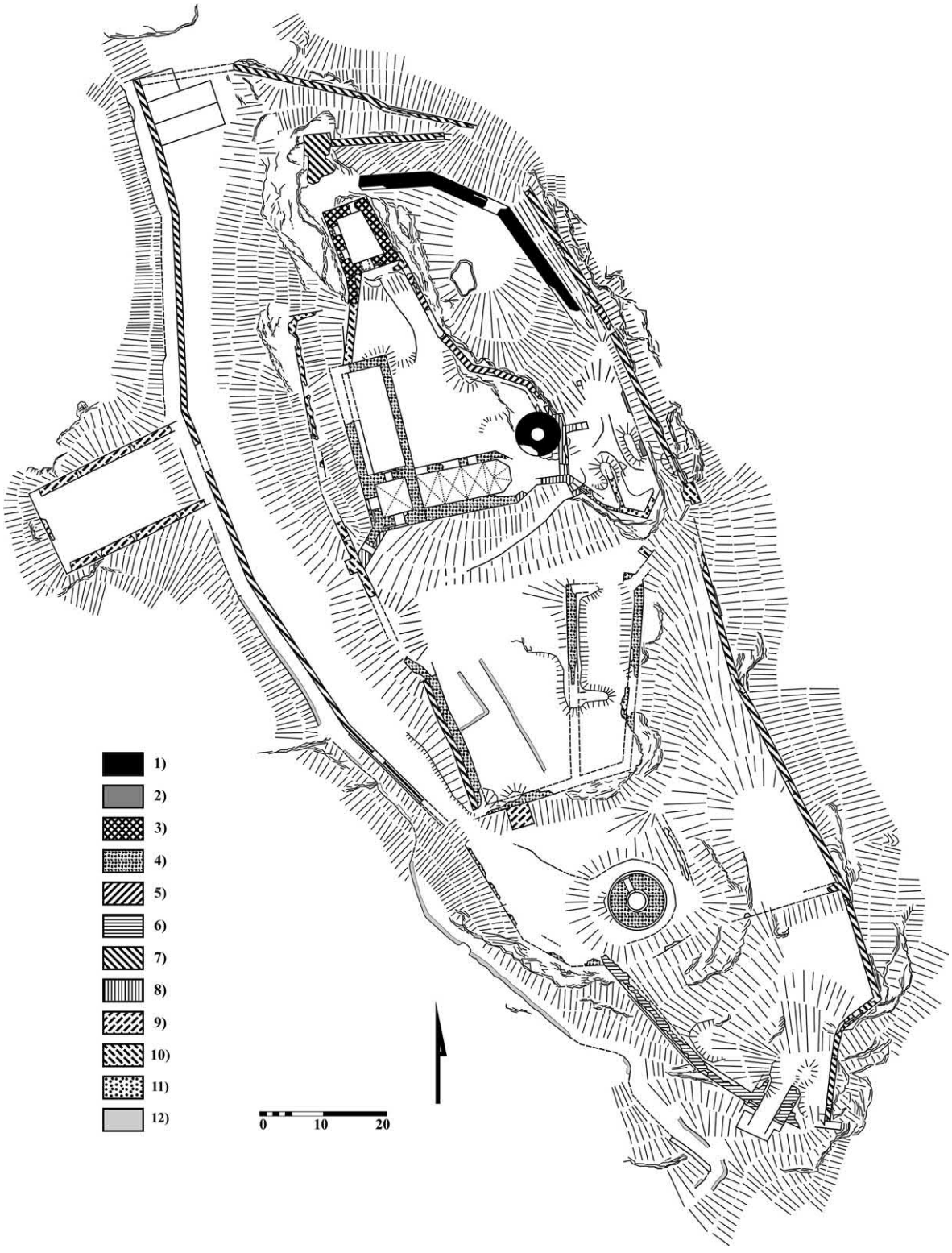

Obr. 149. Rýzmburk, půdorys hradu podle I. Lehkého. Legenda: 1) zdivo z poloviny 13. století, 2) pravděpodobné zdivo z poloviny 13. století, 3) zdivo ze 60.–70. let 13. století, 4) zdivo z doby kolem roku 1300 až první poloviny 14. století, 5) zdivo z druhé poloviny 13. nebo první poloviny 14. století, 6) zdivo pocházející pravděpodobně z první poloviny 14. století, 7) zdivo 14. století až první třetiny 15. století, 8) zdivo z druhé třetiny 15. století, 9) zdivo z počátku 15. století, 10) zdivo z třetí čtvrtiny 15. století, 11) zdivo pravděpodobně z 15. století, 12) zídky parkových úprav z 19. století

Obr. 150. Perštejn, hradba předhradí s brankou

přestavován a dnes má podobu zámku ze 16.–18. století. Jediným patrným pozůstatkem středověkého hradu je vysoká a štíhlá válcová věž v severozápadním nároží obdélného areálu. Rechenberg je poprvé doložen k roku 1270 a dochoval se jako ruina. Hrad byl vystavěn na vrcholu nepříliš vysoké skály v údolí říčky Freiberger Mulde, jejíž nevelký vrchol byl opevněn hradbou. Zmíněnou skálu obklopovalo rozsáhlé předhradí, opevněné zemním opevněním.[655]

S Borešem (II.) z Rýzmburka je někdy spojována stavba hradu **Perštejn** (okr. Chomutov),[656] ale rozhodně nejde o většinový názor.[657] Důvodem bylo především jméno hradu *Pyrssensteyn*, jež evokovalo Boršenštejn. Připsání hradu Borešovi odmítal jak již A. Sedláček tak D. Menclová, kteří hrad spojovali s pány ze Šumburka.[658] Písemně se hrad připomíná až ve čtyřicátých letech 14. století. Poprvé k roku 1343, kdy je zde doložena hradní kaple a kaplan Jan, přičemž o rok později je zmíněno zasvěcení kaple Deseti tisícům svatým rytířům.[659] V témže roce je hrad doložen v majetku pánů ze Šumburka,[660] kteří jej vlastnili po většinu své existence. Roku 1451 byl hrad obléhán, dobyt a hrozilo mu zboření, což se nestalo, ale naopak byl obnoven. Roku 1508 byl hrad připojen pod sousední Šumburské panství a již roku 1512 je zmiňován jako „*pusty zámek Piršenštein*“ a roku 1537 je uváděn jako „*zerbrochen Schloß*“.[661]

Pro stavbu hradu bylo zvoleno vysoké návrší (466 m/n), jež ze dvou stran chrání hluboká údolí Malodolského a Hlučivého potoka. Pozvolnější byla jen severní strana, odkud vedla přístupová cesta. Poměrně rozsáhlý areál hradu je nejspíše trojdílný. Na přístupové straně byly vyhloubeny dva příkopy, mezi kterými byl vybudován násep. Přímo za příkopem se zvedá skála, na níž byla vystavěna hranolová dovnitř otevřená věž, jež chránila předhradí. Od věže na západní straně vede k jádru hradu mohutná a vysoká hradba, která obsahuje jednoduchou branku **[150]**. Před hradbou se nachází ještě parkán, v jehož hradbě opět registrujeme zbytek menší obdélné branky. Zachovala se jen boční stěna. Branka vedla na násep mezi příkopy, odkud byl hrad nejspíše přístupný, ale není jisté, zda šlo o hlavní vstup, protože branka, jak je zjevné z její velkosti, sloužila jen pro pěší. Opevnění předhradí na východní

Obr. 151. Perštejn, relikty palácové zástavby v jádře hradu

straně se zachovalo jen v malých reliktech. Patrné jsou zde relikty dvou bašt. Na ploše předhradí registrujeme zbytek obdélné budovy.

Vlastní jádro hradu bylo oválné a po jeho obvodu jsou patrné terénní relikty obytné zástavby, z nichž tu a tam vystupuje zdivo **[151]**. Severně od jádra hradu stojí polovice mohutné válcové věže o průměru 9,7 m a 3 m široké obvodové zdi **[152]**. K věži přiléhá ze severu hradba předhradí a mezi jádrem a věží byla umístěna drobná branka.[662] Kolem jádra hradu a také věže byl vybudován ještě parkán, a to i na straně do nádvoří, kde v jeho zdi registrujeme boční špaletu branky se závorovou kapsou. Západní svah byl navíc chráněn příkopem s valem, který na jihu volně navazoval na opevnění na východní straně. Z jádra hradu směrem na jih vybíhalo ještě vícedílné opevnění až na opyš.

Hrad zjevně prošel delším složitým stavebním vývojem, který dosud nebyl podrobně zkoumán. Situace je navíc poměrně komplikovaná stavem dochování a také tím, že řada reliktů zdiva vystupuje k povrchu nespojitě. Bez podrobného archeologického výzkumu tak bohužel nelze zpřesnit stavební vývoj. K nejstarší stavební fázi bezpochyby patří oválné jádro hradu, před kterým byl vystavěn bergfrit. Pro tuto poněkud nezvyklou variantu chybí lokální analogie. V mladší stavební fázi vzniklo opevnění předhradí, které je na spáru přiloženo k hranolové věži. Opevnění bylo zjevně vylepšováno i v průběhu 15. století, jak o tom svědčí bašty na východní straně a nejspíše i opevnění na opyši.

Bílina

Jak bylo připomenuto výše, Hrabišicům se podařilo ovládnout prakticky celé Bílinsko, s výjimkou Bíliny samotné, kterou král Václav I. daroval jinému svému věrnému Ojíři z Frýdberka. Hrad **Bílina** (okr. Teplice)[663] se řadí mezi nejstarší šlechtické hrady. Původně samozřejmě šlo

Obr. 152. Perštejn, relikt velké válcové věže, pohled od východu

o kastelánský hrad, spravující bílinský kraj. Poslední kastelán Jaroš je zde doložen k roku 1222,[664] nedlouho poté byl založen nový královský hrad a město Most. Ojíř je poprvé písemně doložen k roku 1238,[665] šlo zjevně o velmi zajímavou postavu hrající v družině Václava I. velmi specifickou roli. Nejspíše byl dobře obeznámen se západní rytířskou kulturou, alespoň tak ho líčí Dalimilova kronika. Za své hrdinské činy měl dostat Bílinu:[666]

Král, přizvat Ojieře hrdiny,
sstúpí mu k dědině Bieliny.
Ojieř klánie do Čech přinese,
tiem chudobu v zemiu vnese.
Ot té doby jechu sě na turnaje jezditi,
neužitečné ztravy činiti.

Ojiř zemřel asi roku 1253 a Bílinu poté vlastnil jeho stejnojmenný syn.[667] Od roku 1290 je Bílina doložena v majetku Alberta ze Žeberka, který pod hradem založil poddanské městečko.[668] Potomci Alberta Bílinu vlastnili až do roku 1322, kdy přešla do majetku pánů z Bergova, které na počátku 15. století vystřídali páni z Koldic. Roku 1421 hrad dobyli husité a do roku 1436 zde sídlil hejtman Jakoubek z Vřesovic. Roku 1437 byl hrad vrácen pánům z Koldic, jehož potomkům patřil až do roku 1502, kdy jej koupili Lobkovicové, kteří hrad v 17. století přestavěli na zámek.[669]

Vzhledem k mladším přestavbám známe podobou jádra hradu jen z popisů z 16. a 17. století. Hrad byl vystavěn nad konci ostrohu pod původním hradištěm, jež se nacházelo ve vyšší poloze. Areál hradu byl nejspíše dvojdílný. Předhradí bylo zjevně výrazně přestaveno již v průběhu 15. a 16. století, jak o tom svědčí dosud stojící masivní bašta Manda. Jádru hradu trojúhelného tvaru vévodila Červená věž, zmiňován je i Starý palác a další zjevně mladší budovy jako byl Bílý dům vystavěný z cihel, doložený již k roku 1538.[670] Šlo tedy s největší pravděpodobností o hrad s bergfritovou dispozicí. Nemáme více vědomostí k tomuto hradu, který bezpochyby prošel složitým vývojem.

Hrady v údolí Ohře a v Krušných horách

Do druhé poloviny 13. století spadají počátky hradu **Egerberk** (okr. Chomutov) **[153]**.[671] Již A. Sedláček označuje za stavebníka hradu Odolena z Chýše, který se poprvé s predikátem z Egerberka připomíná v nedatovaném listě z formulářové sbírky pocházející pravděpodobně z druhé poloviny osmdesátých let 13. století.[672] Archeologické nálezy z hradu tuto dataci potvrzují. Větším množstvím písemných zmínek je hrad doložen až od 14. století, kdy jej najdeme v majetku Viléma z Egerberka, který se po hradu poprvé píše roku 1317.[673] O málo později je doložen jeho mladší bratr Fricek.[674] V majetku rodu hrad zůstal do poloviny 14. století, kdy jej získali Šumburkové. Za Václava IV. hrad koupil nejvyšší hofmistr Jindřich Škopek z Dubé, který jej nechal výrazně přestavět. Zanikl v 16. století.

Pro stavbu hradu bylo vybráno skalnaté ostrožnovité návrší vybíhající z Černého vrchu jižně od Klášterce nad Ohří. K nejstarší fázi hradu patří jen jádro hradu, jež bylo výrazně přestavěno za Jindřicha Škopka z Dubé v osmdesátých letech 14. století. Původně šlo o nenáročnou dispozici, z níž se částečně zachovala obvodová hradba. V jihozápadní části hradu proti Černému vrchu byla hradba zvýšena a vedla v mírně nepravidelném oblouku, ve kterém se nacházela ještě další budova. Výklad dochované situace ale značně znejasňuje mladší přestavba a stav dochování. Snad tento útvar můžeme považovat za štítovou zeď.

S poměrně čistou ukázkou hradu s bergfritovou dispozicí se setkáme na **Neznámém hradě u Albrechtic** (okr. Most),[675] lidově zvaném Hausberk či Alberk **[155]**. Jak napovídá prozaické jméno, nepodařilo se stavbu v písemných pramenech identifikovat. Archeologické nálezy život hradu datují do druhé poloviny 13. a první poloviny 14. století. Je možné, že zánik

Obr. 153. Egerberk, celkový pohled na hrad od západu

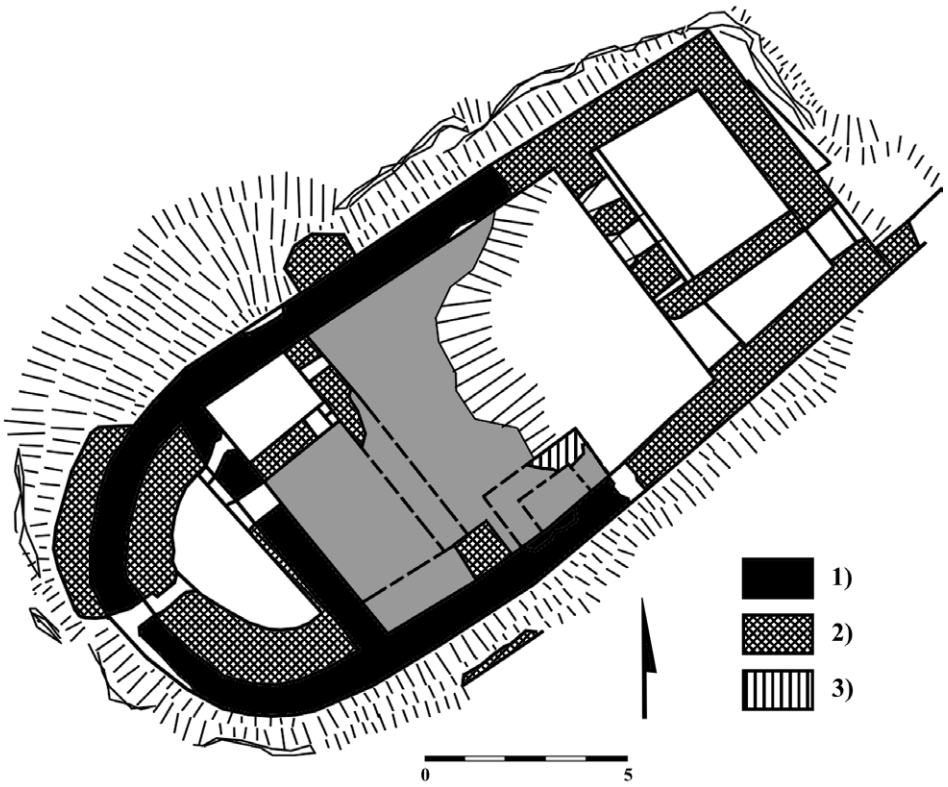

Obr. 154. Egerberk, půdorys hradu podle M. Sýkory. Legenda: 1) zdivo ze 13. století, 2) zdivo z konce 14. století, 3) mladší gotické zdivo

Obr. 155. Neznámý hrad u Albrechtic, relikt válcové věže a plášťové hradby, pohled přes šíjový příkop od severu

hradu se kryje se vznikem nedalekého hradu Jezeří/Eisenberka,[676] poprvé připomínaného již v šedesátých letech 14. století.[677]

Hrad je vystavěn na ostrožnovitém výběžku Černické hory (575 m. n. m.) nad dnes zaniklou vsí Albrechtice, tedy mezi Černicemi a Jezeřím. Hrad trojdílné dispozice byl přístupný po ose ostrohu. První předhradí mělo zjevně jen obranný charakter, zatímco druhé bylo již lépe opevněno valem a příkopem. Východní strana byla pozvolnější, byl zde vybudován příkop a před něj byl vyhozen val, jenž se táhl od prvního příkopu až pod jádro hradu na jižní konec ostrohu. Jádro hradu odděloval od předhradí šíjový příkop. Nad ním se nacházejí dobře čitelné relikty válcové věže, kterou obíhala plášťová hradba. Obytná zástavba se nacházela v zadní části dispozice, a to zjevně po obou bočních stranách. Na konci ostrohu byl pravděpodobně vystavěn palác. Terénní relikt v této části není příliš jednoznačný. Jisté otázky vzbuzuje i velikost nevysokého suťového kuželu věže. Je proto možné uvažovat o tom, že věž nebyla příliš vysoká nebo nebyla dokončena.

Nedaleko od Neznámého hradu u Albrechtic se nachází další neznámý hrad, zvaný podle umístění **Hrad na Jozefínině skále**.[678] Jde opět o poměrně rozsáhlou lokalitu, která vznikla někdy na sklonku 13. století a pravděpodobně zanikla až v první polovině 15. století. Jádru hradu dominovala nejspíše obytná věž.

Dále k západu se nachází **Starý Žeberk** (okr. Chomutov).[679] Hrad vznikl v druhé polovině 13. století a je poprvé doložen k roku 1277 v predikátu Alberta ze Žeberka,[680] který byl purkrabím v Kadani a dále držel Tachov a Bílinu.[681] Extrémní poloha hradu vedla již v první třetině 14. století ke stavbě nového hradu nazvaného příznačně Nový Žeberk (poprvé doložen roku 1327)[682] a původní hrad rychle zanikl. K roku 1385 se již připomíná jen jako hora Starý Žeberk.[683] Jméno hradu – Ostrovní hora – mělo svůj původ ve skutečnosti, že prakticky pod horou, na které hrad stál, se rozkládalo Komořanské jezero.

Obr. 156. Žerotín, pohled na jádro hradu od jihozápadu

Hrad byl vystavěn na skalnatém vrcholu hory Jizeří (707 m. n. m.). Areál byl na přístupnější severovýchodní straně opevněn příkopem i valem a hrad byl sitovaný na skalnatém vrcholu. U prvního obdélného dílu hradu se poměrně dobře zachovala rovná východní hradba. A. Sedláček zde ještě viděl velmi neobvyklou branku.[684] V severní části pak vystupuje skalisko, kolem kterého byly nalezeny zbytky mazaniny, a nejspíše na něm stála dřevěná stavba. Na ploše se nacházejí relikty zemnice a nejspíše zde byly další dřevěné stavby po obvodu. Využit byl rovněž skalnatý vrchol, jak o tom svědčí jen nepatrné pozůstatky opevnění.

Přesto, že šlo o nepříliš náročný hrad, zaslouží si naši pozornost. Vzhledem k extrémní poloze totiž záhy zanikl a zachovala se zde prvotní podoba hradu, nepřevrstvená mladším vývojem.[685]

Žerotín

V rovinatém Lounsku nevzniklo mnoho šlechtických hradů, výjimku představuje **Žerotín** (původně Žirotín, okr. Louny).[686] Za zakladatele hradu jsou považováni přímí předkové pánů ze Žirotína z rodu Vlastislaviců, potomci bratrů Neustupa a Gebharta z Hořovic,[687] kteří získali Louny s Panenským Týncem a okolím, jež ještě roku 1239 vlastnili benediktini z Kladrub.[688] Již roku 1250 se po Žerotíně psal Ratibor, číšník pražského biskupa,[689] je proto skoro jisté, že hrad vznikl někdy mezi lety 1239 a 1250. Rozsáhlé pozemkové državy, jež Žirotínové získali v okolí, utrpěly záhy citelnou ránu, když jim král Přemysl Otakar II. odebral tehdy již významnou osadu Louny i s okolím, jak uvádí Dalimilova kronika.[690] Kronika Neplachova upřesňuje, že se tak stalo roku 1277,[691] ale pravděpodobnější je datace do šedesátých let 13. století, kdy zde Přemysl Otakar II. založil město.[692] Hrad tehdy pravděpodobně částečně ztratil na významu, a jeho vývoj stagnoval. Hrad se v majetku Žirotínů udržel téměř až do

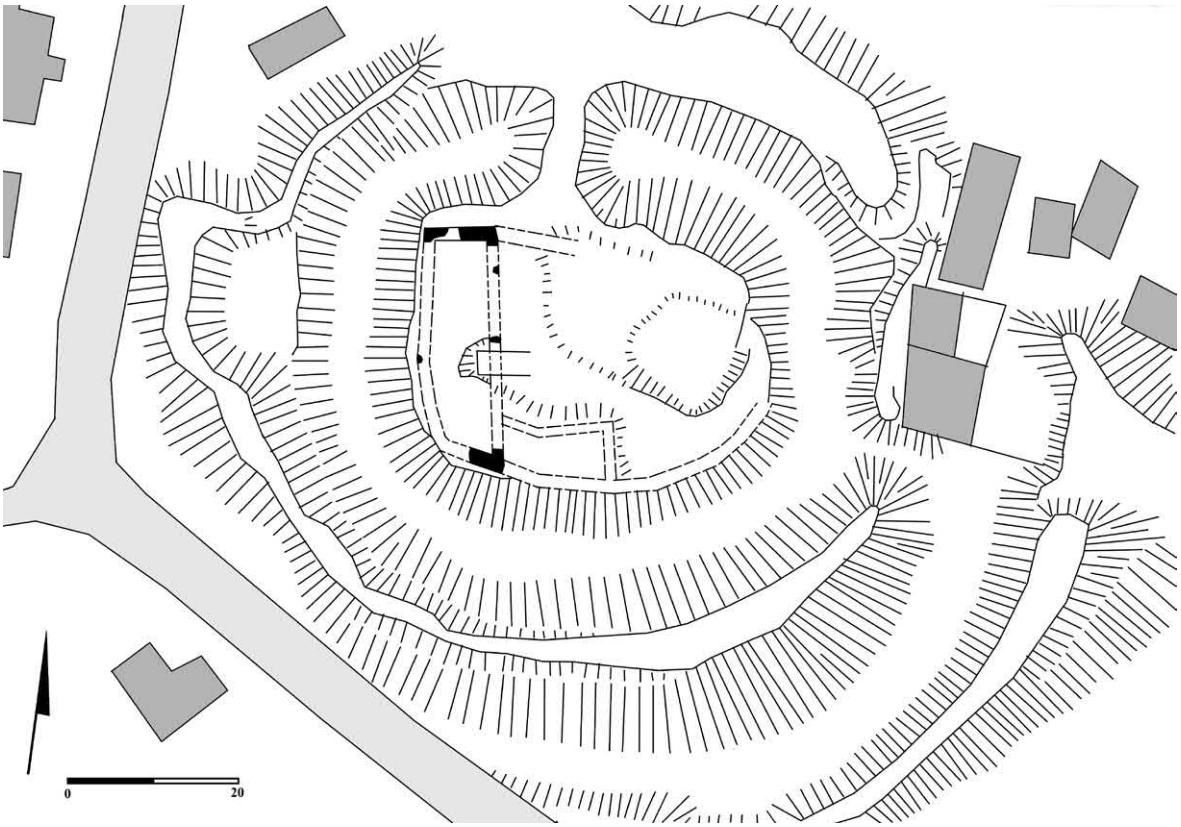

Obr. 157. Žerotín, půdorys hradu

vymření rodu. Posledním majitelem tak byl Jaroslav, který zemřel po roce 1467, ale v této době hrad již vlastnili páni Zajícové z Hazmburku. V 16. století Žerotín střídá majitele a byl také renesančně přestavěn. Roku 1639 hrad zničili Švédové, následně se proměnil v ruinu a již nebyl obnoven.

Jako staveniště hradu byla vybrána pozvolně klesající a velmi široká ostrožna, jež vybíhá východním směrem z návrší Budlín. Na severu ji odděluje mělké údolí s poklidným Žerotínským potokem, jehož svahy jsou přeci jenom o poznání prudší než na protější jižní straně ostrohu, kde se nalézá nevýrazné údolí s potůčkem pramenícím nedaleko za vsí. Areál hradu byl situovaný na vrcholu této nevýrazné ostrožny.

Staveniště hradu neposkytovalo žádnou výraznější ochranu, což se projevilo v podobě celé dispozice. Ta je mírně oválná. Hrad dodnes oklopuje dvojitý prstenec mohutných valů a příkopů blíže neznámého stáří. Vlastní jádro hradu o rozměrech 30 x 45 m je oválné. Palác byl vystavěn na západní straně a dosud se z něj zachovaly dva vysoké střepy zdiva **[156]** a sklepy, které jsou ale mladší. Při čištění zmíněných sklepů se podařilo nalézt ostění menšího pozdně románského okénka, vytesaného z jednoho kusu. Obvod okenního otvoru zdobí provazec a bankál pokrývají bobule.

Nedávný geofyzikální průzkum ukázal, že na severní straně stálo další křídlo paláce, dnes zcela zaniklé.[693] Zbylý odvod hradu opevňovala nepříliš vysoká kamenná hradba s cimbuřím, jejíž otisk je patrný na jižním torzu paláce. K paláci na jihu přiléhala ještě jedna nižší stavba, přiložená k hradbě, pravděpodobně lehčí konstrukce, z níž se zachovaly dobře čitelné terénní pozůstatky. Ve východní části jádra hradu se nacházejí terénní relikty objektu na čtvercovém půdoryse, které T. Durdík identifikoval jako pozůstatek hranolové věže o délce strany 8–9 m.[694] Nejnovější výzkum provedený M. Sýkorou relikty věže nepotvrdil. Objekt zakreslený na Šemberově půdorysu hradu z roku 1822 tak můžeme považovat spíše za zbytek

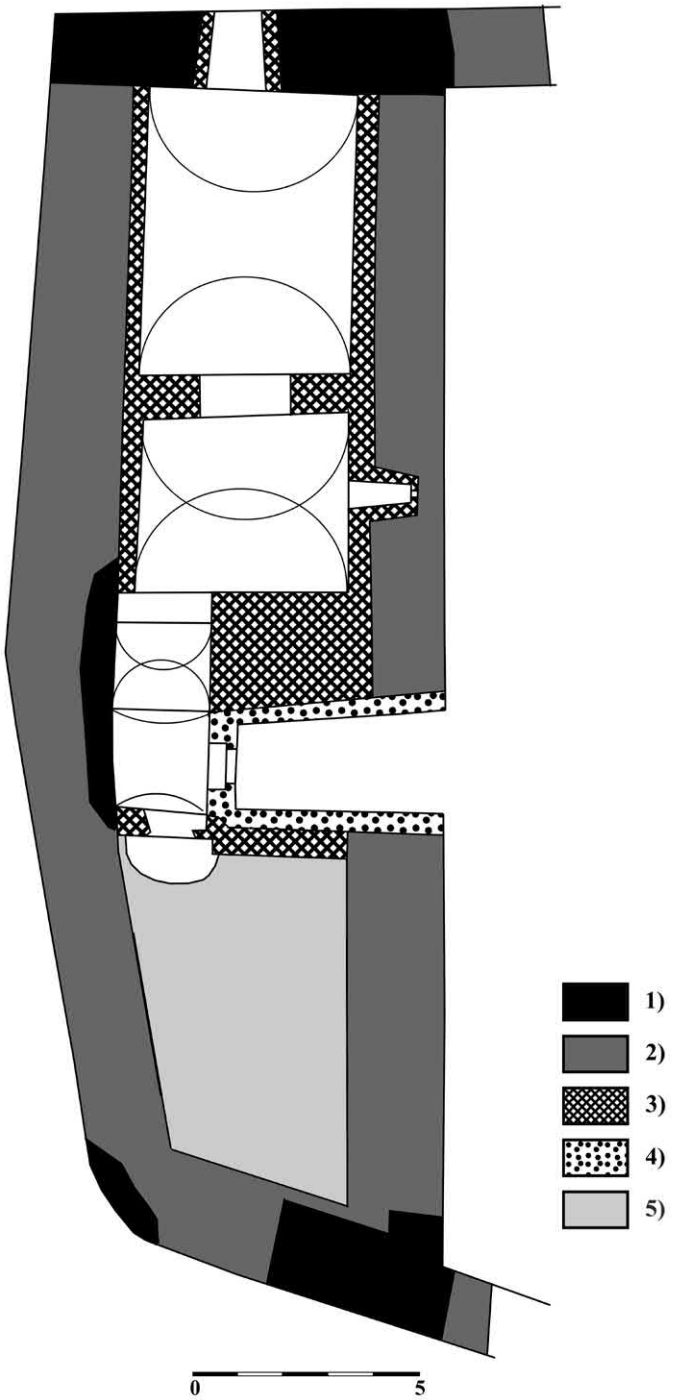

Obr. 158. Žerotín, půdorys paláce v úrovni sklepů. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) předpokládaný rozsah raně gotického zdiva, 3) renesanční zdivo z druhé poloviny 16. století, 4) novodobé zdivo, 5) předpokládaný rozsah zasypaného jižního sklepa

sušárny ovoce, která je v areálu hradu písemně doložena v 19. století. Místo původního vstupu dnes není známo, ale nejspíše sem vedla cesta z východu.

Hrad dle nejnovějších výzkumů M. Sýkory není možné označit za bergfritovou dispozici. Šlo totiž o bezvěžovou dispozici. Žirotín je tak nutné klasifikovat jako hrad s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou. Podobné hrady byly poměrně rozšířeny v Brdech a okolí, odkud, jak se zdá, Žirotínové pocházeli.

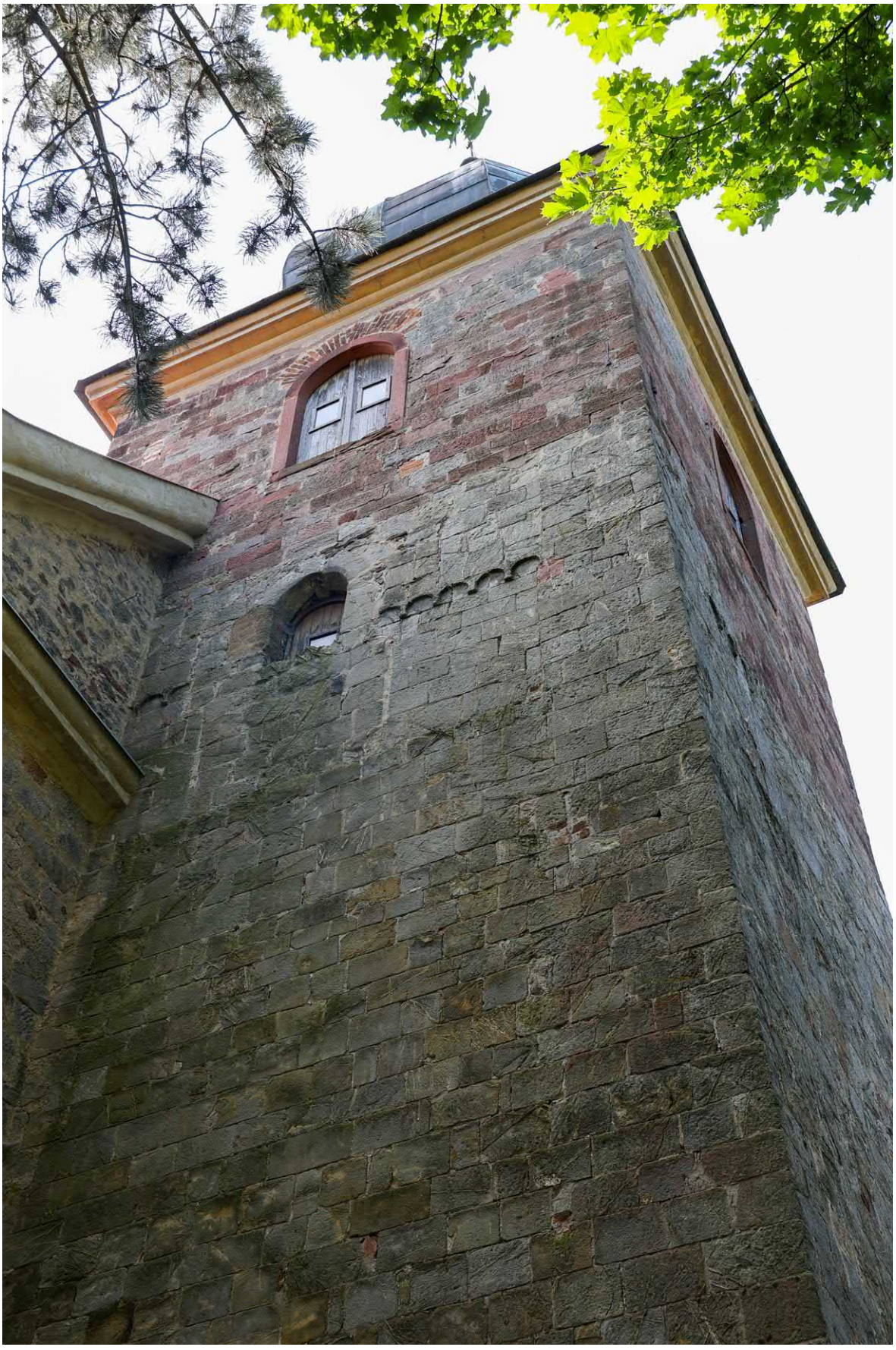

Obr. 159. Železnice, románská věž kostela sv. Jiljí

VII. Východní Čechy

Východní Čechy představují rozsáhlý region s různorodou geografií. Vytýčení regionu se víceméně kryje s povodím horního toku Labe a jeho přítoků Metují, Orlicí, Doubravkou, Cidlinou a Loučnou. Součástí východních Čech je také horní povodí Sázavy a bylo jím také Kladsko. Na severu tvoří přirozenou hranici Krkonoše, na východ pak hranice probíhala podhůřím a přecházela do Kladska, kde protínala Soví hory. Východní hranici pak tvoří Rychlebské hory a Kralický Sněžník. Dále odtud hranice pokračovala jihozápadním směrem na Českomoravskou vrchovinu. Hranice se středními Čechy protíná Čáslavsko, jehož západní část patří ke středním Čechám. Severně od Labe pak hranici představuje rozvodí Jizery a Cidliny. V rámci středověké krajské správy se východní Čechy kryjí s Hradeckým krajem, z nějž se později vydělili Úpský / Trutnovský kraj, nadto kraje Čáslavský, Mýtský a Kladský.[695]

Osídlení východních Čech procházelo výraznou proměnou, zatímco v Polabí a nížinách se nacházelo velmi staré osídlení, v podhůřích a vyšších polohách probíhala ve 13. a 14. století intenzivní kolonizace, na níž se výrazně podílela šlechta.[696]

Na okraji původního osídlení v Polabí, jež zůstalo zčásti v majetku panovníka, nebo v majetku církve, se setkáváme s řadou nenáročných, ale velmi starých sídel. Období největšího rozmachu zažívaly hrady ale až po polovině 13. století. Na rozdíl od jižních nebo severních Čech se zde nesetkáme s dominancí několika rodů, ale registrujeme spíše menší až střední rozsah pozemkové držby. Jistou výjimku představují majetky Lichtenburků na Čáslavsku. Kromě místních rodů se ve východních Čechách setkáme s početnými zástupci šlechty z různých regionů, především pak s odnoží západočeských Drslaviců, odnoží severočeských Ronovců – čili s Lichtenburky, menší majetky u Chrudimi držel také rod pánů z Dubé, v Podorlicku se nacházely majetky několika moravských rodů, především pánů z Drnholce a pánů ze Švábenic. Menší majetky ve východních Čechách drželi také páni z Krumlova u Nechanic, Rožmberkové a Šternberkové.[697] K východočeské šlechtě se pak řadí páni z Železnice, Načeratici, páni z Vízmburku a další.

Železnice a Pecka, hrady pánů z Železnice

K nejstarším východočeským hradům se možná řadí hrad **Železnice** (okr. Jičín).[698] Písemně doložená je Železnice již na počátku osmdesátých let 12. století v predikátu jistého Čéče.[699] Čéč byl prapředkem pánů ze Železnice, kteří zde sídlili ještě ve 14. století.[700] Problém představuje naše nejistota, zda se tento predikát vztahuje již k hradu situovanému na vrchu Železný, nebo k severněji se nacházející stejnojmenné vsi. Zde totiž stojí kostel sv. Jiljí, jehož věž je původně románská **[159]**.[701] O románském původu věže svědčí částečně dochovaný obloučkový vlys. Loď kostela i presbytář jsou již barokní. Tedy právě u tohoto kostela se mohl nacházet původní dvorec. Nicméně i stáří sousedního hradu potvrdil nález archeologického materiálu z příslušné doby.[702]

Hrad byl vystavěn na vrcholu výrazného návrší jižně nad stejnojmenným městečkem. Areál hradu byl nejspíše jednodílný a dosud je velmi dobře patrné obvodové opevnění s příkopem a vnějším valem, jež obkružuje jádro hradu, situované na skalce **[160]**. Samotné jádro ale bohužel poškodil lom a jeho podstatná část byla odtěžena. Ve zbylé jihozápadní části nejsou patrné zděné konstrukce. Bez archeologického výzkumu je prakticky nemožné se jakkoliv vyjádřit k jeho případné zástavbě nebo podobě obvodové fortifikace.

S pány z Železnice souvisí také vznik hradu **Pecka** (okr. Jičín) **[161]**.[703] Ta je poprvé písemně doložena až roku 1322 v predikátu Budivoje „*de Peczky*“,[704] jenž pocházel z rodu pánů

Obr. 160. Železnice, hradní příkop

z Železnice. Proto starší literatura předpokládala jeho vznik na počátku 14. století.[705] Z dřevěného překladu jednoho z okének byla ale získána dendrologická datace, ke smýcení došlo po roce 1271.[706] Pokud tedy nejde o druhotně použité dřevo, tak jde o doklad, že hrad zde vznikl v době pozdní vlády Přemysla Otakara II. nebo krátce po jeho smrti. Dataci do druhé poloviny 13. století potvrzuje také archeologický materiál nalezený na hradě, který ale dosud nebyl publikován.[707] To přivedlo V. Kociánovou, D. Houškovou a T. Tomíčka k otázce, kdo byl stavebníkem hradu.[708] Podle jejich úvahy to měl být panovník, nicméně jimi uvedené argumenty jsou jen velmi obecné, skromné písemné prameny takovou možnost ani nenaznačují. Jediným argumentem jsou tedy rozměry hradu a to, že se zde nejspíše nenacházelo předhradí. Nicméně rozloha hradu z nejstarší fáze není nijak závratná, činí totiž 0,15 ha a delší osa má délku 75 m. Rovněž argument o absenci předhradí není univerzálně platný, jednak existují prokazatelně šlechtické hrady bez předhradí – např. Volfštejn, kde hospodářské zázemí zjevně bylo na jiném místě, nebo se na Pecce předhradí skutečně nacházelo, ale bylo opevněno jen lehčeji. Navíc, pokud by skutečně předhradí bylo nutností pro existenci šlechtického hradu, tak by zde bezpochyby dodatečně vzniklo, jižně od hradu je na něj totiž místa dost. Je tedy zřejmé, že je stavebníka hradu nutné hledat v okruhu pánů z Železnice, tedy rodu, v jehož majetku je Pecka poprvé písemně doložena.

Tento na prvý pohled nenápadný rod má velmi staré kořeny. Výše jsme si připomněli Čéče ze Železnice, který je možná totožný se sudím Čéčem (sudím v letech 1175 až 1178).[709] Predikát tedy poprvé a naposledy užil po konci své kariéry, ostatně mezi svědky najdeme také jeho nástupce soudce Jana. Zmíněn je při příležitosti majetkové transakce s Plaským klášterem, jež se týkala vsí Býkova a Vlčova, o nichž je uvedeno, že mu je věnoval kníže Fridrich v době své první vlády, a to za jeho služby, dále je zmíněno hospodářství Sedlečko.[710]

Jeho synem byl nejspíše Budivoj,[711] který je možná totožný se soudcem Budivojem, doloženým za vlády Přemysla Otakara I., jenž jako výsluhu získal majetky v jižních Čechách nad

Obr. 161. Pecka, letecký pohled na hrad od jihu

soutokem Vltavy a Malše, kde vznikla ves s jeho dvorcem Budivojovice, tedy předchůdce dnešních Českých Budějovic. Budivojů je ale v inkriminované době doloženo více, jejich případné vzájemné rodové (?) vazby není ale možné z výpovědí dochovaných pramenů rekonstruovat.

K další generaci patří Čéč z Budějovic. Ten někdy bývá mylně ztotožňován se soudcem Čéčem (doložen v letech 1242, 1256–1264),[712] který na popud děkana Víta založil kapli Všech svatých v areálu svatovítské kapituly na Pražském hradě.[713] Sudí Čéč ale zemřel již krátce před rokem 1267 (v potvrzení zmíněné fundace kaple Všech svatých se o něm mluví již jako o mrtvém),[714] zatímco Čéč z Budějovic jistě žil ještě roku 1270, kdy se také dovídáme, že jeho manželkou byla Gisela († 1268), dcera Jindřicha z Kuenringu.[715] K roku 1273 najdeme ještě jistého Čéče, psaného bez predikátu, jako svědka dvou listin vydaných Přemyslem Otakarem II., které se ale dotýkaly jižních Čech.[716] Čéč je zmíněn také v Dalimilově kronice, v pasáži, jež líčí jak Přemysl Otakar II. odjímal šlechtě hrady a města a „*mnoho zlého pánuom českým činíše*." Na prvním místě je zmiňován právě Čéč, kterému „*Budějovice odjal a jiné zboží jemu za to dal*."[717] Kronika Neplachova popisuje, že Přemysl Otakar II. odejmul Čéčovi Hlubokou za niž měl jako náhradu dostat Veliš u Jičína, který ale jeho synu, rovněž Čéčovi, pro změnu odejmul Václav II. a jako náhradu mu dal ves Olešnou v horách.[718] Skutečnost, že Neplachovo vyprávění je nejspíše značně překroucené, jsme si připomněli na vícero místech a také v knize Hrady doby přemyslovské I. na případu Hluboké a Velešína.[719] Zajímavé ale je, že Veliš a Olešná, kterou je myšlena nejspíše dnešní Olešnice,[720] se nacházejí v okolí panství pánů z Železnice a Pecky. O stejnojmenném synovi Čéče se ale z jiných pramenů nedovídáme, je tedy otázka, zda vůbec existoval. Zato v listu Přemysla Otakara II. vydaného v Písku roku 1268 najdeme kromě Čéče také jistého Hynka, syna Čéče.[721] O jeho dalších osudech, nebo zda skutečně šlo o syna Čéče z Budějovic, nevíme nic.

Současně s Čéčem se připomíná také Budivoj ze Železnice (1269, 1290), jehož matka prodala ves Ledce plaskému klášteru.[722] M. Kovář a A. Sedláček uvádějí, že oba měli mít na pečeti troje páry berlí na kříž přiložených, Čéč z Budějovic, později z Velešína, na pečeti u listu z roku 1266 používal už jen jeden pár zmíněných háků.[723] Nejspíše jde o bratra nebo bratrance připomínaného Čéče a možná i o stavebníka Pecky. Nelze ale hypoteticky vyloučit ani to, že Čéč, poté co prodal jihočeský Velešín Beneši Pyšnému z Michalovic a odešel z veřejného života, se mohl vrátit na panství svého děda, jež zčásti ještě mohl nadále vlastnit a zde si postavil nový hrad Pecku. Stavebníkem ale mohl být i Čéčův syn, o kterém nevíme nic, ale mohl disponovat prostředky po otci. Budivoj ze Železnice, o němž víme jen velmi málo, na první pohled nezapadá do mozaiky stavebníků hradů, v případě Pecky navíc poměrně velkého. Mezi stavebníky rodových hradů nacházíme často jedince se vztahem ke královskému dvoru, kteří zastávali různé úřady nebo alespoň vystupovali jako svědci listin atd., což o Budivojovi tvrdit rozhodně nelze. Jen velmi sporadicky se připomíná i mladší generace. Znovu je Pecka doložena až v šedesátých letech 14. století, a to v majetku bratří Herše, Mutiny a Jana, kteří se později rozdělili.[724] Ve druhé polovině 14. století jsou majitelé Pecky písemně zmiňováni častěji, z těchto zmínek je zřejmé, že se nijak výrazněji neangažovali a zjevně užívali panství po předcích. Současně se také připomínají majitelé Železnice, kteří nejsou totožní s vlastníky Pecky. Roku 1318 je to Ratibor ze Železnice, který plenil okolní vesnice.[725] Ještě před polovinou 14. století je doložen Jarek ze Železnice, 1363 Václav a Bohuslav bratří ze Železnice, kterým patřil Železný Brod, roku 1393 se připomíná Václav Věrdunk ze Železnice.[726]

Na počátku 15. století byla Pecka i Železnice v majetku Jarka z Pecky a Železnice, který měl v erbu černou orlici a patřil k významným představitelům katolické panské jednoty ve východních Čechách. Jeho synové ovšem neměli mužské potomky a tento rod vymřel po meči krátce po polovině 15. století, dědičkou se tak stala Kateřina z Pecky, provdaná za Protivu z Rožmitálu. V 16. století se na hradě poměrně rychle vystřídalo několik majitelů, na začátku 17. století Pecku vyženil Kryštof Harant z Polžic a z Bezdružic, jemuž bylo panství po bitvě na Bílé Hoře zkonfiskováno. Roku 1624 koupil Pecku hrabě Albrecht z Valdštejna, který panství připojil k frýdlantskému knížectví a Pecku, tehdy již přestavěnou na zámek, daroval

Obr. 162. Pecka, menší válcová věž při paláci

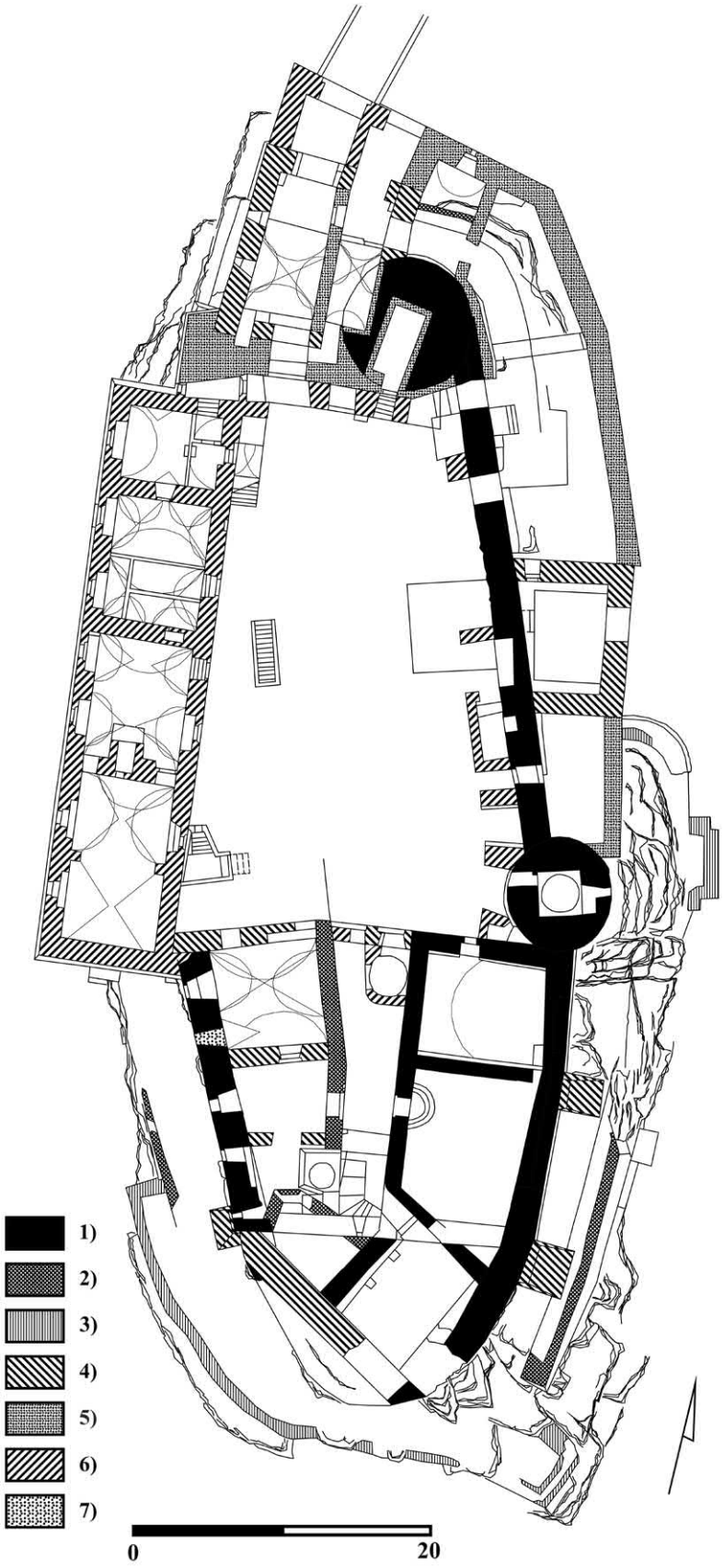

Obr. 163. Pecka, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) zdivo 14. a 15. století, 3) zdivo kolem poloviny 15. století, 4) pozdně gotické zdivo z doby kolem roku 1500, 5) renesanční zdivo, 6) pozdně renesanční zdivo, 7) novověké zdivo

kláštera ve Valdicích. Po zrušení řádu roku 1782 zámek začal chátrat, v roce 1813 poškodila jeho střechy vichřice a roku 1830 z větší části vyhořel.

Hrad byl založen na protáhlém vrchu, z něhož vystupoval skalnatý hřbet využitý jako staveniště. Podhradní osídlení se nachází na východním svahu pod hradem, odkud k hradu stoupala přístupová cesta, která se podél jeho východního boku stáčela k severu a vedla podél boku na konec hřbetu, kde se prudce stáčela k bráně do jádra. Přestože Pecka prošla velmi složitým stavebním vývojem, původní dispozice je relativně dobře patrná.

V čele hradu na severní straně se nacházel válcový bergfrit o průměru 9 m. Věž obklopovala mladší zástavba, která je výsledkem řady stavebních fází. Původní brána se nacházela při západním boku věže, ale byla nahrazena již v pozdní gotice. Původní podobu brány neznáme, snad šlo o běžnou kulisovou bránu prolomenou v čelní obvodové hradbě. Jediným pozůstatkem brány je nedávno objevená, zachovaná závorová kapsa v hmotě věže, která je pro nás zásadním vodítkem pro určení polohy brány. Byla situována tak, že věž výrazně předstupovala před čelní hradbu. Před branou se nacházelo ještě předbrání, na které navazoval nízký parkán obíhající nejspíše celý obvod hradu.

Palác se nacházel na opačné jižní straně a ocitl se mírně netradičně nad přístupovou cestou. Šlo o obdélnou stavbu, přiléhající k východní obvodové hradbě. Palác obsahoval trojici prostor, ale v jižní části jej deformoval tvar staveniště. Rovněž palác prošel mimořádně složitým stavebním vývojem. Snad už v předhusitské době zde vzniklo nové západní křídlo a celek byl znovu přestavěn v 16. století, kdy byl palác na jižní straně zkrácen a uzavřen novou zdí. Původně se přímo na nádvoří před palácem nacházela cisterna, později prohloubená na studnu. Po vzniku západního paláce se tento zdroj vody ocitl uvnitř nové budovy.

Pravděpodobně z důvodu, že se palác ocitl nad přístupovou cestou, vznikla při jeho severním čele druhá menší okrouhlá věž o průměru 7,5 m, jež polovinou své hmoty vystupovala před linii obvodové hradby **[162]**. T. Durdík zvažuje, zda zde nebylo nádvoří rozděleno hradbou tak, aby se oddělil palác od severní části, kde je možné předpokládat hospodářské budovy a zmíněná věž by se tak ocitla v čele jádra hradu.[727] Zbylou část východního obvodu hradu mezi oběma věžemi zajišťovala mohutná obvodová hradba, jejíž šířka přesahovala 2 m. Protější západní úsek obvodové hradby se nedochoval, nahradil jej renesanční palác asi z počátku 17. století, který pravděpodobně vystavěl Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic.

Hradní dispozice velmi dobře zapadá mezi hrady bergfritového typu, jež dominovaly šlechtické výstavbě od poloviny 13. století až do poloviny 14. století. Specifická stavební situace si vyžádala vznik druhého bergfritu u paláce, který je ale o něco subtilnější. I tento trend pozorujeme od poslední třetiny 13. století, příkladem může být Žebrák, Talmberk, nebo mladší Kostomlaty či Borotín, jinou variantu pak představují Zvířetice nebo Vlašim. Celkově dvojice hradů pánů z Železnice a Pecky představuje zajímavou ukázku vývoje panských sídel, byť v dějinách obou lokalit nacházíme mnoho nezodpověditelných otázek. Prvotní sídlo – dvorec se nacházel u kostela sv. Jiljí v Železnici, který snad již před rokem 1200 doplnil velmi raný hrad na protějším vrchu. Z ne zcela jasných důvodů vznikl druhý nedaleký hrad Pecka, důvodem mohly být rozrod rodu, majetkové proměny, nebo také hypotetický návrat Čéče, jenž se z písemných pramenů vytrácí na počátku sedmdesátých let, tedy přesně v době zahájení stavby Pecky. V průběhu 14. století hrad v Železnici zanikl, protože tehdejší majitelé získali nedaleký Bradlec a sídlili tam. Poté zde nadále nejspíše fungoval panský hospodářský dvůr a při něm později vznikla tvrz, jež se nacházela severně od kostela. Dnes na jejím místě stojí roubená chalupa čp. 63, na místě zvaném tradičně Na tvrzi.[728]

Drobné hrady na okraji starého osídlení

Jak bylo výše zmíněno, na periferii tradiční sídelní oblasti v Polabí se setkáme s několika velmi starými menšími hrady, které mají nenáročnou podobu. Při jejich stavbě se výrazně uplatnily dřevěné konstrukce a v opevnění velmi důležitou roli hrál obvodový příkop a val.

Obr. 164. Šluspark, šíjové opevnění hradu v severní části

Podoba těchto hradů svádí ke klasifikaci lokalit jako tvrzí, ale umístění v terénu ukazuje, že většina z nich stála mimo intravilán vsí, a to v poměrně vzdálených lokalitách, jež byly vybírány tak, aby staveniště poskytovalo přirozenou ochranu. Jde tedy o hrady. Snad by bylo možné uvažovat o označování těchto lokalit jako „hrádků". Tento termín vcelku výstižně označuje jinak velmi těžce uchopitelnou skupinu hradů nižší kvality, byť jde o novodobý termín, který nemá oporu v dobových pramenech a v rámci české kastelologie je požíván spíše okrajově, a to na rozdíl od Moravy, kde se tento pojem již vcelku etabloval.

Jedním z těchto velmi prostých, převážně dřevěných hradů, byl **Šluspárk** (okr. Jičín).[729] Písemné prameny o jeho existenci mlčí, stáří hradu prokázal až archeologický výzkum.[730] Hrad existoval jen kratší dobu a zanikl ještě před polovinou 13. století, pravděpodobně v souvislosti se vznikem nedaleké komendy německých rytířů v Miletíně, připomínané v roce 1241.[731]

Hrad byl založen na nízkém ostrohu nad soutokem Bystrého a Hornoúlejovského potoka. Šlo o jednodílnou dispozici, která byla po obvodu opevněna valem a příkopem, oproti ostrohu **[164]** a stejně tak na jeho konci bylo opevnění zdvojeno. Jádro hradu o rozměrech 65 x 30 m bylo opevněno na sucho kladenou zdí a palisádou. Nalezené zlomky mazanice dokládají existenci dřevěné zástavby. Podoba hradu je tedy velmi archaická a může sloužit jako velmi hezká ukázka podoby méně náročných šlechtických sídel před polovinou 13. století.

K velmi starým šlechtickým sídlům se řadí **Hrad na Zámeckém Vrchu** u Dubence (okr. Trutnov).[732] Lokalita je snad poprvé zmiňována již roku 1229 v predikátu Zbraslava z Dubence[733] – ten se ale může vázat ke vsi, kde nejspíš byl dvorec. Zdá se, že archeologické nálezy, byť prozatím poměrně skromné, potvrzují existenci lokality ve 13. století.[734] Nejpozději v druhé polovině téhož století, v nedaleké vsi, vznikla nová tvrz. Přesto lokalita na Zámeckém vrchu fungovala dále. Tvrz zanikla nejpozději roku 1441.[735]

Hrad se nachází na ostrožně nad říčkou Hustířankou a jde o jednodílnou dispozici. Od ostrohu areál odděluje šíjový příkop. Obvodové opevnění tvoří val, který je nejmohutnější na

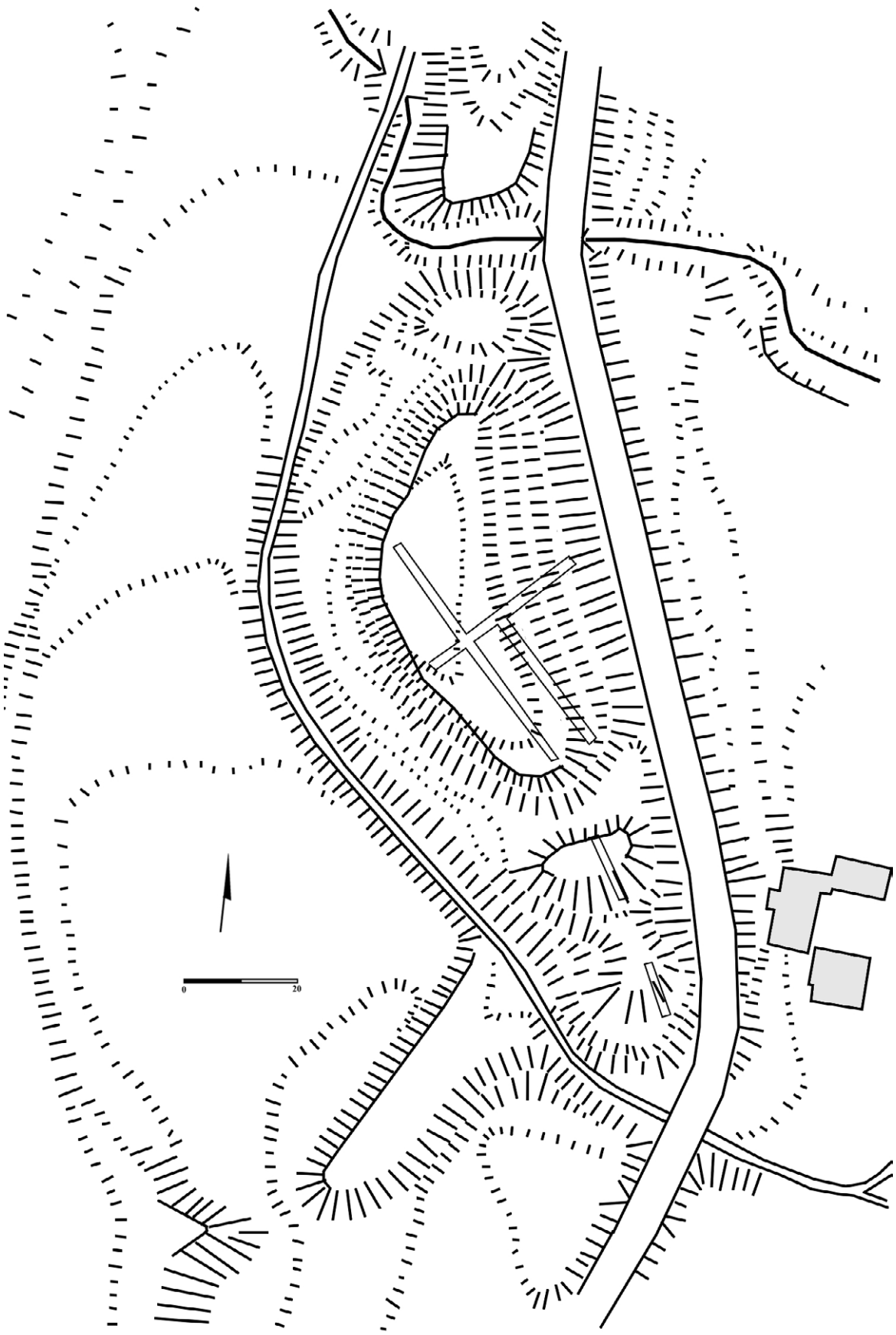

Obr. 165. Šluspark, půdorys hradu

Obr. 166. Hrad na Zámeckém vrchu, šíjový příkop a čelní valové opevnění. Foto autor 2019

čelní straně **[166]**. Také na vnější straně šíjového příkopu byl navršen val. Vstup do hradu vedl z ostrohu. Umístění brány snad prozrazuje deprese v čelním valu. K severnímu obvodu opevnění přiléhala obdélná budova, kterou snad můžeme považovat za palác.

Tento hrad se co do kvality pohybuje na pomezí mezi tvrzí a hradem. Dosud zde nebyl proveden komplexnější archeologický výzkum, který by náležitě osvětlil případné proměny a vývoj areálu, jenž velmi pravděpodobně fungoval delší dobu. Pokud by se ovšem potvrdila datace do první poloviny 13. století, stal by se Dubenec mimořádně důležitou lokalitou.

Ještě o něco prostší byl nedaleký hrádek **Vražba** (okr. Trutnov).[736] V písemných pramenech není lokalita doložena, ale archeologický výzkum J. Sigla datuje jeho vznik do druhé poloviny 13. století.[737] Hrad zanikl požárem a následně nebyl obnoven na stejném místě, ale byl znovu vystavěn o 800 m severněji a pojmenován Rotemberk.[738] Areál hradu byl oválný a po obvodu byl opevněn rozměrným příkopem a valem **[167]**, který byl na čelní straně o něco mohutnější a navíc byl před ním vyhlouben ještě jeden příkop a navršen nižší val. V jádře hradu dnes nejsou patrné žádné pozůstatky zděné zástavby, ale zato zde archeologické výzkumy potvrdily existenci dřevěného paláce s pecí a také zbytky palisádového ohrazení.

K velmi zajímavým ukázkám méně náročné hradní dispozice patří hrad **Starý Vřešťov** (okr. Trutnov).[739] Hrad si zachoval svoji počáteční nenáročnou dispozici, protože byl na počátku 14. století opuštěn a přemístěn na nové místo do Velkého Vřešťova, který je vzdálen zhruba 1 km severozápadně od původního místa. Písemně je Vřešťov doložen k roku 1279/1280, kdy se podle Dalimilovy kroniky jistý „*Mutyně Vřeščovský*“ utkal u Hořimivsi s braniborskými oddíly.[740] Ve prospěch datace do 13. století svědčí povrchový archeologický výzkum provedený J. Siglem.[741] V majetku rodu pánů z Vřešťova byla lokalita po celé 14. století, a to až do druhé poloviny 15. století.[742]

Staveniště dvojdílného hradu je umístěno na menší ostrožně nad údolím potoka Trotiny. Ostroh protíná mělčí příkop, za kterým byl navršen val. Jádro hradu chrání okružní příkop,

Obr. 167. Vražba, celkový pohled na jádro hradu od severovýchodu

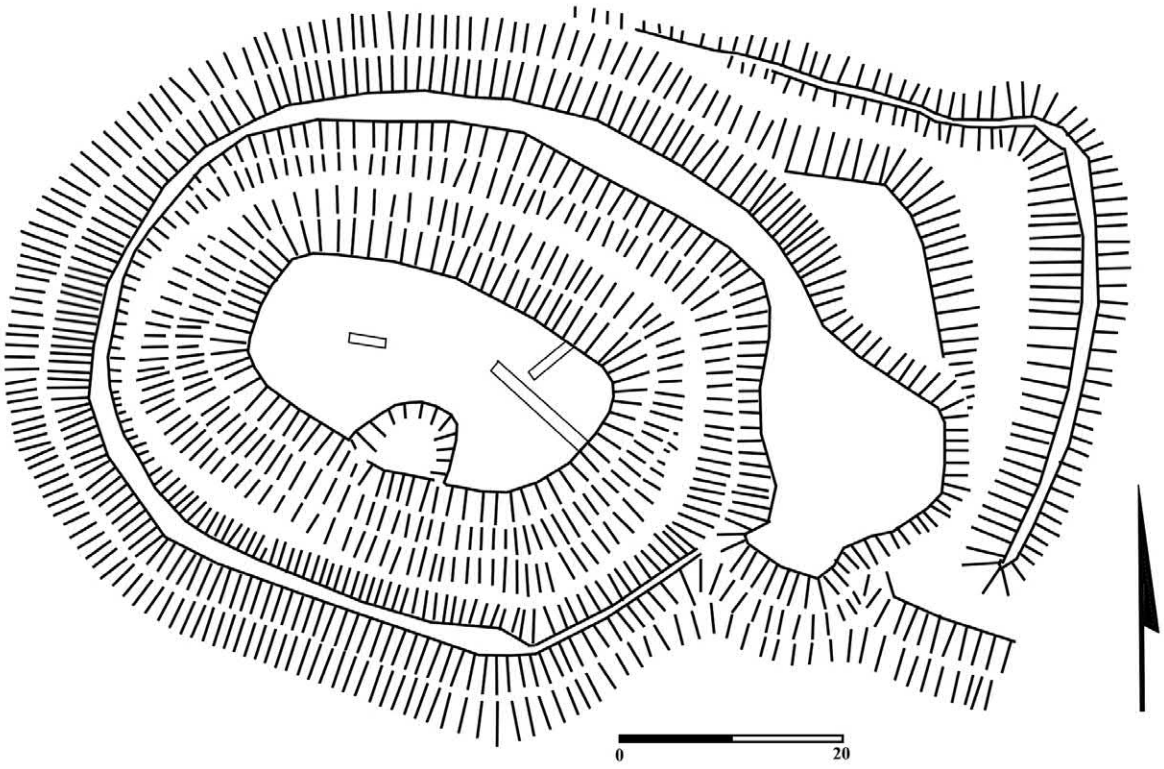

Obr. 168. Vražba, půdorys hradu podle J. Sigla

Obr. 169. Starý Vřešťov, obvodový příkop

na čelní straně poměrně hluboký a opatřený valem **[169]**. Vlastní plocha jádra hradu je velmi malá a na délku má jen zhruba 22 m. V severní čelní části je patrný suťový kužel, který nejspíše patřil věži. Velikost destrukce dává tušit, že věž nebyla příliš vysoká. Zadní část jádra je prakticky beze stop po zděné zástavbě. Registrujeme zde pouze nevysoké relikty obvodového opevnění a terénní depresi, snad jde o pozůstatek budovy, nejspíše paláce. Je proto možné se domnívat, že opevnění i palác byly vystavěny převážně ze dřeva. Celkově lokalita působí dojmem velmi jednoduché a úsporné bergfritové dispozice.[743]

K velmi starým šlechtickým sídlům patřil také **Kostelec u Heřmanova Městce** (okr. Chrudim) **[170]**.[744] Archeologické nálezy kladou vznik této lokality do pokročilé první poloviny 13. století. Je velmi pravděpodobné, že zde existoval dvorec s románským kostelem sv. Petra a Pavla, který zde ve velmi pozměněné podobě stojí dodnes.[745]

Písemné dějiny lokality jsou ovšem poněkud komplikované.[746] Ztotožnění Oldřicha „*de Costel*“, který je zmiňován roku 1257 jako svědek v listu Přemysla Otakara II., vydaném v Plasích pro Velehradský klášter, s Kostelcem, je přinejmenším sporné.[747] Dalším vlastníkem měl být Verner „*de Steynkirchen*“, doložený v letech 1263 a 1264, jenž je ale v nejnovější literatuře oprávněně spojován s pány ze Strakonic a Kamenným Újezdem.[748] Větší jistotu snad máme až u posledního uváděného vlastníka, kterým byl Heřman, doložený v letech 1279 a 1318.[749] Později zmíněný Heřman, popřípadě jeho stejnojmenný syn, zakládá nedaleký Heřmanův Městec a užívá predikát z Mrdic, sídlil tedy na drobné tvrzi severně od Heřmanova Městce.[750] Panské sídlo v Kostelci následně zaniklo.

Jako staveniště bylo vybráno nevysoké návrší nad levým břehem Podolského potoka, na kterém dnes stojí zmíněný kostel sv. Petra a Pavla, obklopený hlubokým příkopem, před kterým je navršen val, opevněná plocha zaujímá plochu o rozloze 0,4 ha. Opevnění chybí jen na západní straně nad strání, jež se svažuje k potoku. Podoba vnitřní zástavby není patrná, kostel je totiž oklopen hřbitovem. Nevelký archeologický výzkum zjistil jen přítomnost lehčí

Obr. 170. Kostelec u Heřmanova Městce, letecký pohled na areál opevněného kostela od východu

Obr. 171. Mokřice, šíjové opevnění hradu, pohled od severovýchodu. Foto autor 2024

zástavby, již dokládá několik kůlových jamek. Ve druhé polovině 13. století na hraně příkopu byla vystavěna zděná hradba. Před areálem hradu se nachází výrazný úvoz vedoucí jižním směrem do údolí, který ale s opevněním areálu nesouvisí. Otázkou zůstává, zda skutečně šlo o hrad? Nelze totiž zcela vyloučit, že mohlo jít o dvorec s kostelem, později opevněný.

Východně od Jičína vznikl menší hrad **Mokřice** (okr. Jičín),[751] jehož archeologická datace spadá do konce 13. století **[171]**. Písemně je lokalita doložena roku 1323 v predikátu Zbislava „*de Mokrzicz*“[752], jenž údajně s jinými pány způsobil škodu Jaroslavu z Luhu na jeho dědictví ve vsích (Údrnické) Lhotě a Údrnicích. Znovu jsou Mokřice zmiňovány až v šedesátých letech 15. století, kdy došlo ke sporu o dědictví po Lídě z Mokřic, tehdy již vdově. Odúmrť totiž připadla Krušinovi z Lichtenburku, čemuž se neúspěšně bránili bratři Mikuláš a Jiří z Mokřic. Poté Mokřice roku 1464 získal Jan z Konecchlumí, který tento majetek připojil ke svému panství,[753] což pravděpodobně vedlo k zániku lokality. Archeologické nálezy militarií dokládají, že se hrad stal předmětem vojenské konfrontace, kterou je možné datovat do první poloviny 15. století – snad se tak stalo v souvislosti s tažením Jana Žižky v dubnu 1423 k Hořicím, kde svedl bitvu s vojskem Čeňka z Vartenberka. Poté byla vypálena také tvrz v Kozojedech u Kopidlna, obě lokality jsou vzdáleny od Mokřic zhruba 15 km.

Hrad, v literatuře označovaný také jako tvrz,[754] byl založen na ostrožnovitém výběžku nad říčkou Studénka, na jižním okraji Novopacké vrchoviny. Oválné jádro hradu o rozměrech 38 × 25 m nejspíš obklopovala plášťová hradba, patrná v podobě výrazného destrukčního valu. Po celém obvodu jádra se nachází mohutný příkop, před kterým byl navršen val. Opevněn byl také prostor západně od jádra, položený níže v údolí, které bylo vyplněno systémem několika rybníků. Vzhledem k brzkému zániku osídlení a také s ohledem na to, že jde o zalesněnou lokalitu, se v okolí dobře dochovaly původní komunikace.[755]

Koncem 13. století vznikl také **Pustohrad u Hořic** (okr. Jičín).[756] V písemných pramenech tato lokalita není zmiňována,[757] ale archeologické nálezy datují nedlouhý život hradu do druhé

Obr. 172. Pustohrad u Hořic, relikty plášťové hradby

poloviny 13. století a dokládají, že zanikl mohutným požárem. Hrad byl založen na terénní hraně nad říčkou Bystřicí, a to poblíž dvou brodů. Okolí hradu včetně jeho severní části je velmi postiženo těžbou kamene. Nevelké jádro hradu je dnes patrné v podobě terénního reliktu, který by si zasloužil více pozornosti. T. Durdík hrad interpretoval jako hrad s plášťovou hradbou. Nedávná činnost jakýchsi amatérů sice na několika místech obvodovou hradbu odhalila, ale současně se ukázalo, že před hradem se nacházela ještě jedna linie hradeb.

Plášťová hradba obepínala nevelké prostranství o rozměrech 26 x 18 m **[172]**. Uvnitř se nachází výrazná deprese, na jejíž jižní straně je patrná zídka, jež patřila nejspíše vnitřní zástavbě, která byla spíše dřevěná, jak o tom svědčí nálezy mazanice. Po obvodu byl hrad opevněn příkopem a valem.

Náchod a Brada, hrady Načeraticů

K nejvýznamnějším východočeským rodům patřili Hronovci či Načeratici, jak je tento rod s erbem černé lvice na zlatém poli v literatuře zpravidla označován.[758] F. Palacký počátky tohoto rodu spojoval s rozrodem Ronovců, což následně přejali další autoři.[759] Jde ale nejspíš o omyl, založený toliko na shodě jména oblíbeného v rodě, a nadto na rovněž asi nesprávné identifikaci údajného předka rodu Načerada, bratra Smila z Tuháně.[760] Původ rodu zatím ale nebyl podrobně zkoumán. Nejstarším potvrzeným předkem je tak Pakoslav „*magnus*“, zmíněný k roku 1239,[761] roku 1241 se pak připomínají jeho synové Načerad a Hron.[762] Oba bratři si vystavěli hrady.

Hron již někdy kolem poloviny 13. století založil hrad **Náchod** (okr. Náchod) **[173]**.[763] Hron se v písemných pramenech objevuje v rozmezí let 1241–1289, přičemž nejranější užití predikátu se vztahuje k roku 1254.[764] Kronika tak řečeného Dalimila zmiňuje Hrona z Náchoda jako

Obr. 173. Náchod, pohled na zámek od jihu

Obr. 174. Náchod, pohled na zámek od jihu

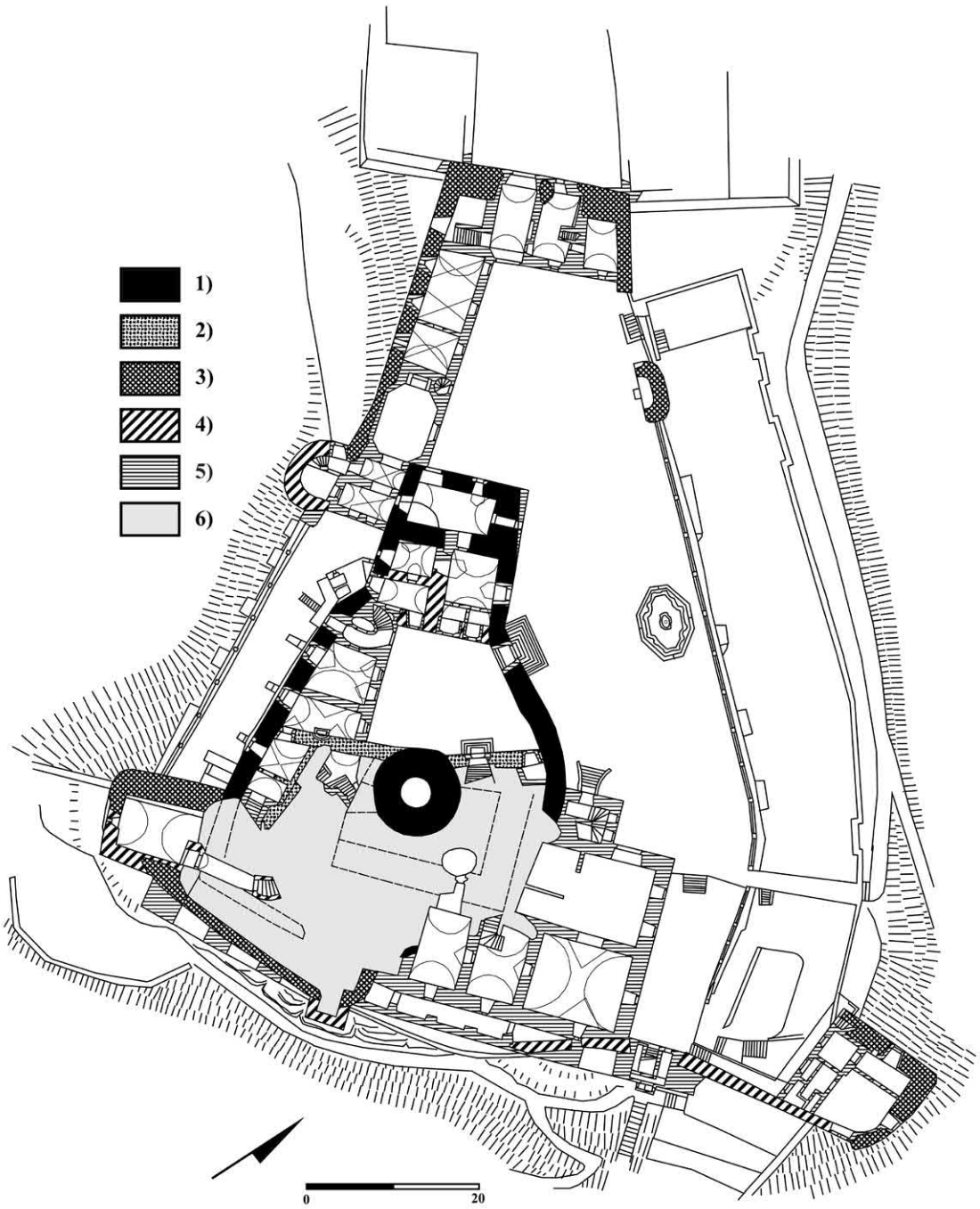

Obr. 175. Náchod, půdorys hradu podle L. Svobody. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) mladší raně gotická fáze, 3) zdivo 14. století, 4) pozdně gotické zdivo, 5) mladší fáze pozdní gotiky, 6) skalní masiv

jednoho ze tří šlechticů vyslaných Václavem I. k volbě římského krále Viléma Holandského (1247). Dále Dalimil uvádí, že Hron byl považován v radě za moudrého, a proto mu byl říšským králem udělen erb s černým lvem na zlatém poli.[765] To by samozřejmě z Hrona činilo jednoho z předních dvořanů Václava I., nepočetné písemné zmínky tomu nicméně příliš neodpovídají. Je možné, že se Hron nějakým způsobem angažoval při povstání mladého Přemysla Otakara II. na straně Václava I., ale je také možné, že neprahl po dvorských ani zemských úřadech. Nicméně je zřejmé, že kolem poloviny 13. století šlo o významnou osobnost z řad vyšší elity, čemuž odpovídá velmi raná doba vzniku jeho hradu.

Náchod se v majetku rodu udržel do počátku 14. století, kdy jej Jan Lucemburský pravděpodobně nuceně vyměnil s Ješkem z Náchoda.[766] Důvodem byl Janův zájem o Slezsko a strategická poloha Náchoda nad zemskou stezkou vedoucí do Kladska a dále do Slezska. V dosavadní literatuře se sice poměrně nedávno vyskytl názor, že by Náchod měl být zeměpanským založením, ale architektonická podoba hradu vcelku jasně ukazuje na typický šlechtický hrad.[767]

Pro stavbu hradu bylo vybráno dominantní návrší, pod kterým protéká říčka Metuje a vzniklo zde stejnojmenné město. Hrad je dnes přestavěn na renesanční zámek, ale i přesto je možné si udělat jistou představu o jeho dispozici. Původně byl dvojdílný, ale o podobě podhradí nevíme prakticky nic. Jádro hradu zaujalo zadní část klesajícího hřebenu a směrem k jihu se rozšiřovalo. Od předhradí jej pravděpodobně odděloval šíjový příkop, jenž zanikl v mladších vývojových fázích. Vstupní cesta do hradu směřovala od severu a byla zabezpečena obdélnou bránou s dodnes dochovaným hrotitým branským portálem.[768] Od zmíněného branského objektu k jihovýchodu pokračovala obvodová hradba široká kolem 2 m. Obytné budovy byly pravděpodobně situovány na nejchráněnějším jihozápadním nebo také na jihovýchodním okraji staveniště, ale kromě menšího zbytku v jižní části je nahradila mladší palácová zástavba. Uprostřed nádvoří se nacházel původně volně stojící válcový bergfrit **[174]**. Jeho průměr činí 9,5 m, šíře zdí se pohybuje v rozmezí od 3 do 3,5 m a středověké zdivo se dochovalo do výšky zhruba 22 m, ale pravděpodobně bylo ještě o něco vyšší. Spodní část věže obsahuje obvyklou dutinu, která je zaklenutá kopulí. Dodatečně, ale pravděpodobně ještě ve 13. století bylo nádvoří rozděleno na dvě části příčnou hradbou, do jejíhož průběhu byl začleněn starší bergfrit.[769]

V této nejstarší stavební fázi šlo v podstatě o typický šlechtický hrad s bergfritovou dispozicí, kterých v této době vznikla celá řada. Pozornost si ale zaslouží umístění volně stojícího bergfritu a také podoba vstupního objektu. Následně se objekt stavebně rozvíjel se snahou o zvýšení obranyschopnosti a také s cílem rozšířit jeho obytnou složku. Výsledkem je současný areál s velmi složitým stavebním vývojem.

Načerad, druhý ze synů Pakoslava, si vystavěl hrad **Brada** (okr. Jičín),[770] poprvé doložený k roku 1258 a 1263 v predikátu zmíněného Načerada.[771] Jeho potomek Léva musel roku 1304 hrad a město Jičín se 100 lány vyměnit s Václavem II. za ves Štítary.[772] Václav II. panství poté připojil k Veliši, což je doloženo později ve 14. století.[773] Areál hradu je bohužel výrazně poškozen lomem, což se dotklo především jádra hradu. Jeho nejstarší podoba tak zůstává neznámá.[774]

Vízmburk a hrady pánů s erbem zlatého střmene

Severně od Náchoda se nacházelo panství pánů s erbem zlatého střmene.[775] Jeho počátky je možné s jistotou datovat do doby vlády Přemysla Otakara I., do okolí Hradce Králové, kdy je zde doložen jistý Rubín.[776] Později je tento rod spjat s okolím České Skalice a Hořic.[777] Jeho nejvýznamnějším představitelem byl Tas z Vízmburku, syn Petra ze Skalice. Tas za Václava II. zastával několik významných úřadů. Stal se kastelánem v Krakově, na počátku 14. století je doložen jako správce Kujavska a v Pomořanech, poté se stal podkomořím českého království.[778] Jeho kariéra skončila roku 1304, kdy byl zavražděn v Praze u kostela sv. Klimenta jistým Janem Vlkem.[779]

Nejvýznamnějším hradem tohoto rodu bezpochyby byl **Vízmburk** (okr. Trutnov).[780] Jméno hradu je poprvé doloženo v predikátu již zmíněného Tasa z Vízmburku. Poprvé je „*Tas Wissemburský*“ zmiňován roku 1279 v Dalimilově kronice, kdy se měl účastnit odboje proti vojsku markraběte Oty Braniborského.[781] Až od roku 1289 je ale s tímto predikátem zmiňován v dobových listinách, tehdy již jako dvořan Václava II.[782]

Hrad je ovšem na základě umělecko-historického datovaní starší a pochází nejspíš již ze sklonku padesátých nebo šedesátých let 13. století, mladší články se pak hlásí do

sedmdesátých let 13. století.[783] Stavebníkem hradu tedy mohl být právě mladý Tas v době krátce poté, kdy s bratrem Sezemou zdědili panství po otci Petrovi ze Skalice. Popřípadě to mohl být již zmíněný Petr, který je sice naposled doložen k roku 1255,[784] ale to rozhodně neznamená, že tehdy zemřel.

Hrad v majetku pánů z Vízmburku vydržel po smrti Tase jen krátce. Již roku 1309 je zde doložen Milota z Pnětluk.[785] Později hrad přešel na Arnošta z Hostýně, jenž panství s hradem kolem roku 1330 vyměnil s bratry Crhem z Dubé a Hejmanem z Náchoda za Pardubice.[786] Páni z Dubé pak hrad vlastnili až do jeho zániku v roce 1447. Tehdy byl Vízmburk vykoupen Slezany a společně s dalšími nepohodlnými hrady záměrně zbořen.[787]

Hrad je založen na vysokém ostrožnovitém výběžku (orientovaném na severo-jižní ose), který se vypíná nad údolím řeky Úpy nedaleko Havlovic. Dispozice hradu je dvojdílná. Předhradí je opevněno příkopem a valem, ale jeho plocha dosud nebyla archeologicky zkoumána a je navíc poškozen lesními cestami, takže neznáme jeho stáří a ani jeho případnou zástavbu.[788] Patrná je ve střední části jen prohlubeň, patřící snad cisterně, a západněji situovaný terénní relikt budovy. Jádro hradu je od předhradí oddělené příkopem a po celém obvodu jej prstencovitě obíhá val, za kterým se nachází další příkop obepínající nevelké jádro hradu. Na hraně příkopu se nacházela parkánová hradba, jež vytyčovala oválné staveniště hradu o délce zhruba 55 m a šíři 40 m. Vlastní jádro hradu pak bylo ještě menší o rozměrech 36 x 30 m a bylo opět oválné, respektive polygonální, pouze na severozápadě se nacházelo pravoúhlé nároží.

Do zahájení archeologického výzkumu, který v letech 1972–1984 vedl A. Hejna,[789] se zde nacházela jen výrazná suťová homole a patrný byl jen terénní relikt válcové věže a části paláce na jižní straně.[790] Až celoplošný archeologický výzkum odhalil mimořádně zajímavou podobu malého, ale velmi výstavného hradu, skrytou pod mohutnou vrstvou sutin. Zdivo se zde dochovalo až do výše prvního patra obytných budov. Ve sklepech a v přízemí se dokonce dodnes nacházejí valené klenby. Nalezena byla i řada kamenických článků, na základě jejichž lokalizace je možné rekonstruovat i výši podlaží, jež se nedochovala. A. Hejna se zaměřoval především na výzkum dvorců a raných šlechtických sídel a nejspíš si od výzkumu na Vízmburku sliboval nález běžného hradu bergfritového typu z poloviny 13. století, nález jej proto zaskočil, stejně jako řadu dalších dobových odborníků. Již v průběhu vykopávek bylo zřejmé, že nejspíš jde o nejvýznamnější archeologický objev vrcholně středověkého hradu druhé poloviny 20. století a také tak k němu bylo zpočátku až do smrti A. Hejny přistupováno. Poté se nedokončený výzkum zastavil a stavebně nezajištěný hrad byl ponechán v podstatě svému osudu, byť byl oplocen a přikryt provizorní střechou. To vedlo k řadě destrukcí a opětovnému chátrání. Stejně tak nebyl dokončen, a tudíž ani vyhodnocen, výzkum A. Hejny. Až po roce 2002 byla zahájena činnost vedoucí ke konzervaci hradu a také k dokončení výzkumu.[791]

Vstup do hradu vedl od severu z předhradí po mostě přes příkop. Za šíjovým příkopem v čelní části okružního valu byla umístěna menší věžová brána, vybavená kolébkovým padacím mostem a vlčí jámou. K objektu brány na východní straně přiléhala menší zděná budova, kterou je nejspíše možné považovat za strážnici. Okružní příkop kolem jádra hradu překonával druhý most, za nímž se nacházela další věžová brána, i v tomto případě vybavená kolíbkovým padacím mostem a zapojená do parkánové hradby. Cesta pokračovala podél západní hradby jádra k bráně.

Dominantu hradu tvořila mohutná válcová věž o průměru necelých 11 m, umístěná při severozápadním nároží hradu nad přístupovou cestou, jež byla vetknuta do severní hradby **[176]**. Dosud se zachovalo jen její přízemí a spodní část prvního patra. Zdivo věže dosahuje do výšky 7,3 m, původně mohla být vysoká kolem 25 m.[792] Vnitřní dutina v úrovni přízemí měla průměr 2,7 m a dochovala se částečně i kopulová klenba. V přízemí se nachází jediný zajímavý detail, a to úzká chodbička v síle zdi se stoupajícími schody, jež vede k tajné schráně umístěné pod podlahou[793] Podobné schrány byly nalezeny i jinde, např. v Dobronicích,[794] Velešíně[795] nebo slezském Kaltnštejně.[796] Dle jiné interpretace šlo o prevét, dutina věže tedy mohla být využívána jako vězení.[797]

Obr. 176. Vízmburk, jádro hradu od severovýchodu

S věží pravděpodobně souvisí také nález kamenického článku s vytesaným stylizovaným drakem, který je zakousnut do okoseného hranolového kvádru, jehož tělo vyčnívá do prostoru **[181]**. K čemu tento díl sloužil, nevíme.[798]

Oválný půdorys jádra hradu byl opevněn mohutnou téměř 2,5 m širokou hradbou. Její dochovaná výše je různá, na severní straně relikt dosahuje 8 m výšky, zatímco na zbylých stranách se výška pohybuje kolem 5 m. Brána se nachází při jižním konci západní hradby, tedy téměř v zadní části hradu. V závěrečné fázi existence hradu zde byla prostá kulisová brána, z níž se dochoval především prošlapaný práh a části boční špalety průjezdu i boční zděné pilířky, jež nahrazovaly ostění. Původně zde snad stála brána vysunutá do parkánu, jejíž čelo bylo otočeno proti přístupové cestě k severu.[799]

Branou se vstupovalo na nevelké obdélné nádvoří, které bylo v konečné fázi existence hradu obestavěno ze čtyř stran, nacházela se zde také studna **[177, 178]**. Plocha nádvoří byla dlážděna říčnými kameny. Na jižní a východní straně se nacházel palác na půdoryse písmene L, vepsaný do oválné obvodové hradby, při západní straně se nacházela obytná budova a na severu vedle věže vznikla černá kuchyně se zděným polygonálním dýmníkem.

Palác byl bezpochyby nejnáročnější stavbou hradu a vznikl poměrně složitým stavebním vývojem nejspíše ve třech stavebních etapách ve 13. století a s druhotnými zásahy v průběhu 14. století. Jižní a jihovýchodní část paláce byla vystavěna tak, že byla k paláci přiložena na spáru a původní hradba byla navíc zesílena přizdívkou. Podsklepený palác zahrnuje tři prostory, přístupné po schodech umístěných v jihovýchodním koutě nádvoří. Schody vedou do největšího prostoru pod jižním křídlem a zboku schodiště je přístupný i východní sklep. Zachovaly se zde jednoduché hrotité portály s okosenou hranou z červeného pískovce. Větrání zajišťovaly průduchy do nádvoří.

Ve zvýšeném přízemí jižního křídla se nacházel poměrně velký lichoběžný sál, přístupný jen z nádvoří nejspíše po dřevěném schodišti **[179]**. Osvětlení zajišťovala dvě velká okna

Obr. 177. Vízmburk, hradní nádvoří od jihu

Obr. 178. Vízmburk, hradní nádvoří od severu

Obr. 179. Vízmburk, relikty klenutého sálu v jižní části jádra hradu

z nádvoří s bočními sedátky. Prostor byl zaklenutý dvěma poli křížové žebrové klenby, jež spočívala na konzolách **[180]**. Část konzol byla v době nálezu ještě osazena ve zdi. V rozích se nacházely jehlancové konzoly s výraznou krycí deskou, jehlancová konzola umístěná ve středu jižní stěny byla o něco robustnější, ale složitěji provedená. Zachoval se i náběh klenby se štítky a nalezena byla řada robustních hranolových žeber s okosenou hranou, včetně jednoho svorníku s jednoduchým čtyřlístkem. V sálu nebyly nalezeny zbytky po vytápění a nejspíše se zde používal vyhřívací koš, jak na to poukazuje vypálené místo na dlažbě zhruba uprostřed místnosti.[800] Nad sálem se nacházela ještě jedna plochostropá místnost, vytápěná kachlovými kamny. Její součástí bylo i velké kružbové okno s trojlistem ve vrcholu, jehož ostění bylo nalezeno na nádvoří.[801]

V jihovýchodní části v úrovni zvýšeného přízemí se nacházely dvě místnosti. Obě byly zaklenuty valenou klenbou a vstupovalo se do nich z pavlače. V jižní místnosti byla nalezena podlaha z kamenných kvádrů a v severní byla dřevěná podlaha, nejspíše se zde nenacházela okna. Je tedy pravděpodobné, že šlo o skladovací prostory. V. Razím sem nadto zvažuje umístění pece teplovzdušného vytápění.[802] Obytné a reprezentativní prostory se nacházely o patro výše. Podle nálezů hranolových žeber, svorníků a klenebních hlavic je zřejmé, že se zde nacházel sál s klenbou o délce asi tří klenebních polí, který ale zasahoval až do východního křídla.[803] Nalezené články kleneb jsou jiného charakteru než z jižního křídla. Klenební hlavice mají kalichový tvar, v dolní části jsou opásány prstencem a pokryty výrazně stylizovaným rostlinným dekorem, jedna z hlavic je bez výzdobného motivu. Zachovaly se i dvě výrazné houbovitě podvinuté polygonální krycí desky, z nichž jedna je opět opatřena listovým dekorem. Hlavice spočívaly na zkrácených příporách. I zde byla klenba opatřena hranolovými žebry s okosenou hranou, které jsou ale o něco štíhlejší než v sále jižního křídla. Nalezeny zde byly také tři svorníky, jeden zdobený akantovým terčíkem, na druhém byl štít (v době nálezu prý byl na něm patrný slabě vyrytý znak třmene)

Obr. 180 (vlevo). Vízmburk, klenební konzola a náběh klenby v sálu v jižní části jádra hradu
Obr. 181 (vpravo). Vízmburk, blíže neurčený kamenický článek zobrazující draka

a třetí svorník měl podobu prostého kříže.[804] K tomuto sálu nejspíše patřily relikty druhého velkého kružbového okna.[805]

Východní křídlo je od jižní části paláce odděleno dobře patrnou spárou. Na rozdíl od jižní části paláce zde nejsou sklepy, takže přízemí paláce se nachází přibližně v úrovni nádvoří. Nádvorní zeď dosahuje šířky 1,4 m a byla vystavěna najednou. Prostor východního křídla je rozdělen dvěma příčkami na tři nestejně velké prostory, přístupné z nádvoří, na straně k nádvoří jsou také drobná okénka. Velmi zajímavý detail pak představují tři vysoká okna v obvodové hradbě, umístěná ve stejných rozestupech, z nichž jedno bylo druhotně zazděno a nedaleko něj se nachází dělící příčka. Ve vztahu k místnostem jsou pak okna rozmístěna asymetricky. Je tedy zřejmé, že okna patří do starší stavební fáze. Z prvního patra východního křídla se dochovaly jen nevysoké obvodové zdi. Podlahy zde byly asi o 1 m výše než v jižní části paláce a nacházely se zde dvě místnosti přístupné z pavlače, osvětlené z nádvoří okny. Nacházely se zde plochostropé stropy a byly zde zjištěny zbytky požáru. Z jedné z těchto místností nejspíše pochází ostění dvouosého sdruženého okna, na kterém je vytesáno znamení třmene.

V průběhu výzkumu byla v paláci nalezena ještě řada dalších architektonických detailů, které ale nejsou přesně lokalizovány, jako je ostění okna s vnitřním křížem ze 14. století, funkci mnoha článků dnes neznáme. Z tohoto souboru zaujme také nález dlaždic s průduchem, který patřil teplovzdušnému vytápění některé z místností východního či jihovýchodního křídla.[806]

Západní křídlo je užší a nejspíše bylo jen jednopatrové. Je zřejmé, že jeho současná podoba je výsledkem dvou stavebních etap, přičemž nejstarší je střední část. Následně byl objekt rozšířen a v další etapě také podsklepen. Severní stranu nevelkého nádvoří zaujímala černá kuchyně s charakteristickým osmibokým zděným komínem, spočívajícím na pasech. Uvnitř se nacházelo vyvýšené zděné topeniště. V průběhu 14. století byl k severní hradbě v parkánu dodatečně přiložen zděný objekt patřící nejspíše kovárně, popřípadě černé kuchyni, nevyužívaný již nějakou dobu před zánikem hradu.[807]

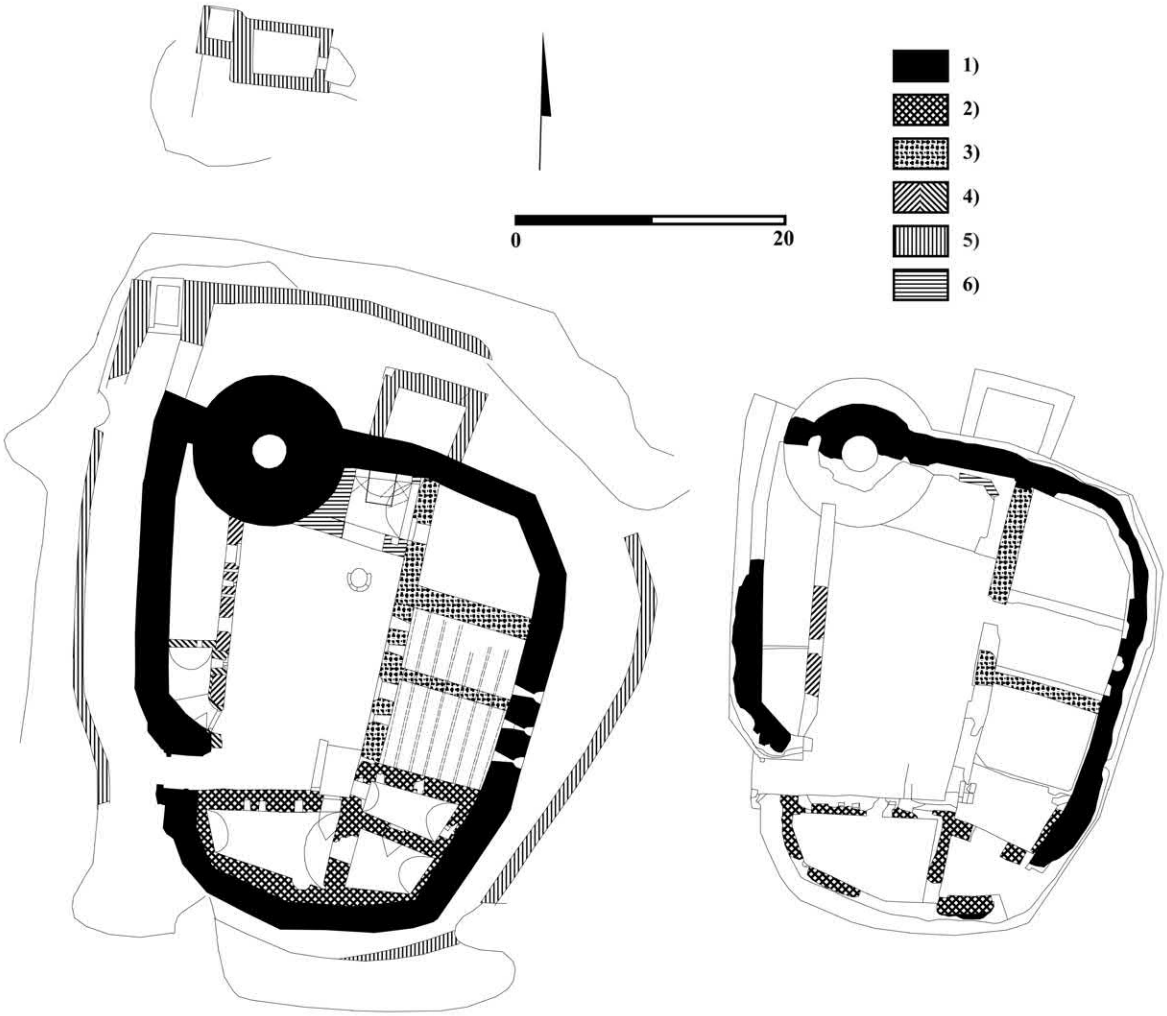

Obr. 182. Vízmburk, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo I. první fáze, 2) zdivo II. fáze, 3) zdivo III. fáze, 4) zdivo IV. a V. fáze, 5) opevnění parkánu a předhradí ze 13. nebo 14. století, 6) zdivo 15. století

Takto vypadal ve zkratce Vízmburk krátce před svým zánikem v 15. století. Nicméně je zřejmé, že tento stav je výsledkem postupného stavebního vývoje, a nikoliv záměrné a plánované nápodoby královských hradů, jak si to představoval T. Durdík.[808] Jako nejstarší se samozřejmě jeví stavba válcové věže a obvodové hradby, již původně nejspíš zakončovalo cimbuří. Součástí prvotního záměru měl být palác přiložený k východní hradbě, jak o tom svědčí nález tří štíhlých větracích okének v obvodové hradbě. Je však zjevné, že tento palác buď vůbec nebyl vystavěn, protože záhy došlo ke změně stavebního plánu, nebo byl později odstraněn, což je pravděpodobnější. Nejspíše tedy šlo o patrový objekt, který svou výškou asi přesahoval obvodovou hradbu s cimbuřím. V této etapě Vízmburk patřil k méně obvyklé variantě hradů bergfritového typu s mohutnou a nejspíše i poměrně vysokou obvodovou hradbou, k níž jsou přiloženy další stavby, jako např. palác. Je možné, že hradební ochoz byl průchozí a palác jej převyšoval jen střechou. S podobnou dispozicí se setkáme například na bezejmenném hradě stojícím nedaleko Barda Śląskieho na hranicích Kladska, na Rychlebech nebo na Kaltenštejně.[809] Ve druhé etapě bylo vystavěno jižní a jihovýchodní křídlo s klenutým sálem, který v této etapě můžeme označit za hlavní sál. V další fázi pak byl nahrazen nejstarší palác na východní straně a také bylo vystavěno druhé patro nad jižním a jihovýchodním křídlem. Palác se tedy postupně rozrůstal kolem nevelkého nádvoří

Obr. 183. Červená Hora, relikt obvodové hradby na jižní straně jádra hradu. Foto autor 2014

a rostl i do výšky. Tomu odpovídají i nalezené kamenické články, které netvoří ucelenou skupinu, což je patrné zvláště na klenbách z jižního křídla a velkého sálu v prvním patře jihovýchodního křídla. Ještě ve 13. století bylo vystavěno západní křídlo, později rozšířené. Nejdříve z konce 13. století nebo ze 14. století pocházejí obě vstupní brány s kolíbkovými padacími mosty,[810] s nimiž nejspíše souvisí i přilehlé parkánové opevnění. Dodatečně vznikl také objekt tzv. kovárny, který na takto exponovaném místě mohl existovat jen v relativně klidných časech, v úvahu tedy připadá pokročilejší 14. století, jeho zánik by pak přirozeně souvisel s válečným nebezpečím, jež rostlo na počátku 15. století. Nejmladší částí hradu je hradní kuchyně. V době husitských válek proběhla přestavba brány v obvodové hradbě jádra hradu a je možné uvažovat o zlepšování vnějšího valového opevnění. Velkou otázkou zůstává provenience stylové podoby architektonických článků, která je od počátku srovnávána jen s nedalekým klášterem v Polici nad Teplou.

V jižním sousedství Vízmburka se nacházejí zříceniny hradu **Červená Hora**,[811] který vystavěl Sezema, mladší bratr Tasa **[183]**. Sezema v devadesátých letech 13. století zastával úřad nejvyššího zemského sudí a užíval predikát z Červené Hory.[812] Hrad byl založen na protáhlém hřbetu nad meandrem řeky Úpy. Hřbet v nejužším místě přetíná dvojice mohutných šíjových příkopů, jež ohraničují jednu část hradu či tvoří menší předhradí. Za druhým příkopem se nacházel vlastní hrad, vystavěný na protáhlém obdélném půdoryse. V jeho středu jsou patrné relikty zhruba čtvercového jádra hradu s obdélnou nejspíše dvouprostorovou

budovou, vystavěnou při východní straně příčně k ose ostrohu, již můžeme považovat za palác, a válcovou věží při jihozápadním nároží. Přední níže položená část hradu mezi jádrem hradu a druhým příkopem byla opevněna hradbou a nejsou zde patrné relikty další zástavby. Podobně byla řešena i o něco větší níže položená zadní část nad koncem výběžku. Hrad byl navíc ve svahu na západě opevněn i příkopem a valem.

S tímto rodem souvisí také vznik hradu Rýzmburku (okr. Náchod) a snad i Střmenu (okr. Náchod). Oba hrady jsou nicméně doloženy až na počátku 14. století.

Košumberk a Komárka

Koncem 13. století byl vystavěn **Košumberk** (okr. Chrudim).[813] Prvním známým vlastníkem byl Ojíř z Košumberka, zmiňovaný k roku 1318 (*Hoyerio de Coznwerch*).[814] Jeho manželka se již jako vdova o Košumberk musela soudit s Bohunkem z Pfaffenthalu, který hrad neoprávněně obsadil. Spor rozhodl Jan Lucemburský ve prospěch vdovy, ale zmíněný rozsudek se zachoval pouze ve formulářové sbírce a není datován.[815] V jiných pramenech se s Ojířem již nesetkáváme. Znovu je hrad doložen až v druhé polovině 14. století. Vznik hradu do doby končícího 13. století datují archeologické nálezy.[816]

Hrad byl vystavěn na vrcholu návrší nad údolím říčky Novohradky nedaleko městečka Luže **[184]**. V nejstarší stavební etapě šlo o hrad s plášťovou zdí, jejíž spodní partie se dochovaly ve velmi dobrém stavu. Vstup do nevelkého oválného jádra zajišťovala hranolová věž umístěná na jihovýchodní straně **[185]**. Uvnitř se nacházela nepříliš rozsáhlá zděná zástavba, přiložená k jihozápadnímu obvodu plášťové hradby. Na počátku 14. století byl do středu nádvoří vestavěn objekt s poměrně slabými zdmi, který snad můžeme považovat za obytnou věž nebo věžový palác. Při jeho stavbě bylo použito dřevo smýcené roku 1307.[817] Mladší stavební úpravy probíhaly následně především v předhradí. Přestavováno bylo ale i jádro objektu.

V těsném sousedství Košumberku, na protějším svahu údolí říčky Novohradky, se nachází relikt hradu dnes zvaného **Komárka** nebo také podle sousední vsi Zdislav (okr. Chrudim).[818] Písemně lokalita zmíněná není, ale sousední ves Zdislav se připomíná snad již k roku 1073 (falzum z první poloviny 12. století).[819] Povrchový sběr archeologického materiálu dokládá existenci hradu již v první polovině 13. století, a byla proto také naznačena hypotéza, že by se mohlo jednat o staršího předchůdce sousedního Košumberku.[820] Tomu by odpovídalo také to, že sousední ves Zdislav je doložena ve 14. století jako součást panství patřící ke Košumberku.[821] Z hradu ale pochází také nález výrazně starších denárů Vratislava II. z 11. století, které ale s existencí hradu pravděpodobně přímo nesouvisí.[822]

Podoba hradu dává tušit, že máme před sebou další z raných dřevo-hlinitých hradů. Pro stavbu byla vybrána poměrně prudce klesající ostrožna nad říčkou Novohradkou, kterou přeťala dvojice příkopů, vedených v oblouku, mezi kterými se nachází val. Vlastní hrad byl opevněn rovněž valem. Obytná zástavba se nacházela na konci ostrožny. Zde byly nalezeny základy dvouprostorové zděné budovy a byly zde pozorovány kusy vypálené mazaniny. Hrad zanikl pravděpodobně v důsledku požáru.[823] Pro lepší zhodnocení této zajímavé lokality by zde bylo vhodné provést podrobnější archeologický výzkum.

Drslavické hrady pod Orlickými horami

V druhé polovině 13. století nebo na jeho sklonku pod Orlickými horami vznikly dva hrady, a to Litice nad Orlicí a Potštejn. Jejich stavebníkem byli Drslavici, kteří ve 13. století kolonizovali okolní krajinu.[824] Hrady byly zjevně pojmenovány podle rodových sídel na jižním Plzeňsku. Obě lokality dále spojuje, že jsou písemně doloženy až velmi pozdně, a také to, že byly v průběhu 14. století výrazně přestavěny.

Obr. 184. Košumberk, letecký pohled na hrad od severozápadu

Obr. 185. Košumberk, jádro hradu s vstupní branskou věží, pohled od východu. Foto autor 2024

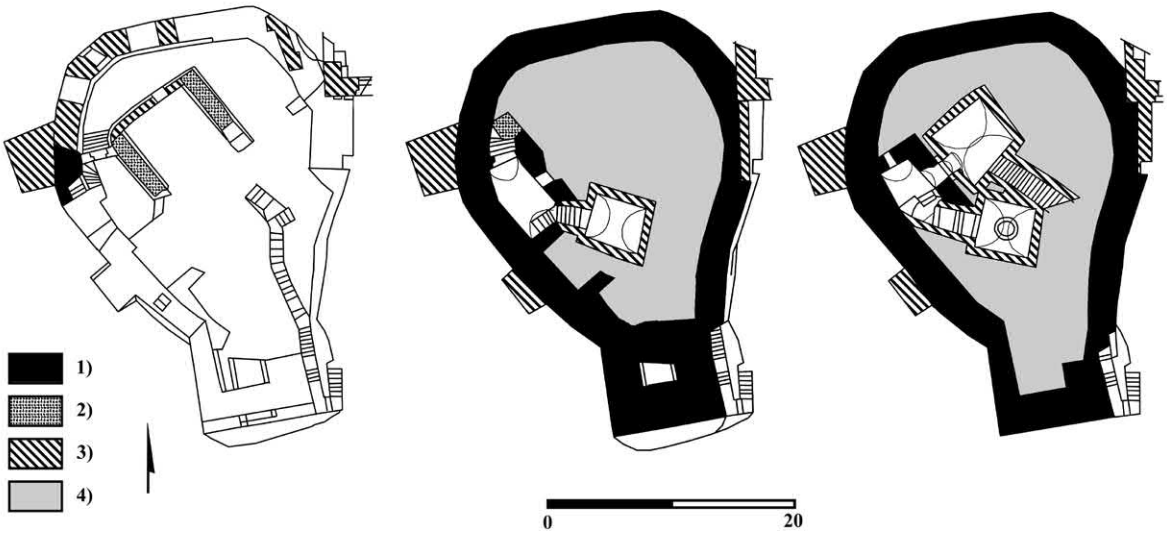

Obr. 186. Košumberk, půdorys hradu v úrovni terénu, první a druhé úrovně sklepů. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo pravděpodobně ze 13. století, 4) zdivo 16. století, 4) terén

Obr. 187. Skuhrov, celkový pohled na jádro hradu od severu

Litice nad Orlicí (okr. Ústí nad Orlicí)[825] vstoupily do písemných pramenů roku 1304, kdy Půta z Potštejna vyměnil svou polovinu hradu s Václavem II. za Velký Bor v jihozápadních Čechách.[826] Panovník neznámým způsobem získal také druhou část. K roku 1316 jsou Litice doloženy v majetku Jindřicha mladšího z Lipé, který jej získal v neklidných dobách po vymření Přemyslovců, snad jako zástavu od Jana Lucemburského, nebo ještě dříve.[827] Později Karel IV. ve svém životopise uvedl, že Litice byly jedním z hradů, které po svém návratu do Čech roku 1333 vykoupil.[828] Nicméně je ještě před polovinou 14. století prodal pánům z Lichtenburka. Někdy na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Litice koupili páni z Kunštátu a Poděbrad, kteří jej nechali výrazně přestavět.[829] Původní hrad ze 13. století prakticky zanikl. Při menším archeologickém výzkumu na nádvoří hradu při jižním paláci byly z původního hradu nalezeny základy zdi a nároží,[830] ale vzhledem k minimálnímu rozsahu výzkumu neznáme původní dispozici.

Podobně nejisté jsou také počátky druhého drslavického hradu **Potštejn** (okr. Rychnov nad Kněžnou).[831] Poprvé je hrad snad doložen k roku 1287 jako sídlo Půty „*de Bothenstein*“.[832] Na počátku 14. století byl hrad v majetku Procka z Potštejna, syna Půty z Potštejna, který byl roku 1311 zavražděn v Praze. Jeho syn Mikuláš z Potštejna z vraždy obvinil Peregrina Puše, jehož s pomocí Oldřicha z Brandýsa a dalších zavraždil. Následně byl uvězněn a roku 1312 souzen. Vzhledem k tomu, že se mu nepodařilo prokázat, že jeho otce nechal zabít zmíněný Peregrin, tak musel zaplatit vysoké odškodné.[833] Později se Mikuláš začal věnovat loupežím, a tak hrad roku 1339 obléhal a dobyl Karel IV.[834] Karel IV. Potštejn zkonfiskoval a později kolem poloviny padesátých let 14. století jej nechal znovu vystavět. Podobu původního hradu neznáme.

Koncem 13. století vznikl také hrad **Skuhrov** (okr. Rychnov nad Kněžnou).[835] V nejranější zmínce Skuhrova v Dalimilově kronice je uveden jistý Mutina Skuhrovský, který se kolem roku 1280 údajně zapojil do odboje proti oddílům Oty Braniborského spolu s dalšími pány.[836] Mutina pocházel z rodu Drslaviců a je předkem pánů z Dobrušky a Opočna.[837] Zda skutečně

byl on stavebníkem hradu, není ale jisté. Na počátku 14. století byl totiž v majetku pánů z Meziříčí, konkrétně Tase, který se po Skuhrově poprvé píše roku 1303 a v majetku rodu se následně udržel až do pozdního 14. století.[838] Hrad pravděpodobně zanikl ve druhé polovině 15. století.

Hrad se dochoval v podobě dobře čitelného terénního reliktu a šlo o dvojdílnou dispozici, jež se tyčila na ostrožně nad říčkou Bělou. Obdélné jádro hradu bylo situováno na konci ostrohu **[187]**. Po obvodu jsou patrné relikty poměrně mohutné obvodové hradby, k níž na delší východní a kratší jižní straně přiléhala zástavba. Případné relikty věže dnes nejsou patrné, pravděpodobně tak mohlo jít o hrad s plášťovou zdí nebo o některou z jiných forem úsporné bezvěžové dispozice, např. hradu s palácem jako hlavní obytnou a obranou budovou.[839]

Výše zmíněný Mutina pravděpodobně sídlil v Dobrušce nebo v jejím okolí. Problematika existence tohoto panského sídla je poměrně komplikovaná. Zvažováno je, zda by oním původním sídlem mohl být hrad v Dobřanech, v Cháborech, nebo zaniklá lokalita v samotné Dobrušce, kterou se badatelé snaží identifikovat hned na několika místech.[840] Později si potomci Mutiny vystavili hrad v Opočně.[841]

Hrady Švabeniců, pánů z Drnholce a pánů z Lomnice

Ve východních Čechách se setkáme s poměrně intenzivním působením několika rodů přišlých z Moravy, a to nikoliv v rámci běžného překračování zemské hranice. Šlo především o Švábenice na Trutnovsku,[842] pod Orlickými horami pak najdeme pány z Drnholce a kolem roku 1300 přišli také páni z Lomnice.[843]

Švábenice ve východních Čechách nacházíme již roku 1241, kdy je zde doložen Idík, také jeho bratr Milíč se synem Častou, kteří jsou uvedeni jako svědci listiny vydané v Hradci Králové.[844] Později zde působil především Idík, který sídlil v Úpě, tedy na území dnešního Trutnova, v původní předlokační vsi v městské části Horní Staré Město. V jeho blízkosti Idík založil nové osídlení, z kterého později vznikl Trutnov. Poprvé je nové osídlení doloženo k roku 1260 jako „*Úpa druhá*“. Současně Idík používal predikát z Úpy.[845] Jeho sídlo se snad nacházelo právě v této staré předlokační vsi, jižně od kostela sv. Václava. V 17. století je tato ves nazývána také jako „Burgstädl“, tedy hradiště. Sídlo zaniklo asi již kolem roku 1800.[846]

Současně ale musíme připustit, že Idíkův predikát se mohl vázat již k „druhé Úpě“ čili k nově založenému **Trutnovu** (okr. Trutnov).[847] Zde se nachází hrad, který je poprvé výslovně zmiňovaný až k roku 1318.[848] Dějiny bádání výrazně ovlivnila zpráva z Neplachovy kroniky, že Přemysl Otakar II. roku 1277 odevzdal „*krajinu loketskou, trutnovskou a kladskou Němcům*“.[849] Tato pozdní a nejistá informace vedla T. Durdíka k úvahám o královském původu hradu, který spojoval s Václavem II.[850] Švabenicové o Trutnov nakonec skutečně přišli, ale až na přelomu století či krátce předtím za vlády Václava II.[851] Dne 6. ledna roku 1301 Václav II. vystupuje již jako vlastník Trutnova.[852] Důvody odejmutí větší části východočeských majetků nejsou zcela jasné.[853]

Poznání hradu velmi komplikuje stav dochování. Hrad totiž prošel velmi složitým stavebním vývojem, který završila přestavba na zámek. I přesto je zřejmé, že šlo o nevelký objekt, vystavěný na hraně terénu na okraji nově zakládaného města. V současnosti registrujeme středověké zdivo pouze v severním traktu čtyřkřídlého zámku, jež stojí na hraně terénu a má složitější půdorys. Zdivo této budovy, nejspíše paláce, je v úrovni suterénu odhalené **[188]**. Jde o lomové zdivo vytvořené z větších kusů, místy kladených do řádek. Nároží je armováno velkými tesanými kvádry, rovněž v základech je kvádrové zdivo. Celkový charakter zdiva nevylučuje datování do druhé poloviny 13. století. K východní zdi této budovy navazuje zeď s mírně odlišnou strukturou zdiva, na jejímž východním konci vystupuje plochý rizalit. Také k jihozápadnímu nároží téže budovy přiléhá zeď s podobnou strukturou. Obě zdi jsou nejspíše středověké, ale zjevně mladší. Zmíněný rizalit na severní straně by mohl souviset s budovou východního křídla.

Obr. 188. Trutnov, jádro hradu dnes přestavěné na zámek, pohled od severozápadu

Dále z mladších písemných pramenů víme, že zde snad byla věž. Tu alespoň zmiňuje J. F. Beckovský ve své popisu hradu, respektive v pověsti o počátcích města, jež spojuje s Něslavem, dvořanem polského krále údajně žijícího v době knížete Jaromíra, který odsud měl loupit a měl se usadit „*na tom mijstě, kde nyní trutnovský zámek pustý stojí*“. Jeho lidé na jeho příkaz zde vystavěli „*z kamene i dříví čtverhrannou a dosti prostrannou i vysokou baštu*“, tedy věž.[854] Popis ovšem nemusí vycházet ze skutečnosti. Kde by tato věž měla stát, není zcela zřejmé – je možné, že šlo o literární fikci. Hradní areál je zobrazen poprvé až na vedutě F. B. Wernera z doby kolem roku 1740, která ale není příliš věrným zobrazením tehdejšího stavu. Mladší a věrnější veduty, jako např. veduta o J. Otta z roku 1790, již zobrazují současný stav. V 16. století byl hrad výrazně renesančně přestavěn, ale roku 1647 vyhořel. K obnově zámku došlo v 18. století, znovu byl upravován v polovině 19. století.

Je možné, že šlo o menší městský hrad, který mohl být velmi podobný hradu Bavorů ze Strakonic v Horažďovicích. Otázkou je existence věže. Oba hrady spojují také malé rozměry a pravidelné staveniště.

S působením Švábeniců ve východních Čechách souvisí také hrad **Orlík / Saldenstein** (okr. Ústí nad Orlicí) **[189]**.[855] Hrad se po dobu své existence připomíná jen jednou, a to roku 1311, kdy právě zde Perchta, manželka Vítka ze Švábenic, vydala listinu.[856] Následně panství získali zderazští křížovníci a hrad poté pravděpodobně zanikl. Doba vzniku hradu je obvykle kladena na přelom 13. a 14. století, ale archeologický výzkum zde neproběhl.

Pro stavbu hradu byla vybrána vysoká ostrožna nad Tichou Orlicí, v dohledové vzdálenosti od sousedního hradu Brandýsa nad Orlicí, jenž se nachází na protější straně údolí. Ruina hradu se zachovala v podobě poměrně dobře čitelného terénního reliéfu, byť konec ostrohu byl poškozen stavbou vodojemu. Předhradí dvojdílného areálu hradu je dnes narušeno zemědělským využitím a dochoval se zde jen relikt šíjového příkopu. Přibližně trojúhelné jádro hradu zaujalo konec ostrohu a od ostrožny jej odděloval šíjový příkop. V jihovýchodním

Obr. 189. Orlík, šíjový příkop před hradem

nároží registrujeme nad šíjovým příkopem pozůstatky, které snad patřily bráně nebo věži, od níž se k severu táhla čelní hradba, jež se zhruba uprostřed ostrožny lomila k severozápadu. Na severní straně jádra hradu nad údolím Orlice jsou patrné relikty rozměrné budovy, snad paláce. Menší budova se nacházela také na opačné jižní straně. Konec ostrohu byl poškozen stavbou vodárny, ale zvažuje se zde existence věže. Jádro hradu bylo po obvodu opevněno i parkánovou hradbou, která se nacházela ve svahu.

Na území, které kolonizovali Švábenicové se nachází také několik méně významných hrádků a opevněných lokalit. Především jde o **Rechenburk** (okr. Trutnov), **Hrad u Horních Vlčic** (okr. Trutnov) a snad také **Bolkov** (okr. Trutnov), jež můžeme charakterizovat jako strážné objekty nebo tzv. kolonizační provizoria.

Dalším z moravských rodů působících pod Orlickými horami byli páni z Drnholce. Jde o odnož významného a již ve 13. století značně rozvětveného rodu, který spojoval erb dvou stříbrných leken na červeném poli. Jednotlivé větve působily na Moravě i v Čechách, vztah mezi nimi není zcela zřejmý. Páni z Drnholce ovšem do východních Čech zcela jistě přišli z jižní Moravy.

Centrem jejich kolonizačního úsilí byl **Rychnov nad Kněžnou** (okr. Rychnov nad Kněžnou),[857] kde vznikl hrad. Jeho stavebník královský podkomoří Heřman z Drnholce jej poprvé užil v predikátu roku 1257.[858] Následně se často objevoval jako svědek v řadě listin až do roku 1267, poté již není v písemných pramenech zmiňován.[859] Jeho potomci vlastnili Rychnov až do konce 15. století. Hrad bohužel zcela zanikl a nahradil jej dnešní zámek. Kde se hrad nacházel ovšem není zcela zřejmé.[860]

Východně od Rychnova ve vsi Liberk se nachází **Rychmburk** (okr. Rychnov nad Kněžnou) **[190]**.[861] Vznik hradu spadá do přelomu 13. a 14. století. Poprvé je hrad doložen k roku 1310 v predikátu Viléma z Rychmburku,[862] který patřil k pánům z Drnholce. Jeho potomci zde sídlili až do druhé poloviny 14. století. Hrad zanikl roku 1457 při vojenské výpravě Jiřího z Poděbrad

Obr. 190. Rychmburk, pohled na jádro hradu přes šíjový příkop

proti Janovi Koldovi ml. ze Žampachu. Zaniklý hrad byl následně připojen k litickému panství.[863] Pro stavbu hradu dvojdílné dispozice byla vybrána protáhlá ostrožna. Areál hradu se dochoval jen v podobě terénního reliktu. Jeho jádro bohužel není příliš dobře čitelné.

Brandýs nad Orlicí

V druhé polovině 13. století vznikl hrad Brandýs nad Orlicí (Ústí nad Orlicí).[864] Hrad je poprvé doložen k roku 1274 v predikátu bratří Gintera a Jindřicha „*de Brandeyz*".[865] Jindřich je zmiňován i v letech 1289 a 1297.[866] Poté je Brandýs doložen v predikátu Oldřicha poprvé zmíněného roku 1303.[867] Později za bezvládí po vymření Přemyslovců se Oldřich přidal na stranu Jindřicha Korutanského a s dalšími šlechtici plenil statky zbraslavského kláštera v Lanškrouně a okolí, a to i přesto, že mu klášter platil jisté „výpalné".[868] Oldřich se zapletl také do vraždy staroměstského měšťana Pelegrina Puše, za což byl roku 1312 odsouzen k pouti ke sv. Jakubu.[869] Naposledy je doložen k roku 1323.[870]

Hrad se následně na nějakou dobu ztratil z pozornosti písemných pramenů a kolem poloviny 14. století jej vlastnili páni z Boskovic. Hrad zanikl na přelomu 16. a 17. století a roku 1632 je již zmiňován jako pustý.[871]

Zmíněné bratry Gintera a Jindřicha z Brandýsa sice poprvé najdeme v kruhu olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku, ale šlo o saské šlechtice. Později se objevovali na dvoře Václava II. Východočeská panství navíc mohli i vyženit, takže jejich působení ve východních Čechách nemůžeme jednoznačně spojovat s působením moravské šlechty.[872]

Hrad se nachází na konci protáhlé ostrožny nad soutokem Dolenského potoka a Tiché Orlice. Z trojdílného areálu hradu a jeho zástavby se dochovaly dnes ne již zcela dobře čitelné ruiny. Je také zřejmé, že hrad prošel stavebním vývojem, který ale vzhledem k dochování

Obr. 191. Brandýs nad Orlicí, západní část jádra hradu

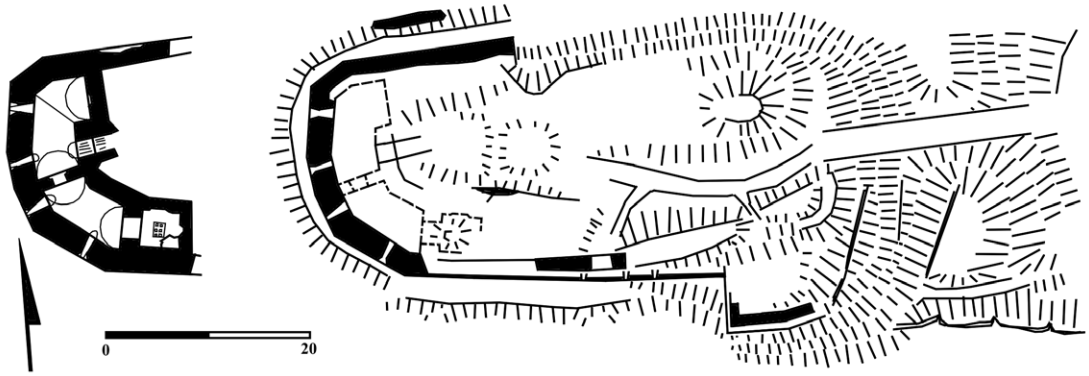

Obr. 192. Brandýs nad Orlicí, půdorys hradu

a také stavu našeho poznání, není úplně zřejmý. Předhradí byla zcela jistě upravována, v čele druhého předhradí se nachází pozdně gotická štítová zeď.

Z nejstarší fáze hradu z druhé poloviny 13. století pochází jeho jádro situované na konci ostrohu. V severovýchodním nároží nad šíjovým příkopem se nachází suťový kužel, který by snad mohl patřit věži (zvažována je zde existence bergfritu).[873] Obvod hradu byl opevněn mohutnou hradbou místy širokou až 2,5 m a také parkánovou hradbou, která jádro hradu obíhala ve vzdálenosti zhruba 4 m.

Polygonální konec jádra vyplňoval palác **[191]**, který pokračoval také na jižní straně. Pod celým palácem se nacházely suterénní prostory, jež se dochovaly především v západní části.

Obr. 193. Žampach, pohled na jádro hradu přes šíjový příkop

Zde najdeme dva propojené prostory klenuté valenou klenbou. Severní byl přístupný klesajícím schodištěm z prostoru vnitřního nádvoří. Oba prostory byly opatřeny vždy dvěma štíhlými štěrbinovými okénky. Suterény pod jižním křídlem jsou sice až na kratší úsek zasypány, ale o jejich existenci svědčí pět střílnových okének v jižní hradbě. Zmíněná kratší část jižního suterénu obsahuje relikty teplovzdušného vytápění.[874] O podobě a nadzemní části paláce zatím mnoho nevíme. Nicméně je evidentní, že byl palác v polovině 16. století opraven a rozšířen o jižní rizalit.[875]

Provést typologickou klasifikace hradu je za současného stavu poznání poněkud obtížné. Výše zmíněný suťový kužel totiž nevypadá jako pozůstatek bergfritu. V úvahu tak musíme vzít i varianty hradu bez velké věže.

Žampach a Kyšperk

Někdy na přelomu 13. a 14. století vznikl hrad **Žampach** (okr. Ústí nad Orlicí).[876] Hrad založil méně významný lokální rod, který měl v erbu loveckou trubku a později užíval predikát ze Žampachu.[877] Předkem tohoto rodu byl jistý Petráň či „*Beltrám s trúbú Zebínský*“, zmiňovaný Dalimilovou kronikou.[878] Jeho sídlem byla jakási lokalita Zebín, která je podle J. V. Šimáka snad totožná s některým hradem v okolí Chocně (v úvahu připadá Hlavačov nebo Zítkov), což ale T. Durdík odmítl.[879] Nejpozději roku 1289 ovšem panovník odejmul nebo vyměnil toto panství a jako náhradu poskytl Žampach, kde následně vznikl hrad.[880] Hrad je poprvé zmíněn roku 1308 v predikátu Oldřicha ze Žampachu, který podle Zbraslavské kroniky napadal s další lokální šlechtou klášterní majetky v okolí Lanškrouna, Ústí nad Orlicí a Třebové.[881] Nejpozději roku 1324 polovinou hradu disponoval Jan Lucemburský, jenž jej jako léno udělil Jindřichovi mladšímu z Lipé.[882] Druhou polovinu získal Jan až roku 1341.[883] Krátce po roce

Obr. 194. Žampach, relikty paláce ve východní části jádra hradu

Obr. 195. Kyšperk, pohled na hrad od severozápadu

1346 přešel hrad na Jana ze Smojna řečeného Pancíř, který se později stal obávaným loupeživým rytířem, Karel IV. roku 1356 proto hrad dobyl a Jana nechal pověsit.[884] Následně Karel IV. daroval Žampach Čenkovi z Potštejna[885] a v majetku tohoto rodu pak hrad zůstal až do 16. století. Hrad zanikl za třicetileté války.

Hrad s dvojdílnou dispozicí byl vystavěn na dominantním protáhlém vrchu. Hradní zástavba je zde dnes, až na menší úseky zdiva, patrná jen v terénním reliéfu. Vzhledem k poměrně dlouhé existenci hradu, který jistě prošel složitým stavebním vývojem, není původní podoba hradu za současného stavu našeho poznání zřejmá.

Jádro hradu, které ale není příliš dobře čitelné, pravděpodobně neobsahovalo velkou věž **[193]**. V samotném konci staveniště v nejchráněnější poloze registrujeme zbytky obdélného paláce **[194]**. Přízemí či suterén byl zaklenut dochovanou klenbou a vstupovalo se do něj z prostoru nádvoří. Jako zdivo byly použity pískovcové kvádry. Tyto relikty se ale jeví jako mladší stavební fáze, pravděpodobně pozdně gotická.

Ve stejnou dobu jako Žampach vznikl nedaleký hrad **Kyšperk** (okr. Ústí nad Orlicí) **[195]**.[886] Poprvé je písemně zmiňován roku 1308 v predikátu jistého Jeniše z Kyšperka, který podle Zbraslavské kroniky plenil klášterní zboží v okolí.[887] Páni z Kyšperka hrad vlastnili až do roku 1370, kdy odešli na Moravu a novými majiteli se zde stali páni z Potštejna a Žampachu. Hrad posléze přestal být udržován a zpustnul.

Stával jihozápadně od historického jádra Letohradu a pro jeho stavbu byl zvolen východní konec vysokého návrší Hradisko. Ruiny hradu byly v 18. století údajně poškozeny lámáním kamene a jejich jižní část stavbou trati v 19. století. Z jednodílného, nevelkého areálu hradu se dochovalo především vnější valové opevnění a příkop. Jedinou známkou zástavby by mohl být terénní relikt v západní části jádra, který F. Musil interpretuje jako pozůstatek věže.[888] Nevelký archeologický výzkum roku 2006 odhalil obvodovou kamennou hradbu pojenou z velké části na jíl. Nalezený archeologický materiál je datovatelný do počátku 14. století.[889]

Obr. 196. Homole, torzo bergfritu

Evidentně šlo o nenáročný hrad s převládajícím podílem dřevěných konstrukcí a zmíněné lámání kamene v 18. století je proto nutné vykládat spíše jako místní tradici, či je můžeme považovat jen za pokus F. A. Hebera vysvětlit absenci viditelných zděných konstrukcí.[890]

Homole

V Kladsku, které dnes již není součástí Čech, nevzniklo v průběhu 13. století mnoho šlechtických hradu. Většina hradní produkce zde spadá až do 14. století. Proto zde můžeme uvést jen hrad Homole (něm. též Hummel, Polsko, Dolnoslezské vojvodství, Okres Kladsko).[891] Jeho vznik býval někdy datován již do konce 13. století,[892] ale nešlo rozhodně o většinový názor. V úvahu totiž připadala i první polovina 14. století.[893] Nejnověji je hrad archeologicky datován do poslední třetiny 13. století.[894] Písemně je hrad doložen až velmi pozdně, poprvé až k roku 1366, kdy zde byla založena hradní kaple. V této době jej ale najdeme pod jménem „*Landfrede*“.[895] Hrad vystavěli pravděpodobně páni Panvicové, i když jméno hradu by spíše

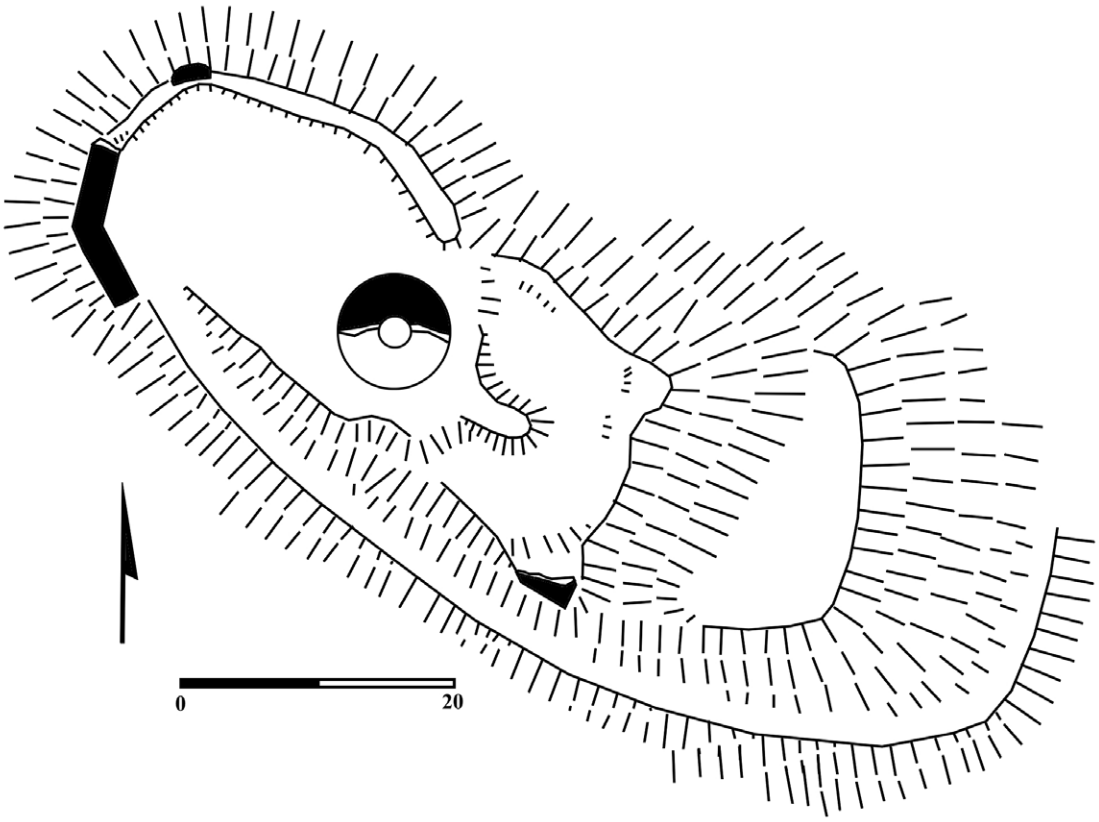

Obr. 197. Homole, půdorys hradu

odpovídalo královskému založení. Roku 1392 hrad koupil Jetřich z Janovic a následně se zde v rychlém sledu vystřídalo několik majitelů. Tehdy byl hrad součástí Královohradeckého kraje, ale roku 1477 byl převeden do Kladska.[896] K roku 1403 je poprvé zmiňováno jeho české jméno Homole.[897] Hrad zanikl kolem poloviny 16. století.[898]

Byl vystavěn na vrcholu dominantního kopce, který se tyčil nad stezkou vedoucí z Kladska do Náchoda. Přístupová cesta k hradu spirálovitě stoupala k vrcholu a do hradu vstupovala v jihozápadní části, kde se nacházelo opevněné předhradí. Vlastní jádro hradu s nepravidelným oválným tvarem bylo opevněno mohutnou obvodovou hradbou. Zhruba uprostřed se tyčil mohutný volně stojící válcový bergfrit, jenž se z poloviny dochoval v podobě vysokého torza **[196]**. Při nedávných úpravách hradu (2020–2021) a s tím spojeným archeologickým výzkumem byl zde odhalen břit věže.[899] Palác lze předpokládat západně od věže, ale jeho pozůstatky nejsou příliš zřetelné. Hrad byl krátce před svým zánikem zobrazen na vedutě z roku 1536 od Mathiase Gerunga v tzv. Würzburském albu. Bezpochyby šlo o hrad bergfritového typu.

Hrady na Čáslavsku a v Posázaví

Jižní okraj východních Čech tvoří větší část Čáslavského kraje, jenž se rozkládal v povodí říčky Doubravy, Sázavy a Želivky. Významné majetky zde držely kláštery, zvláště vilémovští benediktýni nebo želivští premonstráti. V povodí Sázavy, které můžeme považovat spíše za pokračování středních Čech, se nachází několik drobnějších panství s hrady v Ledči nad Sázavou, Chřenovicích, Chlumu a Zruči nad Sázavou. Na hranici s Moravou se pak nacházela Polná, ale největším pozemkovým vlastníkem zde byli páni z Lichtenburku.

Pravděpodobně v šedesátých letech 13. století byl vystavěn hrad **Chlum** (okr. Čáslav),[900] pevně spjatý s významným šlechtickým rodem pánů Slavatů z Chlumu. Předkové tohoto rodu jsou doloženi již na přelomu 11. a 12. století na Litoměřicku (za pozornost stojí především Blah z Třebušína, litoměřický kastelán, a především jeden z prvních šlechticů, který v predikátu zmiňoval svůj majetek).[901] Kolem poloviny 13. století se ovšem přestěhovali do Čáslavi, kterou nakrátko, spolu s majetky v okolí, získal dědičně Blah.[902] Čáslav mu ovšem Přemysl Otakar II. odebral a ponechal mu zde jen část majetků. Neplachova kronika tuto událost datuje k roku 1277,[903] je ale pravděpodobné, že se tak stalo již dříve, snad v souvislosti se založením města na počátku šedesátých let 13. století.[904] Nicméně vztah k městu neztratili, jak o tom svědčí náhrobek Blahova syna Jistislava v sakristii čáslavského kostela sv. Petra a Pavla, tedy v původním tribunovém kostele sv. Michala z 12. století.[905] K čáslavskému kostelu navíc měli až do roku 1307/1310 patronátní práva. Pravděpodobně z těchto důvodů si Blah založil nový hrad v okrajové části Čáslavska, poprvé doložený roku 1282 v jeho predikátu[906] a roku 1288 byl zmiňován jako *dicti de Hlum*.[907] V majetku pánů Slavatů z Chlumu hrad zůstal až do 16. století.[908]

Hrad byl založen na ostrožně nad Chlumským potokem a původně se jednalo o dvojdílnou dispozici. Areál hradu byl ale poškozen vesnickou zástavbou, která pohltila předhradí. Relikty jádra hradu jsou dochovány na východní straně nad svahem Chlumského potoka. Zde stojí ruiny dvou palácových budov, a to rozsáhlé sklepy, nad nimiž se nacházel jižní palác a štítová zeď východního paláce. Oba relikty ale pocházejí až z pozdně gotické fáze výstavby hradu. Z téže doby pochází i relikty vnějšího valového opevnění. Podoba hradu v nejstarší fázi je neznámá.

Ledeč nad Sázavou (okr. Havlíčkův Brod)[909] patří bezpochyby k velmi starým hradům, ale jeho počátky jsou v dosavadní literatuře datovány do poměrně širokého časového období **[198]**. Starší historická a vlastivědná literatura (H. Jireček a A. N. Vlasák) počátky Ledče kladla již na sklonek 12. století,[910] ale činila tak na základě chybného ztotožnění s jinou stejnojmennou vsí Ledce. Tu roku 1185 kníže Fridrich nebo roku 1186 jeho manželka Eliška darovala johanitům.[911] Fundaci roku 1199 potvrdil Přemysl Otakar I.[912] Zmíněnou ves je ovšem nutné hledat někde v okolí Litomyšle.[913] Ještě méně jistá je další Vlasákova zmínka o jistém Sigmundu z Ledče k roku 1220,[914] kterou převzala i moderní literatura,[915] byť Vlasák sám uvádí, že cituje z díla Prokopa Lupáče z Hlavačova z roku 1584.[916] Ledeč se tak doložitelně připomíná až v predikátu Vavřince z Ledče roku 1257.[917] Roku 1262 je doložen jistý Slávek z Ledče, jehož král Přemysl Otakar II. vyzval, aby ze svobodné vůle souhlasil s trhem v Hněvkovicích a díky tomu zde mohl mít hospodu.[918] Roku 1316 se připomíná vražda Zdeňka z Ledče, kterého měl zabít Budislav z Bělavy. Zbylí tři bratři Heřman ze Zbyslavic, Mikuláš z Bělé a Velek z Ledče poháněli Budislava před soud.[919]

Bohužel z těchto několika málo útržkovitých zmínek, které ani nutně nemusí souviset s Ledčí nad Sázavou, se nic nedovídáme o rodové příslušnosti prvních vlastníků. Až po polovině 14. století získávají dějiny Ledče pevnější obrysy. Tehdy hrad vlastnila odnož pánů z Říčan, která se poté psala po Ledči. Snad právě proto A. Sedláček předpokládal, že hrad zde vznikl až za pánů z Říčan.[920] Podoba hradu se ale naproti tomu hlásí již do druhé poloviny 13. století.[921]

Hrad byl vystavěn na ostrohu nad soutokem Sázavy a Olešenského potoka. Současná podoba hradu je výsledkem velmi dlouhého stavebního vývoje, jenž výrazně pozměnil původní nenáročnou dispozici. Od ostrohu byl areál hradu oddělen původně asi přírodní rozsedlinou upravenou na mohutný příkop, kterým nadto sekundárně prochází i železniční trať. Areál hradu je také průjezdný, což jistě mělo vliv na celkovou podobu i vývoj dispozice.

Z nejstarších částí hradu dosud stojí subtilní bergfrit o průměru 6–7 m **[199]**, který byl původně nejspíše vtělen do hradby, jak na to ukazují deformace jejího půdorysu v přízemí a také terénní situace. Spodní etáž věže obsahovala dutinu, do níž bylo až dodatečně vloženo schodiště a první patro, zaklenuté kopulí, se nacházelo značně vysoko. Původní vstup je dnes zazděn a vedl směrem do nádvoří. Do vstupní chodbičky ústí schodiště v síle zdi,

Obr. 198. Ledeč nad Sázavou, celkový pohled na hrad od jihovýchodu

Obr. 199. Ledeč nad Sázavou, bergfrit

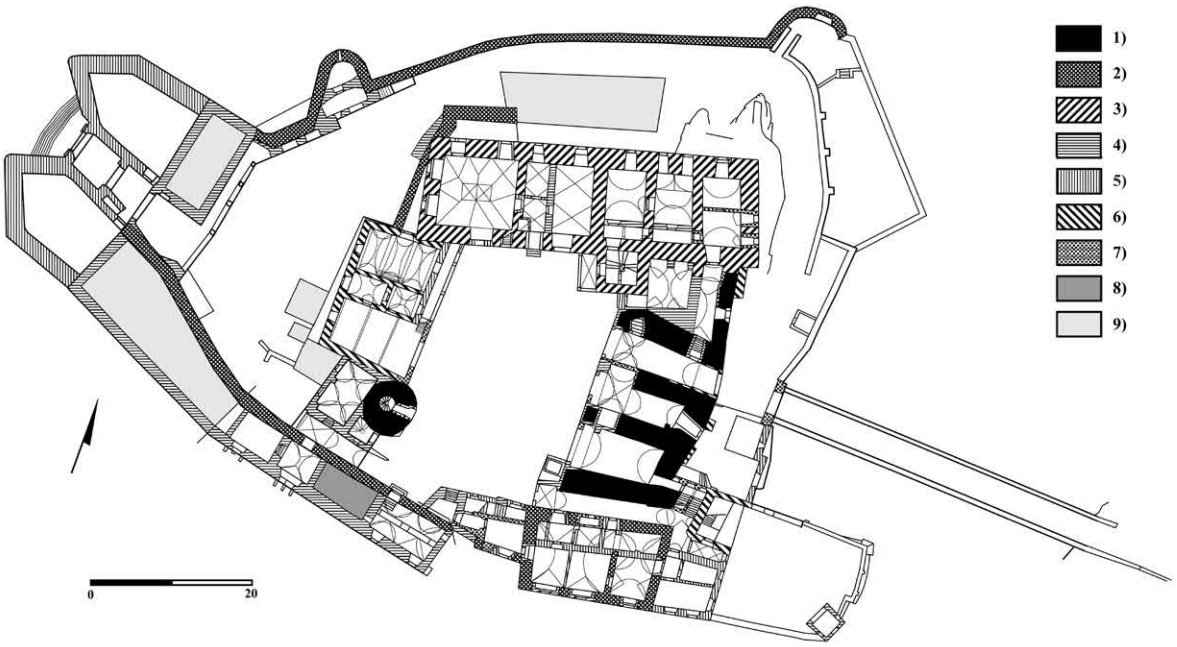

Obr. 200. Ledeč nad Sázavou, půdorys hradu v úrovni přízemí podle L. Svobody. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. a 15. století, 3) zdivo první třetiny 16. století, 4) renesanční, 5) barokní, 6) klasicistní, 7) novodobé, 8) terén, 9) rozsah novověké zámecké zástavby

jež vede o patro výše.[922] Tato věž není umístěna nad šíjovým příkopem, jak bylo obvyklé, ale podobně jako v Českém Šternberku byla vystavěna nad opyší a její poloha se nejspíše vázala na vstup do jádra hradu.

Další zachovanou částí je tzv. velký palác, situovaný nad šíjovým příkopem. Pravděpodobně z tohoto důvodu šlo o poměrně robustní stavbu. Šíře vyklenuté čelní zdi nad příkopem kolísá od 2,5 do 3,5 m. Přízemí paláce dělily příčky 2,5 m široké na tři prostory. Horní etáže paláce byly přestavěny v renesanci a zachovala se jen jižní a východní zeď nad příkopem.[923]

Hradby, které spojovaly palác s věží a ohraničovaly jádro hradu, zcela zanikly. Rekonstrukce jejich průběhu na jižní straně je poměrně snadná, ale na opačné severní a západní straně je již poměrně problematická. Zachoval se částečně také parkán, nebo spíše koridor na jižní straně jádra nad Sázavou, kterým původně procházela cesta z ostrohu do údolí. Nad příkopem při jihovýchodním nároží paláce se zachoval mohutný blok zdiva, snad zbytek věžice, jenž chránil první bránu.[924] Ale i tuto část postihly mladší přestavby.

Hrad v Ledči bezpochyby patří ke šlechtickým hradům druhé poloviny 13. století, ale zjevně nejde o zcela typickou bergfritovou dispozici, je ovlivněna výrazně tím, že areál hradu byl průjezdný. Poloha bergfritu se evidentně vázala na vstup do jádra hradu, situovaného na jižní straně, kudy vedla cesta do údolí. To pravděpodobně vedlo k tomu, že palác byl umístěn nad šíjovým příkopem a z tohoto důvodu šlo o mimořádně masivní stavbu. Naproti tomu bergfrit takto exponován nebyl, a tím vznikla zřetelná disproporce mezi věží a palácem.

Hrad **Chřenovice** (okr. Havlíčkův Brod)[925] se nachází zhruba 1,5 km jihovýchodně od stejnojmenné vsi, kde je románský emporový kostel **[201]**. Je tedy pravděpodobné, že původní sídlo bychom nalezli právě u kostela. Poprvé je lokalita doložena až k roku 1289, kdy se po nich píše jistý Lev nebo Léva z Chřenovic,[926] který je znovu doložen roku 1318.[927] Páni z Chřenovic patřili k rozrodu Janoviců, usazených v okolí. V majetku Chřenovických hrad zůstal do konce 14. nebo do počátku 15. století. Roku 1414 hrad vlastnil bohatý pražský měšťan Hanuš Otlinger,[928] který jej ale krátce poté prodal kutnohorskému měšťanovi Kunrádu Názovi, od nějž pochází šlechtický rod Názovských z Chřenovic.[929] Názovští hrad vlastnili až do roku

Obr. 201. Chřenovice, bergfrit a relikty paláce, pohled od východu

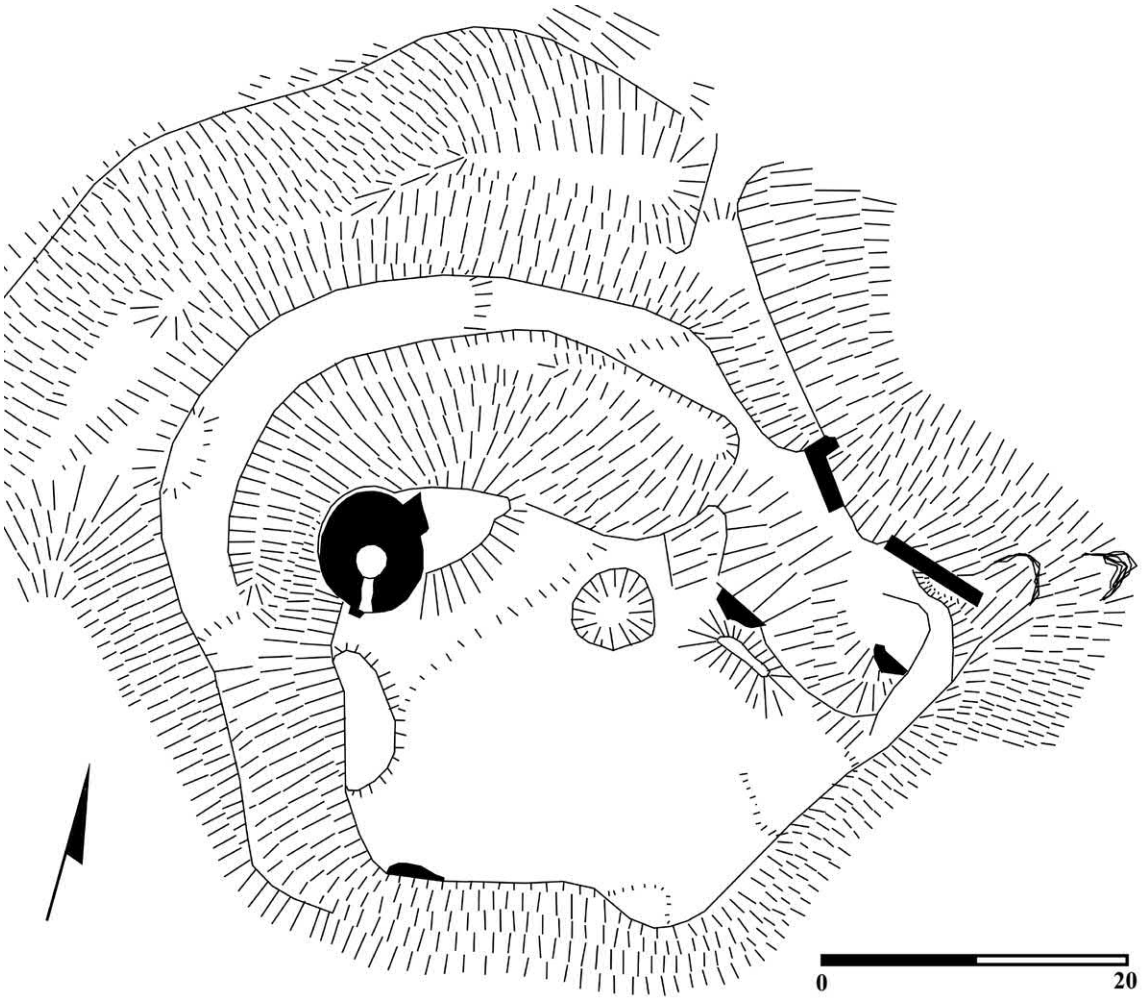

Obr. 202. Chřenovice, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 218, lidarových dat

1474, kdy jej prodali a poté byly Chřenovice připojeny k ledeckému panství a roku 1544 je hrad doložen již jako pustý.[930]

Hrad byl vystavěn na ostrohu nad soutokem Sázavy, potoka Jestřebnice a dalšího bezejmenného potůčku, který pramení pod Chřenovicemi. Od ostrohu areál hradu odděluje zdvojený příkop. Terén ostrohu před příkopem se poměrně prudce zvedá a nejsou zde patrné žádné pozůstatky zástavby nebo opevnění, a to s výjimkou reliktu přístupové cesty, k níž se ještě vrátíme. Za příkopem se nacházelo jádro hradu s nepravidelným asi pětibokým tvarem, v jehož čele byla vystavěna válcová věž, jež se jako jediná dochovala ve velmi dobrém stavu. Věž byla vetknuta do obvodové hradby, opatřené cimbuřím s šikmými pultovými stříškami, na což ukazují dobře dochované relikty napojení hradby na plášť věže. Při západním boku věže se nacházela brána, jak na to ukazují zachované zbytky boční zděné špalety.

Věž je opatřena vystupujícím předzákladem a je vyzděna z lomového zdiva kladeného do řádek. Její půdorys není přesně kruhový, ale poněkud zploštěný. Interiér věže je dnes přístupný druhotně vylámaným otvorem ze západu, původní vstup je orientován do nádvoří a nachází se poměrně vysoko nad úrovní hradebního ochozu. Z tohoto vstupního podlaží se stoupalo do prvního patra po žebříku, ale z prvního do druhého patra již vedlo schodiště ukryté v síle zdi, umístěné v severní části a osvětlené úzkým štěrbinovým okénkem.

Plocha jádra hradu je prakticky beze stop další zástavby, což je nejspíše výsledkem novodobých úprav spojených se zřízením tanečního parketu. Výraznější relikty se nacházejí jen

Obr. 203. Polná, celkový pohled na jádro hradu od jihovýchodu

při východním okraji, kde registrujeme zbytky jakési půdorysně složitější budovy, která vystupovala před linii obvodové hradby a byla napojena na dělící val mezi příkopy. Ještě o něco východněji na hraně terénu se nacházela parkánová hradba, délka hradby se víceméně kryje s délkou reliktů budovy a od severu sem vede dobře patrná přístupová cesta. Tato část se tedy zdá být mladší a souvisí pravděpodobně se změnou komunikačního schématu. Původní cesta byla totiž poměrně krkolomná, zatímco nová vedla mírnějším terénem a napojovala se na dobře patrnou úvozovou cestu, která vedla z údolí, kde se nejspíš nacházel brod, a stoupala po východním svahu ke vsi.

Polná

K velmi starým šlechtickým hradům patří také Polná (okr. Jihlava) **[203]**.[931] Letopisy žďárské připomínají Jana seděním na Polné, kterého popisují jako moudrého, zbožného a velmi bohatého, nicméně bezdětného muže, jenž vlastnil rozsáhlé lesní pozemky. Jan usiloval o založení cisterciáckého kláštera, ale z důvodu osobní neshody s oseckým konventem z toho sešlo. Následně je zmiňováno, že podporoval křížovníky (německé rytíře) a nechal jim vystavět „*chrám velmi velebný a krásný*" v Drobovicích, kde byl později také pohřben. Žďárský klášter založil následně Přibyslav z Křižanova a zmíněn je také Vikard (Wichard) z Trnavy, předek pánů z Polné.[932] Poprvé se s Polnou setkáváme roku 1242, kdy Jan, syn Zbyslava, daroval řádu německých rytířů podací právo zdejšího kostela.[933] Jan je naposledy zmiňován roku 1254.[934] Dědictví pak připadlo jeho příbuzným, budoucím pánům z Polné, kteří patřili k rozrodu Markvarticů,[935] jak na to ukazuje jejich půlený erb s lvicí a s třemi leknovými lupeny, které patřily Vikardovi a jeho potomkům na Polné.[936] Nejstarší z těchto pánů byl nejspíše Jan z Polné, který měl syny Zaviše a Vikarda, jež jsou doloženi v době Václava II.[937] Vikard se stal purkrabím na Špilberku a nejspíše Polnou prodal Jindřichovi z Lipé, který ji vlastnil nejpozději od roku 1322. V majetku pánů z Lipé, respektive linie, jež později užívala predikát z Pirknštejna, Polná zůstala až do poloviny 15. století, kdy ji vyženil Viktorín z Kunštátu. Za

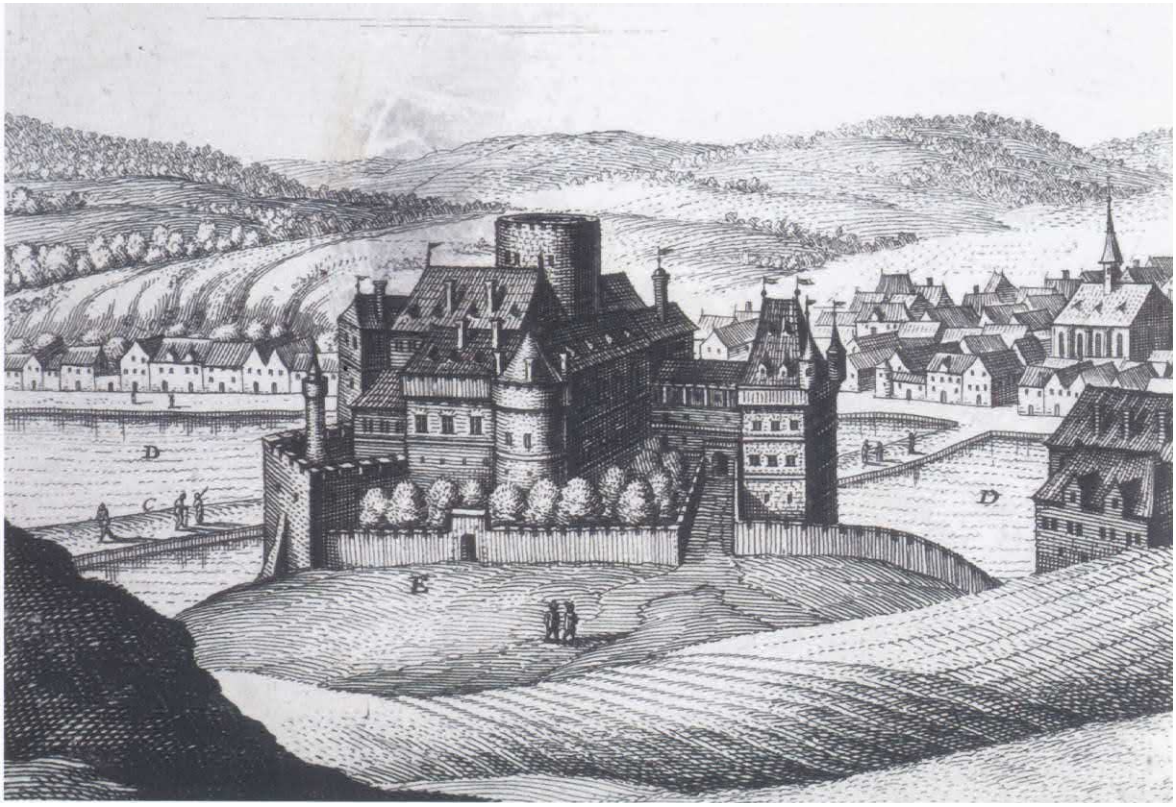

Obr. 204. Polná, veduta hradu Carla Cappiho z roku 1617

Obr. 205. Polná, kamenické díly portálu z poloviny 13. století, dnes uložené v lapidáriu hradu

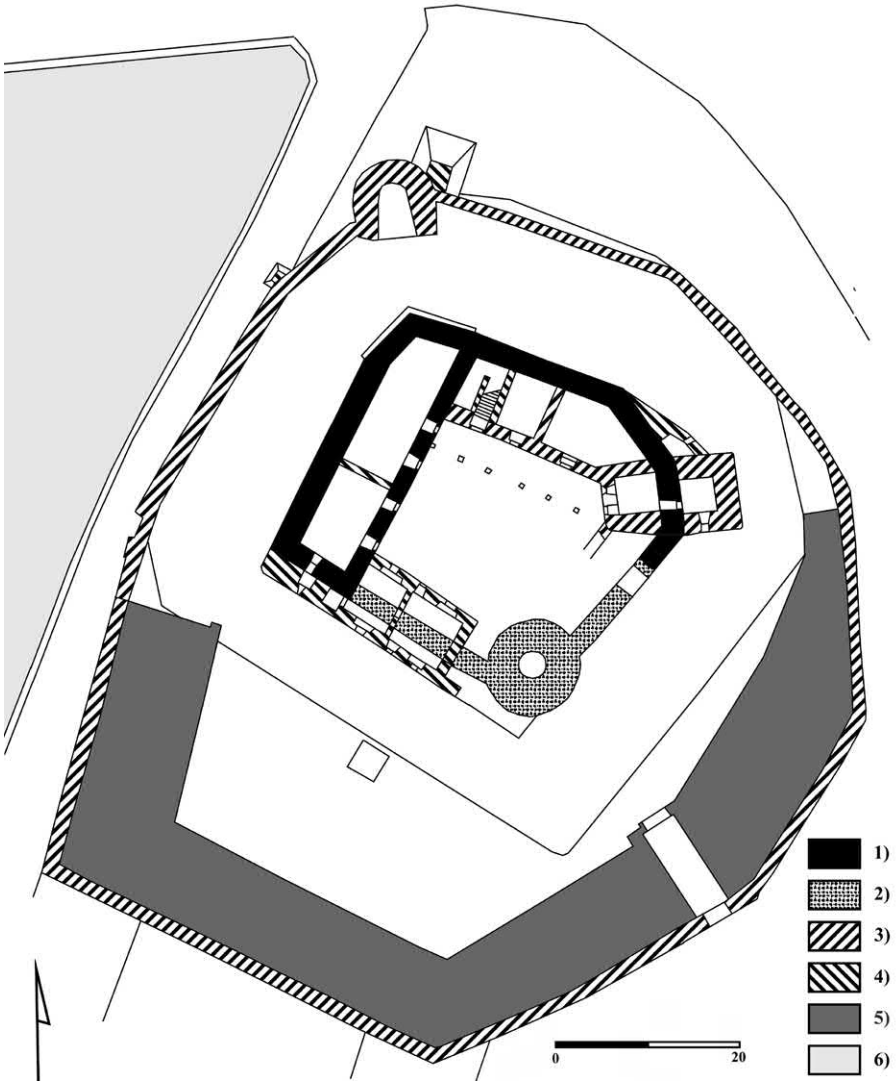

Obr. 206. Polná, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) archeologicky odhalené zdivo 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) novověké zdivo, 5) novověká zástavba předhradí, 6) vodní plochy

poděbradských válek byl hrad dobyt uherským vojskem a poté jej získali páni ze Šternberka, ale roku 1479 byla Polná vrácena Viktorínovi, který nechal hrad nákladně přestavět. Později se zde v poměrně rychlém sledu vystřídali páni z Kunštátu, Trčkové z Lípy, Valdštejnové, páni z Hradce, Žejdlicové ze Šenfeldu a od 17. století patřila Ditrichštejnům.

Jako staveniště byla vybrána velmi široká ostrožna nad říčkou Ochozského potoka a Štěpánky. Jádro hradu je založeno na téměř čtvercovém půdorysu a jeho dominantu tvořila válcová věž vystavěná v jihovýchodním rohu,[938] zachycená na vedutě Jorise Hoefnagela z roku 1617, 1624 a 1645 **[204]**,[939] ale také na plánu F. A. Grimma z poloviny 18. století.[940] Na zmíněných vedutách je věž zobrazena jako mimořádně mohutný válec a je zakončena cimbuřím, což je v rozporu se skutečností. Její základy byly totiž odhaleny při opravách zámku roku 2004 a její průměr činil 8 m. Šlo tedy o standardní bergfritovou věž.[941] Palác, jenž se zachoval, se nacházel na protější západní straně, byť ve velmi pozměněné podobě. Přestavba Viktorina z Kunštátu z doby po roce 1479 byla totiž velmi razantní. Z hradu pochází také poměrně velké množství kamenických článků, převážně pozdně gotických a mladších z 16. století. Mezi těmito nálezy zaujme hrotitý raně gotický ústupkový portál z poloviny 13. století, zdobený diamantovým pásem **[205]**. Odkud ale pochází, netušíme.

Polná se tedy řadí ke klasickým hradům bergfritového typu, a to v jeho nejčistší podobě. Pokud by bylo možné spojit hrad již s Janem z Polné, to by z něj činilo jeden z nejstarších šlechtických hradů.

Lichtenburské hrady ve východních Čechách

Jedním z největších pozemkových vlastníků východních Čech se stal Smil z Lichtenburka z rodu Ronovců (kol. *1215–1220, †1269).[942] Autor žďárské kroniky jej trefně charakterizuje jako muže „*bohatého, urozeného a štědrého, znamenitého jměním, tělesnou silou, také jako statného rytíře*“.[943] Z písemných pramenů se dovídáme, že se po boku českých králů účastnil nejvýznamnějších vojenských tažení a bitev. Roku 1246 to byla bitva u Lávy, v letech 1248/1249 se významně angažoval v boji proti povstání mladého Přemysla Otakara II., v letech 1254/1255 se účastnil křížové výpravy Přemysla Otakara II. do Prus, následně roku 1257 tažení do Bavorska, bitvy u Mühldorfu a roku 1260 bitvy u Kressenbrunnu.

Ze zmíněných válečných kampaní byla pro Smila nejdůležitější podpora Václava I. při povstání Přemysla Otakara II., jež mu, jak se zdá, vynesla zisk majetků na Čáslavsku v okolí Lichnice a na Havlíčkobrodsku.[944] Zvláště na Havlíčkobrodsku následně probíhala rozsáhlá kolonizace a také se zde těžilo stříbro. Správními centry rozsáhlého panství se stala Lichnice, Ronovec a důležitou roli hrálo také nově založené město Německý dnes Havlíčkův Brod, situované na jedné z nejdůležitějších zemských cest: tzv. Haberské stezce vedoucí z Prahy přes Čáslav na Moravu.

Předpokládá se, že současně získal menší panství také Častolov, bratr Smila z Lichtenburka.[945] Centrem jeho panství se stala Přibyslav, kde byl následně vybudován hrad. Soudí se, že toto panství vyženil, ale jde spíše o domněnku, kterou není možné spolehlivě doložit.[946]

Další hrady byly budovány i v pozdější době, a to jak v důsledku postupného dělení panství, tak i jako správní objekty. Ještě ve 13. století takto vznikly Žleby (okr. Kutná Hora), na počátku 14. století pak Ronov nad Sázavou (okr. Havlíčkův Brod) a Lipnice (okr. Havlíčkův Brod).

Hrad **Lichnice** (okr. okres Chrudim) byl již předmětem výkladu v prvním svazku, v kapitole věnované sporným hradům Václava I.[947] Smil hrad bezpochyby od jisté doby vlastnil a dokončoval, ale rozhodně nejde o typický šlechtický hrad.

Dalším hradem spojeným se Smilem z Lichtenburka je **Ronovec** (okr. Havlíčkův Brod),[948] zvaný v pramenech původně Sommerburk (Sumirburch). Poprvé je hrad doložen k roku 1262, kdy zde Smil vydal listinu řádu německých rytířů v Havlíčkově Brodě,[949] znovu pak 1265, kdy zde byly vydány další dvě listiny[950] a také roku 1269.[951] Téhož roku Smil umírá a Ronovec zdědil jeho syn Jindřich (†1296), který zde roku 1289 rovněž vydal listinu.[952] Po jeho smrti hrad zdědil jeho nejmladší syn Čeněk, doložený k roku 1310.[953] Nedlouho poté Čeněk zemřel bezdětný a jeho majetek včetně hradu přešel na jeho synovce Hynka Žlebského, který hrad vyměnil s Janem Lucemburským za Poděbrady.[954] Jan hrad obratem dal pánům z Lipé, kteří jej zastavovali a později udělovali v léno, tento stav trval až do roku 1533, kdy Hynek Haugvic z Biskupic hrad získal dědičně, ale poté jej nechal zchátrat, protože tou dobou již sídlil na tvrzi v Dolní Krupé, takže již roku 1544 je hrad doložen jako pustý.[955]

Hrad byl založen na ostrohu nad Břevnickým potokem a šlo o dvojdílnou dispozici. Předhradí bylo opevněno příkopem a valem, který je obloukem veden napříč ostrožnou a na západní straně se stáčí k hradu. Na ploše předhradí dnes nejsou patrné stopy zástavby.

Jádro hradu přibližně lichoběžného tvaru zaujímalo konec ostrohu. Obvod hradu byl opevněn zděnou hradbou o šířce necelých dvou metrů a téměř po celém obvodu jej obíhal příkop a také parkánová hradba. Na jižní straně nad šíjovým příkopem byla vystavěna rovná hradba, jež se dochovala v podobě mohutného reliktu, zbytky parkánu jsou zakresleny jednak na půdorysu A. Sedláčka,[956] nadto jsou dodnes patrné v kratších úsecích hradby.[957] Hradba na západní straně byla vedena v oblouku a přiléhala k ní nižší zástavba. Dobře je patrný polozahloubený suterén jedné z budov **[207]** a nalezeno zde bylo větší množství mazanice.

Obr. 207. Ronovec, relikty hradního paláce, pohled od jihovýchodu

Na opačné východní straně se nacházel palác, jehož severní část byla odkryta amatérskými výkopy vedenými Josefem Čapkem. Zde je patrná polosuterénní místnost, přístupná z nádvoří, již osvětlovaly dvě okénka. Celkový rozsah paláce ale nebyl zkoumán a neznáme tak přesně jeho velikost. Je dokonce možné, že byl vystavěn podél celé východní strany.[958] Na severní straně poblíž paláce byla situovaná vstupní branská věž vysunutá před linii hradby. Při výkopech zde byla nalezena i jedna točnice dveří. Její umístění na konci ostrohu je poněkud nezvyklé. Také na severní straně se nacházel parkán, který, soudě dle terénních reliktů, byl také opatřen branou, před kterou se již nacházel příkop, přes který vedl most. Drobný zbytek ostrožny pak byl využit jako nástupní prostor na most, což je dosud dobře patrné. Po opyši nahoru stoupá cesta od hráze dnes zaniklého rybníka. Za současného stavu poznání není zřejmé, kudy vedla cesta z předhradí k bráně – nabízí se možnost, že jádro hradu mohlo být průjezdné.

Pokud shrneme poznatky o hradu, tak se před námi nachází zajímavá ukázka dispozice bez velké věže. Přesnějšímu zařazení stavby nicméně brání skutečnost, že neznáme výškové dimenze paláce, který mohl být skryt za plášťovou hradbou – zda šlo o variantu hradu s plášťovou hradbou,[959] kterou ale palác mohl převyšovat, což by Ronovec řadilo k typu hradu s palácem jako hlavní obytnou a obrannou budovou. Popřípadě mohlo jít o případ tzv. vyrovnané zástavby, kdy koruna zdiva paláce byla ve stejné výši jako ochoz hradby, kterou převyšovala jen střecha paláce. Právě tato druhá varianta hradu s palácem jako hlavní obrannou a obytnou stavbou se jeví jako nejpravděpodobnější. Připomeňme, že v této době vzniklo více hradů podobného typu, pozornost si zaslouží především prakticky současný Valdek. Případný vývoj dispozice bohužel neznáme, ale je nutné s ním počítat. Například velmi úzký parkán mohl vzniknout až dodatečně a rovněž zástavba při západním obvodu hradu mohla být dodatečná. Nicméně, jádro hradu s palácem, branskou věží a obvodovou hradbou je výsledkem jedné stavební etapy, kterou můžeme spolehlivě spojit již se Smilem

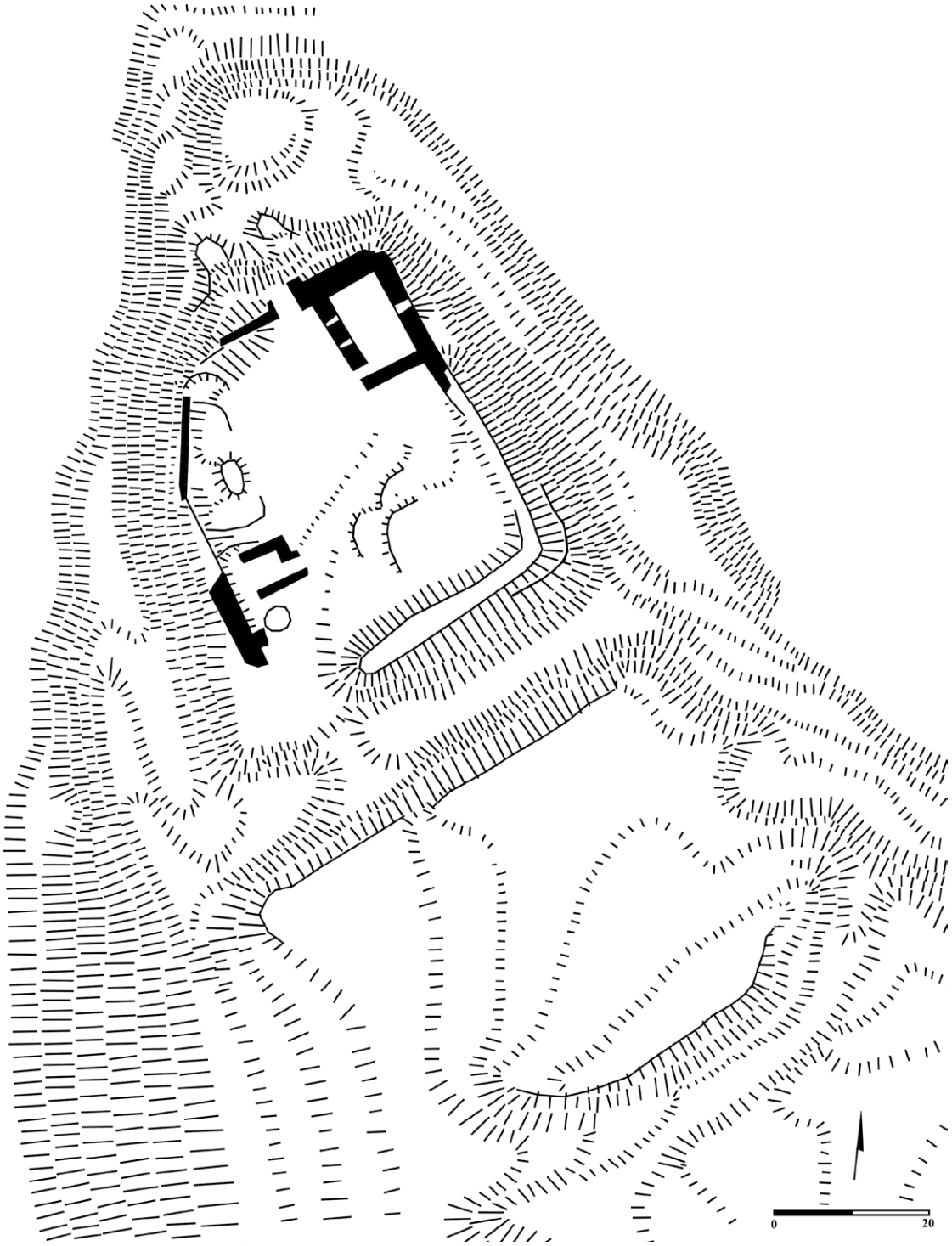

Obr. 208. Ronovec, půdorys hradu

z Lichtenburka, který je zde několikrát písemně doložen. Účelem hradu zjevně byla správa Smilových majetků na Havlíčkobrodsku.[960]

Pravděpodobně současně s Ronovcem vznikl hrad v **Přibyslavi** (okr. Havlíčkův Brod).[961] A. Sedláček sice vznik hradu spojuje již s Přibyslavem z Křižanova, a to pouze na základě shody jmen.[962] Mladší literatura uvažuje také o Janu z Polné,[963] ale pravděpodobnější je, že jej vystavěli kolem poloviny 13. století Ronovci, snad Častolov, bratr Smila z Lichtenburku.[964]

Nicméně otázka vzniku Přibyslavi a jejího vlastnictví je poněkud problematická.[965] Poprvé je Přibyslav písemně doložena až k roku 1257, kdy se v jejím okolí těžilo stříbro. Tehdy Smil z Lichtenburka věnoval desátek ze svého výnosu těžby cisterciáckým klášterům v Sedlci, Hradišti a ve Žďáru.[966] Nicméně nepřímo je hrad doložen až v osmdesátých letech 13. století, kdy Přibyslav najdeme v predikátu Hynka či Hejmana a Čenka z Přibyslavi.[967] V majetku pánů z Ronova a Přibyslavi hrad zůstal až do husitských válek, kdy jej oblehli, dobyli a následně pobořili husité. Při obléhání zde zemřel Jan Žižka. Hrad ale nezanikl, ale byl obnoven a znovu byl obléhán roku 1431. Po husitských válkách Přibyslav patřila k Polné, ale hrad zde byl nadále udržován. Naposledy je jako stojící doložen k roku 1515, ale již roku 1540 je uváděn jako pustý. Ruiny hradu byly zbořeny již v druhé polovině 16. století a kámen byl použit na stavbu nedalekého zámku.[968] Relikty zdiva se zde ale ještě vyskytují, roku 2002 byl jeden blok zdiva v ulici Vyšehrad poškozen při stavbě nájezdu na parcelu.[969]

Dnes zcela zaniklý hrad se pravděpodobně nacházel v poloze Vyšehrad východně od kostela. Pro stavbu byla vybrána ostrožna nad Sázavou a areál hradu pohltila městská zástavba.

Do sklonku 13. století je nutné klást také vznik hradu **Žleby** (okr. Kutná Hora),[970] jež jsou spojeny s rozrůstáním rodu pánů z Lichtenburka. Žleby jsou poprvé doloženy roku 1297 v majetku Jindřicha z Lichtenburka.[971] Poprvé je hrad výslovně zmiňován roku 1352, kdy jej vlastnila Anežka z Lichtenburka, jež hrad s panstvím roku 1356 prodala Karlu IV., ale pod podmínkou, že hrad i s panstvím bude užívat až do své smrti.[972]

Dvojdílná dispozice hradu byla založena původně na ostrožně nad meandrem říčky Doubravy. Od ostrožny hrad bezpochyby odděloval šíjový příkop, později výrazně rozšířený, zatímco ostroh před hradem byl odtěžen a vznikl zde systém rybníků zajišťující obranu. Hrad tak prakticky celý obklopovaly vodní plochy, což je ale stav, který můžeme předpokládat nejdříve v 15. století.

Jádro hradu se nacházelo nad šíjovým příkopem a vstup do hradu nevedl po ostrožně, ale po opyši, kde později vzniklo městečko. Celý hrad prošel složitým stavebním vývojem, završeným až v 19. století. K nejstarším konstrukcím pravděpodobně patří jižní křídlo, jež můžeme označit za původní palác, který měl trojprostorovou dispozici.[973]

S Lichtenburky souvisí i dnes zcela zaniklý hrad **Smrdov,**[974] který se nacházel v dnešní Sázavce (okr. Havlíčkův Brod). Poprvé je hrad doložen roku 1307, kdy Rajmund z Lichtenburka *Zmurdov castro, et civitate* vyměnil za jiné majetky s vilémovským klášterem.[975] Hrad, pravděpodobně situovaný severozápadně od kostela v místech domu čp. 53, zanikl nejspíš již před husitskými válkami. Zmíněná výměna Smrdova je spojena se vznikem panství a hradu Lipnice.

VIII. Jižní Čechy

Jižní Čechy představují velmi specifický region s členitou geografií a také dějinami osídlení. Geograficky jej můžeme definovat jako horní povodí Vltavy a jejích přítoků jako je Otava, Lužnice s řadou menších říček. Na jihozápadě tvořila přirozenou hranici Šumava, na jihu pak Novohradské hory a na severozápadě Brdy. Hranice mezi jižními a středními Čechy prochází Středočeskou pahorkatinou, na niž navazuje Českomoravská vrchovina sousedící s Moravou.

V raném středověku byl tento region rozdělen na několik správních provincií, a to na bechyňskou, bozeňskou, doudlebskou, chýnovskou, prácheňskou a volyňskou, jichž přesné hranice nejsou známy.[976] Od pozdního středověku je toto území víceméně totožné s Prácheňským a Bechyňským krajem, který byl až za Marie Terezie rozdělen na kraj Táborský a Budějovický.

Setkáme se zde s velmi starými sídelními oblastmi, které se více méně kryjí s výše zmíněnými provinciemi.[977] Zrod šlechtických majetků v této oblasti prameny postihují až od 12. století, ať už šlo o tzv. výsluhy, nebo o vlastní kolonizační činnost. Svědky jejich sídel je především hustá síť vlastnických kostelů. Od 13. století zde probíhala také poměrně intenzivní kolonizace a docházelo tak k výraznému zahuštění osídlení v pohraničních oblastech.

Již od počátku se začaly profilovat zejména dva nejsilnější rody, a to především Vítkovci, jejichž původní panství se rozkládalo na severním okraji jižních Čech v okolí Lužnice a na Sedlčansku. Někdy koncem 12. a na počátku 13. století Vítkovici expandovali do horního povodí Vltavy, Lužnice a jejich přítoků, v jihozápadních Čechách to byli páni ze Strakonic, kteří dominovali v povodí Otavy a na Blatensku. Državy obou rodů rozhodně nebyly celistvé. Jednak se jejich majetky navzájem prolínaly, ale nadále zde existovaly rozsáhlé majetky panovníka. V severní části jižních Čech v okolí Týna nad Vltavou, Bechyně (pouze do roku 1286, kdy ji převzal panovník) a Chýnova se nacházely majetky pražského biskupství. V menším měřítku se zde setkáme s majetky starých benediktýnských klášterů, zvláště břevnovského, ostrovského a kláštera sv. Jiří na Pražském hradě. Poměrně velké majetky v jižních Čechách získali také strahovští premonstráti. Později se přidaly majetky klášterů v Milevsku, Vyšším Brodě, Zlaté Koruně a také v Želivě. Po celé 13. století zde nadále existovalo poměrně velké množství drobné šlechty. Z významných rodů zastoupených v jihozápadních Čechách stojí za zmínku Janovicové, rod původem ze středních Čech, konkrétně Purkart, který si na západním okraji jižních Čech vystavěl Vimperk. Dalším zajímavým představitelem šlechty v jižních Čechách byl Čéč z Budějovic, jehož rod byl původem z východních Čech. Jemu patřily rozsáhlé majetky v okolí Český Budějovic, které vyměnil s Přemyslem Otakarem II. za hrad Velešín. Později zmíněný Čéč Velešín prodal Beneši Pyšnému, který patřil k pánům z Michalovic.[978] Na počátku šedesátých let do jižních Čech pronikají také páni z Poděbrad, kteří zde majetky dostali snad jako náhradu za Poděbrady, načež si zde vystavěli nový hrad Choustník.

Značný význam pro formování osídlení měly dálkové cesty, které jižními Čechami procházely hlavně jižním a jihovýchodním směrem. Šlo především o Zlatou, Pasovskou a Vitorazskou stezku, které vytvářely základní komunikační osy a také propojovaly místní osídlení s Prahou. Tyto stezky, zvláště Zlatá stezka, probíhaly několika paralelními směry. Komunikační síť cest nadto zahušťovaly lokální cesty spojující jednotlivá jihočeská centra s okolím, takže již od počátku se zde setkáváme s poměrně hustou sítí cest.

Hrady Vítkovců

Vítkovci bezpochyby patřili k nejmocnějším šlechtickým rodům nejen v jižních, ale v celých Čechách. Řada z nich našla uplatnění na dvoře českých panovníků, kde zastávali vysoké

zemské úřady, proslavili se v bitvách či se proslavili jinak, ne vždy stáli na straně panovníka, s kterým se dostali několikrát do ostrého sporu. Získali obrovské pozemkové vlastnictví, jež postupně rozvíjeli po celý středověk. Tomu odpovídá i jejich postavení jako stavebníků hradů. Jejich hrady bezpochyby patřily k těm největším mezi šlechtickými hrady a výrazně se do jejich podoby promítly vztahy se sousedním Podunajím, kde rovněž vlastnili rozsáhlé majetky.[979]

Prvním známým příslušníkem tohoto rodu byl Vítek z Prčice (†1194),[980] s nímž se od šedesátých let 12. století setkáváme na dvoře Vladislava II., kde zastával úřad stolníka a těšil se pověsti muže „*výtečné výmluvnosti*". Proto mu také bylo svěřeno diplomatické jednání s císařem Fridrichem I. Barbarossou v Norimberku roku 1170.[981] V bojích Soběslava II. s knížetem Fridrichem byl na počátku roku 1179 zajat a vojsko Fridricha dokonce nocovalo v Prčici, kde se spojilo s oddíly Konráda Znojemského.[982] Je pravděpodobné, že se Vítek angažoval i v následných bojích. Fridrich nakonec zvítězil a roku 1182 jej najdeme jako kastelána na Práchni a nejspíše právě tehdy získal rozsáhlé majetky v jižních Čechách.

Původní majetky Vítkovců se nacházely v oblasti Středočeské pahorkatiny, konkrétně na Sedlčansku a na dolním toku Lužnice. Právě k této lokalitě mají vazbu všechny hlavní linie Vítkovců. Sousedy prvních Vítkovců zde byli Divišovci, budoucí Šternberkové a Benešovici. Sousedem jim byl také Jiří z Milevska, významný velmož a zakladatel kláštera premonstrátů v Milevsku.[983] Jeho rodová příslušnost je nejasná, ale je možné, že byl s Vítkovci příbuzensky spřízněn. Ostatně sousední ves Staňkov s Milevskem patřily Vítkovcům a Vítek starší ji roku 1185 prodal klášteru.[984] Vítek měl čtyři syny, od kterých se následně odvíjely hlavní linie Vítkovců, Vítka II. staršího, od něhož pocházejí páni z Krumlova; Vítka III. mladšího, který je předkem pánů z Rožmberka; Jindřicha, praotce pánů z Jindřichova Hradce; Vítka IV. z Klokot, předka pánů z Třeboně a Landštejna. Roku 1189 se ještě připomíná Sezema, synovec Vítka.[985] V průběhu 13. století vznikly ještě další vedlejší větve, jako byli páni ze Stráže, Sezimové z Ústí, páni z Hořic a Kosovy Hory, kteří ale nikdy nedosáhli významu hlavních rodových větví a byli spíše chudší částí mocného rodu.

Nejstaršími sídly Vítkovců byly dvorce, hrady začali budovat až ve druhé čtvrtině nebo kolem poloviny 13. století. O jejich podobě toho víme velmi málo, v naprosté většině případů jsou jediným pozůstatkem vlastnické kostely. Pouze o původním dvorci v Prčici víme o málo více, a to díky archeologickému výzkumu, ale i tak zde dodnes stojí především románský kostel sv. Vavřince.[986] Hrady se dochovaly podstatně lépe a v následujícím textu se s nimi seznámíme.

Ikonickým hradem Vítkovců je bezpochyby **Český Krumlov** (okr. Český Krumlov) **[209]**.[987] Vznik hradu je pevně svázán s pány z Krumlova, s erbem zelené růže na stříbrném poli. S hradem je nicméně spojena jedna zásadní otázka, a to, kdy vznikl a jak vypadal ve svých počátcích? Na jistější půdu, co se týče rekonstrukce podoby hradu, se totiž dostáváme až ve 14. století za Petra I. z Rožmberka.

Krumlov je poprvé zmiňován roku 1253 v predikátu Vítka „*de Chrumbenowe*" (†1277)[988] a o něco později roku 1259 také v predikátu jeho bratra Budivoje († po roce 1272).[989] Otcem zmíněných bratří byl Záviš (z Nechanic, † po roce 1257) a jejich děd byl Vítek II. starší (doložen naposledy 1236), zakladatel linie pánů z Krumlova.[990] Predikát z Nechanic byl u Záviše použit jen jednou,[991] jinak je většinou označován jako podkomoří, nebo jako syn Vítka II. staršího. Takže jej můžeme spojovat spíše s jeho jihočeským dominiem než s menším panstvím ve východních Čechách. Jak tento Vítek II. starší, tak i jeho syn Záviš patřili k předním dvořanům a Záviš je ve třicátých letech 13. století doložen jako královský podkomoří, jehož úřad předtím zastával už jeho otec Vítek.[992] Záviše již ve třicátých letech doprovázejí jeho synové Vítek a Budivoj, kteří jsou rovněž doloženi na dvoře Václava I.[993] Ve čtyřicátých letech 13. století najdeme Vítka s predikátem ze Sepekova (1243 a 1251),[994] kde se nejspíše nacházel starší dvorec, který snad zdědil po svém dědovi Vítkovi II. starším.[995] Roku 1252 jej jednou najdeme s predikátem z Načeradce.[996] Jeho bratr Budivoj se v této době na dvoře Václava I. nepohyboval, ale za to o něm víme, že se výhodně oženil s Perchtou z Falknštejna a nejspíše pobýval v Rakousku.[997] Roku 1260 pak je poprvé doložen s predikátem ze Skalice,

Obr. 209. Český Krumlov, celkový pohled na hrad přes město od jihovýchodu

který následně často používal.[998] Tato Skalice bývá lokalizována do okolí Sepekova v poloze Hradiště nad rybníkem Chobot, ale dle nejnovějších výzkumů nejspíše nejde o pozůstatky dvorce či hradu, ale o doklady důlní činnosti.[999]

Krumlov je zmíněn také v básnickém díle Ulricha von Liechtenstein *Frauendienst*. V rámci rytířských románů je toto dílo ojedinělé, jednak nejranějším užitím ichformy, s čímž souvisí skutečnost, že obsahuje četné autobiografické prvky a vystupují zde historické osobnosti a místa. Nicméně stále jde o literární, a nikoliv biografické dílo. Hlavní hrdina rytíř Ulrich se podobně jako Artuš vydává na cestu s družinou. Ve Vídeňském Novém městě jej sličná panna z družiny Kadolta Sirotka, která je personifikací cti, pozve na turnaj, který se má konat za čtrnáct dnů a pořádá jej „*rytířstvo v české zemi na Krumlově*“.[1000] V literatuře sice nepanuje zcela shoda, zda jde o Moravský či Český Krumlov, ale pro hrad Vítovců mluví řada pádných argumentů.[1001] Ulrich von Liechtenstein své dílo dokončil roku 1255 nebo 1257.[1002] Zmíněnou cestu lze s jistou pravděpodobností datovat do roku 1240, nejpozději však připadá v úvahu rok 1246, kdy v bitvě na Litavě zemřel Fridrich II. Babenberský, jenž rytíře Ulricha odradil od cesty do Čech.[1003]

Pokud tedy můžeme věřit literárnímu dílu Ulricha von Liechtenstein, tak nám dokládá nejen existenci Krumlova jako takového, ale také panského sídla, a to ještě před polovinou 13. století, v jehož nejbližším okolí by se měl konat zmíněný turnaj. Ve starší literatuře je za nejstarší část hradu v Krumlově sice vesměs shodně označován Hrádek, již D. Menclová si ale povšimla, že vstupní portál do věže není možné datovat před polovinu 13. století a naznačuje možnost, že zde v této době ještě ani nemusel stát hrad.[1004] Později J. Muk a L. Lancinger o existenci hradu v této době nepochybují.[1005] Archeologické výzkumy v prostoru druhého nádvoří pak dokládají osídlení především ve druhé polovině 13. století.[1006] V prostoru Latránu pak archeologické nálezy dokládají kontinuální osídlení od 8. do 12. století.[1007]

Za zakladatele hradu tak musíme považovat Záviše nebo jeho syna Vítka z Krumlova.[1008] Zmínění synové Záviše si zděděný majetek podle všeho rozdělili. Vítek se stal pánem v jižních Čechách, zatímco Budivoj si ponechal severnější část panství, kde se nacházely nejstarší državy Vítkovců. To dokládá také užívání predikátů obou bratří.[1009]

Český Krumlov a jeho osídlení na pravém břehu Vltavy se po polovině 13. století rychle stal prosperujícím městským centrem a již roku 1274 se dovídáme o existenci rychtáře Sipoty, pravděpodobného lokátora města.[1010]

V době vzpoury Vítkovců v letech 1276 až 1277 byl Český Krumlov pravděpodobně dobyt královským vojskem.[1011] To je možné vyvodit z podmínek mírové smlouvy Přemysla Otakara II. s římským králem Rudolfem Habsburským, kde je zmíněna nutnost vrátit „*Chrumnowe*" původním vlastníkům, kteří ale nejsou uvedeni jmenovitě.[1012] Vítek z Krumlova v inkriminované době umírá kdesi na Šumavě. Na blíže neznámém místě vydal list napsaný na pergamenu vyříznutém z nějaké starší liturgické knihy, v níž na smrtelné posteli, pro spásu své duše, daroval tři vesnice na horním toku Vltavy vyšebrodskému klášteru. Jako svědci jsou zde uvedeni jen farář Přibyslav z Frymburku a farář Kristián ze St. Oswaldu u Haslachu.[1013] Český Krumlov byl následně skutečně vrácen a přešel na Vítkovy syny Jindřicha († 1301) a Vítka mladšího († 1302). Ti na rozdíl od svých bratranců, Záviše z Falkenštejna, Vítka a Voka z Krumlova a ze Skalice, neměli příliš vysoké politické ambice a nezapojili se tak do politiky Záviše a ani do následných rozbrojů po jeho pádu. Nicméně oba umřeli bezdětní a jejich rozsáhlé dědictví získal Jindřich I. z Rožmberka, který následně z Krumlova učinil hlavní rodové sídlo.[1014]

Jindřich I. a Petr z Rožmberka v první polovině 14. století hrad výrazně přestavěli, i když v jiném rozsahu, než uváděla starší literatura. Za Petra I. je zde doložen také vznik hradní kaple.[1015] Další rozsáhlé přestavby následovaly za husitských válek za Oldřicha II. z Rožmberka, které pokračovaly s přestávkami až do poloviny 15. století. Znovu byl hrad výrazně přestavován koncem 15. století a po polovině 16. století byl postupně upravován na zámek. V majetku pánů z Rožmberku Krumlov zůstal až do roku 1601, kdy jej Petr Vok z důvodů vysokého zadlužení předal císaři Rudolfovi II. Roku 1622 krumlovské panství získali páni z Eggerberka, kteří zámek také nechali přestavět. Na počátku 18. století se novými pány z Krumlova stali Schwarzenbergové a naposledy byl hrad výrazně přestavěn v polovině 18. století.[1016]

Rozlehlý areál krumlovského hradu prošel od doby svého vzniku velmi složitým stavebním vývojem, v rozpoznání původní dispozice nám stojí v cestě mladší stavební etapy. Starší bádání na základě názoru D. Menclové předpokládalo, že nejstarší částí krumlovského hradu je Hrádek a Horní hrad vznikl až později ve 14. století.[1017] Nicméně již D. Menclová a J. Muk si povšimli velmi podobného půdorysu Horního hradu s Rožmberkem. J. Muk ale Rožmberk předatoval do 13. století a tuto dataci částečně promítl i do krumlovského Horního hradu, který spojil již s Jindřichem I. s Rožmberka.[1018] Tyto myšlenky následně rozvíjel J. Varhaník, který znovu posouvá dataci krumlovského Horního hradu do 13. století.[1019] Nedávné výzkumy Hrádku navíc ukázaly, že jeho válcová věž vznikla – nebo lépe řečeno – byla dokončena nejdříve na sklonku 13. století. Dendrochronologické datace stropního trámu druhého patra zde spadá do poměrně širokého časového úseku mezi roky 1296–1313.[1020] Archeologické výzkumy druhého nádvoří z devadesátých let 20. století zde přesvědčivě doložily vznik opevnění a také osídlení ve druhé polovině 13. století. Současně bylo konstatováno, že vznik opevněného předhradí je nutně vázaný na existenci opevnění v prostoru Horního hradu. Jeho přesný rozsah ani datace ovšem určeny nebyly.[1021]

Pokud tedy shrneme dostupné informace, je nutné konstatovat, že Horní hrad je pravděpodobně nejstarší částí krumlovského hradního areálu a Hrádek je jistě mladší. Přesná datace Horního hradu je bohužel velmi nejasná. S jeho existencí můžeme jistě počítat až ve druhé polovině 13. století, kdy pod ním vzniká opevněné předhradí na druhém nádvoří. Vlastní hrad ale mohl vzniknout již o něco dříve. Současně ale nemůžeme ani zcela jistě vyloučit existenci staršího sídla na opačném břehu Vltavy v okolí kostela sv. Víta, nebo východně od něj.[1022]

Obr. 210. Český Krumlov, Horní hrad, pohled z věže Hrádku

Pro stavbu hradu byl vybrán klesající skalnatý ostroh, z jihu obtékaný meandrem Vltavy a na severu říčkou Polečnicí. Nejstarší hradní zástavba Horního hradu je seskupena kolem třetího nádvoří. Od západu tento areál od ostrohu původně oddělovala dvojice příkopů. Vnější příkop se v pozměněné a rozšířené podobě dochoval dodnes, druhý příkop před vlastním jádrem hradu zanikl v druhé čtvrtině 15. století při stavbě západní části hradu za Oldřicha II. z Rožmberka a jeho prostor zaplnily sklepy. Areál hradu byl dle všeho od počátku průjezdný.

Horní hrad na východní a na západní straně zajišťovaly dvě hranolové věže, původně asi bergfritového typu. Rozloha areálu hradu o rozměrech 75 m x cca 25 m činila přibližně 0,19 ha **[210]**.

Západní věž byla založena na skalním výběhu a její zdivo se dochovalo v úrovni prvního patra, kde je možné ověřit její rozměr zhruba 10 x 8,5 m. Věž, zbořená roku 1683, je poprvé písemně zmíněna v 15. století.[1023] Její ikonografickou podobu známe především ze známého obrazu Dělení růží od Jana See v Jindřichově Hradci a z o něco staršího obrazu z Českého Krumlova nebo v Telči. Zmíněné obrazy vznikly podle starší předlohy z poloviny 16. století. Věž je zde zobrazena jako vysoký bergfrit s cimbuřím, vynášeným na krakorcích a vysokou dlátkovou střechou.

V severním sousedství západní věže se nachází branský průjezd mezi třetím a čtvrtým nádvořím, který zjevně navazuje na původní komunikační schéma. Původně vstup do hradu na této straně pravděpodobně zajišťovala kulisová brána.

Severní stranu Horního hradu v celé délce uzavírala poměrně mohutná hradba, jež v jedné přímce vedla od západního čela hradu až k jeho východnímu konci. V západní části k hradbě přiléhala menší budova. Krátké západní čelo této budovy, jež tvořilo čelní stranu hradu, má dnes překvapivě slabou zeď, což je ale pravděpodobně výsledek dodatečného zeslabení zdi kvůli sekundárnímu vložení mladšího schodiště.

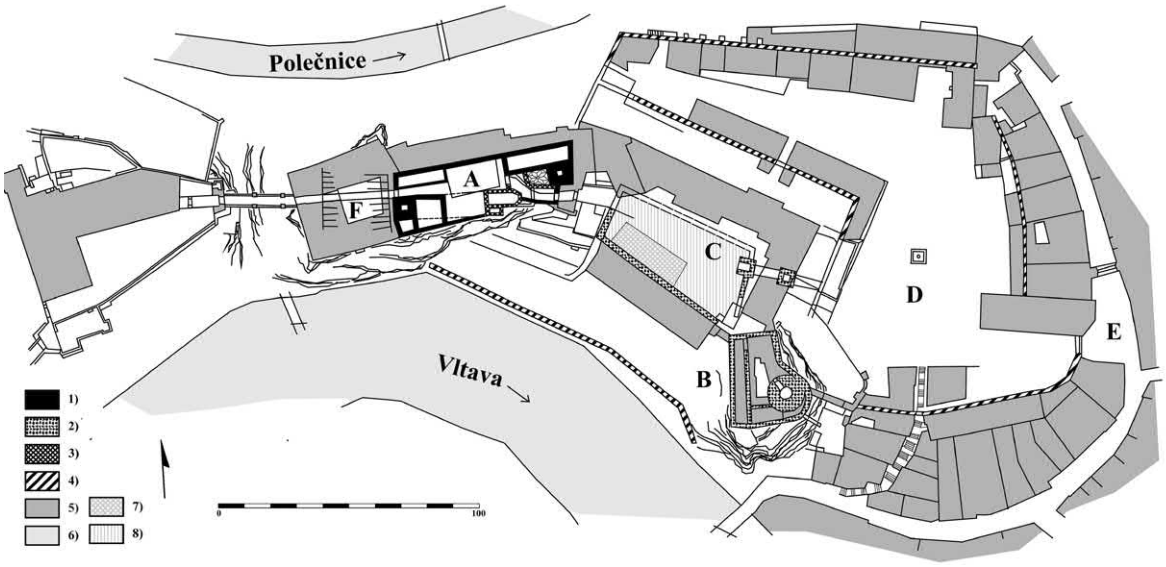

Obr. 211. Český Krumlov, Půdorys areálu hradu včetně Latránu. Legenda: A) Horní hrad, B) Hrádek, C) prostor II. předhradí, D) I. předhradí, E) Latrán, F) Předpokládaný rozsah prvotního šíjového příkopu; 1) raně gotické zdivo 13. století, 2) zdivo z doby kolem roku 1300, 3) zdivo z doby první poloviny 14. století, 4) opevnění předhradí ze 14. století, 5) mladší zástavba, 6) vodní plochy, 7) archeologicky zjištěný rozsah metalurgického provozu, 8) předpokládaný rozsah II. nádvoří

Obr. 212. Český Krumlov, Půdorys Horního hradu v úrovni přízemí. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo první poloviny 14. století, 3) zdivo 15. století, 4) starší renesanční zdivo, 5) renesanční zdivo z konce 16. století, 6) barokní zdivo 17. až 18. století

Obr. 213. Český Krumlov, přízemí východní hranolové věže

Další obdélná budova se nacházela také na opačné východní straně. Šlo o poměrně velkou podsklepenou stavbu s dvouprostorovým uspořádáním, zjevně pozůstatek původní dispozice ze 13. století. Sklep, částečně zasekaný do skály, je klenut pozdně gotickou klenbou, klenuté valenou klenbou jsou rovněž přízemí a první patro. Zde dochované portály pocházejí až z přestavby z druhé poloviny 14. století, nebo jsou ještě mladší. Tuto budovu lze snad považovat za původní palác, který byl ve 14. století, v pozdní gotice a také později výrazně přestavěn a zvýšen. V čele hradu, jižně od výše popsané budovy, stála hranolová věž, dosud zachovaná v hmotě současné budovy **[213]**. Její rozměry byly více méně shodné s věží západní. Její půdorys je patrný především v přízemí, kde registrujeme mohutné obvodové zdi široké necelé 3 m. První a druhé patro má výrazně slabší zdi a paradoxně nejtlustší je západní zeď do nádvoří. Z toho je jasně patrné, že věž byla dodatečně výrazně upravována pro obytné účely, a to současně s přestavbou sousedního paláce. Koruna posledního patra věže, tehdy ovšem již spojené s palácem do jednoho celku, je dendrochronologicky datována do sklonku života Petra I. z Rožmberka, konkrétně do let 1336–1348.[1024] Na východní straně se dochovalo snad původní vyložené cimbuří nesené na krakorcích, doložené na západní věži na již zmíněném obrazu Dělení růží.

Jižně od východní věže se nachází branský průjezd, který zde prudce klesá na druhé nádvoří. Původně se pod východním koncem Horního hradu nacházel příkop, který je částečně patrný při pohledu na hrad z jihu. Přes tento příkop ještě v 16. století vedl prudce stoupající most. Také na této straně lze čekávat, že vstup zajišťovala jen kulisová brána,

Obr. 214. Český Krumlov, Hrádek, celkový pohled od jihozápadu

respektive dvě brány za sebou. Na východní a severní straně totiž pravděpodobně existoval ještě parkán. Jeho stáří ovšem není zcela zřejmé. Dolní bránu nad příkopem v pozdní gotice nahradila hranolová branská věž s padacím mostem, zvedaným pomocí stěžejek.

Řešení uzavření jižní strany Horního hradu je pravděpodobně nejkomplikovanější částí rekonstrukce. Na východní straně se nacházela kaple, o které víme, že ji vstavěl Petr I. z Rožmberka.[1025] D. Menclová měla za to, že tato kaple stála samostatně, zatímco J. Muk předpokládal, že na kapli navazoval palác, který vyplňoval prostor mezi kaplí a západní věží. Odkazuje v tomto ohledu především na úhel severní zdi kaple, jež směřuje přesně k šikmému západnímu branskému průjezdu. K zániku severní zdi paláce mělo dojít při výrazné renesanční přestavbě roku 1574, kdy vzniklo téměř pravoúhlé obdélné nádvoří. V současnosti jižní křídlo při kapli obsahuje rozsáhlé raně barokní schodiště.[1026] Nicméně neřešená zůstala otázka jižní strany, kde se evidentně nacházejí konstrukce postavené šikmo k ose nádvoří, ale současně souběžné se západní věží. Z toho je zřejmé, že také vznikly dříve než obdélné vnitřní nádvoří. Z šíře zdí budovy přiléhající jižně k západní věži je nadto možné usuzovat na to, že je o něco mladší, ale rozhodně zde musela stát v době stavby západního hradu v druhé čtvrtině 15. století, protože jižní křídlo této části hradu se evidentně váže na její nároží. Je proto pravděpodobné, že zmíněná budova měla od počátku lichoběžný půdorys, který se směrem k západu rozšiřoval. Je proto možné se domnívat, že tato budova vznikla současně s kaplí za Petra I. z Rožmberka a bezpochyby šlo o palác.

Jak bylo výše připomenuto, ve starší literatuře byl Hrádek téměř bezvýhradně považován za původní nejstarší hradní jádro krumlovského hradu, a to s ohledem na jeho dispozici, jež se hlásí k bergfritovému typu **[214]**.[1027] Rozloha Hrádku činí pouhých 0,08 ha.

Hrádek byl vystavěn na skalním výběžku v jihovýchodní části předhradí, kde se dnes nachází druhé hradní nádvoří. Ze zjištěného průběhu opevnění tohoto předhradí je zřejmé, že Hrádek byl nejspíše založen současně s tímto předhradím.[1028]

Dominantu Hrádku dodnes tvoří válcová věž – bergfrit o průměru 11,2 m. Věž byla přístupná ze zvýšeného prvního patra hrotitým portálem s vpadlinou pro padací můstek **[215, 216]**. Za portálem jsou kapsy na závoru a v horní části nad portálem byl trám, do něhož byl osazen čep dveří a nejspíše do něj byl uchycen nějaký mechanismus na zvedání můstku, protože portál nebyl vybaven obvyklým otvorem pro kladku. Již D. Menclová si byla vědoma, že tento portál není možné datovat do poloviny 13. století a klade jej do pozdější doby.[1029] Její názor potvrdil později i dendrochronologický průzkum stropních trámu **[217]**, jehož smýcení je možné datovat do rozmezí let 1296–1313.[1030] Věž byla v první fázi výrazně nižší, pro třetí patro bylo použito dřevo smýcené v letech 1425–1426 a vyšší patra jsou až renesanční ze 16. století.[1031]

Věž na východní straně obepíná plášťová hradba. Severní, západní a také jižní stranu tvoří navzájem propojená křídla paláce, vystavěného v jedné stavební fázi.[1032] Průzkumy omítek prokázaly, že palác měl od počátku dvě podlaží a jeho zdivo dosahovalo podobné výšky jako dnes. Pod renesanční omítkou byla zjištěna také zazděná obdélná okna bez vnitřních křížů s jednoduchým ostěním s okosenou hranou. Původní vstup do Hrádku zjištěn nebyl.[1033] Zda palác vznikl současně s věží, nebo až později, čemuž by snad odpovídala nalezená okna, není úplně zřejmé. S dokončením Hrádku tak můžeme počítat spíše až nedlouho před polovinou 14. století.

Za současného stavu poznání se vznikem Hrádku musíme počítat nejspíše současně s předhradím, přičemž věž byla dokončována na přelomu 13. a 14. století, tedy za posledních pánů z Krumlova nebo dokonce až za Jindřicha I. z Rožmberka. Důvody stavby Hrádku můžeme spojovat jednak se vznikem opevněného předhradí na druhém nádvoří, jehož počátky můžeme klást do druhé poloviny, nejpozději však do konce 13. století.[1034] Z pozice, na které je Hrádek vystavěn, je možné účinně kontrolovat vstup do hradu, cestu procházející pod hradem, kde v této době vznikl Latrán a také most přes Vltavu. Strategická poloha Hrádku nicméně nevysvětluje, proč zde nacházíme výrazně rozvinutou obytnou složku. Ta totiž dokládá, že nešlo o pouhý opěrný bod, i když nelze vyloučit dvě stavební etapy. Je tedy nutné

Obr. 215 (vlevo). Český Krumlov, Hrádek, vstupní portál do věže
Obr. 216 (vpravo). Český Krumlov, Hrádek, vstupní chodbička do věže

Obr. 217. Český Krumlov, Hrádek, strop věže ve zvýšeném prvním patře

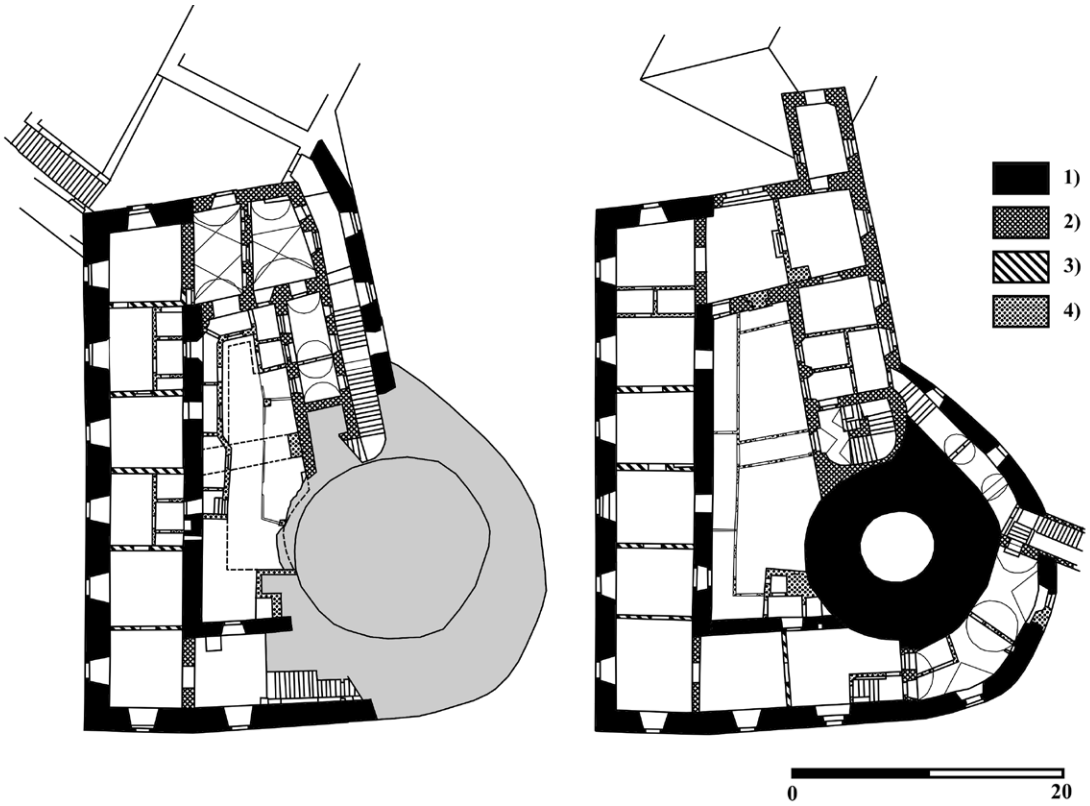

Obr. 218. Český Krumlov, Půdorys Hrádku podle J. Muka. Legenda: 1) gotické zdivou z přelomu 13. a 14. století, 2) renesanční zdivo, 3) barokní zdivo, 4) klasicistní a mladší zdivo

se domnívat, že Hrádek vznikl nebo byl dodatečně změněn na plnohodnotné šlechtické sídlo. Snad za posledních pánů z Krumlova, kdy byl vystavěn jako samostatné sídlo, nebo byl určen mladému Petrovi I. z Rožmberka, nebo dokonce až jeho synovi Jindřichu II. V písemných pramenech je Hrádek zmiňován až v 15. století, kdy byl využíván spíše jako skladiště.[1035]

Předhradí na druhém nádvoří vyplňovalo prostor mezi Hrádkem a Horním hradem a podle výsledků archeologického výzkumu bylo ve druhé polovině 13. století, nebo nejpozději na konci 13. století po obvodu opevněno zděnou hradbou. Na severní a východní straně opevnění zesiloval příkop. Rozloha předhradí nebyla příliš velká a činila pouze 0,15 ha. Vstup do předhradí byl veden od východu branou, archeologicky zkoumanou v místech dnešního průjezdu, respektive v jeho zadní části. Brána byla zajištěna kolébkovým padacím mostem a nejspíše měla věžovou podobu. Její přesná datace není jistá.[1036] Most k bráně prudce stoupal a překonával příkop, ve kterém pravděpodobně stála druhá branská věž, jež byla údajně zbořená roku 1589.[1037] V jižní části předhradí byl archeologicky zjištěn specializovaný metalurgický provoz pro zpracování drahých kovů, nejspíše stříbra a jiných drahých kovů, jehož počátky je možné klást do přelomu 13. a 14. století.[1038]

Vzhledem k malému rozsahu a zjištěnému metalurgickému provozu rozhodně nešlo o klasické předhradí. Hospodářské zázemí hradu tak zajišťovalo až rozlehlé rovněž opevněné předhradí v místech prvního nádvoří. O jeho podobě a vývoji v nejstarším horizontu hradu ale víme jen velmi málo. Nicméně je zřejmé, že nejpozději na počátku 14. století areál hradu dosáhl úctyhodné rozlohy zhruba 2,5 ha. V sousedství předhradí na počátku 14. století začal vyrůstat latrán.

V průběhu druhé poloviny 13. století vznikl také **Vítkův Kámen** (okr. Český Krumlov),[1039] který je tradičně spojován s Vítkem z Krumlova (†1277).[1040] Původně ovšem šlo o strážný tzv. horský hrádek, určený k ochraně zemské stezky vedoucí do Horních Rakous. Jeho podobu

neznáme. Současný hrad byl vystavěn až ve 14. století a pouze archeologické výzkumy potvrzují, že jeho počátky je nutné klást již do druhé poloviny 13. století.[1041]

Další odnoží Vítkovců byli Rožmberkové, kteří odvozují svůj původ od Vítka III. mladšího († 1244). Jejich rodovým erbem se stala červená růže na stříbrném poli. Po otci zdědili původní panství na Sedlčansku a expandovali k Lužnici, kde si Vítek mladší vystavěl nové centrum – hrad Příběnice, v jehož sousedství vznikl ještě druhý hrad Příběničky. O něco později mladší syn Vítka mladšího Vok odešel do horního Povltaví, kde si někdy krátce před polovinou 13. století vystavěl nový hrad, který nazval dle svého erbu s pětilistou růží Rožmberk. Nedaleko odtud, dále proti proudu Vltavy založil roku 1259 cisterciácký klášter ve Vyšším Brodě. Jihočeské rožmberské panství bylo výrazně rozšířeno na počátku 14. století, kdy Jindřich I. z Rožmberka získal dědictví po svých příbuzných, pánech z Krumlova. Následně se rožmberskou hlavní rezidencí stal Český Krumlov s lepší geografickou polohou.

Příběnice a **Příběničky** (okr. Tábor)[1042] bezpochyby patří k mimořádně zajímavým sídelním lokalitám. U obou hradů, situovaných v těsném sousedství po obou stranách Lužnice, se nacházely latrány nebo v případě Příběnic spíše podhradní městečko s kamennou zástavbou a kaplí, jež byla povýšena krátce před zánikem lokality za husitských válek na farní kostel. Pozoruhodné jsou také doklady středověkých komunikací a obě místa byla navíc spojena mostem. V předpolí hradu se nacházejí lomy a další doklady života obou lokalit.

Hrad v Příběnicích je poprvé doložen roku 1243 v predikátu Vítka z Příběnic.[1043] Ještě v témže roce a také o rok později jsou připomínáni jeho synové Vok a Vítek.[1044] Vok následně sídlil na Rožmberku, Vítek zdědil Příběnice. Vítek mladší z Příběnic umřel krátce po roce 1255, kdy je doložen naposledy a Příběnice zdědil jeho bratr Vok z Rožmberka.[1045] Dědicem Voka se stal Jindřich, několikrát doložený písemně na Příběnicích.[1046] Jindřich také rozvíjel panství, roku 1283 koupil od biskupa Tobiáše, respektive od biskupství, tři vsi v okolí Příběnic: obojí Řepeč a Bělčice.[1047] Roku 1287 přikoupil Stádlec a Křídu a roku 1307 Radimovice u Želče a Čelkovice se zbožím Sepekovským.[1048] Roku 1281 je zde na hradě zmiňován purkrabí Chřen.[1049] Znovu je hrad výslovně uveden roku 1284 v mírové dohodě mezi znepřátelenou stranou biskupa Tobiáše a Vítkovci.[1050] Také syn Jindřicha z Rožmberka Petr I. rozvíjel hrad a založil zde dvě kaple – jednu na hradě a druhou v latránu.[1051] V této době hrad ale postupně ztrácel na významu. Rožmberkové Příběnice vlastnili až do roku 1420, kdy se jich zmocnili táboři. Po husitských válkách roku 1437 byly Příběnice i Příběničky sice navráceny Oldřichovi z Rožmberka, ale s podmínkou, že hrady zboří a nikdy je neobnoví, což splnil. Následně se Příběnice připomínají jen jako ruina.[1052]

Příběnice byly vystavěny na skalnatém protáhlém ostrohu, který ze tří stran obtékala Lužnice. Hrad byl dvoudílný a v podhradí při řece se nacházel rozsáhlý latrán. Před jádrem hradu se nacházelo předhradí opevněné valem a mohutným příkopem, který částečně využíval přírodní strž na jihovýchodní straně. Přístupová cesta klesala po jihovýchodním svahu ostrohu. V prostoru předhradí se cesta dělila, přičemž jedna větev po svahu klesala k latránu a druhá pokračovala k jádru hradu. Před předhradím jsou ještě dobře patrné pozůstatky obléhání z dob husitských válek.

Obdélné jádro hradu bylo vystavěno na poměrně složitém půdoryse. Před jádrem se nacházel druhý příkop. Přístupová cesta jej překonávala po mostě, který vedl k boku jádra hradu, kde se nacházely dvě brány za sebou. Odtud cesta pokračovala úzkým koridorem do zadní části ostrohu. Zde se nacházelo menší hradbou opevněné prostranství, na němž se cesta otáčela o 180° a vedla do vlastního jádra hradu. Na severním konci ostrohu stála mohutná hranolová věž o rozměrech 12 x 8 m, která je ale možná až mladší dodatkem.[1053]

Vlastní jádro hradu bylo obdélné o rozměrech zhruba 90 x 30 m a v podstatě bylo rozděleno na tři díly. V čele hradu se nacházel oktogonální bergfrit, který stál volně uprostřed zvláštního nádvoří **[219, 220]**. Věž se dodnes dochovala v podobě poměrně vysokého reliktu a měla v průměru téměř 14 m. Šíře zdí věže činila 3,5 m. Na jihozápadní straně se nacházel vstup do věže, z nějž do vyšších dnes nedochovaných partií vedlo schodiště v síle zdi.

Obr. 219. Příběnice, relikt oktogonálního berfritu, pohled z nádvoří

Obr. 220. Příběnice, relikt oktogonálního berfritu, pohled do bývalého interiéru

Obr. 221. Příběnice, pozůstatky obytné zástavby na jihozápadní straně hradu

Za oddílem s věží se nacházelo menší nádvoří beze stop po zástavbě. Až v posledním oddíle se nacházela obytná část hradu, tvořená palácem na půdoryse písmene L. Kratší severozápadní křídlo obsahovalo branský průjezd a další jednu místnost. Severní nároží zpevňoval opěrák.[1054] Lépe se dochovalo delší jihozápadní křídlo, jež v přízemí obsahovalo několik menších místností **[221]** a na nádvorní straně bylo opatřeno řadou pilířů vynášejících nádvorní pavlač v úrovni prvního patra. V mladší etapě bylo nádvoří uzavřeno další obytnou zástavbou, o čemž svědčí nalezené dlážděné prostranství a také k severovýchodnímu boku jádra byla přistavěna další zástavba.[1055]

Během nedokončených výkopů v první polovině 20. století bylo nalezeno několik kamenických článků, jež dokládají postupnou stavbu hradu. Zaujme především část ostění ústupkového portálu s vloženým oblounem a talířovou patkou, která pochází možná již z doby před polovinou 13. století. Nalezeny byly také zlomky žeber a konzola z šedesátých nebo sedmdesátých let 13. století, části ostění oken atd.[1056] Mezi archeologickými nálezy najdeme také dlaždici s českým lvem. Podobné dlaždice se nacházely v paláci zvíkovského královského hradu. Tyto nálezy dokládají vysokou uměleckou úroveň hradu.

Počátky Příběniček v písemných pramenech nejsou vůbec zachyceny, nejspíše proto, že obě lokality od počátku nesly podobné jméno a po většinu času měly stejného vlastníka. Archeologické nálezy kladou existenci hradu vlastně do stejné doby jako sousední Příběnice.[1057] Poprvé jsou oba hrady zmíněny až v testamentu Petra I. z Rožmberka roku 1324, který se ale dochoval jen ve formulářové sbírce. Příběnice a Příběničky jsou zde uvedeny jako „*castra mea in P*“.[1058] K přesnějšímu rozlišení obou lokalit došlo až po smrti Jošta z Rožmberka († 1369), jehož tři synové si rozdělili dědictví. Nejstarší syn Oldřich si ponechal Příběnice i s podhradním latránem, z něhož se postupně stávalo městečko a vesnice na levém břehu Lužnice, zatímco mladším synům Petrovi a Janovi zůstaly Příběničky a vesnice na pravém břehu. Toto dělení dokládá urbář rožmberského panství z roku 1379.[1059] Roku 1382 se připomínají

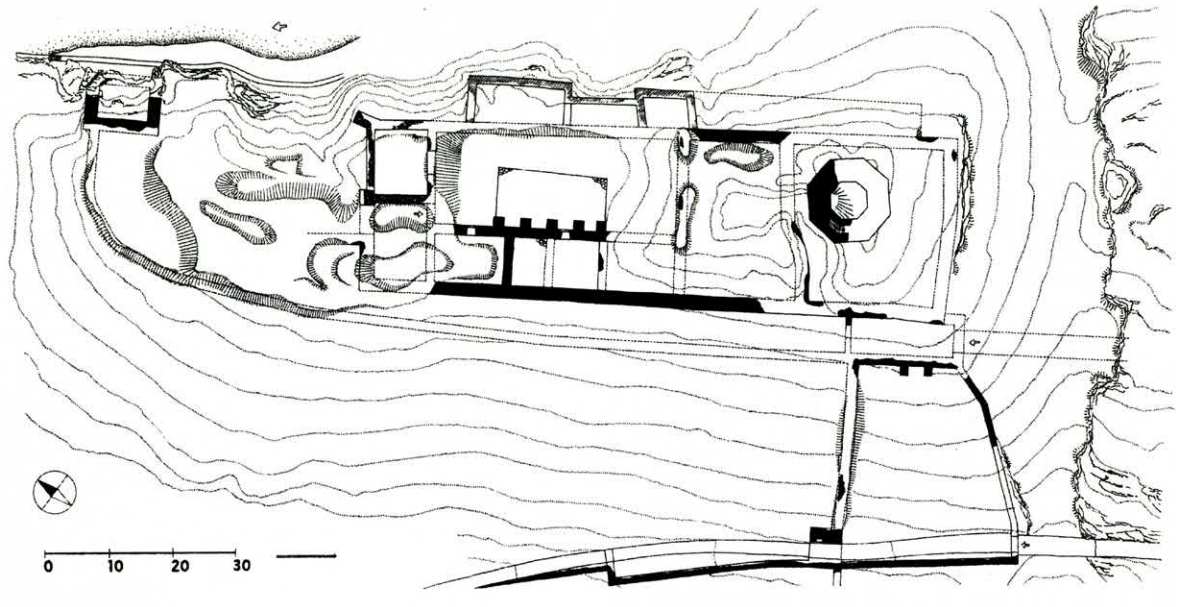

Obr. 222. Příběnice, půdorys hradu podle D. Menclové

purkrabí obou hradů Mrakeš z Petrovic a Zdimír, přičemž Zdimír nejspíše byl purkrabím na Příběničkách a později jej vystřídal Filip z Želče a Jan ze Zvíkovce.[1060] Zmínění bratři umírají bezdětní a po jejich smrti se panství opět spojilo. Oba hrady se připomínají také roku 1437.[1061]

Hrad Příběničky se dochoval v podobě dobře čitelného terénního reliéfu **[224]**. Pro jeho stavbu byla vybrána skála vybíhající z východního okraje širší ostrožny nad Lužnicí. Hrad byl dvojdílný. Jádro hradu bylo situované na zmíněné skále a od předhradí bylo odděleno šíjovým příkopem a mělo nepravidelně oválný tvar. V čele hradu na jižní straně se nacházejí relikty válcové věže v podobě výrazného suťového kužele, z kterého vystupují bloky rozlámaného zdiva věže **[225]**. Z celkové podoby reliktů je zřejmé, že věž byla záměrně zbořena. Severně od věže při severozápadním okraji se nacházela obdélná trojprostorová budova, již můžeme považovat za palác. Na západní straně jádra hradu se mohla nacházet další budova. Šlo tedy o velmi pěknou ukázku hradu bergfritové dispozice.

Předhradí bylo situováno jižně od jádra hradu a bylo opevněno příkopem a valem, ale neobsáhlo celou šíři ostrohu. Předhradí bylo stejně jako jádro hradu přimknuto k východnímu okraji ostrožny. Zbylou plochu ostrožny vyplňoval ještě latrán s vlastním opevněním situovaným severně od hradu, které přetínalo šíji příkopu. Na ploše latránu je dobře patrná cesta, jež sestupovala po opyši k řece, kde se podél břehu stáčela k severu, a pod hradem se nacházel most do sousedních Příběnic.

Existence dvou hradů v těsné blízkosti vedle sebe, zvláště pokud jedna z lokalit je doložena až velmi pozdě, vyvolává řadu otázek. D. Menclová zastávala názor, že Příběničky vznikly především k zajištění protější strany břehu a správně poukázala na mimořádně strategickou polohu hradu, na spojnici původní domény Vítkovců na severu s novým mimořádně rozsáhlými majetky na jihu.[1062] P. Vařeka se domníval, že Příběničky byly královským hradem, který měl kontrolovat sousední Příběnice, chránit královské zájmy a těžbu stříbra na Lužnici,[1063] jeho interpretaci převzali i další autoři.[1064] Nicméně je třeba uvést, že tuto funkci stejně dobře mohlo plnit nedaleko se nacházející Hradiště, tedy dnešní Tábor, a také obnovený hrad v Bechyni (zaniklé přemyslovské hradiště bylo dlouhou dobu v majetku pražského biskupství). V majetku biskupství se nacházely také vsi v okolí Příběnic, které jsme zmínili výše. Z tohoto důvodu by mohlo jít také o hrad biskupství, ale při prodeji žádný hrad zmíněn

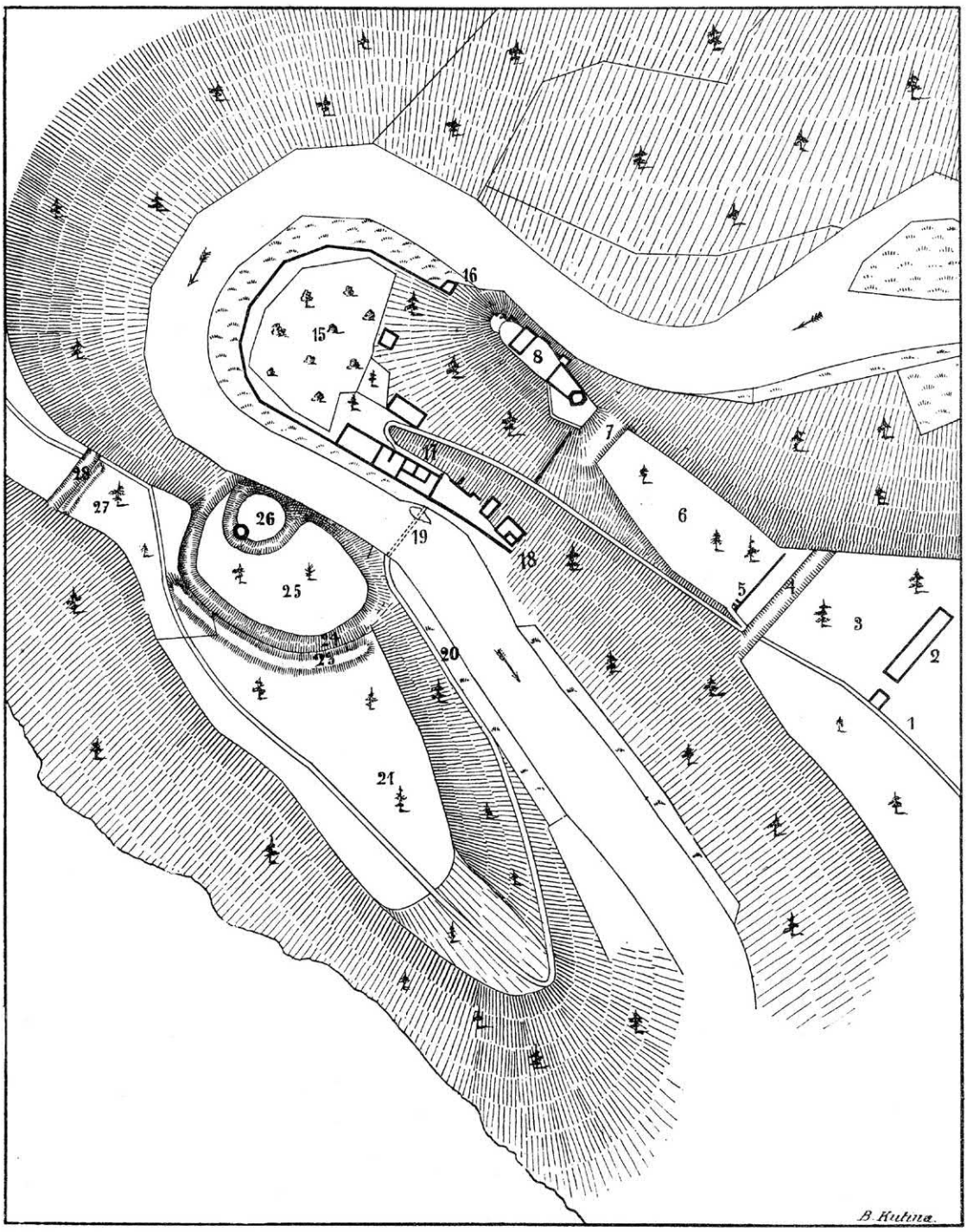

Plán Přiběnic.

Vysvětlení plánu: 1. Cesta od Malšic a Slap s místem studně a nádržky; 2. dlouhé dvorské stavení; 3. dvořiště; 4. příkop; 5. brána do 6. předhradí; 7. druhý příkop; 8. hrad zadní; 9. místo brány; 10. velká věž; 11. místo kaple sv. Vojtěcha; 12. plac; 13. palác; 14. opyš, č. 1—14 větší hrad Přiběnický; 15. rynk; 16 severní brána městská; 17. Latrán; 18. brána jižní; 19. místo mostu (podlé domnění); 20. cesta skrze Příběničky a k menšímu hradu; 21. ostroh téhož hradu; 23. násep; 24. příkop; 25. předhradí; 26. hrad; 27. místo, kde stála kaple sv. Jiří (podlé domnění); 28. příkop. (Čísla 9—14 nacházejí se na str. 62.)

Obr. 223. Příběnice a Příběničky, plánek areálu dvojhradí a podhradního osídlení s latrány podle B. Kutiny

Obr. 224. Příběničky, příkop obklopující předhradí hradu

Obr. 225. Příběničky, relikt válcové věže

Obr. 226. Rožmberk, celkový pohled na hrad od jihu

není. Ani další možnost, že šlo o majetek blíže neznámého rodu, se nejeví pravděpodobná. Poslední možností je, že Příběničky patřily od počátku Vítkovcům. Kromě již D. Menclovou zdůrazněného strategického významu místa, mohl vznik Příběniček souviset se syny Vítka z Příběnic Vokem a Vítkem. Vok si vystavěl kolem poloviny 13. století Rožmberk a sídlem Vítka se mohly stát nově postavené Příběničky. Pro vyřešení této otázky je zásadní zpřesnit dataci vzniku hradu v Příběničkách, datovaného zatím jen na základě povrchových sběrů, které nemusejí vždy přinést relevantní výsledky.

Jedním z hlavních sídel rozrodu Vítkovců se stal **Rožmberk** (okr. Český Krumlov) **[226]**.[1065] Hrad je poprvé doložen k roku 1250 v predikátu Voka „*de Rosemberch*“.[1066] Zmíněný predikát Vokovi potomci následně užívali až do vymření rodu na počátku 17. století. Za stavebníka hradu je běžně označován právě zmíněný Vok z Rožmberka, i když občas se vyskytuje názor, že by jeho stavebníkem mohl být již Vokův otec Vítek mladší.[1067] Vok je záhy doložen na dvoře Přemysla Otakara II. jako nejvyšší maršálek, který doprovázel panovníka na křížovou výpravu do Pruska. Poté se angažoval v Horních Rakousích, kde byl jmenován hejtmanem a účastnil se řady vojenských akcí, včetně bitvy u Mühldorfu (1257) a Kressenbrunnu (1260), po níž se stal hejtmanem v nově získaném Štýrsku. Krátce před bitvou u Kressenbrunnu dostal hrabství Raabs (Rakousy). Vok z Rožmberka je rovněž zakladatelem Vyšebrodského kláštera (1259), který se následně stal rožmberským rodovým pohřebištěm a on sám zde byl pohřben (1262). Po jeho smrti panství převzali jeho synové Jindřich s Vítkem.

Význam hradu jako rodového sídla výrazně poklesl po vymření pánů z Krumlova na počátku 14. století. Václav II. tento obrovský majetek totiž daroval roku 1302 Jindřichovi z Rožmberka,[1068] který se na Krumlov přestěhoval a učinil z něj nové rodové sídlo. S Rožmberkem se proto až do roku 1293 setkáváme jako s místem vydávaní listin.[1069]

V letech 1259–1281 se připomíná Beneta, purkrabí hradu.[1070] V roce 1260 se připomínají dva purkrabí Beneta z Větřní a Beneš,[1071] a o rok později dokonce tři, k prvním dvěma přibyl

ještě Budislav.[1072] Budislav v závěti Voka z Rožmberka z roku 1262 dostal „*dvůr v podhradí hradu Rožmberk, aby v něm sídlil a střežil hrad*“.[1073] Později se na hradě stal purkrabím Benetův syn Václav, který je zde doložen až do roku 1315.[1074]

S ohledem na to, že na hradě je doloženo více purkrabích, naznačují někteří badatelé možnost, že by zde již ve 13. století mohlo jít o dvojici hradů.[1075] Nicméně purkrabí nemuseli nutně spravovat jen hrad, ale také rozsáhlé dominium a městečko pod hradem, které patřilo k hradu, a jehož vznik je nutné klást již do druhé poloviny 13. století.[1076]

Popřípadě mohlo jít o nápodobu královského prostředí, kdy na Pražském hradě a Zvíkově jsou rovněž doloženi dva purkrabí. Eventuálně mohlo jít o jednoho hlavního pukrabího a jeho zástupce, které ale dobové prameny nerozlišovaly. Až na počátku 15. století je výslovně uvedeno, že jeden purkrabí spravoval Horní hrad (Bohuslav z Petrovic) a druhý Dolní hrad (Petr z Mladotic).[1077] Výslovně se pak oba hrady „*zámky naše dva Rožmberk řečené*“ zmiňují v popisu panství z roku 1541.[1078] Navíc o podobě Horního hradu víme jen velmi málo.

Za husitských válek byl hrad dán do zástavy, což výrazně poznamenalo následné období. Hrad se stal předmětem majetkových sporů i vojenských konfrontací. Rožmberkové hrad znovu trvale ovládli až koncem sedmdesátých let 15. století a nejspíše byl následně opraven. Roku 1522 byl hrad poškozen požárem. Petr z Rožmberka ve svém dopisu zmiňuje, že se mu „*škoda ohněm na Rozmberce nemalá stala, a největší na obilí*.“[1079] Za předpokladu, že obilí bylo uskladněno na předhradí, je tento údaj oprávněně vztahován k Hornímu hradu, který nejspíše utrpěl značné škody. Hermanova Rožmberká kronika přináší podrobnější popis požáru, který vznikl v jednom měšťanském domě, přičemž ve městě a v latránu vyhořelo 12 domů a „*od tohoto ohně také Horní zámek s kulatou věží k mostu Dolního zámku zcela (vyhořel) a nic nezůstalo a celý lehl popelem*.“ Shořelo zde na 12000 džberů žita a něco ovsa. Purkrabí Jiří Rabnhaubt utrpěl škodu 150 kop grošů.[1080] Dendrologické datování dřevěných prvků z věže Jakobínky do letních měsíců roku 1523 potvrzuje následnou obnovu.[1081]

Po polovině 16. století byl hrad přestaven na renesanční zámek. Roku 1601 Petr Vok z Rožmberka hrad prodal Janu Zrinskému, který objekt rozsáhle přestavěl. Po jeho smrti roku 1612 hrad přešel do rukou pánů ze Švamberka, kteří o něj na počátku třicetileté války přišli. Následně jej získal císařský generál Karel Bonaventura Buquoy. V majetku Buquoyů hrad zůstal až do roku 1945. V 17. a 18. století byl hrad opravován a v 19. století byl romanticky přestavěn.

Hrad byl vystavěn na příhodném terénním útvaru, který je v podstatě ostrohem, přecházejícím v dlouhý skalnatý hřeben obtékaný kličkou Vltavy. Hrad byl pravděpodobně od počátku dvojdílný. Přední díl, zvaný Horní hrad, od zbylé části ostrohu odděluje příkop. Horní hrad o rozloze zhruba 1,5 ha je situován ještě na poměrně široké ostrožně, zatímco jádro hradu – Dolní hrad se nachází již na poměrně úzkém skalnatém hřbetu. Rozloha Dolního hradu je dnes 0,18 ha. Areál Horního hradu od přední části odděluje příkop a další příkop jej odděluje od zbytku hřbetu. V současnosti je hrad přístupný z jihu cestou stoupající po svahu Horního hradu od mostu ze sousedního městečka. Další cesta, dnes již nepoužívaná, vedla přes příkop. V předpolí hradu se pak sbíhalo několik cest z různých směrů, z nichž jedna vedla ke zmíněnému mostu přes Vltavu.

Starší literatura vesměs shodně předpokládala, že Dolní hrad je výrazně mladší a vznikl až v 15. století „*na základech částí původního hradu*“, jak to zmiňuje A. Cechner.[1082] Podobný názor zastávala i D. Menclová, která za jediný pozůstatek hradu ze 13. století považovala věž Jakobínku, která stojí na ploše Horního hradu. Dolní hrad považovala za mladší stavbu, která měla vzniknout ve 14. století podle předlohy krumlovského hradu.[1083] Až stavebně historický výzkum J. Muka prokázal, že Dolní hrad obsahuje konstrukce již z nejstarší etapy výstavby hradu. Tedy především hranolovou jihozápadní věž. V jejím přízemí nalezl totiž románské okénko, které je ovšem druhotně osazené. Také další podstatné části Dolního hradu měly vzniknout již ve 13. století, zvláště jihovýchodní křídlo a také menší hranolová věž na severovýchodní straně. Předpokládaný přístup do hradu vedl z jihozápadní strany, tedy z opačné než dnes, a vznik Horního hradu byl datován do druhé poloviny 13. nebo

Obr. 227. Rožmberk, pohled na Dolní hrad z věže Jakobínky

počátku 14. století.[1084] Tuto představu následně přijalo další bádání, byť s tím rozdílem, že se nepředpokládá výraznější změna v komunikačním schématu hradu.[1085] V. Razím se nejnověji pokusil předatovat věž Jakobínku.[1086] V nedávné době na ploše nádvoří Dolního hradu probíhaly archeologické výzkumy vedené J. Havlicou, dosud nedokončené a nepublikované, které zásadním způsobem doplňují poznání původní středověké podoby hradu.

Dispozice Dolního hradu byla pravděpodobně od počátku dvouvěžová **[227]**. Celkové rozměry Dolního hradu činily na délku zhruba 56 m a na nejširším místě dosahovaly 27 m. Vstup do jádra hradu byl veden od severovýchodu z prostoru Horního hradu po dřevěném mostě přes příkop. Vstup zajišťovala kulisová brána a v jejím sousedství stála hranolová věž. Druhá hranolová věž se nacházela na opačné jihozápadní straně, kde zajišťovala jádro hradu proti klesajícímu hřbetu. Přízemí této věže obsahuje prostor zaklenutý renesanční křížovou bezžebernou klenbou, osvětlený třemi okénky. Jihovýchodní okénko pak má dochované ještě románské ostění, které přivedlo J. Muka k tvrzení, že věž představuje nejstarší část hradu **[228]**.[1087] Okénko je nicméně osazené druhotně, jak o tom svědčí jeho poloha orientovaná do místnosti. Do věže se vstupovalo z nádvoří, dodnes se zde dochoval hrotitý portál. Dveře bylo možné zajistit závorou.

Větší část severozápadní strany jádra hradu zajišťovala rovná hradba, která se k jihovýchodní věži stáčela v oblouku podobně, jako na opačné jižní straně. K této severozápadní hradbě zhruba uprostřed přiléhala obdélná zděná stavba o předpokládaných rozměrech 8 x 9,5 m, zjištěná archeologickým výzkumem J. Havlicy. Doba vzniku této budovy prozatím nebyla určena, k jejímu zániku došlo v průběhu 15. století.[1088]

Hradní palác byl vystavěn podél jihovýchodní strany. Složitěji utvářený půdorys dává jasně tušit, že budova paláce vznikla v několika stavebních fázích. Středověký stav je nejlépe patrný v přízemí, podobu vyšších pater výrazně pozměnily mladší přestavby. Nejstarší je pravděpodobně dvojdílná střední část paláce, jež se skládala z menší obdélné místnosti

Obr. 228. Rožmberk, druhotně osazené románské okno v přízemí západní hranolové věže

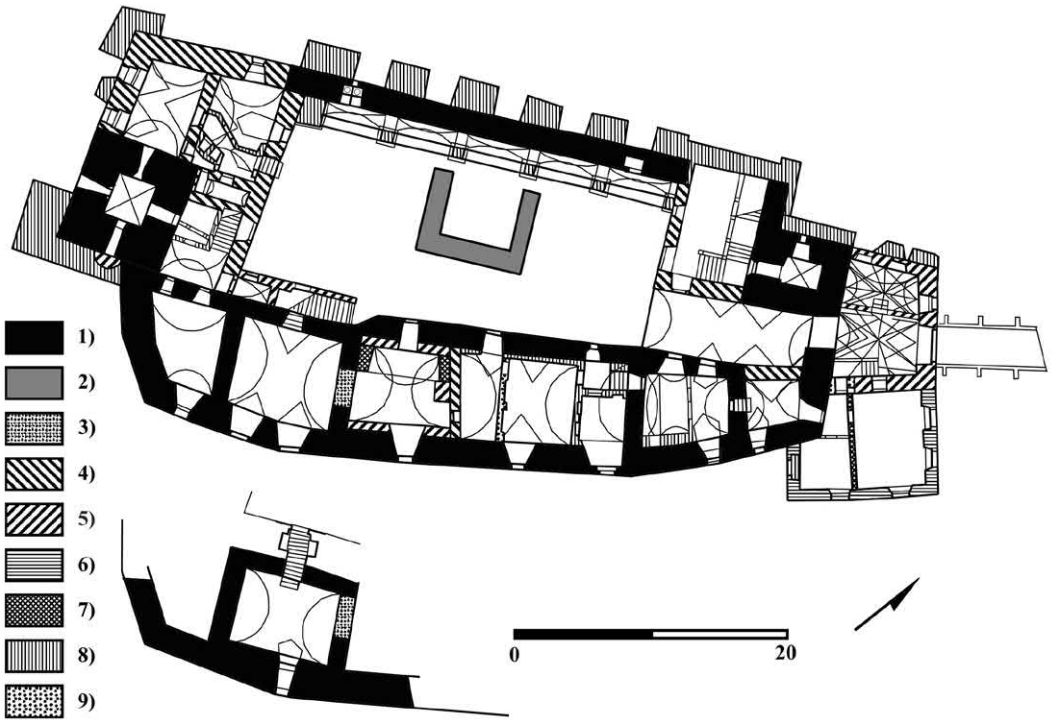

Obr. 229. Rožmberk, půdorys hradu podle J. Muka. Legenda: zdivo 13. století, 2) zdivo archeologicky zjištěné v prostoru nádvoří, 3) gotická zazdívka hrotitého oblouku, 4) starší renesanční zdivo, 5) mladší renesanční zdivo, 6) barokní zdivo, 7) klasicistní zdivo, 8) zdivo spojené s romantickou úpravou 19. století, 9) novodobé zdivo

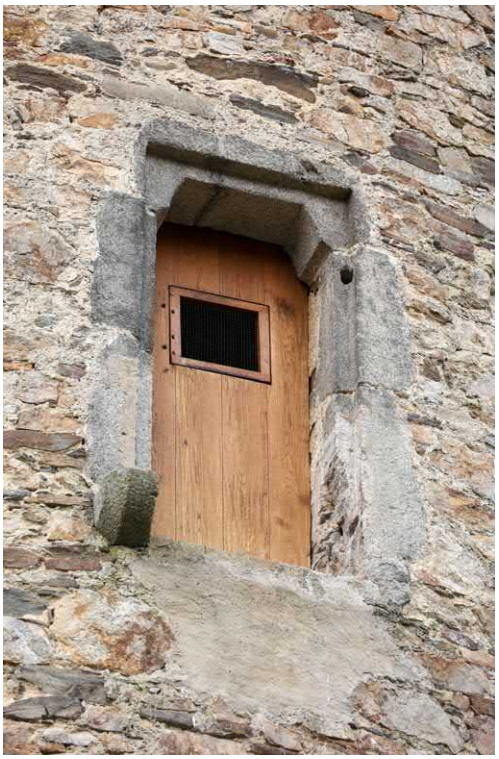

Obr. 230 (vlevo). Rožmberk, věž Jakobínka
Obr. 231 (vpravo). Rožmberk, vstupní portál věže Jakobínky

situované v severovýchodní části a většího obdélného prostoru, který vyplňoval zbylou část paláce, ale dnes je rozdělen mladšími příčkami. Přízemí je také zaklenuté mladšími renesančními klenbami. Toto dělení přízemí by dobře odpovídalo dvoudílnému schématu paláce s hlavním obytným podlažím v prvním patře, kde by se nacházel velký sál o délce 20 m a menší místnost pravděpodobně vytápěná krbem, tedy komnatou určenou k celodennímu využívání. Palác, i přes absenci datovatelných prvků, lze snad klást do nejstaršího horizontu existence hradu.

Dodatečně byl palác rozšířen jihozápadním směrem a vyplnil tak zaoblené jižní nároží hradu. Přístavba obsahuje v přízemí dvojici místností, z nichž severozápadní je jako jediná část hradu podsklepena. V jakém časovém odstupu vznikla tato přístavba, není zřejmé.

V jihozápadní dělící zdi staršího a mladšího paláce byl zjištěn zazděný hrotitý oblouk, který J. Muk interpretoval jako pozůstatek zazděné vstupní brány,[1089] což ale vzhledem k poloze v rámci paláce i celé dispozice Dolního hradu není pravděpodobné. J. Kuthan proto označil tento hrotitý oblouk za pozůstatek původní hradní kaple, která je na hradě doložena k roku 1356.[1090] Obojí vysvětlení shodně a také oprávněně odmítlo mladší bádání.[1091] Zmíněný oblouk je snad jen pozůstatkem spojení starší a novější části přízemí paláce, a to i s ohledem na existenci sklepa v jeho jihozápadním sousedství. Nad tímto zazděným portálem je patrný také ústupek o síle zdi, který se obvykle vyskytuje ve spojení se zastropením jednotlivých etáží budovy. Tento detail také potvrzuje, že severnější část paláce je starší, zatímco jižní mladší.

O podobě Horního hradu ve 13. ani 14. století nevíme prakticky nic. Většina zástavby zanikla po požáru 1522 a stávající budovy jsou mladší. Pouze západní obvodová zeď by mohla být středověkého původu, podrobný stavebně-historický průzkum zde ale ještě nebyl proveden. Dosud byla za jedinou stojící středověkou stavbou z této doby označovaná válcová věž Jakobínka, kterou starší bádání klasifikovalo jako volně stojící bergfrit **[230]**. Dle nedávného výzkumu V. Razíma je celá tato věž mladší a pochází až z doby po požáru hradu roku 1522.[1092]

Nicméně již D. Menclová si povšimla, že věž vznikla ve dvou stavebních fázích. Předěl zdiva je velmi dobře patrný zhruba v polovině výšky oken 4. patra. Věž je zmíněna i v Hermanově Rožmberské kronice.[1093] Navíc jak na plášti věže, tak v jejím interiéru jsou patrné pozůstatky požáru roku 1522. Dřevěné podlahy a jejich trámy jsou evidentně dodatečně vyměněny. Je tedy prakticky jisté, že spodní část věže je starší a v inkriminované době byla jen přestavěna a zvýšena.[1094]

Věž má běžné rozměry bergfritů 13. a 14. století. Její průměr činí 9,6 m a její zdi jsou široké 3,7 m, vnitřní dutina v úrovni přízemí má zhruba 2,2 m. Vstup do věže byl veden z úrovně zvýšeného prvního patra, které se nacházelo 14 m nad úrovní terénu. Vstupní sedlový portál je sice vybaven vpadlinou, ale nikoliv pro funkční padací most **[231]**. Po pravé straně registrujeme drážky po pantech, tedy nacházely se zde vnější dveře. Pod prahem se dochovala jedna z konzol. Síla zdiva horních pater se postupně zmenšuje. Všechna podlaží jsou plochostropá. Druhé a třetí patro jsou vybaveny jedním větracím okénkem. Až ve čtvrtém patře se nacházejí čtyři okna symetricky umístěná do světových stran. Toto horní patro bylo přestavěno a zvýšeno v 16. století a tehdy vznikla také charakteristická zděná helmice a ochoz nesený na krakorcích. Ještě méně víme o podobě podhradí, kde je roku 1262 zmiňován dvůr a později je zde doložen také latrán.

Rožmberk se bezpochyby řadí k nejstarším šlechtickým hradům a za současného stavu poznání je zřejmé, že jeho dispozice byla ovlivněna sousedním Podunajím. Podle všeho šlo o dvouvěžový hrad, jeho dispozice se tedy velmi podobala Krumlovskému hradu, nebo o něco mladšímu Choustníku. Otázka podoby tzv. Horního hradu je stále otevřená.

Třetí nejvýznamnější odnoží Vítkovců byli páni z Hradce s erbem zlaté růže na modrém poli. Jejich praotcem byl Jindřich z Hradce († 1236), jemuž se podařilo získat rozsáhlé panství na pomezí jihovýchodních Čech a Moravy. Centrem jejich panství byl **Jindřichův Hradec**, o němž jsme pojednali v prvním svazku na konci kapitoly Hrady Přemysla Otakara I. a Václava I., protože se řadí ke sporným hradům, jejichž majetkové vazby nejsou v počátcích jisté.[1095]

Jindřichův Hradec nebyl ale jediným hradem na panství. Nedaleko Hradce, vzdušnou čarou zhruba 7 km na východ, vznikl **Vítkův hrádek** (okr. Jindřichův Hradec).[1096] Dobu jeho vzniku je možné klást před nebo kolem poloviny 13. století. Jeho stavebníkem byly nejspíše páni z Hradce. Podle mladší tradice měl hrad i s okolními vesnicemi roku 1267 darovat Vít z Hradce řádu německých rytířů, do kterého také sám vstoupil.[1097] Sousední Blažejov na konci 14. a na počátku 15. století skutečně zmíněný řád držel, což dokládají zápisy konfirmačních knih,[1098] a vlastnil jej ještě roku 1458.[1099] Tyto zprávy se samozřejmě vztahují k hradu jen nepřímo. Nevíme přesně, kdy zanikl a ani jedna z listin jej nezmiňuje.

Hrad byl založen na ostrožně nad Hamerským potokem nedaleko Blažejova. Šlo o jednodílnou dispozici. Od ostrohu trojúhelné staveniště hradu oddělovaly dva příkopy a valy, jež částečně chránily i severní stranu. Na čelní straně se zachovaly zbytky hradby, k níž přiléhal obdélný palác. Zčásti se dochovala severozápadní obvodová hradba, která ale po několika metrech končí. Na jižní straně se hradba nedochovala vůbec. Palác se zachoval v podobě nízkého reliktu obvodových zdí **[232]**, a to zhruba ze dvou třetin, zatímco celá jižní část zanikla. Nejsou zde bohužel patrné žádné pozůstatky po původním vstupu nebo oknech. V nádvorní zdi je na menším úseku použito zdivo klasové, zbylá část hradu je z lomového zdiva. Na zbylé ploše hradu jsou patrné dvě prohlubně, jež ale mohou být pozůstatkem hledání pokladů, které zmiňuje A. Sedláček.[1100]

Hrad byl T. Durdíkem řazen k tomu, co rakouské bádání označuje výrazem „*Festes Haus*“ (doslova tedy opevněný objekt, neutrum *Haus* je potřeba v tomto kontextu chápat v co nejširším slova smyslu), ale současně jeho podoba dobře odpovídá bezvěžovým hradům s palácem jako hlavní obytnou a obranou budovou. T. Durdík se dále domníval, že šlo o prvotní sídlo pánů z Hradce, předtím než trvale získali Jindřichův Hradec.[1101] Šlo by tedy o tzv. kastelánský hrad (v pojetí T. Durdíka), což by měla být analogická kategorie k hradům ministeriálů v okolí císařských falcí, u nás se vyskytujících např. na Chebsku. Pro takto jednoznačné tvrzení nicméně není hrad přesně datován a podobná skupina hradů u nás

Obr. 232. Vítkův hrádek, relikty zdiva paláce

není obvyklá. Nelze tak vyloučit ani jinou možnost. Vzhledem k blízkosti Jindřichova Hradce nelze pochybovat o vztahu obou lokalit, mohlo tedy jít o lovecký hrad nebo o sídlo jednoho ze synů Jindřicha z Hradce.

S rozrodem Vítkovců, konkrétně s pány ze Stráže, souvisí vznik hradu **Stráž nad Nežárkou** (okr. Jindřichův Hradec) **[234]**.[1102] Za zakladatele této rodové linie i hradu je považován Sezema z Hradce, který od roku 1284 používal predikát ze Stráže.[1103] K oddělení jeho majetku došlo někdy po roce 1267 a poté si zde vystavěl své nové rodové sídlo. Jeho potomci zde následně sídlili až do roku 1474. Později byl hrad několikrát výrazně přestavován, zvláště rozsáhlá přestavba proběhla po požáru roku 1570 a pak na počátku 18. století, kdy získal současnou podobu zámku.

Hrad byl vystavěn na nevýrazné ostrožně nad říčkou Nežárkou a původně šlo o dvoudílnou dispozici. Dominantou zámku je dodnes štíhlá válcová věž s břitem, kterou starší bádání považovalo za jediný pozůstatek hradu ze 13. století.[1104] Nicméně mladší bádání naznačilo možnost, že minimálně horní část, ne-li celá věž pochází až z druhé poloviny 15. století.[1105] Druhé patro věže, jejíž ostatní části vykazují charakter klasického bergfritu, obsahuje totiž řadu oken. Dvě z nich jsou navíc umístněné v břitu a v interiéru jsou opatřeny nikami s bočními sedátky. Okenní otvory bylo na vnitřní straně možné zajistit okenicemi a závorami.

Věž byla umístěna v jihozápadním nároží jádra hradu a k jihozápadu směřuje také břit věže, největší nebezpečí hradu ale hrozilo od západu. Palác se nacházel při severním okraji jádra nad říčkou Nežárkou.

Na počátku další linie Vítkovců, pánů z Landštejna a Třeboně s erbem stříbrné růže stál Vítek IV., který od roku 1220 užíval predikát z Klokot. Také jeho syn Ojíř užíval tento predikát a střídal jej s Lomnicí, Sviny a Novými hrady (pokud tedy nejde o více osob). Klokoty se nejspíše již na konci 13. století dostaly do majetku pánů z Rožmberka, kteří je připojili k Příběnicím.

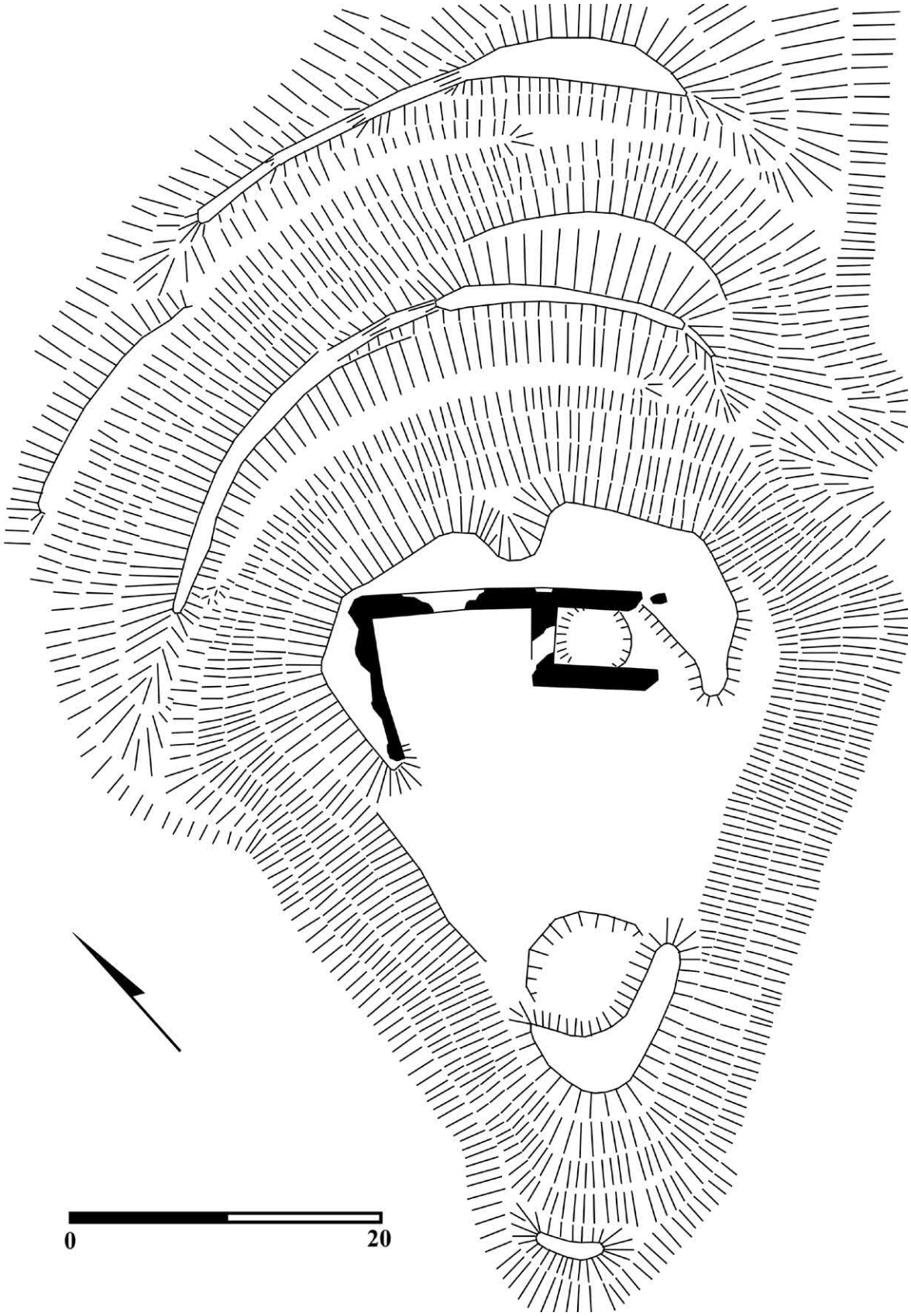

Obr. 233. Vítkův hrádek, půdorys hradu

Obr. 234. Stráž nad Nežárkou, břitová věž v čele dnešního zámku

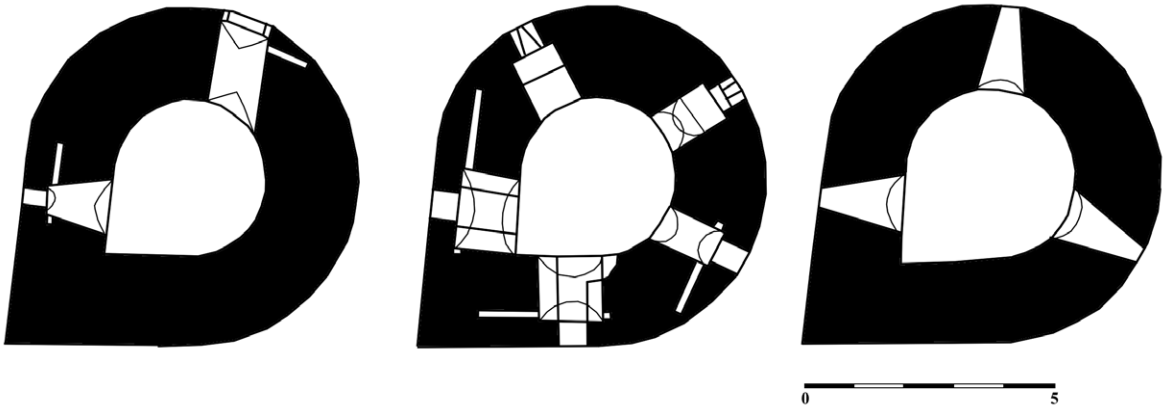

Obr. 235. Stráž nad Nežárkou, půdorys břitové věže v úrovni zvýšeného prvního, druhého a třetího patra

Klokoty (okr. Tábor)[1106] se dnes nacházejí na předměstí Tábora a jde o významné barokní poutní místo. Zhruba 300 m jihozápadně od kostela se nachází ostrožnovitý výběžek nad údolím Lužnice, který přetíná šíjový příkop, za kterým se nachází menší plošina. Zda tuto lokalitu můžeme považovat za sídlo Vítka z Klokot, není ale jisté.

Syn Vítka z Klokot Ojíř si vystavěl sídlo v **Trhových Svinech** (okr. České Budějovice).[1107] Dnes zcela zaniklý hrad je poprvé doložen k roku 1260 v predikátu zmíněného Ojíře „*de Swinz*", který se po Svinech píše od šedesátých let 13. století,[1108] poté užíval predikát z Lomnice, krátce také z Třeboně. V majetku pánů z Landštejna hrad zůstal do roku 1359, kdy jej Vítek z Landštejna prodal bratřím z Rožmberka. Trhové Sviny byly následně připojeny k panství novohradskému a hrad zde zanikl za husitských válek, na jejichž sklonku byl pravděpodobně záměrně zbořen.[1109] Hrad se sice nedochoval, ale je možné jej pravděpodobně lokalizovat na konci pozvolného ostrohu, kde jeho areál vytyčují Husova ulice, která se nachází v místech předpokládaného šíjového příkopu, dále Jiráskova ulice, také Komenského a Kozinovo náměstí.

Dalším hradem spojeným s Vítkovci byla **Lomnice nad Lužnicí** (okr. Jindřichů Hradec).[1110] Vznik hradu se předpokládá již před polovinou 13. století, ale poprvé je doložen roku 1265 v predikátu Oldřicha z Lomnice[1111] a roku 1281 se po Lomnici píše další Vítkovec Ojíř.[1112] V majetku Vítkovců, tedy pánů z Landštejna, se hrad udržel do poloviny sedmdesátých let 14. století. Hrad zanikl na konci husitských válek, kdy byl záměrně zbořen a dnes jej již není možné s jistotou lokalizovat. S hradem bývá spojována kaple sv. Václava, která je ale až pozdně gotická. Hrad se snad nacházel severovýchodně od náměstí v okolí Sádecké ulice.[1113]

K sídlům této větve patřila také **Třeboň** (okr. Jindřichův Hradec),[1114] zmiňovaná v predikátech synů Vítka z Klokot, poprvé 1261 v predikátu již zemřelého Pelhřima „*de Witigenowe*" a také jeho bratra Ojíře. [1115] Předpokládá se, že Třeboň založil již Vítek z Klokot, na což má poukazovat její německé jméno *Witingau*, tedy Vítkův luh. Hrad je písemně doložen až za Rožmberků roku 1379. Podoba původního sídla Vítkovců v Třeboni není známa.

Dalším synem Vítka z Klokot byl Vítek ze Skalice, jenž založil vedlejší větev pánů z Landštejna. Vítek je doložen v letech 1265–1267.[1116] Současně ale predikát ze Skalice užívala i krumlovská větev Vítkovců, ale nejspíše jde o jinou lokalitu, jež bývá tradičně kladena do blízkosti Sepekova, rovněž to je ale problematická identifikace.[1117]

Pozůstatky hradu **Skalice** (okr. Tábor)[1118] se nacházejí na okraji terénní hrany nad Lužnicí, jihovýchodně od kostela sv. Šimona a Judy, za hospodářským stavením čp. 132. Oválný areál hradu o rozměrech 40 x 60 m je opevněn dobře dochovaným příkopem. Valové opevnění se v náznaku dochovalo na vnějším obvodu příkopu. Jak byla opevněna vnitřní plocha,

Obr. 236. Nové Hrady, letecký pohled na hrad od jihovýchodu

Obr. 237 (vlevo). Nové Hrady, jižní hradní brána, pohled z parkánu
Obr. 238 (vpravo). Nové Hrady, průjezd jižní hradní brány s patrnou zazděnou drážkou pro zvedací mříž

není dnes zřejmé. Stejně tak zde nejsou patrné náznaky další zástavby, opevněná plocha je v podstatě rovná, pouze na severozápadní straně při statku se mírně zvedá. Na první pohled by se tedy mohlo zdát, že jde o ukázku archaického šlechtického sídla, jehož opevnění a zástavba by byly ze dřeva. Problém představuje skutečnost, že je zde šlechtické sídlo doloženo i později, a to od 14. až do 16. století, kdy je zde dokonce zmiňován zámek. Plocha hradu byla pravděpodobně planýrovaná pro zemědělské účely, ale poněkud překvapivě se tato úprava nedotkla příkopů.

Nové Hrady (okr. České Budějovice)[1119] jsou písemně doloženy až poměrně pozdě **[236]**. První písemná zmínka pochází z roku 1279, kdy jsou uvedeny v predikátu již několikrát zmíněného vítkovce Ojíře „*de Gretzen*“,[1120] tedy z Nových Hradů, syna Vítka z Klokot, který užíval rovněž predikátů z Lomnice, Svin nebo také Třeboně. Archeologické nálezy existenci osídlení v prostoru hradu dokládají již kolem poloviny 13. století.[1121] Zdá se pravděpodobné, že okolní krajinu po jistou dobu vlastnil rakouský rod pánů z Kueringu, který jej dostal od českého panovníka koncem 12. století.[1122] Vítkovci ji snad získali jako věno, možná už v době krátce po polovině 13. století,[1123] popřípadě o něco později. Syn Ojíře Smil z Nových Hradů měl totiž za manželku Kunhutu z Kueringu.[1124] Zmíněný Smil je s predikátem z Nových hradů poprvé doložen roku 1284.[1125] Nejpozději koncem třicátých let 14. století Nové hrady získali páni z Landštejna, kdy upřesňují hranice se sousedním rakouským Vitorazskem.[1126] Roku 1341 Vilém z Landštejna přijal své majetky jako léno od krále Jana Lucemburského.[1127] Nakonec Nové hrady roku 1358 koupili Rožmberkové, kteří je vlastnili až do vymření rodu na počátku 17. století.

Obr. 239. Nové Hrady, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) mladší gotické zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) goticko-renesanční zdivo, 5) novověké zdivo, 6) novodobé zdivo

Hrad byl vystavěn na široké ostrožně nad soutokem Stropnice a Veverského potoka. Jednodílný areál hradu měl nepravidelný polygonální tvar. Obvod hradu dodnes zajišťuje mohutný obvodový, oboustranně vyzděný příkop. Dnešní podobu hrad získal až složitějším stavebním vývojem. Z nejstarší etapy pochází především obvodová hradba místy dosahující šířky až 2,4 m, jež se dochovala téměř v celé délce, chybí pouze na jihovýchodní straně, kde je hradba zbořena. Zde také stál mohutný válcový bergfrit vetknutý do hradby, který zanikl po požáru hradu roku 1573. Jeho polohu na ploše nádvoří zachytil menší záchranný archeologický výzkum T. Durdíka v roce 1989, vztah k hradbě zpřesnil mladší výzkum J. Havlicy v roce 2007.[1128] V jižním sousedství věže při obvodové hradbě se předpokládala existence původního paláce, dnes zcela zaniklého.[1129] Mladší archeologický výzkum jej ale nezachytil, tudíž stál nejspíše jinde. Možná v místech současného pozdně gotického paláce. Zdá se, že od počátku byl hrad průjezdný. Jihozápadní brána se dochovala. Šlo o subtilní věžovou bránu s menším předbraním, pohlceným mladší přestavbou **[237]**. První branský portál byl vybaven vpadlinou pro padací mříž **[238]**. Z prostoru předbraní se dalo vstoupit do parkánu

menšími brankami, jižní branka je sice dnes zazděná, ale dochoval se zde hrotitý původní portálek, severní portál je sedlový, a tudíž je mladší. Východní brána k městu byla snad také věžová, ale v pozdní gotice ji nahradila mohutná hranolová branská věž.[1130]

Podoba hradu vycházela z běžné bergfritové dispozice, která byla, vzhledem k tomu, že byl areál jednodílný a průjezdný, mírně modifikována. To se projevilo také na velkosti hradu o rozměrech 60 x 50 m a rozloze 0,3 ha. Otázkou zůstává umístění původního paláce.

Hrady pánů Bavorů ze Strakonic

Jihozápadní Čechy jsou neodmyslitelně spojené s rodem pánů Bavorů ze Strakonic s erbem zavinuté střely, kteří zde ve 13. století drželi mimořádně rozsáhlé pozemkové majetky.[1131] Jejich původním centrem byly Strakonice, kde vystavěli hrad s johanitskou komendou, kterou založil Bavor I. Nedlouho nato páni za Strakonic založili město Horažďovice, kde rovněž vznikl menší hrad. Také páni ze Strakonic se podobně jako Vítovci rozštěpili na několik větví. Příbuzné Bavorů nacházíme již před polovinou 13. století na Blatné. Za zmínku stojí také páni z Vitějovic a později z Pořešína nebo páni z Nečtin. Žádná z těchto linií se však svým významem ani zdaleka neblížila hlavní linii Bavorů ze Strakonic.

Počátky tohoto rodu jsou poněkud nejasné, není zřejmé, zda pocházel z Čech, Moravy a vyskytl se dokonce názor, že by mohl mít bavorské kořeny. Na základě výpovědi písemných pramenů lze počátky tohoto rodu klást na střední Moravu do doby kolem poloviny 12. století. Snad jako první se připomíná jistý Bavor, figurující mezi svědky listiny Vladislava II. datované mezi roky 1146 a 1148.[1132] Stejně tak není zřejmé kdy, ani jak získali své panství v okolí Strakonic. Již v posledních dvou desetiletích 12. století se setkáme se syny Dluhomila v Čechách. Tehdy totiž jsou uvedeni jako svědci šlechtických donací Anežky z Potvorova a jistého Dětleba kláštera v Plasích.[1133] Zvláště výmluvná je listina Dětleba, která uvádí mezi svědky Klušnu se svými bratry Bavorem, Dluhomilem a Petrem, který je označen jako jeho „*miles*“. Důležité je také umístění jejich jmen na konci svědecké řady, tedy mezi lokální plzeňskou šlechtou. Z tohoto pohledu se jeví jako zásadní také fundace Bolemily, manželky Bavora, olomouckého komorníka.[1134] Nejnovější lokalizace darovaných vesnic je totiž klade do okolí Manětína, a nikoliv do okolí Radomyšle.[1135]

Nejstarším synem zmíněného olomouckého komorníka Bavora a Bolemily byl Bavor I. ze Strakonic (poprvé doložen k roku 1222, †1260).[1136] Zdá se pravděpodobné, že Bavor měl ještě mladší bratry Vernera ze Srdova a z Kamenného Újezda a Boreše z Boršova.[1137] Další příbuzní Bavorů byli usazení na Blatné. To by mohlo ukazovat na to, že rod pocházel právě ze Strakonicka a s Olomoucí, v jejímž okolí Bavorové drželi nějaké majetky, byli spojeni především kariérně.[1138]

Pokračovatelem Bavora I. se stal jeho syn Bavor II. ze Strakonic, který patřil k oblíbencům Přemysla Otakara II. Za manželku měl Anežku, nemanželskou dceru Přemysla Otakara II. a Anežky z Kuenringu. Na sklonku vlády Přemysla Otakara II. zastával úřad nejvyššího maršálka. Bavor II. umřel někdy kolem roku 1279 a jeho dědici se stali jeho tři synové Bavor III., Vilém a Mikuláš. Zpočátku drželi rozsáhlý majetek v nedílu, ale někdy krátce po roce 1312 se dohodli, že si jej rozdělí. Strakonice tehdy získal Vilém ze Strakonic, a to i přesto, že nebyl nejstarší z bratrů.[1139] Bavor III. následně přesídlil do Bavorova.[1140]

Rodovým hradem se staly **Strakonice** (okr. Strakonice) **[240]**.[1141] Bavor I. ze Strakonic je prvním písemně doloženým vlastníkem a jako první užil predikát „*de Straconic*“ roku 1235.[1142] V této době ještě nešlo o hrad, ale o lehčeji opevněný dvorec s kostelem, u kterého se pohřbívalo a nechyběl zde ani palác. Tento palác je doložen také písemně k roku 1243, kdy zde Bavor I. založil johanitskou komendu. Johanité kromě několika vesnic dostali východní část dvorce „*kostel ve Strakonicích a dům, jako dar, mimo domu pána* (*domo principis*)“. Tento „panský dům“ se nacházel v západní části v místech pozdějšího hradu Bavorů ze Strakonic. Tuto fundaci v témže roce potvrdil také Václav I. v Písku.[1143] Další dar Bavora I. komendě následoval roku 1251.[1144]

Obr. 240. Strakonice, západní průčelí hradu s věží Rumpál

Obr. 241. Strakonice, celkový pohled na hrad a johanitskou komendu od jihozápadu

Založení a následná stavba komendy a také vznik hradu znamenaly výraznou změnu v kvalitě sídla. Tehdy zde byl postupně vybudován jeden z nejrozsáhlejších šlechtických areálů. Stavba hradu kulminovala za Bavora II. a pokračovala i později.

Roku 1318 Vilém potvrdil majetky johanitské komendy a blíže je popsána část hradu s komendou: „*zaprvé poloviční část hradu, v níž je situován klášter sv. Vojtěcha, od brány, která sousedí s naší kuchyní, k bráně města proti mostu, k tomu brána a věž nad branou*“.[1145] V majetku Bavorů ze Strakonic zůstal až do konce 14. století, kdy nejsou majetkové poměry úplně jasné, ale roku 1402 celé panství odkoupili strakoničtí johanité, kteří sjednotili celý hradní areál, a to jak majetkově, tak i stavebně. Východní křídlo paláce, které oddělovalo část panského rodu Bavorů, bylo zbořeno a v jejich paláci se za husitských válek zabydlel nejvyšší převor. Johanité, respektive maltézští rytíři zde následně sídlili až do roku 1951.

Mimořádně rozsáhlý areál hradu byl vystavěn nad soutokem Otavy a Volyňky a v jeho opevnění hrála významnou roli voda **[241]**. Délka celého areálu hradu a komendy se blíží 170 m a jeho rozloha je dnes 1,1 ha, což je ale výsledek mladšího stavebního vývoje. Na sklonku 13. století se velikost areálu pohybovala pravděpodobně kolem 0,6 ha (neznáme přesný rozsah středověké zástavby pod východním barokním křídlem rezidence). Tento neobvyklý rozsah je dán unikátním spojením hradu panského rodu Bavorů a johanitské komendy. Vlastní areál šlechtického hradu zabíral asi jen třetinu celkového rozsahu celého areálu, ale i přesto se panský rod Bavorů zásadně podílel na stavbě celku, což dokládá mimořádné možnosti tohoto rodu.

Jak bylo připomenuto výše, strakonický hrad má protáhlou dispozici, kterou tvoří západní díl někdejšího hradu panského rodu Bavorů, který obklopuje druhé nádvoří **[242]**. Na jižní straně druhého nádvoří se nachází palác, západní strana je uzavřena hradbou, v jejímž

Obr. 242. Strakonice, hradní nádvoří s věží Rumpál

středu se nachází válcová bergfritová věž s břitem zvaná Rumpál a na severní straně stojí purkrabství. Dále k východu při severní hradbě se nacházejí budovy kanceláří, bývalého pivovaru a sýpky. Budova komendy s kostelem je umístěna na jižní straně východní části. K jižní straně byla dodatečně přiložena věž Jelenka. Východní konec areálu tvoří barokní budova rezidence. K severní straně hradu bylo v pozdní gotice přistavěno třetí nádvoří, kde se původně nacházel mlýn.

Počátky osídlení v areálu strakonického hradu lze klást do první poloviny 12. století. Je zde doloženo pravděpodobně ohrazené pohřebiště, které zde existovalo od zmíněné první poloviny 12. století do první třetiny 13. století, kdy zde vznikl areál hradu.[1146] V jeho nejvyšším místě, pod románskou kapitulní síní, byly A. Hejnou nalezeny základy menší stavby s poměrně subtilními zdmi, které lze snad označit za základy kostela.[1147] A. Hejna tuto stavbu spojoval s kostelem sv. Vojtěcha, zmiňovaným ve fundační listině z roku 1243 a předpokládal, že kostel a pohřebiště zde vznikly až v první třetině 13. století. Nicméně díky posunutí datace pohřebiště do 12. století a nadto ze skutečnosti, že pohřebiště zjevně respektovalo existenci stavby a současně stavba neporušila žádný hrob, je možné odvozovat, že je kostel staršího původu.[1148] Pozoruhodné bylo také zjištění, že kostel byl založen na místě rozměrného obezděného ohniště.

V severovýchodní části horního nádvoří byly odkryty poměrně bohaté kulturní vrstvy, jež lze rámcově datovat od poloviny 12. století do první poloviny 13. století. Bohužel zkoumaná plocha nesousedila s žádnou stavbou z počátku 13. století a nelze tak určit, zda se váže ke staršímu horizontu spojenému s pohřebištěm nebo až se stavbou hradu a komendy ve druhé čtvrtině 13. století.[1149] Nicméně je možné předpokládat, že se zde před výstavbou hradu nacházel dvorec, čemuž by odpovídala také volba staveniště.

Vlastní hrad panského rodu Bavorů zaujímal západní část areálu. Na základě stavebně historického a také archeologického výzkumu dnes známe lépe rozsah a skladbu této části.

Obr. 243. Strakonice, presbytář kostela sv. Prokopa

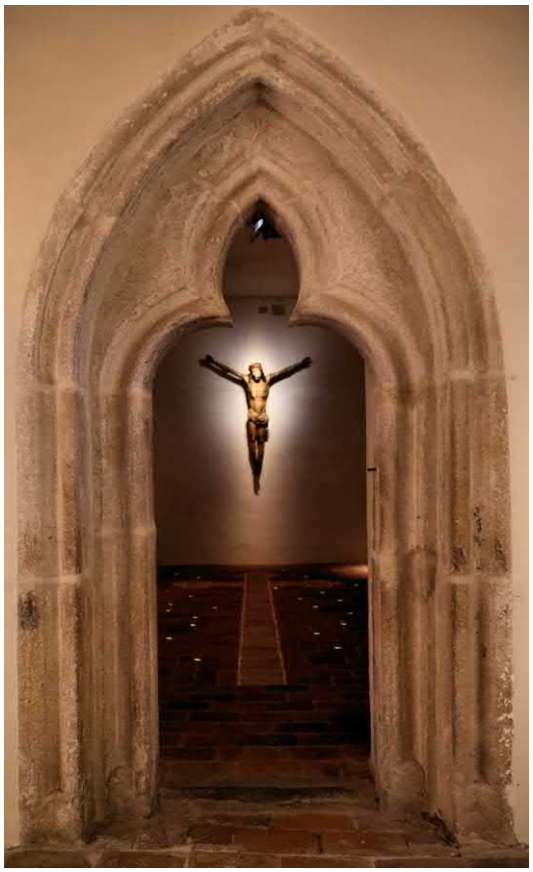

Obr. 244 (vlevo). Strakonice, románské sklepení v hradním paláci
Obr. 245 (vpravo). Strakonice, raně gotický portál v hradním paláci

Šlo o obdélný areál, jehož západní stranu uzavírala hradba, v jejímž středu se nacházela válcová věž s břitem zvaná Rumpál. Při jižní straně hradu byl vystavěn rozměrný palác zakončený na západě vysokou hranolovou věží, která byla zbourána v druhé polovině 17. století. Na východní straně hrad od komendy oddělovalo dnes zaniklé východní křídlo s kuchyní. Mezi komendou a hradem tak bylo obdélné společné nádvoří, kde se nacházela studna. Severní stranu uzavírala v severozápadní části obdélná budova tzv. purkrabství, která zde vznikla nejpozději na počátku 14. století.[1150] Velikost této části se pohybovala kolem 0,2 ha. Z dochovaných částí je zřejmé, že hrad panského rodu Bavorů byl stavěn postupně od druhé čtvrtiny 13. století do počátku následujícího století. V druhé polovině 14. století zde prakticky neregistrujeme žádnou stavební činnost. K výrazným stavebním změnám došlo poté, co tuto část koupili johanité, kteří následně zbourali východní křídlo a sjednotili tak areál do jednoho celku. V době krátce po husitských válkách za Václava z Michalovic byl palác významně přestavěn. Další úpravy následovaly v době krátce po roce 1500, kdy byl palác spojen s budovou komendy.

Nejstarší částí hradu panského rodu Bavorů je palác, který prošel složitým a dosud ne zcela rozpoznaným stavebním vývojem. To se projevilo jak v jeho půdorysné struktuře, tak i ve výškovém uspořádání jednotlivých etáží. Jde o obdélnou budovu, která je v zásadě čtyřprostorová, přičemž západní část měla podobu věže.

Budova je kromě východního dílu opatřena suterénem, který se skládal z trojice rozdílně velkých prostor. Do suterénu se vstupovalo ve střední části po schodišti. Zde se nacházel valeně klenutý prostor, z něhož byly přístupné sousední místnosti. Na západě se nacházel další valeně zaklenutý sklep v základech věže, která zde měla větší šíři zdí. Východní část

suterénu zaujímal obdélný prostor zaklenutý čtyřmi poli pozdně románské klenby svedené na střední sloup, která na kratších stranách dosedala na pilastry **[244]**. Podoba klenby je příbuzná s podklenutím empory v kostele komendy.[1151] Ve východní části se nacházejí dvě menší okénka s hrotitým záklenkem, jedno vede na sever a druhé na jih. Při opravách v roce 2009 zde byla částečně otlučena omítka a ukázalo se lomové zdivo a také to, že hrotitá okénka mají cihelné špalety, jejich tvar je tedy výsledkem novodobých úprav.

Přízemí paláce je dnes rozděleno na dvě komunikačně oddělené části. V nejzápadnější části je místnost klenutá valenou klenbou a je od sousední místnosti oddělena poměrně slabou zdí, která rozhodně neodpovídá tomu, že by zde měla být věž. Druhá místnost od západu je zaklenuta mladší klenbou a dodatečně sem bylo vloženo schodiště, které dnes propojuje přízemí s prvním a druhým patrem. Východní část obsahuje dvě místnosti, s různou úrovní podlah, které byly výrazně upraveny v mladších etapách.

První patro paláce představovalo hlavní obytné podlaží. Lépe se dochovala západní část, kde se nacházel obdélný plochostropý sál, osvětlený dvojicí hrotitých oken z jihu. V severní zdi při severozápadním koutu se nachází vstup na schodiště v síle zdi vedoucí do druhého patra a také na hradební ochoz, z nějž byla přístupná věž Rumpál. Do sousední západní místnosti vedl náročně provedený hrotitý portál s vloženou jeptiškou **[245]**. I zde je dělící zeď velmi tenká. Západní místnost je také plochostropá a osvětluje ji jedno hrotité okno z jihu a jedno obdélné ze severu z nádvoří, západní okno je dnes zazděno. V obou místnostech se dochovaly relikty maleb, ve větším sále se nachází kolo štěstěny z doby kolem roku 1300 **[246]**[1152] a v západní místnosti registrujeme relikty dekorativního závěsu v okolí severního okna, které můžeme datovat jen rámcově do 14. století.

Zmíněná hrotitá okna obou místností nejsou ovšem původní. Mají totiž cihelné záklenky (v kostele komendy se cihelné konstrukce i podobná hrotitá okna sice nacházejí), ale ty nejsou zobrazeny na kresbách hradu z 19. století, a to ani u J. Venuta, ani u mladšího F. A. Hebera, které můžeme považovat za věrné. Zbylé dvě východní místnosti jsou plochostropé a opět mají jinou výškovou úroveň.

Druhé patro, s výjimkou západní části, je pozdně gotické a obsahuje velkopřevorský sál a ve východní části světnici zvanou Zajícovská, jež byla původně obložena prkny. Obě místnosti ale vznikly krátce po husitských válkách za Václava z Michalovic, jehož erb je namalován ve velkém sálu.

Na nádvorní straně existovala pravděpodobně pavlač, která vedla k prevétu prolomenému v čelní hradbě, po kterém zde zbyl zazděný otvor.[1153] V pozdní gotice byl na tomto místě zrušen a přesunut výše, kde se dodnes nacházejí krakorce a také zbytek pultové střížky záchodového arkýře.

Raně gotický palác bezpochyby vznikl během nejméně dvou stavebních etap. Nejstarší etapu, která je patrná především v suterénu, můžeme snad opatrně spojit s první písemnou zmínkou o „panském domě“ ve fundační listině Bavora I. ze Strakonic. Mladší etapu pak datuje nádherný portál v prvním patře, který vznikl nejspíše v pozdních sedmdesátých letech 13. století.[1154] V této etapě byla vystavěna také věž v západní části paláce. Její tenké dělicí zdi ukazují snahu ušetřit místo v paláci. Zachovaný portál na schodiště je prakticky identický s tím, který se nachází ve věži Rumpál.

Zda se tato přestavba paláce z přelomu druhé a třetí třetiny 13. století dotkla pouze vyšších pater nebo také došlo k prodloužení budovy východním směrem, dnes není zřejmé, ale nelze to úplně vyloučit. Tomu by mohl odpovídat drobný ústupek na jižní fasádě.

V roce 2006 bylo pod rozlehlým horním nádvořím objeveno zaniklé východní křídlo hradu, přiložené ke hradbě široké 2 m. Zjištěné rozměry křídla byly 20,4 x 9,7 m. Východní průběh linie hradby zjevně navazuje na východní konec jižního paláce. Kam hradba pokračovala na severu, nebylo prozatím zjištěno. Nejpravděpodobněji pokračovala k severu ještě několik málo metrů a v pravém úhlu se lomila k západu, kde se částečně dochovala v nádvorní zdi mladších staveb na severní straně nádvoří a navazovala na tzv. budovu purkrabství.

Obr. 246 (vlevo). Strakonice, kolo štěstěny v hradním paláci
Obr. 247 (vpravo). Strakonice, věž Rumpál

Budova východního křídla obsahovala dva prostory s chlebovými pecemi, z nichž jedna zanikla již v druhé polovině 13. století.[1155] S největší pravděpodobností šlo o hradní kuchyni, písemně zmíněnou k roku 1318, u níž se měla nacházet brána.[1156]

Věž Rumpál patří k nejlépe dochovaným a současně také nejzajímavějším bergfritům u nás **[247]**. Věž je vystavěna ve středu čelní západní hradby nad původním šíjovým příkopem. Jde o válcový bergfrit s břitem částečně vytvořeným poněkud netradičně seříznutím stěn věže. Zdi široké 2,4 m tak byly zeslabeny až zhruba na 1,6 m. Průměr věže činí 7,7 m. Vstup do věže byl situován jako obvykle ve zvýšeném prvním patře a byl natočený jihovýchodním směrem k paláci. Zachoval se zde raně gotický hrotitý portál uzavíratelný dveřmi, které bylo možné zajistit závorou. Dodnes je vstup veden z ochozu sousední hradby po pavlači a věž je propojena s palácem. Původní hradba byla ovšem o něco nižší a muselo se zde nacházet schodiště.

Interiér věže v prvním patře je klenut raně gotickou šestipaprsčitou žebrovou klenbou, jež dosedá na jehlancové konzoly **[248]**. Ve východní stěně je vybrána rozměrná hrotitě zaklenutá okenní nika s bočními sedátky **[249]**, která je směrem do nádvoří vybavena dvouosým oknem s drobnou rozetkou **[250]**. V levé (severní) boční stěně okenní niky je umístěn obdélný portál vedoucí na schodiště v síle zdi do druhého patra **[251]**. Schodišťová chodbička je vyzděná z cihel. V dutině věže se nacházejí také dvě obdélné trezorové schránky.[1157]

Horní patra věže byla plochostropá bez oken a spojená byla nejspíše jen žebříky. V úrovni třetího patra je patrný pouze zazděný menší obdélný otvor neznámého účelu. Věž je dnes opatřena dvojitým ochozem a je kryta zděnou helmicí s větším podílem cihel. Dolní ochoz byl původně jen dřevěný a byl podpíraný pravidelně rozmístěnými zazděnými dřevěnými patečními trámky. Současný zděný ochoz vznikl až v mladší vývojové fázi, nejspíše až na sklonku první poloviny 15. století. Poprsní zeď je novodobá.

Horní ochoz byl přístupný otvorem v helmici po žebříku. Poprsní zeď s cimbuřím je dnes z větší části destruovaná, ale i z krátkého úseku nad břitem je patrné, že i tato část byla v pozdní gotice upravena. O podobě věže velmi pěkně vypovídá jednak veduta Jana Willenberga z počátku 16. století a také veduta J. Venuta podle předlohy A. Wanderera (ředitel školy ve

Obr. 248 (vlevo). Strakonice, klenba v prvním patře věže Rumpál
Obr. 249 (vpravo). Strakonice, okenní nika východního okna věže Rumpál

Strakonicích) z roku 1807, na které je původní stav věže velmi dobře patrný, včetně zbytků zaklenutí horního ochozu. Pozoruhodným detailem jsou raně gotické chrliče horního ochozu, které měly podobu fantaskních zvířat **[252]**. Na jižní straně se dobře dochovaly chrliče v podobě draka a berana.

Z čelní západní hradby se lépe dochoval úsek jižně od Rumpálu. Hradba zde vykazuje dvě stavební etapy, což je velmi dobře patrné jak na vnější, tak vnitřní straně, byla totiž v pozdní gotice zvýšena. Kromě již zmíněných reliktů prevétu je zřejmé, že je z větší části přiložena k jižnímu paláci na spáru. Hradební ochoz byl přístupný přímo z paláce, což zjevně souviselo s existencí klenuté místnosti v prvním patře Rumpálu. Na vnější straně v dolní části nedaleko nároží paláce se nachází drobné zazděné hrotité okénko neznámého účelu. Severní část je dnes nižší, ale původně byla rovněž dodatečně zvýšena.

Alespoň ve stručnosti se zmíníme o budově komendy s kostelem sv. Vojtěcha, dnes sv. Prokopa, která zaujímala východní část areálu hradu. Její stavba započala nejspíše již před vydáním fundační listiny, řád byl tedy pozván do částečně hotového areálu, aby jeho členové měli kde sídlit. K nejstarší části komendy se řadí její západní a severní křídlo. V první etapě byl rozestavěn také kostel, jehož stavba se protáhla do doby krátce po polovině 13. století. Na jižní straně komendu uzavírala jižní hradba, která vznikla v menším časovém odstupu a nejspíše proto vznikla ulička mezi jižním průčelím západního křídla a jižní hradbou. Zde také byla vystavěna půlkruhová věžice, jež vizuálně oddělovala část komendy od části panského rodu Bavorů. Zda tato věžice a později také věž Jelenka, která vznikla již ve 14. století, patřily rytířům nebo panskému rodu Bavorů, není úplně zřejmé.[1158]

Západní křídlo v přízemí obsahovalo rozměrnou kapitulní síň, později využitou jako kaple sv. Jiří. Prostor byl klenut čtyřmi poli románské křížové klenby, které dělily klenební pasy. V severním a také jižním čele sálu se nacházejí kruhové rozety. Severní je opatřena náročnou profilací a je zdobena bobulemi, zatímco jižní rozeta na nepohledové straně má špalety poměrně hrubě vyzděné. Do kapitulní síně se vstupovalo z ambitu na východě, a to náročným románským ústupkovým portálem.

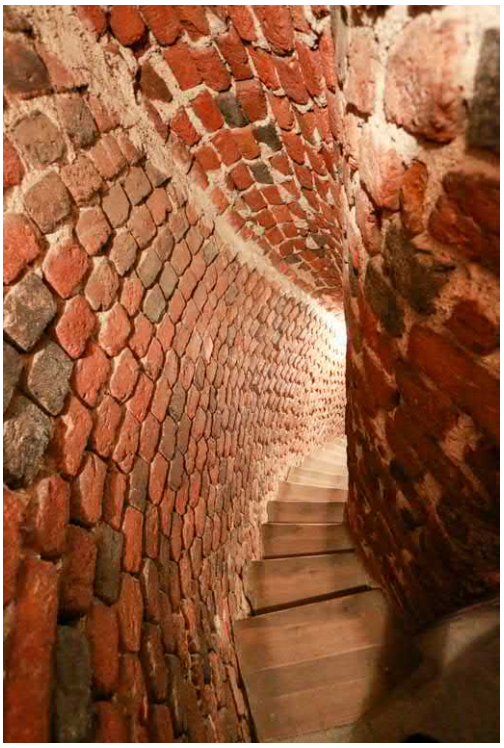

Obr. 250 (vlevo). Strakonice, východní okno věže Rumpál
Obr. 251 (vpravo). Strakonice, schodiště v síle zdi věže Rumpál

Obr. 252. Strakonice, raně gotický chrlič věže Rumpál

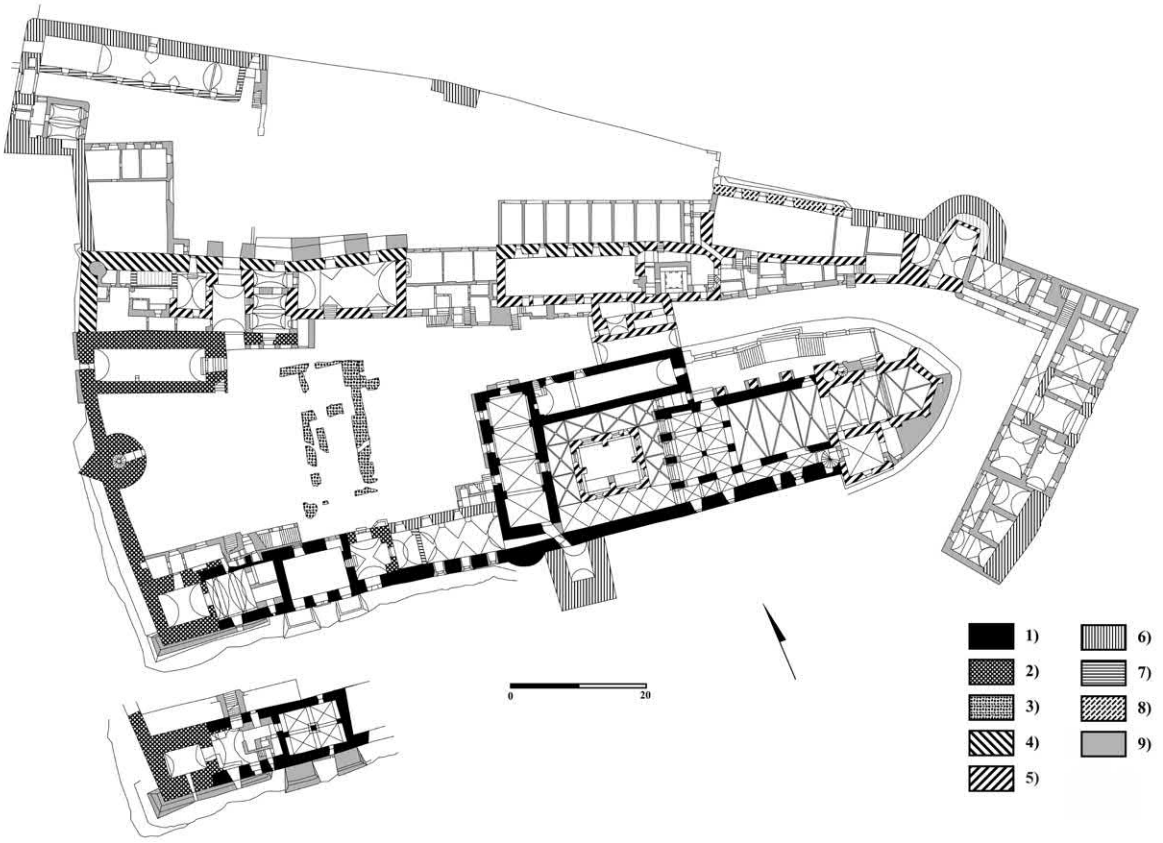

Obr. 253. Strakonice, půdorys hradu. Legenda: 1) románské zdivo, 2) raně gotické zdivo druhé poloviny 13. století, 3) archeologicky zjištěná zdivo kuchyňského traktu, 4) zdivo konce 13. století, 5) zdivo kolem roku 1300, 6) pozdně gotické zdivo, 7) zdivo 16. století, 8) pravděpodobně zdivo 16. století, 9) barokní zdivo a mladší

Severní křídlo je architektonicky nenáročné, přízemí je klenuté románskou valenou klenbou, obytné prostory byly umístěny až v prvním patře. Ambit vznikl až v druhé stavební etapě v osmdesátých a devadesátých letech 13. století.

Kostel sv. Vojtěcha uzavíral rajský dvůr na východě. Šlo o jednolodní plochostropý kostel, který je dnes klenutý mladší gotickou křížovou klenbou. Na východě byl kostel původně opatřen asi kvadratickým chórem s půlkruhovou apsidou. Současný chór s chórovou věží vznikl až za Bavora III.[1159] V západní části kostela je umístěná rozměrná podklenutá empora, na kterou se vstupovalo náročně provedeným ústupkovým raně gotickým portálem z doby krátce po polovině 13. století. Při chóru na jižní straně se nachází téměř čtvercová sakristie zaklenutá románskou křížovou klenbou, která vystupuje před linii jižní hradby. Mezi jižní hradbou a zdí kostela existovala úzká klenutá chodba, jež původně spojovala ambit ze sakristií. Dnes je tato chodba dodatečně přeměněna na jižní loď kostela a je také uzavřena vestavbou točitého schodiště. Stavba kostela byla dokončena na počátku 14. století, což dokládá také nápis na západní stěně věže nad triumfálním obloukem, dnes schovaný za rubem mladší klenby. Datace nápisu spadá do 1311–1317.[1160]

Z krátkého popisu komendy a kostela je tedy zřejmé, že i tato část, podobně jako hrad panského rodu Bavorů, byla stavěna v delším časovém intervalu.

Celý areál byl v této vývojové fázi dokončen stavbou severní hradby, která je o něco mladší než budova purkrabství, k němuž je přiložena na spáru. Snad současně s jejím vznikem byla vystavěna hranolová věž nad severní branou, jejíž dlátková střecha je dobře patrná na vedutě Jana Willenberga. Datace této části bude nejspíše spadat již do počátku 14. století.

Obr. 254. Boršov, jádro hradu od východu

Strakonický hrad bezpochyby představuje jeden z nejzajímavějších a největších šlechtických hradních areálů své doby. Díky archeologickým výzkumům víme, že hrad vznikl postupným vývojem ze staršího dvorce. Stavba hradu proběhla v několika stavebních etapách a spolu s výstavbou komendy trvala po celé 13. století a pokračovala i ve století následujícím. Vlastní jádro hradu za Bavora III. získalo podobu bergfritového hradu. Celý areál je ovšem unikátní symbiózou hradu a komendy, což se promítlo do jeho celkové velikosti.

Sídlem bratra Bavora I. ze Strakonic Boreše se stal **Boršov** (okr. České Budějovice) **[254]**.[1161] Boreš je písemně doložen jen jednou v závěti Voka z Rožmberka z roku 1262.[1162] V téže době se připomíná také Albert (1261) a o něco později Beneš (1274), pravděpodobně jeho synové.[1163] Oba již roku 1279 užívali i jiné predikáty, Albert se psal po Stropnici a Beneš po Chlumu. Albert roku 1290 daroval Boršov Vyšebrodskému klášteru, zdejší hrad nejspíše následně rychle zanikl, nejpozději v první polovině 14. století.[1164]

Nepravidelný oválný areál malého jednodílného hradu je situovaný na nevýrazné klesající ostrožně nad levým břehem Vltavy. Jižní strana byla chráněna prudkým svahem vltavského údolí, zbylé strany byly opevněny příkopem a vnějším valem. Na východní straně proti ostrohu byla fortifikace zesílena vnější linií valu. Vstup do hradu byl veden od východu po ostrohu. Na vnitřní ploše nejsou viditelné žádné pozůstatky kamenné zástavby, v západní části vnitřní plochy je patrná pouze nevelká terénní deprese neznámého původu.

Boršov je velmi zajímavou ukázkou archaické podoby méně náročného šlechtického hradu. Jeho stavbě zjevně dominovaly především dřevěné konstrukce, které ale nenechaly na povrchu žádné patrné stopy.

Druhý z bratrů Verner sídlil na Srdově a v Kamenném Újezdu. **Srdov** (okr. Strakonice)[1165] se dochoval v podobě terénního reliktu **[256]**. Poprvé je zmíněn již roku 1251 v predikátu již připomenutého Vernera.[1166] Páni ze Srdova jsou zde doloženi až do počátku 15. století.[1167]

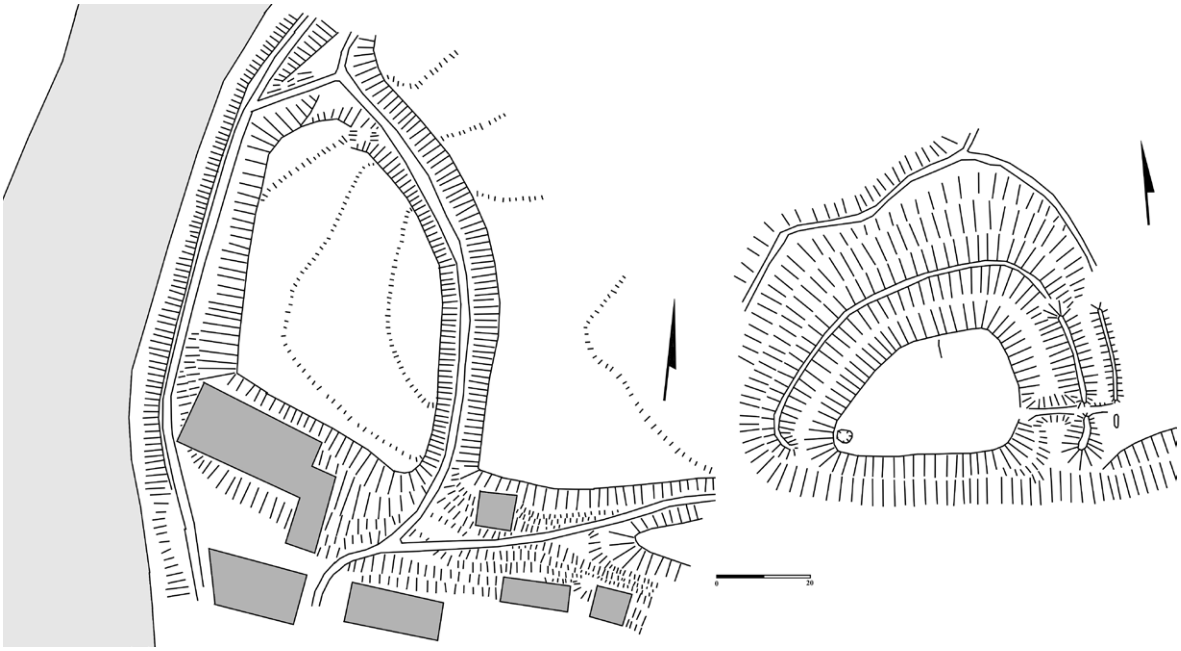

Obr. 255. Srdov a Boršov, půdorysy hradů

Obr. 256. Srdov, hradní příkop

Obr. 257. Horaždovice, západní strana hradu, která vznikla během mladších gotických fází a je barokně upravena

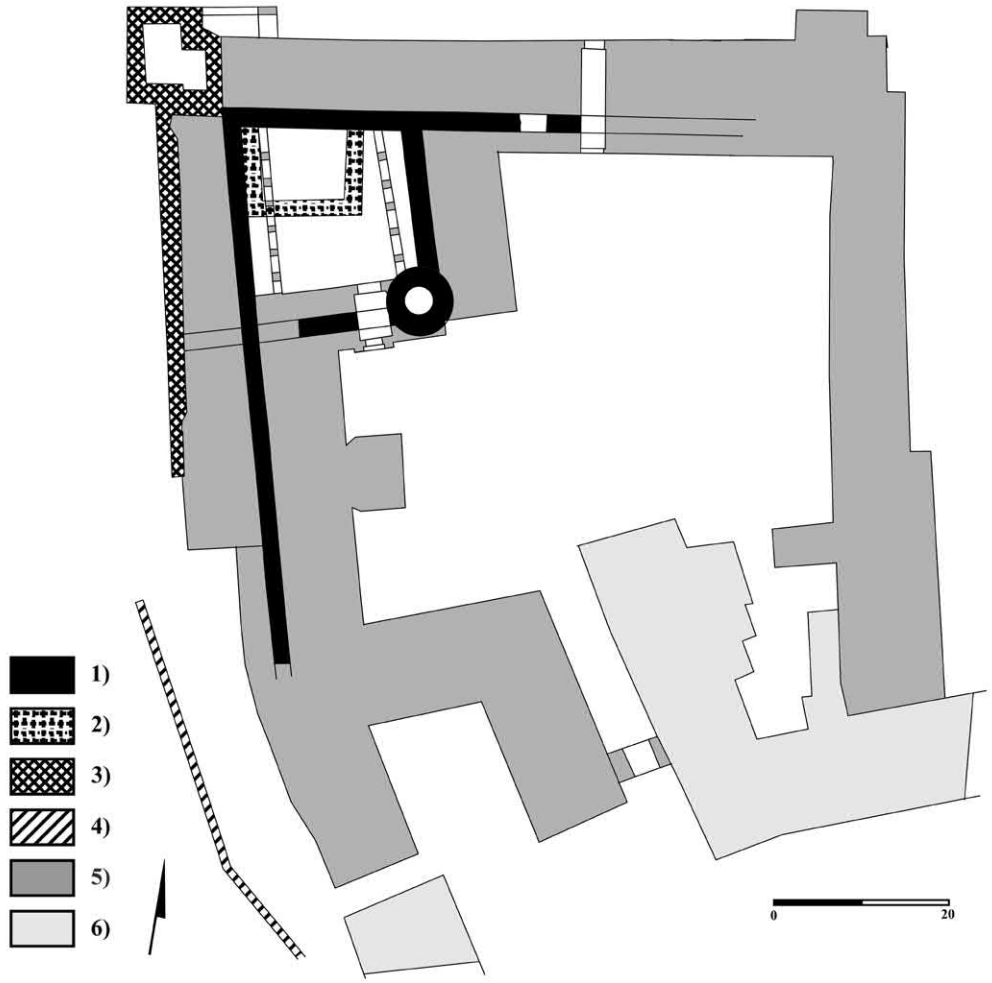

Obr. 258. Horažďovice, půdorys zámku s vyznačenými středověkými konstrukcemi. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) rozsah středověkého sklepa pod nádvořím, který pravděpodobně souvisí s původním hradním palácem, 3) pozdně gotické zdivo, 4) parkánová hradba městského opevnění, 5) rozsah zámecké zástavby, 6) rozsah městské zástavby

Srdov byl situovaný na levém břehu Otavy na konci nepravé ostrožny. Místo dnes nese název podle bývalého hostince U Mostáka, který se nachází zhruba 2 km západně od obce Štěkeň a 6 km východně od Strakonic. Jednodílný areál je od plochy ostrohu oddělen v oblouku vedeným příkopem, který je 9 m široký a 4 až 6 m hluboký. Před příkopem jsou patrné zbytky nevysokého valu. Vlastní plocha je rovná, bez zjevných zbytků zástavby a má rozměry zhruba 60 x 40 m. Nicméně areál hradu byl zemědělsky využíván a občas při obdělávání pole byly v minulosti pozorovány zbytky zdiva. J. Schaller zde koncem 18. století ještě viděl ruiny.[1168] Při archeologických výzkumech v letech 1977–1984 se v sondě D v severovýchodní části areálu podařilo zdivo potvrdit, ale pocházelo až z mladší sídelní fáze z vrcholného až pozdního středověku. Podařilo se také datovat starší fázi sídla, které zde mohlo vzniknout snad už koncem 12. století a jistě zde existovalo v průběhu 13. století. Jeho zástavba a opevnění byla nejspíše jen dřevěná.[1169]

Podobu druhého sídla Vernera v Kamenném Újezdu bohužel neznáme. Snad šlo o dvorec s kostelem.[1170] Potomci zmíněného Vernera, páni z Újezdu, si někdy v průběhu 14. století vystavěli nedaleký hrad Maškovec.[1171]

Významným majetkem pánů Bavorů ze Strakonic bylo poddanské město **Horažďovice** (okr. Klatovy),[1172] jehož součástí byl také hrad **[257]**. Horažďovice, tehdy ještě jako předlokační

ves, jsou poprvé zmíněny k roku 1251, kdy je Bavor I. daroval strakonické komendě.[1173] Zakrátko si Bavor I. Horažďovice vzal zpět a založil zde město, jež je poprvé doloženo roku 1260.[1174] Za Bavora II. pokračovala stavba města, k roku 1279 je zmíněna stavba opevnění, respektive příkopů.[1175] V této době zde pravděpodobně vznikl hrad, který ale není v této době písemně doložen (poprvé je hrad výslovně zmíněn až k roku 1467).[1176] Horažďovice v neklidných dobách roku 1307 vzdorovaly obležení Rudolfa Habsburského, který zde nakonec zemřel.[1177] Roku 1316 Bavor III. v Horažďovicích vydal listinu a snad pobýval na hradě.[1178] Po smrti Bavora III. Horažďovice zdědil jeho bratr Vilém ze Strakonic, který umřel někdy kolem roku 1359, rovněž on byl bezdětný, a jeho dědicem byl Bavor z Blatné a později Strakonic. V majetku rodu Bavorů město i hrad zůstaly do roku 1389.[1179]

Pro hrad bylo vybráno severozápadní nároží města,[1180] kde se dnes nachází zámek vzniklý přestavbou z hradu. V nejstarší etapě šlo o poměrně malý objekt, jehož obvodové hradby se dochovaly v nádvorních zdích dnešního zámeckého nádvoří. To je patrné především z neobvyklé šíře nádvorní zdi východního křídla a podobně je tomu i na jižní straně, kde byla hradba potvrzena i archeologicky.[1181] V nároží hradu směrem do města se nacházela subtilní věž o průměru 7 m, pohlcená mladší zástavbou. V podkroví kaple je patrná korunní římsa věže, jež se nacházela zhruba ve výšce 10 m nad úrovní nádvoří.[1182] Palác pravděpodobně zaujal protější kout. Za jeho pozůstatek je považován klenutý sklep pod nádvořím.[1183] Velikost celého jádra jen mírně přesahovala rozměry 20 x 20 m. O existenci nebo rozsahu předhradí v nejstarší etapě nevíme nic. Jeho výskyt je ovšem pravděpodobný.

Z celkových nevelkých rozměrů tohoto hradu je patrné, že nebyl stavěn jako rezidenční objekt Bavorů. Šlo spíše o sídlo vrchnostenské správy města, jež mohlo sloužit k občasným návštěvám pána. Zajímavá je také aplikace bergfritové dispozice do městského prostředí.

Bavor III. ze Strakonic založil kolem roku 1290 rovněž městečko **Bavorov** (okr. Strakonice),[1184] jehož součástí byl také hrad. Někdy po roce 1312 se Bavor III. rozhodl s bratry Vilémem a Mikulášem rozdělit rodový majetek, který dosud drželi v nedílu.[1185] Bavor III. si následně jako sídlo vybral právě Bavorov, který do sklonku života dokonce užíval v predikátu, a je proto zřejmé, že zde skutečně sídlil.[1186] Co ho vedlo k tomuto kroku, tušíme. Z rozděleného majetku se totiž jako nejvhodnější jevily Horažďovice, místní hrad ovšem nenabízel dostatečný prostor a vyžadoval by přestavbu. Bavorov pravděpodobně poskytoval v tomto směru lepší podmínky. Po smrti Bavora III., koncem ledna 1318 Bavorov sice formálně zdědil jeho bratr Vilém ze Strakonic, ale vdova po Bavorovi III., Markéta z Rožmberka zde měla zapsané věno, s kterým mohla volně nakládat. Ještě za jejího života byl Bavorov roku 1351 odkoupen pány z Rožmberka za 1000 kop českých grošů.[1187] Ti krátce nato založili nový hrad Helfenburk a původní hrad v Bavorově zanikl. Roku 1519 se zmiňuje již jen jako vrch Hradiště.[1188]

Hrad se nacházel na jihovýchodním okraji městečka na nízkém ostrohu původně snad nad říčkou Blanicí. Plocha hradu je dnes zastavěna mladší zástavbou, respektive statkem a na vrcholu ostrožny se nachází rozměrnější chalupa čp. 166.

Bavor III. na svých jihočeských majetcích nad Malší založil na konci 13. století hrad **Pořešín** (okr. Český Krumlov).[1189] Poprvé je hrad písemně doložen k roku 1312, kdy se zde připomíná purkrabí Jan z Vracova.[1190] Bavor III. roku 1317 vyměnil panství Pořešín s bratry Vernerem, Rackem a Přibíkem z Vitějovic za Vitějovice, jež následně připojil k Bavorovu.[1191] Zmínění bratři byli příslušníci vedlejší linie pánů ze Strakonic a stali se předky pánů z Pořešína, kteří hrad vlastnili až do husitských válek. Poté Pořešín získali páni z Rožmberka, kteří jej roku 1434 nechali zbořit.

Pro stavbu hradu byla vybrána ostrožna nad říčkou Malší **[259]**. Areál hradu je trojdílný, ale z výsledků archeologického a stavebně historického výzkumu posledních let víme, že hrad prošel mnoha přestavbami, jež v závěrečné fázi dokonce změnily jeho dispozici. Pořešín byl před archeologickými průzkumy původně klasifikován jako ukázka hradu s plášťovou zdí.[1192] Proto byl nález spodních partií válcového bergfritu v roce 2010 překvapením.

Do doby počátku hradu spadá především jádro hradu, které mělo polygonální půdorys opevněný obvodovou hradbou **[260]**. V čele nad příkopem u vstupní brány se nacházel válcový

Obr. 259. Pořešín, letecký pohled na areál hradu od jihovýchodu

bergfrit, který byl ve spodní části plochostropý, jak o tom svědčí trámové kapsy **[261]**. Palác se nacházel poblíž bergfritu při jihovýchodní straně a byl k obvodové hradbě přiložen na spáru **[262]**. Šlo o dvoupatrovou budovu s polosuterénem, která byla dvouprostorová. Suterénní patro z nádvorní strany odvětrávala vysoko umístěná okna. Zvýšené přízemí bylo přístupné z jižní místnosti, před vstupním portálem se nacházela krátká pavlač. Severní místnost osvětlovalo okno z nádvoří. Horní patro mohlo obsahovat jen jednu velkou místnost a registrujeme zde zbytky dvou oken. V severní části nádvorní zdi se dobře dochoval vstup

Obr. 260. Pořešín, letecký pohled na jádro hradu od severu

Obr. 261. Pořešín, archeologicky odhalený relikt válcové věže

Obr. 262. Pořešín, hradní palác od severovýchodu

Obr. 263. Pořešín, relikt krbu v paláci

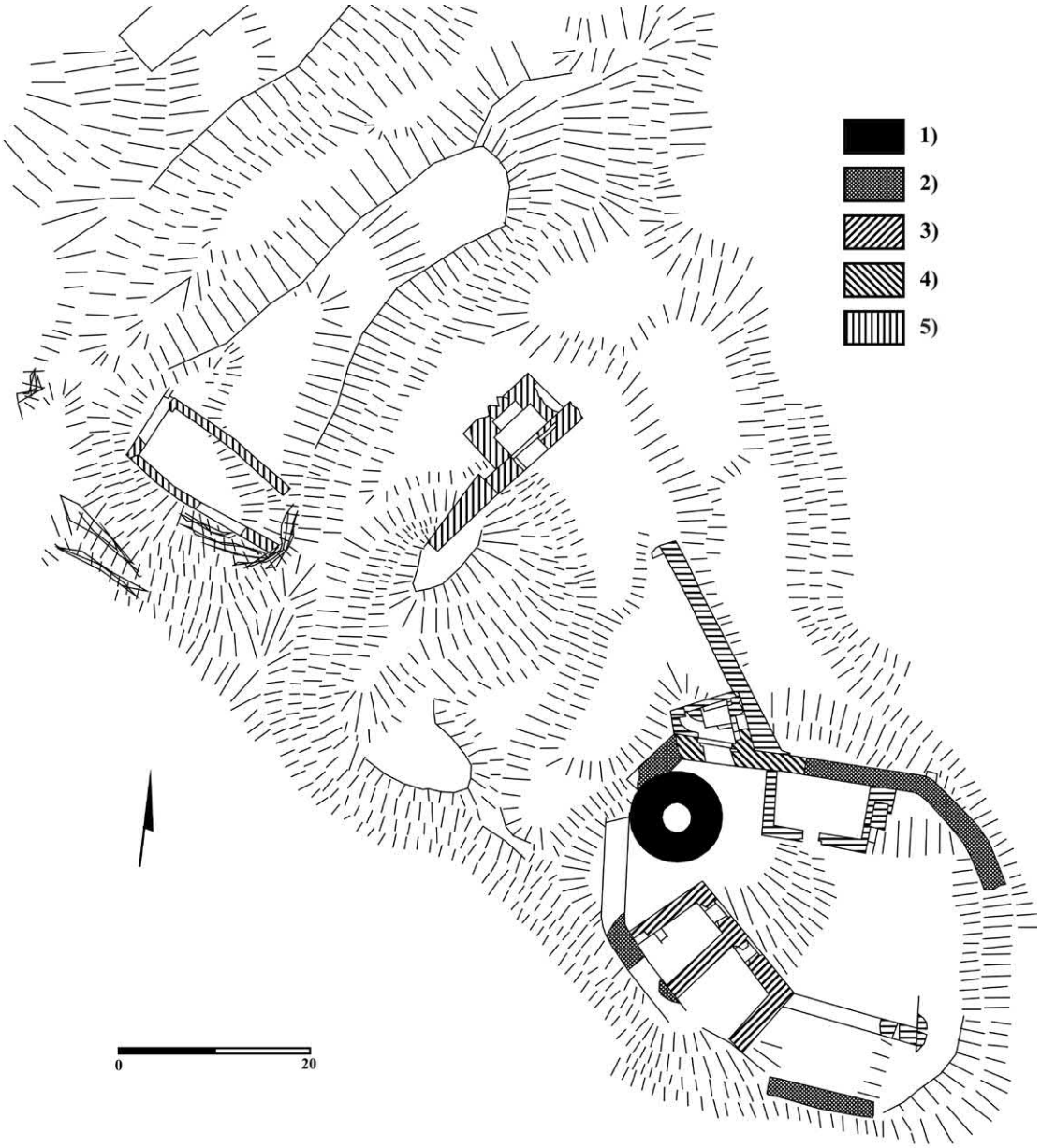

Obr. 264. Pořešín, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo válcové věže ze 13. století, 2) zdivo obvodové hradby ze 13. století, 3) mladší fáze hradu z konce 13. století, 4) zdivo spojené s výstavbou nové brány do jádra hradu, 5) různé fáze zdiva 14. století, 6) různé fáze gotického zdiva předhradí

na kratší pavlač, k níž teoreticky mohlo vést schodiště, ale také se zde mohl nacházet mostek k sousednímu bergfritu. V jihozápadním koutě se nachází relikt krbu, jehož kouřovod byl vyveden do boční fasády paláce **[263]**.[1193]

Hrad tedy měl podobu klasického bergfritového hradu, která je v této době velmi častá. Velmi dobře je zde patrná postupně probíhající stavba, která, jak se zdá, byla zahájena stavbou bergfritu, k němuž byla následně připojena obvodová hradba a k ní palác. Je zřejmé, že Bavor hrad nestavěl příliš náročně, neboť měl soužit především jako správní centrum panství a poskytnout základní komfort k občasným návštěvám. V mladších stavebních etapách byl proto palác rozšiřován.

Nedaleko Strakonic, zhruba 2,5 km západně, se nachází hrad **Střela** (okr. Strakonice).[1194] Podle některých badatelů je Střela poprvé zmíněna již k roku 1242 v predikátu Martina

Obr. 265. Střela, letecký pohled na hradní areál od východu

„*de Strel*“.[1195] V témže listu je ovšem zmíněn také jeho bratr Luitoldus „*de Bunoviz*“ (dnes Bannewitz nedaleko Drážďan). Oba jsou uvedeni v listině Václava I., vydané ve prospěch kláštera Marienthal v Lužici. Ostatní svědci pocházeli pouze z řad lokální lužické a míšenské šlechty, která byla součástí doprovodu poselstva přicházejícího za Václavem do Prahy. Čeští šlechtici, ani nejbližší dvořané, v listu uvedeni nejsou. Zmíněná Střela je tedy jistě totožná s hradem Strehla severozápadně od Drážďan. Dalšího údajného příslušníka tohoto rodu Zdeňka ze Střely zmíněného k roku 1262, není možné v českých pramenech dohledat. Prvním doloženým vlastníkem je tak již A. Sedláčkem uváděný Bleh ze Střely s erbem oslí hlavy, který je poprvé zmíněný až roku 1318.[1196] Počátky hradu A. Sedláček ovšem klade již do 13. století a spojuje je s pány ze Strakonic, jméno hradu mohlo být odvozeno od erbovního znamení Bavorů, tedy střely.[1197] To se jeví jako velmi pravděpodobná možnost, už jen proto, že se Střela nachází nedaleko od Strakonic. Nicméně je nutné zachovat jistou opatrnost, areál hradu totiž nebyl archeologicky zkoumán a počátky hradu tak nejsou nijak datovány.

Obr. 266. Střela, torzo zástavby jádra hradu od východu

Pro stavbu hradu byl vybrán vrch nacházející se severně od Otavy **[265]**. Areál hradu je dvojdílný a měl neobvyklou dispozici. Jádro hradu bylo na vrcholu a níže bylo položeno předhradí. Oba díly měly nepravidelně oválný půdorys a jsou propojené. Jádro hradu je z větší části obklopeno mohutným příkopem a vnějším valem. Předhradí je dnes přestavěno na barokní zámek, respektive na jezuitskou rezidenci s kaplí. Původní jádro se nachází v ruinách. Ze současné podoby je zřejmé, že hrad prošel složitým stavebním vývojem. Velmi rozsáhlá byla především pozdně gotická přestavba, která je spolu s renesančními zásahy zobrazena na Willenbergově vedutě Strakonic z roku 1602.

Dalo by se očekávat, že z nejstarší etapy jádra hradu bude pocházet především mohutná obvodová hradba, která se dochovala na dvou třetinách obvodu. Zvláště vysoký je střep zdiva na jihovýchodní straně, který obsahuje okna ve třech úrovních nad sebou a jsou k němu přiloženy dva rizality, které na Willenbergově vedutě nesou arkýře **[266]**. Ve struktuře zdiva se ovšem občas vyskytují cihly, a to i ve spodních partiích.[1198] Zmíněný střep navíc až do horních partií má stejnou strukturu zdiva a nejspíše vznikl v jedné etapě. Cihly se objevují i v síle zdiva, takže nejspíš nešlo o vysprávky. Rizality se zdají být stavebně spojeny s obvodovou zdí a mají prakticky identickou strukturu zdiva, jejich nároží je částečně zpevněno cihlami. Severnější rizalit obsahuje také dutinu přístupnou z prostoru paláce. Podobné rizality se nacházely i na severní straně jádra, kde ovšem byly dodatečně zesíleny v renesanci. Na vnitřní straně zdi se nacházejí trámové kapsy konstrukce stropu. Podle podoby otisků je možné se domnívat, že trámy byly zazděny již při stavbě. Také okenní otvory nejeví známky dodatečného prolomení. Popisovaná partie je tedy výsledkem jedné stavební etapy.

Zdá se tedy, že jádro hradu vzniklo během rozsáhlé přestavby, nejspíše pozdně gotické. Starší konstrukce hradu ze 13. a 14. století pravděpodobně zcela zanikly. Neobvyklý tvar jádra může být dán existencí staršího mohutného příkopu, který se zachoval. Zdivo obsahuje řadu dřevěných prvků, takže do budoucna se nabízí možnost dendrochronologické datace.

Vimperk

K velmi zajímavým šlechtickým hradům v jihozápadních Čechách se bezpochyby řadí **Vimperk** (okr. Prachatice).[1199] Zakladatelem hradu byl Purkart, přední dvořan Přemysla Otakara II. Jeho otec byl Konrád, zvíkovský purkrabí a on sám také zastával tento úřad. Společně jsou zmíněni roku 1251, Konrád je uveden s predikátem z Janovic, Purkart je zmíněn jako jeho syn.[1200] Oba pocházeli z rozrodu starého středočeského rodu Janoviců (tradičně označovaní také jako Vlastislavici) s erbem orlice, kterému Dalimilova kronika přiřkla původ v ještě předkřesťanských dobách – údajně šlo o potomky mytického knížete Lučanů Vlastislava.[1201] Jejich příbuznými byli páni ze Žirotína, nebo také Kolovratové či páni z Chřenovic. Purkart se stal také nejvyšším maršálkem českého království, od roku 1270 byl správcem Štýrska a od roku 1274 byl jmenován správcem Horních Rakous. Také v době po smrti Přemysla Otakara II. zastával vysoké zemské úřady a naposledy byl pražským purkrabím. Purkart umřel kolem roku 1295 a Vimperk zdědil jeho syn Zdík, připomínaný k roku 1295.[1202]

Poprvé je hrad doložen k roku 1264 v predikátu zmíněného Purkarta „*de Wintherberc*“,[1203] který tento predikát od roku 1277 používal pravidelně. Vznik hradu v této době potvrzují archeologické nálezy, a především dendrochronologické datování dřeva použitého na stavbu obvodové hradby, které bylo smýceno v zimě 1259/1260.[1204]

T. Durdík sice uvádí, že šlo o královský hrad, kde Purkart působil jako purkrabí a později jej měl dostat jako léno, jde ale o omyl.[1205] Vimperk se skutečně stal lenním majetkem, ale již A. Sedláček poměrně přesvědčivě popisuje situaci, jak se to stalo.[1206] Vnuci Purkarta Jenčík, Vavřinec, Herbort a Pešek totiž o hrad neznámo jak přišli a získal jej Vilém ze Strakonic. Zmínění bratři půjčili 800 kop grošů králi Janovi, který jim na oplátku přislíbil, že jim Vimperk vrátí jako léno. Pokud by tak nemohl učinit, tak jim zastaví Nižbor, ale nakonec jim zastavil Poděbrady.[1207] Svůj slib zjevně nakonec dodržel a zmínění bratři roku 1341 znovu vlastnili

Obr. 267. Vimperk, pohled na hrad od jihu

Vimperk, a navíc dostali svolení na panství založit druhý hrad Hus.[1208] Páni z Janovic Vimperk poté vlastnili do sedmdesátých let 14. století.

Hrad se nachází na vysokém ostrožnovitém návrší nad soutokem Volyňky a Křesanovského potoka **[267]**. Svahem pod hradem procházelo jedno z ramen významné Zlaté stezky směřující do Pasova a později zde vzniklo poddanské městečko.

Vícedílný areál hradu měl oválný tvar. Rozměry hradu se pohybovaly kolem 90 x 60 m a jeho rozloha byla 0,4 ha. Šlo tedy o poměrně velký hrad. Oproti ploše návrší na severní a východní straně byl hrad opevněn příkopem. Jižní a západní strana prudce spadala do údolí a vnější příkopové opevnění zde nebylo potřeba. Hrad prošel složitým stavebním vývojem, který výrazně zasáhl do jeho dispozice. Teprve archeologický výzkum upřesnil naše vědomosti o podobě hradu.

Přední díl hradu obklopoval jádro ze tří stran, přičemž jádro bylo na jihovýchodní straně zapojeno do obvodu hradu a na konci ostrohu z něj dodnes stojí především hranolová Vlčkova věž. Vnější obvod hradu byl opevněn mohutnou hradbou, jež se nedochovala na jižní straně, kde byla nahrazena pozdně gotickou a renesanční souvislou zástavbou. Západní úsek hradby severně od Vlčkovy věže byl z neznámého důvodu ještě v průběhu 13. století zbořen a znovu vystavěn o něco níže ve svahu. Součástí nově budovaného úseku se stala také plná půlkruhová věžice. Další věžice byly dodatečně přiložené na spáru také ke starší hradbě. Starší literatura uvádí existenci brány na severní straně, kde se vskutku nachází zazděný hrotitý otvor brány, ten ale byl prolomen dodatečně.[1209] Jeho vznik snad souvisí s nedalekou pozdně gotickou dělostřeleckou baštou Haselpurk. Původní vstup do hradu se nejspíše nacházel na východní straně, tedy v podobných místech jako dnes. Část původního ostění raně gotického portálu se nachází ve zdivu pozdně gotického paláce na jižní straně hradu.

Vlastní jádro hradu bylo tvořeno Vlčkovou věží, navazujícím palácem a menším nádvořím. Dnes nejlépe dochovanou část raně gotického hradu představuje Vlčkova věž **[268]**. Jde

Obr. 268. Vimperk, Vlčkova věž v době probíhajícího archeologického výzkumu

o mohutnou hranolovou obytnou věž, založenou na čtvercovém půdoryse o délce strany 12,6 m. Přízemí věže je přístupné z prostoru bývalého paláce a je zaklenuto čtyřmi poli bezžeberné křížové klenby, svedenými na střední sloup **[269]**. Jednotlivá pole od sebe oddělují meziklenební pasy, jež dosedají na konzolky. První patro obsahuje místnost zaklenutou valenou klenbou, kterou osvětluje jediné menší okénko. Vstup do věže se také nachází na straně zaniklého paláce a dnes je opatřen pozdně gotickým portálem. Do vstupní chodbičky ústí schodiště v síle zdi vedoucí do druhého patra, které bylo výrazně přestavěno v 16. století. Celkově věž připomíná známou Hlízovou věž zvíkovského hradu, kde byl Purkart purkrabím.[1210] Výtvarné zpracování přízemí je ale oproti Zvíkovu náročnější a velmi připomíná pojetí suterénu paláce v Horšovském Týně, který pochází z téže doby.[1211]

Vlčkova věž nestála volně, ale na severovýchodní straně na ni navazoval obdélný palác, jehož obvodové zdi byly provázány se základovým zdivem věže. Zaniklá část paláce při Vlčkově věži byla odhalena archeologickým výzkumem a byly zde nalezeny dvě dělicí příčky. Druhá část paláce se zachovala v obvodovém zdivu renesanční kaple, pod kterou se nachází rozměrný pozdně gotický sklep. Palác měl poměrně velké rozměry, jeho délka se blížila 36 m a šíře byla 12 m. Zdá se, že palác mohl být velmi náročně pojednaný. Svědčí o tom nálezy dílů kružbových oken a dalších článků ze 13. století.

Severovýchodní konec paláce končil na nejvyšším místě hradu a zde byl archeologickým výzkumem nalezen základ hranolové věže z doby kolem roku 1400, která ovšem vznikla na místě jiné starší stavby **[270]**.[1212] Z celkové dispozice se zdá pravděpodobné, že se zde mohl nacházet bergfrit.

Na jihovýchodní straně paláce se nacházelo menší obdélné nádvoří, opevněné hradbou. K jihovýchodní hradbě byly přiloženy další budovy. Rozsah tohoto nádvoří byl rovněž zjištěn při archeologických výzkumech v posledních desetiletích.

Obr. 269. Vimperk, přízemí Vlčkovy věže

Obr. 270. Vimperk, archeologicky odhalená hranolová věž

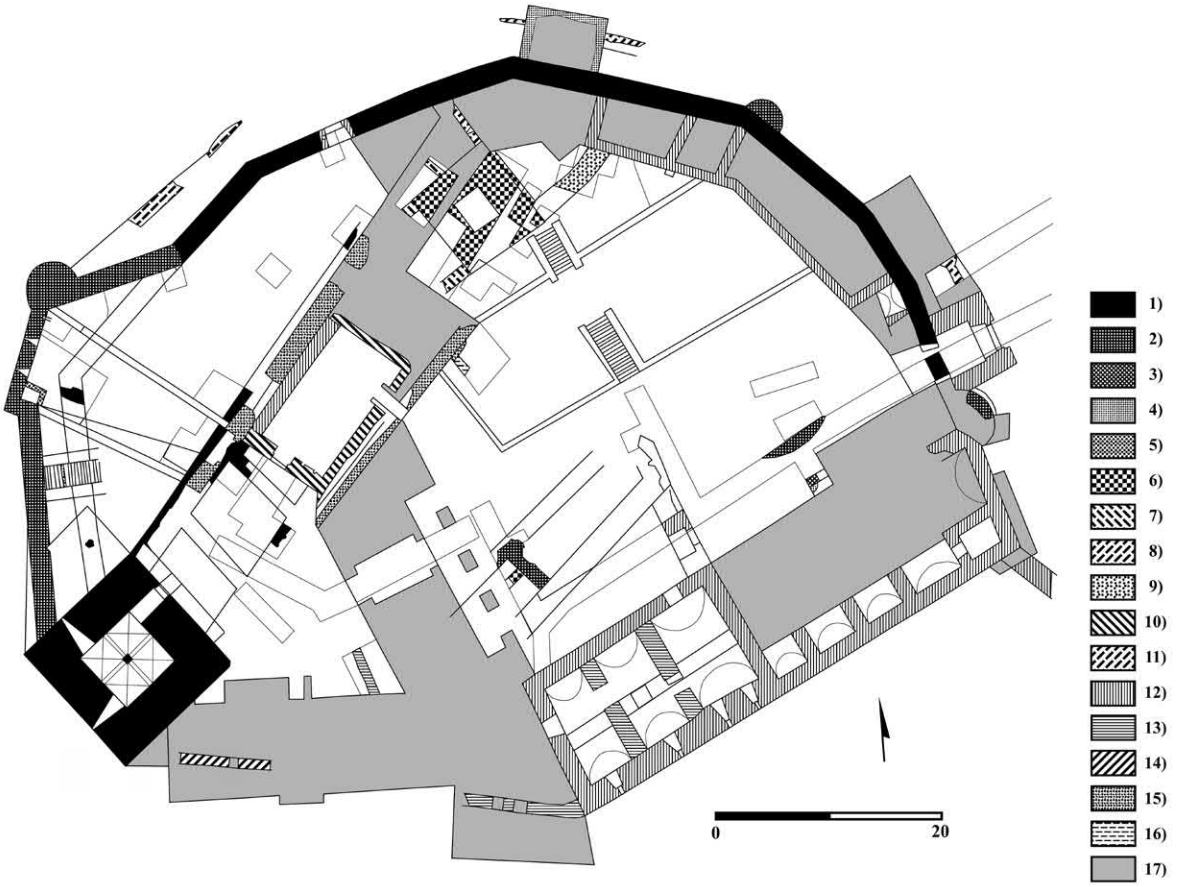

Obr. 271. Vimperk, půdorys hradu podle T. Durdíka. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) pravděpodobné zdivo 13. století, 4) pravděpodobně mladší zdivo ze 13. století, 5) nasucho kladené zdivo 13. století, 6) zdivo z doby kolem roku 1400, 7) zdivo z počátku 15. století, 9) blíže nedatované zdivo, pravděpodobně z přelomu 14. a 15. století, 10) zdivo 14. nebo 15. století, 11) nedatované středověké zdivo parkánové hradby, 12) pozdně gotické zdivo, 13) mladší pozdně gotické zdivo, 14) pravděpodobně pozdně gotické zdivo, 15) goticko-renesanční zdivo, 16) blíže nedatované zdivo, 17) rozsah mladší novověké zámecké zástavby

Celkový obraz hradu se díky několika rozsáhlým výzkumům výrazně zpřesnil. Evidentně šlo o monumentální hrad, který dokládá vysoké ambice svého stavebníka Purkarta. Pokud se v čele hradu na místě mladšího bergfritu z doby kolem roku 1400 skutečně nacházela také věž, nejspíše bergfrit, tak dispozice hradu byla nejspíše inspirována stavbami sousedního Podunají.

Choustník

K velmi známým jihočeským hradům patří také Choustník (okr. Tábor).[1213] Počátky hradu nejsou zcela zřejmé. Poprvé je hrad jistě zmíněn roku 1282 v predikátu Beneše z Choustníka,[1214] který patřil k rozrodu pánů z Poděbrad a Choustníka s erbem zlatého žebříku na modrém poli. Kdy přesně hrad vznikl, nevíme. A. Sedláček spojoval počátky hradu s Benešem, který je zmiňován v letech 1252 a 1264.[1215] Předpokládá se, že tento Beneš zde majetky získal jako náhradu za Poděbrady, které mu podle Neplachovy kroniky odňal Přemysl Otakar II.[1216] Nicméně jeho vztah k Poděbradům, stejně tak i k Choustníku je nejistý. Dalimilova kronika

Obr. 272. Choustník, jádro hradu s velkou hranolovou věží, pohled od východu z menší věže

uvádí, že Poděbrady byly odejmuty jinému příslušníkovi tohoto rodu, a to Vilémovi.[1217] V majetku rodu Choustník zůstal až do roku 1322, kdy jej Beneš a Jan z Choustníka vyměnili za jiné statky s Petrem I. z Rožmberka.[1218]

Zříceniny hradu jsou dnes velmi rozsáhlé, ale podrobný stavebně historický průzkum ukázal, že současná podoba je výsledkem postupného stavebního vývoje.[1219] Pro stavbu hradu byl vybrán konec protáhlého skalnatého hřbetu a tato volba výrazně ovlivnila dispozici hradu. Původní palác zaujal obvyklé nejchráněnější místo na západním konci hřbetu. Palác měl dvojdílné schéma a obsahoval v severní části menší zhruba čtvercovou místnost, zatímco jeho jižní část vyplňovala větší obdélná místnost. V blízkosti paláce na severní straně jádra hradu byl vystavěn hranolový bergfrit, jehož pozice byla vázaná na nedalekou bránu předhradí **[272]**. Jádro hradu bylo totiž přístupné od severu po mostě z prostoru předhradí,

Obr. 273. Choustník, jádro hradu s menší věží, pohled od západu

jež se poněkud netradičně nacházelo na severní straně pod skalním hřbetem. Věž má čtvercový půdorys o délce strany 7,8 m a původně byla ve všech úrovních plochostropá. Vstup do věže se nacházel jako obvykle v prvním patře. V druhém patře věže jsou patrné otisky vložené roubené místnosti, která ale vyplnila jen část rozlohy podlaží.

Pozice bergfritu neumožnovala přímou obranu brány jádra hradu, proto musela být zajištěna jinými prostředky. Skalní hřbet byl opevněn hradbou východním směrem v podobě jakési rozměrné bašty, z níž bylo možné velmi účelně bránit vstupní komunikaci, stejně jako hřbet pokračující východním směrem.[1220]

V této stavební fázi měl Choustník podobu hradu s bergfritovou dispozicí. Jistou anomálii představuje tvar staveniště a také výskyt hranolového bergfritu, který ale byl častý v sousedním Podunají a setkáme se s ním např. na Rožmberku nebo na Klenové.

Obr. 274 (vlevo). Choustník, kružbové okno hradní kaple
Obr. 275 (vpravo). Choustník, detail zazděného okna hradní kaple, pohled od východu

V této podobě hrad příliš dlouho nevydržel a byl záhy rozšiřován. Ještě před koncem 13. století vznikl nový rozměrný palác na jižní straně jádra hradu **[273]**. Podle rozmístění oken a vstupu je možné se domnívat, že palác obsahoval v úrovni prvního patra nejspíše tři místnosti dělené lehčími příčkami. Ve východní části se nacházela místnost vybavená velkým kružbovým oknem, která byla přístupná portálem z pavlače.[1221] Okno má dosud dobře dochovanou i okenní kružbu a jsou zde patrné drážky pro skleněné výplně **[274]**. Ostění je osazené zhruba uprostřed síly zdi. Další zazděný okenní otvor se nacházel v ose východní zdi **[275]**, jeho parapet byl ve stejné výši jako u severního okna, tedy poměrně vysoko nad podlahou a ani u jednoho okna neregistrujeme boční sedátka. Ostění tohoto okna bylo ale osazeno ve vnějším líci zdi. Pozoruhodné je i provedení zazdívky, která neobsáhla celou šíři zdi, ale při přístavbě sousední budovy zde vznikla jakási mělká hrotitá nika, zatímco z druhé strany byl v zazdívce umístěn vertikální dřevěný prvek neznámého účelu **[276]**. Kolem tohoto zazděného okna po obou stranách nacházíme menší obdélné niky. Celek tak připomíná hradní kapli, oltář se nejspíše nacházel pod východním oknem, které, jak bylo již řečeno, bylo dodatečně zazděno. Zmíněný zazděný vertikální prvek by tedy snad mohl sloužit k uchycení nebo přímo k instalaci oltářního nástavce.

Nejspíše současně se stavbou paláce byla na východní straně hradu na skalnatém hřebenu vystavěna druhá menší hranolová věž, jež výrazně zvýšila obranyschopnost této části. Posledním stavebním zásahem za pánů z Choustníka bylo rozdělení jádra hradu na dvě části, k čemuž došlo nejspíše už ve 14. století. Následné komplikované soužití Beneše a Jana i přes rozdělení hradu nakonec vedlo k výše zmíněné výměně s Petrem I. z Rožmberka. Na hradě probíhaly další stavební úpravy i za pánů z Rožmberka ve 14. a 15. století, kdy Choustník získal dnešní podobu.

Obr. 276. Choustník, východní zeď jižního paláce, kde se pravděpodobně nacházela kaple. S její existencí souvisí zazděné okno a také výklenky v síle zdi po jeho obou stranách

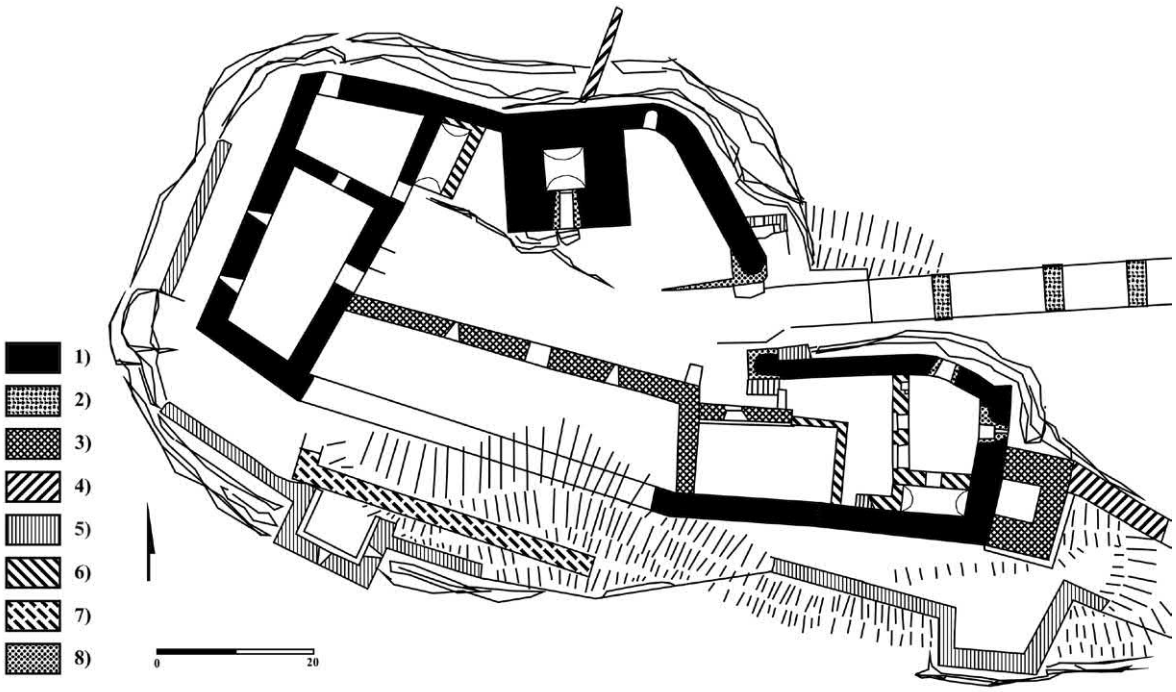

Obr. 277. Choustník, půdorys hradu podle J. Varhaníka. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) pilíře mostu, pravděpodobně raně gotické, 3) mladší fáze z konce 13. století, 4) hradba předhradí z první poloviny 14. století, 5) opevnění z 15. století, 6) zdivo 15. století, 7) zdivo 16. století, 8) moderní zdivo

IX. Západní Čechy

Geograficky lze západní Čechy definovat jako oblast horního toku povodí Berounky a jejích přítoků, přičemž Loketsko, čili severní část tohoto regionu, se rozkládá v oblasti horního povodí Ohře. Na jihozápadě tvořila hranici k Bavorsku Šumava, přecházející v Český les. Západní hranici proti Chebsku netvoří žádný přirozený terénní útvar a hranice zde procházela zalesněnou krajinou (srov. Kosmovo *in media silva*). Severní hranice regionu kopírovala konec Krušných hor a od severních Čech tuto oblast oddělují Doupovské hory. Východní hranice vedla Křivoklátským loveckým hvozdem a na jihovýchodě oddělovaly oba regiony Brdy. Krajinu západních Čech charakterizuje především zvlněný terén středních nadmořských výšek, jenž na okrajích přechází do vyšších poloh. Nížina se nacházela jen na Plzeňsku.

Rozsah západních Čech se ve středověku kryje především s Plzeňským krajem, Klatovskem, Domažlickem, Mežskem, Tachovskem a Sedleckem, respektive Loketskem.[1222] Pomyslným srdcem, a přirozeně také nejvýznamnějším sídelním centrem západních Čech, byla Plzeň, v době přemyslovské dnešní Starý Plzenec. Zde se setkávaly dálkové cesty vedoucí do Podunají směrem na Řezno a na západ na Norimberk, jež pokračovaly k Praze. Právě zde stál významný knížecí hrad, v jehož okolí se setkáváme s nejstaršími šlechtickými majetky.

S tímto regionem je spojena řada významných šlechtických rodů, především jde o rozrod Drslaviců, Hroznatovců, najdeme zde také Švamberky, pány za Svojšína, pány z Janovic, z Velhartic a další jiné rody. Majetky zde získal také přední dvořan Přemysla Otakara II. Jaroš ze Slivna, který si zde vystavěl hrad Pušperk. Kromě majetků těchto velkých rodů zde působila i drobnější šlechta, jež sídlila na dvorcích a tvrzích.

Významnými majetky zde disponoval také panovník, který zde založil několik měst, např. Plzeň, Klatovy, Stříbro nebo Domažlice. Rovněž několik významných klášterů v západních Čechách výrazně zasahovalo do struktury majetku této oblasti. Šlo především o kláštery v Kladrubech, Plasích a také v Nepomuku.

Drslavické hrady

Nejvýznamnějším západočeským rodem byli Drslavici.[1223] Pod tímto pojmem se ve skutečnosti skrývají dva rody s podobným erbem, nejspíše tedy příbuzné, byť nám současný stav poznání neumožňuje rekonstruovat jejich vzájemné vztahy.[1224] Původ Drslaviců, budoucích pánů Litic, s erbem tři pruhů pošikem, je jistě možné odvozovat od Drslava, poprvé doloženého k roku 1160, který roku 1167 zastával úřad plzeňského kastelána.[1225] Jeho otcem by snad mohl být velmož Oldřich, připomínaný k roku 1115.[1226] Drslavovým synem byl Oldřich ze Žinkov, který se poprvé zmiňuje roku 1177.[1227] Z písemných pramenů se dovídáme, že tento Oldřich zemřel na válečném tažení Konráda Oty roku 1191 do Itálie.[1228] Oldřich ze Žinkov měl dva syny Oldřicha a Protivu. Oldřich umírá bezdětný a jeho majetek dědí Protiva, jehož synové si následně poblíž starších dvorců postavili hrady Litice a Potštejn. Jádro jejich majetku se nacházelo jižně od Plzně.[1229]

Poprvé jsou **Litice u Plzně** (okres Plzeň-město)[1230] doloženy k roku 1216 v predikátu tehdy již zemřelého Oldřicha z Litic **[278]**.[1231] Oprávněně se předpokládá, že Oldřich sídlil ještě na dvorci, který se nacházel při kostele sv. Petra a Pavla. Při opravě fasády současného gotického kostela zde byly nalezeny zazděné románské články, později při archeologických výzkumech v letech 2015–2016 zde byly odhaleny také románské základy pocházející z konce 12. století.[1232] Po smrti Oldřicha Litice získal jeho bratr Protiva, který sídlil na Žinkovech. Jeho synové Protiva s Půtou založili dvě větve rodu, které následně držely majetek společně.[1233]

Obr. 278. Litice u Plzně, jádro hradu od východu

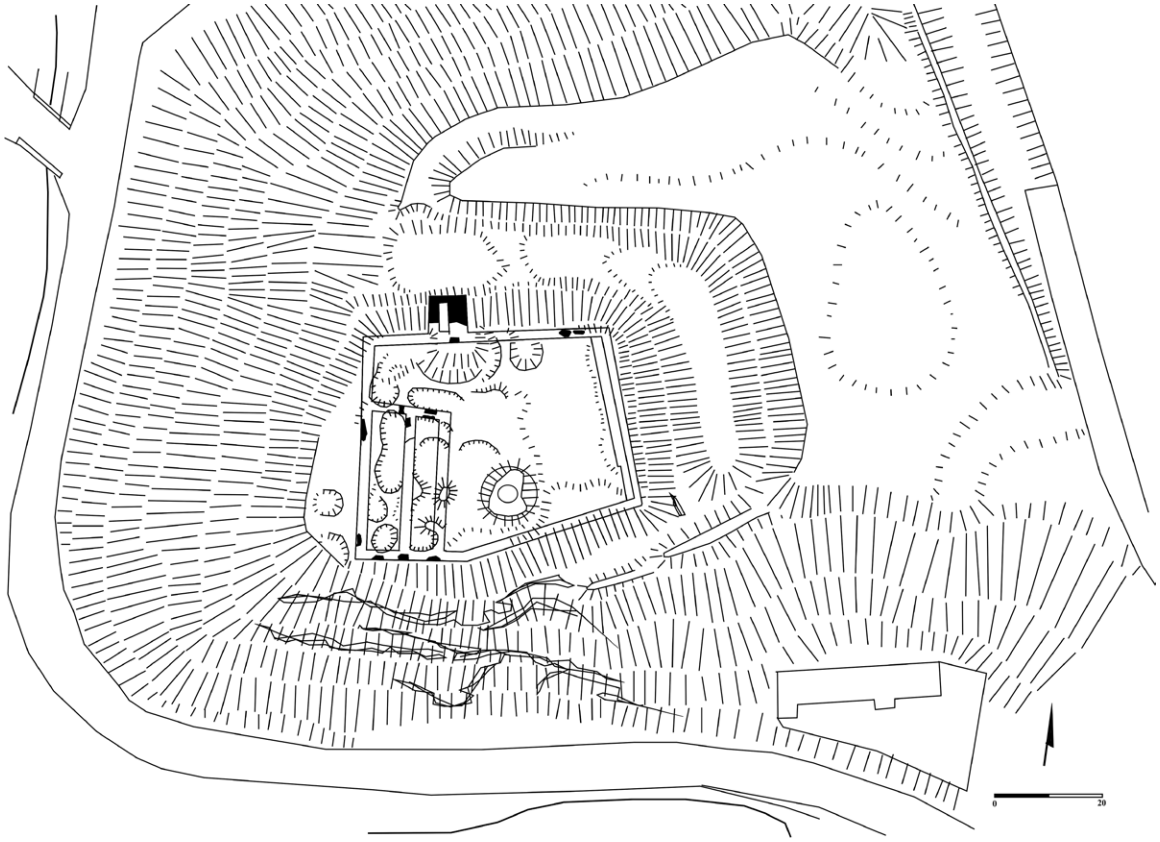

Obr. 279. Litice u Plzně, půdorys hradu podle M. Novobilského a P. Rožumberského

Přesnou dobu vzniku hradu neznáme. Zvažuje se první polovina 13. století, ale úplně nelze vyloučit ani mladší dobu. Litice a Potštejn se také velmi brzy rozdělily mezi dvě větve pánů z Potštejna. Roku 1318 hrad dobyl Jan Lucemburský, následně byl ale vrácen a v majetku rodu vydržel do doby po polovině 14. století, ale již roku 1367 Litice vlastnil chotěšovský klášter, který je pronajímal. Následně se hrad ztrácí z pozornosti písemných pramenů a v 15. století je již označován jako pustý. Je možné, že zanikl za husitských válek.

Pro stavbu hradu byla vybrána široká ostrožna nad soutokem Radbuzy a místního potoka, jehož strmé srázy poskytovaly poměrně dobrou přirozenou ochranu. Dispozice hradu byla přinejmenším dvojdílná. Opevnění předhradí je dnes patrné v podobě nízkého reliéfu, ale jeho případná zástavba nezanechala stopy. Jádro hradu mělo čtverhranný mírně lichoběžný tvar, ale neobsáhlo celou šíři ostrohu. Před hradem tak vznikl mohutný příkop ve tvaru písmene L, což byl ale zjevně záměr. Poměrně úzký zbytek ostrohu na severní straně byl totiž využit k vedení přístupové cesty.

Jádro hradu se dochovalo v podobě poměrně dobře čitelného terénního reliéfu. Obvodové opevnění tvořila hradba, dnes patrná jen v kratších úsecích. Výjimku představuje dodatečné zesílení hradby na východní straně, jež se dochovalo v celé délce. Na severní straně z obvodu hradu vystupuje zbytek věžové stavby, kterou můžeme považovat za bránu. Na jižní straně ve svahu registrujeme zbytek hradby, která uzavírala příkop a pokračovala až pod jádro hradu. Palác se nacházel na nejchráněnější západní straně a šlo o dvoutraktovou stavbu se 6 místnostmi. Volně na ploše nádvoří při jižní straně před palácem stál nejspíše válcový bergfrit, dnes patrný v podobě nižšího sutinového kuželu. Šlo tedy o hrad bergfritového typu.[1234]

Velmi podobnou dispozici měl také druhý drslavický hrad **Potštejn u Žinkov** (okres Plzeň-jih),[1235] který založil Půta z Potštejna. Hrad se nachází nedaleko Žinkov, kde je již koncem 12. století doloženo rodové sídlo Drslaviců.[1236] Poprvé je hrad uveden v predikátu Půty k roku 1259.[1237] Prakticky po celou dobu své existence hrad zůstal v majetku pánů z Potštejna. Naposled se s ním setkáváme v predikátu Bavora, s nímž v 15. století vymřeli páni z Potštejna. Poté Potštejn získal Přibík z Klenové, ale v této době byl hrad již nejspíše opuštěný.[1238]

Hrad je založen na ostrožnovitém výběžku nedaleko Žinkov. Dvojdílná stavba je založena na lehce nepravidelném obdélném půdorysu. Prakticky celý obvod hradu obíhá příkop, který je na východní šíjové straně mohutnější a rozšiřuje se do stran. Z východu přes příkop do hradu vedla přístupová cesta. V přední části hrad opevňovala kamenná hradba, dobře patrná po novodobém odkopání **[280]**. Na ploše přední části nejsou patrné žádné pozůstaly zděných budov. Zadní část hradu je oddělena příkopem, před kterým se nachází nižší val. Za příkopem je terén mírně vyvýšený a stála zde válcová věž, která se zachovala v terénním reliéfu, jen její vnitřní dutina je dobře patrná, protože byla částečně vybrána **[281]**. V zadní nejchráněnější části hradu se nacházely obytné stavby. Vzhledem k tomu, že hrad již ve středověku sloužil jako zdroj kamene, je v této části terénní reliéf značně poškozen.[1239]

Existence dvou velmi podobných hradů patřících stejnému rodu je sama o sobě velmi zajímavá. Je možné, že v době, kdy předci obou větví drželi majetek v nedílu, preferovali jeden z hradů. Ve druhé polovině 13. století potomci Půty z Potštejna získali majetky ve východních Čechách pod Orlickými horami, kde si postavili stejnojmenné hrady.

Druhým „drslavickým“ rodem jsou příbuzní komorníka Černína (doložen v letech 1192–1212): páni z Rýzmburka, Švihovští z Rýzmberka a Skály, Černínové z Chudenic a páni z Dolan.[1240] Jejich erbem bylo tzv. polotrojčí, tedy zlatou linií rozpolcený štít, na pravé straně červený, na levé se nacházela tři stříbrná břevna na červeném nebo modrém poli. Nejstarším předkem tohoto rodu byl snad jakýsi Černín, uvedený ve falzu zakládací listiny kláštera v Kladrubech, který klášteru daroval ves Nechanice (okr. Plzeň-jih).[1241] Tohoto Černína snad můžeme považovat za děda komorníka Černína a jeho bratrů Břetislava a Drslava z Dolan.[1242] Komorník Černín byl bezpochyby nejvýznamnějším představitelem této generace, kterého najdeme na dvoře Přemysla Otakara I., kde zastával významnou pozici. Jeho sesazení a vyhnání ze země znamenalo úpadek i pro ostatní příbuzné, kteří se následně ztrácejí z pozornosti písemných pramenů.[1243] Až na sklonku vlády Přemysla Otakara I. se situace zlepšila, Přemysl totiž roku

Obr. 280. Potštejn u Žinkov, obvodové opevnění východní části hradu

Obr. 281. Potštejn u Žinkov, relikt bergfritové věže

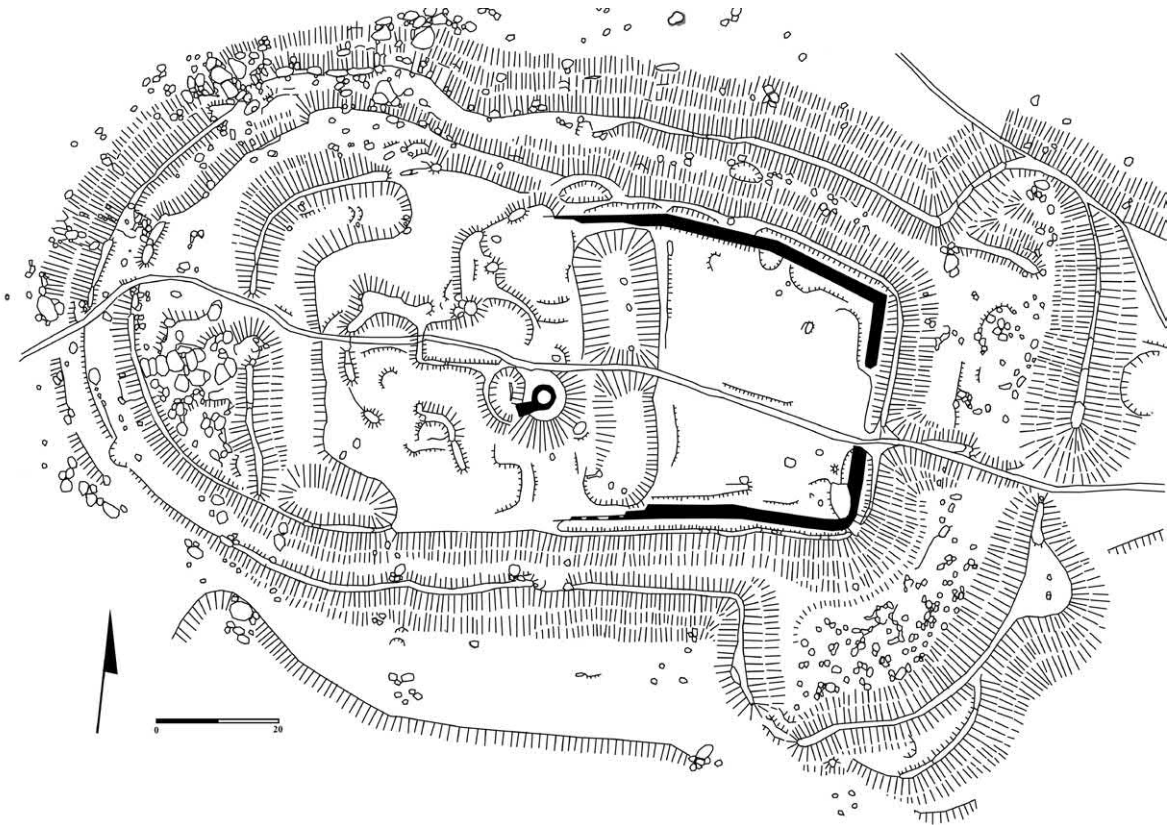

Obr. 282. Potštejn u Žinkov, půdorys hradu podle P. Kauska

1224 svěřil Plzeň Václavovi I., který si zde následně vytvořil svůj dvůr, a právě zde příbuzní Černína našli uplatnění spolu s další lokální šlechtou.[1244] Především to byl stejnojmenný syn Břetislava I., bratra Černína, který se stal plzeňským kastelánem, rovněž jeho stejnojmenný vnuk Břetislav III. se stal plzeňským komorníkem a za svého života získal Zbiroh, kde si vystavěl hrad. Dalším příslušníkem této linie byl Děpolt ze Zbiroha, syn Břetislava III. Na sklonku vlády Přemysla Otakara II. byl nejvyšším sudím a v letech 1279–1283 se stal nejvyšším komorníkem. Někdy v této době si vystavěl nový hrad Rýzmberk. Jeho synové pak založili hlavní rodové linie, tedy rody linie pánů z Rýzmburka a Švihovských z Rýzmburka a ze Skály.

Panství těchto „Drslaviců" se nacházelo na jižním Plzeňsku a Domažlicku v okolí Kdyně. Právě zde se nachází dvě mimořádně staré lokality, které jsou spojené s počátky rodu, a to Velký Kuřim a Příkopy u Kdyně.

První z těchto sídel se nachází na vrchu zvaném **Velký Kuřim** nebo také Ruchomperk (okr. Domažlice) **[283]**.[1245] Dle archeologických nálezů lokalita žila jen krátce, a to na přelomu 12. a 13. století.[1246] V písemných pramenech je ale Ruchoperk připomínán až roku 1404 v predikátu tehdy již zemřelého Černína z Ruchomperka (*de Rauchomperk*),[1247] což je tedy v rozporu s výpovědí archeologických zjištění a je nutné uvažovat o tom, že někde na úpatí se nacházelo nějaké stejnojmenné panské sídlo – tvrz či dvorec. Výslovně je hrad uveden až roku 1465, kdy jistý Jiřík z Říčan žaluje Arnošta z Velhartic a Herštejna, „*že mu brání lesu Kůřima ke hradu jeho pustému náležejícího a nálezem panským jemu přisauzeného*".[1248] Podle Z. Procházky byl stavebníkem některý z Drslaviců, kteří od Přemysla Otakara I. získali rozsáhlé pozemky v okolí, snad lze hrad spojit s Černínem, který zastával vysoký úřad komořího až do roku 1211, kdy se dostal do ostrého konfliktu s králem a byl vyhnán ze země, což asi vedlo k zániku hradu.[1249] Naproti tomu T. Durdík uvádí, že šlo o královský hrad a řadí jej mezi královské hrady přechodného typu.[1250]

Obr. 283. Velký Kuřim, obvodové opevnění v jižní části hradu

Hrad je založen na vrcholu Velký Kuřím a má poměrně rozsáhlý obdélný areál se zaoblenými rohy. Ze dvou třetin je hrad obehnán příkopem, před kterým je vyhozen val. Hrad je rozdělen na dvě nestejně velké části příkopem, ale není zřejmé, která část byla dominantní. V severní časti, která je o něco větší, byl při východním okraji snížen terén, což lze vykládat jako pozůstatek rozměrné dřevěné budovy o délce až 40 m a šířce 9 m. Jižní část hradu je beze stop po zástavbě. Po obvodu hradu jsou patrné zbytky valového opevnění, které bylo na vnější straně snad zpevněno na sucho loženou zdí.

Velmi raná datace hradu do doby přelomu 12. a 13. století by z Ruchoperku činila jeden z vůbec nejstarších šlechtických hradů, ale vzhledem k odlehlé poloze to nelze vyloučit, zvláště když s Drslavicemi můžeme spojit i další lokalitu zvanou **Příkopy u Kdyně** (okr. Domažlice),[1251] která také pochází z první poloviny 13. století **[285]**. Písemně lokalita není doložena, první zmínky pocházejí až ze sklonku 16. století, kdy je označována jako Starý Rýzmberk.[1252] Proběhlo zde několik archeologických průzkumů a povrchových sběrů, na základě kterých se po jistých peripetiích podařilo datovat vznik lokality do doby kolem přelomu 12. a 13. století a zánik kolem poloviny 13. století.[1253]

Hrad byl vystavěn na vedlejším vrchu hory Kovář a v jeho sousedství se nachází hrad Rýzmberk, který můžeme považovat za jeho nástupce. Oválný areál hradu je dobře opevněn dvojitým příkopem a valy. Celková délka opevněné plochy přesahuje 150 m a jeho šíře se pohybuje kolem 95 m. Uvnitř se nachází menší plocha, kterou můžeme označit za předhradí, a v zadní části oválné jádro o rozměrech 45 x 26 m, opevněné vlastním příkopem a valy po obou stranách příkopu. Na předhradí ani v jádru nejsou patrné pozůstatky po zástavbě.

Nejstarším drslavickým „*klasickým*“ hradem bergfritového typu byl možná **Zbiroh** (okr. Rokycany) **[287]**.[1254] Ten je poprvé písemně doložen k roku 1230 v predikátu jistého Chřena „*de Sbirove*“, který je zmiňován spolu se svým bratrem Sulislavem.[1255] Je tedy zřejmé, že se zde nacházel panský dvorec. Krátce poté Zbiroh získal Břetislav II., plzeňský komorník, který

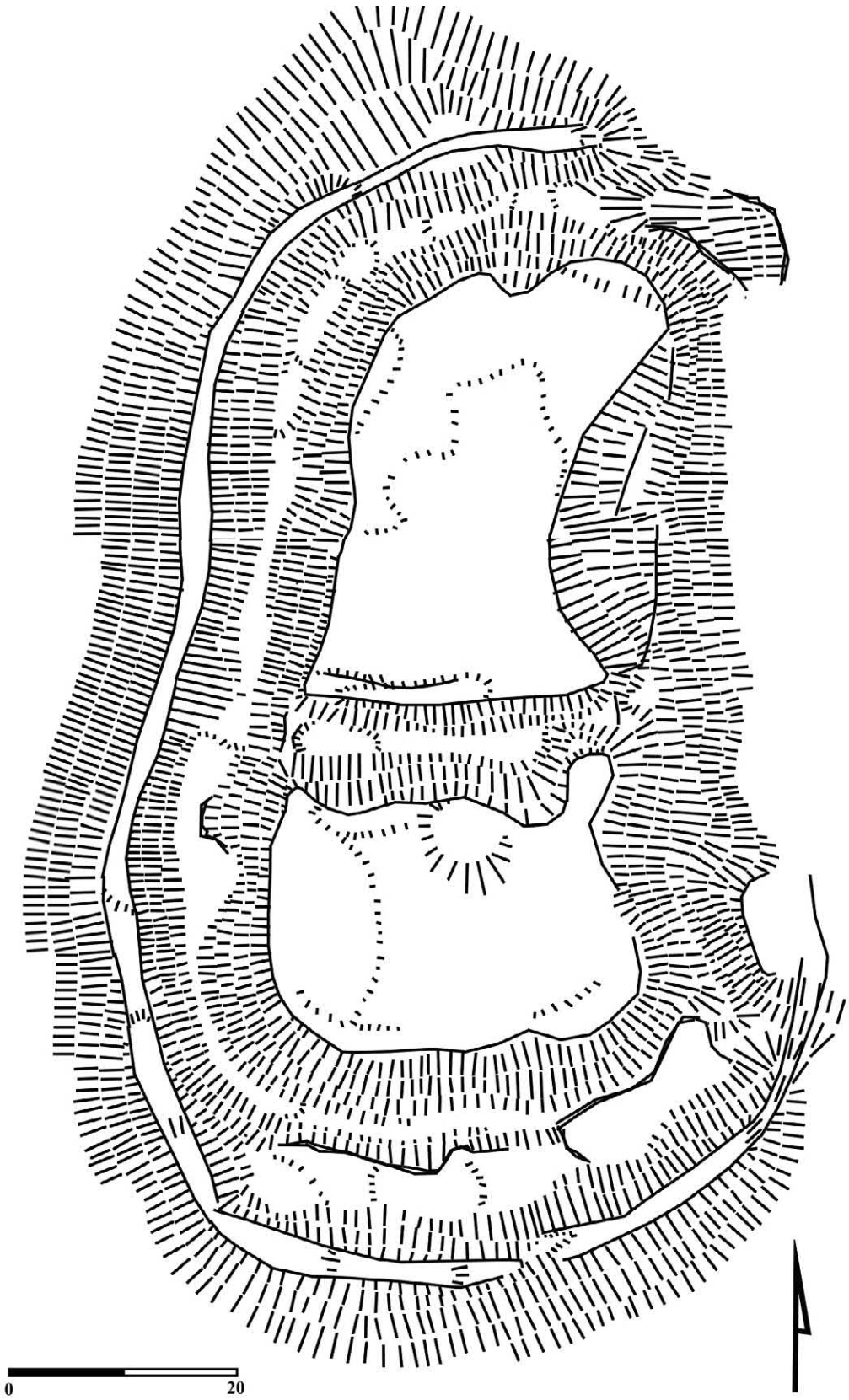

Obr. 284. Velký Kuřim, půdorys hradu

Obr. 285. Příkopy u Kdyně, obvodové opevnění v jihozápadní části hradu

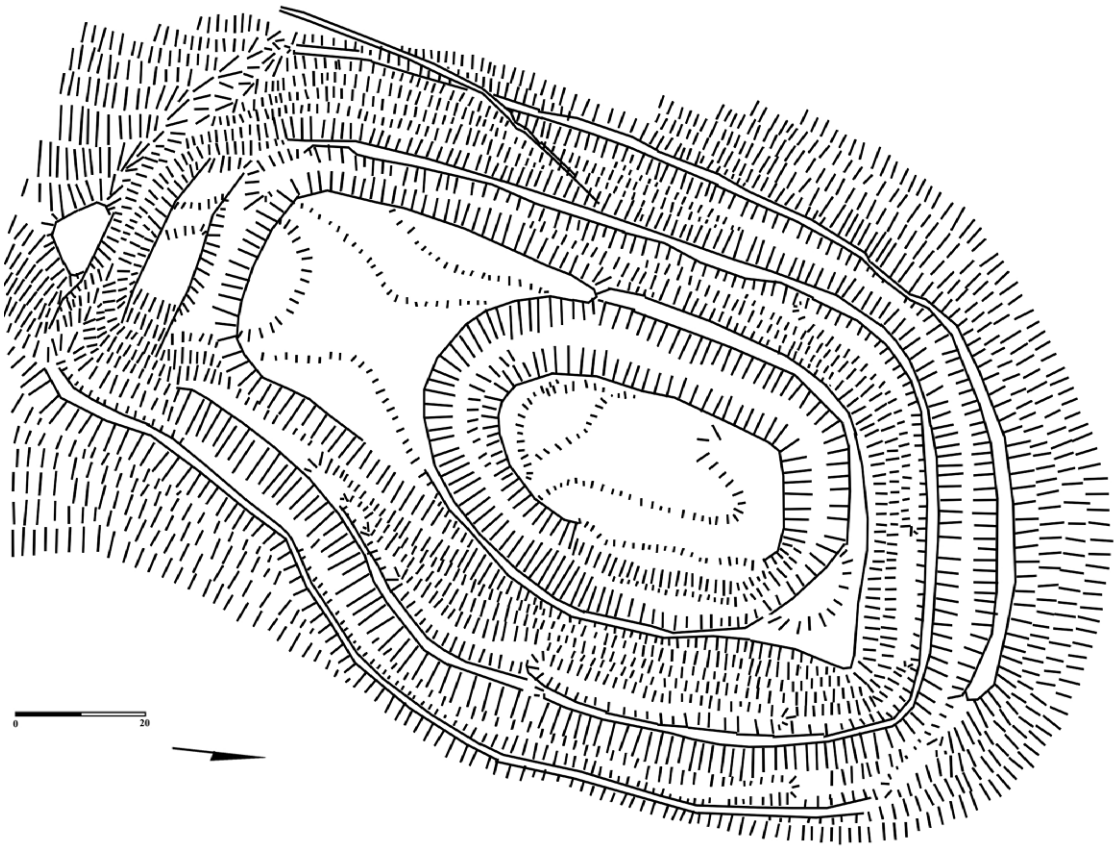

Obr. 286. Příkopy u Kdyně, půdorys hradu

Obr. 287. Zbiroh, bergfritová věž

Obr. 288. Rýzmberk, letecký pohled na hrad od jihu

Obr. 289. Rýzmberk, relikt válcové věže

Zbiroh později uváděl ve svém predikátu.[1256] Jeho potomci vlastnili hrad až do sklonku 13. století, kdy jej získal Oldřich ze Žebráku.[1257]

Počátky hradu jsou vzhledem ke stavu dochování a po výrazných přestavbách kladeny dosti neurčitě do doby kolem poloviny 13. století. A. Sedláček počátky hradu spojoval s Děpoltem ze Zbiroha, který je doložen po polovině 13. století.[1258] D. Menclová dobu vzniku blíže neurčuje a pouze nejstarší zmínku spojuje s tzv. Starým Zbirohem, tedy s údajným hradištěm ležícím severovýchodně od Zbiroha.[1259] Naproti tomu T. Durdík jej opatrně řadí k nejstarším šlechtickým hradům.[1260] Za stavebníka hradu tak snad můžeme považovat Břetislava II. nebo jeho syna Děpolta.[1261]

Z původního hradu se dodnes dochoval jen válcový bergfrit stojící na vrcholu skály v jádře hradu. Na severovýchodě sousedící rozměrný palác je jistě mladší a pochází z druhé poloviny 14. století, kdy jej nechali vystavět páni z Rožmberka. Nicméně je možné se domnívat, že původní palác stál na stejném místě, byť byl podstatně menší. Hrad je tak možné označit za bergfritovou dispozici typickou pro 13. století, která se radikálně změnila v průběhu následného stavebního vývoje.

V druhé polovině 13. století vznikl **Rýzmberk** (okr. Domažlice) **[288]**.[1262] Je pravděpodobné, že Rýzmberk nahradil starší hrad v poloze Příkopy u Kdyně, označovaný také jako Starý Rýzmberk.[1263] Hrad se poprvé připomíná v predikátu Děpolta roku 1279, který jej užil na své pečeti, kde je uvedeno SIGILLUM DIPOLDI DE RISNBERC.[1264] Z tohoto důvodu je považován za zakladatele hradu.[1265] Ostatně v té době se ocitl na vrcholu kariéry. Na sklonku vlády Přemysla Otakara II. totiž zastával úřad nejvyššího sudího.[1266] V letech 1279–1282 je doložen jako nejvyšší komorník.[1267] Byl také pověřen Otou Braniborským na zemském sněmu roku 1281 funkcí správce království spolu s pražským biskupem Tobiášem.[1268] Nicméně po návratu Václava II. již nenašel na dvoře uplatnění. Naposledy je doložen roku 1291 a roku 1297 byl již mrtev.[1269] Jeho pět synů následně užívalo běžně predikát z Rýzmberka. V majetku rodu hrad zůstal až do počátku 15. století.[1270]

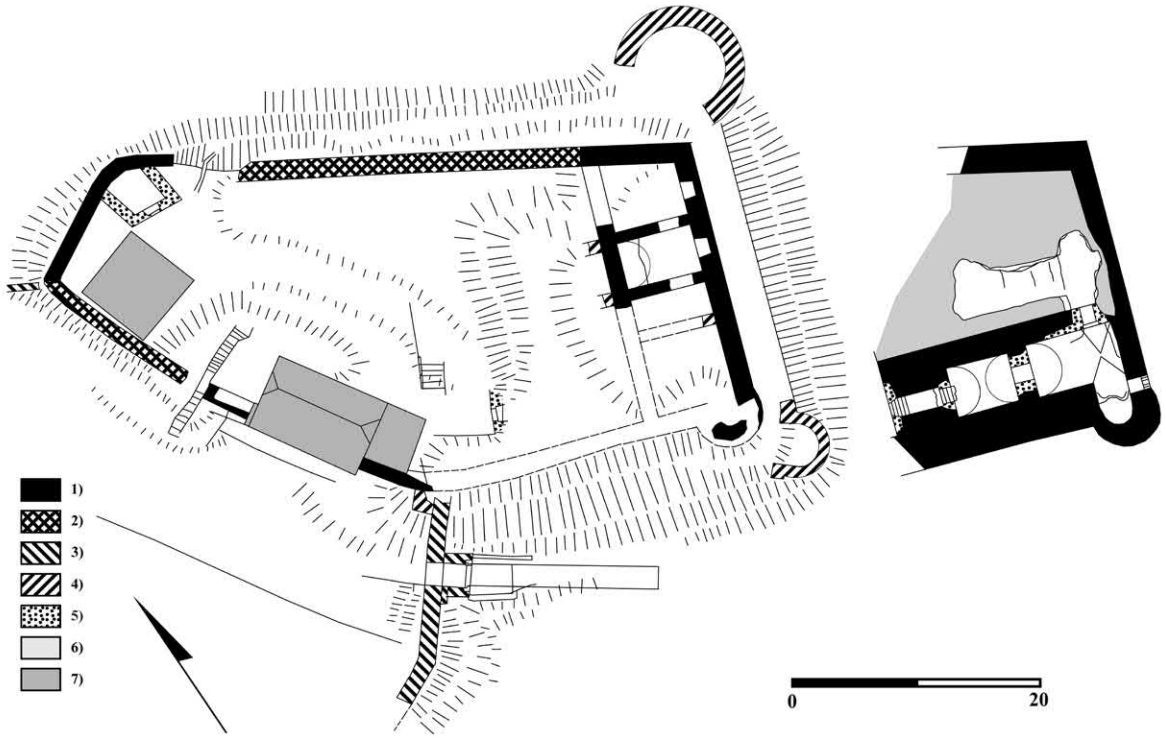

Obr. 290. Rýzmberk, půdorys hradu a suterénu paláce. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 13. století dochované v podobě terénních reliktů, 3) zdivo 14. století, 4) zdivo 15. století, 5) novodobé zdivo, 6) terén, 7) novodobá zástavba

Pro stavbu hradu byl vybrán vysoký kopec severně od Kdyně. Z podoby rozsáhlých ruin je zřejmé, že hrad prošel složitým a dlouhotrvajícím stavebním vývojem. Dnes je areál hradu trojdílný a je zjevné, že se postupně zvětšoval, zvláštní pozornost byla věnována jeho obranyschopnosti. Do 13. století patří především jádro hradu, které ale bylo evidentně několikrát přestavěno. Celkovou situaci značně znejasňují dlouhodobé chátrání objektu, rovněž jeho postupující destrukce, také stavba rozhledny v 19. století, a rovněž vybudování přilehlé turistické chaty.

V západní části jádra hradu zhruba obdélného a lichoběžného tvaru byl vystavěn pozdně gotický palác, na protější východní straně se nachází starý palác a zbytky menší válcové věže, umístněné na jihovýchodní straně **[289]**. T. Durdík Rýzmberk klasifikuje jako hrad s bergfritovou dispozicí, ale dochované ruiny takto jednoznačnou klasifikaci neumožňují.[1271] Relikty věže mají průměr zhruba 6 m, což je na bergfrit poměrně málo. Věž podobné velikosti bychom sice našli na Rýzmburku (okr. Most), ale problém přestavuje skutečnost, že se interiér věže otevírá do prostoru sklepů paláce.[1272] Rovněž ruiny paláce velmi poškodila destrukce, ale z umístění sklepa a jeho půdorysu, stejně tak z terénního reliéfu a vystupujících zdí, se zdá, že palác mohl být dvoutraktový, nebo měl více křídel. Zachované ruiny neumožňují jednoznačnou dataci a nelze vyloučit, že palác je mladší, nebo že prošel výraznější přestavbou. Palác nejspíše tvořil celek s přilehlou věží podobně jako na Kosti. Poznání podoby hradu může přinést jedině systematický archeologický výzkum.

Obr. 291. Starý Herštejn, relikt jižní válcové věže

Starý a Nový Herštejn

V době Přemysla Otakara II. vznikl hrad **Starý Herštejn** (okr. Domažlice) **[291]**.[1273] S jeho počátky je spojena řada nejasností. V těsném sousedství se zde totiž nachází také Nový Herštejn, jejich rozlišení v pramenných zmínkách je proto problematické.

Starší literatura, včetně A. Sedláčka, se domnívala, že stavebníkem Starého Herštejna byli páni z Herštejna.[1274] První doloženým vlastníkem Starého Herštejna měl být Protivec z Herštejna, který se s tímto predikátem uvádí poprvé roku 1272.[1275] Některý z jeho potomků měl někdy kolem poloviny 14. století postavit Nový Herštejn.[1276] Naproti tomu Z. Procházka přišel s teorií, že by hrad mohl být královský a zmíněný Protivec by jej měl dostat lénem. S odkazem na německou vlastivědnou literaturu uvádí, že hrad je zmíněn v roce 1266 v kontextu pohraničních šarvátek Přemysla Otakara II. s Bavory, a právě tehdy měl být hrad opevněn a osazen vojenskou posádkou. Citovaná literatura nicméně budí jisté rozpaky a nutně vyvstává otázka, zda tato událost nachází oporu i v dobových svědectvích.[1277] Hrad také není ani v jednom případě zmiňován jako lenní. Na straně druhé by královskému založení dobře odpovídala pozice hradu na vysoké hoře nedaleko hranic nad Pivoňským průsmykem, kterým vedla jedna z cest do Bavorska. Nedaleko hradu se nachází augustiniánský klášter v Pivoni, jehož fundátor je ale také neznámý, což je velká škoda, protože klášter nejspíše vznikl v podobné době jako hrad a mohl mít stejného stavebníka. Nejnověji se otázce vzniku hradu věnoval J. Jánský, který se domnívá, že hrad byl založen z německé strany a byl krátkodobě zabrán roku 1266 Přemyslem Otakarem II.[1278] Roku 1328 jej od Oldřicha z Leuchtenberga koupil bavorský vévoda Jindřich za 1000 kop grošů jako věno své manželce Markétě Lucemburské.[1279] Koupě byla součástí rozsáhlejších majetkových transakcí, jejichž výsledek ale neznáme. Je zde také poznamenáno, že dřívějšími majiteli byli děti pana Brucka, tedy

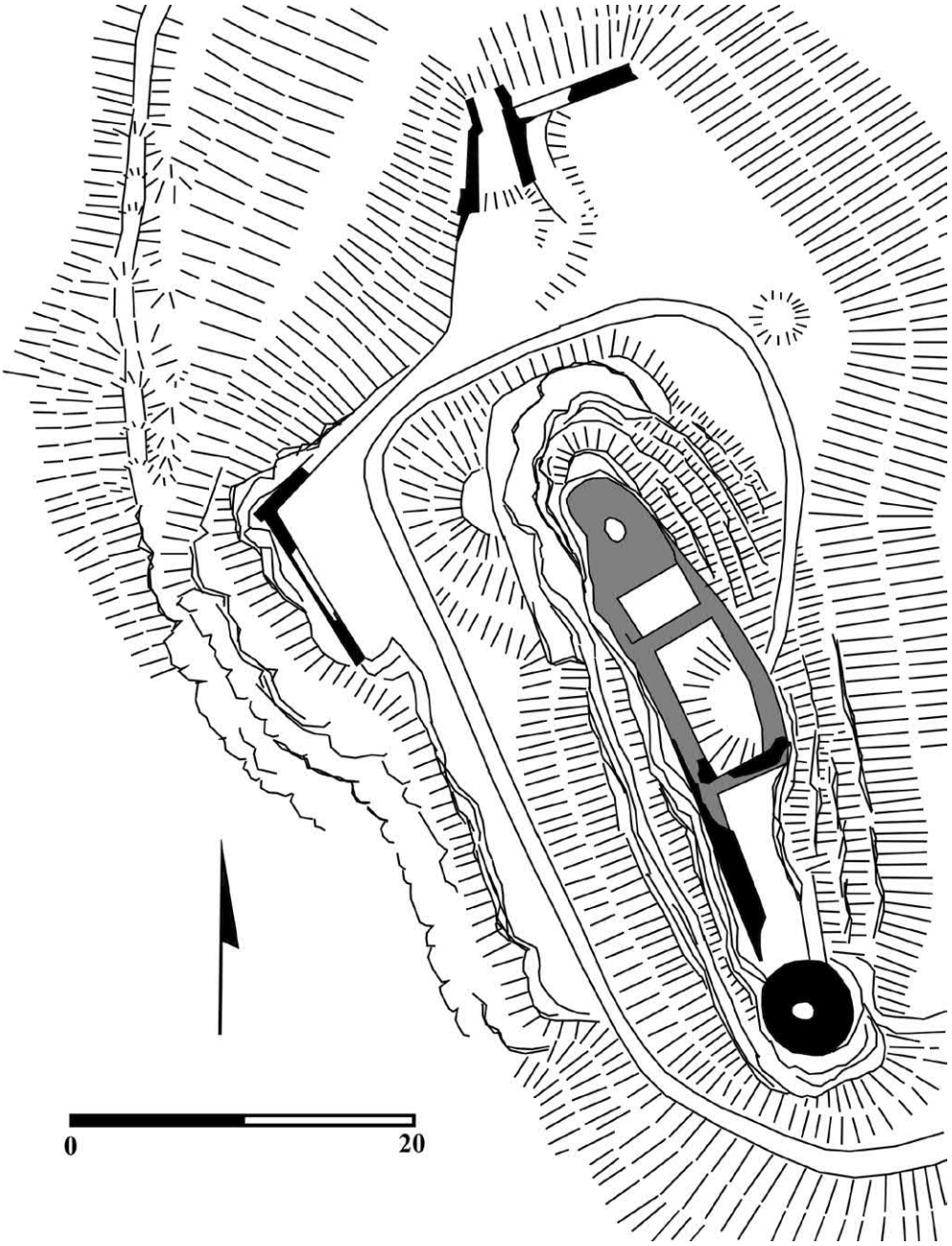

Obr. 292. Starý Herštejn, půdorys hradu. Černě stojící zdivo převážně z 13. století, šedě zdivo odhalené archeologickým výzkumem

Reimbota III. ze Schwarzenburgu.[1280] Hrad se následně – neznámo za jakých okolností – ocitl v rukou Jana Lucemburského, který jej obratem roku 1331 prodal pražskému biskupovi Janovi za 300 kop grošů a rozšířil tak své stávající majetky v okolí Horšovského Týna.[1281] V majetku biskupství zůstal do husitských válek.

Pro stavbu hradu byla vybrána protáhlá skála nacházející se na vrcholu dominantní hory (878 m. n. m.). Přístupová cesta se k hradu stáčela od severu a zde byl areál hradu opevněn dvojitým valem a příkopem. Na severní a západní straně skály s jádrem hradu se nacházelo menší předhradí opevněné kamennou hradbou a při archeologickém výzkumu v roce 2007 zde byla odhalena původní brána umístěná v severním nároží, která měla podobu dovnitř otevřené věže, vysunuté mírně před linii čelní hradby.

Jádro hradu bylo situováno na protáhlé a štíhlé skále, která neposkytovala příliš prostoru. Délka jádra hradu tak činila zhruba 35 x 7 m. Prostor jádra hradu byl v letech 2006–2008 archeologicky zkoumán, což výrazně přispělo k poznání jeho podoby. V jižní části se dochovaly relikty subtilní válcové věže o průměru necelých 6 m. Relikty druhé věže odhalil archeologický výzkum na severní straně jádra hradu. Zkoumána byla střední dutina věže nepravidelného zhruba vejčitého tvaru, jejíž přesné rozměry s ohledem na stav zachování nelze určit. Zjištěná síla zdi se pohybovala v rozmezí od 2,5 do 2,7 m. Rozměry severní věže byly nejspíše podobné jako v případě jižní věže, případně byla tato věž mírně větších rozměrů. Věže byly spojeny hradbou o šíři kolem 1,8 m. Mezi věžemi se nacházel menší dvouprostorový palác, vestavěný mezi hradby dodatečně na spáru. Lépe se dochovala jeho severní část. Poněkud nezvykle palác nebyl přiložen k severní věži, ale nacházel se zde stěsnaný dvoreček o rozměrech 2,5 x 4,5 m, přes který nejspíše do věže z paláce vedla lávka. Vnitřní rozměry severní místnosti byly 6,7 x 4–5 m. Jižní část paláce se dochovala v horším stavu, ale i zde se podařilo zachytit jižní zeď a určit rozměry místnosti (6 x 3 m). Síla zdí paláce se pohybovala mezi 1 m a 1,3 m. Také mezi jižní věží a palácem byl malý dvorek o rozměrech 2 x 3 m. Vstup do jádra hradu se nepodařilo zjistit, předpokládá se, že se mohl nacházet na jižním dvorku. Na hradě byl nalezen také zlomek klenebního žebra. Alespoň jeden z prostorů hradu tak musel být klenut, který ale netušíme.[1282] Potvrdila se tak již dříve rekonstruovaná podoba hradu zachycená také na jedné z pohraničních map z poloviny 17. století.[1283]

Jak bylo připomenuto výše, již ve 13. století vznikl také **Nový Herštejn** (okr. Domažlice),[1284] který se v pramenech poprvé připomíná k roku 1272 v predikátu Protivce „*dictus de Herssteinˇ*“.[1285] Současně je zmiňován i jeho bratr Vitla ze Staňkova, připomínaný již roku 1233, 1243 a roku 1252 je uváděn jako župan.[1286] Protivec, jenž užíval ještě predikát z Újezdu, se připomíná spolu s bratrem kolem poloviny 13. století.[1287] Poprvé je zmíněn roku 1248 spolu s dalším bratrem Prkošem a znovu je doložen k roku 1252.[1288] Za jejich otce je považován Přibyslav, po jistý čas purkrabí v Hradci (snad u Stodu?), který je spolu s bratrem Dřislavem označován jako syn Prkoše.[1289] Potomci Protivce ve 14. století nadále užívali predikát z Herštejna. Roku 1348 se poprvé setkáme s označením Nový Herštejn, a to v predikátu Protivce „*de Novohyrstain*“.[1290] Hrad páni z Herštejna vlastnili až do doby krátce po polovině 14. století, kdy jej získal Ješek z Velhartic.[1291]

Archeologické výzkumy prováděné v letech 2001–2005 s jistotou prokázaly existenci hradu ve druhé polovině 13. století, ale současná zástavba je zcela jistě mladší. Podoba původního hradu ze 13. století zjištěna nebyla.[1292]

Všeruby

K velmi starým šlechtickým sídlům se bezpochyby řadí **Všeruby** (okr. Plzeň sever),[1293] ale není úplně jisté, kdy zde byl vystavěn hrad **[293]**. Někdy koncem 12. století zde vznikl panský dvorec, jehož součástí byl dosud stojící kostel sv. Martina. Prvním doloženým vlastníkem Všerub byl Hrbibor, příbuzný Hroznaty Tepelského. Poprvé je zmíněn roku 1197 v závěti Hroznaty, který mu odkázal ves Smilkovice.[1294] Kolem roku 1212 jej najdeme s predikátem „*de Userow*“ (snad ze Všerub).[1295] Znovu se připomíná roku 1216[1296] a roku 1217 je snad zmíněn jako číšník Přemysla Otakara I.[1297] Roku 1233 a 1235 se připomíná spolu se synem Vicemilem.[1298] Jeho bratrem pak mohl být Hrtibor ze Všerub doložený k roku 1242, pokud stále ještě nejde o jeho otce.[1299]

Naposledy se Všeruby ve 13. století připomínají roku 1269, kdy zde proběhlo jednání mezi opatem plaského kláštera a Vavřincem z Pněvan o meze u Luhova. Věc byla projednána před soudcem plzeňského kraje Drslavem, který zde byl přítomný se synem Drslavem, bratrem Ratmírem a jeho synem Vilémem.[1300] Přítomna byla řada dalších místních šlechticů. Právě z této okolnosti A. Sedláček odvozuje, že mohl být vlastníkem Všerub.[1301] Následně se Všeruby ztrácí na téměř sto let a připomínají se až roku 1363 v majetku pánů ze Všerub, pravděpodobně příbuzných původních vlastníků.

Obr. 293. Všeruby, celkový pohled na areál hradu a románský kostel sv. Martina od jihu

Z písemných pramenů není zřejmé, kdy zde vznikl hrad. A. Sedláček se domníval, že vznikl současně s kostelem sv. Martina, tedy koncem 12. století, ale v jeho době se o podobě nejstarších sídel šlechty ještě vědělo velmi málo. P. Rožmberský a R. Novobilský kladou vznik hradu do první poloviny 13. století. Za stavebníka označují Hrbibora nebo jeho syna Vícemila a o existenci hradu před rokem 1269 nepochybují.[1302] T. Durdík byl v otázce vzniku značně opatrný, a to především vzhledem ke stavu dochovaní a také poznání vlastního hradu.[1303] Hypoteticky lze uvažovat o vzniku hradu spíše v druhé polovině 13. století, ale mohl vzniknout i později. Dobu vzniku hradu tak musí ověřit až případný archeologický výzkum.

Dispozice hradu je dnes dvoudílná. Předhradí bylo opevněno dvojitým příkopem a na jeho ploše stojí tribunový kostel sv. Martina. Stáří příkopů není známé a není ani zřejmé, zda jejich průběh respektoval rozsah dvorce ze 12. století. Vlastní menší jádro hradu je situováno na níže položené opyši jižně od kostela a má nepravidelný zhruba trojstranný zaoblený tvar. Terénní reliéf je bohužel velmi poškozen v důsledku těžby kamene a původní dispozice již není patrná.

I přes řadu otázek spojených s tímto hradem je zřejmé, že šlo o mimořádně zajímavou lokalitu, která dokládá proměny staršího typu šlechtického sídla – dvorce na hrad. Zjistit, kdy přesně se tato proměna odehrála, jak vypadal dvorec a také hrad, je ovšem úkolem pro další výzkum.

Hrady pánů ze Svojšína a jejich rozrodu

Z Tachovska pocházejí páni ze Svojšína, které musíme řadit k nejstarším západočeským rodům.[1304] Jejich erb byla tři červená břevna na stříbrném poli. Jádro jejich panství se nachází v okolí zmíněného Svojšína na říčce Mži, západně od Stříbra. Počátky rodu je možné spolehlivě datovat do 12. století. Roku 1177 se připomínají Oldřich a Beneda s predikátem „*de Svaysin*".[1305] Tíž bratři se ale bez predikátu připomínají již o dva roky předtím, přičemž je Oldřich označen jako syn Ctibora.[1306] Tento Ctibor je snad totožný se Ctiborem, který se připomíná roku 1159 jako bozeňský kastelán a roku 1165 dokonce jako královský komorník.[1307] V daném regionu se pak ještě před polovinou 12. století připomíná další Oldřich (I.) a Beneda (II.), jež snad vzhledem k typickým rodovým jménům a doloženému majetku v regionu můžeme považovat za nejstarší předky rodu.[1308]

Jejich původním sídlem byl dvorec ve Svojšíně. Zde dosud stojí kostel sv. Petra a Pavla **[294]**. Z původní románské stavby se dochovala především mohutná západní věž a severní zeď lodi. Stavba kostela je dendrologicky datována do let 1159/1160,[1309] což plně odpovídá prvním písemně doloženým předkům pánů ze Svojšína.

V první polovině 13. století se setkáváme se syny Oldřicha (II.), v jejichž době se rod rozdělil na další větve. Jde o Oldřicha (III.), od kterého je možné odvozovat pány z Třebele, Benedu (III.), předka pánů z Volfštejna, Ctibora (III.), s nímž pokračovali páni ze Svojšína a konečně Vacemila. Jejich potomci si na rozdělném panství vystavěli nové hrady Třebel a Volfštejn.

Kolem poloviny 13. století se připomíná hrad **Třebel** (okr. Tachov),[1310] který byl vystavěn na severní straně Vlčí hory, na jejíž jižní straně se nachází Volfštejn. Hrad je poprvé doložen již k roku 1251 v predikátu Oldřicha (VI.) „*de Trebel*"[1311]. Následně se ovšem ztrácí z pozornosti písemných pramenů a znovu je hrad doložen v osmdesátých letech 13. století. V majetku rodu z Třebele zůstal do poloviny 14. století. Neznáme ale podobu hradu v této době. Hrad totiž prošel náročnějším stavebním vývojem a po třicetileté válce byl záměrně zbořen. Na jeho místě se dnes nachází rozměrná barokní sýpka. Patrné jsou zde dnes jen relikty vnějšího opevnění a příkopů. V jádru hradu se sice dochovalo několik málo izolovaných zdí, ty ale neumožňují rekonstrukci. Na vyobrazení hradu od Matthäuse Meriana před jeho zbořením dominuje válcový bergfrit **[295]**. Zobrazena je také palácová zástavba, ale její stáří nelze odhadnout.[1312] Snad tedy šlo o hrad bergfritového typu.

Dalším hradem spojeným s pány ze Svojšína je **Volfštejn** (okr. Tachov),[1313] který můžeme považovat za přímo ukázkovým hrad bergfritového typu **[296]**. Hrad se sice připomíná až na počátku 14. století v predikátu jistého Ctibora z Volfštejna,[1314] ale je výrazně starší. Datace hradu v dosavadní literatuře značně kolísá, zhruba od čtyřicátých let 13. století, a to na základě umělecko-historického datování portálu, až do sklonku téhož století.[1315] Dendrochronologické datování trámu z velké věže ukázalo, že dřevo použité na stavbu věže bylo skáceno na přelomu let 1261/1262, což ukazuje na dobu vzniku hradu až po polovině 13. století.[1316] V majetku rodu hrad zůstal do poloviny 15. století, poté byl připojen k sousednímu Třebelu a opuštěn. Jako pustý se výslovně uvádí roku 1527.[1317]

Hrad byl založen na konci pozvolna klesajícího výběžku Vlčí hory, od kterého staveniště dělí příkop, vedený širokým obloukem. Hrad je poněkud nezvykle jednodílný a nemá samostatné hospodářské předhradí. Nad příkopem, za plášťovou hradbou, která běžela po hraně terénu a ohraničovala nepravidelně oblý tvar hradu, byla vystavěna velká válcová věž. Na opačné nejchráněnější straně se nacházel obdélný jednoprostorový palác **[297]**, přístupný z nádvoří portálem, z něhož se zachovala pravá špaleta s otiskem po ostění a pochva na závoru. Palác byl nejspíše dvoupatrový, jak na to ukazuje výška zdiva. V nádvorní zdi jsou patrné kapsy po stropních trámech a zachovalo se zde nenáročné a nepříliš velké okno s dovnitř široce rozevřenou špaletou. Palác asi zakončovalo cimbuří, jak je patrné z Heberovy rytiny z poloviny 19. století, i z mladších vyobrazení, ještě z doby, kdy měl palác původní výšku.

Obr. 294. Svojšín, kostel sv. kostel sv. Petra a Pavla

Obr. 295. Třebel, podoba hradu k roku 1646

Obr. 296. Volfštejn, letecký pohled na hrad od jihovýchodu

Obr. 297. Volfštejn, relikty paláce, pohled od jihu

Obr. 298 (vlevo). Volfštejn, bergfrit
Obr. 299 (vpravo). Volfštejn, vstupní portál bergfritu

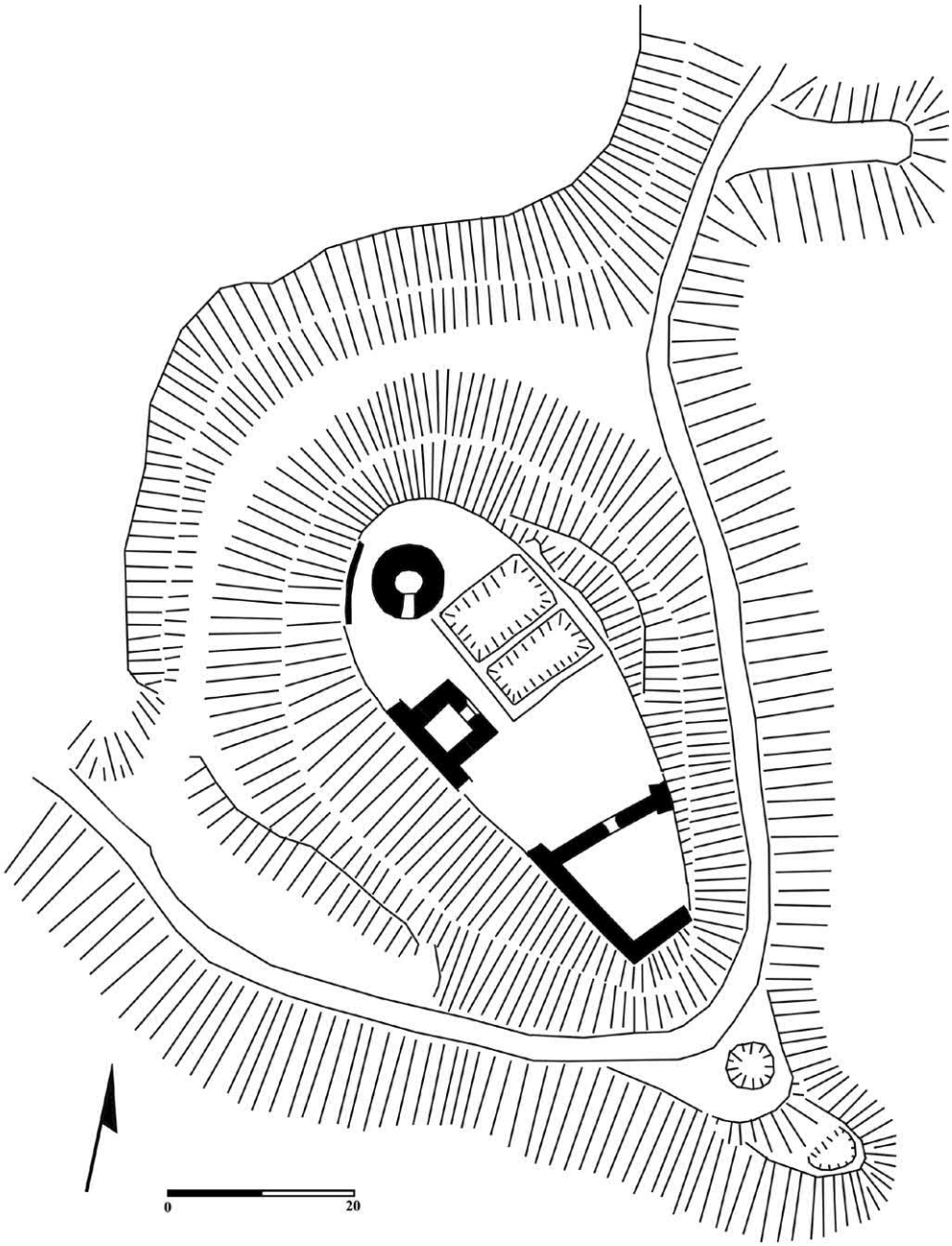

Obr. 300. Volfštejn, půdorys hradu podle Z. Procházky

Nejzachovalejší stavbou hradu je bezpochyby velká válcová věž, zachovaná ve své původní výšce kolem 22 m **[298]**. Věž se směrem vzhůru kónicky zužuje, což je méně obvyklé, ale působivé řešení. Vstupní portál je umístěn ve zvýšeném prvním patře ve výšce zhruba 8 m. Portálek je dosud opatřen ostěním, které tvoří obloučkový plochý vlys **[299]**. Portál je možné datovat mezi léta 1220–1240,[1318] ale jak ukázal nedávný průzkum věže, byl sem vložen nejspíše až druhotně.[1319] Portál má dosud dobře zachovaný dřevěný překlad a u jeho paty se nachází dvě dražé po dřevěných krakorcích, které nesly přístupovou lávku. Dřevěná patra věže vynášely kamenné krakorce. Druhé patro odvětrávala dvě úzká štěrbinová okénka a nacházel se zde menší krb, z nějž se zachovaly vystupující konzoly. Ve třetím patře se nenacházely žádné otvory.[1320] Věž byla pravděpodobně ukončena cimbuřím.

Obr. 301. Hrad na Lazurové hoře, suťový kužel velké věže

Vzhledem k tomu, že hrad byl bez předhradí, bylo nutné některé hospodářské budovy umístit na vnitřní nádvoří. Při severovýchodní hradbě to byla poměrně velká zhruba čtvercová dvouprostorová budova, ze které se zachoval terénní relikt. Blíže k paláci stála další menší stavba, která dnes již zcela zanikla, ale známe ji z půdorysu F. A. Hebera. Na protější straně dosud stojí zbytky bytelně vystavěné patrové budovy, přístupné poměrně širokým portálem z nádvoří. Původní brána se nezachovala, ale pravděpodobně se nacházela v blízkosti zmíněné patrové budovy. Kudy vedla původní přístupová cesta, dnes není zřejmé.

K pozoruhodně čistým ukázkám bergfritové dispozice se řadí **Hrad na Lazurové Hoře** (okr. Tachov).[1321] V pramenech není tato lokalita doložena a byly přesvědčivě vyvráceny i starší pokusy o ztotožnění hradu s jakýmsi Boněnovem.[1322] O něco lépe vyznívá snaha o identifikaci hradu jako sídla pánů z Výškova (příbuzných pánů ze Svojšína a také z Volfštejna), ale ani ta není bezproblémová.[1323] Archeologické nálezy kladou vznik hradu do druhé poloviny 13. století a s jeho zánikem lze počítat již na počátku 14. století.[1324]

Hrad byl vystavěn na ostrohu, jenž vybíhal z Lazurového vrchu (650 m) nad soutokem Jilmového a Kosého potoka nedaleko Michalových hor. Staveniště hradu je dnes jednodílné o rozměrech zhruba 40 x 20 m. Předpolí hradu značně poškodily mladší zásahy a není tak zřejmé, zda se zde nacházelo opevněné předhradí. Patrné jsou zde relikty zahloubené stavby, z níž pocházejí zbytky mazanice.[1325] Od ostrohu hrad odděluje příkop, za nímž se nachází výrazný suťový kužel, jenž bezpochyby patřil válcové věži **[301]**. Obvodová hradba se částečně dochovala jak na západní, tak i východní straně a z jejího průběhu je zřejmé, že věž byla vetknutá do hradby. Na východní straně byl odhalen původní vstup do hradu. Palác zaujímal nejchráněnější místo v nejsevernější části na konci ostrohu, kde ale k povrchu částečně vystupuje skála a východně od ní se nachází prohloubenina, která je nejspíše zbytkem zahloubeného sklepa. Půdorys paláce není zcela zřejmý.

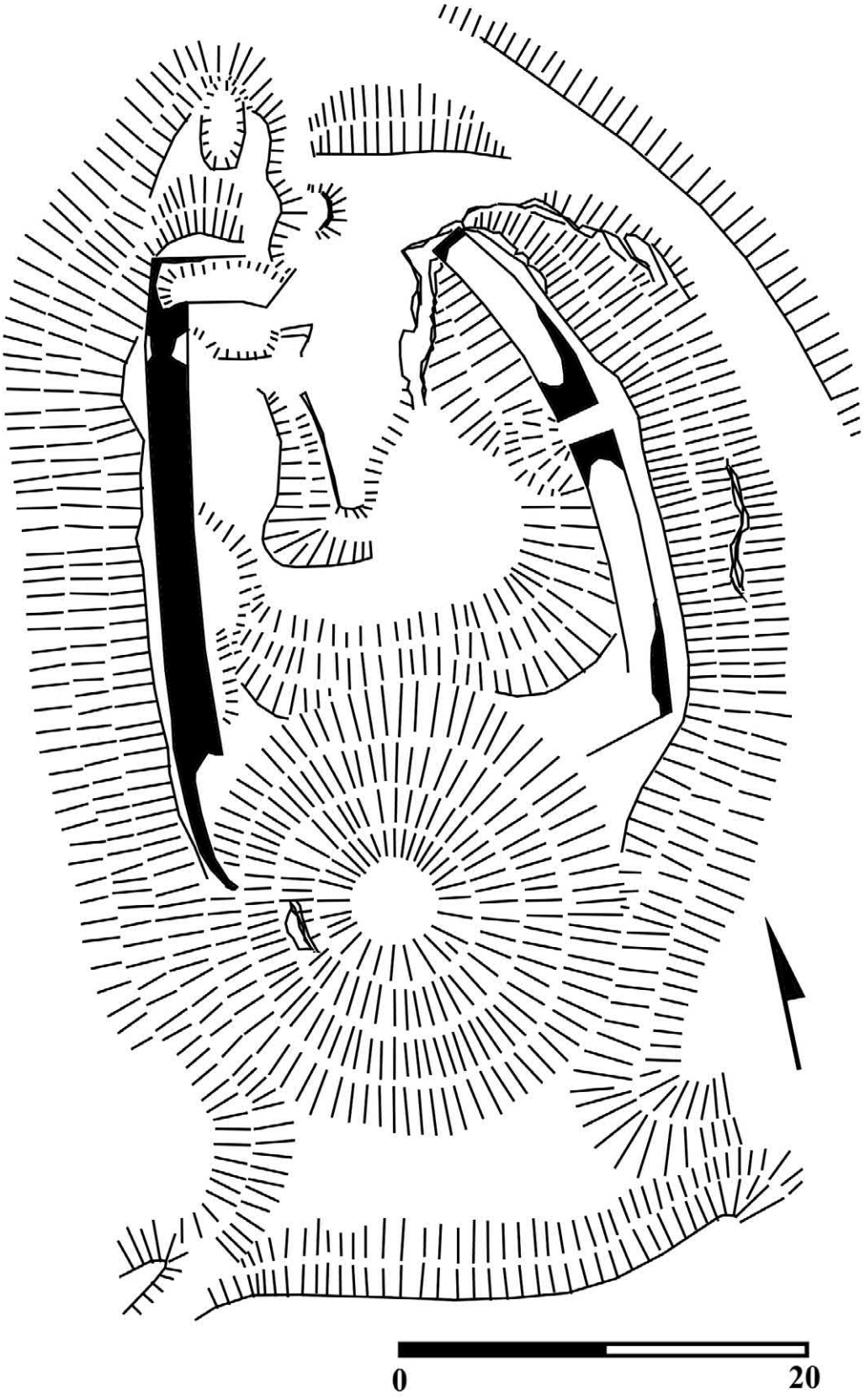

Obr. 302. Hrad na Lazurové hoře, půdorys hradu

Švamberkové a jejich hrady

Z Tachovska pochází významný rod pánů ze Švamberka.[1326] Jejich erbem byla stříbrná labuť na červeném poli, jež dala jméno jejich rodovému hradu Švamberk. Jejich druhým významným hradem byl Bor u Tachova. Nejstarší známý předek pánů ze Švamberka je Ratmír ze Skviřína, poprvé doložený k roku 1223.[1327] Skviřín se nachází východně od Boru u Tachova. Později je doložen jako plzeňský komorník. Jeho synové byli Ratmír a Bohuslav.[1328]

Ratmír se roku 1252 připomíná s predikátem „*de Sriniberk*“, což někdy bývá považováno za první zmínku hradu Švamberku, ale jak poznamenal již J. Jánský, toto spojení není úplně jisté.[1329] Nicméně k roku 1254 hrad najdeme v predikátu Jana „*de Swambergk*“, převora strakonické johanitské komendy.[1330] Výše zmíněný Ratmír patřil k velmi zajímavým postavám. Za Václava I. zastával úřad purkrabího na Přimdě, účastnil se bojů Václava I. proti povstání Přemysla Otakara II., jehož jako purkrabí na Přimdě také věznil, poté se zasadil o smíření otce se synem a propuštění Přemysla z vězení. Následně se s Ratmírem setkáváme roku 1252 v doprovodu Přemysla Otakara II. během jeho tažení do Rakouska. Úřad purkrabího na Přimdě zastával ještě roku 1263.[1331] Zdá se, že právě kvůli svému působení na hranicích preferoval druhý rodový hrad Bor u Tachova. Je proto možné, že ke Švamberku měl bližší vztah jeho bratr Bohuslav. Ten se rovněž angažoval na vojenských taženích Přemysla Otakara II. a na sklonku jeho vlády se na kratší dobu stal purkrabím na Přimdě.[1332] Nicméně celkově je zřejmé, že z počátku Švamberkové upřednostňovali spíše Bor u Tachova, a to především kvůli jeho poloze na zemské stezce a blízkosti Přimdy. Až později se jejich hlavním sídlem stal Švamberk.

Hrad **Švamberk** – zvaný též Krasíkov (okr. Tachov)[1333] – zůstával, kromě kratšího období v 16. století, po celou dobu své existence v majetku Švamberků. Hrad zanikl krátce po tragickém požáru roku 1643. Byl sice provizorně opravován, ale záhy jej dobyli a vyplenili Švédové. Poté zde zůstal stát pouze zámecký kostel, jenž sloužil jako rodová hrobka.[1334] Krasíkov je poprvé zmíněn roku 1227, tehdy ještě v majetku Kojaty, syna Hrabiše.[1335] Kdy a jak Švamberkové získali majetky v okolí budoucího rodového hradu, není úplně zřejmé. D. Menclová uvažuje o sklonku první poloviny 13. století.[1336] Počátky hradu proto jednotlivé badatelé vcelku shodně kladou do doby kolem poloviny 13. století.[1337]

Pro stavbu byl vybrán poměrně rozsáhlý a protáhlý plochý vrch a dnes se zde nachází dvojdílná respektive trojdílná dispozice **[303]**. Jádro hradu je situované v severní části a od předhradí, které obsadilo zbylou část vrchu, jej dělí příkop.

Hradní areál byl po dlouhou dobu své existence postupně budován a také opakovaně přestavován. V současnosti se nachází v nepříliš dobře čitelných ruinách. Dle výsledků podrobného stavebně historického výzkumu Z. Procházky pochází ze 13. století především jádro hradu s protáhlým trojúhelným tvarem.[1338] Nad příkopem byla vybudována štítová zeď, vedená v mírném oblouku. Její šíře se pohybovala kolem 2,5 m. Zhruba uprostřed se nacházela brána.[1339] Boční strany chránila o něco subtilnější hradba o šíři 1,2 m. Severní konec dispozice poněkud netradičně zaujímal válcový bergfrit o průměru 10,4, jenž má šíři zdí 3,6 m **[304, 305]**.[1340] Dnes registrujeme relikty paláce po celé délce západní strany. Palác vyplňoval také severní část nádvoří, kde se nacházela dvoutraktová budova sevřená obvodovou hradbou a věží. Z dochovaných fragmentů je patrný složitý stavební vývoj paláce. Výrazně se zde uplatnila rozsáhlá přestavba z druhé poloviny 16. století.[1341] Nicméně podobu nejstaršího paláce, ani jeho přesné umístění, neznáme. Z celkové dispozice je ale zřejmé, že musel být přiložen k obvodové hradbě. O podobě předhradí ve 13. století také nejsou k dispozici žádné informace.

Celkově hrad sice vychází z tehdy běžné bergfritové dispozice, ale výrazně se liší umístěním bergfritu v nejchráněnější části hradu. Obvykle byl totiž bergfrit umisťován k místům možného ohrožení, tedy proti ostrohu nebo při bráně a v nejchráněnější části byl palác. Méně obvyklé je také užití štítové zdi v čele hradu, i když pro tento prvek máme ve 13. století poměrně početné analogie (např. Michalovice nebo Český Šternberk).

Obr. 303. Švamberk, letecký pohled na hrad od severu

Obr. 304. Švamberk, relikt paláce a bergfritové věže, pohled od jihovýchodu

Obr. 305. Švamberk, relikt paláce a bergfritové věže, pohled od západu

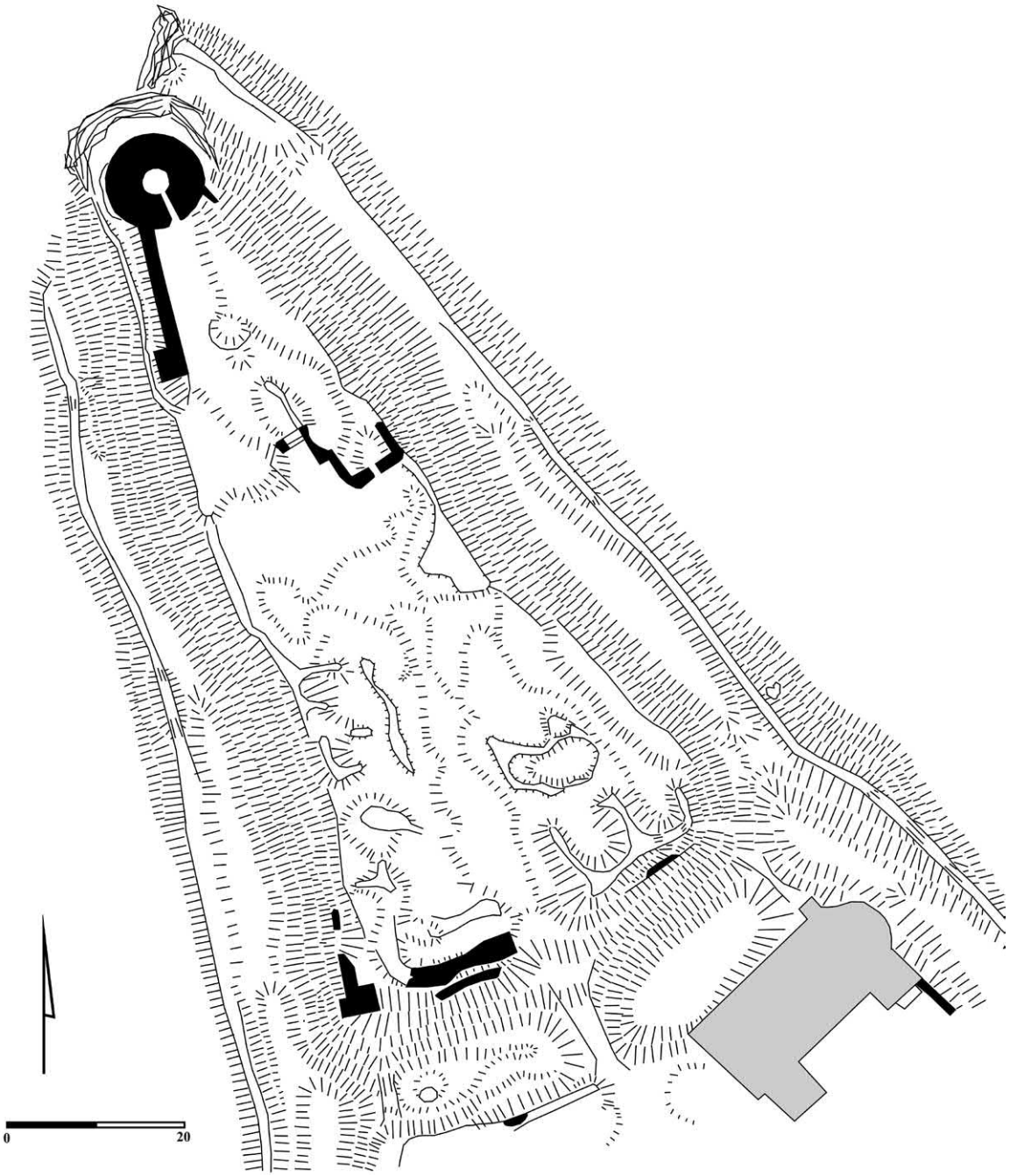

Obr. 306. Švamberk, půdorys hradu

Druhým rodovým hradem pánů ze Švamberku byl **Bor u Tachova** (okr. Tachov).[1342] Hrad vznikl nadohled od původního dvorce ve Skviříně. Význam místa výrazně vzrostl také v důsledku toho, že Ratmír byl purkrabím na nedaleké Přimdě, a především tudy procházela významná zemská stezka z Plzně do Norimberku. Z tohoto důvodu záhy nato v prostoru před hradem vzniklo menší městečko, kde Švamberkové vlastnili právo cla.[1343] Poprvé je Bor doložen k roku 1263, kdy zde Ratmír vydal listinu.[1344] Vznik hradu je obvykle kladen do stejné doby jako Švamberk, tedy do doby kolem poloviny 13. století.[1345] Za husitských válek hrad těžce poškodili husité a následně se změnil v ruinu. Na sklonku 15. století byl obnoven a Švamberkové jej vlastnili až do roku 1650.[1346]

Obr. 307. Bor u Tachova, letecký pohled na hradní areál od jihu

Na rozdíl od Švamberku byl hrad založen v rovině při Výrovském potoku a v jeho obraně hrála významnou roli voda **[307]**. Hrad byl přestavěn na zámek a prošel velmi složitým stavebním vývojem. Do jeho podoby výrazně zasáhla pozdně gotická obnova hradu a také mladší stavební etapy. Přesto je původní dispozice relativně dobře čitelná.

Šlo o dvoudílnou dispozici, předhradí bylo situováno severně od hradu při potoku, za kterým se nacházelo městečko. Nepravidelný tvar jádra hradu volně připomínal čtvrtkruh. V jihovýchodním nároží byl situován válcový bergfrit, o průměru 9,6 m a tloušťce zdí 3,5 m **[308]**. Vstup do věže byl umístěn v obvyklém zvýšeném prvním patře a vedl z nádvoří. Při západním obvodu hradu byl situován půdorysně složitější trojkřídlý palác. Vzhledem k mladším přestavbám není přesný vývoj v nejstarším horizontu paláce zcela patrný – D. Menclová předpokládala, že vznikl v rámci jedné etapy, naproti tomu průzkum Z. Knoflíčka z roku 2007 předpokládá ještě výraznou etapu ze 14. století. Také se zde nedochovaly původní architektonické detaily, jedinou výjimku představuje nedávno odkrytý hrotitý portál vedoucí ven z paláce na západ, jeho datace spadá pravděpodobně až do 14. století.

Vstup do jádra hradu byl veden od severu, současný portál je sice mladší a pochází ze 14. století, ale velmi pravděpodobně se nachází na původním místě. Zpočátku šlo o kulisovou bránu, ale v pozdní gotice před ní byla přistavěna hranolová brána s padacím mostem. V branském průjezdu se dochovaly dva portály, původně vedoucí nejspíše do parkánu. Oba byly druhotně sestaveny. Východní portál je starší a pochází již z třetí čtvrtiny 13. století **[309]**, západní se zdá být o něco mladší.

Obr. 308 (vlevo). Bor u Tachova, bergrfitová věž od severovýchodu
Obr. 309 (vpravo). Bor u Tachova, zazděná branka v branském průjezdu vedoucí pravděpodobně do parkánu

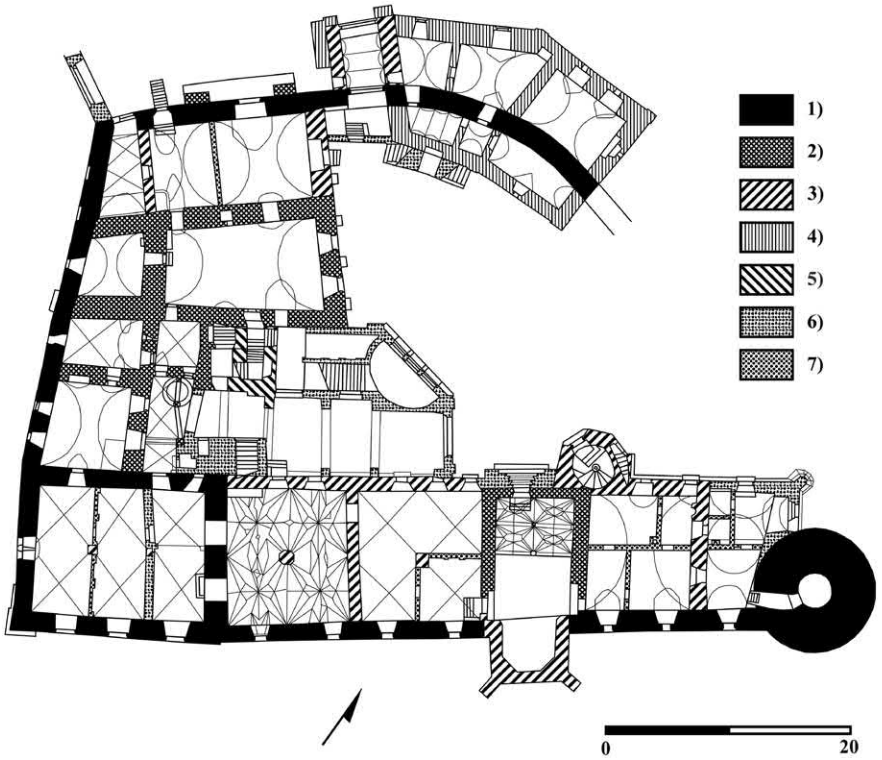

Obr. 310. Bor u Tachova, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) zdivo romantické přestavby, 7) novodobé zdivo

Obr. 311. Budětice, letecký pohled na hradní plác a válcovou věž, v pozadí hrad Rábí

Hrady na Klatovsku a Sušicku

V podhůří Šumavy se na Klatovsku a Sušicku setkáváme převážně se zvlněnou krajinou středních výšek, jež od hranic směrem do vnitrozemí postupně klesala. Výjimku představuje jen údolí řeky Úhlavy. Nacházíme zde také poměrně roztříštěnou majetkovou strukturu, do které zpočátku zasahovala bogenská držba Sušicka.

Velmi zajímavě se jeví hrad **Budětice** (okr. Klatovy) s velmi archaickou podobou.[1347] Původní panské sídlo se nacházelo nejspíše ve vsi, kde byl v polovině 13. století vystavěn románský emporový kostel. Ves původně patřila panovníkovi, ale Václav I. ji daroval Držislavovi, který ji ale časem prodal Dluhomilovi, což roku 1254 potvrdil Přemysl Otakar II.[1348]

Obr. 312. Budětice, relikty válcové věže a paláce

Zmíněný Dluhomil patřil k rodu pocházejícímu z Malého Boru.[1349] Někdy v druhé polovině 13. století páni z Budětic opustili původní dvorec a vystavěli si nový hrad na vrchu Džbán. Hrad je snad doložen v predikátu Bohuslava, který se po Budětících psal v letech 1290 a 1291.[1350]

T. Durdík předpokládal, že někdy záhy poté došlo k zániku hradu, jako důvod je uváděno, že páni z Budětic získali nedaleké Rábí. Nicméně vznik Rabí je dnes bezpečně datován až do poloviny 14. století, takže Budětice musely sloužit ve své nenáročné podobě nejméně do poloviny 14. století.[1351]

Areál hradu je jednodílný, zaujímá vrchol protáhlého kopce a má oválný tvar o rozměrech 70 x 25 m. **[311]** Na jižní a západní straně, kde se nacházejí mírnější svahy, je hrad opevněn valem a příkopem. Na severní straně je oproti hřebenu příkop o něco mohutnější a před vnějším valem je patrný zbytek dalšího mělkého, ale širokého příkopu. Na východní straně, kde je prudký svah, se nenachází příkop. Obvodové opevnění za příkopem bylo nejspíše jen lehčího charakteru, buď v podobě palisády, nebo jiné dřevěné konstrukce. V severní části areálu nad příkopem proti hřebenu stála menší válcová věž o průměru 7 m **[312].** Poblíž se nacházel vstup do hradu. K věži přiléhal na jižní straně obdélný palác. Relikty věže a paláce jsou dnes poměrně dobře patrné, ale ostatní zástavba nezanechala patrné pozůstatky.

Brzký zánik hradu zakonzervoval stav v jeho počáteční fázi a jde tak o mimořádně zajímavý doklad možné podoby řady dalších šlechtických hradů, jež ale později procházely složitějším stavebním vývojem. Pozoruhodná je především archaická podoba hradu kombinující zděné konstrukce, které se omezily na hlavní věž a palác s méně náročným obvodovým opevněním, kde zjevně zcela převládaly dřevěné konstrukce.

V okolí se pak nachází ještě několik menších lokalit, které můžeme označit jako velmi archaická sídla šlechty z poloviny 13. století, a to **Hrad pod Hrnčířem** (okr. Klatovy) nedaleko Petrovic u Sušice **[314]** a **Hrádek u Zborov** (okr. Klatovy) **[315]**. Jejich podrobnější archeologický výzkum zatím nebyl proveden.

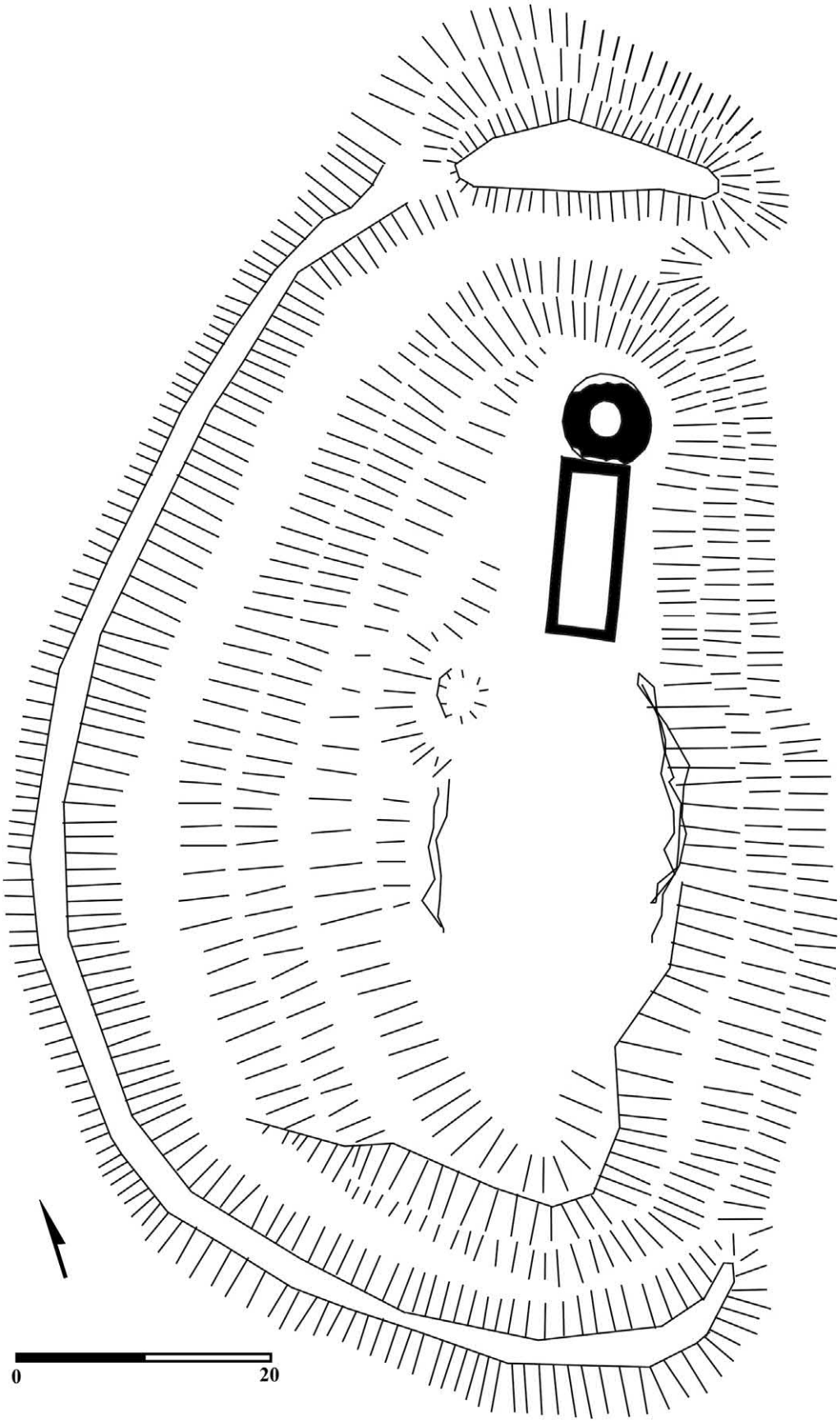

Obr. 313. Budětice, Půdorys hradu

Obr. 314. Hrad pod Hrnčířem, šíjový příkop hradu

Obr. 315. Hrádek u Zborov, hradní příkop na severní straně hradu

Obr. 316. Rabí, hlavní obytná věž, jejíž archaická okna evokovala románské stáří hradu

V nedávné době bylo diskutováno stáří hradu **Rabí** (okr. Klatovy).[1352] Rabí je sice písemně doloženo až k roku 1380 v predikátu Půty z Rýzemberka a ze Skály,[1353] ale je o něco starší. Podoba hlavní obytné věže vykazovala značné archaismy, zvláště podoba oken umožnovala dataci ještě do pozdně románské doby, popřípadě do třetí čtvrtiny 13. století **[316]**.[1354] To dovolovalo vytvářet hypotézy o vzniku hradu v době, kdy Sušicko drželi Bogenové a později krátce také Wittelsbachové.[1355] Nejnovější průzkum věže a dendrochronologické datování stropních trámů spolehlivě určil, že hrad vznikl v době krátce po polovině 14. století.[1356]

S bogenskou držbou Sušicka snad mohl souviset zaniklý zajímavý hrad **Petrovice u Sušice** (okr. Klatovy) **[317]**.[1357] Hrad je písemně doložen jen jedinou pozdní zmínkou, vztahující se až k roku 1319, kdy zde byl zajat Albert ze Schonštejna.[1358] Následně byly Petrovice připojeny k velhartickému panství a hrad pravděpodobně zanikl.[1359]

Relikty hradu se nachází na hraně terénu nad údolím Kepelského potoka, jižně od kostela sv. Petra a Pavla, který, jak se zdá, byl součástí hradního areálu. Na jeho jižní straně se nachází netypický opěrák, pravděpodobně pozůstatek zapojení kostela do východní obvodové

Obr. 317. Petrovice u Sušice, kostel sv. Petra a Pavla, u něhož se nachází skromné zbytky hradu

Obr. 318. Pušperk, relikty obvodové hradby ze 13. století

hradby, která je ve formě reliktu patrná jižním směrem. Zmíněný relikt hradby se na jihu stáčí na západ a na hraně do údolí se ztrácí. Vlastní plocha hradu byla bohužel zničena stavbou vodojemu. Pamětníci zde údajně viděli relikty válcové věže, které jsou částečně patrné také na litografii z roku 1859.[1360] Celkový stav dochování bez případného archeologického průzkumu neumožnuje bližší klasifikaci a ani datování. Nicméně vztah hradu ke kostelu není typický a mohl by být indicií, že hrad zde vznikl přestavbou z dvorce.

Do druhé poloviny 13. století spadají počátky hradu **Pušperk** (okr. Klatovy) **[318]**.[1361] Poprvé je hrad doložen k roku 1267, kdy jej najdeme v predikátu významného dvořana Jaroše ze Slivna, jenž se na sklonku života psal „*de Wzperch*".[1362] Tehdy zastával úřad purkrabího v Lokti a Chebu. Znovu je s tímto predikátem doložen roku 1271 a i o rok později, kdy již v pokročilém věku a pro spásu své duše a svých předků daroval oseckému klášteru dvě vsi.[1363] Jaroš je doložen ve velmi početné řadě listin, a to na předních místech, z čehož je možné opatrně odvozovat, že patřil k nejbližšímu okruhu krále Václava I. a poté i Přemysla Otakara II. Poprvé se připomíná roku 1237, jeho otcem byl Albert ze Slivna,[1364] dvorský sudí, který je dobře doložen v letech 1233–1240. Jeho kariéra u dvora začala ještě za života Václava I. a již roku 1239 je doložen jak královský číšník.[1365] Po nástupu Přemysla Otakara II. se stal pražským purkrabím, od roku 1260 byl purkrabím na Lokti s od roku 1267 také v Chebu. Roku 1260 se účastnil bitvy u Kressenbrunu.

Jaroš okolí hradu pravděpodobně odkoupil. Slivno – původní rodové sídlo – se nachází mezi Starou a Mladou Boleslaví a sousední Poleň se ještě roku 1245 připomíná v majetku Blažeje z Poleně, který patřil k pánům ze Švihova.[1366] A. Sedláček se domnívá, že hrad byl založen někdy kolem roku 1260.[1367] Jméno hradu je evidentně odvozeno od erbovního znamení lišky, tedy Fuchsberg. Hrad se po jeho smrti ztrácí z pozornosti písemných pramenů a jeho syn Albert užíval roku 1298 predikát z Poděhus (dnes Červený Hrádek, okr. Kolín).[1368] V roce 1339 je hrad doložen v majetku Buška z Pušperka z rodu pánů z Krašova, tedy Hroznatovců.[1369]

Pro hrad byl vybrán vrchol dominantního vrchu severozápadně od Poleně, na kterém vznikla jednodílná dispozice. Poměrně rozsáhlý okrouhlý areál hradu se rozkládá na ploše 0,3 ha. Ze tří čtvrtin s výjimkou severní strany je hrad opevněn příkopem s vyzděnou eskarpou, před kterým je navršen poměrně mohutný val. Hrad po obvodu opevňovala zděná hradba, která se dochovala především na západní straně. Dnes se na ploše hradu nacházejí zbytky volně stojící obytné věže upravené dodatečně na barokní kapli sv. Václava, dendrochronologicky datované do poloviny 14. století.[1370] Na plánku publikovaném A. Sedláčkem je zakreslena jakási dělící zeď, nacházející se mezi obytnou věží a jižní hradbou, kterou přední znalec hradů spojoval se zajištěním vstupu do hradu.[1371] Dnes už patrná není. Plocha hradu byla při stavbě kaple poškozena, později hrad sloužil jako zdroj kamene, což výrazně ztěžuje možnosti povrchového výzkumu.[1372]

Bez archeologického výzkumu není podoba hradu ze 13. století zřejmá. P. Kast do počáteční fáze klade obvodové opevnění, příkop a valové opevnění. Na jihozápadní straně u vstupu hypoteticky předpokládá existenci válcové věže, což odvozuje od zmínky A. Sedláčka o existenci okrouhlé studny.[1373] Rovněž hypoteticky umisťuje palác do jihovýchodní části. Rekonstruuje tedy hrad jako bergfritovou dispozici. K potvrzení správnosti této rekonstrukce je ovšem nutné potvrdit existenci věže a lokalizovat palác.

Nicméně i za současného stavu poznání je zřejmé, že nešlo o prvotřídní objekt, podobně jako u jiných předních dvořanů, jako byly Říčany, Vízmburk, Vimperk a jiné. Jaroš byl nejspíše vázán na panovnický dvůr a své purkrabské úřady v Praze, poté v Lokti a Chebu, hrad si tedy mohl pořídit snad jako investici k zajištění budoucnosti rodu a nevěnoval mu větší pozornost. Je možné, že v jeho době vznikla jen obvodová hradba, k níž byla přiložena další lehčí zástavba, včetně hospodářských budov. Neexistenci dostatečně vybaveného paláce dokládá stavba obytné věže v polovině 14. století.

Koncem 13. století se v písemných pramenech objevují Janovští z Janovic, kteří si na svém panství na Úhlavě staví dva hrady vedle sebe, a to Janovice nad Úhlavou a Klenovou.[1374] Počátky rodu a jeho původ dosud nebyl podrobněji zkoumán. Jejich erbem bylo stříbrně-modré šachované břevno na červeném poli.

Janovice nad Úhlavou (okr. Klatovy)[1375] jsou poprvé doloženy k roku 1290 v predikátu Jana z Janovic **[319]**.[1376] Někdy poté neznámým způsobem přešly do majetku panovníka, snad jako odúmrť. Jan Lucemburský je nejspíše obratem roku 1327 prodal Petrovi z Rožmberka.[1377] Tehdy je také poprvé písemně doložen hrad. Petr z Rožmberka si následně vyžádal jistinu, pro případ, že by se ukázalo, že král s Janovicemi disponoval neoprávněně.[1378] To se nakonec skutečně stalo a hrad se dostal do majetku Bohuslava z Janovic, který je doložen k roku 1342 jako vlastník hradu.[1379] Páni z Janovic následně hrad vlastnili až do 17. století. Výjimku představuje doba kolem roku 1520, kdy se hrad stal sídlem loupeživého rytíře Petra Suda z Renče, a proto byl dobyt a pobořen.[1380] Počátky hradu jsou obvykle spojovány s první písemnou zmínkou.[1381] Nicméně v těsném sousedství hradu se nachází raně gotický kostel z poloviny 13. století,[1382] při kterém se mohlo nacházet stejně staré panské sídlo, popřípadě současně mohl vzniknout i hrad.

V současné době je hrad dvojdílný a byl vystavěn v rovině nedaleko toku Úhlavy. V jeho obraně významnou roli hrála voda, jež byla do hradního příkopu přiváděna kanálem. Vlastní jádro hradu bylo bohužel zcela zplundrováno a dnes se zde nachází hřbitov. Patrný je jen tvar jádra s téměř čtvercovým půdorysem. Kratší úseky zdí se zachovaly jen na západní straně. Popis hradu z roku 1539 zmiňuje existenci pobořené věže, jejíž relikt snad registrujeme v severozápadním nároží.[1383] Zmíněny jsou i další budovy, ale celkový obraz hradu je značně nejistý. Pravděpodobně šlo o hrad bergfritové dispozice.

Pravděpodobně v souvislosti rozrodem pánů z Janovic vzniká hrad **Klenová**, zvaná též **Klenový** (okr. Klatovy) **[320]**.[1384] T. Durdík sice uvádí, že hrad vznikl jako náhrada za menší a pravděpodobně starší rodový hrad v Janovicích, ale to se nejeví příliš pravděpodobně.[1385] Obě lokality jsou totiž doloženy ve stejné době, ale mají jiné vlastníky. Janovice roku 1290 patřili Janovi z Janovic a Klenová je doložena k roku 1291 v predikátu Bohuslava „*de Clenow*“,[1386]

Obr. 319. Janovice nad Úhlavou, relikty opěvnění jádra hradu, na jehož místě se nachází hřbitov

Obr. 320. Klenová, jižní strana jádra hradu, které bylo v 15. století opevněno novou linií opevnění

Obr. 321. Klenová, hranolová věž v západní části hradu, pohled od severu

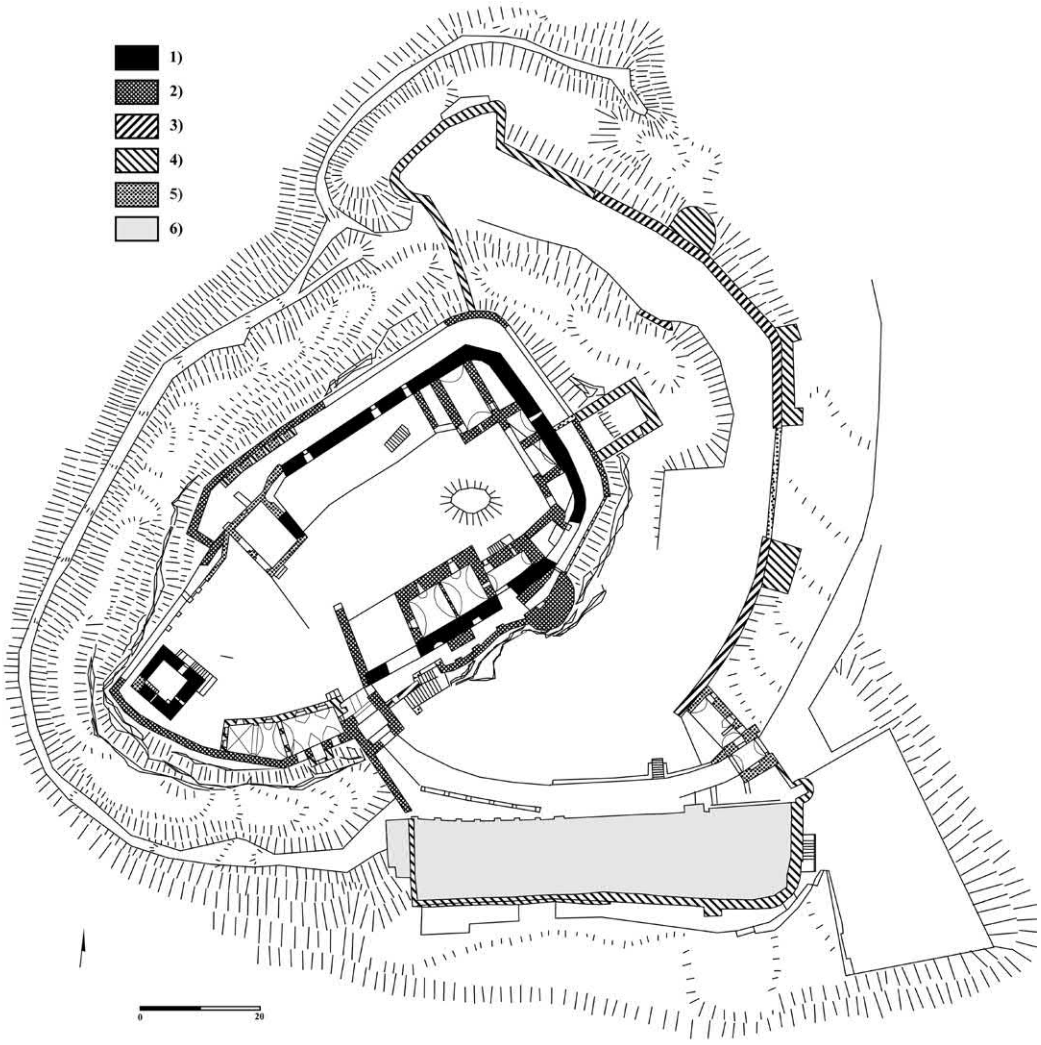

Obr. 322. Klenová, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) starší zdivo 15. století, 3) zdivo 15. století, 4) zdi mladší pozdně gotické fáze, 5) barokní zdivo, 6) barokní zámek

který snad mohl být bratrem zmíněného Jana z Janovic. Bohuslav, popřípadě jeho syn si ve 14. století úspěšně nárokoval Janovice jako dědictví po Janovi, které neoprávněně převzal král Jan Lucemburský a obratem jej prodal. Následně hrad v majetku rodu pánů z Janovic a Klenové vydržel až do počátku 16. století.[1387]

Pro stavbu hradu byl vybrán výrazný vrch, vzdálený jen 2 km jihovýchodně od Janovic, jehož vrchol poskytoval dostatek prostoru pro vznik rozsáhlého hradu, který měl v nejstarší fázi dvojdílnou dispozicí. Areál hradu byl v 15. a později také v 16. století výrazně přestavěn. To spolu s romantickými úpravami ruin hradu znejasnilo původní podobu hradu ze 13. století.

Jádro hradu mělo zhruba obdélný půdorys se zaoblenými nárožími, ale kromě obvodové hradby se zde z původní zástavby nedochovalo nic. Předpokládá se zde existence bergfritové věže, která ovšem musela zaniknout již v 15. století, nejpozději v první polovině 16. století, protože v popisu hradu z roku 1584 není vůbec zmiňována.[1388] Umístnění paláce také není známé, T. Durdík sice uvažoval o severovýchodní straně,[1389] ale v úvahu připadá i jiné řešení. V 15. století byl hlavní obytný palác umístěn při jihovýchodní straně a při obvodu registrujeme zbytky mladší zástavby.

Přední díl hradu měl zhruba trojúhelný tvar a dodnes je zde mohutná volně stojící hranolová věž, založená na půdorysu čtverce o délce strany 8,3 m **[321]**. Přízemí věže je klenuté

Obr. 323. Velharice, jádro hradu od severu

a přístupné bylo jen otvorem ve vrcholu klenby z prvního patra, které obsahovalo také vstup do věže. Horní patra věže byla v 19. století upravována a dostavována. Věž je sice považovaná za bergfrit,[1390] ale obsahuje rozměrnou válcovou cisternu. Otázkou je také její datace – dosavadní literatura v podstatě nepochybuje o jejím raně gotickém stáří, ale nenacházíme zde žádné prvky, které by takovou dataci podporovaly. Je tak nutné zvážit i její pozdně gotické stáří a tím i její klasifikaci – nabízí se možnost, že se jednalo o studniční věž.

Starší výzkum, zvláště T. Durdík, hledal v jádře hradu dnes neexistující bergfritovou věž, řadil jej hypoteticky k hradům bergfritové depozice, obohacenou o druhou věž, s níž se v několika případech setkáváme v době končícího 13. století. Příkladem by mohl být stejně starý Žebrák, druhou věž ve stejné době získal také Choustník nebo o něco mladší Kostomlaty pod Milešovkou. Výskyt hranolová věže je pak dáván do souvislosti s podunajskými vlivy, kde ostatně jsou hrady s dvěma hranolovými věžemi běžné.[1391] Nicméně také identifikace hranolové věže jako bergfritu je nejspíše mylná, stejně tak její datace do 13. století. Naše vědomosti o podobě hradu v nejstarším horizontu nejsou dostatečné k vyslovení jakékoliv hypotézy o typologické klasifikaci.

K rodům pocházejícím z Klatovska neodmyslitelně patří páni z Velhartic, jejichž erbem byla červená routová koruna. Jejich rodovým hradem byly **Velhartice** (okr. Klatovy) **[323]**.[1392] Ty jsou sice poprvé písemně doloženy až roku 1318 v predikátu Buška staršího „*de Wilherticz*“,[1393] ale jde nesporně o starší hrad. Počátky Velhartic jsou datovány dendrochronologickým rozborem do přelomu osmdesátých a devadesátých let 13. století.[1394] Zda byl jejich stavebníkem Bušek, jeho otec Albert, nebo některý jeho z předků není zřejmé.[1395] Nedaleko se nachází Zdouň, kde bylo panské sídlo vedlejší linie pánů z Boru, kteří jsou považováni za předky pánů z Velhartic.[1396] Mezi další lokality v jejich vlastnictví patřil Kolinec. Roku 1290 získal Bohuslav z Budětic od doksanského kláštera výměnou za jiné statky vsi Radostice, Přestanice, Staňkov, Drouhavec a Konín, jež se nacházejí v bezprostřední blízkosti Velhartic na protějším břehu

Obr. 324. Velharice, východní strana hradu se zazděnou původní branou ze 13. století

Obr. 325. Velharice, plášťová hradba s okénky původního paláce

říčky Ostružná, což můžeme považovat za doklad budování pozemkového zázemí nového hradu.[1397] V majetku pánů z Velhartic vydržel celé století až do sklonku 14. století.[1398]

K poznání stavebního vývoje hradu přispěl nedávný stavebně historický průzkum J. Anderleho, který přesvědčivě identifikoval nejstarší podobu hradu,[1399] jež se liší od starších názorů na vývoj hradu.[1400]

Hrad byl vystavěn na návrší obtékaném ze dvou stran říčkou Ostružná, která zde vytváří poměrně hluboké údolí. Původně byl hrad nejspíše jednodílný, o existenci předhradí v nejstarší fázi nemáme žádné informace.[1401] Nicméně vlastní hrad byl pojat poměrně velkoryse. Jádro hradu mělo podobu protáhlého trojúhelníku se zaoblenými nárožími o délce přesahující 90 m a šířce až 35 m. Po obvodu hrad opevňovala mohutná a vysoká plášťová hradba, která nesla cimbuří.[1402] Na čelní straně se nacházel mělčí šíjový příkop a také poměrně široká parkánová hradba. Východní konec hradu měl podobu zaoblené bašty. Vstup do hradu se zpočátku nacházel na severovýchodní straně, kde ve vedení hradby registrujeme kličku, a je zde patrná rozsáhlá zazdívka s menší brankou z první poloviny 14. století **[324]**. Archeologicky se podařilo ověřit existenci mohutné zdi, jež pokračovala severním směrem a nejspíše souvisela s existencí nějaké formy robustně opevněného předbraní, protože šíře nalezeného zdiva je výrazně větší než u parkánu.[1403] Později ve 14. století byl vstup přesunut na opačnou jižní stranu, což pravděpodobně souviselo se vznikem předhradí.[1404]

Původní palác byl situovaný v jižním cípu hradu. V hradbě, k níž přiléhal, registrujeme nad sebou dvě řady drobných štěrbinových okének, dolní byla hrotitá, horní obdélná **[325]**.[1405] Další budova byla v sousedství paláce přiložena k východní obvodové hradbě a nejspíše šlo o dřevěnou snad roubenou stavbu.[1406] Podoba případné zástavby na západní a severní straně není známa.

V této nejstarší stavební fázi se hrad jednoznačně hlásil k typu hradů s obvodovou hradbou, která je v jihozápadních Čechách spíše ojedinělá. Mladší stavební vývoj ve 14. století

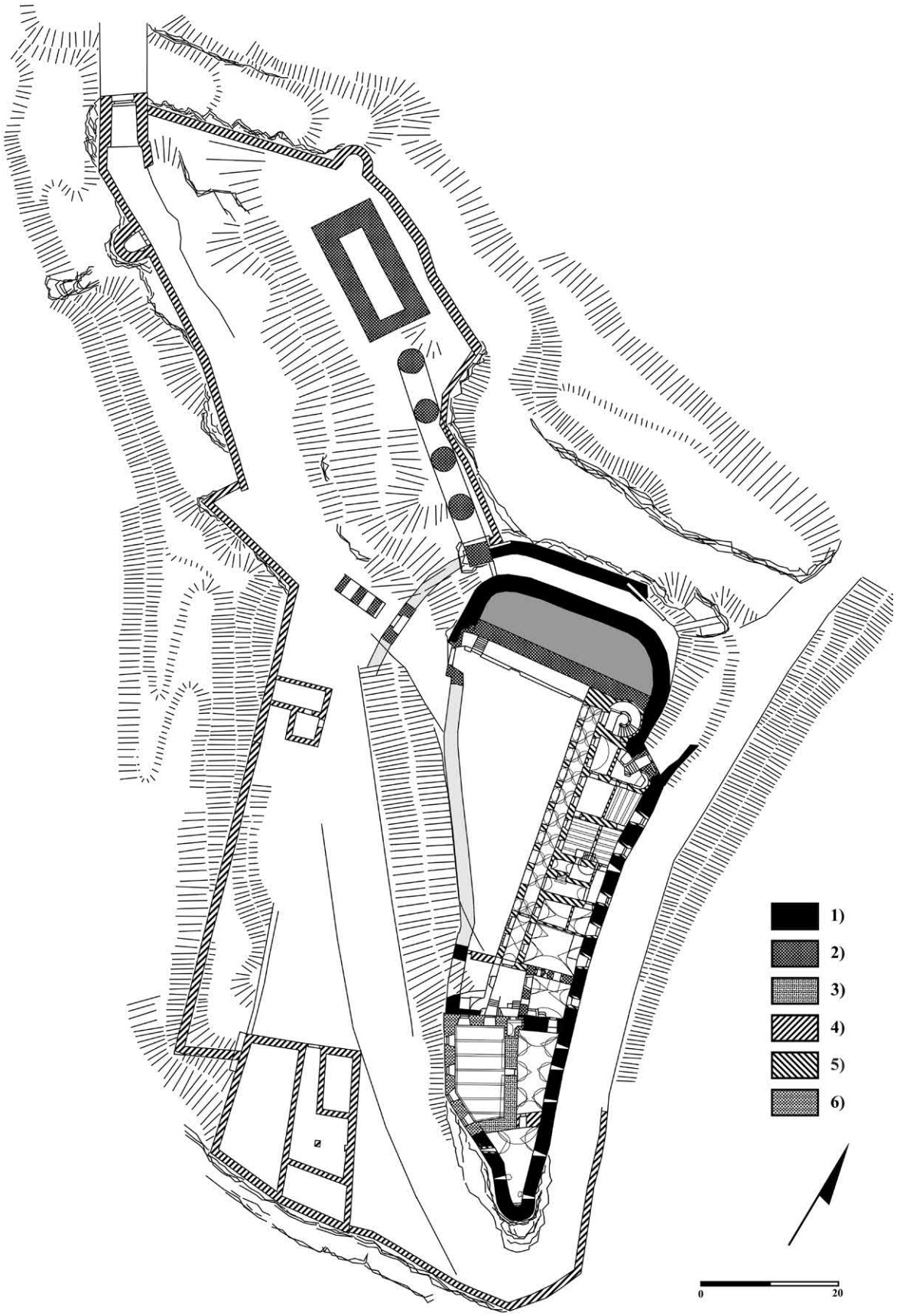

Obr. 326. Velharice, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pravděpodobně gotické zdivo, 4) pozdně gotické zdivo, 5) novověké zdivo, 6) zdivo 19. století

Obr. 327. Krašov, celkový pohled na hrad od západu

vedl ke zlepšení obranyschopnosti, vzniklo zde nové předhradí a byl přeložen hlavní vstup. Krátce po polovině 14. století na ploše předhradí vznikla známá věž Putna s mostem. Současně došlo také k rozvoji obytné složky, reprezentované především severním palácem, zvaným Rajský dům. Přestavěn byl také jižní palác. I přes tyto rozsáhlé mladší přestavby je původní dispozice hradu dosud dobře patrná.

Krašov

Mezi nejzajímavější a také nejznámější šlechtické hrady 13. století se bezpochyby řadí **Krašov** (okr. Plzeň sever).[1407] Nicméně je s ním spojena zásadní otázka, a to kdy vznikl. Krašov je poprvé doložen k roku 1232 v predikátu jistého Theodorika „*de Crassow*“,[1408] který se připomíná i později roku 1252 a 1263 s predikátem „*de Crassewiz*“ [1409] a patřil k rozrodu Hroznatovců. Roku 1268 se připomíná Sezema z Krašovic a o rok později znovu.[1410] Roku 1269 se připomíná Theodorik z Krašovic.[1411] Pravděpodobně jde o syny výše zmíněného Theodorika. Znovu je Sezema doložen k roku 1283 a 1284, ale již s predikátem z Krašova a také s titulem stolníka Václava II.[1412] Roku 1287 je zmíněn s predikátem z Krašova Theodorik.[1413] Roku 1313 se připomíná Sezema „*dictus de Crassaw*“ se svými dvěma bratry Buškem a Rackem a otcem Theodorikem „*dicto de Crassewitz*“.[1414] Ze zmíněných bratří na Krašově zůstal Bušek, Sezema po roce 1313 založil hrad Vrtbu a Racek je již roku 1315 doložen na hradě Bělé.[1415] V majetku rodu hrad zůstal zhruba do poloviny 14. století.

A. Sedláček za stavebníka hradu všeobecně označuje pány z Krašova, ale blíže dobu stavby nedatuje. Později D. Menclová určila jako stavebníka Sezemu z Krašova, v jehož predikátu roku 1284 najdeme Krašov, vznik hradu pak klade do sedmdesátých let 13. století. Starší zmínky spojuje s osadou pod hradem.[1416] T. Durdík záhy přesvědčivě ukázal, že

Obr. 328. Krašov, blok zdiva ukrývající věžici s břitem

spojovat starší zmínky s podhradní vsí je mylné, protože ta je podstatně mladší.[1417] Současně ale spojil počátky hradu již s první písemnou zmínkou z roku 1232 a dokonce uvádí, že hrad musel vzniknout již před tímto datem. Důkazem měl být archeologický materiál nalezený při výzkumu hradní cisterny.[1418] To by z Krašova činilo jeden z nejstarších šlechtických hradů a takto jej T. Durdík také následně prezentoval.[1419] D. Menclová v dodatcích k druhému vydání svých Hradů následně zpřesnila svůj stavební rozbor a vyjádřila velké pochyby o tom, zda je možné spojovat stávající hrad s první písemnou zmínkou a klást jej před polovinu 13. století.[1420] J. Klápště později poukázal na jisté nesrovnalosti v dataci nalezeného archeologického materiálu, který rozhodně pochází až z druhé poloviny 13. století a predikáty spojené s Krašovicemi klade do jiné lokality, vzdálené vzdušnou čarou 9 km jihozápadně od kláštera v Plasích.[1421] Dále poukazuje na to, že Theodorik je uváděn mezi méně důležitými svědky, a to až mezi posledními. A vzhledem k tomu, že se většina těchto listin váže právě ke klášteru v Plasích, dokládá to, že šlo o méně významného lokálního šlechtice. Jeho sociální postavení rozhodně neodpovídalo tomu, abychom jej mohli označit za stavebníka hradu. Následně na kritiku navázal V. Razím, který rovněž poukázal, že před polovinou 13. století okolí hradu patřilo plaskému a svatojiřskému klášteru a spojuje vznik hradu se Sezemou z Krašova.[1422] Podle nejnovější předběžné revize datace nalezené keramiky lze se vznikem hradu počítat až v sedmdesátých letech 13. století.[1423] Zdá se tedy, že se potvrdila původní datace D. Menclové a za stavebníka hradu je nutné považovat již zmíněného Sezemu z Krašova.

Pro stavbu hradu byl vybrán vysoký a skalnatý ostroh nad soutokem Berounky s Brodeslaským potokem, jenž poskytoval vynikající ochranu **[327]**. Ostroh byl přístupný jen z východní strany, kde vznikl hluboký příkop, oddělující hrad od ostrohu. Před hradem se nachází velmi rozsáhlé předhradí, opevněné příkopem a valem, jehož stáří nebylo dosud komplexně zkoumáno. Nicméně povrchový sběr dokládá přítomnost osídlení již ve 13. století.

Obr. 329. Krašov, hrotitý portál vedoucí původně do suterénu paláce, nad ním zbytek druhého portálu, vedoucího do přízemí

Vlastní dvojdílné jádro hradu prošlo poměrně složitým, nicméně dobře čitelným stavebním vývojem. O podobě zástavby a opevnění přední části hradu v nejstarším horizontu nevíme prakticky nic. Dochovala se zde pouze do skály vysekaná cisterna. Pravděpodobně se zde nacházelo jen lehčí opevnění.

Zadní díl hradu byl po celém obvodu opevněn hradbou. V čele hradu byla umístěna věžice opatřená břitem, jež nahrazovala obvyklý bergfrit **[328]**. V jejím severním sousedství se nacházela brána. Palác byl umístěn na východním konci ostrohu na nejchráněnější straně, jak bylo tehdy zvykem. Jednalo se o podsklepenou nejspíše jednopatrovou jednoprostorovou

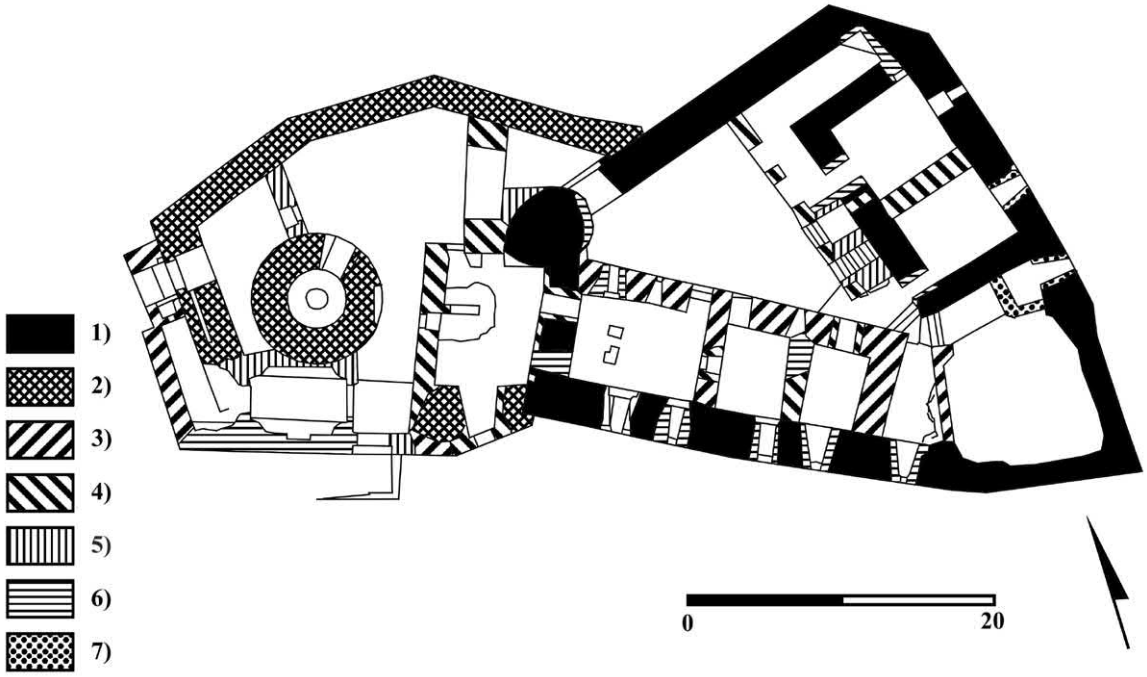

Obr. 330. Krašov, půdorys hradu (stav odpovídající roku 1971). Legenda: 1) starší zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) mladší gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) zdivo moderní, 7) blíže nedatované zdivo, pravděpodobně novověké

stavbu. Sklep, přístupný hrotitým portálem z nádvoří **[329]**, větrala čtyři drobná štěrbinová okénka na východní straně. Podobně bylo vybaveno zvýšené přízemí, kde se dochovala dvojice druhotně upravovaných oken ve východní zdi a také zazděný vstupní portál, umístěný téměř přesně nad vstupem do sklepa, takže zde musela existovat pavlač. První patro paláce se nedochovalo.

V této nenáročné podobě hrad příliš dlouho nevydržel a ještě koncem 13. století byla přestavěna jeho přední část. Vznikl zde volně stojící válcový bergfrit a obvod nově opevňovala zděná hradba, která byla na západní čelní straně nad příkopem prolomena branou a byla také o něco mohutnější.

Další stavební úpravy následovaly ve 14. století, kdy v zadním dílu jádra při jižní straně vznikl nový obdélný dvouprostorový palác zakončený čtverhrannou stavbou, která vyplnila zbylý prostor mezi novým a starým palácem a mohla mít podobu obytné věže. Stavební vývoj hradu pokračoval také později až do 18. století, kdy se jako majetek plaského kláštera stal obětí sekularizace a rychle se proměnil na zříceninu, která sloužila jako zdroj lomového kamene.

První stavební fáze ukazuje na méně náročnou podobu hradu, pozoruhodné je nahrazení bergfritu věžicí. Druhá stavební fáze dala hradu obvyklou podobu bergfritové dispozice, která na konci 13. století zažívala své vrcholné období. Současně se zlepšila obranyschopnost hradu proti ostrohu, který za příkopem poměrně prudce stoupal a představoval tak potenciálně významné ohrožení. Tyto proměny hradu je možné nejspíše spojit se sociálním vzestupem Sezemy z Krašova, který vystavěl hrad nejspíše ještě na sklonku vlády Přemysla Otakara II. K roku 1280 je snad Sezema zmíněn s dalšími bývalými dvořany Přemysla Otakara II., podkomořím Dětřichem Špacmanem a Albertem ze Žeberka, kteří tábořili se svými vojenskými družinami pod Petřínem a pustošili okolí.[1424] Krátce poté jej již najdeme na dvoře Václava II., a to jako stolníka. Tehdy se ale dostal do sporu s přívrženci Záviše z Falknštejna, své postavení rychle ztratil a vystřídal jej Hynek z Dubé.[1425] Do této konfliktní doby je možné klást rozšíření hradu, jehož cílem bylo především zlepšení obranyschopnosti.

Obr. 331. Bečov, celkový pohled od jihu

Bečov

Podle nejnovějších zjištění v poslední třetině 13. století vznikl také hrad **Bečov** (Karlovy Vary).[1426] Jeho počátky byly datovány především na základě archeologického a stavebně historického výzkumu.[1427] Poprvé je Bečov přitom doložen až roku 1349, kdy jej vlastnili Slávek a Boreš z Rýzmburka.[1428] Dosavadní literatura proto počátky hradu shodně kladla do první poloviny 14. století.[1429] J. Anderle sice zmínil možnost, že hrad byl zpočátku královským založením, ale pro tuto variantu nejsou k dispozici žádné relevantní důkazy. Zmíněná rozdílná kvalita válcového bergfritu a paláce může mít jiné vysvětlení.[1430] Navíc počátky hradu vcelku dobře zapadají do celkových dějin rodu, který byl těžce postižen konfiskací rozsáhlých majetků Boreše z Rýzmburka, což přirozeně vedlo ke stavbě nových sídel. V majetku rodu se hrad udržel až do roku 1407, kdy jej koupil Oldřich z Házemburku.[1431]

Jako staveniště hradu byl vybrán skalnatý ostroh nad soutokem říčky Teplá a Bečovského potoka **[331]**. Jádro hradu bylo protáhlé a předhradí bylo situováno na východní straně, ale jeho plocha byla výrazně pozměněna v novověku. Jeho podobu známe jen z plánu z roku 1659 a přesné stáří je tak neznámé.[1432] Jádro hradu se dochovalo v o něco lepším stavu. Na jižní straně na skále byla vystavěna válcová věž – bergfrit, jehož spodní část se dosud dochovala **[332]**. Volně stojící věž měla zhruba průměr 10 m. Na jižní straně ji obtáčela plášťová hradba, která dnes zanikla stejně jako většina hradby na východní straně. Průběh zaniklé hradby je dobře patrný z plánu z roku 1659, kde je rovněž zobrazena původní brána situovaná severovýchodně nedaleko od věže.

Lépe se dochovala západní strana, kde se dnes nacházejí tzv. Pluhovské domy. Jednak se zde dochovala část obvodové hradby, ale především bylo zjištěno, že jejich jádro tvoří dvouprostorová vícepodlažní budova pocházející z nejstaršího horizontu výstavby hradu, tedy z konce 13. století nebo počátku 14. století, kterou snad můžeme považovat za palác.[1433]

Obr. 332. Bečov, relikt bergfritové věže

V ideálním případě by se měl palác nacházet v severní části hradu na konci ostrohu, kde po polovině 14. století vznikla kaplová a velká obytná věž. Kolem poloviny 14. století bylo k jižnímu boku této budovy přiloženo menší obdélné křídlo.

Zdá se, že hrad byl stavěn poměrně pozvolna a zpočátku byl zamýšlen jako bergfritová dispozice, jež byla typická pro šlechtické hrady. Později ovšem došlo k modifikacím, které se projevily v severní části dispozice, kde byla kolem 14. století vystavěna kaplová a velká hranolová věž, která následně převzala funkci paláce.

Kleinštejn

Počátky hradu dnes chybně zvaného **Kleinštejn** (okr. Chomutov)[1434] je možné na základě archeologických nálezů datovat do druhé poloviny 13. století **[334]**.[1435] Písemně hrad nejspíše není nijak doložen a není tedy známo ani jeho jméno. Zanikl již v průběhu první poloviny 14. století. Lokalita doložená v pramenech 15. století jako Kleinštejn se tak jistě nacházela jinde.[1436]

Hrad byl založen na ostrožnovitém výběžku Humnického vrchu v Doupovských horách. Dochoval se v podobě dobře čitelného terénního reliéfu. Šlo o jednodílnou lichoběžnou dispozici o rozměrech 50 x 35 m, již po obvodu opevňovala zděná hradba. Obvod hradu obíhal také parkán. Od vrchu areál hradu odděloval mělčí příkop. V jihovýchodním nároží se nacházel válcový bergfrit o průměru 10 m, v jehož blízkosti byla situována brána. Palác byl umístěn na nejchráněnější severní straně a byl částečně podsklepený. Na ploše hradu nejspíše existovala další zástavba. Z celkové podoby hradu je zřejmé, že šlo o poměrně typický šlechtický hrad bergfritové dispozice, který ale podobně jako Volfštejn neměl samostatné předhradí. Dochované relikty zástavby nepředpokládají složitý stavební vývoj, což je zcela v souladu s předpokladem o krátké době existence hradu.

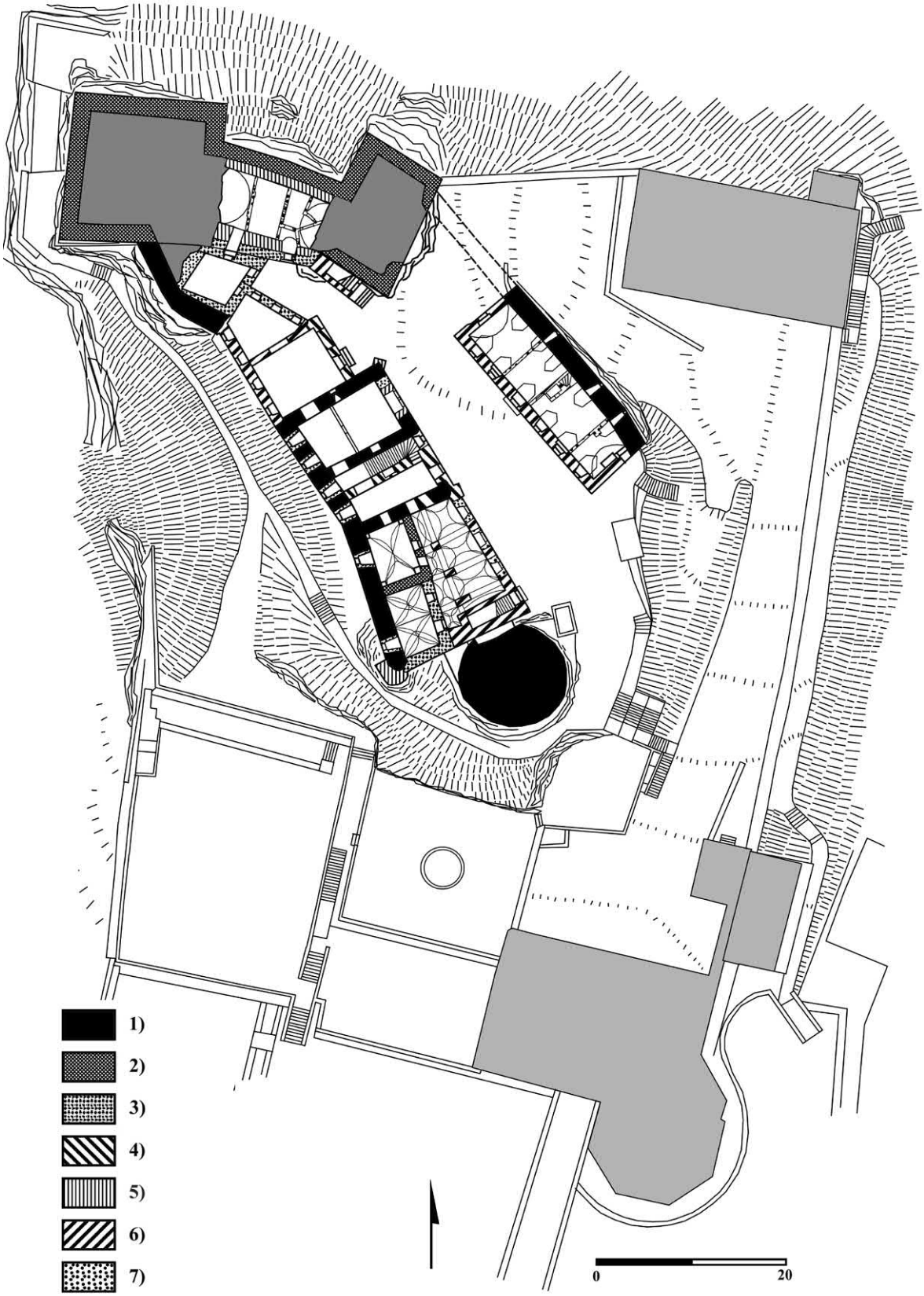

Obr. 333. Bečov, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) klasicistní zdivo, 7) novodobé zdivo

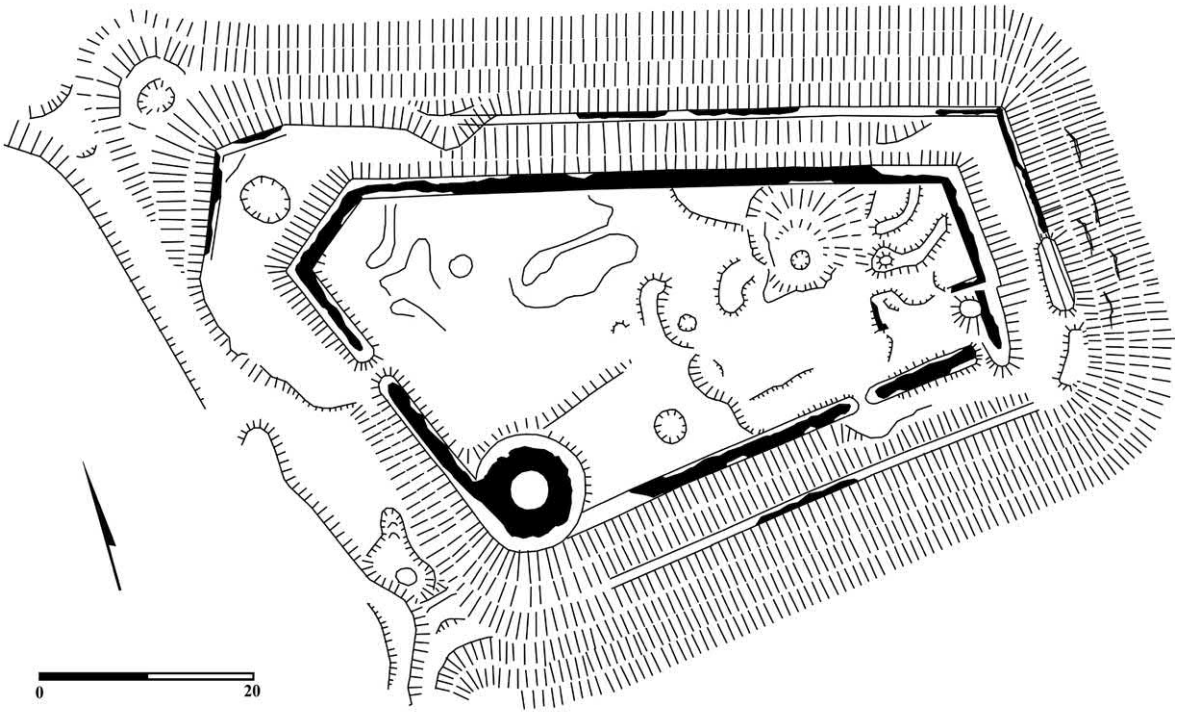

Obr. 334. Klejnštejn, půdorys hradu

X. Tvrze

Přesto, že je kniha věnována především hradům, krátce si přiblížíme i problematiku tvrzí.[1437] Ty totiž doplňují obraz opevněných sídel šlechty a zvláště od 14. století představovaly nejběžnější typ panského sídla u nás. V průběhu celého středověku v Čechách vzniklo několik tisíc tvrzí. Ve 14. a 15. století se některé z nich svou výstavností plně vyrovnaly hradům, což ale ještě není případ 13. století. V nejstarším horizontu byly tvrze, až na výjimky, poměrně skromné a plně odpovídaly omezeným možnostem nižší šlechty. Výjimku představuje tvrz Tichá, a to jak po stavební stránce, tak i tím, že stavebníky zde byli páni z Michalovic.

S výskytem tvrzí u nás můžeme počítat nejdříve od poloviny 13. století, kdy postupně nahrazovaly starší dvorce, které jsme si přiblížili již dříve. Respektive jsou zmíněné dvorce někdy rozšířeny o samostatně opevněný objekt tvrze. Přerod méně náročného dvorce na tvrz máme archeologicky velmi pěkně doložený v případě Bedřichova Světce (okr. Most) nebo v Čimicích (okr. Praha), a takovýchto podobných lokalit existuje bezpochyby více, byť je tato proměna doložena pouze výpovědí písemných pramenů, nebo z výskytu vlastnických kostelů, starších než místní tvrz (Roztoky nebo Ervěnice). Nové tvrze vznikaly také současně s nově zakládanými vesnicemi, a dokonce se s tvrzemi setkáváme i v rámci velkých hospodářských klášterních dvorů. V těchto případech nesídlila na tvrzích šlechta, ale správci.

Při současném stavu poznání se zdá, že počet nových tvrzí výrazně vzrostl na sklonku 13. století, a především pak po celé 14. století. Je pravděpodobné, že silným impulzem pro stavbu tvrzí byla neklidná léta po smrti Přemysla Otakara II., a pak také po vymření Přemyslovců. O vzrůstajícím počtu tvrzí (a nejspíše také hradů) vypovídá znění zápisu z prvního zemského sněmu, konaného 21. května 1281: „*Dále pod výše zmíněnou přísahou slibujeme, že nikdo z nás v našem království nemá stavět nové ohrady zvané tvrze* (*saepe dicto munitionem*) *bez zvláštního povolení výše zmíněného pana markrabího*“ (Oty Braniborského).[1438]

Pro poznání nejstaršího období výskytu tvrzí připadá zcela zásadní role archeologickému výzkumu, který nám pomáhá jednak s datací – řada tvrzí není písemně doložena vůbec nebo je zmíněna až s velkým zpožděním, a především s poznáním vlastní dispozice. Řada tvrzí měla totiž v nejstarším horizontu nenáročnou dispozici a byla vystavěna s velkým nebo zcela převládajícím podílem dřevěných konstrukcí, které přirozeně zcela zanikly. Prvotní nenáročná dispozice tvrzí byla také velmi často stavebně výrazně přestavována, tak aby lépe odpovídala zvyšujícím se nárokům vlastníků a dřevěné konstrukce byly v průběhu času nahrazovány zděnými. Jen díky archeologii jsme dnes alespoň schopni několik tvrzí zařadit do horizontu od 13. do počátku 14. století, ačkoliv jejich celkový počet musel být bezpochyby mnohonásobně vyšší. V následujícím textu se seznámíme s tvrzemi s jistou datací do zmíněného období. Jejich celkový počet není sice vysoký, nicméně se zdá, že jde o poměrně reprezentativní vzorek, který představuje nejběžnější tvrze napříč kvalitativním spektrem.

Pro stavbu tvrzí byly nejčastěji vybírány polohy, jež nabízelo bezprostřední okolí konkrétní vesnice, protože velká část tvrzí měla úzkou vazbu na vesnické osídlení, jen málokdy se setkáme s tvrzí, více vzdálenou od vsi, a pokud ano, tak z důvodu volby bezpečného staveniště, kterým byla nejčastěji ostrožna (podoba těchto tvrzí se blíží hradům). Ostatní tvrze nacházíme na nevýrazných ostrožnách nad soutoky drobných vodních toků, v rovině nebo i v mírně klesajícím terénu. V řadě případů registrujeme přímou vazbu na vodní toky, které umožňovaly naplnit příkopy vodou, nebo obklopit tvrz rozsáhlejším rybníčkem. Rovněž poloha tvrze vůči vsi se lišila případ od případu. Tvrze najdeme jak uprostřed vsi, někdy i s přímou vazbou na kostel, tak na okraji osídlení. V případě nově zakládaných vsí bylo umístění tvrze součástí lokačního plánu. Roli pro výběr staveniště zjevně hrála terénní situace a také chronologický vztah osídlení a tvrze.

Z velkého počtu tvrzí u nás, podobně jako u hradů, je možné vytvořit typologii. Tou se u nás zabýval především A. Hejna, P. Chotěbor a L. Svoboda.[1439] Podobně jako v případě hradů jde však toliko o pomocný popisný a klasifikační nástroj, podoba tvrzí se totiž vyznačuje značnou variabilitou. Přesto je možné vytvořit typy, jež nám pomáhají utřídit velmi různorodý soubor objektů označovaných za tvrze.

Ve 13. a na počátku 14. století byly pravděpodobně nejběžnější tvrze s tzv. centrální izolovanou stavbou, kterou mohla být věž, věžový palác nebo jen palác.

Tento centrální objekt, který měl velmi často podobu věže, byl většinou obehnán palisádou nebo nějakou formou pevnějšího plotu, před kterým se nacházel příkop (Kundratice, Lažany, Ostrov). Najdou se ale i případy, kdy kolem centrální stavby nebylo žádné další opevnění (Tlestky). Část těchto tvrzí byla vystavěna na uměle navršeném terénu. Tím se blíží k velké skupině západoevropských hradů typu motte / Turmhügel, jež vznikaly již od konce 10. století a postupně se rozšířily do celé střední Evropy, byť převážně na nejnižší kvalitativní úrovni (náročnější byl např. moravský Koválov).[1440] Nutné je ovšem konstatovat zásadní kvalitativní rozdíl, náspy našich tvrzí zdaleka nedosahují výšky, kterou pozorujeme v západní Evropě (nebo v případě již zmíněného moravského Koválova), a v obraně tak hrály podřadnější roli.[1441] Spíše tedy šlo o navršení materiálu získaného při hloubení příkopu, který současně posloužil k budování vnějšího valu.

Nejprve se podrobněji seznámíme s tvrzemi, kterým dominovala centrální izolovaná stavba. Nenáročných tvrzí v Čechách musely existovat desítky, ne-li stovky a bezpochyby šlo o nejběžnější typ tvrze. Archeologicky zkoumaných a přesněji datovaných lokalit pro 13. a počátek 14. století je ovšem velmi málo. Výjimku představují **Tlestky** (okr. Rakovník) **[335]**.[1442] Zdejší tvrz je písemně poprvé zmíněna až roku 1419 v predikátu jakéhosi vladyky Henzlina z Tlesek, tedy krátce před archeologicky doloženým zánikem objektu za husitských válek, k čemuž došlo nejspíše roku 1424.[1443] Počátky tvrze datoval až archeologický výzkum B. Nechvátala a P. Radoměrského (z roku 1962) do přelomu 13. a 14. století.[1444]

Tvrz vznikla v rovinatém terénu na okraji vsi, její střed tvořil nevelký, uměle navršený pahorek obklopený příkopem, za který byl na vnější straně navršen val. Příkop, vzhledem k bezprostřední blízkosti vodního toku, mohl být napuštěn vodou. Celý rozsah temene pahorku byl archeologicky zkoumán – byla zde nalezena podezdívka široká 45–60 cm se zesílenými a zaoblenými rohy, vytvořená z kamenů spojovaných hlínou. Na těchto základech pak byla vystavěna srubová stavba o rozměrech 11 x 11 m. Zmíněná podezdívka byla na severozápadní straně přerušena a byly zde nalezeny zbytky dřevěných kůlů, které nejspíše tvořily konstrukci vstupních dveří. Ve svazích do příkopu pak bylo nalezeno velké množství vypálené mazaniny.

Dalším příkladem méně náročné tvrze jsou **Kundratice** (okr. Most).[1445] Lokalita byla zkoumána T. Durdíkem v rámci záchranného archeologického výzkumu v letech 1972 a 1973 předtím, než byla zdejší krajina roku 1974 odtěžena povrchovými hnědouhelnými doly.

Ves se nacházela nedaleko pod hradem Starý Žeberk a písemně je zachycena až poměrně pozdě, konkrétně k roku 1383. Tehdy je zde doloženo služebné manství k Novému Žeberku, který je nástupcem výše zmíněného staršího hradu.[1446] Tvrz byla založena v blatné poloze a její staveniště bylo mírně vyvýšeno nad okolní terén. Plochu tvrziště o rozměrech 28 x 30 m obklopoval příkop, který nejméně od 14. století vyplňovala voda ze sousedního rybníku. Jeho šíře se pohybovala kolem 10 m. Bylo zjištěno, že jádro tvrze tvořila roubená věž o rozměrech 6,5 x 6,5 m, omazaná 10 cm širokou vrstvou mazaniny. Její celková kubatura dává tušit, že věž mohla být poměrně vysoká. Konstrukce věže byla ložena do základového žlábku a její základy byly zesíleny kamenným obložením. Z otisku nalezené mazaniny je patrné, že věž byla vystavěna z mohutných klád. V menší míře pak byly použity fošny, prkna a krajinky, a to nejspíše v souvislosti s konstrukcí oken a vstupu do věže. Nalezeno bylo i menší množství stavebního železa v podobě dlouhých hřebů, které pocházelo asi z krovu, menší nalezené hřeby pak mohly souviset s vnitřním zařízením. Podoba obvodového opevnění pro tuto nejstarší fázi, ani další zástavba v okolí tvrze, zjištěny nebyly.

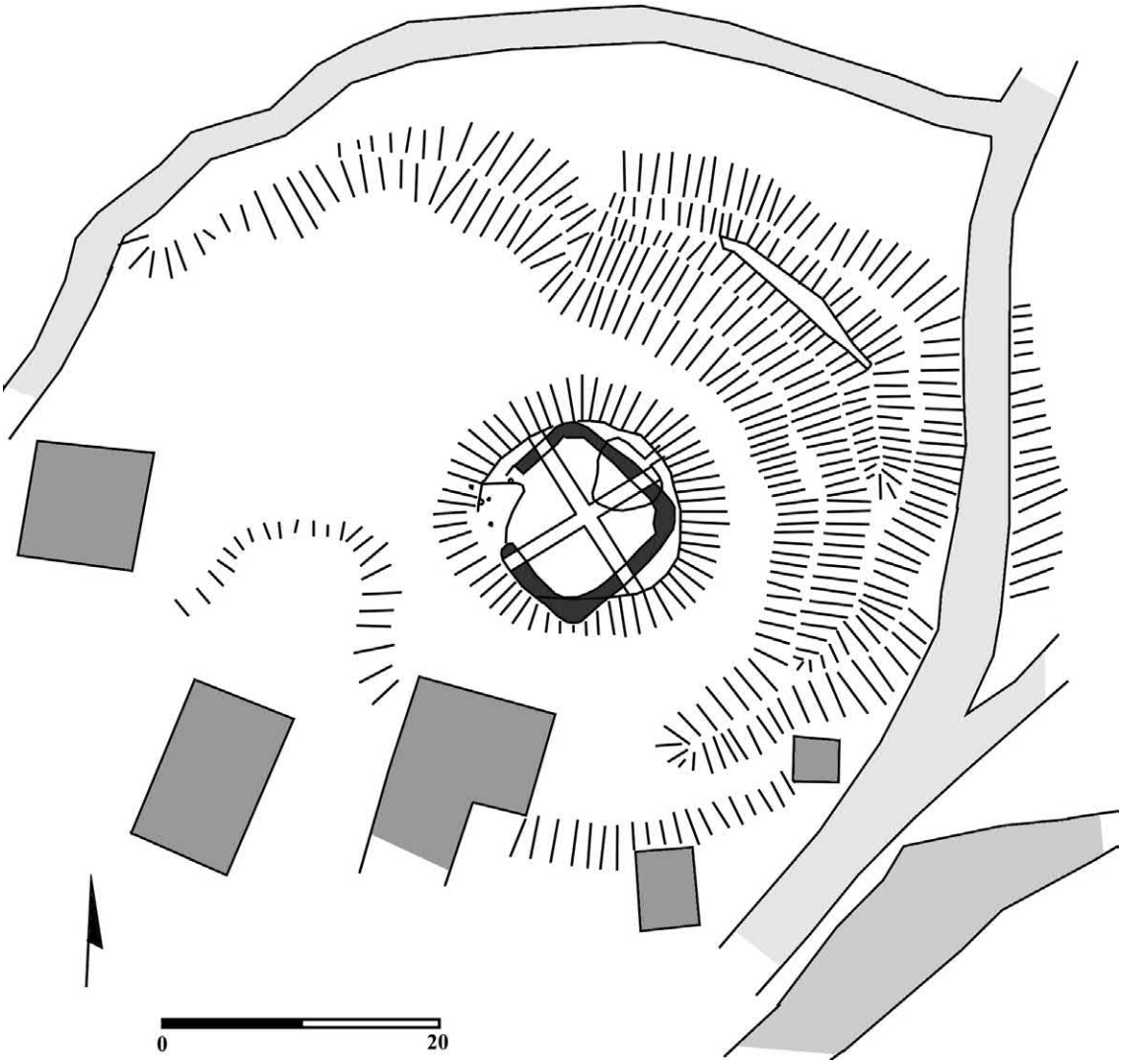

Obr. 335. Tlestky, půdorys tvrze

K zániku tvrze došlo při mohutném požáru někdy na přelomu 13. a 14. století. Tvrz byla následně obnovena, ale již jako zděná stavba s jinou dispozicí a existovala zde až do první poloviny 15. století.[1447]

V bezprostředním sousedství obou tvrzí je možné očekávat existenci hospodářského dvora, který ale po sobě nezanechal v terénu patrné pozůstatky a nebyl archeologicky zkoumán. Lépe se celková situace dochovala v lokalitě **Lažany** (okr. Kolín),[1448] kde najdeme nejen zaniklou tvrz, v podstatě stejného typu jako v Tleskách, šlo tedy o věžovou tvrz obklopenou příkopem a vnějším valem, ale i celou ves, a především zmíněný hospodářský dvůr, jenž s tvrzí sousedil na jižní straně. Povrchový archeologický výzkum dokládá vznik lokality někdy koncem 13. století, tvrz samotná ovšem vznikla až v první polovině 14. století. Podobný obrázek najdeme také v **Ostrově** (okr. Kladno).[1449] Zdejší tvrz vznikla nejspíše už kolem roku 1300 nebo na počátku 14. století a měla rovněž věžovou dispozici. Pro stavbu byl ale vybrán konec poměrně vysoké ostrožny. Na ostrožně před tvrzí se zachoval ještě hospodářský dvůr opevněný nízkým valem (příkop chybí), který svým umístěním připomene klasické předhradí. Na jeho ploše registrujme relikt jedné větší dvoudílné budovy, jejíž jižní část sloužila asi jako špýchar. V údolí pod tvrzí se pak nachází zaniklá ves. K zániku tvrze i vsi došlo v druhé polovině 15. století.

Podobně nejspíše vypadal také **Bedřichův Světec** (okr. Most),[1450] kde na ploše staršího dvorce kolem poloviny 13. století vznikla menší tvrz, situovaná na hraně terénu severozápadně od kostela. Tvrz byla opevněná 5 m širokým příkopem, opevněná plocha měla rozměry cca. 18 x 16 m. Z původní zástavby byly zjištěny pouze pozůstatky jedné zemnice o rozměrech 4 x 4 m, kterou ale nelze považovat za ústřední objekt tvrze. Další relikt dřevěné budovy byl nalezen východněji, ale nálezovou situaci zde poškodila hřbitovní zeď sousedního kostela. Právě tuto budovu J. Klápště rekonstruuje jako ústřední obytný a obranný objekt tvrze.

Centrální dřevěná stavba dominovala také tvrzi, která je v dosavadní literatuře zmiňována jako **Bilántova** nebo **Mrázova Lhota** (okr. Havlíčkův Brod).[1451] Jak zařazení této lokality mezi tvrze, tak spojení s výše zmíněným místním jménem, je ovšem sporné. Postrádáme zde totiž přímou návaznost na vesnické osídlení, a také výběr staveniště na skalnaté ostrožně nad Sázavou a opevnění s poměrně mohutnými příkopy a valy, jež odpovídají spíše méně náročnému hradu či hrádku než tvrzi.[1452]

Tvrz či spíše hrádek vznikl dle výsledků archeologického výzkumu J. Brycha (1993–1994) v druhé polovině 13. století a zanikl při požáru ještě před koncem 13. století. V písemných pramenech není tato lokalita vůbec zmíněna. Až roku 1391 se připomíná Mrázova – dnes Bilántova Lhota, kde sídlil jistý Jan, který zapsal svůj majetek svým synům Ratmírovi a Albertovi.[1453] Stav našeho poznání nám však neumožňuje zodpovědět otázku, zda mezi oběma lokalitami existovala návaznost.[1454] Areál hrádku je totiž blíže sousední Dobrovítově Lhotě a navíc se směrem k Bilántově Lhotě nachází poměrně hluboká strž, jež bezpochyby sloužila jako přirozená hranice mezi oběma vsemi. Označovat relikty hrádku a Mrázovy / Bilántovy Lhoty jedním názvem je tedy nejspíše chybné.

Jak bylo výše připomenuto, pro stavbu byla vybrána klesající ostrožna. Areál hrádku byl dvojdílný, úzké a nejspíš jen obranné předhradí bylo odděleno příkopem. Vlastní nevelké jádro o průměru cca. 20 m bylo situováno na konci ostrohu, od kterého bylo odděleno druhým mohutným příkopem. Zhruba uprostřed čelní strany jádra nad příkopem byl zjištěn relikt srubové stavby opatřené hlinitou omítkou. Obvodové opevnění v rámci poměrně omezeného výzkumu nebylo zkoumáno. S největší pravděpodobností se zde nacházela nějaká palisáda, či plot.

Při archeologickém výzkumu zde byly nalezeny relikty vnitřního vybavení tvrze, a to pozůstatky menší truhlice na úschovu cenností – kování, držadlo a klíč, dále vzácná měděná, ozdobně rytá mísa, přivezená nejspíš z Porýní, a také kovové nástroje – hrot lžičkového nebozezu, nalezen byl i poměrně bohatý soubor keramiky, jemuž vévodí konvice s malovaným a rytým dekorem. Tento nález je mimořádně cenný a ukazuje nám, že i v poměrně nenáročném sídle bylo možné se setkat s poměrně luxusními předměty.[1455]

Již ve druhé polovině 13. století, a zvláště pak na počátku 14. století se začaly objevovat tvrze vystavěné částečně z kamene, v případě typu s ústředním objektem to byl právě tento objekt, ať jím byla věž nebo věžový palác, zatímco obvodové opevnění mohlo zůstat ještě dřevěné.

K nejnáročnějším ukázkám takové tvrze se řadily jihočeské **Kestřany** (okr. Písek).[1456] Poprvé jsou Kestřany písemně doloženy až roku 1315 v majetku Alberta z Kestřan,[1457] jehož potomci je vlastnili až do počátku 15. století. To, že se rod rozvětvil ještě v první polovině 14. století, mělo zásadní vliv nejen na proměnu původní Horní tvrze. Navíc zde postupně vznikly další dvě tvrze – Dolní a třetí tvrz se nacházela v místech dnešního zámku. V průběhu 14. a 15. století zde tak vznikl jeden z nejzajímavějších sídelních areálů v českých zemích celého středověku. Nyní si ovšem blíže povšimneme jen Horní tvrze, jejíž jádro pochází jako jediné ještě z poslední třetiny 13. století.

Pro stavbu Horní tvrze byla zvolena nevýrazná poloha nad Brložským potokem (původně se mohlo jednat o nízkou ostrožnu). Dnes se zde nachází poměrně rozsáhlý a výstavný areál, který byl ale výrazně přestavěn ve dvou fázích ve 14. a 15. století. Zhruba uprostřed ovšem stojí budova tzv. purkrabství, jako jediná datovaná do doby třetí třetiny 13. století **[336]**. Jde o obdélnou budovu o rozměrech zhruba 13,5 x 8,5 m, vyzděnou z lomového zdiva. Ve sklepě i ve zvýšeném přízemí najdeme dvě místnosti. Jihozápadní místnost ve zvýšeném přízemí je klenutá dvěma poli křížové žebrové klenby **[337]**. Žebra klínového profilu jsou vytvořena

Obr. 336. Kestřany, centrální stavba tvrze ze 13. století

Obr. 337. Kestřany, klenutá místnost ze 13. století

Obr. 338. Kestřany, obdélné štěrbinové okénko ve východním průčelí ústřední budovy

z cihelných tvarovek. Klenební náběhy s náběžními štítky i jehlancové konzoly jsou kamenné. Datace kleneb ukazuje vcelku jednoznačně na poslední třetinu 13. století.[1458] Zbylé prostory v přízemí i ve sklepě byly původně plochostropé a k jejich zaklenutí došlo až později. Mladší je také vstupní gotický sedlový portál. Okenní otvory jsou dnes bez ostění a zjevně byly rozšiřovány v novověku. Původní štěrbinové okno s okoseným ostěním zůstalo jen v severovýchodní zdi **[338]**. Zda měla budova ještě první patro, ať zděné nebo jen lehčí konstrukce, možná i jen obranné, dnes není úplně zřejmé, ale vyloučit to rozhodně nemůžeme.

Pokud tedy připustíme existenci prvního patra, nacházela by se před námi vcelku typická tvrz s centrální budovou, stojící na nejisté hranici mezi věží a palácem, kterou nejspíše obklopovalo dřevěné opevnění. Do nejstaršího horizontu existence tvrze se hlásí ještě studna. Tento objekt tedy představuje velmi hezkou ukázku jednoho ze základních stavebních typů

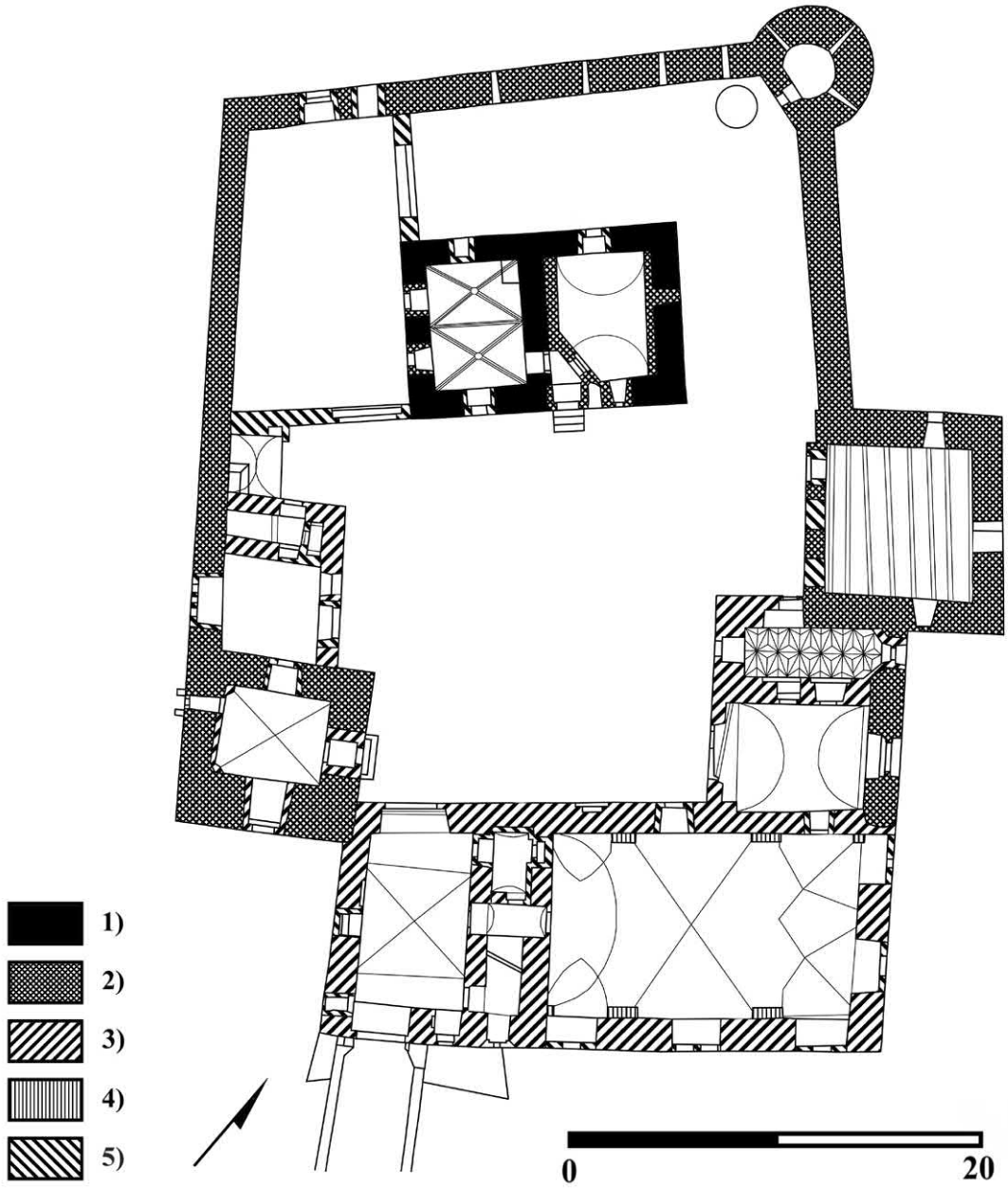

Obr. 339. Kestřany, půdorys tvrze podle F. Kašičky. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo

tvrzí u nás. D. Meclová se domnívala, že stavebníkem tvrze mohl být některý z manů písecké hradu, který si ke stavbě půjčil přímo kameníky z Písku.[1459] Osobně se nedomnívám, že by stavebníkem byl písecký man, ale vztah k Písku a jeho hradu je evidentní.

K věžovým tvrzím se řadily také **Roztoky u Prahy** (okr. Praha západ).[1460] Zdejší tvrz byla vystavěna někdy koncem 13. století nebo na počátku 14. století, jak prokázal archeologický výzkum na nádvoří dnešního zámečku, prováděný zde od roku 1957.[1461] Panské sídlo zde existovalo již předtím. Roku 1233 se totiž připomíná jistý Petr z Roztok[1462] a k roku 1260 Ratmír.[1463] Roku 1318 se ještě připomínají Zdeňka a Ješek z Roztok, ale u nich není jisté, zda skutečně měli vztah k této lokalitě.[1464] Ve druhé polovině 14. století drželi tvrz bohatí pražští měšťané, následně byla náročně přestavěna. Další stavební úpravy a přestavby následovaly v pohusitské době, zvláště výrazná byla barokní přestavba.

Tvrz byla vystavěna v rovině na levém břehu Vltavy a měla obvyklý okrouhlý půdorys. Obvod tvrze dodnes částečně tvoří původní hradba. Archeologický výzkum na nádvoří prokázal existenci mohutné hranolové věže o rozměrech zhruba 10 x 10 m. Věž se otáčela jedním ze svých nároží proti vstupní bráně, která se zde velmi pravděpodobně nacházela od počátku. Další případná zástavba nebyla nalezena.

V poslední třetině 13. století vznikla nová tvrz v **Čimicích** (okr. Praha), a to na místě staršího dvorce.[1465] Tvrz se nacházela severně od hráze Čimického rybníka. Písemně jsou Čimice doloženy až k roku 1328, kdy byly v majetku svatovítské kapituly.[1466] Roku 1334 byly zdejší majetky probošta poškozeny.[1467] Ještě na počátku 15. století je tvrz zmiňována v urbáři svatovítské kapituly jako majetek probošta. Za husitských válek ale došlo k zániku původní tvrze a také ke změně vlastníka. V 15. a 16. století se připomíná již jen hospodářský dvůr, který stál severně od tvrze a později byl přeměněn na tvrz.

Archeologický výzkum vedený V. Humlem v letech 1978–1980 a 1980–1984 zde odhalil oválné tvrziště obehnané příkopem, napuštěným vodou. Vlastní plochu tvrziště chránil polský plot, tedy zaražené vypletené kůly o průměru 15 a 25 cm. Vstup do tvrze byl zjištěn na severní straně a nacházel se zde můstek se zděným pilířem. K mostu vedla štětovaná cesta. Centrální objekt tvořila obdélná dvouprostorová budova – nejspíše šlo o věžový palác. Přízemí budovy bylo zahloubené a obvodové zdivo o šířce zhruba 1 m tvořily kameny pojené jílem. Maltové zdivo bylo zjištěno jen v okolí vstupu do zahloubeného přízemí. Je velmi pravděpodobné, že přinejmenším přízemí a možná i první patro byly zděné, druhé patro nejspíše bylo jen dřevěné. Dodatečně byla tato budova obklopena menšími přístavky – na severu se nacházelo záhlaví vstupu do přízemí a při východním boku obdélný přístavek, který mohl sloužit jako schodiště do prvního patra.

Pravděpodobně nejnáročnější tvrzí vystavěnou ještě v poslední třetině 13. století byla **Tichá** (okr. Český Krumlov).[1468] Starší literatura ji sice datovala na základě první písemné zmínky až do poloviny 14. století,[1469] ale jedním ze zjištění nedávného archeologického výzkumu T. Durdíka z let 2002–2011 byla ranější datace a také to, že šlo o velmi dobře vystavěnou a mohutnou tvrz, jež svou výstavností předčila i řadu méně náročných hradů. To ale není nijak překvapivé, jejími stavebníky totiž byli nejpravděpodobněji páni z Michalovic, kteří v osmdesátých letech 13. století získali Velešín od Čéče z Budějovic a Tichá vznikla na panství patřícím k tomuto hradu. Zdá se, že tvrz byla centrem kolonizace při zemské hranici a také tudy procházelo jedno z ramen důležité zemské stezky z Prahy a Budějovic do Lince, vedoucí přes Freistadt.

Tichá je poprvé doložena až roku 1360, kdy bratři Beneš a Jan z Velešína, tehdy již v pokročilém věku, svěřili své děti a majetek do poručnictví bratřím z Rožmberka. Podobně učinil Jindřich z Velešína, který spolu s Benešovem dal zmíněným bratřím z Rožmberka také „*municionem in Tycha*“.[1470] Roku 1387 pak získali Tichou do vlastnictví Rožmberkové a v majetku tohoto rodu zůstal objekt až do jeho vymření. Tvrz stála v dobrém stavu ještě v 17. století, kdy ji postihl požár, ale stavba byla obnovena a nejspíše v této době sloužila již jen k hospodářským účelům. Koncem 18. století zde vznikl pivovar, v 19. století došlo k větší přestavbě, při které zanikly původní stavby mimo centrální hranolovou věž. Po roce 1950 proběhla demolice celého areálu a poblíž vzniklo chráněné pohraniční pásmo s nechvalně proslulým plotem z ostnatého drátu. V sedmdesátých letech věž odolala pokusu o demolici.[1471]

Tvrz byla založena na nevýrazné terénní hraně nad říčkou Tichá a byla po obvodu opevněna mohutným příkopem, pravděpodobně napuštěným vodou ze sousedního rybníka (hráz sousedí s tvrzí) **[340]**. Donedávna byla jediným pozůstatkem tvrze mohutná věž o rozměrech 9 x 9 m, dochovaná do výše téměř 12 m, kde se nacházela koruna zdiva **[341]**. Vstup do věže byl řešen podobně jako u bergfritů, tedy se nacházel v prvním zvýšeném patře. Vstupní portál byl uzavíratelný závorou, ostění bylo ale vylomeno a pravděpodobně bylo druhotně použito v nedalekém stavení. Interiér věže byl plochostropý a osvětlovala jej jen nevelká střílnová okénka v hlubokých špaletách, šlo tedy spíše o útočištnou věž.

Obr. 340. Tichá, letecký pohled na tvrz od západu

Obr. 341. Tichá, pohled na tvrz od západu

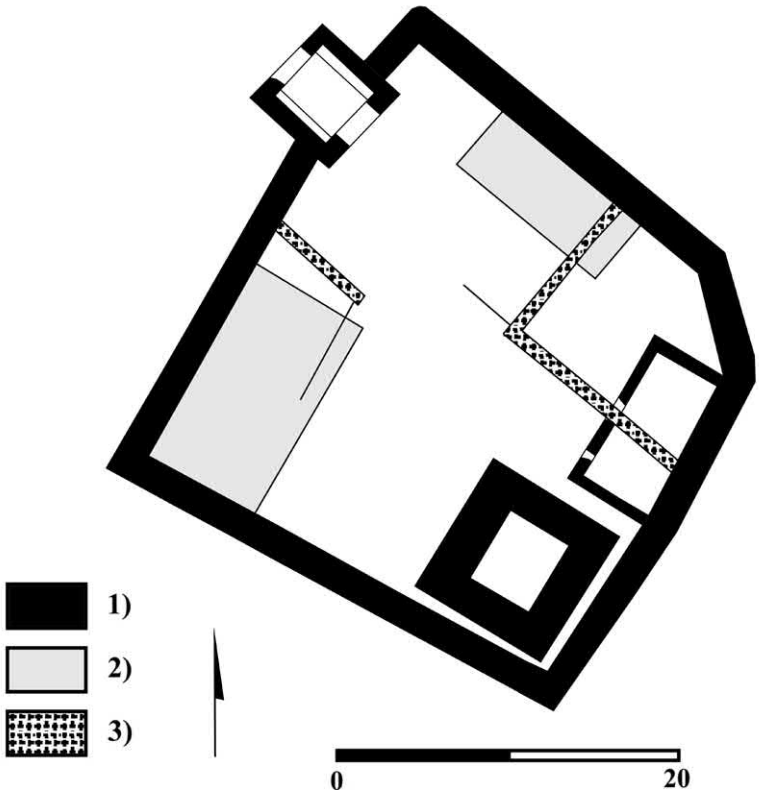

Obr. 342. Tichá, půdorys tvrze – rekonstrukce středověkého stavu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) prostor s doloženou dřevěnou zástavbou, 3) zdivo 14. století

Archeologický výzkum ukázal, že tato věž stála volně v jihovýchodním nároží téměř pravidelného čtvercového areálu (severovýchodní nároží bylo výrazněji okoseno), opevněným silnou hradební zdí o šíři 2,2–2,3 m, jejíž výši lze odhadovat asi na 4–5 m. Při severozápadním nároží byla nalezena vstupní věžová brána a v severním sousedství věže stál obdélný podsklepený palác. V interiéru sklepa se dochovala řada odkládacích výklenků. V mladší stavební fázi byl tento sklep rozdělen zdí a zmenšen zhruba na polovinu. Jižní část byla poté zasypána rumem, jenž obsahoval relikty kachlových kamen s kachly pohárkového typu.[1472] Kamna pravděpodobně pocházela z paláce, který byl tehdy přestavován.

Druhým základním typem byly tvrze „s obvodovou zástavbou“, jež byly o něco náročnější. Půdorys těchto tvrzí byl často kruhový, oválný či nepravidelně polygonální. Zástavba pak byla zapojena do obvodu tvrze, nebo přiléhala k obvodové hradbě. Některé z těchto tvrzí připomínají menší hrady s plášťovou hradbou (Martinice, Chodov). L. Svoboda mezi tyto tvrze řadí také Hrad na Zámeckém Vrchu u Dubence a nedalekou Vražbu (oba objekty jsou v okr. Trutnov), které srovnává s hrady přechodného typu.[1473] Obě lokality se ale od ostatních tvrzí značně liší a ani nesplňují nastíněnou definici. Hrad na Zámeckém Vrchu u Dubence je výrazně větší než běžné tvrze a zjevně jde o ukázku velmi raného méně náročného hradu, čemuž odpovídá i volba staveniště na ostrožně. Podobně tomu je i v případě Vražby, jejíž obytná budova stála volně za obvodovým ohrazením jádra.[1474]

K nejznámějším příkladům tohoto typu se řadí bezpochyby **Martinice** (okr. Benešov).[1475] Tvrz, respektive její ruiny, zde stály ještě v druhé polovině 19. století, než byly rozebrány na stavbu místní školy, takže A. Sedláček zde již popisoval jen nevýrazné tvrziště, z kterého bylo patrno jen několik málo zdí, zatímco jeho předchůdci zde viděli ještě vysoké zdi s okny. Podobu tvrze ale známe díky archeologickému výzkumu K. Reichertové, který zde proběhl v letech 1951–1954.[1476]

Obr. 343. Martinice, letecký pohled na tvrz

Dle výsledků výše zmíněného archeologického výzkumu pochází tvrz v Martinicích z druhé poloviny 13. století. Písemné zprávy tvrz připomínají až na počátku 14. století, konkrétně roku 1318, kdy je zmíněn Beneš a Hron z Martinic,[1477] kteří jsou roku 1322 zmiňováni jako synové Jaroslava a uveden jsou zmíněni také jejich třetí bratr Petr.[1478] Nicméně K. Reichertová zmiňuje také jakéhosi Boleslava z Ředhoště, nejvyššího sudího, jenž se „podepisoval" ze Smečna a Martinic byl údajně zmíněn k roku 1252, což následně převzali i další autoři.[1479] Původcem této informace je ale místní vlastivědec A. N. Vlasák a osobu tohoto jména bychom v pramenech hledali marně (nejblíže mu je asi Bořita z Ředhoště, který se ale nikdy nepsal po Martinicích, a totéž platí i o Boleslavovi ze Smečna).[1480] S touto tvrzí jsou spojené také počátky rodu Bořitů z Martinic, kteří jsou zde jistěji identifikovatelní až na počátku 15. století.[1481]

Tvrz je vystavěna na severním okraji stejnojmenné nevelké vsi v mírně klesajícím svahu **[343]**. Nedaleko od tvrze se nachází menší raně gotický kostel Nanebevzetí Panny Marie, s dosud dochovanými robustními raně gotickými portály. Jeden je umístněný na západní straně kostela a je poměrně náročný – jde o hrotitý ústupkový portál s vloženými sloupky a oblounem v archivoltě, jejichž hlavice zdobí vegetabilní ornament, kromě toho opatřené talířovými patkami s drápky. Na tympanonu je vytesán reliéf s trojicí křížů a pět drobných rozetek. Druhý portál je o něco skromnější a vede do presbytáře od severu, dnes do sakristie. Portál je ale otočen k severu, původně se jím tedy vstupovalo dovnitř z exteriéru, směrem od tvrze. Datace obou portálů spadá do doby po polovině 13. století.[1482]

Dispozice tvrze byla založena na přesném kruhu **[344]**, obvod tvořila vysoká a poměrně mohutná plášťová hradba, zpevněná drobnými hranolovými věžicemi – nalezeny byly dvě, třetí se možná nacházela v nezkoumaném místě v západní části, kde dnes stojí vesnické

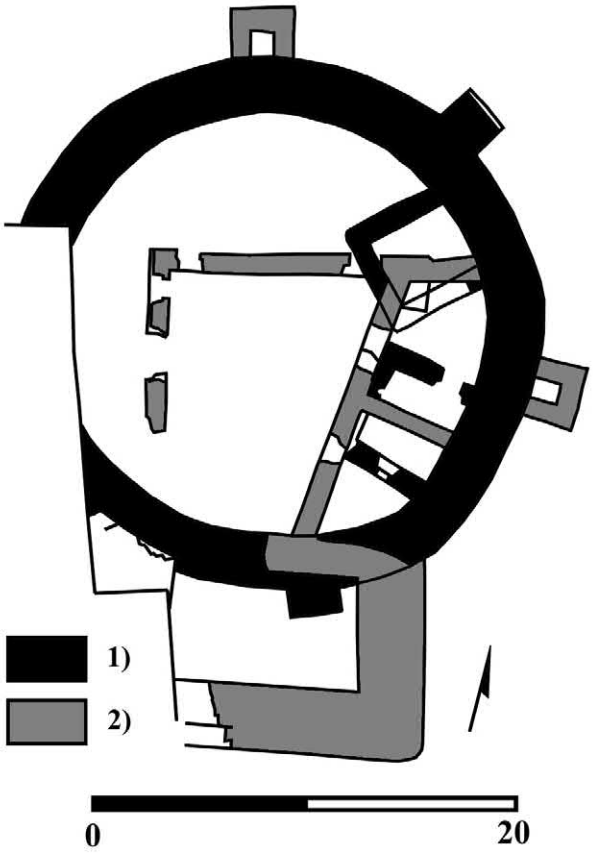

Obr. 344. Martinice, půdorys tvrze podle K. Reichertové. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století

stavení. Obytná zástavba pocházející z první fáze byla zjištěna na východní straně. Tvrz byla po obvodu opatřena příkopem, za kterým se na jižní a východní straně nacházel vnější val, respektive hráz. Příkop byl totiž naplněn vodou a k napájení sloužila strouha vedoucí od nedalekého rybníčku Čiperák. Vstup do tvrze byl veden nejspíše od jihu.

V této podobě tvrz vydržela do druhé poloviny 14. století, kdy byla výrazně přestavěna. Tehdy vznikla na jižní straně mohutná věžová brána, doplněny byly také věžice po obvodu a nádvoří bylo obklopeno obytnou zástavbou. K zániku tvrze došlo v 16. století.

Celkově jde o mimořádně významnou lokalitu, také dispozice tvrze je pozoruhodná (A. Hejna ji dokonce srovnává s anglosaskými hrádky).[1483] První etapa tvrze je řazena k nejranějším ukázkám tvrzí s obvodovou zástavbou,[1484] i když použití výrazné plášťové hradby umožňuje i jinou klasifikaci – tedy ekvivalentu hradu typu s plášťovou hradbou.

Podobnou dispozici měla také tvrz **Chodov** (okr. Praha) **[345]**.[1485] Ves Chodov je poprvé zmíněna roku 1185 v majetku vyšehradské kapituly,[1486] která ji vlastnila až do roku 1349, kdy ji koupili zderazští božehrobci. Podle výsledků archeologického výzkumu V. Humla z let 1970–1971 zde vznikla tvrz v druhé polovině 13. století, jež byla v mladší době, zvláště pak v 18. století, výrazně přestavěna.

V průběhu výzkumu bylo zjištěno, že současná kruhová dispozice s průměrem 32 m pochází již z nejstarší etapy, byť byla část zdiva obvodové hradby později nahrazena novou zdí. Obvod tvrze kopíroval kruhový příkop o šíři 10 m. Vstupní branská věžička se nacházela na západní straně. V příkopu pak byly zjištěny pozůstatky pilířů vstupního mostu. Další věž v severní části je asi o něco mladší a pochází snad z přelomu 13. a 14. století. Nádvoří obklopovala nízká jednotraktová obytná a hospodářská zástavba.

Obr. 345. Chodov, pohled na tvrz od západu

Podobné kruhové dispozice byly, v poměru k celkovému velkému počtu tvrzí, relativně vzácné, ale již koncem 13. století najdeme i další podobné stavby např. v **Česticích** (okr. Strakonice),[1487] **Svrčovci** (okr. Klatovy)[1488] nebo o něco mladší v **Nepomyšli** (okr. Louny), které ale pocházejí až z první poloviny 14. století.[1489]

Kromě výše zmíněných dvou poměrně velkých skupin se setkáváme také s tvrzemi, jejichž dispozice se poněkud vymyká z běžných měřítek, případně vychází ještě z tradice starších dvorců. Ve sledovaném časovém úseku jsou to především Ervěnice, kde se v areálu tvrze setkáme s věží a palácem, také Slavkov, kde věž a palác doplnila ještě kaple, proměněná později na farní kostel.

Mimořádně zajímavou lokalitou byly dnes již zcela zaniklé a odtěžené **Ervěnice** (okr. Chomutov) **[346]**.[1490] Ve středověku byla lokalita označována německým výrazem See (1278, tj. jezero) a později Seestadtl (jezerní městečko), odvozeného od nedalekého Komořanského jezera. Počátky této lokality je třeba hledat již na konci 12. století, kdy zde vznikl pozdně románský kostel sv. Jakuba Většího s panským sídlem. Po Ervěnicích se poté psal Albert, poprvé již roku 1238 (*Albertus filius Nachapluc de Ruenice*),[1491] který je doložený v letech 1237–1253, syn Načepluka, od kterého odvozuje svůj původ rod Planských ze Žeberka. Původní osada byla ve druhé polovině 13. století povýšena na trhovou ves a později ve 14. století také na městečko.[1492] Původní sídlo u kostela bylo někdy koncem 13. století nebo kolem roku 1300 nahrazeno novou tvrzí na severozápadním okraji vsi. Druhá tvrz zde vznikla ještě ve 14. století, snad z důvodu dělení Ervěnic mezi několik členů rodu.[1493] Blíže si povšimneme pouze starší tvrze, která byla během výzkumu B. Nechvátala v roce 1965 označena jako tvrz B.

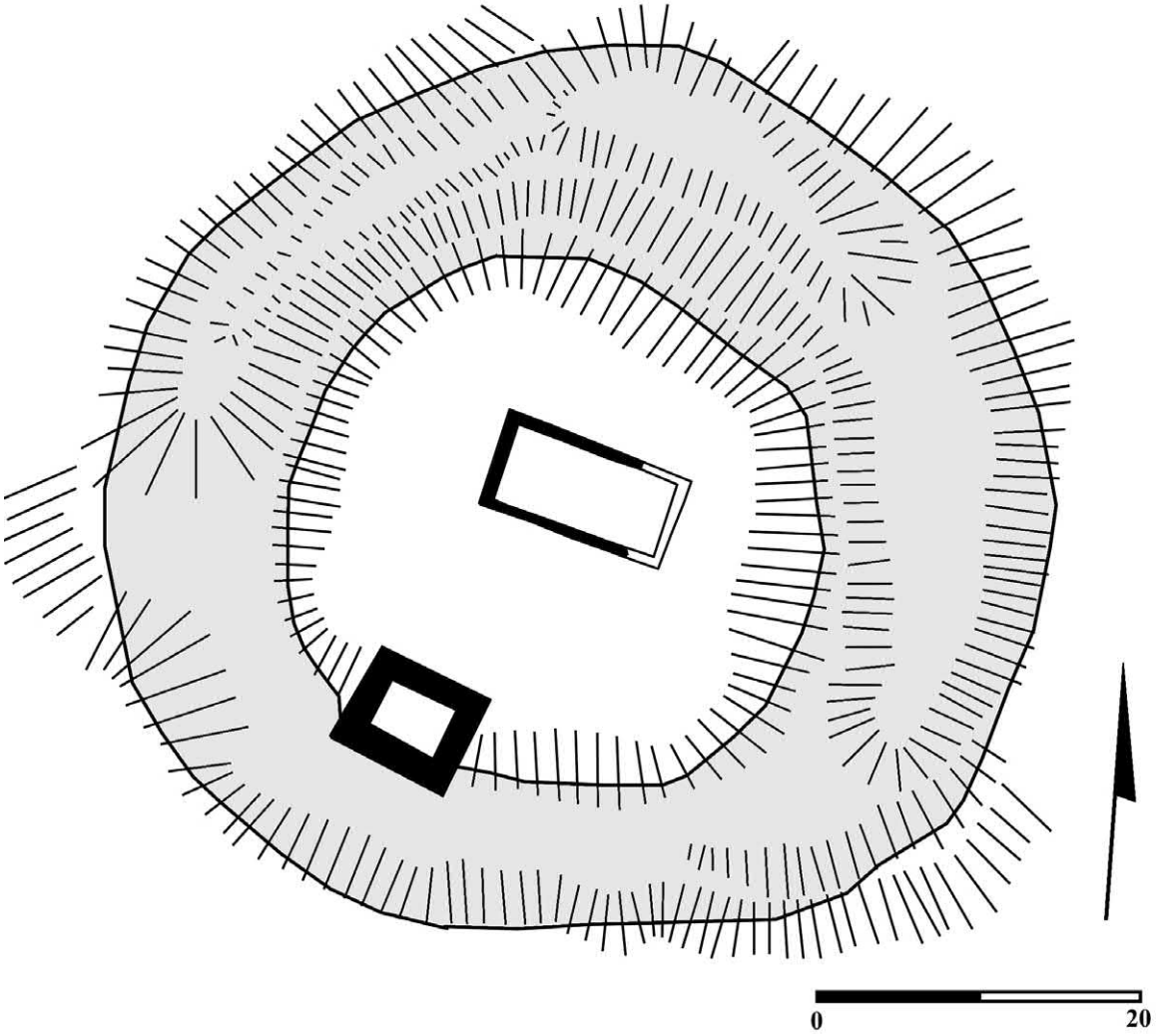

Obr. 346. Ervěnice, půdorys tvrze

Tvrz oválného tvaru byla situována nedaleko břehu Bíliny. Po celém obvodu ji obklopoval příkop původně naplněný vodou. V době výzkumu bylo tvrziště patrné jen ve velmi nízkém reliéfu. Obvod tvrze zajišťovalo při okraji příkopu palisádové opevnění se šachovnicově zaraženými kůly. V jižní části tvrziště byly nalezeny základy mírně obdélné budovy o rozměrech 7,4 x 6,1 m. Síla lomového zdiva se pohybovala mezi 1,4–1,5 m. Základy sahaly zhruba 2,2 m pod úroveň terénu. Dimenze zdiva dávají tušit, že šlo o věž. Druhá souběžná zjištěná stavba o rozměrech 9,1 x 5,7 m se nacházela severně od věže, ale stála volně na ploše tvrze. Její zdivo bylo mělce založené, poměrně subtilní a mělo proměnlivou šíři mezi 25 a 50 cm. Podlahu budovy tvořily říční valouny a nacházela se jen mírně pod úrovní terénu.[1494] Jiná zástavba na ploše tvrze nebyla zjištěna. Tvrz zanikla okolo poloviny 15. století.

Druhým mimořádným případem je tvrz **Slavkov** (okr. Český Krumlov) **[347, 348]**.[1495] Součástí jejího areálu se totiž stala kaple. Poprvé je Slavkov, respektive tehdy ještě Loukov, zmíněn roku 1305, kdy se s názvem setkáváme v predikátu jistého Buzka „*de Laukka*“.[1496] Týž Buzek je zmiňován znovu roku 1311, kdy si od zlatokorunského opata Dětřicha, jakožto patrona fary ve Světlíku, vyžádal jednak povolení na stavbu kaple v ohradě svého slavkovského dvora (intra septa), a také si pronajal od téhož kláštera ves Směděč.[1497] Kaple – dnešní

Obr. 347. Slavkov, pohled na věž tvrze a západní průčelí kostela od jihozápadu

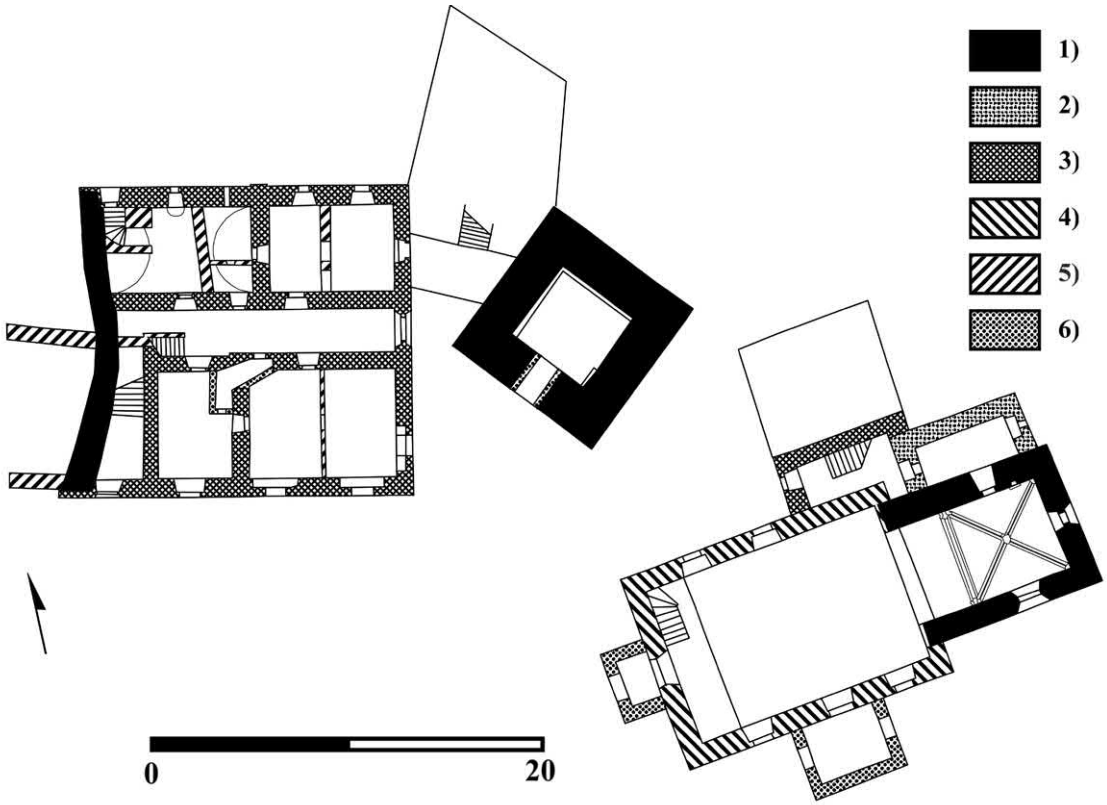

Obr. 348. Slavkov, půdorys tvrze podle P. Chotěbora a M. Rykla. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) pozdně gotické zdivo, 3) renesanční zdivo, 4) barokní zdivo, 5) klasicistní, 6) novodobé zdivo

kostel sv. Bartoloměje, měla být vysvěcena 10. září roku 1313 Přibyslavem, biskupem sadaronským.[1498] Roku 1362 byla kaple povýšena na farní kostel[1499] a následně je zde poměrně často připomínán místní plebán.[1500] V majetku zdejšího rodu se Slavkov udržel až do jeho vymření na počátku 15. století.

Počátky zdejší tvrze musíme, alespoň na základě písemných pramenů, hledat na přelomu 13. a 14. století. Standardní archeologický výzkum zde dosud neproběhl. Dodnes zde stojí vysoká hranolová věž, jež se nachází v těsném sousedství kostela sv. Bartoloměje a poblíž stojí také renesanční palác.

Věž čtvercového půdorysu o rozměrech cca. 9 x 9 m je vystavěna z lomového kamene a šířka jejích zdí přesahuje 2 m. Polosuterén a přízemí bylo bez jakýchkoliv otvorů. Původní vstup se nacházel ve zvýšeném prvním patře, kde se dosud dochoval hrotitý portálek. Vyšší patra již měla alespoň úzká větrací okénka. Nicméně je zřejmé, že věž nebyla trvale obývána a nejspíše sloužila jako sklad a příležitostné refugium. Věž byla barokně upravena na zvonici, interiér byl omítnut, a vzniklo zde nové zvonové patro, jež nejspíš nahradilo původní obranné patro či polopatro. Datace věže je obvykle kladena již do nejstarší fáze výstavby tvrze, tedy na počátek 14. století.[1501]

Obvodová hradba tvrze se zachovala jen v kratším úseku a dnes tvoří základ severozápadní zdi sousedního renesančního paláce. Celý rozsah opevněného areálu dnes není zcela zřejmý. Kromě věže a kostela se zde jistě nacházel palác a nejspíš také další hospodářské budovy.[1502]

Tvrze druhé poloviny 13. století a počátku 14. století je nutné brát jako jistou předehru pro 14. století, které je oním zlatým věkem tvrzí. Ve 14. století se už také setkáváme s větší typovou diferenciací a objevují se výrazně kvalitnější objekty. Současně se také mezi vlastníky a stavebníky tvrzí více objevují bohatí měšťané, ale také vysoká šlechta.

XI. Kolonizační provizoria, „horské hrádky“ a refugia

Skupina „hradů“ či lépe opevněných objektů, jež nazýváme kolonizačními provizorii, „horskými hrádky“ nebo refugii, představuje specifickou a velmi pestrou kategorii nenáročných staveb, jež netvoří svébytný či samostatný typ.[1503] Vesměs jde o velmi prosté fortifikace vystavěné s velkým podílem dřeva. Setkáme se s nimi v nejrůznějších polohách, jako jsou ostrohy, vrcholy, skalní bloky nebo i v nížinách. Jejich výskyt se koncentruje převážně v oblastech, kde ve 13. století probíhala intenzivní kolonizace, důlní činnost nebo šlo o lokality vybudované u komunikačních spojnic, nacházíme je tedy převážně v periferních částech Čech. Jejich stavebníkem mohl být panovník, šlechta nebo také různé církevní instituce.

V naprosté většině případů šlo o jednoúčelové pomocné fortifikace, osazené menší posádkou dozorující nebo organizující konkrétní činnost v okolí. Účelem kolonizačních provizorií bylo kontrolovat proces osídlování krajiny, a proto byl jejich život jen velmi krátký. Refugia plnila účel příležitostné ochrany konkrétní skupiny obyvatel, například horníků, a také mohla sloužit k ochraně vytěžené rudy. „Horské“ hrádky střežily cesty, sloužily k výběru mýta, a tudíž byl jejich život obvykle delší. Většina těchto fortifikací není písemně doložena. Pro určení doby jejich života jsme tak odkázaní na archeologii a v případě určení přesného účelu konkrétních lokalit můžeme spoléhat jen na dedukci. Z tohoto důvodu je pojednáváme v rámci jedné kapitoly, protože po stavební stránce je prakticky nelze odlišit. Navíc v jejich poznání a klasifikaci zjevně sehrál jistou roli osobní zájem konkrétních badatelů.

Výskyt kolonizačních provizorií je asi nejlépe zmapován v severovýchodních Čechách, zvláště pak na Trutnovsku, kde krajinu kolonizovali Švabenicové.[1504] Zde se setkáme hned s celou řadou drobných fortifikací z 13. století, které byly nejpravděpodobněji spojeny právě s probíhající kolonizací. Nejzajímavější z nich je **Rechenburk** (okr. Trutnov),[1505] vystavěný na ostrohu nedaleko obce Libče. Ostroh přetínala trojice příkopů, za kterými byl navršen val, přičemž třetí příkop obtáčel z jihu vnitřní hrad okrouhlého tvaru. Obvod byl opevněn nižším valem a na jeho ploše se nacházejí relikty dřevěné budovy, založené na podezdívce z nasucho kladených kamenů. Podle archeologických nálezů existovala lokalita jen krátkou dobu v druhé polovině 13. století. Další podobné, ale poněkud méně náročné objekty se nacházejí v okolí např. **Horních Vlčic** u Trutnova nebo u **Radvanic** (okr. Trutnov).

Podobným objektem v daném regionu byl dnes zcela zaniklý hrad **Bolkov** (Trutnov),[1506] situovaný východně od Libčic **[349]**. Jeho areál byl krátce před zánikem v šedesátých letech 20. století, kdy došlo k jeho odtěžení, zkoumán A. Hejnou, který zde zjistil dvě fáze podoby hradu. V první fázi šlo o kolonizační provizorium, jež si jako jediné z výše zmíněné skupiny udrželo svou funkci. Na konci 13. století jej totiž Bolek Svídnický přestavěl na strážný hrad s plášťovou kamennou zdí. K jeho zániku došlo až koncem 14. století.

Několik dalších lokalit se nachází západněji v Podkrkonoší, kde najdeme např. **Hradiště u Dolních Štěpanic** (okr. Semily) nebo **Hrádek u Bezníka** (okr. Jičín).[1507] Další skupina těchto fortifikací se nachází v severních Čechách v okolí Krásného Buku v Českém Švýcarsku. Místní jména jako **Brtnický Hrádek**, **Vlčí Hrádek**, **Chřibský hrádek** a také **Kyjovský Hrádek** (okr. Děčín)[1508] se sice zdají naznačovat, že šlo o hrady, tyto názvy jsou nicméně až novověké. V písemných pramenech se dané lokality nepřipomínají. Archeologický výzkum F. Gabriela klade život zmíněných lokalit do druhé poloviny 13. století (nejstarší byl asi Chřibský Hrádek), přičemž zanikly již na počátku 14. století, nejspíše ještě před dobytím Krásného Buku.[1509] V prvních třech případech jde pravděpodobně o refugia, která byla vystavěná na

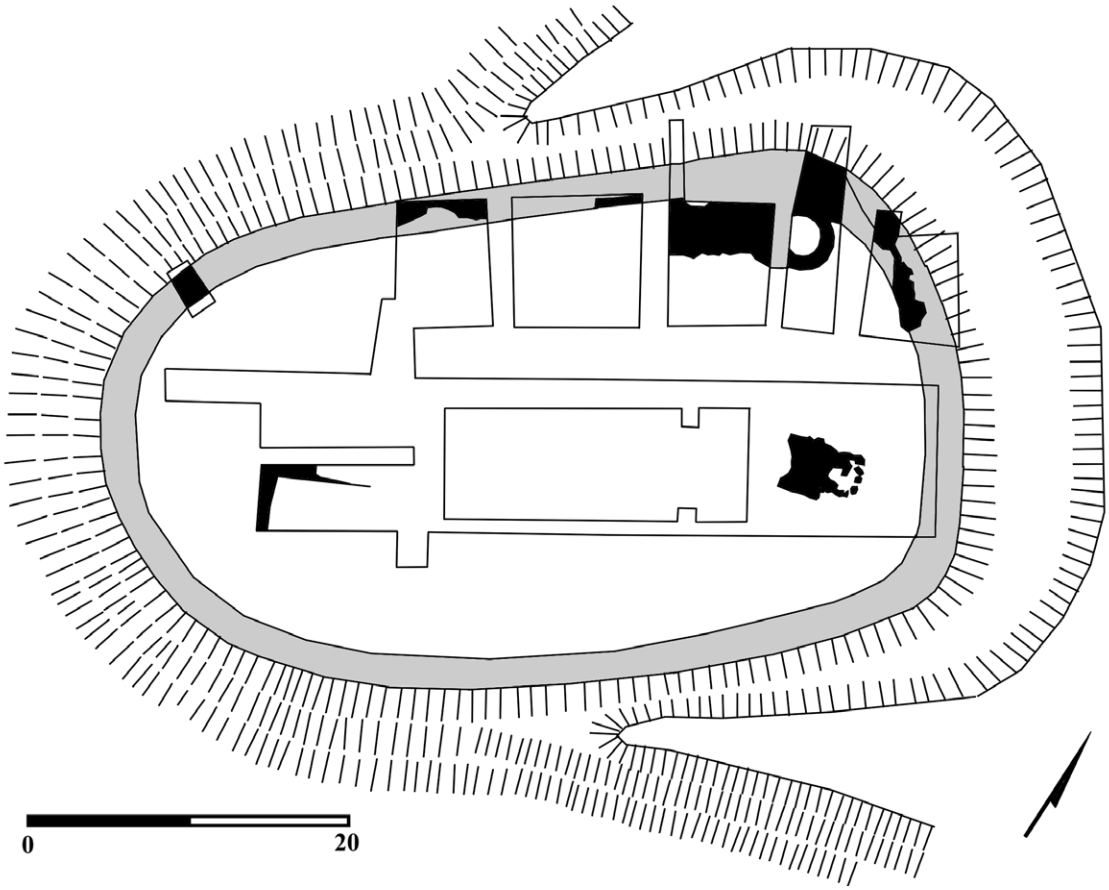

Obr. 349. Bolkov, půdorys hradu

pískovcových skalách. Kromě skromných reliktů obvodového opevnění lehčího charakteru registrujeme ve zmíněných třech případech především do skály zahloubený suterén menší centrální dřevěné stavby. Kyjovský Hrádek pak představuje jiný případ, jeho plocha je totiž podstatně větší než u předešlých a nejspíše se jednalo o sídlo prospektorů nebo horníků.[1510]

Náročnější podobu hradů spojených s kolonizací představuje **Bradlo** (Trutnov),[1511] které tvořilo pravděpodobně opěrný bod Olešnického Újezdu, patřícímu řádu německých rytířů usedlých v Miletíně **[350]**. Písemně hrad zmíněn není, doba jeho vzniku je na základě archeologického výzkumu A. Hejny kladena do konce 13. století.[1512] Objekt zanikl již v první polovině 14. století, pravděpodobně poté, co zmíněný újezd někdy před rokem 1325 získal Půta z Turgova.[1513] Hrad byl vystavěn na severním vrcholu hory Bradlo (519 m. n. m.), která se nachází jižně od Hostinného. Obvod objektu s jednodílnou dispozicí byl na čelní východní a jižní straně opevněn masivní zdí tvořenou z nasucho kladeného kamene bez použití malty. Méně náročné opevnění se pak nacházelo na severní a západní straně, kde byl příkrý terén poskytující přirozenou ochranu. V severozápadním koutě areálu stál ústřední objekt hradu, kterým byla hranolová obytná věž. Její spodní část byla rovněž vystavěna bez použití malty, horní část byla hrázděná. Jižně od věže se nacházel půdorysně složitější objekt, ve kterém se pravděpodobně nacházela kuchyně s kovárnou. Relikty další méně náročné stavby byly zjištěny při jihovýchodním nároží.

Typologicky lze tento hrad snad přiřadit k donjonovému typu,[1514] ale rozhodně nejde o typickou ukázku. Nenáročná podoba hradu, vystavěného s použitím na sucho loženého zdiva a velkým podílem dřevěných konstrukcí, se jednoznačně řadí k méně náročným objektům. Někteří autoři jej přímo označují za „*rustikální typ venkovského opevněného sídla*“.[1515]

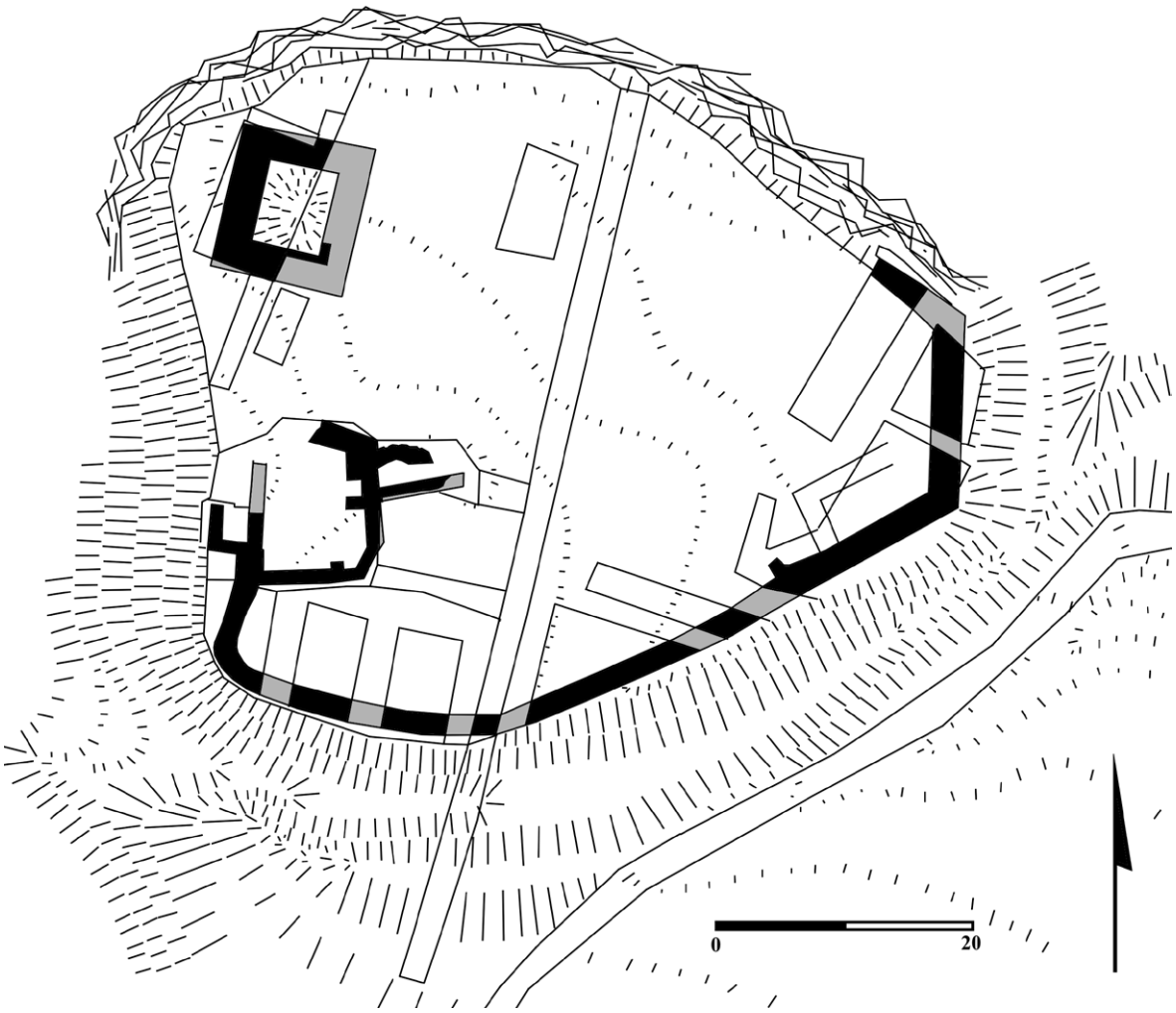

Obr. 350. Bradlo, půdorys hradu podle A. Hejny

V okolí Broumovského benediktýnského kláštera se nachází hned několik opevněných lokalit, které pravděpodobně souvisely se vznikem klášterních majetků. Jedná se lokality označované v literatuře jako **fortifikace nad Božanovem**, hrad **Božanov** a **fortifikace nad Šonovem**.[1516] Písemné zprávy o nich ale chybí. V případě fortifikace nad Božanovem a hradu Božanov je zřejmé, že tyto blízce sousedící lokality spolu úzce souvisí. Starší se zdá fortifikace nad Božanovem, která nebyla dokončena a záhy byla nahrazena hradem Božanov. Archeologické nálezy umožňují dataci existence objektů do průběhu druhé poloviny 13. století až počátku 14. století. Tehdy pravděpodobně zanikly při povstání broumovských fojtů proti benediktinské vrchnosti na počátku 14. století.[1517]

Také komenda v Drobovicích disponovala podobným správním objektem, který dnes nese jméno **Hrádek u Podmok** (okr. Havlíčkův Brod).[1518] Původní jméno neznáme, písemně lokalita doložená není. Pro stavbu tohoto jednodílného hradu byla vybrána ostrožna, přeťatá šíjovým příkopem. Za ním se nacházel vlastní hrad s pravoúhlým obdélným půdorysem. Obvod byl opevněn zděnou hradbou, která byla na čelní severozápadní straně výrazně širší, což by mohlo poukazovat na použití štítové zdi. Obytná budova se nacházela na opačné jihovýchodní straně a nejspíše byla vystavěna s vyšším podílem dřevěných konstrukcí, o čemž svědčí nálezy vypálené mazanice. Šlo tedy již o zděný, méně náročný hrad, který by mohl sloužit i jako panské sídlo.

Obr. 351. Hradiště nad Semteší, šíjový příkop a valová fortifikace v čele jádra hradu

Z pohledu hledání různých archaických objektů je zajímavější **Hradiště nad Semteší** (okr. Pardubice) **[351, 352]**.[1519] V písemných pramenech tato lokalita zmíněna není, archeologicky je její existence datována do 13. století a její zánik je kladen do první poloviny 14. století. Pro stavbu hradu byla vybrána obvyklá ostrožna, na které se nachází dvojdílný areál. Předhradí bylo od ostrohu odděleno v oblouku vedeným příkopem, za kterým byl navršen val s jednoduchou dřevěnou konstrukcí. Boční strany zajišťovala palisáda. Na ploše předhradí, jež, jak se zdá, zaniklo ještě v průběhu 13. století při požáru, byl nalezen jen jeden zahloubený relikt menší budovy. Vlastní jádro hradu bylo opevněno o něco hlubším příkopem, za kterým se nacházel poměrně mohutný sypaný val s čelní kamennou plentou. Zhruba uprostřed byl val přerušen a nachází se zde deprese, jde o zbytek původního vstupu. Po obvodu jádra byl nalezený, do skály zahloubený, palisádový žlab. Na vlastní ploše jádra hradu se nacházela cisterna a na konci ostrohu stála ještě jedna nevelká mírně zahloubená stavba, s největší pravděpodobností hlavní obytná budova.

Nenáročná podoba hradu, který nebyl nikdy intenzivně osídlen, vychází snad ještě z hradištní tradice. Skromné budovy nelze označit za palác a celý objekt nejspíše sloužil jen jako sídlo menší vojenské posádky, která kontrolovala kolonizaci v okolí. Předhradí mohlo být využito i jako příležitostné refugium.

Velmi podobné jsou také „horské hrádky“, které se rovněž nacházejí především v pohraničí.[1520] Jejich název je odvozen z jejich výskytu v pohraničních horách a většinou se s nimi setkáme v okolí zemských cest poblíž hranic. Vzhledem k tomu, že jejich účel byl trvalejší, některé z těchto fortifikací získaly náročnější zděnou podobu a existovaly delší dobu. Za vznikem těchto hrádků mohl stát panovník, ale také šlechta.

Za nejstarší dnes známý příklad horského hrádku, nebo možná lépe za jeho předchůdce – malé mladohradištní hradiště, můžeme považovat opevněnou lokalitu dnes zvanou **Raziberk** (okr. Český Krumlov),[1521] která se nachází na návrší východně od Boletic **[353]**. Písemně

Obr. 352. Hradiště nad Semteší, půdorys hradu

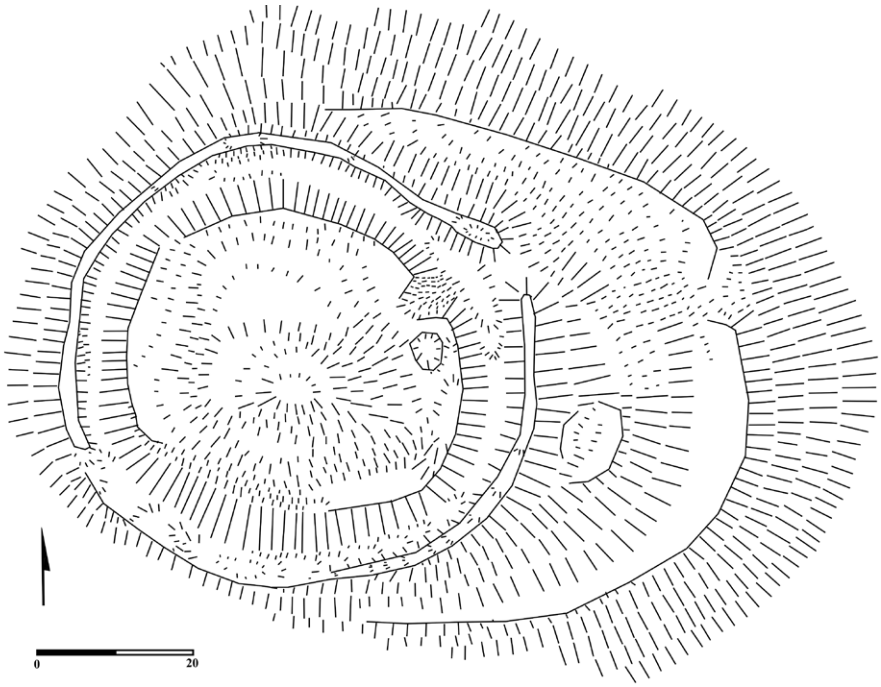

Obr. 353. Raciberk, půdorys hradu

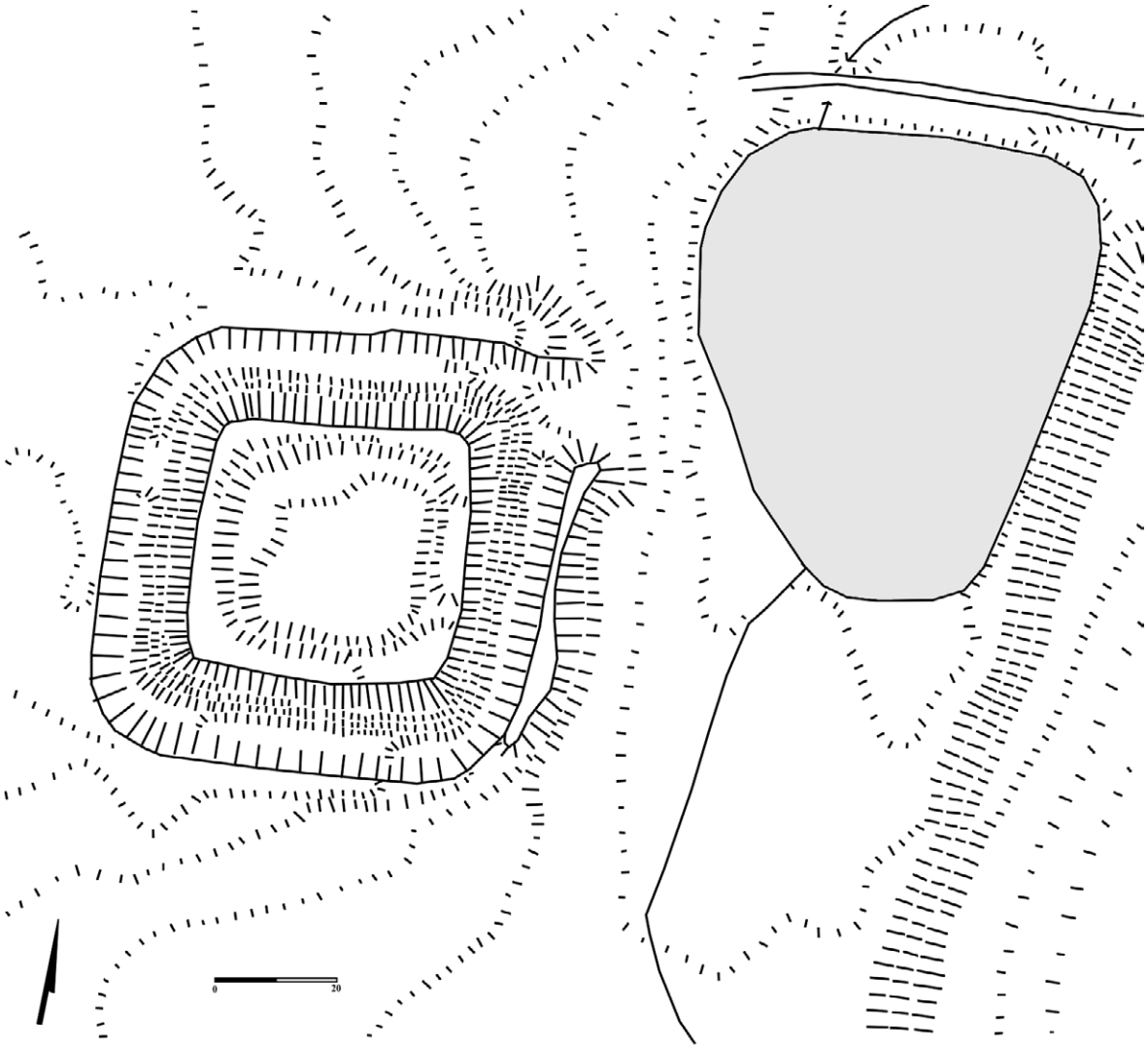

Obr. 354. Nový hrad (Zámeček) u Stráže, půdorys hradu

lokalita doložená není, ale je zřejmé, že souvisí s nedalekými Boleticemi, kde se nachází románský kostel sv. Mikuláše z druhé poloviny 12. století.[1522] Boletice jsou poprvé písemně doloženy až k roku 1263, kdy je Přemysl Otakar II. daroval, spolu s rozsáhlejším újezdem, klášteru Zlatá Koruna.[1523] Přes Boletice procházelo jedno z ramen Zlaté stezky, a také se zde nacházela křižovatka s lokálními cestami.

Dvojdílný areál zaujal vrchol zmíněného vrchu a byl opevněn příkopem a valem neznámé konstrukce. Jádro mělo kruhový tvar. Průměr opevněné plochy činí 40 m, zaujímá tedy plochu zhruba 0,13 ha. Na východní vstupní straně je opevnění zesíleno ještě jednou linií opevnění, které je vedeno v oblouku, čímž zde vzniklo jakési předhradí. Celková plocha tak činila 0,48 ha. Datace vzniku lokality spadá do 11. nebo pravděpodobněji do 12. století.[1524]

O něco mladší je lokalita zvaná **Nový hrad (Zámeček) u Stráže** (okr. Tachov), jež se nachází jižně od Boru u Tachova **[354]**.[1525] Písemně hrad není doložen a současné jméno je až novověkého původu. Archeologický výzkum datuje jeho vznik do druhé poloviny nebo do přelomu 12. a 13. století. Zdá se, že objekt před polovinou 13. století poškodil požár, ale jeho areál byl nejspíše využíván až do počátku 14. století. V areálu se podařilo nalézt rovněž dřevo na dně příkopu a dendrologicky jej datovat – ke smýcení došlo roku 1215, další nalezené dřevěné vzorky byly datovány radiokarbonovou metodou a potvrzují dataci do přelomu 12. a 13. století.[1526]

Obr. 355. Hrad na Stožecké skále, výhled z hradu do údolí, které místní posádka kontrolovala

Objekt byl vystavěn v mělkém údolí na okraji menšího potůčku. Šlo o jednodílnou, zhruba čtvercovou dispozici o délce strany přibližně 40 m. Vnitřní obvod byl opevněn poměrně vysokým valem, před kterým byl vyhlouben obvodový příkop, na jehož vnějším okraji byl navršen ještě jeden nižší val. Na vnitřní ploše nejsou patrné zbytky zástavby. Zjevně šlo o strážní objekt, který hlídal jedno z ramen zemské Norimberské stezky vedoucí přes Přimdu, možná šlo přímo o celnici.

Podobné lokality nacházíme i jinde, příkladem může být rovněž obdélný opevněný areál, zvaný **Kučeř** (okr. Písek), oválný objekt **Obory** (okr. Příbram), nebo **Zámeček u Černošína** (okr. Tachov).[1527]

Do druhé poloviny 13. století můžeme klást vznik lokality zvané **Hausberk** (okr. Český Krumlov),[1528] jež se nachází na vrcholu hřebene Hrad (940 m n. m.) nad údolím Vltavy mezi Želnavou a Pernekem. Hrad byl vystavěn na okrouhlé plošince s průměrem zhruba 26 m a jeho obvod byl opevněn nevýrazným valem, který je nejspíše pozůstatkem palisády či plotu. Vstup byl veden od západu po vrcholu hřebene z údolí a na této straně se nacházel příkop.

O něco náročnější byl nedaleký **Hrad na Stožecké skále** (okr. Prachatice),[1529] který vznikl někdy koncem 13. století a existoval až do 15. století **[355]**. Účelem hradu bylo strážit jedno z ramen Zlaté stezky, která vedla z Prachatic, přes Volary, Soumarský most, Stožec, České Žleby do bavorského Bischofsreutu. Cesta tedy nevede bezprostředně kolem hradu a je proto pravděpodobné, že jeho účelem byla také ostraha samotné hranice, byť ve středověku značně neurčitě definované.

Pro stavbu byl vybrán skalnatý vrchol hory Stožecká skála (974 m n. m.) nad vsí Stožec. Nevelký areál hradu přiléhal ze severu ke skalnímu žebru a byl opevněn v oblouku vedeným valem. Vstup byl veden od východu. V západní části se nacházejí skromné relikty obytné stavby.

Za horský hrádek z konce 13. století jsou také považovány dnes zaniklé relikty hradu **Ostrý** (okr. Klatovy),[1530] vystavěného na vrcholu hory Vysoký Ostrý (1293 m n. m.). S podobnými

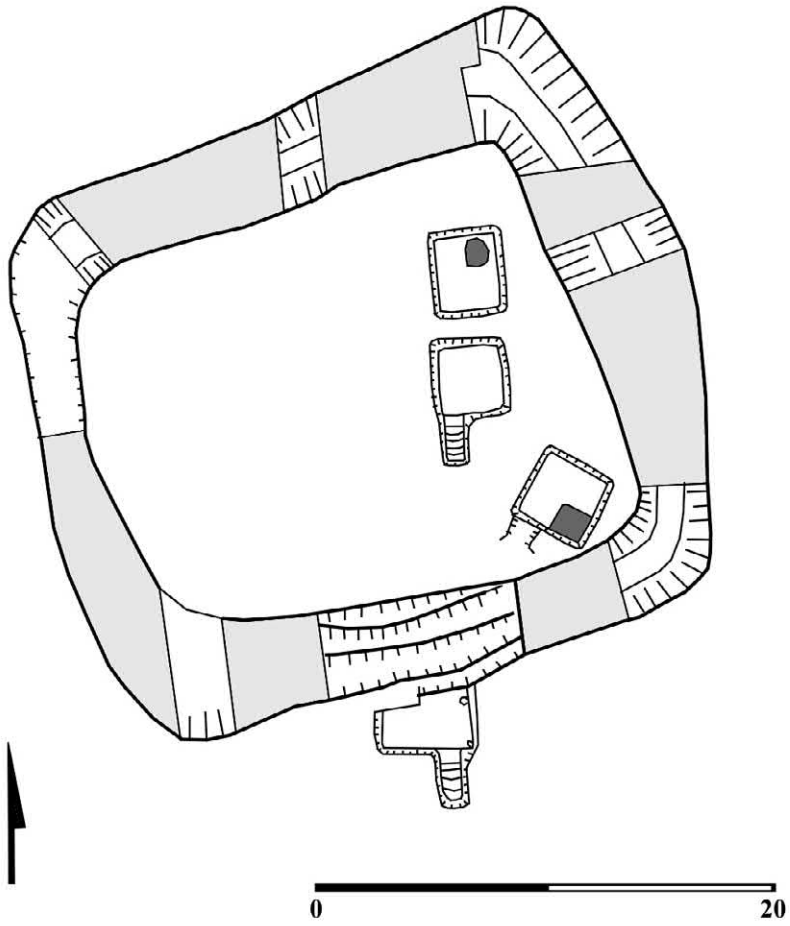

Obr. 356. Cvilínek, půdorys opevněného objektu

hrádky se setkáme i jinde než na Šumavě, kde jsou nejlépe zmapovány. Například v Krušných horách se nachází **Hrad u Brandova** (okr. Most),[1531] situovaný na stezce vedoucí do Saské Kamenice (Chemnitz) nebo **Skalní hrad** (okr. Liberec),[1532] jenž v Jizerských horách strážil cestu z Frýdlantu do Mladé Boleslavi.

Další skupinu opevněných sídel najdeme v okolí důlní činnosti a zpracování kovů. Příkladem může být **Cvilínek** (okr. Pelhřimov) **[356]**.[1533] Tento zaniklý středověký areál, určený pro zpracování stříbrné rudy, se nachází severovýchodně od obce Černov v mělkém údolí potoka Kameničky, a to v bezprostředním sousedství stříbrných dolů (další doly se nacházely v okolí u Čejkova a u Rohozné). Lokalita byla podrobně archeologicky zkoumána v letech 2009 a 2010. Při výzkumu zde byl zjištěn zpracovatelský areál, sídliště a také opevněný areál z druhé poloviny 13. století. Šlo o menší lichoběžný objekt se zaoblenými rohy o rozměrech cca 23 x 18 m, opevněný příkopem o šíři kolem 4 m. Zmíněný areál zde vznikl dodatečně, a to na místě staršího osídlení se třemi domky. Zástavbu a ani podobu obvodové fortifikace bohužel neznáme, protože plocha opevněného areálu byla pravděpodobně uměle navýšena a vrchní vrstvy zcela zanikly.

XII. Závěrečné shrnutí

Pokud tedy máme přistoupit k závěrečnému shrnutí poznatků o šlechtických hradech v Čechách, je nutné konstatovat, že prastará teze Františka Palackého zůstává v zásadě v platnosti, ale jen částečně. Přirozeně jím zaznamenané nejvýznamnější stavby, patřící předním šlechtickým rodům, tvořily totiž jen určitý segment z celkové škály tehdy vzniklých staveb. Vzhledem k tomu, že se ve své práci mohl opírat jen o písemné prameny, zachytil tak pouze pomyslnou špičku hradních staveb. Za podrobnější poznání dějin jednotlivých hradů pak vděčíme především Augustu Sedláčkovi, který si povšiml i méně významných staveb, ale otázky spojené s genezí, a především s podobou hradů, si ještě nekladl. Studium architektury šlechtických hradů se tak stalo úkolem badatelů až ve druhé polovině 20. století. Zásadní postavou byla osobnost Dobroslavy Menclové a její kniha *České hrady* z roku 1972. K poznání šlechtických hradů významně přispěli také archeologové jako Antonín Hejna nebo Tomáš Durdík a další odborníci, především z řad historiků, archeologů a historiků umění.

Počátky šlechtických hradů lze tedy nadále klást do konce první poloviny 13. století, tedy do doby konce vlády Václava I. To se týká především významných rodových šlechtických hradů, jako byl např. Český Šternberk, Rožmberk, ve své době také Příběnice, Rýzmburk, nebo Lemberk a dalších. Jejich stavba byla spojena téměř vždy s konkrétními osobami, které zastávaly na dvoře panovníka významné postavení. Vznik hradu tak zjevně souvisel se společenským vzestupem jednotlivců a jeho stavba velmi pravděpodobně podléhala osobnímu souhlasu panovníka.

Současně se ale setkáváme s řadou podstatně méně náročných lokalit, které jsou stejně staré nebo v několika případech i výrazně starší. Jednalo se o hrady vystavěné v okrajích starého osídlení nebo na území, kde se právě formovala nová šlechtická dominia. V jejich stavbě se buď nesetkáme s žádnými zděnými konstrukcemi, nebo jen ve velmi omezeném množství, kdy byly z kamene postaveny jen hlavní budovy, jako byla věž nebo palác. Tomáš Durdík je nazýval hrady přechodného typu a chybně je spojoval jen s prostředím panovníka, ačkoliv s panovníkem můžeme bezpečně spojit jen velmi malý zlomek těchto hradů, a to nikoliv bezproblémově. V jihozápadních Čechách jsou to především hrady Příkopy u Kdyně a Velký Kuřim. Oba jsou archeologicky datovány již do přelomu 12. a 13. století a oba souvisí se vznikem drslavických dominií. Jiný zajímavý případ nacházíme ve východočeské Železnici, která je vzácně zmíněna již v osmdesátých letech 12. století v predikátu Čéče. Pravděpodobně zde vedle sebe existoval dvorec s románským kostelem a méně náročný hrad na sousedním kopci. Podobné schéma možná nacházíme také v Třeboníně na Čáslavsku, který je rovněž písemně doložen ještě koncem 12. století v predikátu jistého Ubyslava. Několik hradů tohoto typu obsahovalo zděnou zástavbu. Nutné je zmínit Hrad u Čtyřkol a Budětice. Pozoruhodný je stavební vývoj hradu Lipý, kde vznikla mohutná válcová věž, kterou v nejstarší fázi obklopovalo pouze dřevěné opevnění. Jiné hrady tohoto typu patřily spíše k menším a méně významným rodům. Hrad Vražba tak představuje ukázku nenáročného hradu, vystavěného jen s pomocí dřevěných konstrukcí. Podobné hrady vznikaly i v druhé polovině 13. století, příkladem může být Starý Zámek u Zruče nad Sázavou. Důležitým momentem pro poznání řady výše uvedených lokalit je to, že se ve své archaické podobě dochovaly především z důvodu svého časného zániku, a to buď proto, že bylo šlechtické sídlo přeneseno na jiné místo, nebo zcela opuštěno. Archeologický výzkum hradu Lipý přinesl zjištění, že takto mohla vypadat počáteční fáze řady dalších hradů, které dnes považujeme za „klasické," tedy s jádrem hradu vystavěným převážně z kamene.

Dále musíme definitivně opustit některé starší teze týkající se počátků zděných hradů, což se týká především Krašova, který byl T. Durdíkem opakovaně představován jako jeden

z vůbec nejstarších hradů pocházejících již z doby konce vlády Přemysla Otakara I., nebo počátku vlády Václava I. To bylo způsobeno chybnou interpretací písemných pramenů a s tím spojenou chybnou datací archeologického materiálu, získaného z hradní cisterny. Hrad je podle nejnovějších zjištění a revize zmíněného archeologického materiálu výrazně mladší. Za pravdu tak bylo dáno Dobroslavě Menclové, která jej od počátku správně datovala do pozdních sedmdesátých let 13. století. Totéž platí o Strakonicích, podle Dobroslavy Menclové a později i Tomáše Durdíka se měli Bavorové uchýlit ke stavbě hradu s rytířskou komendou z toho důvodu, aby obešli „*výlučné právo na stavbu hradu*". Ve skutečnosti zdejší hrad vznikl na místě staršího dvorce a dům nebo chcete-li palác vlastníka je dokonce přímo zmíněn ve fundační listině komendy. Stavba hradu se také značně protáhla a trvala až do třetí třetiny 13. století. Hrad tedy získal svou monumentální podobu tehdy, kdy si hrady stavěli i další mocní šlechtici. Monumentalita tohoto dvojitého areálu hradu/komendy je ale pozoruhodná a potvrzuje, že Bavorové byli jedni z nejmocnějších rodů své doby.

Zde je také nutné zmínit trojici sporných hradů, které se staly předmětem diskuze o podobě šlechtických hradů. Tomáš Durdík totiž na základě typologické klasifikace (částečně ale navazoval již na Dobroslavu Menclovou) označil několik významných šlechtických hradů jako královské, které měly být později zcizeny či spíše darovány šlechtou. To se týkalo především Jindřichova Hradce, Lichnice a Rýzmburku. V případě Rýzmburku se situace vyjasnila díky podrobnému výzkumu lokality, který identifikoval původní hrad Boreše II., jenž byl poměrně malý a zapadá tak mezi typické šlechtické hrady s bergfritovou dispozicí. Jiný případ představuje Jindřichův Hradec a Lichnice, které jsou Janem Klápštěm považovány za vrchol šlechtických hradů a jejich velikost měla být odrazem mocenských ambicí jejich stavebníků – Jindřicha z Hradce a Smila z Lichtenburka, oba patřili k nejpřednějším osobnostem své doby a k velmi důležitým dvořanům panovníka. Oběma hradům jsem se ale věnoval podrobně v předešlém svazku. V obou případech jsou naše vědomosti nedostatečné a neumožňují jednoznačnou odpověď, kdo byl jejich stavebníkem. Lze nalézt relevantní důkazy a podpůrné argumenty jak pro jedno, tak i pro druhé tvrzení.

Dalším sporným bodem bádání o šlechtických hradech byla typologie založená na půdorysném řešení hradu. Ta se u nás zformovala především díky Dobroslavě Menclové, která v tomto bodě navazovala na předválečné, ale také poválečné německé bádání, prezentované především pracemi Carla Schuchhardta, sudetoněmeckého badatele Herberta Weinelta a Armina Tuulse. Typologie vytvořená D. Menclovou ovšem trpěla nekonzistentností užitých kritérií a záhy se stala předmětem ostré kritiky ze strany Tomáše Durdíka. Ten se následně ve svém bádaní typologií podrobně zabýval a jím použité kategorie zůstávají s menšími výhradami v užívání (vleklá diskuze se rozvinula především kolem tzv. francouzských a středoevropských kastelů). T. Durdík ovšem do své typologie vkládal až příliš velká očekávání, nejspornějším se staly tzv. hrady přechodného typu, které měly tvořit jakýsi spojovací článek mezi hradišti a vrcholně středověkými hrady, přičemž se mělo jednat o typ královského hradu, tudíž hrady s touto charakteristikou byly takřka automaticky považované za královské. To je samozřejmě chybná premisa už jen proto, že z písemných pramenů o majetkových poměrech většiny těchto hradů víme velmi málo, a naopak se zdá, že tento typ mohl být spjat se šlechtickým prostředím zcela běžně. Navíc s typologii spojil tezi o tom, že se sociální diferenciace stavebníků, tedy panovníka a šlechty, údajně projevila ve striktní diferenciaci užívání hradních typů. Z tohoto důvodu se typologie T. Durdíka stala předmětem kritiky (především od J. Klápštěho a J. Kypty), do jisté míry oprávněné. Typologii ale jako takovou je nutné užívat nadále, byť jen jako pomocné kritérium při studiu hradů, nikoliv jako hlavní bod bádání. Rozhodně se nejedná o jakýsi relikt předválečného bádání, ale na straně druhé rozhodně také nejde o svatý grál kastelologie, který by vyřešil všechny otázky.

Pokud se podíváme na šlechtické hrady především optikou zmíněné typologie, tak zjevně dominují hrady berfritového typu, které se na našem území rozprostírají od severu k jihu a od západu k východu. V některých případech lze vyčíst i některé lokální charakteristiky, ale základním spojujícím prvkem byla velká útočištná věž, nejčastěji válcová (Český Šternberk,

Lemberk, Frýdlant, Chřenovice aj.), méně často hranolová (např. Choustník) a vzácně i s jiným půdorysem (např. oktogonální věž na Příběnicích). Od pokročilejší druhé poloviny 13. století se tak setkáme s tzv. rozvinutou bergfritovou dispozicí, kdy byla hlavní věž doplněna druhou menší (např. Žebrák), případně výjimečně také i se dvěma rovnocennými věžemi, což je příklad Zvířetic. V jižních Čechách se nachází několik hradů, které vznikly pod vlivem sousedního Podunají, kde byly poměrně časté hrady se dvěma hranolovými věžemi – pro ty D. Menclová použila název hrady podunajského typu a v domácím prostředí je najdeme především na Českém Krumlově a Rožmberku (v případě královských hradů Landštejn a moravské hrady Buchlov, Brumov nebo Lukov). O něco častější byly hrady bez velké věže, které prezentují především dva typy, a to typ hradu s plášťovou hradbou a typ hradů s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou. Jako typické příklady hradů s plášťovou hradbou můžeme zmínit Pustohrad u Hořic, Kostomlaty nad Labem nebo Košumberk, který měl branskou věž. Podstatně větší koncentraci hradů tohoto typu ale nacházíme na Moravě. Typ hradů s palácem jako hlavní obytnou a obrannou stavbou najdeme spíše u méně náročných hradů, jako byl např. Řebřík. Na značně neurčité hranici mezi typem hradu s plášťovou zdí a hradu s palácem jako hlavní obytnou a obrannou budovou se nachází Valdek, a také další hrad Buziců v Březnici a Rožmitálu pod Třemšínem.

Architektonická kvalita šlechtických hradů se po celé 13. století jen zřídkakdy přiblížila významným královským hradům. Výjimku do jisté míry představují hrady Vízmburk a Říčany. Ty pak T. Durdík představoval jako vrchol šlechtické produkce a v jejich dispozici viděl nápodobu královských hradů tzv. typu s obvodovou zástavbou, jako byl např. Křivoklát. I to bylo zpochybněno J. Klápštěm, který jako vrchol spatřoval trojici hradů T. Durdíkem klasifikovaných za královské, a to již zmíněný Jindřichův Hradec, Rýzmburk a Lichnici.

V průběhu 13. století se ke stavbě hradu odhodlala řada dalších šlechticů, jejich vznik ale nebyl v čase lineární, setkáváme se totiž se dvěma obdobími, kdy se na základě písemných pramenů zdá, že jich bylo postaveno více. Bylo to období po smrti Přemysla Otakara II. a doba krátce po vymření přemyslovské dynastie. Jednak byla obě období neklidná, což samo o sobě vyvolalo potřebu stavby opevněných sídel, nadto došlo k oslabení nebo přímo absenci vlády panovníka, kterému formálně náleželo udělení práva na stavbu hradu.

Na samotný závěr je nutné zdůraznit, že se tyto nově stavěné šlechtické hrady staly už od počátku základním stavebním kamenem šlechtické reprezentace, byly to objekty s mimořádnou prestiží a vysokou symbolickou hodnotou. Hrad tak nebyl jen pevnostním sídlem, ale i symbolem moci šlechty a do jisté míry se stal přímo součástí identity této privilegované vrstvy. Není proto vůbec překvapivé, že se hrady staly jedním z nejviditelnějších symbolů středověku a byly takto chápány v minulých dobách i dnes.

Poznámky

1 FRB III, 174.
2 ZÁRUBA 2023, 13–46; přehledně též MUSIL 2006, 46 a násl.
3 PALACKÝ I/2 (1854), 149–150.
4 ČD I/3, 724.
5 ČD I/3, 184.
6 SEDLÁČEK I, VIII.
7 Soupis památek II, 94.
8 MENCLOVÁ 1972 I, II.
9 MENCLOVÁ 1972 I, 69.
10 MENCLOVÁ 1972 I, 298 a následující.
11 ZÁRUBA 2023, 28, 48.
12 SCHUCHHARDT 1931.
13 WEINELT 1936.
14 TUULSE 1958; SCHMIDT 1959.
15 MENCLOVÁ 1971, 99 a následující.
16 MENCLOVÁ 1972 I, 353.
17 MENCLOVÁ 1972 I, 130 a následující.
18 MENCLOVÁ 1972 I, 130.
19 MENCLOVÁ 1972 I, 167.
20 MENCLOVÁ 1972 I, 171.
21 DURDÍK 1978a, 283–284.
22 HEJNA 1962, 455–473.
23 HEJNA 1961.
24 HEJNA 1983e, 366–436.
25 MENCLOVÁ 1972 I, 171.
26 DURDÍK 1974, 17.
27 MENCLOVÁ 1972 I, 438–441.
28 DURDÍK 1978a, 281–284.
29 KLÁPŠTĚ 2003, 787–788; RAZÍM 2004, 176–180.
30 DURDÍK 1976a, 117–137; DURDÍK/HOLEČEK 1976, 139–154; DURDÍK 1977b, 165–174; DURDÍK 1977c, 231–235; DURDÍK 1981, 141–168; DURDÍK 1984b, 31–44.
31 DURDÍK 1976b, 172–180.
32 DURDÍK 1981, 7–17.
33 DURDÍK 1978c, 41–52
34 DURDÍK 1984a.
35 DURDÍK 1990, 248.
36 DURDÍK 1995c.
37 DURDÍK 1999a; DURDÍK 2002a; DURDÍK 2005b; DURDÍK 2008b; DURDÍK 2011a.
38 DURDÍK/BOLINA 2001.
39 VANÍČEK 2000, 436–449.
40 ŽEMLIČKA 2002, 375–377.
41 Především KUTHAN 1994 a LÍBAL 2001.
42 KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1986.
43 ZÁRUBA 2023, 44. Zde alespoň výčet této literatury: KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1990; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014; DURDÍK/KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1995; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988, 1990, 1991; MUSIL 1995; MUSIL/SVOBODA 1998; ÚLOVEC 1998a; ÚLOVEC 2002, ÚLOVEC 2004; GABRIEL/PANÁČEK 2000, KOVÁŘ 2011.
44 LEHKÝ 2012, 149–203; ZÁRUBA 2023, 415–417.
45 K tomu blíže: ZÁRUBA 2023, 200–217.
46 KLÁPŠTĚ 2012, 225–238.
47 RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005, 1–57; RAZÍM 2012.
48 PALACKÝ 1828; český překlad PALACKÝ/STERNBERG/SYSALOVÁ 2001.
49 BRUNNER 1908, 395–432.
50 BAČKOVSKÝ 1948.
51 Základní literatura k počátkům šlechty: SEDLÁČEK 1914, 1–111; KOSS 1920; ZHÁNĚL 1930; GRAUS 1965,

1–18; GRAUS 1966, 131–153; TŘEŠTÍK 1971, 537–567; KRZEMIEŃSKA/TŘEŠTÍK 1979, 113–130; TŘEŠTÍK 1979, 131–154; ŽEMLIČKA 1990a, 17–38; ŽEMLIČKA 1997A, 140–146; VELÍMSKÝ 1998; KLÁPŠTĚ 2005, 19–166; PAUK 2006, 211–239; KALHOUS 2006, 5–13; WIHODA 2007, 11–29; TŘEŠTÍK/ŽEMLIČKA 2007, 122–164; JAN 2007a, 873–902; JAN 2007b, 45–52; ŽEMLIČKA 2008, 109–136; ŽEMLIČKA 2009, 269–308; JAN 2009a, 461–472; JAN 2011, 38–62; JAN 2012, 107–117, KALHOUS 2013.

52 FRB II, 66.

53 KOPAL 2001, 3–84.

54 ŽEMLIČKA 2009, 269–308; srovnej též JAN 2009, 461–472.

55 JAN 2011, 46.

56 CDB I, 53–60.

57 FRB I, 139.

58 CDB I, 105–106; JAN 2011, 46–47.

59 CDB I, 155–157.

60 CDB I, 154–155.

61 K dějinám kláštera podrobně ZELENKOVÁ 2018.

62 CHARVÁTOVÁ 2013, 366 a následující.

63 KUBÍN 2000.

64 CDB I, 129–131.

65 Codex iuris Bohemici I, 53–57; JAN 2017, 3–34.

66 CDB I, 218.

67 MGH, Cosmas, 197, 201, 208.

68 FRB II, 94.

69 CDB I, 163; 218.

70 ŽEMLIČKA 1997a, 200–201.

71 ŽEMLIČKA 1997a, 313 a následující.

72 ŽEMLIČKA 1997a, 283 a následující.

73 KLÁPŠTĚ 2005, 91.

74 ŽEMLIČKA 1997a, 284.

75 ŠTĚPÁNEK 1965, s. 112, 214; KLÁPŠTĚ 2005, 88–89.

76 KRÁLÍK 1968, 56; SLÁMA 1986, 18–21.

77 K jejich podobě blíže BARTOŠKOVÁ 2014, 117 a následující.

78 FROLÍK/SMETÁNKA 1997, 90 a následující.

79 ŽEMLIČKA 1997, 284–290; VANÍČEK 2000, 145–205; KLÁPŠE 2005, 19–166.

80 BIRNBAUM 1929, 49–60.

81 VARHANÍK 1999, 313–317.

82 MENCL 1965, 29–62; též TUREK 1965, 17–27.

83 MENCL 1961, 14; FRIEDL 1976, 29–47; MENCLOVÁ 1976 I, 60; MENCL/BENEŠOVSKÁ/SOUKUPOVÁ 1978, 27; NOVÁČEK 2014, 97.

84 FRB II, 94.

85 CDB II, 161–162.

86 K otázce šlechtických domů, paláců a dvorců blíže JEČNÝ 1971, 64–65; MOUTVIC 1989, 7–32; NOVÝ 1991, 7–26; k otázce vlastnictví románských domů DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002, 353–355; pro 14. století MUSÍLEK 2015, 212–231.

87 DRAGOUN 1997, 149–159; DRAGOUN/PODLISKA 2015, 53–77.

88 RBM II, 774; ŠITTLER 1931, 7–8.

89 CDB IV/1, 455.

90 Kostel sv. Petra je poprvé doložen ve falzu hlásícího se k roku 1115 (CDB I, 398) a znovu k roku 1186 (CDB I, 430), k fundaci kláštera pak došlo roku 1227 (CDB II, 300–302); DRAGOUN 2002, 138.

91 CDB I, 326.

92 CDB II, 383; OLMEROVÁ 1976, 359–369.

93 CDB III/1, 74.

94 DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002, 146–165.

95 AČ XIV, 505–506.

96 TOMEK 1866, 86.

97 DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002, 145.

98 DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002, 142–144; DRAGOUN 2002, 80, 95; KOVÁŘ/DRAGOUN 2012, 13–31.

99 DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002,173–177.

100 MOUTVIC 1989, 7–32.

101 HUML 1985, 296–302; DRAGOUN 2002, 213–215.

102 RBM IV, 7.

103 DRAGOUN 2002, 60; ZAVŘEL 2012, 93–97.

104 JUŘINA a kol 2009.
105 První pokus o přehled nejstarších predikátů VOGT 1938, 115.
106 CDB I, 163.
107 CDB I, 218.
108 CDB I, 251, 270, 271, 276; K osobě kastelána Blaha podrobně ŽEMLIČKA 1997b, 193–206.
109 ZÁPOTOCKÝ 1973, 5–25.
110 CDB I, 224.
111 CDB I, 237.
112 CDB I, 246.
113 Literatura: HEJNA 1976d, 284–285; KLÁPŠTĚ 1994, 145–149; JETMAROVÁ a kol. 2017.
114 CDB II, 300.
115 Literatura: HEJNA 1971, 47–58; HEJNA 1983e, 368–395.
116 CDB I, 386; HEJNA 1983e, 368.
117 Reliquiae tabularum terrae I, 17, 24, 50.
118 LC I/1, 192, LC I/2, 91, SEDLÁČEK XV, 47.
119 AČ XXXI, 145.
120 LC I/1, 192; LC I/2, 91; SEDLÁČEK XV, 141.
121 Registra decimarum papalium, 58.
122 Jisté pochybnosti o stáří valu vyslovil J. Klápště, viz KLÁPŠTĚ 2005, 95–96.
123 Literatura: SEDLÁČEK XI, 272–275; HEJNA 1979a; HEJNA 1977a, 73–74; HEJNA 1980b, 301–304; KAŠIČKA 2000, 75–84; Encyklopedie českých tvrzí II, 974–976.
124 RBM II, 1179.
125 RBM III, 108–109.
126 SEDLÁČEK XI, 273.
127 HEJNA 1980b, 302.
128 HEJNA 1980b, 302–303; KAŠIČKA 2000, 77.
129 Literatura: WALLISOVÁ 2011, 71–74; WALLISOVÁ 2012, 22–35.
130 KOFROŇ 2000, 35–59; Encyklopedie českých tvrzí II, 605–608.
131 CDB IV/1, 83.
132 MERHAUTOVÁ 1971, 297.
133 KLÁPŠTĚ 1994, 31–38, 149–152, KLÁPŠTĚ 2005, 113–118.
134 CDB III/1, 219.
135 CDB III/2, 357.
136 CDB V/1, 71.
137 KLÁPŠTĚ 1994, 150.
138 MERHAUTOVÁ 1971, 93; KLÁPŠTĚ 1994, 34.
139 MERTA/PEŠKA 2015, 819–837.
140 FRB II, 476–477, 507; k Vilémovi z Pulína podrobněji: ŠKVRŇÁK 2019, 17–28.
141 HOCH 2022.
142 MERHAUTOVÁ 1971, 334; MENCL/BENEŠOVSKÁ/SOUKUPOVÁ 1978, 50–51; HEJNA 1978b, 76.
143 CDB IV, 174; SEDLÁČEK IX, 11; nejnověji k počátkům tohoto rodu TEJČEK 2015a, 9–23.
144 GÁJA 2008, 100–101.
145 MERHAUTOVÁ 1963, 207–209; MERHAUTOVÁ 1971, 193–194.
146 MENCL 1959, 334–336; MENCL 1961, 12–13; MENCL/BENEŠOVSKÁ/SOUKUPOVÁ 1978, 9–10; TUREK 1965, 24–25. Otázka svatovojtěšské tradice v Plzni Doubravce byla následně bohatě diskutována.
147 K tomu blíže MACHÁČEK 1992, 52–93; též GÁJA 2008, 100–101.
148 KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1983.
149 KLÁPŠTĚ 1994, 80; KLÁPŠTĚ 2005, 112.
150 BŘICHÁČEK 1993, 211–216.
151 GOJDA/KŘIVÁNEK/MEDUNA/RYTÍŘ/TREFNÝ 2010, 259–292; KLÁPŠTĚ 2005, 111–113.
152 Encyklopedie českých tvrzí III, 844–845.
153 Encyklopedie českých tvrzí I, 135–136.
154 Základní literatura k otázce vlastnických kostelů: BIRNBAUM 1929, 49–60; MENCL 1965, 29–62; MERHAUTOVÁ 1971; TOMASZEWSKI 1974; PRIX 1989; SOMMER 2004b, k tomu diskuze ČECHURA 2005; GÁJA 2008; LAVAL 2016, 47–90.
155 VANĚČEK 1937, ŽEMLIČKA 1997a, 197–201; KLÁPŠTĚ 2005, 48–61.
156 FRB II, 94.
157 FRB II, 102.
158 Především MERHAUTOVÁ 1972, 393–400; nejnověji dějiny kostela pojednala NAČERADSKÁ 2007, 43–62; k architektuře kostela: BENEŠOVSKÁ 2002, 51–65; RADOVÁ 2003, 47–52; SOMMER 2007, 63–70; KIBIC 2013, 227–242.

159 RBM IV, 212–213, 522–523.
160 CDB I, 156.
161 Nevysvětlená zůstává také otázka, proč by se tento rod měl odstěhovat do Kojic, kde se sice nachází románský kostel z konce 12. století nebo z doby kolem roku 1200, ale jedná se o nepříliš náročnou stavbu. Poprvé jsou Kojice doloženy roku 1238 v predikátu jistého Dalibora, který je snad totožný s Miroslavem, podkomořím Přemysla Otakara I., CDB III/1, 227; MERHAUTOVÁ 1971, 141–142.
162 FRB II, 169.
163 Literatura k otázce západních empor: MENCL 1965, 29–62; TUREK 1965, 17–27; TOMASZEWSKI 1974; ENTZ 1984, 240–245; PRIX 1989.
164 MENCL 1965, 29–62.
165 Tuto představu odmítá A. TOMASZEWSKI 1974; srovnej k tomu příklady z Uher ENTZ 1984, 240–245.
166 Výtvarné východisko obou kostelů (oba patří do tzv. skupiny pozdně románských kostelů v severozápadních Čechách) je hledáno západně od našich hranic v Bamberku, v Porýní nebo dokonce v Alsasku. Funkci zprostředkovatele tohoto stylu mohl plnit zmíněný Bamberk, případně Cheb nebo některé velké stavební hutě podílející se na svatbách klášterů v okolí např. Hradiště nebo Plasy. Podobný případ představují i Údlice. Mistři, kteří tyto stavby realizovali, zjevně do Čech importovali prvky, jež u nás nebyly běžné. To se týká nejen stylu jako takového, ale i podoby empory ve Vinci a Potvorově a také existence obranného ochozu v Údlicích.
167 HAUSEROVÁ/KOCOUREK/SVOBODA/ŠMIED/STANOVSKÁ 2013.
168 MERHAUTOVÁ 1971, 135–137; KROUPA 1997, 3–26.
169 RBM I, 138.
170 RICHTER 1936, 237–285; 453–483; MERHAUTOVÁ 1970.
171 Želkovice jsou písemně doloženy roku 1237 v predikátu jistého Šebestiána, CDB III/1, 193, MERHAUTOVÁ 1971, 371; ves Krušinu u Vyšehradu, dnes Pankrác, daroval krátce před polovinou 12. století ostrovským benediktýnům jistý „*miles Asimus, filius Hozee*“, CDB I, 151; OLMEROVÁ 1976, 359–369; DRAGOUN 2002, 194.
172 Dřevěná empora se nacházela např. v rotundě sv. Jiří na Řípu, jež ale patřila panovníkovi. Zděná empora se nacházela také např. ve slezském Těšíně.
173 RICHTER 1936, 464; MERHAUTOVÁ 1971, 296; VÁŇOVÁ 1990, 9–10.
174 MERHAUTOVÁ 1971, 159; SOMMER 1992, 163–164.
175 Kostel v Kyjích založil, podle dnes již nedochovaného pamětního nápisu v presbytáři, pražský biskup Jan, sice není uvedeno který, ale vzhledem k dataci kostela připadá v úvahu jen Jan II. (1226–1236), MERHAUTOVÁ 1971, 150–152; DRAGOUN 2002, 220–223; Kostel sv. Martina ve zdi roku 1178 daroval Soběslav II. vyšehradské kapitule a výslovně uvádí, že ves vlastnila již jeho matka Adléta (1140†), CDB I, 252, 289; MERHAUTOVÁ 1971, 256–257; SOMMER/VARHANÍK 1984, 147–157.
176 ČECHURA 2005.
177 SOMMER 1988, 195–200; VARHANÍK 1999, 313–317; ČECHURA 2000, 17–21; PLAČEK 2013, 31–43; PACHNER/SEDLÁČEK 2013; nejnověji HAUSEROVÁ 2021, 351–381.
178 VARHANÍK 1999, 316.
179 FUCHS 2003, 213–221.
180 BERÁNEK/MACEK/PACHNER 2001, 463; PACHNER/SEDLÁČEK 2013, 67–72.
181 VARHANÍK 1999, 314.
182 RBM II, 533.
183 Acta judiciaria III, 195; SOMMER 1998, 92–99.
184 VARHANÍK 2008, 377–386.
185 http://dendrochronologie.cz.
186 ŠAMÁNKOVÁ 1959, 13–15; KUTHAN 1977, 233–234; VARHANÍK 1999, 315; ČECHURA 2002, 375–380.
187 RAZÍM/VARHANÍK 1995, 1–11.
188 Souhrnně k této problematice ZEUNE 1997; k českému prostředí ŠIMŮNEK 2010, 185–219.
189 CREIGHTON 2014, 50 a následující;
190 K evropským analogiím: HIGHAM/BARKER 1992.
191 KAUSEK 2009, 34–40.
192 KAUSEK 2009, 43–48.
193 PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1991, 70–71.
194 CDB I, 265; ULRYCHOVÁ 2006, 322.
195 SIGL 1980, 24.
196 SIGL 1979, 27–33.
197 SMETÁNKA/ŠKABRADA 1975, 72–85.
198 CDB I, 315.
199 SMETÁNKA/ŠKABRADA 1975, 79.
200 KYPTA/LAVAL/MAROUNEK/NEUSTUPNÝ 2022, 45–47.
201 DURDÍK 2007, 208–216.
202 DURDÍK 2007, 208–216.

203 ÚLOVEC 2004, 29–30.
204 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 14, 44–47; GABRIEL 2014, 5–18.
205 CREIGHTON 2012, 86–108.
206 BAERISWYL 2017, 26–38.
207 MEYER 1999, 15–22. K hradům ze dřeva především: HIGHAM/BARKER 1992.
208 VARHANÍK 2003b, 182–188; VARHANÍK 2007b, 227–243; KYPTA 2008, 591, 595–597.
209 K tomu podrobně ZÁRUBA 2016a, 97–121.
210 DURDÍK 1985b, 283–295.
211 MENCLOVÁ 1976 I, 69; např. DURDÍK 1999a, 519.
212 Především: DURDÍK 1978a, 281–284; DURDÍK 1999a, 293–295.
213 CDB III/1, 19.
214 RAZÍM 2004a, 176–180; o Durdíkově dataci oprávněně pochybovala již D. MENCLOVÁ 1976 I, 438–441.
215 CDB II, 193; ZÁRUBA 2023, 200 a následující.
216 CDB IV/1, 72.
217 CDB IV/1, 75.
218 CDB IV/1, 83.
219 CDB V/1, 73.
220 MENCLOVÁ 1976 I, 130–133; DURDÍK/BOLINA 2001, 100–109.
221 ZÁRUBA 2012, 197–209.
222 DURDÍK 1974, 16–28; MENCLOVÁ 1976 I, 140–141, 438–441.
223 MENCLOVÁ 1976 I, 176.
224 Např. v případě Choustníku DURDÍK 1999a, 215.
225 MENCLOVÁ 1976 I, 354–355; DURDÍK 1980, 259–265; BOLINA 1980, 267–276; PLAČEK 1982, 335–352; Konečný 1982, 353–356; SVOBODA 1995, 355–388; STRÁNSKÝ 1997, 1–6; DURDÍK 1999a, 174; DURDÍK/BOLINA 2001, 113–121.
226 DURDÍK 1980, 259–265; DRNOVSKÝ 2023, 128–150.
227 DURDÍK 1999a, 368–367.
228 DURDÍK 1999a, 96–97.
229 DURDÍK 1999a, 173–174; DURDÍK/BOLINA 2001, 109–113.
230 DURDÍK 1999a, 599.
231 DURDÍK 1977c, 231–235.
232 DURDÍK/BOLINA 2001, 120–121.
233 KLÁPŠTĚ 2005, 120–121.
234 DURDÍK 1999a, 56–57; DURDÍK/BOLINA 2001, 30–34; MAŘÍK 2014; K podobě věží ve střední Evropě především: KRAHE 1994, 28; Burgen in Mitteleuropa I, 237–245; Wörterbuch der Burgen, 81–84.
235 RAZÍM 2012, 34–42.
236 VARHANÍK 2005, 122.
237 DURDÍK 2002, 409–416.
238 KOUŘIL/PRIX/WIHODA 2000, 214.
239 VARHANÍK 2023, 421–430.
240 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 44–47.
241 DURDÍK 1992a, 72–73.
242 DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 99.
243 MENCLOVÁ 1976 I, 225.
244 LEHKÝ 2012, 186–190.
245 DURDÍK 2004, 171.
246 DURDÍK 1977a, 221–228.
247 K Hlízové věži blíže VARHANÍK 2000c, 15–32.
248 MENCLOVÁ 1976 I, 180; BLÁHA/KOVÁŘ/MUSIL 2017, 127–139.
249 MENCLOVÁ 1976 I, 180.
250 RAZÍM 2012, 140; CEJPOVÁ 2005, 191–198.
251 HLOŽEK 2018, 58–70.
252 K otázce hradních kaplí na šlechtických hradech podrobněji ZÁRUBA 2014b, 205–228. BILLER 1998, 148–156.
253 ZÁRUBA 2014b, 218–223.
254 MENCLOVÁ 1976 I, 170–171; VARHANÍK/ZAVŘEL 1994, 41.
255 HEJNA 1983c, 187–188.
256 DURDÍK 2007a, 209–210, 215; ZÁRUBA 2014b, 216–217.
257 UNGER 2009, 547–553.
258 VARHANÍK 2007b, 421–437.
259 K otázce výzkumu předhradí: HLOŽEK 2012, 36–47; HLOŽEK 2015, 129–140.
260 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 21–34.

261 DEJMAL/MERTA 2011, 125–137.
262 DURDÍK 2012, 175–187.
263 K dějinám osídlení středních Čech v raném středověku především SLÁMA 1986; SLÁMA 1988.
264 Podrobněji k jednotlivým krajům SEDLÁČEK 1921.
265 PALACKÝ I, 698–693; ČD II (NOVOTNÝ), 445; Ottův slovník naučný XXIV, 777–787; HOSÁK 1938, 158–162; PALACKÝ/STERNBERG/SYSALOVÁ 2001; POKLUDA 2012, 25–50.
266 CDB II, 144, 175.
267 CDB II, 66, 67, 176, 220, 225, 248, 323.
268 CDB II, 174, 410; CDB III/1, 54.
269 CDB II, 383, 205, 206.
270 POKLUDA 2012, 30–32.
271 CDB III/3, 350–351.
272 Literatura: Soupis památek XXXV, 245–255; SEDLÁČEK XV, 75–84; LÍBAL 1959; MENCLOVÁ 1976 I, 301–303; HOMOLKA 1982, 102; HZTČMS VI, 80–84; KUTHAN 1994, 99–101; LÍBAL 1994, 75–88; DURDÍK 1999a, 106–109; LÍBAL 2001, 68–69; ZÁRUBA 2014b, 215–223.
273 CDB IV/1, 68.
274 CDB IV/1, 75.
275 POKLUDA 2012, 33–37.
276 CDB V/1, 580; CDB V/1, 150.
277 LÍBAL 1994, 75–88.
278 MENCLOVÁ 1976 I, 302.
279 LÍBAL 1994, 75.
280 D. Menclová uvádí šíři 5 m, což je ale téměř dvakrát více než je stávající stav, MENCLOVÁ 1976 I, 302.
281 LÍBAL 1994, 76.
282 LÍBAL 1994, 76–78.
283 ZÁRUBA 2014b, 215–223.
284 HOMOLKA 1982, 102; zde i odkaz na starší literaturu.
285 LÍBAL 1994, 78–79.
286 LÍBAL 1994, 76.
287 Literatura: DURDÍK 1999a, 176; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 25–26; DURDÍK 2007, 208–216; SLABÝ 2021, 651–662.
288 DURDÍK 2007, 215.
289 DURDÍK 2007, 209–210, 215.
290 T. Durdík na základě předpokládané existence kaple nebo kostela uvažuje o možnosti, zda nešlo o královský objekt, který plnil některé funkce zaniklého nedalekého hradiště Lštění, nebo také zvažuje možnost, že šlo o kastelánský hrad. DURDÍK 2007, 215–216.
291 Literatura: HEBER 2012, 554–560; SEDLÁČEK XV, 51–54; DURDÍK/CHOTĚBOR 1972, 119–131; HZTČMS VI, 555–556; DURDÍK 1999a, 629–630; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 156–158; DURDÍK/KAŠPAR 2004, 139–170; DURDÍK/ČERNOCKÁ/ČERVENKA/VINAŘ 2010; HLOŽEK 2016, 291–319.
292 Pozůstatky Desk zemských I, 49.
293 AČ II, 338, 339.
294 RBM VII, 568–569; Národní archiv Praha, Archiv kolegiátní kapituly vyšehradské (1130–1523), číslo 222, http://monasterium.net/mom/CZ-NA/KVs/222/charter.
295 Zbytky register královských, 25.
296 AČ III, 529–530.
297 SEDLÁČEK XV, 54.
298 Podobné záměrné boření nepotřebných hradů je doloženo především na panství Rožmberků.
299 Tomuto účelu odpovídá především jejich výškové umístění a také bezprostřední blízkost ostění portálu – závorové kapsy totiž musejí být umístěny tak, aby se za portál vešly také vlastní dveře, což zde nepřipadá v úvahu.
300 DURDÍK/KAŠPAR 2004, 139–170.
301 PALACKÝ I, 685–687; Ottův slovník naučný III (Sedláček), 751, VIII, 76–78; DVORSKÝ 1907; ČD II (NOVOTNÝ), 439–340; VANÍČEK 2000, 175–178; BALETKA 2004, 16–26.
302 PALACKÝ I, 685; K tomu také DVORSKÝ 1907, 2.
303 BALETKA 2004, 21–24.
304 RBM II, 1052–1053.
305 BALETKA 2004, 18–19.
306 CDB II, 288; CDB III/1, 59, 93, 108, 170; CDB III/3, 396.
307 K tomu blíže ZÁRUBA 2016a, 97–121.
308 RBM III, 486.
309 Literatura: HEBER 2012, 407–417; SEDLÁČEK XV, 101–103; DURDÍK 1981, 141–168; HZTČMS VI, 101–102; DURDÍK 1999a, 511–512; DURDÍK 1999b, 5–17; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 114–116; RAZÍM 2020 II, 882–888.
310 RBM II, 557.

311 TOMEK III, 412.
312 Cancellaria Arnesti, 165–166.
313 SEDLÁČEK XV, 101–103.
314 Jako datum zániku jsou obvykle uváděny až poděbradské války (např. SEDLÁČEK XV, 103; DURDÍK 1999c, 5), ale jde o zjevný omyl, neboť v této době jej již vlastnili Kostkové z Postupic, kteří tehdy stáli na straně Jiřího z Poděbrad.
315 RAZÍM 2020 II, 882–888.
316 DURDÍK 1999a, 253.
317 RBM II, 569, 570, 651.
318 SEDLÁČEK 1908, 406.
319 Literatura: SEDLÁČEK XII, 191–194 DURDÍK 1999A 303–304; ÚLOVEC 2000, 36–37.
320 RBM II, 446.
321 RBM II, 877.
322 RBM II, 919–920.
323 Literatura: SEDLÁČEK XII, 189–190; REICHTEROVÁ 1972, 132–144; VAJDIŠ 1973; DURDÍK 1999a, 74–75; VILÍMOVSKÝ 2013.
324 RBM II, 630.
325 SEDLÁČEK XII, 190.
326 SEDLÁČEK XII, 189.
327 REICHTEROVÁ 1972, 132–144.
328 DURDÍK 1999a, 75.
329 ČD I/2 (NOVOTNÝ), 442–443.
330 F. Palacký sice na základě podobného erbu předpokládal, že jde o odnož Kouniců, ale ti měli mírně odlišný erb, rovněž dvě stříbrná lekna na červeném poli, která ale jsou překřížená a nevyrůstají ze společného kořene. Vztahu zmíněných dvou rodů nebyla dosud věnována bližší pozornost.
331 SEDLÁČEK 1900, 53; později také ŠUSTA 1935, 341.
332 RBM II, 569.
333 RBM II, 586; VANÍČEK 2002, 390.
334 VANĚK 2000b, 15–21.
335 SEDLÁČEK XII, 60.
336 Literatura: HEBER 2012, 340–346, 363–364; SEDLÁČEK XII, 49–58; LUTRÝN 1930; MENCLOVÁ 1976 I, 353–354; HZTČMS VI, 369–371, 411–413; LUTRÝN 1994; DURDÍK 1999a, 430–431; KOVÁŘ/PETÁK/PETÁK/TOMÍČEK/ÚLOVEC/VANĚK 2004; ČECHURA 2012, 234–235; ZÁRUBA 2013, 200–206; KOVÁŘ/VANĚK 2014, 1–6; RAZÍM 2020 II, 819–823.
337 RBM II, 1195.
338 SEDLÁČEK XII, 53.
339 RAZÍM 1988, 79–93; KUČA 2004, 322–328.
340 CDM VII, 462.
341 Archeologicky je zde v prostoru Horního hradu doloženo osídlení již od 10. či 11. století (KYPTA/LAVAL/NEUSTUPNÝ 2011, 23–28), které již koncem 12. nebo v první polovině následujícího století nabylo intenzivnějšího charakteru, jak na to ukazuje nález z roku 1891, kdy bylo jižně od zámeckého areálu během prací na rozšiřování silnice nalezeno pohřebiště z této doby (PIČ 1892, 714–715; BUBENÍK 1970, 299–300).
342 SEDLÁČEK XII, 54; ŠANDERA 2011, 9–19.
343 Literatura: HEBER 2012, 425–426; SEDLÁČEK XII, 58–62; DURDÍK/HOLEČEK 1976, 139–154; HZTČMS VI, 489–490; DURDÍK 1999a, 549–551; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 125–127; RUBEŠ 2019.
344 AČ II, 332; Reliquiae tabularum terrae I, 4.
345 RBM II, 586 „*Hroznata et Wilhelmus purkraui Pragenses*“.
346 SEDLÁČEK XII, 62.
347 SEDLÁČEK XII, 58.
348 HEBER 1848, 236; SEDLÁČEK XII, 59.
349 Literatura: SEDLÁČEK XII, 147; DURDÍK 1999a, 632.
350 SEDLÁČEK XII, 147.
351 DURDÍK 1999a 208–209; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 38–39.
352 PALACKÝ I, 680–681; ČD II (NOVOTNÝ), 436–437; VANÍČEK 2000, 201; KOTLÁROVÁ 2008; GERLEOVÁ 2016, 11–54.
353 FRB II, 164, 167, 173–174.
354 FRB III, 125.
355 SEDLÁČEK VI, 173–174; KOTLÁROVÁ 2008, 11 a také poznámka 27 na str. 131.
356 KOTLÁROVÁ 2008, 12.
357 CDB III/1, 15, 20.
358 CDB II, 435.

359 CDB III/1, 25.
360 CDB IV/1, 75.
361 CDB IV/1, 73; CDB V/1, 36.
362 CDB V/1, 668.
363 Literatura: HEBER 2012, 454–455; SEDLÁČEK VI, 169–179; MENCLOVÁ 1976 I, 145–148; MUK/NOVOSADOVÁ 1976; HZTČMS IV, 375–376; ANDERLE 1998, 399–408; DURDÍK 1999a, 578–579; DURDÍK/SUŠICKÝ, 2000, 138–140; RAZÍM 2000a, 23–38; ZÁRUBA 2012b, 197–209; RUBEŠ 2022.
364 http://dendrochronologie.cz.
365 PAPROCKÝ 2005 II, 67–68; CDB V/1, 565–567; pravost listiny byla zpochybněna (NOVÝ 1961, 65–66).
366 MAUR 2007, 237–253, zvláště 242–244; ZAHRADNÍK 2014, 28.
367 Reliquiae tabularum terrae I, 4; AČ II, 332; RBM III, 114.
368 RBM III, 712.
369 K dějinám hradu blíže SEDLÁČEK VI, 169–179.
370 Ke stavební podobě hradu především MENCLOVÁ 1976 I, 145–148; MUK/NOVOSADOVÁ 1976; RAZÍM 2000a, 23–38; ZÁRUBA 2012b, 197–209 a RUBEŠ 2022.
371 RAZÍM 2010, 31.
372 K paláci podrobně RAZÍM 2000a, 23–38
373 K umístění původní brány podrobně ZÁRUBA 2012b, 200–204.
374 Především MENCLOVÁ 1976 I, 145–148; ANDERLE 1998, 399–408; DURDÍK 1999a, 578–579.
375 K problematice hradů s plášťovou zdí blíže T. DURDÍK (1980, 259–265), jenž definoval tento typ jako hrad formovaný průběhem masivní plášťové hradby, za kterou byla skryta další zástavba. Nověji se hrady s plášťovou zdí zabýval L. SVOBODA (1995, 355–388), který připustil možnost „vyrovnané zástavby", kam by asi patřil i Valdek.
376 MUK/NOVOSADOVÁ 1976, 44.
377 Literatura: HEBER 2012, 573–607; Vorel 1886; Sedláček VI, 140–168; MENCLOVÁ 1976 I, 334–339, II, 153–171; Muk/Novosadová 1974b; HZTČMS IV, 412–415; Durdík 1993a; Durdík/Roedel 1996, 279–282; Durdík 1999a, 641–642; Durdík/Sušický 2000, 165–177; Pelant 2001, 107–178; ZÁRUBA 2014a, 170 a následující.
378 RBM II, 1185.
379 Sedláček VI, 148.
380 MENCLOVÁ 1976, 334.
381 RBM IV, 106.
382 ZÁRUBA 2014a, 170 a následující.
383 Literatura: SEDLÁČEK XI, 192–199; HZTČMS V, 166; SMEJTEK/NOVÁČEK 1993, 187–199; DURDÍK 1999a, 486–488; DOHNAL/KORENÝ 2003, 9–3; RAZÍM 2020 II, 841.
384 K tomuto rodu blíže KOTLÁROVÁ 2008.
385 CDB V, 565.
386 CDB V, 612; SEDLÁČEK XI, 194. V Regestech je uvedena pouze mladší listina, RBM II, 176; K počátkům rodu blíže KOTLÁROVÁ 2008, 12–13.
387 KOTLÁROVÁ 2008, 13.
388 RBM II, 587.
389 SEDLÁČEK XI, 194; FRB IV, 530; KOTLÁROVÁ 2008, 14.
390 SEDLÁČEK XI, 195–196.
391 DURDÍK 1999a, 487.
392 Literatura: SEDLÁČEK XI, 229–226; KOPEČEK 1971; KOPEČEK 1972, 1–16, 51–55; KOPEČEK 1986; HZTČMS V, 30; DURDÍK 1999a, 87–88.
393 Např. SEDLÁČEK XI, 221; HZTČMS V, 30.
394 CDB V/2, 185.
395 Reliquiae tabularum terrae I, 26.
396 SEDLÁČEK XI, 221–222.
397 K stavební podobě hradu především KOPEČEK 1971; KOPEČEK 1972, 1–16, 51–55.
398 DURDÍK 1999a, 88.
399 Literatura: SEDÁČEK VI, 181–197; HZTČMS IV, 92–93; DURDÍK 1999a, 169–170; DURDÍK 2007a, 189–200.
400 T. Durdík sice zvažuje, že šlo o hrad panovníka, ale pro toto tvrzení chybí objektivní důvody i pramenné doklady. T. Durdík v tomto vycházel z chybné premisy, že hrady přechodného typu byly pouze královského původu, tomu také podřídil argumentaci i výklad dějin, srov. DURDÍK 2007a, 190. K pánům ze Žirotína viz PALACKÝ I, 683–685.
401 CDB III/1, 55. Ve falzu potvrzení fundací knížete Fridricha Kladrubskému klášteru z roku 1186, které je ale až ze 13. století, se vyskytují jisté „*Horevicich*", které měl darovat jistý „*Branzud*" (CDB I, 436). Zda skutečně jde o Hořovice, není jisté, nadto nejsou ani později zmiňovány jako majetek kláštera. Někdy se ale objevuje zmínka o vlastnictví kláštera již k roku 1115 (HZTČMS IV, 92; též DURDÍK 2007a, 189), což je ale omyl způsobený záměnou s výše citovanou listinou. Ani v jedné z variant falza zakládací listiny kladrubského kostela

pocházející rovněž ze 13. století se Hořovice nevyskytují (CDB I, 393–403). Nicméně je doloženo, že také část panství v okolí Žirotína a Loun byla v majetku téhož kláštera, takže se nabízí možnost, že i Hořovice skutečně vlastnil kladrubský klášter a předkům pánů z Žirotína je prodal nebo je s nimi vyměnil.

402 CDB V/1, 567.

403 CDB V/1, 573, 574.

404 RBM III, 303.

405 KUČA II, 212–214.

406 SEDLÁČEK VI, 183.

407 DURDÍK 2007a, 196–198.

408 DURDÍK 2007a, 195.

409 DURDÍK 2007a, 196–200.

410 Literatura: SEDLÁČEK VI, 262–264; DURDÍK 1977c, 231–235; DURDÍK 1999a, 493–494; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 195–197.

411 Reliquiae tabularum terrae I, 12.

412 Literatura: HEBER 2012, 369–374; TRNKA 1913; SEDLÁČEK XV, 198–201; MENCLOVÁ 1976 I, 164–167; HZTČMS VII, 160–161; KUTHAN 1994, 356–358; HONC 1997, 26–29; DURDÍK 1999a, 495–496; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 107–109; DURDÍK/KAŠPAR 2002, 79–89.

413 Nejnověji k osobě Ondřeje z Všechrom PAUK 2008, 91–102; k pánům z Říčan PALACKÝ I, 694.

414 CDB III/1, 207.

415 CDB III/2, 349.

416 CDB V/1, 39. Latinsky je tento úřad označován jak výrazem *subdapifer*, tak *dapifer*, přičemž užívání obou termínů kolísá, k tomu blíže viz DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ/ZELENKA 2011, 100–101.

417 CDB V/1, 197.

418 CDB V/1, 389; K úřadu nejvyššího komorníka blíže DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ/ZELENKA 2011, 95–96.

419 CDB V/1, 708.

420 RBM II, 447.

421 Formulář Tobiáše z Bechyně, 153.

422 SEDLÁČEK XV, 200.

423 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 80; DURDÍK 2004a, 171.

424 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 80.

425 DURDÍK 2004, 171; J. Klápště sice zpochybnil obytný účel věže, ale učinil tak pouze v poznámce pod čarou bez hlubší analýzy, zcela jím nepovšimnuta zůstala provázanost věže s palácem, navíc v jediné stavební etapě. Viz KLÁPŠTĚ 2003, 789.

426 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 80.

427 MENCLOVÁ 1976 I, 165, obr. 211.

428 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 81.

429 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 81.

430 DURDÍK/KAŠPAR 2002, 82–84.

431 Např.: MENCLOVÁ 1976 I, 167; KUTHAN 1994, 358; LÍBAL 2001, 437 a jiné.

432 Literatura: BERNAU 1881, 74–77; SEDLÁČEK XV, 224–227; Soupis památek XXIV, 177–179; HZTČMS VII, 166–168; KROUPA 1998, 281–296; DURDÍK 1999a, 538–539; KROUPA 2004, 50–56; ŠPAČEK 2010, 59–60; DURDÍK 2011a, 104–105; GABRIEL/KURSOVÁ 2014, 2018, 5–50; PRIXOVÁ-DVORSKÁ 2019, 3–22.

433 RBM II, 507; Poprvé je bez predikátu doložen roku 1267, RBM II, 213.

434 SEDLÁČEK XV, 224–227.

435 K podobě hradu nejnověji: GABRIEL/KURSOVÁ 2014, 2018, 5–50; PRIXOVÁ-DVORSKÁ 2019, 3–22.

436 Literatura: HEBER 2012, 36–40; BERNAU 1881, 143–149; Soupis památek XXI, 65; SEDLÁČEK X, 236–246; PAPÍK 1972; MENCLOVÁ 1976 I, 136–138; DURDÍK/FROLÍK 1993, 225–237; DURDÍK 1999a, 122–125; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 19–21; RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2004, 67–78.

437 RBM II, 214; k pánům z Dražic VANÍČEK 2000, 178.

438 NEUWIRTH 1893, 608–609.

439 MENCLOVÁ 1976 I, 137.

440 Literatura: HEBER 2012, 53; BERNAU 1881, 78–80; SEDLÁČEK X, 362–364; DURDÍK 1999a, 187–188.

441 RBM II, 746.

442 SEDLÁČEK X, 362–364.

443 DURDÍK 1999a, 188.

444 Literatura: SEDLÁČEK X, 351–352; MENCLOVÁ 1976 I, 114; DURDÍK 1999a, 368–367; DURDÍK 2000, 67–69.

445 RBM I, 312, 599; RBM II, 37, 90, 107, 131, 191, 1167.

446 MENCLOVÁ 1976 I, 114.

447 RBM II, 547, 569, 587, 630.

448 SEDLÁČEK X, 352.

449 K hradbám blíže RAZÍM 2001; RAZÍM 2020 I, 558–569.

450 PALACKÝ I/2, 682–683; ŠIMÁK 1917, 15–20; ČD I/4 (Novotný), 437–438; RAKOVÁ 1979, 69–102; SOVADINA 1993 217–236; WALDSTEIN-WARTENBERG 2000; VANÍČEK 2000, 178–179; KLÁPŠTĚ 2013, 321–372; nejnověji a podrobně SAJBT 2024.

451 SEDLÁČEK 1914b, 92; ŠIMÁK 1917, 16; ČD I/4 (Novotný), 437; k tomu rovněž PAPROCKÝ II, 251. Heřmana s predikátem z Ralska v rodokmenu uvádí jak PALACKÝ I, 684, tak ještě i SEDLÁČEK X, 142, a to přesto, že se Ralsko v písemných pramenech objevuje až ve 14. století, na což poukázal již ŠIMÁK 1917, 16.

452 CDB I, 193.

453 FRB II, 99, 145; VANÍČEK 2000, 178.

454 KLÁPŠTĚ 2013, 321; k počátku rodu též WALDSTEIN-WARTENBERG 2000, 34–43.

455 CDB I, 244, 246, 247, 297; ŠIMÁK 1917, 15–16; KLÁPŠTĚ 2013, 321.

456 CDB I, 274; ŠIMÁK 1917, 16.

457 CDB II, 126, 147, 176, 225.

458 SAJBT 2024, 174.

459 CDB II, 176.

460 CDB III/2, 246; SAJBT 2024, 55–58.

461 CDB V/1, 316–318; ŠIMÁK 1917, 18; KLÁPŠTĚ 2013, 322.

462 CDB I, 274. CHARVÁTOVÁ 1998, 249–290.

463 KLÁPŠTĚ 2013, 322–323.

464 CDB V/2, 289, 302, 345; KLÁPŠTĚ 2013, 327; SAJBT 202, 480–83.

465 K Vinci SAJBT 2024, 89–91.

466 Literatura: SEDLÁČEK X, 270–281; MENCLOVÁ 1976 I, 157; HZTČMS III, 258–261; DURDÍK 1999a, 324–325; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 18–19, 104–107; GABRIEL/PANÁČEK 2006, 109–130; VARHANÍK 2012, 141–145; WEISS/TREGL/ČERNÁ/LIPSKÁ/KUBÍK/NĚMCOVÁ 2015; SAJBT 2024, 71–75.

467 CDB IV/1, 72, 123.

468 CDB IV/1, 258–259. Častěji je v tomto období zmiňován s ohledem na to, že se intenzivněji angažoval v boji proti odbojnému kralevici Přemyslovi Otakarovi II.

469 GABRIEL/PANÁČEK 2006, 110–111.

470 K dějinám hradu SEDLÁČEK X, 277–281; nejnověji: GABRIEL/PANÁČEK 2006, 111–114.

471 Ke stavebnímu vývoji hradu nejnověji: GABRIEL/PANÁČEK 2006, 109–130, k otázce vstupu 122; k vývoji věže též VARHANÍK 2012, 141–145.

472 GABRIEL/PANÁČEK 2006, 122.

473 GABRIEL/PANÁČEK 2006, 116–122.

474 Literatura: HEBER 2006, 305–314; SEDLÁČEK XIV, 275–277; MENCLOVÁ 1976 I, 157–158; HZTČMS III, 364–365; DURDÍK 1999a, 412; ŠEDIVÝ 2000, 151–169; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 208–211; SAJBT 2024, 156–162.

475 V literatuře je jako zakladatel hradu zvažován také Markvart II., který je doložen ve funkci kastelána na nedalekém Děčíně, ČD I/5 (Šimák), 691, častěji je ale za zakladatele hradu označován jeho syn Markvart III., viz SEDLÁČEK XIV, 276; MENCLOVÁ 1976 I, 157–158; DURDÍK 1999a, 412; ŠEDIVÝ 2000, 151. Nicméně již k roku 1235 je v pramenech zmiňován jistý Jindřich z Ostrého, CDB III/1, 125, není však jisté, zda je tato lokalita totožná s Ostrým u Františkova, a rozhodně z této zmínky není možné odvozovat existenci hradu, ŠEDIVÝ 2000, 151.

476 CDB V/2, 114; ŠEDIVÝ 2000, 151.

477 RBM II, 559.

478 RBM II, 560.

479 K dějinám hradu podrobněji SEDLÁČEK XIV, 275–277; ŠEDIVÝ 2000, 151–158.

480 Ke stavebnímu vývoji hradu nejpodrobněji ŠEDIVÝ 2000, 158–169.

481 Pokus o interpretaci paláce jako donjonu, je sice lákavý, ale stav dochování reliktu stavby takto jednoznačnou identifikaci neumožňuje, ŠEDIVÝ 2000, 163–164.

482 ŠEDIVÝ 2000, 164.

483 ŠEDIVÝ 2000, 162, 164.

484 Literatura: SEDLÁČEK X, 147–156; GABRIEL 1985, 320–322; HZTČMS III, 441–443; DURDÍK 1999a, 582–583; GABRIEL/PANÁČEK 2000,23, 123–127; SAJBT 2024, 162–168.

485 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 23.

486 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 127.

487 SAJBT 2024, 150–156.

488 Henricus Italicus de Isernia, Liber formarum, manuscript. Národní knihovna České republiky, sign I.E.48, fol. 63v, č. 172; RBM IV, 737, RBM IV, 738.

489 PROFOUS IV, 190.

490 FRB III, 204.

491 SEDLÁČEK X, 151.

492 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 126–127.

493 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 125.

494 Literatura: BERNAU 1881, 39–44; SEDLÁČEK X, 56–62; HZTČMS III, 441–443; GABRIEL/MACEK 1992, 163–175; DURDÍK 1999, 579–580; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 299–303; SAJBT 2024, 115–120.
495 SAJBT 2024, 110–115.
496 Monumenta Historica Boemiae I, 226–227.
497 Reliquiae tabularum terrae I, 56.
498 Literatura: SEDLÁČEK V, 237–245; KALFERST/PROSTŘEDNÍK 1996a, 63–74; KALFERST/PROSTŘEDNÍK 1996b, 225–230; DURDÍK 1999, 115–116; KALFERST/PROSTŘEDNÍK 2000, 18–19; ŠPRÁCHAL 2005; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 260–283; SAJBT 2024, 120–125.
499 Monumenta Historica Boemiae I, 226–227; SEDLÁČEK V, 240.
500 SEDLÁČEK V, 241.
501 Literatura: HEBER 561, 561–573; SEDLÁČEK X, 101–110; ŠIMÁK 1923, 87–96; TEKLÝ 1943; MENCLOVÁ 1976 I, 361–363; PALUZGA 1980; LANCINGER 1980/2002; HZTČMS III, 535–539; DURDÍK 1998a, 138–139; DURDÍK 1999a, 636–638; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 182–164; SAJBT 2024, 91–95; ŠANDA v tisku.
502 Henricus Italicus de Isernia, Liber formarum, manuscript. Národní knihovna České republiky, sign I.E.48, fol. 64r, č. 172; SEDLÁČEK X, 103 opravuje datum na rok 1287, předchozí listinu totiž vydával již Václav II., který si zde nárokuje na Albertu ze Žeberka vrácení Tachova. Zmíněný Zdislav se ještě roku 1272 uvádí s predikátem z Lemberka RBM IV, 818; k počátkům hradu též LANCINGER 1980/2002, 1–2; k počátkům odnože rodu SAJBT 2024, 83–89.
503 ŠIMÁK 1917, 20.
504 Nově nalezený zlomek formuláře biskupa Tobiáše z Bechyně, 27; Šimák 1917, 32.
505 RBM III, 187; Reliquiae tabularum terrae I, 13.
506 MENCLOVÁ 1976 I, 363; DURDÍK 1999a, 363, 368.
507 K dějinám hradu podrobněji SEDLÁČEK X, 101–110; LANCINGER 1980/2002.
508 DURDÍK 1998a, 138–139; DURDÍK 1999a, 636–638.
509 MENCLOVÁ 1976 I, 361–363.
510 Literatura: HEBER 2012, 280–285; SEDLÁČEK X, 212–220; MENCLOVÁ 1976 I, 133–136; HZTČMS III, 308–309; DURDÍK 1999a, 359–361; RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 1–57; LAVAL/NEUSTUPNÝ 2005, 59–60; SAJBT 2024, 183–189.
511 BALBÍN 1687, 121.
512 SCHALLER IV, 86.
513 SEDLÁČEK X, 214; nejnověji též SAJBT 2024, 174–183.
514 RBM IV, 736.
515 SEDLÁČEK X, 214.
516 RBM II, 550.
517 FRB III, 201.
518 KRAUS 1888.
519 SEDLÁČEK X, 220.
520 DURDÍK 1999a, 504.
521 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 41–42.
522 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 31–41.
523 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 22–24.
524 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 24.
525 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 46.
526 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 29.
527 LAVAL/NEUSTUPNÝ 2005, 59–60.
528 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 28.
529 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 29.
530 MENCLOVÁ 1976 I, 134.
531 DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 91; Razím/NACHMANNOVÁ 2005, 9.
532 RAZÍM/NACHMANNOVÁ 2005, 34.
533 Literatura: SEDLÁČEK X, 74; DURDÍK 1999a, 480; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 245–249; SAJBT 2024, 125–131.
534 Reliquiae tabularum terrae I, 57, 58, 60, 61, 63–66.
535 SEDLÁČEK X, 74.
536 PALACKÝ I. 678–680; ČD I/4 (Novotný), 434–435; PANÁČEK 1992, 84–91; PANÁČEK 1994, 96–110; SOVADINA 1997, 7–17; SOVADINA 1998, 15–34; PANÁČEK 2000a, 242–244; VANÍČEK 2000, 179–180; KLOS/SOVADINA 2000, 91–108; FUTÁK 2001, 13–18; URBAN 2003.
537 FRB III, 159.
538 CDB I, 315, 323, 326.
539 FRB III, 161–162, 166, 186.
540 URBAN 2003, 14.
541 CDB II, 67, 358. Starší listina ale byla označena za velmi podezřelé mladší falzum.

542 URBAN 2003, 19–20.
543 URBAN 2003, 20, 38–42.
544 CDB II, 398.
545 SEDLÁČEK XII, 32; URBAN 2003, 21.
546 CDB II, 114.
547 CDB II, 221, 286.
548 CDB II, 174.
549 CDB III/1, 22, 199–200.
550 CDB III/2, 246.
551 SOVADINA 1997, 7–17; ŽEMLIČKA 2002, 192; URBAN 2003, 28–30; nejnověji ŽEMLIČKA 2011, 379–380.
552 CDB IV/1, 245.
553 URBAN 2003, 42.
554 Literatura: ČD I/5 (Šimák), 737–741; BAUER 1947; SOVADINA 1997, 7–17; OETTEL 2006, 47–54; OETTEL 2011, 14–21.
555 OETTEL 2011, 14–21.
556 ŽEMLIČKA 2011, 379–380.
557 SRL I, 4.
558 SOVADINA 1997, 7–17.
559 CDLS I, 197–198.
560 RBM III, 212–213, 215, 227.
561 Literatura: ESCHKE 1844, 269–276; BEHMS 1885; KNOTHE 1892, 77–187; HERRMANN 1894, 259–260; GURLITT 1906, 225; GUERQUIN 1957, 79; MAZURSKI 1984, 324–330; GUERQUIN 1984, 312; GABRIEL/KRACÍKOVÁ/PEŘINA 2008, 45–56; SALM/KOŁODZIEJSKI/KAJZER 2010, 505.
562 CDB V/1, 39.
563 CDB V/1, 438.
564 CDB V/1, 469.
565 CDB V/2, 302.
566 K tomu blíže SOVADINA 1997, 15; URBAN 2003, 75.
567 SÝKORA/VESELÝ 2014, 66–71.
568 FRB II, 366; RBM II, 559.
569 CDLS I, 197–198.
570 RBM III, 212–213, 215, 227.
571 Literatura: SEDLÁČEK XIV, 298; GABRIEL 1986, 25–26; GABRIEL/SMETANA 1981; KLOS 1997, 7–30; DURDÍK 1999a, 497; GABRIEL/VANĚK 2006, 16–17; PAŽOUREK (ed.) et. al 2012, 64–66; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 134–136.
572 RBM III, 212–213, 215, 227.
573 SRL I, 7.
574 Literatura: MOSCHKAU 1884; Gurlitt 1906, HAUSER 1996, 59–66; OETTEL 1999; FRIES 2000, 114–121; DONATH 2012, 113–121.
575 SRL I, 6.
576 Např. MOSCHKAU 1884, 22 a následující.
577 KLOS/SOVADINA 2000, 91–108.
578 RBM II, 643.
579 RBM III, 122.
580 RBM III, 212–213, 215, 227.
581 RBM III, 359.
582 MOSCHKAU 1884; GURLITT 1906, 171–199.
583 Literatura: SEDLÁČEK XIV, 241–247; HZTČMS III, 79–81; BARTÁK/MACHÁČEK/PACOVSKÝ/SCHRÖFEL 1995, 171–184; BARTÁK/MACHÁČEK/PACOVSKÝ/SCHRÖFEL 1997, 107–126; GABRIEL 1997a; GABRIEL 1997b, 55–57; GABRIEL 1998, 95–98; DURDÍK 1999a, 101–102; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 14, 44–47; GABRIEL 2014, 5–18; GABRIEL/KURSOVÁ 2014, 411–419; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 162–165.
584 CDB V/2, 561; do regest je zařazena rovněž listina, datovaná již do roku 1262, ale jde o omyl, listina je totiž o sto let mladší RBM II, 133; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 14.
585 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 47.
586 K dějinám hradu podrobněji SEDLÁČEK XIV, 241–247 a GABRIEL/PANÁČEK 2000, 14.
587 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 45.
588 GABRIEL/KURSOVÁ 2014, 415.
589 Literatura: HEBER 2006, 92–101; SEDLÁČEK X, 177–192; MENCLOVÁ 1976 I, 151–154; HZTČMS III, 166–123; DURDÍK 1999a, 137–138; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15.
590 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15.
591 MENCLOVÁ 1976 I, 154; DURDÍK 1999a, 137.
592 FRB III, 476.

593 Nelze ale úplně vyloučit ani tu možnost, že tento Frýdlant skutečně patřil Ronovcům.
594 CDB V/2, 580–581.
595 SEDLÁČEK X, 186; RBM II, 656.
596 Literatura: HEBER 2006, 101–102; DURDÍK 1999a, 177–178; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15, 82–84.
597 MGH XVII, 399.
598 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 84.
599 RBM II, 617; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15.
600 Reliquiae tabularum terrae I, 537; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 15.
601 Literatura: SEDLÁČEK X, 171–172; DURDÍK 1999a, 126–127; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 60.
602 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 60.
603 SAVOLIDA 1998, 15–34.
604 CDB IV/1, 454.
605 RBM II, 140.
606 CDB V/2, 581.
607 GABRIEL 1985, 314; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 60.
608 Literatura: SEDLÁČEK XIV, 248–251, DURDÍK 1999a, 227; GABRIEL/PANÁČEK 2000, 16–17; PEŠA/JENČ/HAVEL/NOVÁK 2015, 357–365; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 100–103.
609 RBM II, 719.
610 AČ II, 332.
611 RBM II, 1208.
612 GABRIEL/PANÁČEK 2000, 16–17.
613 PEŠA/JENČ/HAVEL/NOVÁK 2015, 357–365.
614 Literatura: SEDLÁČEK X, 225–232; MENCLOVÁ 1973; MECLOVÁ 1976 I, 138–139; BAŠTOVÁ/PETRÁKOVÁ/ŠIMKOVÁ 1979; LÍBAL 1979; HZTČMS III, 125–127; DURDÍK 1999a, 142–143; FUČÍKOVÁ a kol. 2002; NOVÁ 2009; OETTEL 2013 a kol.; BÁRTOVÁ/ŠUBRTOVÁ/TREGL/WEISS 2015.
615 https://www.hrad-grabstejn.cz/cs/o-hradu/archeologicky-pruzkum-maleho-nadvori-2021.
616 FRB III, 476. D. Menclová označuje za stavebníka hradu Jindřicha z Donína, který jej měl vystavět někdy po roce 1256. Údajně měl hrad vystavět bez povolení a z tohoto důvodu jej Přemysl Otakar II. roku 1277 zkonfiskoval a udělil v léno jeho synovi Jaroslavovi, viz MENCLOVÁ 1976 I, 139.
617 RBM II, 625, 640.
618 RBM II, 640.
619 PROFOUS I, 494–495.
620 PALACKÝ I, 674–675; ČD I/4 (NOVOTNÝ), 433–434; ŽEMLIČKA 1990b, 7–41; VELÍMSKÝ 1992, 321–334; VANÍČEK 2000, 165–168; VELIMSKÝ 2002; VELÍMSKÝ 2014, 325–363; ŽEMLIČKA 2016, 1–6.
621 FRB II, 94.
622 VANÍČEK 2000, 165.
623 FRB II, 97–99.
624 K počátkům rodu VELIMSKÝ 2002, 11–29.
625 VELIMSKÝ 2002, 26–27.
626 CDB II, 290, 300.
627 Nutno poznamenat, Jindřicha Heimburský ve své kronice udává, že Boreš roku zemřel roku 1255, viz FRB III, 313.
628 CDB V/1, 600; RBM II, 413.
629 CDB V/2, 167; k interpretaci blíže VELÍMSKÝ 2002, 76–77.
630 K Borešovi podrobněji ŠIMÁK 1923b, 44–51; nověji VELÍMSKÝ 2002, 61–81.
631 VELÍMSKÝ 2002, 81, 149 a následující.
632 Literatura: SEDLÁČEK XIV 167–177; MENCLOVÁ 1976 I, 196–202; HZTČMS III, 361–364; LEHKÝ 1993, 234–237; KUTHAN 1994, 272–278; DURDÍK/KLÁPŠTĚ 1992, 266–276; DURDÍK 1999a, 407–408; LÍBAL 2001, 435; KYNCL 2004, 214–217; RAZÍM 2004, 176–214; DURDÍK 2004c, 169–175; LEHKÝ 2012, 149–203; ZÁRUBA 2014b, 173–180; SÝKORA/LEHKÝ 2014, 55–67; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 203–207; ZÁRUBA 2023, 415–417.
633 SEDLÁČEK XIV 169; např. DURDÍK 1999a, 407.
634 VELÍMSKÝ 2002, 66.
635 KYNCL 2004, 214–217.
636 CDB IV/1, 331.
637 Urkundenbuch Saaz, 6.
638 RBM III, 349.
639 CHARVÁTOVÁ 2013, 366–417.
640 RBM IV, 252.
641 SEDLÁČEK XIV, 171.
642 SEDLÁČEK XIV, 174.
643 KLÁPŠTĚ 2003, 786–800; RAZÍM 2004, 176–214; DURDÍK 2004c, 169–175.
644 LEHKÝ 2012, 149–203.

645 LEHKÝ 2012, 191–195.
646 KYNCL 2004, 214–217.
647 LEHKÝ 2012, 178.
648 LEHKÝ 2012, 193.
649 LEHKÝ 2012, 173–176.
650 MENCLOVÁ 1976 I, 186; KUTHAN 1994, 278; LEHKÝ 2012, 186–190.
651 ZÁRUBA 2023, 415–417.
652 VELÍMSKÝ 2002, 96–102.
653 Literatura k oběma hradům: STECHE 1884, 115–117, 118; SEYFFARTH 1975, 8–9; GEUPEL/HOFFMANN 1993, 25–30; GEUPEL/HOFFMANN 1997, 185–191; VELÍMSKÝ 2002, 96–99; ŽEMLIČKA 2017, 1–6.
654 RBM II, 630–633; VELÍMSKÝ 2002, 97.
655 ŽEMLIČKA 2017, 2–4.
656 Literatura: STOCKLÖW 1876; SEDLÁČEK XIV, 49–54; MENCLOVÁ 1976 I, 197; ADÁMEK 1989, 75–77; PACHNER 1992, 60–64; BINTEROVÁ 1999; DURDÍK 1999a, 425–426; PACHNER 2009, 222.
657 Naposledy tuto starší hypotézu oživil VELÍMSKÝ 2002, 112.
658 SEDLÁČEK XIV, 49; MENCLOVÁ 1976 I, 197.
659 Monumenta Vaticana I, 151, 179.
660 SCHÖN 1912, 70; RBM IV, 596.
661 K dějinám hradu podrobněji SEDLÁČEK XIV, 49–54.
662 V nedávné době zanikla, ale byla znovu obnovena. Fotografie původního stavu DURDÍK 1999a, 426, obr. 915.
663 Literatura: PUDIL 1878; SCHEINPFLUG 1882, 228–257; HUTTER 1891; PEMSEL 1926; SEDLÁČEK XIV, 211–217; HZTČMS III, 40–43; KUČA I, 136–138; DURDÍK 1999a, 62; PODROUŽEK/NOVOSADOVÁ 2001; BUDINSKÝ 2007; PAŽOUREK (ed.) et al 2012, 24–28; SÝKORA/LEHKÝ 2014, 40–41; RAZÍM 2020 I, 61–65.
664 CDB II, 220.
665 RBM I, 433.
666 FRB III, 177.
667 RBM I, 618.
668 KUČA I, 113 a následující.
669 SEDLÁČEK XIV, 215–217.
670 SEDLÁČEK XIV, 212; DURDÍK 1999a, 62.
671 HEBER 2006, 71–86; Sedláček XIV, 72; Podrobněji k hradu: BERNAU 1879, 42–50; BERNAU 1881, 191–204; SEDLÁČEK XIV 70–76; MENCLOVÁ 1976 II, 146–150; HEFNER 1994, 28–32, 60–65, 92–97; DURDÍK 1999a, 129–130; HEFNER 2011, 1–4; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 39–42.
672 SEDLÁČEK XIV, 72; Das St. Pauler Formular, 68–69.
673 RBM III, 164.
674 RBM III, 310.
675 Literatura: DURDÍK 1983, 31–44; HEFNER 1994, 17–18; DURDÍK 1999a, 378–379; 79–82; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 186–188.
676 DURDÍK 1999a, 379.
677 SEDLÁČEK XIV, 231.
678 SÝKORA/LEHKÝ 2014, 83–85.
679 Literatura: HEBER 2006, 365–366; SEDLÁČEK X, 235–236; HEFNER 1993, 124–128; HEFNER 1995, 1–3; DURDÍK 1999a, 517–518; SÝKORA/LEHKÝ 2014, 68–73; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 260–262.
680 RBM II, 461.
681 SEDLÁČEK X, 236; SÝKORA/LEHKÝ 2014, 69.
682 RBM III, 519; k Novému Žeberku nejnověji ŽEMLIČKA 2012, 305–313; SÝKORA 2016, 57–96.
683 SEDLÁČEK X, 236.
684 SEDLÁČEK X, 236.
685 DURDÍK 1999a, 518.
686 Literatura: HEBER 2006, 467–472; SEDLÁČEK VIII, 219–224; ŠTĚDRÝ 1906–1908, VII, 171, VIII, 65–73, 205–213, IX, 28–38; HZTČMS III, 541–542; DURDÍK 1999, 644–645; ZÁRUBA 2006, 147–156; SUŠICKÝ A KOL. 2017, 330–332; SÝKORA 2020, 77–114.
687 První zmínka o Neustupovi pochází z roku 1229, v letech 1233 až 1234 byl purkrabí na hradě Přimda a roku 1243 se připomíná naposledy. Gebhart se připomíná mezi lety 1229 a 1234, jeho jméno v české variantě Habart se později stalo v rodě oblíbeným a s jistou dávkou pravděpodobnosti ho tak můžeme pokládat za přímého předka pánů z Žirotína.
688 KUČA IV, 937.
689 CDB IV/1, 225.
690 Kronika Dalimilova, 158.
691 Kronika Neplachova, 545.
692 MAREŠ 2005, 37–39; Ve starší vlastivědné literatuře (Štědrý) je často uváděno zcela smyšlené datum 1253.

693 SÝKORA 2020, 77–114.
694 Tyto relikty T. Durdík opakovaně identifikoval jako čtvercový bergfrit (DURDÍK 1984, 1992, 1995, 1999, 2001), starší badatelé a vlastivědci si tohoto reliktu nepovšimli a jako věž často identifikovali vysoké pozůstatky nároží paláce.
695 SEDLÁČEK 1921, 118.
696 K dějinám osídlení souhrnně MUSIL a kol. 2009, 143 a následující; k osidlování Vysočiny HEJHAL 2012, 24–78.
697 MUSIL a kol. 2009, 194–206; 257–267.
698 Literatura: SEDLÁČEK V, 198–200; ANDERLE/ROŽMBERSKÝ/ŠVÁBEK 1984, 64–72; DURDÍK 1999a, 643.
699 CDB I, 265; A. Sedláček spojoval Železnici s jinou lokalitou, a to dvorem Třebkov u Plzně, SEDLÁČEK XIII, 125, což mladší literatura přesvědčivě vyvrátila ANDERLE/ROŽMBERSKÝ/ŠVÁBEK 1984, 64–72.
700 SEDLÁČEK V, 199.
701 PRIX/RACKOVÁ/SLAVÍK 2020, 671–677.
702 ULRYCHOVÁ 2006, 322.
703 Literatura: HEBER 2023, 230–253; SEDLÁČEK V, 99–113; MENCLOVÁ 1976 I, 329–331; HZTČMS VI, 363–365; DURDÍK 1999a, 423–423; KOCIÁNOVÁ/HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2011; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 100–105; UKČ II/1, 364–365; HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2021, 193–214; HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2022, 1–28.
704 Pozůstatky desk zemských, 59
705 Např. MENCLOVÁ 1972 I, 329; DURDÍK 1999, 423.
706 http://dendrochronologie.cz/.
707 Za informace děkuji Pavlu Drnovskému.
708 KOCIÁNOVÁ/HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2011, 5–6.
709 CDB I, 244, 247, 251.
710 CDB I, 265.
711 CDB I, 251. Je zde uveden jako *Budivoy filios Ciec*, a to jako poslední, sudí Čéč je naopak uveden mezi prvním necírkevními svědky.
712 ČD I/4 (Novotný), 14, 323, 362.
713 FRB II, 322; ŽEMLIČKA 1998, 566–567.
714 CDB V/2, 31–32.
715 CDB V/3, 332; SEDLÁČEK III, 224.
716 CDB V/2, 343; CDB V/3, 377.
717 FRB III, 242.
718 FRB III, 476.
719 ZÁRUBA 2023, 191, 331.
720 SEDLÁČEK 1909, 664.
721 CDB V/2, 119.
722 CDB V/2, 168–170; RBM II, 649.
723 KOVÁŘ 1883, 7; SEDLÁČEK 1925, 101, 257, 777; ČD I/4 (Novotný), 458–459.
724 LC I/2, 65; SEDLÁČEK V, 104.
725 Pozůstatky desk zemských I, 58.
726 SEDLÁČEK V, 199.
727 DURDÍK 1999, 423.
728 SEDLÁČEK V, 198–199; Encyklopedie tvrzí III, 1068–1069.
729 Literatura: SEDLÁČEK V, 129; SIGL 1980, 20–25; DURDÍK 1999a, 539–540; DRNOVSKÝ 2013, 29, 74; DRNOVSKÝ/UNGER v tisku.
730 SIGL 1980, 20–25.
731 SIGL 1980, 24.
732 Literatura: Encyklopedie českých tvrzí I, 156; KOSAŘ 2013, 135–140.
733 CDB II, 431.
734 Encyklopedie českých tvrzí I, 156.
735 KOSAŘ 2013, 136.
736 Literatura: SIGL 1979, 27–33; DURDÍK 1999a, 607; DRNOVSKÝ 2013, 38.
737 SIGL 1979, 27–33.
738 DURDÍK 1999a, 480.
739 Literatura: SEDLÁČEK II, 229–232; SIGL 1982, 430; DURDÍK 1999a, 588–589; DRNOVSKÝ 2013, 37; KOSAŘ 2015, 7–8.
740 FRB III, 197.
741 SIGL 1982, 430.
742 SEDLÁČEK II, 229.
743 DURDÍK 1999a, 589.
744 Literatura: FROLÍK/SIGL 1993a, 55–79; DURDÍK 1999a, 277–278; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 50–51.
745 FROLÍK/SIGL 1993a, 55–79, zvláště 61–62; MERHAUTOVÁ 1971, 143.

746 O jakýsi nástin dějin regionu se pokusil TEPLÝ 1991, 14–18, ale zjevně sem mylně zařadil osoby pocházející z jižních Čech, což následně převzala mladší literatura.
747 CDB V/1, 218.
748 CDB V/1, 580, 611; POLÁCH 2017, 24–25.
749 RBM II, 507; Reliquiae tabularum terrae I, 31.
750 SEDLÁČEK I, 177–178; TEPLÝ 1991, 16–17; MUSIL a kol. 2009, 263.
751 SEDLÁČEK V, 207; DRNOVSKÝ 2021a, 272–295; DRNOVSKÝ 2021b, 147–171.
752 Reliquiae tabularum terrae I, 61.
753 SEDLÁČEK V, 207
754 Lokalita ale postrádá těsnější vazby na vesnické osídlení.
755 DRNOVSKÝ 2021b, 147–148.
756 SEDLÁČEK V, 135; DURDÍK 1980, 259–265; DURDÍK 1999a, 463; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 114–115; DRNOVSKÝ 2013, 30; KOSAŘ 2015, 8; nejnověji DRNOVSKÝ 2023, 128–150.
757 A. Sedlaček se značnou opatrností spojoval hrad s Březovcemi, poprvé doloženými roku 1318 v predikátu Tasa z Březovic, viz SEDLÁČEK V, 135.
758 PALACKÝ I, 678–680; MUSIL a kol. 2009, 259.
759 PALACKÝ I, 678–680.
760 URBAN 2003, 18.
761 RBM I, 451.
762 CDB IV/1, 68.
763 Literatura: HEBER 2023, 166–169; LUDVÍK 1857; HRAŠE 1895; SEDÁČEK V, 1–32; MENCLOVÁ 1976 I, 139–140; HZTČMS VI, 313–317; SVOBODA 1998, 229–244; DURDÍK 1999a, 371–372; HLADKÝ 2004, 3–5; BAŠTECKÁ (ed.) a kolektiv 2004; SLAVÍK 2013, 141–150; RAZÍM 2020 I, 526–532.
764 CDB IV/1, 68; CDB V/1, 73; RBM II, 639.
765 FRB III, 184.
766 Summa Gerhardi, 394–395; Silesiacarum Rerum Scriptores I, 954; SEDLÁČEK V, 9; SEDLÁČEK XV, 8.
767 SVOBODA 1998, 229; srov. k tomu též DURDÍK 1999a, 372.
768 SVOBODA 1998, 231.
769 SVOBODA 1998, 231.
770 Literatura: SEDLÁČEK V, 265–266; ÚLOVEC 1996, 7–23; DURDÍK 1999a, 77; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 14–15.
771 CDB V/1, 255; RBM II, 160. Existence hradu je doložena také archeologicky ULRYCHOVÁ 2006, 319; ULRYCHOVÁ 2010, 559–562.
772 RBM II, 872.
773 SEDLÁČEK V, 265.
774 DURDÍK 1999a, 77.
775 ČD I/4 (Novotný), 460–461; ŠIMÁK 1932, 1–9, týž 1932, 65–74; VANÍČEK 2000, 180; MUSIL a kol. 2009, 262–263; JAN 2015, 298–300.
776 CDB II, 272.
777 K rozrodu pánů s erbem střmene blíže ŠIMÁK 1932, 1–9, 65–74.
778 JAN 2015, 298–30.
779 Zbraslavská kronika, 124–125.
780 Literatura: SEDLÁČEK V, 33–36; ŠIMÁK 1932, 1–9, 65–74; HEJNA 1973b, 105–121; HEJNA 1975; HEJNA 1976a, 613–624; HEJNA 1976b, 177–187; MENCLOVÁ 1976 I, 440–444; HEJNA 1979, 193–208; HEJNA 1980a, 26–28; HEJNA 1981b, 28–33; HEJNA 1982, 13–21; PELANT/WOLF 1982; HEJNA 1983, 173–195; HEJNA 1983d, 50–53; DURDÍK 1984, 92; HEJNA 1985, 98–105; HZTČMS VI, 528–530; MUK/NOVOSADOVÁ/JESENSKÝ 1991; SLAVÍK 1993, 151–152; KUTHAN 1994, 448–452; RAZÍM 1995, 406–407; SLAVÍK 1999, 196–202; DURDÍK 1999a, 599–600; DURDÍK 2001, 6–12; RAZÍM 2001b, 13–15; KOTLÍK 2003, 401–406; Vízmburk 2003; RAZÍM 2007, 35–54; MACH 2007; SLAVÍK 2008, 287–295; GRÉC 2009, 24–26; SLAVÍK 2012, 65–70; RAZÍM 2012; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 164–167; KOŠŤÁL a kol. 2013; UKČ II/1, 528–531.
781 FRB III, 197; Dalimilova kronika, 160.
782 RBM II, 639.
783 MUK/NOVOSADOVÁ/JESENSKÝ 1991; RAZÍM 2012, 144–147; KOŠŤÁL a kol. 2013, 53–54.
784 RBM II, 33–34.
785 K tomu SEDLÁČEK V, 35; RBM II, 952, nejnověji k jeho osobě KŘIVSKÁ 2012, 307–310.
786 AČ IV, 174.
787 Staré letopisy.
788 SLAVÍK 2012, 65–70.
789 K dějinám archeologického výzkumu blíže RAZÍM 2012, 9–27; KOŠŤÁL a kol. 2013, 13–16.
790 K tomu srovnej půdorys SEDLÁČEK V, 35.
791 KOŠŤÁL a kol. 2013, 17.
792 RAZÍM 2012, 137.

793 RAZÍM 2012, 34–42.
794 VARHANÍK 2005, 122.
795 DURDÍK 2002, 409–416.
796 KOUŘIL/PRIX/WIHODA 2000, 214.
797 K tomu blíže VARHANÍK 2023. 421–430.
798 RAZÍM 2012, 139.
799 KOŠŤÁL 2007, 26; RAZÍM 2012, 110.
800 HEJNA 1976b, 617; RAZÍM 2012, 50.
801 HEJNA 1976b, 617; RAZÍM 2012, 51.
802 RAZÍM 2012, 140.
803 RAZÍM 2012, 67–68.
804 Vyobrazení článků: RAZÍM 2012, 118–121; KOŠŤÁL a kol. 2013, 54–57.
805 RAZÍM 2012, 51.
806 RAZÍM 2012, 140.
807 SLAVÍK 2008, 287–295; RAZÍM 2012, 95–96.
808 DURDÍK 2001, 6–12.
809 RAZÍM 2012, 135.
810 Nejstarší dosud doložený most s touto konstrukcí pochází až z doby kolem roku 1300 a nachází se na Zlenicích (blíže DURDÍK/KAŠPAR 2004, 139–170), ostatní příklady pocházejí až z pozdějšího 14. a počátku 15. století (např. Zbořený Kostelec, Helfenburk u Úštěku, Nový hrad u Kunratic a další).
811 Literatura: SEDLÁČEK V, 36–38; MENCLOVÁ 1976 I, 162–163; DURDÍK 1999a, 96–97; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 22–23.
812 RBM II, 1195, 727; ŠIMÁK 1932a, 5.
813 Literatura: RYBIČKA 1860, 49–57; SEDLÁČEK I, 94–109; Soupis památek XVI, 65–67; JENÍČEK 1912; JENÍČEK 1924; HZTČMS IV, 218–220; DURDÍK 1999a, 282; FROLÍK/SIGL 2002, 61–77; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 52–55; MUSIL 2015, 147–179; MUSIL 2016, 221–235; UKČ II/2, 1403–1405
814 RBM III, 191.
815 Summa Gerhardi, 401–403.
816 DURDÍK 1999a, 282; FROLÍK/SIGL 2002, 61–77.
817 MUSIL 2016, 234.
818 Literatura: CHARVÁT 1988, 177–179; FROLÍK/SIGL 2002, 61–77; Encyklopedie českých tvrzí III, 1045–1046; CEJPOVÁ 2008, 209–214.
819 CDB I, 369.
820 CHARVÁT 1988, 181; M. Cejpová toto odmítá CEJPOVÁ 2008, 209.
821 SEDLÁČEK I, 96.
822 CEJPOVÁ 2008, 213.
823 CEJPOVÁ 2008, 212–213.
824 MUSIL 2002.
825 Literatura: SEDLÁČEK II, 75–91; MENCLOVÁ 1976 II, 280–286; LÍBAL/LIŠKOVÁ/MÁCHA 1979; MUSIL 1995, 60–66; DURDÍK 1999a, 339–441; CEJPOVÁ 2006a, 245–256; UKČ II/1, 594–597.
826 RBM II, 871; SEDLÁČEK II, 80.
827 RBM III, 122.
828 FRB III, 379.
829 SEDLÁČEK II, 81.
830 CEJPOVÁ 2006, 245–256.
831 Literatura: HEBER 2023, 270–278; SEDLÁČEK II, 1–23; MENCLOVÁ 1976 II, 302–303; LÍBAL/HEROUTOVÁ/KOBĚRSKÁ/LIŠKOVÁ 1981; MUSIL/SVOBODA 1998, 115–126; DURDÍK 1999a, 443–444; DRAGOUN 2009, 23–34; UKČ II/1, 581–583.
832 RBM II, 604; SEDLÁČEK IX, 242; MENCLOVÁ 1976 II, 302; MUSIL 2008, 207–216; DRAGOUN 2009, 23–34.
833 RBM III, 29–31.
834 FRB III, 389; SEDLÁČEK II, 9.
835 Literatura: SEDLÁČEK II, 202–205; MUSIL/SVOBODA 1998, 153–156; DURDÍK 1999a, 504–505; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 136–139.
836 FRB III, 197.
837 K pánům z Dobrušky a Opočna blíže ŠANDERA 2007.
838 RBM II, 842; SEDLÁČEK II, 202–205.
839 MUSIL/SVOBODA 1998, 155–156; DURDÍK 1999a, 505.
840 Nejnověji KOSAŘ 2011, 100–109; k problematice těchto sídel ŠANDERA 2007, 22–23; k Dobřanům SEDLÁČEK II, 43–44; DURDÍK 1999a, 113.
841 DURDÍK 1999a, 401–402.
842 PAPAJÍK 2009; PAPAJÍK 2013, 51–59.

843 MUSIL 2002; PLAČEK 2013a, 121–134.
844 CDB IV/1, 68.
845 CDB V/1, 336–337, 338–339, 344–345; PAPAJÍK 2012, 363–369.
846 Literatura: ŠNAIDR 1901–3, 578–580; DURDÍK 1999a, 167.
847 Literatura: SEDLÁČEK V, 150–160; WOLF/KALISTOVÁ 1963, 24–42; SIGL/WOLF 1995, 82–89; DURDÍK 1998a, 240–245; DURDÍK 1999a, 562–563; WOLF 1999; WOLF 2006, 77–99; MADAJ/BURDYCHOVÁ 2008, 35–38; PLAČEK 2013, 126–127.
848 RBM III, 118.
849 FRB III, 476.
850 DURDÍK 1998a 240–245; DURDÍK 1999a, 562–563.
851 PAPAJÍK 2013, 57.
852 RBM II, 804–806.
853 K tomu blíže PAPAJÍK 2013, 51–59.
854 BECKOVSKÝ 1712, 788.
855 Literatura: MUSIL 1995, 76; DURDÍK 1999, 403.
856 RBM III, 19–20.
857 Literatura: SEDLÁČEK II, 181–187; MUSIL/SVOBODA 1998, 140–143; DURDÍK 1999a, 490; PLAČEK 2013, 123–124.
858 CDB V/3, 114.
859 CDB V/2, 59.
860 Plaček sice spekuluje s umístěním hradu v místech piaristické koleje a zámeckého kostela a argumentuje trojúhelnou dispozicí budovy, která by měla být pozůstatkem hradního areálu. Nicméně se jedná o stavbu navrženou J. B. Sanitnim, jejíž trojúhelný půdorys měl zřetelnou troiční symboliku a rozhodně se nejedná o relikt starší stavby, PLAČEK 2013, 123–124.
861 Literatura: SEDLÁČEK II, 188–191; MUSIL/SVOBODA 1998, 138–140; DURDÍK 1999a, 498.
862 RBM II, 967.
863 K dějinám hradu blíže: SEDLÁČEK II, 188–191; MUSIL/SVOBODA 1998, 138–140.
864 Literatura: SEDLÁČEK II, 132–144; ČÍŽEK/SLAVÍK 1988, 88–94; HZTČMS VI, 53–54; MUSIL 1995, 14–16; DURDÍK 1999a, 82–83; CEJPOVÁ 2005, 191–198; FAIST 2013, 60–72; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 16–19; PLAČEK 2013, 133; UKČ II/2, 1218–1219; VÍCH/SKALICKÝ/ŠMEJDÍŘ 2023, 151–174.
865 RBM II, 355.
866 RBM II, 639, 761, rok 1289 byl dosud mylně považován za první zmínku o hradu, např. DURDÍK 1999a, 82.
867 RBM II, 842.
868 Zbraslavská kronika, 219, 302.
869 RBM III, 30.
870 RBM III, 342.
871 SEDLÁČEK II, 135–136.
872 FAIST 2013, 60–66; PLAČEK 2013, 133.
873 ČÍŽEK/SLAVÍK 1988, 89; DURDÍK 1999a, 83.
874 CEJPOVÁ 2005, 191–198.
875 ČÍŽEK/SLAVÍK 1988, 89.
876 HEBER 2023, 354–364; SEDLÁČEK II, 119–131; HZTČMS VI, 565–567; MUSIL 1995, 96–99; CEJPOVÁ 1998, 95–100; DURDÍK 1999a, 639–640; MUSIL 2002,165–170; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 176–179; NIESLER 2012, 15–28; CEJPOVÁ/HLOŽEK 2015, 475–491; UKČ II/1, 604–605.
877 MUSIL a kol. 2009, 263.
878 FRB III, 197.
879 ČD I/5 (Šimák), 918; DURDÍK 1999a, 627–629.
880 MUSIL 2002, 167.
881 Zbraslavská kronika, 218–219.
882 RBM III, 377.
883 RBM IV, 861.
884 Kronika Beneš Krabice z Weitmile, 231.
885 Reliquiae tabularum terrae II, 430.
886 Literatura: SEDLÁČEK II, 266–296; MUSIL 1995, 55–56; DURDÍK 1999a, 317; CEJPOVÁ 2006, 4–5; ADAMEC/BEDNÁŘOVÁ/CEJPOVÁ/HATKA 2008, 10–13.
887 FRB IV, 167.
888 MUSIL 1995, 55.
889 ADAMEC/BEDNÁŘOVÁ/CEJPOVÁ/HATKA 2008, 10–13.
890 DURDÍK 1999a, 317; CEJPOVÁ 2006, 5.
891 Literatura: LUTSCH 1889, 28–29; ČD I/5 (Šimák), 923; GUERQUIN 1957, 57; EYSYMONTT 1963, 106–109; GUERQUIN 1984, 162; JAWORSKI 1988, 7–55; MUSIL 2008, 116–127; MUSIL a kol. 2009, 343; KAJZER/

KOŁODZIEJSKI/SALM 2010, 201–202; SEMOTANOVÁ a kol. 2015, 107–108; JAWORSKI/MACIEJCZUK/PANKIEWICZA 2022, 92–96.

892 GUERQUIN 1957, 57; EYSYMONTT 1963, 106–109.

893 KAJZER/KOŁODZIEJSKI/SALM 2010, 202.

894 JAWORSKI/MACIEJCZUK/PANKIEWICZA 2022, 92–96.

895 LE VI, 349.

896 SEMOTANOVÁ a kol. 2015, 107.

897 LE VI, 347.

898 K dějinám hradu podrobně JAWORSKI 1988, 7–55.

899 JAWORSKI/MACIEJCZUK/PANKIEWICZA 2022, 92–96.

900 Literatura: HEBER 2012, 62–63; SEDLÁČEK XII, 210–213; HZTČMS VI, 147–148; DURDÍK 1999, 208–209; DURDÍK/SUŠICKÝ 2000, 38–39.

901 ŽEMLIČKA 1997a, 193–206; ŽEMLIČKA 1997b, 289–290; MUSIL a kol. 2009, 263–264.

902 SEDLÁČEK 1874, 25.

903 FRB III, 476.

904 K dějinám Čáslavi SEDLÁČEK 1874; KUČA I, 448–451.

905 SEDLÁČEK 1868, 310–311; UKČ II/2, 1529–1530.

906 RBM IV, 737

907 RBM II, 620.

908 SEDLÁČEK XII, 212.

909 Literatura: SEDLÁČEK XII, 95–103; HZTČMS VI, 257–258; EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 73–94; DURDÍK 1999a, 322–324; SVOBODA 2000, 183–192.

910 JIREČEK 1857, 68; VLASÁK 1863, 136.

911 CDB I, 424, 285.

912 CDB II, 4.

913 PROFOUS II, 252.

914 VLASÁK 1863, 136.

915 EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 75.

916 LUPÁČ z Hlavačova 1584, událost ke 12. říjnu.

917 CDB V/1, 223; RMB II, 66; MUSIL a kol. 2009, 266–267.

918 RBM II, 154.

919 Reliquiae tabularum terrae I, 6.

920 SEDLÁČEK XII, 98.

921 EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 75, 77 sice datují hrad již do první poloviny 13. století, a to jednak na základě nekritického přijetí vlastivědných zmínek o hradě v první polovině 13. století, o čemž jsem se zmínil výše, ale také na základě analogií, jež jsou ale dílem mladší či sporné.

922 EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 73, 75.

923 EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 73.

924 EBELOVÁ/SVOBODA 1993, 73.

925 Literatura: HEBER 2023, 109–109; SEDLÁČEK XIII, 108–110; MENCLOVÁ 1976 I, 162; HZTČMS VI, 170–171; DURDÍK 1999a, 217–218; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 42–45.

926 CDB V/1, 534; RBM II, 638.

927 Reliquiae tabularum terrae I, 41.

928 LC VII, 132, 133.

929 SEDLÁČEK XII, 110.

930 SEDLÁČEK XII, 110.

931 Literatura: HEBER 2023, 253–269; SEDLÁČEK XII, 152–164; SEDLÁK 1970; PROKOP 1973; HZTČMS VI, 383–386; JÁN 1992, 26–51; KREJČÍ 1996, 355–358; DURDÍK 1999a, 440–441; ŠIMEČEK 2002, 3–11; MUSIL 2005, 243–256; PLAČEK 2008a, 7–26; DURDÍK 2008, 92; SLAVÍK 2010, 109–112; RAZÍM 2020 II, 669–673.

932 FRB II, 523–524, 525–526; PLAČEK 1997, 79–92.

933 CDB IV/1, 75.

934 CDB V/1, 71.

935 SAJBT 2024, 149–150.

936 MUSIL a kol. 2009, 260–261.

937 SEDLÁČEK XII, 154.

938 Ke stavebnímu vývoji nejnověji PLAČEK 2008, 7–26.

939 SLAVÍK 2010, 109–112.

940 MUSIL 2005, 256.

941 Nešlo tedy o okrouhlý donjon, jak se domnívá F. MUSIL (2005, 243–256), což odmítl již T. Durdík 2008, 92.

942 URBAN 2003, 46–77; MUSIL a kol. 2009, 258–259; SOMER 2012.

943 FRB II, 530.

944 K vývoji panství nejnověji: SOMER 2012, 109–121.
945 URBAN 2003, 64.
946 SOMER 2012, 120–121.
947 ZÁRUBA 2023, 212–217.
948 Literatura: SEDLÁČEK XII, 248–250; ŠEDÝ 1970; HZTČMS VI, 418–419; DURDÍK 1999a, 479–480; POLÍVKA 2009, 239–246; DURDÍK/NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ 2010, 501–508; SOMER 2012, 155–159; KNÁPEK 2012, 189–195; DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 124–127; KNÁPEK 2013, 13–23; SOMER 2013, 24–33; TĚSNOHLÍDEK 2013, 34–47; ROUS 2013, 48–58.
949 CDB V/1, 476–477.
950 CDB V/1, 680–682.
951 CDB V/2, 159–160.
952 RBM II, 638.
953 RBM II, 967.
954 RBM IV, 636.
955 SEDLÁČEK XII, 250.
956 SEDLÁČEK XII, 248.
957 KNÁPEK 2013, 13.
958 DURDÍK/SUŠICKÝ 2012, 126; KNÁPEK 2013, 13–14.
959 Variantou hradu s plášťovou hradbou je míněno to, že hrad přeci jen disponoval branskou věží, která jistě převyšovala korunu hradby.
960 SOMER 2012, 155–159.
961 Literatura: SEDLÁČEK XII, 165–166; MACEK 1994, 4–24; DURDÍK 1999a, 460, DURDÍK 2005, 89.
962 SEDLÁČEK XII, 165.
963 DURDÍK 1999a, 460.
964 URBAN 2003, 64.
965 SOMER 2012, 118–121.
966 CDB V/1, 222–223.
967 RBM II, 562–563.
968 SEDLÁČEK XII, 166.
969 DURDÍK 2005, 89,
970 Literatura: SEDLÁČEK XII, 76–82; KROUPA 1996, 245–352; DURDÍK 1999a, 646–647.
971 RBM II, 751.
972 SEDLÁČEK XII, 78.
973 KROUPA 1996, 245–352; DURDÍK 1999a, 646–647.
974 Literatura: SEDLÁČEK XII, 288; DURDÍK 1999a, 508; URBAN 2003, 64.
975 RBM II, 929.
976 Ke krajům obecně SEDLÁČEK 1921, k jižním Čechám 121–130. Obecně k hranicím ve středověku srov. novější práci MARKOVÁ 2021.
977 K vývoji osídlení v raném středověku v jižních Čechách nejnověji LUTOVSKÝ 2011.
978 SAJBT 2024, 192–196.
979 Z bohaté literatury k Vítkovcům především: SOMMER IX, 59–64; PALACKÝ I, 675–678; PANGERL 1873, 551–576; ŠUSTA 1895, 69–75; 246–259; 287–298; 384–392; ČD I/4 (Novotný), 427–432; CIKHART 1931, 84–88; WAGNER/MAREŠ 1919, 213–235; VANÍČEK 1979, 93–108; VANÍČEK 1981, 89–110; VANÍČEK 1998, 77–93; VANÍČEK 2000, 194–197; JŮNA/JŮNA 2011; ŠIMŮNEK/LAVIČKA 2011a; JAN 2012, 107–117; POLÁCH 2014.
980 Datum úmrtí uvádějí Letopisy Jarlocha, FRB II, 511.
981 FRB II, 465.
982 FRB II, 474.
983 K založení kláštera blíže KUTHAN 1976, 32–40; ZELENKOVÁ 2018.
984 FRB II, 507.
985 CDB I, 297.
986 Podrobněji viz kapitolu Dvory a dvorce, sídla emancipující se šlechty, 30–31.
987 Literatura: HEBER 2008, 37–65; SEDLÁČEK III, 21–55; DVOŘÁK/MENCL 1948; ŠAMÁNKOVÁ/VONDRA 1961; TANNICH 1963; MUK 1974, 17–25; ZÁLOHA 1974, 9–15; MENCLOVÁ 1976 I, 176–178, 405–407, II, 259–261, 485–488; ZÁLOHA/PLOYHAR 1982; ZÁLOHA 1983; HZTČMS V, 42–49; ZÁLOHA 1991; MUK/LANCINGER 1991a; MUK/LANCINGER 1991b; MÜLLER 1996; KUBÍKOVÁ 1999a, 7–18; KUBÍKOVÁ 1999b, 106–110; MÜLLER 1999, 3–20; DURDÍK 1999a, 104–106; ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 21–34; ŠNEJD 2003, 152–155; VARHANÍK 2004, 53–60; ŠNEJD 2006, 191–198; GIRSA/HANZL/JERIE/MICHOINOVÁ 2008; PAVELEC 2010, 25–57; KUTHAN/ROYT 2010, 443–454; ŠNEJD/PAVLEC 2010, 77–100; GERSDORFOVÁ 2011, 5–14; GERSDORFOVÁ 2012a, 28–32; GERSDORFOVÁ 2012b, 161–174; GERSDORFOVÁ 2017, 71–97; RAZÍM 2020 I, 137–153.
988 CDB IV/1, 582.
989 CDB V/1, 301.

990 K nim podrobněji POLÁCH 2014, 32– 54, kriticky je ale nutné přistoupit k některým partiím textu, zvláště to platí pro otázku původu manželky Záviše z Nechanic.
991 CDB III/1, 125.
992 CDB III/1, 170.
993 CDB III/1, 57, 134, 173.
994 CDB IV/1, 115, 391.
995 POLÁCH 2014, 56.
996 CDB IV/1, 413.
997 POLÁCH 2014, 60–61.
998 CDB V/1, 360.
999 GERSDORFOVÁ/HLOŽEK/MENŠÍK/PROCHÁZKA 2013, 113–122.
1000 ULRICH VON LICHTENSTEIN, 477.
1001 Moravský Krumlov prosazuje především BOK 1998, 11; BOK 2010, 427–428; pro Český Krumlov se naopak vyjádřil JAN 2005, 4–6; nejnověji k této otázce GERSDORFOVÁ 2013, 267–280; též POLÁCH 2014, 46–47.
1002 LINDEN/YOUNG 2010, 59.
1003 POLÁCH 2014, 46.
1004 MENCLOVÁ 1976 I, 176–178.
1005 MUK/LANCINGER 1991, 1–2; J. Varhaník dokonce nepochybuje o tom, že jde o jeden z nejstarších vítkovských hradů, VARHANÍK 2004, 53–60, zvláště 59. Najdou se ovšem i pochybovači, kteří přepokládají výrazně mladší dataci hradu a také existenci staršího sídla na druhém břehu Vltavy, někde v místech kostela sv. Víta, např. POLÁCH 2014, 57–58, Jako jednu z možností to uvádí i PAVELEC 2010, 36–37.
1006 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 21–34.
1007 PAVELEC 2010, 28.
1008 Záviše jako stavebníka hradu označuje především SEDLÁČEK III, 21, též KUBÍKOVÁ 1988, 87, která také zvažuje možnost, že Krumlov mohl založit již Vítek starší; Vítka pak mladší bádání vyloučilo MUK/LANCINGER 1991, 201.
1009 POLÁCH 2014, 59.
1010 UKB I, 20; PAVELEC 2010, 28, 38–41.
1011 K tomu podrobně: REITINGER 2010, 57–76.
1012 CDB V/2, 541–546; 547–548.
1013 REITINGER 2010, 67; CDB V/2, 563–564.
1014 FRA XXXVII, 48; RBM II, 823; KUBÍKOVÁ 1999a, 13–18; PAVELEC 2010, 33.
1015 UKB I, 23; FRA XXIII, 385; Ke kapli blíže: ZÁRUBA 2015, 195–204; nejnověji GERSDORFOVÁ 2017, 71–97.
1016 Ke stavebnímu vývoji hradu nejnověji ŠNEJD/PAVLEC 2010, 77–100, k dějinám hradu podrobněji SEDLÁČEK III, 21–55.
1017 MENCLOVÁ 1976 I, 176–178, 405–407, II, 259–261, 485–488.
1018 Především MUK/LANCINGER 1991, 192–193; K Rožmberku blíže MUK/VILÍMKOVÁ 1978; MUK/VILÍMKOVÁ 1982, 379–381; D. Menclová datovalo Dolní hrad na Rožmberku do 15. století MENCLOVÁ 1976 I, 175–176, II, 407–410.
1019 VARHANÍK 2004, 53–60.
1020 PAVELEC 2010, 37; http://dendrochronologie.cz.; celkové shrnutí problematiky počátků krumlovského hradu GERSDORFOVÁ 2012b, 161–174.
1021 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 21–34.
1022 PAVELEC 2010, 36–37; POLÁCH 2014, 57–58.
1023 MUK/LANCINGER 1991, 3, 5, 33; AČ XIV, 122, 129.
1024 ŠNEJD/PAVLEC 2010, 82–83.
1025 UKB I, 23; ZÁRUBA 2015, 195–204; GERSDORFOVÁ 2017, 71–97.
1026 MUK/LANCINGER 1991, 10, 136–137, 193, 204; Vizualizace této představy provedla Z. Gersdorfová: ŠNEJD/PAVLEC 2010, 84–85; též GERSDORFOVÁ 2011, 5–14.
1027 Např. MENCLOVÁ 1976 I, 176–178; LANCINGER/MUK/ŠIMKOVÁ 1989; DURDÍK 1999a, 104–106.
1028 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 21–34, zvláště obr. 20.
1029 MENCLOVÁ 1976 I, 176–178.
1030 PAVELEC 2010, 36–37; http://dendrochronologie.cz.
1031 PAVELEC 2010, 36–37.
1032 PAVELEC 2010, 34.
1033 PAVELEC 2010, 34–35.
1034 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 32.
1035 PAVELEC 2010, 37.
1036 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 27.
1037 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 27–28.
1038 ERNEÉ/NOVÁČEK 1999, 30–31.

1039 Literatura: SEDLÁČEK IV, 72–78; DURDÍK 1999a, 598–599; DURDÍK 2003, 51–54; HAVLICE 2010, 529–544; POLÁCH 2014, 126–127; HAVLICE 2016, 192–215.
1040 Rožmberské kroniky, 20; SEDLÁČEK IV, 74; POLÁCH 2014, 126–127.
1041 HAVLICE 2010, 542–543.
1042 Literatura: HEBER 2008, 268–279; SEDLÁČEK 1876; SEDLÁČEK VII, 60–77; DVOŘÁKOVÁ/HILMERA 1947, 121–126; HEJNA 1954, 157–162; HEJNA 1955, 79–90; HEJNA 1959, 12–16, 37–40; HEJNA 1987, 37–53; MENCLOVÁ 1976 I, 178–181; HZTČMS V, 160–161; VAŘEKA 1993, 95–110; KUTHAN 1994, 362–354; DURDÍK 1999a, 458–460; DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 98–104; HLOŽEK/MENŠÍK 2012b, 239–254; HLOŽEK/MENŠÍK 2012a, 29–35; ZÁRUBA 2014b, 205–206; Archeologický atlas Čech, 218–221; RAZÍM 2020 II, 785–786.
1043 CDB IV/1, 83.
1044 SEDLÁČEK VII, 68; CDB IV/1, 140.
1045 Vok ve svém testamentu z roku 1262 zmiňuje také 14 koní na Přiběnicích, které zdědil po svém zemřelém bratrovi, CDB V/1, 498.
1046 Konkrétně roku 1278 a 1285, RBM II, 481, 578.
1047 RBM II, 557.
1048 RBM II, 919.
1049 RBM II, 545.
1050 Formulář Tobiáše z Bechyně, 81–82.
1051 FRA XXIII, 385; SEDLÁČEK VII, 68; ZÁRUBA 2014b, 205–206.
1052 AČ III, 518, SEDLÁČEK VII, 76–77.
1053 DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 99.
1054 D. Menclová sem situuje kapli, kterou na hradě založil Petr I. z Rožmberka (k tomu blíže ZÁRUBA 2014b, 205–206), ale to nelze potvrdit. A. Sedláček kapli hledal dosti neurčitě u věže (SEDLÁČEK VII, 62) a T. Durdík ji situuje do zadní části jádra k hranolové věži (DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 99).
1055 Jisté nejasnosti o podobě palácového jádra způsobuje opakovaný nedostatečný popis D. Menclové, který budí více otázek, než poskytuje odpovědí (MENCLOVÁ 1976 I, 179). Celkovou situaci značně znejasňují nedokončené výkopy, jejichž současný stav příliš nepodporuje tvrzení o čtyřmi křídly uzavřeném nádvoří. Z údajného jihovýchodního a severovýchodní křídla totiž nejsou patrné žádné relikty. O jejich existenci svědčí jen zmíněné dlážděné prostranství. Mohlo teoreticky jít o dodatečnou nejspíše dřevěnou zástavbu.
1056 MENCLOVÁ 1976 I, 180.
1057 VAŘEKA 1993, 95–110.
1058 SCHMIDT 1909, 64.
1059 TRUHLÁŘ 1880, 43–44.
1060 SEDLÁČEK VII, 69.
1061 AČ III, 518.
1062 MENCLOVÁ 1976 I, 180.
1063 VAŘEKA 1993, 107.
1064 DURDÍK 1999a, 459.
1065 Literatura: SEDLÁČEK III, 98–116; BAŽANT 1924; BAŽANT 1939; MIXOVÁ 1952; MENCLOVÁ 1976 I, 175–176, II, 407–410; MUK/VILÍMKOVÁ 1978; MUK/VILÍMKOVÁ 1982, 379–381; KUTHAN 1987; HZTČMS V, 167–168; DURDÍK 1999a, 485–484; ČÁSOVÁ 2001; KUČA VI, 440–442; VARHANÍK 2004, 53–60; RAZÍM/BLÁHA 2005, 187–211; VARHANÍK 2019, 49–52; RAZÍM 2020 II, 835–838.
1066 RBM I, 579.
1067 ČD I/4, 429; MUK/VILÍMKOVÁ 1978, 4; podobně RAZÍM/BLÁHA 2005, 187.
1068 FRA XXXVII, 48; RBM II, 823.
1069 MUK/VILÍMKOVÁ 1978, 5–6; PANGERL 1865, 52.
1070 PANGERL 1865, 6, 7, 8, 12, 18, 26, 28, 30, 32, 33.
1071 CDB V/I, 358.
1072 CDB V/I, 424.
1073 „*Item eidem curiam in suburbio castri Rosenberch dedi, ut in ea resideat pro purchhuta*“ CDB V/I, 498.
1074 PANGERL 1865, 46, 52; RBM II, 1209; Urkundenbuch des Landes ob der Enns IV. 344. RBM III, 27, 100.
1075 VARHANÍK 2004, 53, pozn. 4.
1076 KUČA VI, 444.
1077 AČ VI, 27.
1078 SEDLÁČEK III, 114.
1079 AČ XII, 56.
1080 Norbert Heermann's Rosenberg'sche Chronik, 206. Text kroniky končí rokem 1545, kronika samotná vznikla až koncem 17. století podle starší české kroniky Březanovy.
1081 RAZÍM/BLÁHA 2005, 202.
1082 Soupis památek XLII, 218–222.

1083 MENCLOVÁ 1976 I, 175–176, II, 407–410.
1084 MUK/VILÍMKOVÁ 1978; též i kratičký článek MUK/VILÍMKOVÁ 1982, 379–381; MUK/URBAN 1989.
1085 DURDÍK 1999a, 485–486; též VARHANÍK 2004, 53–60.
1086 RAZÍM/BLÁHA 2005, 187–211.
1087 MUK/VILÍMKOVÁ 1978, 103–104; MUK/VILÍMKOVÁ 1982, 380.
1088 Osobní sdělení J. Havlicy. Výzkum probíhal v letech 2012–2015 v souvislosti s připravovanou opravou nádvoří a dosud nebyl ukončen. Dataci vzniku budovy ani její účel se prozatím nepodařilo určit.
1089 MUK/VILÍMKOVÁ 1978, 87, 105; MUK/VILÍMKOVÁ 1982, 380–381.
1090 KUTHAN 1987, nestránkováno. FRA XXIII, 114–115; ZÁRUBA 2015a, 229–230.
1091 VARHANÍK 2004, 54; RAZÍM/BLÁHA 2005, 195.
1092 RAZÍM/BLÁHA 2005, 187–211.
1093 MENCLOVÁ 1976 I, 175–176; Norbert Heermann‘s Rosenbergische Chronik, 206.
1094 Názor V. Razíma odmítl také T. Durdík, DURDÍK 2008a, 105.
1095 ZÁRUBA 2023, 200–212.
1096 Literatura: SEDLÁČEK IV, 68–69; DURDÍK 1999a, 599; KUBÍKOVÁ 2000, 116–119; DURDÍK 2003a, 51–54; DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 138–140.
1097 SEDLÁČEK IV, 69.
1098 LC V, 179–180, LC VI, 44, 161, 163.
1099 SEDLÁČEK IV, 69.
1100 SEDLÁČEK IV, 68.
1101 DURDÍK 1999a, 599.
1102 Literatura: SEDLÁČEK III, 269–271; ZÁTKA 1939; MENCLOVÁ 1976 I, 310–311; VARHANÍK 1995, 339–342; DURDÍK 1999a, 523; NOVÁKOVÁ 2007, 134–143; KOVÁŘ 2008, 585–592.
1103 RBM II, 569.
1104 MENCLOVÁ 1976 I, 310–311.
1105 VARHANÍK 1995, 339–342; DURDÍK 1999a, 523.
1106 HEBER 2008, 211; SEDLÁČEK IV, 151.
1107 Literatura: SEDLÁČEK III, 238–239; DURDÍK 1999a, 559; KOVÁŘ 2007, 5–17; LAVIČKA/ŠIMŮNEK 2011b, zvláště 134–138; 2011, KOVÁŘ 2011, 296–300.
1108 CDB V/1, 360, 362, 582, 612, CB V/2, 136, 162.
1109 SEDLÁČEK III, 238–239.
1110 Literatura: SEDLÁČEK III, 169–176; KUČA III, 628–630; DURDÍK 1999a, 346–347; RAZÍM 2020 I, 480–481; KOVÁŘ 2023, 97–116.
1111 CDB V/1, 657.
1112 RBM II, 544.
1113 ZÁRUBA 2015a, 238–344; k lokalizaci hradu nejnověji KOVÁŘ 2023, 97–116.
1114 Literatura: SEDLÁČEK III, 125–130; DURDÍK 1999, 564.
1115 CDB V/1, 427.
1116 CDB V/1, 655, 657, 658, 671, 712.
1117 Tradičně udávané místo dvorce v poloze Hradiště je nejspíše pozůstatkem důlní činnosti, zatímco Skalice rozhodně není panským sídlem, GERSDORFOVÁ/HLOŽEK/MENŠÍK/PROCHÁZKA 2013, 113–122.
1118 Literatura: SEDLÁČEK III, 200–201; ÚLOVEC 2001, 211–223; DURDÍK 2005a, 97–98.
1119 Literatura: SEDLÁČEK III, 202–220; HZTČMS V, 138–140; MUK/URBAN 1991, 87–99; DURDÍK 1999a, 383–384; KOBLASA 1999; KOVÁŘ 2011, 220–229.
1120 RBM IV, 735.
1121 DURDÍK 1999a, 383.
1122 CDB I, 279; SEDLÁČEK 1877, 10; NOVOTNÝ 1913, 1076.
1123 SEDLÁČEK 1877, 10; RBM II, 68.
1124 SEDLÁČEK III, 206; MUK/URBAN 1991, 87.
1125 RBM II, 575.
1126 RBM IV, 291.
1127 RBM IV, 370–371.
1128 MUK/URBAN 1991, 97; DURDÍK 2008a, 82.
1129 MUK/URBAN 1991, 97.
1130 Ke stavebnímu vývoji především MUK/URBAN 1991, 87–99.
1131 K Bavorům ze Strakonic: PALACKÝ I, 691–693; ČEJKA–ROVENSKÝ 1933, 161–164; NECHVÁTAL 1994, 77–86; CVRČEK 2002, 41–47; KOTLÁROVÁ 2004; SVOBODA 2010; k počátku rodu též PAUK 2006, 211–239 a POLÁCH 2017, 9–26.
1132 CDB I, 163.
1133 CDB I, 311, 309.

1134 CDB II, 263–264.

1135 Nejnověji: POLÁCH 2017, 9–26; starší literatura kladla zmíněné vsi do okolí Radomyšle, viz NECHVÁTAL 1994, 77–86. V okolí Manětína sídlil také rod Benedů z Nečtin, který měl stejné heraldické znamení jako páni ze Strakonic a je zde doložen již koncem 12. století. Předek zmíněného rodu byl Předota z Nečtin, který je poprvé zmíněn ve falzu ze 13. století hlásícího se k roku 1183. List se týká potvrzení majetků johanitského kláštera v Praze, a to vsí Ivanovic a Hrobníků na Hané, které měl řádu darovat Trojan s bratry, tedy předkové pánů ze Strakonic, k tomu srov. CDB I, 420. Znovu je doložen k roku 1185, rovněž ve falzu listu johanitského kláštera ze 13. století, viz CDB I, 424.

1136 K otázce rodinných vztahů nejnověji POLÁCH 2017, 24–25; Listina z roku 1222 vydaná v Opavě výslovně zmiňuje oba Bavory, otce i jeho stejnojmenného syna: „*Bawarus cum filio suo Bawaro, provinciae olomoucensis camerarius*“ CDM II, 129–130; RBM I, 304.

1137 POLÁCH 2017, 24–25.

1138 O těchto majetcích svědčí falzum listiny z počátku 13. století hlásící se do roku 1167, v níž se dočteme, že „*comes Bavor*“ daroval klášteru v Litomyšli ves Ivanovice a další majetky, CDB I, 440.

1139 SVOBODA 2010, 122.

1140 PANGERL 1872, 59; RBM III, 114, 119, 138, 158, 164.

1141 Literatura: BIRNBAUMOVÁ 1933, 141–155; JENSENOVÁ-PODEŠVOVÁ 1933, 183–186; BIRNBAUMOVÁ 1947; CVRČEK 1967; LÍBAL/HEROUTOVÁ/VILÍMKOVÁ 1967; KUTHAN 1977, 77–88; HEJNA 1985c, 75–93; HZTČMS V, 178–182; MICHÁLEK 1991; KUTHAN 1994, 374–384; DURDÍK 1999a, 519–522; PAVELEC 1999, 169–174; KUPKA 2002, 149–191; MICHÁLEK 2002; 3–39; VARHANÍK/KYNCL 2006, 25–30; VALKONY 2008, 303–316; VARHANÍK 2013, 120–126; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 271–312; RAZÍM 2020 II, 889–891.

1142 CDB III/1, 124, 125.

1143 CDB IV/1, 114–116.

1144 CDB IV/1, 390–391.

1145 RBM III, 194.

1146 VALKONY 2008, 305–307.

1147 HEJNA 1985, 75–93.

1148 VALKONY 2008, 310.

1149 VALKONY 2008, 310.

1150 HEROUTOVÁ/LÍBAL/VILÍMKOVÁ 1967, 143.

1151 KUTHAN 1994, 381.

1152 PAVELEC 1999, 169–174.

1153 Dnes jsou zde patrné nad sebou dva zazděné otvory, spodní ale je až novověký.

1154 KUTHAN 1994, 383.

1155 VALKONY 2008, 307.

1156 RBM III, 194; VALKONY 2008, 307.

1157 VARHANÍK 2013, 120–126.

1158 K této situaci blíže VARHANÍK 1995, 77–84.

1159 K dataci věže VARHANÍK/KYNCL 2006, 25–30. Podoba oken věže byla vždy kladena do doby kolem poloviny 13. století, ale dendrochronologická datace roštu vznik stávající věže již v této době vylučuje. Nicméně je možné, že okna byla druhotně použita ze starší stavby, tedy mohla se zde nacházet starší chórová věž, která byla nahrazena současnou, a to z důvodů, které dnes neumíme plně posoudit. Nejspíše její konstrukce neumožnovala vznik dostatečně širokého vítězného oblouku.

1160 HEROUTOVÁ/LÍBAL/VILÍMKOVÁ 1967,

1161 Literatura: SEDLÁČEK III, 291; KOVÁŘ 1994, 229–234; DURDÍK 1999a, 76; Encyklopedie českých tvrzí I, 35–36. POLÁCH 2017, 21–22; KOVÁŘ 2011, 63–64.

1162 CDB V/1, 498; POLÁCH 2017, 21–22.

1163 CDB V/1, 425; CDB V/2, 285.

1164 RBM II, 644, 654.

1165 Literatura: SEDLÁČEK XI, 242; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 271.

1166 CDB IV/1, 391.

1167 SEDLÁČEK XI, 242.

1168 SCHALLER III, 87.

1169 KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 271.

1170 KOVÁŘ 2011, 169–170.

1171 DURDÍK 1999a, 355. Nelze ale úplně vyloučit, že Maškovec vznikl již dříve ve 13. století a byl následně přestavěn. Podobně jako v Boršově jde o jednodílnou dispozici. Ke zpřesnění datace Maškovce by přispěl archeologický výzkum.

1172 Literatura: SEDLÁČEK XI, 203–212; HZTČMS V, 74–76; SMITKA 1995, 37–42; KUČA II, 136–137; KAMENICKÁ 1997, 28–29; DURDÍK 1999a, 165–166; ÚLOVEC 2004, 70–77; TEJČEK 2015, 305–315; RAZÍM 2020 I, 205–215.

1173 CDB IV/1, 390–391.

1174 CDB VI/1, 122. K dějinám města nejnověji TEJČEK 2015, 305–315.
1175 CDB VI/1, 122. Zpráva o záboru pěti stavebních parcel přislíbených johanitům Bavorem I. kvůli budování příkopů by také mohla svědčit přímo o vzniku hradu, jehož areál zasahoval do organismu města a nachází se poblíž farního kostela. K městským hradbám: RAZÍM 1986, 261–269; NOVÁČEK 1996, 2–3.
1176 SMITKA 1995, 38.
1177 Zbraslavská kronika, 152.
1178 RBM II, 119.
1179 SEDLÁČEK XI, 209.
1180 Existence tohoto nároží je také argumentem pro současné založení městských hradeb a hradu, zbylá část města má totiž zaoblený tvar. Pro existenci pravoúhlého nároží by zde jinak nebyl důvod.
1181 KAMENICKÁ 1997, 28.
1182 SMITKA 1995, 41–42.
1183 SMITKA 1995, 41.
1184 Literatura: SEDLÁČEK VII, 90–91; DURDÍK 1999a, 52; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 21–24.
1185 SVOBODA 2010, 122.
1186 PANGERL 1872, 59; RBM III, 114, 119, 138, 158, 164.
1187 Reliquiae tabularum terrae I, 416–417.
1188 SEDLÁČEK VII, 91.
1189 Literatura: HEBER 2008, 263–268; SEDLÁČEK III, 229–237; MENCLOVÁ 1976 I, 368–370; HZTČMS V, 155–156; DURDÍK 1999a, 442–443; MALINA 2001, 106–109; DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 93–97; DURDÍK 2005, 81–83; DURDÍK 2008a, 43–84; Archeologický atlas Čech, 274–277.
1190 RBM III, 27
1191 PANGERL 1865, 66; RBM III, 158.
1192 DURDÍK 1999a, 443.
1193 MALINA 2001, 106–109.
1194 Literatura: SEDLÁČEK XI, 229–232; HZTČMS V, 185; DURDÍK 1999a, 526–527; DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 109–112; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2012, 210–222; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 313–321.
1195 CDB IV/2, 83; DURDÍK 1999a, 526; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014, 313.
1196 Reliquiae tabularum terrae I, 26.
1197 SEDLÁČEK XI, 230.
1198 Cihly se objevují i na strakonickém hradě ve stavební etapě z konce 13. století (klenba kostela a ambitu), ale mají jiný rozměr.
1199 Literatura: BERNAU 1881, 278–291; MENCLOVÁ 1976 I, 224–226; HZTČMS V, 208–209; KUTHAN 1994, 447–448; BENEŠ 1994, 267–168; DURDÍK/HRABÁKOVÁ/KAŠPAR 1997, 179–193; DURDÍK 1999a, 593–596; DURDÍK/KAŠPAR 1999, 78–84; DURDÍK/KAŠPAR 2000, 171–18; DURDÍK 2002a, 104; DURDÍK 2011a, 116–119; HAVLICE 2018, 139–144; HLOŽEK/MENŠÍK 2020, 213–226.
1200 CDB IV/1, 391.
1201 FRB III, 47.
1202 AČ II, 332.
1203 CDB V/1, 612. A. Sedláček a následně další literatura sice uvádí datum 1263, které ale nelze dohledat, viz SEDLÁČEK XI, 143.
1204 DURDÍK 2011a, 119.
1205 DURDÍK 1999a, 593–595; tuto informaci, ale zdá se, přejal z HZTČMS V, 11, 208.
1206 SEDLÁČEK XI, 143.
1207 Codex epistolaris Johannis regis Bohemiae, 31.
1208 RBM IV, 398.
1209 DURDÍK 2011a, 118.
1210 MENCLOVÁ 1976 I, 225.
1211 KUTHAN 1994, 448.
1212 DURDÍK 2011a, 118–119.
1213 Literatura: HEBER 2008, 94–111; SEDLÁČEK IV, 72–89; MENCLOVÁ 1976 I, 167–171; HZTČMS V, 185; VARHANÍK/ZAVŘEL 1994, 37–49; KUTHAN 1994, 147–150; DURDÍK 1999a, 213–215; DURDÍK/SUŠICKÝ 2002, 40–44.
1214 RBM II, 547.
1215 SEDLÁČEK IV, 78.
1216 DURDÍK 1999a, 213; FRB III, 476; Kroniky doby Karlovy, 545.
1217 FRB III, 194, 292.
1218 RBM III, 314–315; SEDLÁČEK IV, 78.
1219 VARHANÍK/ZAVŘEL 1994, 37–49.
1220 VARHANÍK/ZAVŘEL 1994, 37.
1221 Starší literatura na základě existence tohoto kružbového okna zvažuje existenci kaple, např. MENCLOVÁ 1976 I, 170–171; VARHANÍK/ZAVŘEL 1994, 41.

1222 SEDLÁČEK 1921, 130–139.
1223 KOLÁŘ 1868, 81–94; ČD I/4 (NOVOTNÝ), 440–442; VANÍČEK 2000, 201–202; TEJČEK 2013, 16–87.
1224 SEDLÁČEK 1925, 27–30; ČD I/4 (Novotný), 440; nejnověji TEJČEK 2013, 24.
1225 CDB I, 196, 412; JÁNSKÝ 2020, 71.
1226 CDB I, 401.
1227 CDB I, 246; TEJČEK 2013, 26–27.
1228 TEJČEK 2013, 25.
1229 K vývoji osídlení v okolí Litic podrobně: SOKOL 2001, 15–27.
1230 Literatura: HEBER 2002, 208; SEDLÁČEK XIII, 232–234; MENCLOVÁ 1976 I, 142; HZTČMS IV, 182; NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1996; DURDÍK 1999a, 338–339; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 107–109.
1231 CDB II, 113, 399.
1232 ANDERLE 2017, 247–256.
1233 SEDLÁČEK XIII, 233.
1234 K stavební podobě hradu především NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1996; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 107–109.
1235 Literatura: SEDLÁČEK IX, 241–243; MENCLOVÁ 1976 I, 142–143; DURDÍK 1999a, 443; KAUSEK 2004, 212–216; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 149–151.
1236 CDB I, 309.
1237 RBM II, 90.
1238 SEDLÁČEK IX, 243.
1239 KAUSEK 2004, 212–216.
1240 Nejnověji TEJČEK 2013, 28–46, rodokmen na s. 29; JÁNSKÝ 2020.
1241 CDB I, 400–401.
1242 TEJČEK 2013, 30.
1243 JÁNSKÝ 2020, 78–80.
1244 SOVADINA 1995, 6.
1245 Literatura: PROCHÁZKA 1991, 67–78; DURDÍK 1999a, 488; DURDÍK 2007, 164–173; KAUSEK 2009, 43–48.
1246 KAUSEK 2009, 43–48.
1247 PROFOUS 1948, 341.
1248 AČ III, 547.
1249 PROCHÁZKA 1991, 70–71.
1250 DURDÍK 1999a, 488.
1251 PROCHÁZKA 1991, 70; DURDÍK 1999a, 460–461; ČTVERÁK/LUTOVSKÝ/SLABINA/SMEJTEK 2003, 227; PROCHÁZKA 2004, 6–7; KAUSEK 2009, 34–40.
1252 SEDLÁČEK IX, 61–62.
1253 KAUSEK 2009, 34–40.
1254 Literatura: HEBER 2002, 487–502; SEDLÁČEK VI, 234–257; Soupis památek IX, 165–169; MENCLOVÁ 1976 I, 144; DURDÍK 1999a, 622–624.
1255 CDB II, 351.
1256 JÁNSKÝ 2020, 83–85.
1257 SEDLÁČEK VI, 239.
1258 SEDLÁČEK VI, 239.
1259 MENCLOVÁ 1976 I, 144.
1260 DURDÍK 1999a, 622.
1261 TEJČEK 2013, 72.
1262 Literatura: HEBER 2002, 345–396; SEDLÁČEK IX, 59–72; MENCLOVÁ 1976 I, 162–164; HZTČMS IV, 296–299; DURDÍK 1999, 491–493; PROCHÁZKA 2004; KAUSEK 2009, 48–55; KASTL/GERSDORFOVÁ 2021, 24–27.
1263 SEDLAČEK IX, 62.
1264 SEDLAČEK IX, 61. Současně se připomíná Půta „*dictum de Rysenberch*“, který ale byl příslušníkem pánů ze Mšeného a neměl s Rýzmberkem nebo Rýzmburkem nic společného, jedná se pravděpodobně o chybu písaře, RBM II, 507.
1265 SEDLAČEK IX, 62; DURDÍK 1999a, 490; PROCHÁZKA 2004, 9. atd.
1266 CDB V/2, 538.
1267 RBM II, 507, 576.
1268 FRB II, 353.
1269 Jeho synové Protiva a Děpolt jsou zde uvedeni jako „*filii quondam Dipolti de Rismberg*“ RBM II, 751; Sedlaček IX, 62.
1270 SEDLAČEK IX, 62–63.
1271 DURDÍK 1999a, 491.
1272 PROCHÁZKA 2004.
1273 Literatura: HEBER 20002, 388–398; BERNAU 1900, 208–209; SEDLÁČEK IX, 103–106; HZTČMS IV, 317–319; PROCHÁZKA 1989, 215–228; JÁNSKÝ 1998, 187–204; DURDÍK 1999a, 513–514; PROCHÁZKA 2007, 6–7; KAUSEK/PROCHÁZKA 2016, 153–186.

1274 SEDLÁČEK IX, 103–104.
1275 CDB V/2. 324–325.
1276 SEDLÁČEK IX, 37.
1277 PROCHÁZKA 1991, 220–221; znovu KAUSEK/PROCHÁZKA 2016, 169 s odkazem na předešlý článek; Z. Procházka cituje dílo Josefa Bernklaua: *Unser Heimatkreis Bischofteinitz*, Furt im Wald 1983, 99. Tento titul ovšem vyšel roku 1963 a jeho hlavním editorem je Franz Liebl. Zde se snad nachází odkaz na zápis v kronice bavorského města Schönsee, čímž je nejspíše míněn další titul: Franz X. Wellnhofer, *Geschichte und Chronik der Stadt Schönsee in der Oberpfalz*, Schönsee 1927.
1278 JÁNSKÝ 2001, 42–43.
1279 RBM III, 557.
1280 JÁNSKÝ 2001, 43.
1281 RBM III, 715, 721; SRB II, 439, 444.
1282 K podobě hradu podrobně PROCHÁZKA 1989, 215–228 a nejnověji KAUSEK/PROCHÁZKA 2016, 153–186.
1283 PROCHÁZKA 1989, 219, 220.
1284 Literatura: HEBER 2002, 253–263; SEDLÁČEK IX, 35–39; MENCLOVÁ 1976 I, 402–403; HZTČMS IV, 234–236; DURDÍK 1999a, 86–387; JÁNSKÝ 2001, 41–87; KAUSEK 2009, 26–34.
1285 CDB V/2, 324–325.
1286 CDB III/1, 29, 31, 32, 143; CDB IV/1, 119, 404, 405, 406, 407, 408.
1287 CDB IV/1, 406, 408.
1288 CDB IV/1, 256, 404, 405, 406, 407, 408.
1289 K pokusu o rodokmen pánů z Herštejna viz JÁNSKÝ 1998, 189, který ale bude nutné revidovat. Zmíněný Přibyslav se totiž často připomíná s bratrem Dřislavem, kterého Jánský neuvádí a v listině z roku 1236 je uveden také Vitla, který je ovšem označen jako syn Prkoše, což ale může být omyl písaře, CDB III/2, 174.
1290 PROFOUS I, 550.
1291 SEDLÁČEK IX, 37; JÁNSKÝ 2001, 46–47.
1292 KAUSEK 2009, 24–31, 68.
1293 Literatura: SEDLÁČEK XIII, 222–225; NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1998; DURDÍK 1999a, 609; JÁNSKÝ 2009, 50; BUKAČOVÁ 2012.
1294 CDB I, 324.
1295 CDB II, 399.
1296 CDB II, 114.
1297 CDB II, 126.
1298 CDB III/1, 20, 142.
1299 CDB IV/1, 79.
1300 CDB V/2, 184–185.
1301 SEDLÁČEK XIII, 222.
1302 ROŽMBERSKÝ/NOVOBILSKÝ 1998, 4–5.
1303 DURDÍK 1999a, 609.
1304 PALACKÝ I, 699; BERNAU 1903, 231–264; ČD I/4 (NOVOTNÝ), 458–459; VANÍČEK 2000, 202; podrobně VELÍMSKÝ 2013.
1305 CDB I, 246; k počátkům rodu VELÍMSKÝ 2013, 12–29.
1306 CDB I, 244.
1307 CDB I, 193, 206; VELÍMSKÝ 2013, 15.
1308 VELÍMSKÝ 2013, 16–18.
1309 http://dendrochronologie.cz.
1310 Literatura: SEDLÁČEK XIII, 131–134; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1991, 230–236; DURDÍK 1999a, 563–564; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 233–234.
1311 CDB IV/1, 127.
1312 Ke stavebnímu vývoji především DURDÍK 1999a, 563–564; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 233–234.
1313 Literatura: HEBER 2002, 466–476; SEDLÁČEK XIII, 128–130; BERNAU 1903, 231–264; MENCLOVÁ 1976 I, 148–149; MENCL/BENEŠOVSKÁ/SOUKUPOVÁ 1978, 38–39; HZTČMS IV, 390–292; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1991, 259–267; KUTHAN 1994, 452–455; ANDERLE 1998, 399–408; DURDÍK 1999a, 603–605; PROCHÁZKA 2003, 171–172; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 251–253; VELÍMSKÝ 2013, 38–40.
1314 Reliquiae tabularum terrae I, 7.
1315 Starší dataci zastávala MENCLOVÁ 1976 I, 149; též DURDÍK 1999a, 605; k výrazně mladší dataci hradu dospěl ANDERLE 1998, 403.
1316 PROCHÁZKA 2003, 171–172.
1317 SEDLÁČEK XIII, 130.
1318 MENCLOVÁ 1976I, 149.
1319 ANDERLE 1998, 399–403.
1320 PROCHÁZKA 2004, 172.

1321 Literatura: SEDLÁČEK XIII, 196; ŠVABEK 1980, 224–225; BUCHTELE 1980, 152–153; KUMPERA/ŠEBESTA/VALEK 1981, 205–206; KUMPERA 1982; BUCHTELE 1984, 248–249; MILER/ÚLOVEC 1985, 40–42; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988, 46–48; DURDÍK 1999a, 321–322; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 98–100.

1322 Pokus Z. Buchteleho o ztotožnění s jakýmsi Boněnovem a pány z Michalsberka (BUCHTELE 1980, 152–153; týž 1984, 248–249) byl přesvědčivě vyvrácen, k tomu blíže MILER/ÚLOVEC 1985, 40–42; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988, 47.

1323 O něco reálnější se zdají být pokusy mladší vlastivědy, která hrad spojuje s nedalekou vsí Výškov, s níž se setkáme v predikátech místního šlechtického rodu pánů z Výškova (PROFOUS IV, 674–675), kteří snad byli příbuzní s pány ze Svojšína (VELÍMSKÝ 2013, 67). Problém ovšem představuje to, že Výškov je doložen již k roku 1237 v predikátu Výška a Vyšemíra „*de Wisco*" (CDB III/1, 193) a znovu roku 1251 (RBM I, 567), jejichž potomci jsou zde doloženi i později ve 13. století (připomínáni jsou k roku 1282 a 1291 CDB VI/1, 304–305; RBM II, 1198), a poté je až za husitských válek roku 1420 doložen Racek z Výškova (AČ IV, 380). Nelze předpokládat, že by stávající hrad vznikl již ve třicátých letech 13. století (např. nedaleký Volfštejn vznikl až krátce po polovině 13. století, viz výše). Archeologické doklady, byť nepříliš podrobně publikované, udávají život hradu v druhé polovině 13. století s mírným přesahem do počátku 14. století, čemuž dobře odpovídá i čistá podoba hradu, který zjevně nebyl nikdy přestavován. Další otázkou je příslušnost Výškova k Tepelskému klášteru, což má dokládat listina z roku 1273 (VELÍMSKÝ 2013, 67; RBM II, 334) – v seznamu regest je lokalita Výškovice ztotožněna s „*Biskovici*", přičemž v textu je uvedena jako „*Riskovici*", nadto autoři indexu rozlišují Výškovice a Výškov. Obec Výškovice se skutečně nachází asi 2 km severovýchodně od hradu (zatímco Výškov je na jihu), jde tedy o dvě lokality a z nejistého vlastnictví tepelským klášterem tedy nelze odvozovat přesídlení z prvotního dvorce na hrad, jak to učinil T. Velimský (VELÍMSKÝ 2013, 67).

1324 ŠVÁBEK 1981, 225; dataci posbíraného archeologického materiálu provedl T. Durdík.

1325 ŠVABEK 1981, 224–225.

1326 PALACKÝ I, 693–694; ČD I/4 (Novotný), 446; SEDLÁČEK 1925, 39; VANÍČEK 2000, 202; JÁNSKÝ 2006; ČECHURA 2023.

1327 CDB II, 242.

1328 JÁNSKÝ 2006.

1329 CDB IV/1, 575; NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1997, 4; PROCHÁZKA 2010, 152; JÁNSKÝ 2006, 23.

1330 RBM II, 7; JÁNSKÝ 2006, 23.

1331 JÁNSKÝ 2006, 24.

1332 K Bohuslavovi blíže JÁNSKÝ 2006, 25.

1333 Literatura: HEBER 2002, 411–430; SEDLÁČEK XIII, 41–49; MENCLOVÁ 1976 I, 160–162, II, 219; HZTČMS IV, 182–186; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1990, 174–189; NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1997; DURDÍK 1999a, 543–545; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 223–226; JÁNSKÝ 2006; PROCHÁZKA 2010, 151–191; ANDERLE/PROCHÁZKA 2010, 193–236.

1334 ANDERLE/PROCHÁZKA 2010, 193–236; ZÁRUBA 2016, 152–155.

1335 CDB II. 301.

1336 MENCLOVÁ 1976 I, 160.

1337 DURDÍK 1999a, 543; JÁNSKÝ 2006, 23–24; PROCHÁZKA 2010, 152.

1338 PROCHÁZKA 2010, 151–191, ke shrnutí podoby hradu ve 13. století viz 188–189.

1339 PROCHÁZKA 2010, 174–175.

1340 PROCHÁZKA 2010, 180–181.

1341 PROCHÁZKA 2010, 176–180.

1342 Literatura: SEDLÁČEK XIII, 106–110; LANCINGER/MUK 1986; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988; HZTČMS IV, 36–37; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1994; MENCLOVÁ 1976 I, 158–160, II, 449–451; DURDÍK 1999a, 71–72; JÁNSKÝ 2006, 24–25; KORTANOVÁ 2018, PROCHÁZKA/VETRÁK/KORTANOVÁ 2022.

1343 SEDLÁČEK XIII, 109; JÁNSKÝ 2006, 24–25.

1344 CDB V/1, 549; podle D. Menclové se současně píše Ratmír s bratrem Bohuslavem jako „*domini in Hayda*", MENCLOVÁ 1976 I, 158. Zdroj této informace se nepodařilo dohledat.

1345 JÁNSKÝ 2006, 24.

1346 SEDLÁČEK XIII, 110.

1347 Literatura: SEDLÁČEK XI, 97; DURDÍK 1999a, 90; ÚLOVEC 2004, 29–30; DURDÍK/SUŠICKÝ 2007, 25–26; KNOLL 2015, 33–34.

1348 RBM IV, 717; SEDLÁČEK XI, 97.

1349 KNOLL 2015, 26–34.

1350 RBM II, 644, 1198.

1351 DURDÍK 1999a, 90; KNOLL 2015, 34.

1352 Z literatury především: SEDLÁČEK XI, 81–96; MENCLOVÁ 1976 I, 322–325; HZTČMS V, 160–161; DURDÍK 1999a, 464–467; RAZÍM 2001, 157–161; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 172–177; ANDERLE 2013, 129–131; PATRNÝ 2015, 106–119.

1353 LC III–IV, 142; SEDLÁČEK XI, 88.

1354 K názorové výměně především DURDÍK 1999a, 464–467; RAZÍM 2001, 157–161; ANDERLE 2004, 125–138.
1355 DURDÍK 1999a, 464–465.
1356 PATRNÝ 2015, 106–119.
1357 Literatura: SEDLÁČEK XI, 126; ANDERLE 1993, 111–116; DURDÍK 1999a, 428; KNOLL 2015, 119–122; LAVAL 2016, 63–64. K problematice Sušicka a Bogenů především: MARTÍNEK 1999, 85–100; KUBŮ 1999, 126–145; LHOTÁK 2008, 18–19; MARKOVA 2009, 42.
1358 SEDLÁČEK XI, 126.
1359 KNOLL 2015, 121.
1360 SEDLÁČEK XI, 126; ANDERLE 1993, 113.
1361 Literatura: SEDLÁČEK IX, 40–45; ÚLOVEC 2004, 204–206; DURDÍK 1999a, 463–464; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 168–171; KAUSEK 2009, 40–43; KASTL 2014, 19–35; KASTL 2015.
1362 CDB V/1, 694. Někdy se uvádí nejstarší zmínka k roku 1264 a to s odkazem na RBM II, 183, kde je ovšem chybné datum, správně má být viz CDB V/2, 280–281.
1363 CDB V/2, 256, 280–281.
1364 CDB III/1, 184. Znovu je takto označen roku 1239 CDB III/2, 273.
1365 CDB III/2, 294.
1366 CDB IV/1, 174.
1367 SEDLÁČEK IX, 42.
1368 RBM II, 773.
1369 RBM IV, 254.
1370 PROCHÁZKA 2003, 147.
1371 SEDLÁČEK IX, 41, 42.
1372 K tomu podrobněji KASTL 2014, 19–35; KASTL 2015.
1373 KASTL 2014, 33; SEDLÁČEK IX, 42.
1374 BERNAU 1903, 153–154, 601–602.
1375 Literatura: SEDLÁČEK IX, 136–145; MENCLOVÁ 1976 I, 171–172; KUČA II, 566–567; DURDÍK 1999a, 222–223; ÚLOVEC 2004a, 96–100; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 58–60; RAZÍM 2020 I, 301.
1376 RBM II, 645.
1377 RBM III, 523.
1378 PANGERL 1872, 85–88.
1379 RBM IV, 480; SEDLÁČEK IX, 137.
1380 SEDLÁČEK IX, 137–145.
1381 SEDLÁČEK IX, 137; ÚLOVEC 2004a, 96–100.
1382 Nejnověji ZÁRUBA 2013, 200–201.
1383 SEDLÁČEK IX, 143; Úlovec 2004, 99.
1384 Literatura: HEBER 2002, 143–155; SEDLÁČEK IX, 154–162; MENCLOVÁ 1976 I, 171–172; KAŠIČKA/LÍBAL/NOVOSADOVÁ 1980; KAŠIČKA 1981, 95–105; HZTČMS V, 204; KAŠIČKA 1997; DURDÍK 1999a, 254–256; FIŠER 2001; KAMENICKÁ 2001, 55–58; KAMENICKÁ 2004, 15–21; ÚLOVEC 2004a, 115–122; ÚLOVEC 2004b, 23–49; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 74–77; ÚLOVEC 2006, 277–304; STARÝ 2006, 127–140.
1385 DURDÍK 1999a, 254.
1386 RBM II, 667.
1387 Nejnověji k dějinám hradu ÚLOVEC 2004b, 23–49.
1388 SEDLÁČEK IX, 156.
1389 DURDÍK 1999a, 255; ÚLOVEC 2004a, 120.
1390 DURDÍK 1999, 256; ÚLOVEC 2004a, 120.
1391 MENCLOVÁ 1976 I, 171; DURDÍK 1999a, 256.
1392 Literatura: HEBER 2002, 440–455; SEDLÁČEK XI, 106–121; LANCNGER/LÍBAL/HEROUTOVÁ 1970; MENCLOVÁ 1976 I, 370–376, II, 292–295; MEJSTŘÍK 1989; NOVÁČEK 1996, 285–288; DURDÍK 1999a, 585–586; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 237–241; ANDERLE 2009, 51–82; ANDERLE 2013, 140–143.
1393 RBM III, 182–183.
1394 ANDERLE 2009, 53.
1395 ANDERLE 2009, 53; KNOLL 2015, 50.
1396 ANDERLE/ROŽMBERSKÝ/ŠVÁBEK 1991, 133–144; KNOLL 2015, 21–49.
1397 RBM II, 644; SEDLÁČEK XI, 110.
1398 SEDLÁČEK XI, 111–112.
1399 ANDERLE 2009, 51–82.
1400 MENCLOVÁ 1976 I, 370–376, II, 292–295; DURDÍK 1999a, 585–586.
1401 ANDERLE 2009, 55.
1402 ANDERLE 2009, 54.
1403 ANDERLE 2009, 53.
1404 ANDERLE 2009, 55.

1405 ANDERLE 2009, 54.
1406 ANDERLE 2009, 54.
1407 Literatura: HEBER 2002, 156–162; SEDLÁČEK XIII, 118–121; JANOTA 1933; DURDÍK 1974, 16–28; MENCLOVÁ 1976 I, 140–141, 438–441; DURDÍK 1978a, 281–284; HZTČMS IV, 167–170; KUTHAN 1994, 212–214; DURDÍK 1999a, 293–295; KLÁPŠTĚ 2003, 787–788; RAZÍM 2004, 176–180; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 87–91; JÁNSKÝ 2009, 51–53.
1408 CDB III/1, 19.
1409 CDB IV/1, 404, 405, 406,408; CDB V/1, 573, 574.
1410 CDB V/2, 127, 169.
1411 CDB V/2, 185.
1412 RBM II, 560, 566, 569.
1413 RBM II, 604.
1414 RBM III, 69.
1415 SEDLÁČEK XIII, 119; JÁNSKÝ 2009, 51–53, 56–57.
1416 MENCLOVÁ 1976 I, 141.
1417 DURDÍK 1974, 16.
1418 DURDÍK 1974, 17.
1419 Např.: DURDÍK 1978a, 281–284; DURDÍK 1999a, 293–295; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 87–91. Tuto dataci převzala také mladší literatura např. JÁNSKÝ 2009, 51.
1420 MENCLOVÁ 1976 I, 438–441.
1421 KLÁPŠTĚ 2003, 787–788.
1422 RAZÍM 2004, 176–180.
1423 Za sdělení děkuji Mgr. Antonínu Zelenkovi ze Západočeského muzea, který v současné době znovu vyhodnocuje nalezený archeologický materiál.
1424 FRB II, 343; JAN 2015, 48.
1425 JAN 2015, 63–64, 66–69, 185, 389.
1426 Literatura: SEDLÁČEK XIII, 146–153; GNIRS 1932; HOLANOVÁ/HEROUTOVÁ 1964; HOLANOVÁ/HEROUTOVÁ 1968; HOLANOVÁ/HEROUTOVÁ/LÍBAL 1968; MENCLOVÁ 1976 II, 85–91; HZTČMS IV, 26–28; DURDÍK 1999a, 53–54; ANDERLE 2001; VELÍMSKÝ 2002; FORSTEROVÁ 2007, 26–34; ANDERLE 2007, 4–25.
1427 ANDERLE 2007, 4–25; FORSTEROVÁ 2007, 26–34.
1428 RBM IV, 398, 1000; CIM IV, 105–106; VELÍMSKÝ 2002, 170 a následující.
1429 Např.: MENCLOVÁ 1976 II, 86; DURDÍK 1999a, 53.
1430 ANDERLE 2007, 20.
1431 SEDLÁČEK XIII, 147.
1432 ANDERLE 2007, 4, obr. 3.
1433 ANDERLE 2007, 4–25.
1434 Literatura: SEDLÁČEK XIV, 77; PACHNER 1992, 70–76; HEFNER 1993, 5; DURDÍK 1999a, 254; HEFNER 1999, 41–42; DURDÍK 2002, 45; DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 71–75; HANZL 2006, 14.
1435 DURDÍK/SUŠICKÝ 2005, 71.
1436 SEDLÁČEK XIV, 77.
1437 Základní literatura k tvrzím: REICHERTOVÁ 1955a, 174–183; HEJNA 1961; MENCLOVÁ 1976 I, 273–278; CHOTĚBOR 1982, 357–366; CHOTĚBOR 1983, 513–520; KAŠIČKA 1984; CHOTĚBOR 1989, 257–270; Encyklopedie tvrzí I–III; KLÁPŠTĚ 2005, 150–166; RYKL 2008, 33–68; LAVAL 2013; NOVÁK 2016, 123–152; LAVAL 2016, 47–90; NOVÁK 2016, 125–149; NOVÁK 2019a, 125–149; NOVÁK 2019b, 307–382.; velmi užitečné jsou rovněž lokální soupisy a studie např.: KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1986; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1990; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988, 1990, 1991; MUSIL 1995; DURDÍK/KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1995; KOVÁŘ 2011; NOVÁK/VAŘEKA 2012, 445–459; NOVÁK 2013, 463–489; KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014; NOVÁK/VAŘEKA 2015, 439–471; NOVÁK/VAŘEKA 2015, 507–533; BEZÁKOVÁ/BLAŽKOVÁ/STOLZOVÁ 2020.
1438 BM II, 535–536.
1439 HEJNA 1961; CHOTĚBOR 1982, 357–366; CHOTĚBOR 1983, 513–520; Encyklopedie tvrzí I, XIII–XVII; kriticky hodnotí typologii LAVAL 2013, 17–18.
1440 KLÁPŠTĚ 2005, 150–154.
1441 UNGER 2009, 547–553.
1442 Literatura: NECHVÁTAL/RADOMĚRSKÝ 1963, 4–13, Encyklopedie tvrzí II, 846; KLÁPŠTĚ 2005, 154–155; BEZÁKOVÁ/BLAŽKOVÁ/STOLZOVÁ 2020, 32–36.
1443 PROFOUS IV, 340; NECHVÁTAL/RADOMĚRSKÝ 1963, 12.
1444 NECHVÁTAL/RADOMĚRSKÝ 1963, 4–13.
1445 Literatura: SEDLÁČEK XIV, 240; DURDÍK 1975, 677–688; Encyklopedie tvrzí II, 354–355.
1446 SEDLÁČEK XIV, 240.
1447 DURDÍK 1975, 677–688.

[1448] Literatura: SMETÁNKA/KLÁPŠTĚ 1981, 447; Encyklopedie tvrzí II, 371; HLOŽEK/VAŘEKA 2003, 51–56; KLÁPŠTĚ 2005, 159–160.
[1449] Literatura: SEDLÁČEK VIII, 150; SMETÁNKA/KLÁPŠTĚ/RICHTEROVÁ 1981, 420–430; KLÁPŠTĚ 2005, 160–161; VYTLAČIL 2006, 15–20, KUNA a kol. 2015, 138–140.
[1450] Literatura: KLÁPŠTĚ 1994, 31–38, 149–152, Encyklopedie tvrzí I, 8–9; BRYCH 2002, 39; KLÁPŠTĚ 2005, 113–118.
[1451] Literatura: SEDLÁČEK XII, 116; BRYCH 1998, 399–406; Encyklopedie tvrzí I, 25.
[1452] Úvaha nad pojmy hrad, tvrz a hrádek: GABRIEL 2002, 499–502.
[1453] Reliquiae tabularum terrae I, 540.
[1454] V. Brych hypoteticky předpokládal, že zde existovala přímá návaznost, a navíc předpokládá další přemístění panského sídla na počátku 15. století do nedalekého Nelechova: BRYCH 1998, 405.
[1455] BRYCH 1998, 399–406; BRYCH 2002, 39; KLÁPŠTĚ 2005. 162.
[1456] Literatura: SEDLÁČEK VII, 240–246; Soupis památek XXXIII, 81–87; HEJNA 1961, 66–68; MENCLOVÁ 1976 I, 275–278; KAŠIČKA 1977, 81–91; KAŠIČKA 1978, 11–18; UPČ II, 48–49; KAŠIČKA 1987, 331–343; KUTHAN 1994, 371–373; DURDÍK/KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1995, 258–265; Encyklopedie tvrzí II, 288–290.
[1457] SEDLÁČEK VII, 243.
[1458] Dataci F. Kašičky, jenž kladl klenbu až do závěru 13. století, zpochybnil J. Kuthan, který nevylučuje starší původ a podobu kleneb odvozuje od nedalekého hradu v Písku a také Zvíkova, podobnou dataci předtím zastávala již D. Menclová: MENCLOVÁ 1976 I, 278; KUTHAN 1994, 373; DURDÍK/KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1995, 259.
[1459] MENCLOVÁ 1976 I, 278.
[1460] Literatura: SEDLÁČEK VIII, 303–305; KOUBA 1957; KUBEC 1960; BAYER/KUBEC 1962; BAYER 1963; BAYER 1972; MENCLOVÁ 1976 I, 274–275; HERDA 1987; HRABÁNEK/HERDA 1990; HRABÁNEK/HERDA 2008; Encyklopedie českých tvrzí II, 652–654.
[1461] KUBEC 1960, 115–131.
[1462] CDB III/1, 59.
[1463] CDB IV/1, 380.
[1464] Reliquiae tabularum terrae I, 50; SEDLÁČEK VIII, 303.
[1465] Literatura: SEDLÁČEK XV, 300; HUML 1985, 296–302; HUML 1987, 91–103; HUML 1988, 353–368; Encyklopedie tvrzí I, 96–97; LAVAL 2008, 105–142; BOHÁČOVÁ/PODLISKA a kol. 2017, 336.
[1466] TOMEK I, 373.
[1467] RBM IV, 7.
[1468] SEDLÁČEK III, 260–261; MENCLOVÁ 1976 II, 432; ÚLOVEC 1998b, 137–151; Encyklopedie tvrzí III, 843–844; DURDÍK 2008a, 133–139; DURDÍK/HLOŽEK/KOCANDA/KOVÁŘ 2024.
[1469] Encyklopedie tvrzí III, 844.
[1470] RBM VII/2, 373.
[1471] K dějinám podrobně: ÚLOVEC 1998b, 137–151.
[1472] HLOŽEK 2018, 58–70.
[1473] Encyklopedie tvrzí I, XV.
[1474] K oběma lokalitám blíže v kapitole Hrady východních Čech, s. 176–178.
[1475] Literatura: VLASÁK 1873, 26–29; SEDLÁČEK XV, 243; REICHERTOVÁ 1952, 417–421; REICHERTOVÁ 1955b, 216–218; REICHERTOVÁ 1967, 39–73; MENCLOVÁ 1976 I, 274–275; Encyklopedie tvrzí II, 453.
[1476] REICHERTOVÁ 1952, 417–421; REICHERTOVÁ 1955b, 216–218; REICHERTOVÁ 1967, 39–73.
[1477] Reliquiae tabularum terrae I, 43.
[1478] Reliquiae tabularum terrae I, 402.
[1479] REICHERTOVÁ 1952, 419–420; MENCLOVÁ 1976 I, 274; Encyklopedie tvrzí II, 453.
[1480] VLASÁK 1873, 26. Nicméně i Vlasák sám tuto informaci nejspíše odněkud převzal, byť neuvádí zdroj. CDB IV/1, 413.
[1481] SEDLÁČEK XV, 243.
[1482] LÍBAL 2001, 247–248.
[1483] HEJNA 1961, 22–23.
[1484] CHOTĚBOR 1989, 261; Encyklopedie tvrzí II, 453.
[1485] Literatura: SEDLÁČEK XV, 235–236; HUML 1976, 163–178; HUML 1978; BARTOŇ 1996; Encyklopedie tvrzí I, 235–236.
[1486] CDB I, 278.
[1487] Encyklopedie tvrzí I, 94–95.
[1488] Encyklopedie tvrzí III, 800–801.
[1489] Encyklopedie tvrzí II, 504–505.
[1490] Literatura: SEDLÁČEK XIV, 238–239; NECHVÁTAL 1965, 830–846; Encyklopedie tvrzí I, 163–164; SÝKORA/LEHKÝ 2014, 101–111.
[1491] CDB III/2, 246.
[1492] K dějinám blíže SEDLÁČEK XIV, 238–239.

[1493] Encyklopedie tvrzí I, 163–164.
[1494] NECHVÁTAL 1965, 834–836.
[1495] Literatura: SEDLÁČEK III, 91–92; Soupis památek 370–381; MENCLOVÁ 1976 I, 276–277; CHOTĚBOR/KROUPA/RYKL 1990, 235–249; Encyklopedie tvrzí III, 708–709.
[1496] KLIMESCH 1891, 177; PROFOUS IV, 100.
[1497] SEDLÁČEK III, 91; PANGERL 1882, 51–52; RBM III, 1.
[1498] RBM III, 65.
[1499] LE I, 37–38.
[1500] CHOTĚBOR/KROUPA/RYKL 1990, 241.
[1501] CHOTĚBOR/KROUPA/RYKL 1990, 243.
[1502] Výsledky povrchového výzkumu areálu tvrze učiněné bioindikační metodou, nejsou zcela přesvědčivé, CHOTĚBOR/KROUPA/RYKL 1990, 245–247.
[1503] K otázce těchto sídel především WOLF 1977, 105–116; WOLF 1998, 107–116; DURDÍK 1999a, 167; JANSA 2004, 63–68.
[1504] WOLF 1977, 105–116; WOLF 1998, 107–116; JANSA 2004, 63–68.
[1505] Literatura: SEDLÁČEK V, 167–168; WOLF 1983, 223–225; DURDÍK 1999a, 475–476; JANSA 2005, 19–30.
[1506] Literatura: SEDLÁČEK V, 167; HEJNA 1962, 455–473; WOLF 1998, 111; DURDÍK 1999a, 70.
[1507] BENEŠOVÁ 1991–1992, 85–90; DURDÍK 1999a 196–197, 174–175; DRNOVSKÝ 2013, 29.
[1508] Literatura k Brtnickému Hrádku: KLOS/NĚMEČEK 1977, 58–62; GABRIEL 1986, 14–15; DURDÍK 1999a, 176; GABRIEL/VANĚK 2006, 30–32; PAŽOUREK (ed.) et. al 2012, 34–36; Literatura k Vlčímu Hrádku: KLOS/NĚMEČEK 1977, 47–52; GABRIEL 1986, 15–19, 42–44; DURDÍK 1999a, 393; GABRIEL/VANĚK 2006, 33–36; PAŽOUREK (ed.) et. al 2012, 135–136; Literatura k Chřibskému Hrádku: KLOS/NĚMEČEK 1977, 43–46; GABRIEL 1986, 13; DURDÍK 1999a, 181–182; GABRIEL/VANĚK 2006, 37–39; Literatura ke Kyjovskému Hrádku: KLOS/NĚMEČEK 1977, 43–46; GABRIEL 1986, 15–19, 42–44; DURDÍK 1999a, 393; GABRIEL/VANĚK 2006, 40–44; PAŽOUREK (ed.) et al. 2012, 73–74.
[1509] GABRIEL/SMETANA 1981, 33–62; GABRIEL/VANĚK 2006.
[1510] GABRIEL/VANĚK 2006, 43; k vývoji osídlení dané lokality též LISSEK 2003, 46–55.
[1511] Literatura: HEJNA 1974, 365–418; DURDÍK 1999a, 79; DRNOVSKÝ 2013, 37.
[1512] HEJNA 1974, 365–418.
[1513] HEJNA 1974, 402–408.
[1514] WOLF 1998, 113; DURDÍK 1999a, 79.
[1515] WOLF 1998, 113.
[1516] Literatura k objektům: SIGL 1991, 94–102; DRNOVSKÝ/MAZÁČKOVÁ/ŠRÁMEK 2019, 559–605; DRNOVSKÝ 2022, 89–112; DRNOVSKÝ/HEJHAL 2024, 42–59.
[1517] DRNOVSKÝ/MAZÁČKOVÁ/ŠRÁMEK 2019, 589–596.
[1518] Literatura: DURDÍK 1999a, 190; DURDÍK 2001b, 147–153.
[1519] Literatura: FROLÍK/SIGL 1993b, 77–80; FROLÍK/SIGL 1994, 95–106; DURDÍK 1999a, 196.
[1520] DURDÍK 1999a, 167.
[1521] JOHN/ŘEŘICHOVÁ 2011, 337–342.
[1522] KUTHAN 1976, 186–187; LAVIČKA 2010b, 127–143.
[1523] CDB V/1, 580.
[1524] JOHN/ŘEŘICHOVÁ 2011, 340–341.
[1525] Literatura: SEDLÁČEK V, 110; PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1991, 297; DURDÍK 1999a, 390–391; SOKOL/KASL 2019, 627–663.
[1526] SOKOL/KASL 2019, 646–467.
[1527] SOKOL/KASL 2019, 657–658.
[1528] DURDÍK 1999a, 152; KUBŮ 2003, 32–33; DURDÍK 2004a, 31.
[1529] DURDÍK 1999a, 173.
[1530] DURDÍK 1999a, 413.
[1531] DURDÍK/KUBŮ/ZAVŘEL 1998, 257–274; DURDÍK 1999a, 175–176.
[1532] DURDÍK 1999a, 502–503.
[1533] HRUBÝ/HEJHAL/HOCH/KOČÁR/MALÝ/MACHÁŇOVÁ/PETR/ŠTENCL 2012, 407.

Resumé

Aristocratic castles through the lens of research

Research on aristocratic castles in Bohemia has a long tradition, essentially going back to the 16th century. However, it was F. Palacký who brought a more comprehensive, and for many years formative, opinion on the emergence of aristocratic castles in his key work *History of the Czech Nation in Bohemia and Moravia* (*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě),* in a section devoted to the origins of the High Medieval nobility under King Václav I. He found most support here in written sources and aristocratic epithets. His text, although almost two hundred years old, is still highly pertinent in its essence. Younger researchers, such as Václav Novotný, in fact, accepted his thesis in its entirety. In contrast, the older generation of historians occupied with castles, such as F. X. Heber, F. Bernau, and above all A. Sedláček, does not elaborate on the genesis of the aristocratic castle in any detail. A new perspective and new questions only arrived with the advent of interest in the architecture of castles, which in our country is tied to the work of D. Menclová, who wove her main ideas into the book *Czech castles* (*České hrady*, 1972). The drawback of this sizeable piece of work was the typology of castles and their categorization, with inappropriately-chosen criteria that overlapped each other proving particularly problematic. Despite this major shortcoming, it was a fundamental piece of work for many years. It was at the same time that archaeologist A. Hejna began his own considerations of aristocratic residences, focusing specifically on research into aristocratic courts and aristocratic castles. His greatest achievement was to discover the East Bohemian castle of Vízmburk. The work of D. Menclová was critically followed by T. Durdík, one generation younger, who looked primarily at creating a logically-coherent typology of castles in Bohemia, which he more or less succeeded in doing. The beginnings of his career involved a great deal of field and surface surveys of a number of aristocratic castles, but his research on Krašov and its cistern was of particular importance. T. Durdík claimed the castle to be one of the oldest aristocratic castles, but did so on the basis of an erroneous interpretation of written sources and the dating of archaeological material, in that dating ascribed it to the 1230s. With this dating, he entered into a direct argument with D. Menclova. He incorporated his main theses on the origins of aristocratic castles into the article *Development sketch of Bohemian castles from the 12th–13th centuries* (*Nástin vývoje českých hradů 12.–13. století*, 1978), subsequently only developing and supplementing the ideas contained therein. However, Durdík's research prioritized royal castles – more in-depth research of aristocratic castles was not his primary goal. T. Durdík did not get round to a separate study of aristocratic castles until 1990, in the article *Noble castles in the context of Bohemian castle building* (*Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus*). Essential information is found in his inventory *Illustrated encyclopedia of Czech castles* (*Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, 1999) and its supplements, which summarizes the available knowledge about virtually all castles and places great emphasis on typological evaluation. Another of his books, *Medieval castles in Bohemia and Moravia* (*Středověké hrady v Čechách a na Moravě*), he wrote together with P. Bolina (2001). Although since the publication of D. Menclová's book Czech castles (České hrady), it is a work that brings more coherent and comprehensive ideas about the development of castle architecture, and therefore aristocratic castles are not given much space here.

In 2003, J. Klápště entered the discussion on aristocratic castles, using his article *Notes on the social context of the beginnings of noble castles in Bohemia* (*Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v Českých zemích*) to question some of the

interpretations put forward by T. Durdík. The dispute concerned the dating of Krašov, the evaluation of Říčany and Vízmburk and, above all, the origins of Jindřichův Hradec, Rýzmburk, and Lichnice, which T. Durdík had presented as royal castles later acquired by the nobility. He questioned Durdík's thesis about significant social differentiation, which allegedly manifested itself in a strict distinction between the use of castle types. J. Klápště devoted greater attention to aristocratic castles in one chapter of his book *The Transformation of the Czech Lands in the Middle Ages* (*Proměna českých zemí ve středověku*, 2005). It was also at this time that V. Razím joined the criticism of J. Klápště. This dispute was also reflected in the historical works of V. Vaníček and J. Žemlička. This discussion ended with the untimely death of T. Durdík (†20 September 2012). However, research on aristocratic castles did not stop there. Detailed historical and archaeological research, accompanied by a critical analysis of written sources, would appear to be essential for further research into aristocratic castles.

Royal courts and aristocratic courts, the residences of the emancipating nobility

The nascent landed nobility in the 11th and 12th centuries did not yet reside in their own castles, but either in aristocratic courts located around royal castles, or in particularly large concentration in residences around Prague and on their own properties. From the second half of the 12th century, these residences were included in epithets identifying significant individuals or families and gradually replaced epithets associated with office. Markvart of Doubrava (1146–1148) was the first with an epithet that involved his property, and a little later, for example, Bleh of Třebušín (1169). Such epithets increased rapidly in the final third of the 12th century, and it is from then that material documents of such residences begin appearing. Art historian V. Birnbaum supposed in the late 1920s that there was a close connection between Romanesque churches with a matroneum and such aristocratic residences – courts. However, it was not until decades later that research by A. Hejna confirmed this theory. The aristocratic courts in Vroutek, Chvojno, Strakonice, and Volyně were archaeologically examined by A. Hejna, although the latter was the property of the monarch. Later archaeological research contributed knowledge on the appearance of the aristocratic courts in Bedřichův Světec, Poněšice, and Prčice. Surveys of the aristocratic court in the Moravian Dolní Kounice also produced very interesting results, where the remains of a stone palace and church were found in the middle of a fortified area with a ditch.

Aristocratic castles in the 13th century

Aristocratic courts, as the main residence of the aristocracy, remained popular until around the end of the first half of the 13th century, when we begin to encounter the first aristocratic castles in epithets, a fact noticed in historical research headed by F. Palacký. Castles such as Lemberk, Příběnice, Rožmberk, Český Šternberk, Rýzmberk, or Strakonice are undoubtedly the oldest aristocratic castles of their kind. These are mostly Bergfried-type castles, with the exception of Strakonice, which was created with the conversion of an older aristocratic court into a castle and Johannite commandery, although a Bergfried was indeed added later. By contrast, later archaeological surveys of castle sites in areas associated with the construction of new aristocratic estates and the colonization of border forests showed some locations that differed from these castles. In most cases, such castles were built without the use of stone structures and deep in the past, in that these sites are dated from the turn of the 12th and 13th centuries to the second half of the 13th century. Examples might be Příkopy u Kdyně and Velký Kuřim, also called Ruchomperk, which although not documented in writing, date back to the turn of the 12th and 13th centuries. More interesting

from this point of view is Železnice u Jičína, which is documented in the early 12th century in the epithet of a certain Čéč of Železnice. At the same time, we find in the place itself both a Romanesque church, by which we can assume there was an aristocratic court, and a fortified location on the hill opposite. A similar layout as in Železnice might also be found in Třebonín in the Čáslav region (district of Kutná Hora). We find a residence by a church in the epithet of Ubyslav in 1194. There is then a fortified site near the village, which unfortunately could not be convincingly archaeologically dated. The smaller castle of Šluspárk, built without the use of masonry, also dates back to some time before the middle of the 13th century. The nearby castle of Vražba was slightly younger. In the first half of the 13th century, we can also count on the existence of Hrad u Čtyřkol, which also contained stone buildings – a palace and perhaps a tower. It was similar in the case of the younger Budětice, where a cylindrical tower stood between the ditch and the rampart of the fortified area, adjacent to which there was a rectangular palace. At the beginning of its existence, Lipí Castle was also fortified with a wooden wall, but a mighty cylindrical tower was located in its heart. Another entirely wooden castle was located in the area called Starý Zámek in Zruč nad Sázavou, and in Boršov in South Bohemia. Most of these locations are known mainly due to the fact that the castle was relocated to another more suitable place in the vicinity (Hrad u Čtyřkol – Zlenice; Budětice – Rabí; Příkopy u Kdyně – Rýzmberk; Starý Zámek – Zruč nad Sázavou; Vražba – Rotemberk) or that the place was abandoned (Ruchomperk, Šluspárk, Boršov, etc.). The case of Lipý Castle, the oldest appearance of which we know thanks to archaeological research by F. Gabriel, however, opens up the possibility that castles with a predominance of wooden structures might have represented the initial stage of construction of other aristocratic castles, their original appearance completely layered over by subsequent building development.

Central Bohemia

Land ownership in Central Bohemia was fragmented, and we find the more integrated estates of the Buzic, Šternberk, Benešovice, Slavata of Chlum, and other families in peripheral areas. Closer to Prague, we only find the castles of the Lords of Říčany and the Lords of Škvorec.

One of the oldest Central Bohemian castles is **Český Šternberk** in the central Posázaví area, first documented in 1241 in the epithet of Zdeněk of Šternberk. The castle underwent more complex structural development, but the original layout, a modification of a Bergfried-type castle, is still noticeable. The castle chapel then became part of the palace in the final third of the 13th century. **Hrad u Čtyřkol** is also a very old castle which is not documented in writing. Modest archaeological finds date back to the middle of the 13th century, and it was probably the predecessor of the neighboring castle of **Zlenice**. This castle was first documented in 1318 in the epithet of a certain Oldřich of Zlenice, but archaeological research dates it to the second half of the 13th century. The original layout of the castle underwent very complex structural development, at the end of which its "block layout" was created. It seems that the castle lacked a Bergfried tower, and it was therefore probably a towerless layout with the palace as the main residential and defensive building. The Benešovice family, whose original residence was in Benešov, also came from the central Posázaví area. The genealogy of the family was tied to the establishment of the castle of **Stará Dubá**, which is first documented in writing in 1283 in the epithet Ondřej of Dubá. This was a more complex castle with Bergfried layout, under which the small, fortified town of Odranec was built. Ondřej of Dubá also had ties to the now-defunct castle on **Kavčí Hora**. Other castles were built in the Benešov area in the second half of the 13th century – **Křivosudov**, which was first documented in 1276 in the epithet of a certain Oldřich, and **Borovsko**, which was built by Protiven, the queen's chamberlain.

The central Posázaví area was home to the properties of the Lords of Úžice, who in the second half of the 13th century became the Lords of Talmberk, the Lords of Martinice, the Lords of Újezdec, and others. The most important representative of the family in the second half of the 13th century was Hroznata of Úžice, brother-in-law of Záviš of Falknštejn and burgrave of Prague Castle. He was involved in the establishment of an aristocratic residence in **Rataje nad Sázavou**, where there are two castles to this day – Horní hrad and Pirknštejn. Both castles, however, lack elements that would provide more accurate dating, making it difficult to date them more precisely. Neither castle is expressly referred to until 1346. Hroznata's brother built **Talmberk** Castle near to Úžice. It was a Bergfried-type castle.

In Brdy, meanwhile, the Buzice estates dominated. The most renowned of their branches are the Lords of Zajíc of Valdek, whose **Valdek** Castle was built in the early 1250s. To begin with, the castle lacked a large tower, and was therefore a towerless layout. However, reconstruction took place in the first third of the 14th century during which a cylindrical Bergfried was added. Another castle owned by the Lords of Valdek was **Žebrák**, which was first documented in 1280 in the epithet of a certain Přibyslav. It was a Bergfried-type castle, built on an extremely-narrow rocky cliff, the end of which was taken up by a smaller second cylindrical tower. **Rožmitál** was another residence owned by the Buzice family, by this time having branched, specifically the offshoot bearing the name of that castle in its epithet. The castle probably initially lacked a large tower, meaning it was of towerless layout and would probably be classified as a castle with mantlet wall or a castle with a palace as the main residential and defensive building. Another offshoot of the family is connected to the establishment of **Březnice** Castle, which had a very similar layout to the aforementioned Rožmitál. **Hořovice** is also a very old aristocratic residence, tied to the beginnings of the aristocratic family of the Lords of Žirotín. The current chateau building contains part of the palace, which was mistakenly deemed to be late Romanesque, although the preserved semicircular portals are only late Gothic. The emergence of the Lords of Žirotín is linked to the establishment of **Řebřík** Castle, which is one of the simpler castles having a palace as the main residential and defensive building.

Říčany Castle was the main castle built in the immediate vicinity of Prague. It was constructed by Ondřej of Všechromy, the royal dapifer and later High Chamberlain. A mighty prismatic tower stood at the head of the castle (we have no idea whether it was Bergfried or a residential tower), and the courtyard was surrounded by residential buildings on three sides. The main palace was located in the south-western part of the core of the castle and was of a very high artistic standard. There was a vaulted hall heated by a fireplace on the second floor. The palace dates back to the 1260s to the 1270s. Another larger castle in the vicinity of Prague was **Škvorec**, which was first documented in 1279 in the epithet of Domaslav, courtier of Přemysl Otakar II, chamberlain of the Kingdom of Bohemia and, following the death of Přemysl Otakar II, waiter to the queen. In light of its later structural development, the original layout was unknown for many years, but was discovered by archaeological surveys. It was a pure example of a Bergfried-type castle.

We do not encounter many aristocratic castles in the northern part of Central Bohemia. The main exception to this rule is the Mladá Boleslav region, the northern part of which was dominated by the Markvartice family, whose castles are discussed in the chapter on castles in North Bohemia. The southern part of the Mladá Boleslav region is home to **Dražice**, which was established in the 1260s by Řehník of Litovice, the queen's under-chamberlain. However, the construction of the castle dragged on until the beginning of the 14th century. The palace was later significantly rebuilt under Bishop Jan IV of Dražice, but this did not markedly change what was originally a fairly generous Bergfried layout. **Hrádek nad Zámostím** was also built at the end of the 13th century. **Kostomlaty nad Labem/Mydlovar** is a more unusual castle, built on an artificial hill, the perimeter of which was hemmed in by a brick mantlet wall, which is probably linked to the construction of the town walls in nearby Nymburk.

North Bohemia

The largest landowners in North Bohemia were the Markvartice family in the Pojizeří area, the Ronov family in the vicinity of Česká Lípa and the Jizera Mountains, and the Hrabišic family in the Bílina area in the Ore Mountains. Other families played a rather marginal role here, although the Žirotín family, one of the few to have built a dominion on the south bank of the River Ohře, is certainly worth mentioning.

Probably the oldest Markvartice castle was **Lemberk**, built by Havel of Lemberk, who wrote about the castle as early as the 1240s. Although the castle was rebuilt as an early--Baroque chateau, its large Bergfried tower still stands. Archaeological surveys discovered the remains of the original palace, which was located in the most protected place at the end of a spur of land. It was a Bergfried-type castle. Havel's brother Markvart III of Lemberk then built **Šarfenštejn** Castle sometime around the middle of the 13th century, or shortly after. This is a fine example of a Bergfried layout, although it is clear from the remains of the Bergfried that this was only added to the older wall at a later date. There was an older building in the place of the Bergfried, which can be interpreted as the remnants of a prismatic open tower or a bastion. The same Markvart III is also considered to be the founder of **Vartenberk** Castle. The castle underwent highly complicated structural development and its core was demolished. The fortification of the outer bailey was slightly better preserved, but it was set into a late-Gothic building. The second half of the 13th century is generally accepted as seeing the beginnings of **Valdštejn** Castle, which is associated with another branch of the Markvartice family. The castle was built on sandstone rocks, with the core of the castle located at the back of the grounds. Despite Romantic reconstruction in the 19th century, it seems that this was a towerless castle. The establishment of the castle of **Dolní Štěpanice**, which dates back to the second half of the 13th century, but is first documented in writing in 1304, is tied to the Lords of Valdštejn. The core of the castle had a typical Bergfried layout. Another line of the family is linked to the construction of **Zvířetice** Castle, which was built by Zdislav, son of Havel of Lemberk. The castle is documented for the first time in the epithet of Zdislav in either 1277 or 1287. Zvířetice can be classified as a castle with developed Bergfried layout, entirely common at that time. Specifically, there was a doubling of the Bergfried. Another Markvartice castle, **Michalovice**, was built around the same time as Zvířetice in the nearby vicinity by Beneš Pyšný or his son Jan, who was the first to write about the castle in 1281. At the time of its establishment, the castle had a classic Bergfried layout, which was only slightly modified with the use of a more pronounced gable wall. **Rotštejn**, whose foundation is traditionally associated with Vok of Rotštejn, perhaps came into being before the end of the 13th century too.

Another important aristocratic family operating mainly in the north of Bohemia was the Ronov family. The original residence of the Ronovs was undoubtedly in Zittau, but we do not know its exact location. The new family castle of **Ronov** was established around 9 km to the northeast of Zittau as the crow flies. It is first documented in the epithet of Smil, later of Lichtenburg/Lichnice in East Bohemia. Soon, however, Zittau and Ronov were taken over by the monarch. The layout of the castle core is not entirely clear. It would appear that the castle of **Krásný Buk** is only slightly younger. We must look to the second half of the 13th century for the origins of the castle, although it is first documented in writing in 1319. This was a typical example of a Bergfried layout which was never extended or rebuilt due to its short life. Other castles associated with the genealogy of this family include **Ojvín**, which was built on entirely unique terrain – a sandstone rock. The Zittau Chronicle contains a legend about the foundation of the castle and mentions that it was rebuilt by the Lords of Lipé. In 1290, Čeněk Lipé is documented with the epithet "de Moibin". Another important castle owned by the Ronov line was undoubtedly **Lipý** Castle, which was first mentioned in writing in 1277 in the epithet of Čeněk of Lípa. At its earliest stage, the castle was a Bergfried-type castle, but was unusually built on an island, and the perimeter fortifications and residential

buildings were initially entirely wooden. Another of the castles whose origins are associated with the Ronov line is **Frýdlant**, although this is probably a mistake. The origin of the castle is usually dated to the middle of the 13th century, but it is first documented in writing at the end of the reign of Přemysl Otakar II, in Neplach's Chronicle. It is supposed to have been taken from the Lords of Dubá in 1276 and subsequently acquired by Rulko of Biberstein in 1278. The castle was converted into a chateau, but it is still clear that it was originally a typical castle of the Bergfried type. At the same time, there was another Frýdlant Castle which really did belong to the Ronov line, probably the now nameless **Hrad u Hvězdy**. Another family line – the Lords of Dubá, is tied to **Dubá** Castle, which was first documented in writing in 1253. However, the castle ceased to exist in the 14th century, and its remnants were destroyed during the construction of family homes.

Grabštejn Castle was also built some time during the second half of the 13th century, on the site of an older fortified settlement. Neplach's Chronicle states that Přemysl Otakar II. took the castle from an undisclosed aristocratic family, and that it subsequently came into the hands of the Lords of Donín. Despite later reconstruction, the castle can safely be classified as having a typical Bergfried layout.

The most powerful family in Northwest Bohemia was undoubtedly the Hrabišic line. Boreš II of Rýmburk was one of the most prominent aristocrats at the court of King Václav I and built **Rýzmburk/Osek** Castle sometime around the middle of the 13th century. Dendrological dating of the tower shows that the wood used in its construction was felled between 1248 and 1249. Boreš is documented with the epithet of Rýzmburk from 1250 onwards. Detailed surveys of the castle showed that it was initially a Bergfried-type castle which was later significantly rebuilt. The origins of three other castles – **Boršenštejn**, **Zavidov**, and **Rechenberg**, which are located in what is now Saxony – are also tied to Boreš II of Rýzmburk. The construction of **Perštejn** Castle is sometimes also linked to Boreš (II.) of Rýzmburk. This is certainly not the majority opinion and mostly stems from the name of the castle at the time – "*Pyrssensteyn*" – which evoked the name Boršenštejn. A. Sedláček rejected attribution of the castle to Boreš, as did D. Menclová, who instead linked the castle to the Lords of Šumburk. The castle is not referred to until the 1340s. The castle apparently underwent longer and more complex structural development that has not yet been examined in detail. Moreover, the situation is complicated to some extent by its state of preservation. Unfortunately, without detailed archaeological surveys, it is not possible to provide details of building development, although the oldest phase of construction undoubtedly involves the oval core of the castle, in front of which a Bergfried was built.

Bílina Castle is one of the oldest aristocratic castles, its origins tied to Ojíř of Frýdberk, who played a very specific role at the court of Václav I. Later and radical reconstructions mean that we know the appearance of the castle core only from descriptions from the 16th and 17th centuries, and that it was perhaps a Bergfried-type castle.

The second half of the 13th century saw the beginnings of **Egerberk** Castle, probably built by Odolen of Chýše. The original layout was obscured by extensive reconstruction work at the end of the 14th century, but it is likely that it was a castle with a mantlet wall that changed appearance to a gable wall at the front. A relatively pure example of a castle having a Bergfried layout can be found at **Neznámý (meaning unknown) hrad u Albrechtic**. Another "unknown" castle is located nearby – **Hrad na Jozefínině skále**, whose core was probably dominated by a residential tower. **Starý Žeberk** is further to the west. The castle was built in the second half of the 13th century and is first documented in 1277 in the epithet of Albert of Žeberk.

There were not many aristocratic castles in the flat Louny area, the exception to this rule being **Žerotín**. It is thought that the castle was founded by the direct ancestors of the Lords of Žirotín from the Vlastislavice line, the descendants of brothers Neustup and Gebhart of Hořovice, who acquired Louny together with Panenský Týnec and its surroundings, still owned by the Benedictines of Kladruby in 1239. By 1250, Ratibor, waiter to the Bishop of

Prague, was written "of Žirotín", meaning it is almost certain that the castle was built sometime between 1239 and 1250. The importance of the castle declined after the loss of Louny and part of the estate. Older literature considered the existence of a prismatic Bergfried, although this theory has been disproved. It was in fact a castle with a palace as the main residential and defensive building. Similar castles were relatively widespread in Brdy and its surroundings, where the Žirotín family seems to have come from.

East Bohemia

We encounter a number of simple, but very old residences on the outskirts of original settlement in the Polabí area, which partly remained the property of the monarch or the property of the church. Castles experienced their greatest period of "boom" only after the middle of the 13th century, and here we register what is rather a smaller-to-medium level of land tenure. One exception to this rule was the property owned by the Lichtenburks in the Čáslav area. In addition to local families, we encounter numerous representatives of the aristocracy from other regions in East Bohemia; in particular, an offshoot of the West Bohemian Drslavice line, an offshoot of the North Bohemian Ronovs – namely, the Lichtenburks – and smaller estates near Chrudim were also held by the Lords of Dubá, while several Moravian families had properties in the Podorlicko area, in particular the Lords of Drnholec and the Lords of Švábenice. The Lords of Krumlov u Nechanic, the Rožmberks, and the Šternberks also held smaller estates in East Bohemia. The East Bohemian nobility included the Lords of Železnice, Načeratice, the Lords of Vízmburk, and others.

Perhaps one of the oldest castles in East Bohemia is **Železnice** Castle, which was documented in writing in the early 1180s in the epithet of a certain Čéč. However, we are not sure whether this epithet relates to the castle on Železný Hill or to the village of the same name, located to the north, where a Romanesque church stands. The castle was damaged by stone extraction, but archaeological evidence dates its existence to the end of the 12th century. The establishment of **Pecka** Castle is also tied to the Lords of Železnice. It was first documented in writing in 1322 in the epithet of Budivoj, who came from the line of the Lords of Železnice, but dendrological dating shifts the castle to around 1271, also confirmed by archaeological findings. The castle layout fits very well among the Bergfried-type castles that dominated aristocratic construction from the middle of the 13th century to the middle of the 14th century. The specific construction layout required the building of a second Bergfried by the palace, although this is slightly more subtle.

We encounter several very old smaller castles of simple appearance on the periphery of old settlement in the Polabí region. Wooden structures were much used in their construction, while a perimeter ditch and ramparts played a very important role in their fortification. One of these very simple, mostly wooden castles was **Šluspárk**, which disappeared before the middle of the 13th century. One very old aristocratic residence was **Hrad na Zámeckém Vrchu** near Dubenec. The nearby little castle of **Vražba** was slightly simpler. The site is not documented in written sources, but archaeological surveys by J. Sigl date the formation of the castle to the second half of the 13th century. **Starý Vřešťov** Castle, meanwhile, is a very interesting example of a simpler castle layout. The castle's initial simple layout remained because it was abandoned at the beginning of the 14th century and moved to a new place in Veľký Vřešťov. **Kostelec u Heřmanova Městce** was another very old aristocratic residence.

The smaller Mokřice Castle was built to the east of Jičín and is archaeologically dated to the end of the 13th century. The oval core of the castle was probably surrounded by a mantlet wall. **Pustohrad u Hořic**, which was also established at the end of the 13th century, was of similar layout.

The Hronovs, also called the Načeratice, were among the most important lines in East Bohemia. Hron built **Náchod** Castle sometime around the middle of the 13th century, and

it was first documented in 1254. At the time of its construction, it was a typical aristocratic castle with a Bergfried layout. The second family castle was **Brada**. However, the core of this castle was destroyed by mining.

The estate of the Lords with the Coat of Arms of the Golden Stirrup was found to the north of Náchod. The line's most important castle was undoubtedly **Vízmburk**, the name of the castle first documented in 1289 in the epithet of Tas of Vízmburk. Tas' father, Petr of Skalice, might have been founded the castle. The castle was archaeologically surveyed by A. Hejna between 1972 and 1984. It was of Bergfried layout, and the small core of the castle was surrounded by three palace wings, which were vaulted with cross vaults. However, it is clear that this state of affairs was the result of gradual building development and not an intentional and planned imitation of royal castles, as T. Durdík imagined. The ruins of **Červená Hora** Castle, which was built by Sezema, younger brother of Tas, are found in the southern vicinity of Vízmburk. The establishment of Rýzmburk Castle (district of Náchod) and perhaps even Střmen (district of Náchod) is also tied to this line. However, both castles are documented only at the beginning of the 14th century.

Košumberk was built at the end of the 13th century. Ojíř of Košumberk was the first known owner, as documented in 1318, but the castle is archaeologically dated to the end of the 13th century. At its earliest stage of construction, it was a castle with a mantlet wall. Access to the small oval core was provided by a prismatic gate tower. There is a castle site called **Komárka** in the vicinity of Košumberk, an example of a wooden and clay castle. Archaeological finds document its emergence to the first half of the 13th century. It is possible that it was the predecessor of Košumberk.

Two castles were built in the second half of the 13th century or at its end under the Orlické Mountains; namely **Litice nad Orlicí** and **Potštejn**. They were built by the Drslavice line, who colonized the surrounding countryside in the 13th century. The castles were apparently named after family residences in the southern Pilsen region. However, both castles were later significantly reconstructed, and so their original layout is unknown. **Skuhrov** Castle was built at the end of the 13th century and is referred to in 1280 with the in relation to Mutina Skurovský, which belonged to the Drlavice line. It might have been a castle with a mantlet wall or some other form of frugal towerless layout.

Several families from Moravia were fairly active in East Bohemia, mainly the Švábenice family in the Trutnov region, the Lords of Drnholec beneath the Orlické Mountains, and the Lords of Lomnice, who arrived sometime around 1300.

The establishment of the town and castle of **Trutnov** is attributable to the Lords of Švabenice. A castle was built there, first explicitly referred to in 1318. The original layout is obscured by later development and reconstruction as a chateau. **Orlík** Castle is also linked to the Švábenice family in East Bohemia. There were also several less prominent castles and fortified sites in the area which the Švábenice line colonized, above all, **Rechenburk**, **Hrad u Horních Vlčic**, and perhaps also **Bolkov**, which can be characterized as sentry buildings or what might be termed temporary colonization structures.

The Lords of Drnholec were another Moravian family in the Orlické Mountains. Their colonization efforts centred on **Rychnov nad Kněžnou**, where a castle was built. Royal under-chamberlain Heřman of Drnholec used it for the first time in his epithet in 1257. However, the castle completely disappeared. **Rychmburk**, which dates back to the turn of the 13th and 14th centuries, is also linked to the Lords of Drnholec. The castle is documented for the first time in 1310 in the epithet of Vilém of Rychmburk.

Brandýs nad Orlicí Castle was built in the second half of the 13th century and was first documented in 1274 in the epithet of brothers Ginter and Jindřich. Although undertaking a typological classification of the castle is somewhat difficult in light of what little we currently know, it was probably a towerless castle.

Žampach Castle was established by a less-prominent local family sometime at the turn of the 13th and 14th centuries. The core of the castle is not particularly decipherable, but

probably did not hold a large tower. We register the remains of a rectangular palace at the very end of the site, in the most protected position. The nearby castle of **Kyšperk** was established at the same time as Žampach. This is referred to in writing in 1308 in the epithet of Jeniš of Kyšperk. Above all, the outer wall fortification and ditch have been preserved of the small, monobloc castle grounds.

Homole Castle was built in Kłodzko, which was part of Bohemia until the 18th century. Its construction dates to the end of the 13th century to the middle of the 14th century and it was first referred to in 1366. Only the ruins of the castle remain, but it was certainly a Bergfried layout.

Chlum Castle, linked to the prominent aristocratic line of Slavata of Chlum, was probably built in the 1260s. The castle is first referred to in 1282 in the epithet of Blaha of Chlum. **Ledeč nad Sázavou** was also built in the second half of the 13th century. The castle is documented with certainty for the first time in 1257 in the epithet of Vavřinec of Ledeč, although we do not know to which family he belonged. The castle was later rebuilt as a chateau, but substantial medieval parts have been preserved, including the subtle Bergfried tower. **Chřenovice** Castle, which was first mentioned in 1289, when a certain Lev or Léva of Chřenovice is referred to, was also of Bergfried layout. This was also the case with **Polná** Castle, which is a very old aristocratic castle. We first encounter Polná in 1242, although only a church is mentioned, whose jus patronatus was gifted by Jan of Polná to the Teutonic Order.

Smil of Lichtenburk from the Ronov family was one of the largest landowners in East Bohemia. Lichnice and Ronovec were the administrative centres of what was an extensive estate, while the newly-founded town of Německý Brod, now Havlíčkův Brod, also played an important role. **Lichnice** Castle was already considered in the first volume, in the chapter devoted to the disputed castles of Václav I. One other castle linked to Smil of Lichtenburk is **Ronovec**, originally called Sommerburk in sources and first documented in 1262. The castle was built without a large tower and was most likely a castle with a palace as the main defensive and residential building. A castle was probably built in **Přibyslav** at the same time as Ronovec, although it no longer exists at all. **Žleby** Castle, which is linked to the rise of the Lords of Lichtenburk and was first documented in 1297 in the property of Jindřich of Lichtenburk, was also established by the end of the 13th century. The now-defunct castle in **Smrdov**, now Sázavka, is also tied to the Lichtenburks.

South Bohemia

Two of the most powerful families dominated South Bohemia, the first being the Vítkovec line, whose original estate was located on the northern periphery of South Bohemia around Lužnice and the Sedlčany area. The Vítkovec family expanded into the upper basin of the River Vltava, the Lužnice, and their tributaries sometime at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries. In Southwest Bohemia, meanwhile, were the Lords of Strakonice, who dominated the River Otava basin and the neighbouring Blatensko area.

The Vítkovec line was undoubtedly one of the most powerful aristocratic families in the south, and indeed in the whole of Bohemia. Their original residence was in Prčice in the Sedlčany area, where founder of the line, Vítek, had his aristocratic court. His sons established four main lineages and built new castles. The Lords of Krumlov trace their origin to Vítek II the Elder and established their residence in **Český Krumlov**, which was first mentioned in 1253 in the epithet of Vítek "*de Chrumbenow*". Krumlov is also mentioned in *Frauendienst*, the poetic work of Ulrich von Liechtenstein, a knightly novel with numerous autobiographical elements and featuring historical figures and places. The events, relating to a tournament in Krumlov, probably date back to 1240. Older literature, headed by D. Menclová, considered that the original castle was Hrádek and that it was a Bergfried castle, while the castle itself was only built during the 14th century. Our current knowledge

points to the exact opposite. The wooden elements of the Bergfried tower at Hrádek were dendrochronologically dated to 1296–1313. The core of the actual castle follows what is known as the Danube layout, with two prismatic towers. **Vítkův Kámen** is also associated with the Lords of Krumlov, the origin of the site being archaeologically dated to the middle of the 13th century, although the current appearance of the castle is the result of later construction.

The second family line of the Vítkovec family was the Lords of Rožmberk, founded by Vítek (III) the Younger, who at the end of his life built Příběnice Castle, which was first documented in his epithet in 1243. His sons Vok and Vítek are referred to in the same year, and again a year later. Vok subsequently resided at Rožmberk, Vítek inherited Příběnice. **Příběnice**, together with the neighboring **Příběničky**, is an exceptionally interesting settlement site. Příběnice Castle is an example of a complex Bergfried layout, the large tower having an unconventional octagonal ground plan. A fortified sub-town was built under the castle, becoming a small castle town during the 14th century. The neighbouring Příběničky is not documented in writing until the 14th century, but is archaeologically dated to the same time as Příběnice. The castle was also of Bergfried layout, but was less complex. A fortified sub-town was also built in its vicinity. The establishment of **Rožmberk** Castle is linked to Vok, who first introduced it to his epithet in 1250. Rožmberk underwent demanding structural development and consisted of Upper and Lower Castles. Older research referred to the original castle as Horní hrad (Upper Castle) with its Jakobínka Tower, but structural and historical research by J. Muk showed that Dolní hrad (Lower Castle) is older and originally followed what is known as the Danube layout, with two prismatic towers. The upper castle is younger, but all that remained after a fire in 1522 was Jakobínka Tower – the Bergfried which was built sometime around the end of the 13th century or during the 14th century. The Rožmberks inherited Český Krumlov in the 14th century and made it their main residence.

The third most important offshoot of the Vítkovec family were the Lords of Hradec, their founder Jindřich of Hradec. The family's main residence was Jindřichův Hradec, which we considered in the previous volume (Záruba 2023, 200–223). **Vítkův hradek** was established near Hradec, around 7 km to the east as the crow flies, having a towerless layout and referred to by T. Durdik as the so-called Festes Haus. The Vítkovec family, specifically the Lords of Stráž, an offshoot of the Lords of Hradec, is tied to the establishment of **Stráž nad Nežárkou** Castle. The castle was rebuilt as a chateau, but its dominant feature to this day is the slender cylindrical spike tower, which, however, dates back to the 15th century.

The last main line of the Vítkovec family were the Lords of Landštejn and Třeboň, who derived their origin from Vítek IV, who used the epithet "of Klokoty" from 1220. Their residences were in **Klokoty**, **Trhové Sviny**, **Lomnice nad Lužnicí**, and **Třeboň**. These, however, no longer exist. Only the perimeter ditch remained of **Skalice** Castle, and only **Nové Hrady** Castle has been better preserved. Nové hrady is documented in writing relatively late, in 1279, when it is mentioned in the epithet of the Vítkovec Ojíř, the son of Vitek of Klokoty. The appearance of the castle drew on a common Bergfried layout, although slightly modified due to the fact that the grounds were of a single section and passable. This also affected the size of the castle.

Southwest Bohemia is inextricably linked to the lineage of the Bavor family from Strakonice. **Strakonice** became the family castle. Bavor I. of Strakonice was the first owner documented in writing and was the first to use the epithet "de Straconic" in 1235. At that time, it was not so much a castle as a lightly fortified aristocratic court with a church at which people were buried. In 1243, Bavor I established the commandery of the Knights of St. John in the eastern part of his aristocratic court, his palace located in the western part. It was there that the construction of the aforementioned commandery and castles of the Lords of Bavor, built gradually in several stages, subsequently began. It is clear from the parts that remain that the castle was built over time from the second quarter of the 13th century to the beginning of the next century. There was almost no building activity in the second half of the

14th century. Significant structural changes only took place after this part was bought by the Knights of St. John. The layout was rectangular, a slender spiked Bergfried tower standing at the western tip, this dating back to the final third of the 13th century. The palace was located on the south side, the eastern side was closed off by the now-defunct kitchen wing. Bavor I had two brothers: Boreš and Verner. Boreš took his seat in **Boršov**, and Verner resided alternately in **Srdov** and Kamenný Újezd. One important property owned by the Bavor of Strakonice family was the manorial town of **Horažďovice**, with a castle that was built in the north-western corner of the town. The town and castle were founded under Bavor II. – the town is first documented in 1260, while reference is made to the construction of the town walls in 1279. This was a smaller castle on a rectangular ground plan, with a subtle cylindrical tower in the corner facing towards the town. It is clear from the small size of this castle that it was not built as a residential building for the Bavors. Bavor III. of Strakonice also founded the little town of Bavorov sometime around 1290. There was a castle there too, which he later chose as his residence. However, the castle did not survive, and we know only its location. Bavor III. built **Pořešín** Castle on his South Bohemian properties over the River Malší at the end of the 13th century, although it is first documented in writing in 1312. Older literature considered it to be a towerless castle with a mantlet wall, but archaeological surveys revealed remnants of a cylindrical Bergfried tower. The castle therefore had the appearance of a classic Bergfried castle, which was very common at that time.

Not far from Strakonice, about 2.5 km to the west in fact, stands the castle of **Střela**, which was first documented in 1318 in the epithet of a certain Bleh, whose coat of arms featured a donkey's head. However, the name of the castle – Střela – gives rise to the possibility that it is derived from the Bavor family coat of arms, which featured an arrow (střela). That is why A. Sedláček refers to the Bavors of Strakonice as having been the builders of the castle. The original core is found in the ruins, but it is clear from its current appearance that the castle underwent complex building development: its late-Gothic reconstruction was particularly extensive, and it is very likely that the original castle disappeared entirely.

One of the most interesting aristocratic castles in southwestern Bohemia is undoubtedly **Vimperk**, founded by Purkart, a leading courtier of Přemysl Otakar II. Archaeological surveys made it clear that the core of the castle consisted of a prismatic residential tower, now known as Vlčkova, and following on from this a large rectangular palace, which was probably completed with a second tower that was replaced sometime around 1400. There was a smaller rectangular courtyard on the southeastern side of the palace. The castle was therefore one of those classified as a Danube-type castle.

Choustník is also a well-known castle in South Bohemia. Although the origins of the castle are not entirely clear, the castle is mentioned for certain for the first time in 1282 in the epithet of Beneš of Choustník, who was a member of the Lords of Poděbrady and Choustník. The ruins of the castle are still very extensive to this day, but detailed building and historical research showed that its current layout is the result of gradual building development. Initially, it was a Bergfried-type castle with a prismatic tower which was later rebuilt and added to with a second prismatic tower, bringing the castle closer to the Danube layout style. The last architectural intervention under the Lords of Choustník saw the division of the castle core into two parts, which probably occurred as early as the 14th century.

West Bohemia

A number of important aristocratic families are associated with this region, particularly the Drslavice, Hroznatovce, and Švamberk lines, the Lords of Svojšín, the Lords of Janovice, of Velhartice, and others. Property was also acquired here by leading courtier of Přemysl Otakar II. Jaroš of Slivno, who built Pušperk Castle. In addition to the properties owned by these large families, there was also a lesser nobility who resided in aristocratic courts and fortresses.

The most important West Bohemian family was the Drslavice line, whose main family castles were Litice and Potštejn. **Litice near Pilsen** was documented for the first time in 1216 in the epithet of the then-deceased Oldřich of Litice, who had probably resided at the aristocratic court. We do not know when the castle was built. The first half of the 13th century is possible, although it cannot be ruled out entirely that it was built later. It was a typical aristocratic castle with a Bergfried layout. The second Drslavice castle, **Potštejn u Žinkov**, which was first documented in writing in 1259, had a very similar layout.

The second "Drslavice" line are the relatives of chamberlain Černín (documented in 1192–1212): the Lords of Rýzmburk, the Švihovskýs of Rýzmberk and Skála, the Černíns of Chudenice, and the Lords of Dolany. The estate of these "Drslavice" families was located in the areas of southern Pilsen and Domažlice in the vicinity of Kdyně. It is there that two extremely old sites are found, both tied to the origins of the family; namely Velký Kuřim and Příkopy u Kdyně. According to archaeological findings, **Velký Kuřim**, also known as Ruchomperk, did not exist for long, sometime at the turn of the 12th and 13th centuries. It was a castle built without the use of stone structures, meaning it was mainly wooden, with ditches playing a major role in its fortification. **Příkopy u Kdyně**, considered the predecessor of Rýzmburk Castle, looked similar.

The oldest Drslavice "classic" Bergfried-type castle was perhaps **Zbiroh**, which was first documented in writing in 1230 in the epithet of a certain Chřen, who, however, still resided at the aristocratic court in the village. The construction of the castle came later, when Zbiroh was acquired by Břetislav II. of Pilsen, who later referred to Zbiroh in his epithet. It is also possible that his son Děpolt built the castle. Of the original layout, only a smaller cylindrical Bergfried remained standing.

Rýzmberk was built in the second half of the 13th century, probably replacing the older castle in the location of Příkopy u Kdyně. The castle is first mentioned in 1279 in the epithet of Děpolt. The preserved ruins make unambiguous dating or typological classification impossible.

The castle of **Starý Herštejn** was built during the Přemysl Otakar II. era and was first documented in 1272 in the epithet of Protivec of Herštejn. Older literature therefore considered Protivec to have been the builder of the castle, although Z. Procházka elaborated the theory that the castle might have been royal and that Protivec may have acquired it by fief. The core of the castle was located on a rocky ridge and consisted of two cylindrical towers, between which the palace was located. According to the results of archaeological surveys, **Nový Herštejn** was also built in the second half of the 13th century, but its current appearance most certainly came later. The appearance of the original castle from the 13th century has not been identified.

Všeruby is undoubtedly a very old aristocratic residence. A manor court was established there sometime at the end of the 12th century, together with the Church of St. Martin, which is also documented in writing. A castle was later built in its vicinity, but its dating is uncertain, as is its typological classification.

The Lords of Svojšín, whom we must classify as the oldest West Bohemian line, came from the Tachov region. The heart of their estate was located in the vicinity of the aforementioned Svojšín. **Třebel** Castle is referred to sometime around the middle of the 13th century, but was rebuilt and finally demolished. A 17th-century engraving depicts a cylindrical tower, most likely a Bergfried-type castle. The second castle associated with the Lords of Svojšín is **Volfštejn**, which is documented in writing only at the beginning of the 14th century. Dendrological dating of the castle tower provided us with a date of 1261/1262. This is a fine example of an aristocratic castle with a Bergfried layout, but the anomaly is the absence of an outer farm bailey. One remarkably pure example of the Bergfried layout is **Hrad na Lazurové Hoře**, which perhaps belonged to the Lords of Výškov, relatives of the Lords of Svojšín.

The Tachov region was also home to the prominent Lords of Švamberk, whose main family castles were Švamberk and Bor u Tachova. **Švamberk** Castle, also called Krasíkov, was built

around the middle of the 13th century and is perhaps first documented in 1252 in the epithets of Ratmír, and most certainly in 1254 in the epithet of Jan. The castle has a triangular core and holds a cylindrical Bergfried in its most protected part, meaning the castle had the usual Bergfried layout. **Bor u Tachova** had a similar layout, but the castle was located on the flat and water played an important role in its defence.

Budětice Castle is very interesting, with its very archaic format – fortifications took the form of a ditch and a wall behind it, on which stood some form of wooden castle. A free-standing cylindrical Bergfried stood in the middle, and in its immediate vicinity a rectangular palace. It retained its archaic form because it was replaced by the nearby **Rabí** in the middle of the 14th century. Rabí was mistakenly considered to be a Romanesque castle linked to the Bogen family's holding of the Sušice area. However, perhaps the defunct, yet interesting castle of **Petrovice u Sušice** is indeed tied to the said Bogen possession of Sušice.

The second half of the 13th century saw the beginnings of **Pušperk** Castle. The castle is documented for the first time in 1267, when it can be found in the epithet of prominent royal courtier Jaroš of Slivno. However, the castle served more as the centre of the estate. The layout of the castle at its oldest stage is not entirely certain: it is thought there was a Bergfried tower, but only archaeological surveys can confirm this.

The Janovský family of Janovice appeared in written sources at the end of the 13th century, building two castles next to each other on their estate in Úhlava, namely Janovice nad Úhlavou and Klenová. **Janovice nad Úhlavou** is first documented in 1290 in the epithet of Jan of Janovice. The core of the castle has almost completely disappeared. **Klenová** Castle was probably built in connection with the genealogy of the Lords of Janovice. The castle underwent more complex structural development, involving above all a prismatic Bergfried, although this does not stand in the core of the castle.

The Lords of Velhartice unmistakably emanate from the Klatovy region, and their family castle was **Velhartice**. Thanks to research conducted by J. Anderle, we know that at its oldest phase of construction the castle was of the type with a perimeter wall, which is rather unique in southwestern Bohemia.

Krašov is undoubtedly one of the most interesting and most famous aristocratic castles of the 13th century. The controversy surrounding the dating of the castle is rather well known. T. Durdík considered it to be one of the oldest aristocratic castles, dating back to the 1230s, although this is based on erroneous identification of written sources and also erroneous evaluation of archaeological material. The castle is documented for the first time with certainty in 1284 in the epithet of Sezema, whose social standing was advancing at speed at the time. The castle was probably built only a short time beforehand. Originally, it was a variant of the Bergfried layout, when a large tower was replaced by a smaller spiked tower. A Bergfried tower was added later.

According to the latest findings, **Bečov** Castle (Karlovy Vary) was also built in the final third of the 13th century. Its origins were dated mainly on the basis of archaeological and structural/historical research. Bečov was first documented in 1349, when it was owned by Slávek and Boreš of Rýzmburk. The castle had a typical Bergfried layout, but it was substantially rebuilt in the second half of the 14th century.

Fortresses

The picture of fortified aristocratic residences is completed by fortresses, which became the most common type of aristocratic residence in the country, particularly from the 14th century onwards. Several thousand fortresses were built in Bohemia during the Middle Ages. Some of them fully matched the standing of castles in the 14th and 15th centuries, but that was not yet the case in the 13th century. From the oldest perspective, fortresses were relatively modest and fully corresponded to the limited possibilities of the lower nobility,

although there were exceptions to this rule. One such exception is Tichá fortress, both in terms of its construction and the fact that it was built by the Lords of Michalovice. We can date the appearance of fortresses in this country to the middle of the 13th century, at the earliest, when they gradually replaced older aristocratic courts. As with castles, we can use the large number of fortresses in our country to create a typology. In this country, this was mainly considered by A. Hejna, P. Chotěbor, and L. Svoboda. As in the case of castles, however, it is merely an auxiliary descriptive and classification tool, as the appearance of fortresses is characterized by considerable variability.

Probably the most common in the 13th and early 14th centuries were fortresses with a "central isolated building", which might have been a tower, a tower palace, or just a palace. This central building, which very often took the form of a tower, was mostly surrounded by a stockade or some form of stronger fence, in front of which there was a ditch (**Kundratice**, **Lažany**, **Ostrov**). However, there are also cases when there were no other fortifications around the central building (**Tlesky**). Some of these fortresses were built on artificially-raised terrain, taking them closer to the large group of Western European motte/Turmhügel castles that were established as early as the end of the 10th century and gradually spread throughout Central Europe. Many of the fortresses at this time were built only of wood, but by the second half of the 13th century, and especially at the beginning of the 14th century, fortresses built partly of stone began to appear; in the case of the type with a central building, it was this building, whether a tower or a tower palace, while the perimeter fortifications might have remained wooden. Examples include the fortresses of **Kestřany**, **Roztoky**, and **Čimice**. Probably the most complex fortress of this type built in the final third of the 13th century was **Tichá**. Although Tichá is first documented in 1360, archaeological surveys show that it was built in the final third of the 13th century. It was constructed by the Lords of Michalovice, who acquired the Velešín estate from Čéč of Budějovice in the 1280s. It was a very well built and mighty fortress whose standing surpassed even a number of simpler castles. The fortress was dominated by a mighty tower measuring 9 x 9 m, standing to a height of almost 12 m. Archaeological research showed that this tower stood freely in the southeast corner of almost regular square grounds, fortified with a strong wall. A rectangular palace stood in the vicinity of the tower, with access provided by a gate tower.

The second basic type were fortresses "with perimeter buildings", which were slightly more complex. The ground plan of these fortresses was often circular, oval, or irregularly polygonal. The buildings were then connected to the perimeter of the fortress, or stood adjacent to a perimeter wall. Some of these fortresses resemble smaller castles with mantlet walls (**Martinice**, **Chodov**). In addition to the two relatively large groupings mentioned above, we also encounter fortresses whose layout is somewhat out of the ordinary or draws on the tradition of older aristocratic courts. There are obviously plenty such fortresses, but the main ones in the period under consideration were **Ervěnice**, where we encounter a tower and palace in the fortress grounds, and **Slavkov**, where the tower and palace were supplemented by a chapel, later transformed into a parish church.

Temporary colonization structures, "mountain castles", and refugia

The "castles", or rather fortified buildings, which we call temporary colonization structures, "mountain castles", or refugia, are a specific and highly varied category of simple buildings that do not constitute a distinctive or independent type. Mostly, they are very simple fortifications built with a large proportion of wood. We encounter them in various positions, such as spurs, peaks, blocks of rock, or even lowlands. Their occurrence is concentrated mainly in areas of intensive colonization or mining during the 13th century, or they were sites built at route junctions, meaning they were found mainly in the peripheral parts of Bohemia. They were constructed by the monarch, the aristocracy, or various religious institutions. For

example, **Rechenburk** or **Bolkov** are referred to as what are known as temporary colonization structures. A more complex form of castle associated with colonization is **Bradlo**, which was probably the base of Olešnický Újezd, belonging to the Teutonic Order having settled in Miletín. The commandery in Drobovice had a similar administrative building, which today bears the name **Hrádek u Podmok**.

Hradiště nad Semteší is interesting when searching for various archaic objects. The simple appearance of the castle, which was never inhabited to any great degree, perhaps still drew on the hillfort tradition. The modest buildings cannot be described as a palace, and the entire building probably served only as the seat of a smaller military garrison that controlled colonization in the area.

"Mountain castles", which are also found mainly in the border region, are very similar. The name is derived from their occurrence in the border mountains, and we usually encounter them around country routes near the border. Given that their purpose was more permanent, some of these fortifications were given a more complex stone format and existed for a longer time. The main examples of such mountain castles are **Nový hrad u Stráže**, **Hausberk**, **Ostrý**, and **Hrad na Stožecké skále**. Another group of fortified settlements can be found in the vicinity of mining activities and metal processing, one example being **Cvilínek**, which controlled silver mining in the valley of the River Kamenička.

Closing summary

If we therefore proceed with a closing summary of knowledge about aristocratic castles in Bohemia, it must be noted that František Palacký's old thesis remains valid in principle, but only partially. Naturally, the most important buildings which he recorded, belonging to the leading aristocratic families, constituted only a certain segment of the full range of buildings established at that time. In view of the fact that he had to rely only on written sources for his work, he captured only the notional peak of castle buildings. We owe more detailed knowledge of the history of individual castles to Augustus Sedláček, who took note of even less-prominent buildings, although he did not ask questions relating to the genesis and, above all, the appearance of castles. Studies of the architecture of aristocratic castles therefore fell to researchers only in the second half of the 20th century. Most prominent here was Dobroslava Menclová, and her book České hrady (1972). Archaeologists such as Antonín Hejna or Tomáš Durdík, and other experts, particularly historians, archaeologists, and art historians, also contributed greatly to our knowledge of aristocratic castles.

The origins of aristocratic castles can therefore still be dated back to the end of the first half of the 13th century; i.e. until the end of the reign of Václav I. This applies in particular to significant family aristocratic castles such as Český Šternberk, Rožmberk, in their own time Příběnice, Rýzmburk, or Lemberk, and others. Their construction was almost always linked to specific persons who held an important position at the court of the monarch. The establishment of castles was therefore clearly related to the social rise of individuals and their building was very likely subject to the personal consent of the ruler.

At the same time, however, we encounter a number of significantly less-complex sites of the same age, or which are in some cases significantly older. These were castles built on the outskirts of old settlements, or in areas where new aristocratic dominions were just forming. As for their construction, there were either no stone structures or only a very limited number, when only the main buildings, such as the tower or the palace, were built of stone. Tomáš Durdík referred to them as temporary castles and mistakenly connected them to the environment of the monarch alone, although we can safely link only a very small fraction of these castles to the monarch, and not without difficulty; primarily the castles of Příkopy u Kdyně and Velký Kuřim in southwestern Bohemia. Both are archaeologically dated to the turn of the 12th and 13th centuries and both are related to the emergence

of the Drslavice dominions. Another interesting case can be found in Železnice in East Bohemia, which is occasionally mentioned in the 1280s in the epithet of Čéč. There was probably an aristocratic court there where a Romanesque church stood next to a simpler castle on the neighbouring hill. A similar layout may also be found in Třebonín in the Čáslav region, which is also documented in writing at the end of the 12th century in the epithet of a certain Ubyslav. Several castles of this type contained stone buildings, such as. Hrad u Čtyřkol and Budětice. The building development of Lipý Castle is remarkable, with its mighty cylindrical tower surrounded only by wooden fortifications at its earliest stage. Other castles of this type belonged to smaller and less prominent families. Vražba Castle is one example of a simple castle built using wooden structures alone. Similar castles were also built in the second half of the 13th century, such as Starý Zámek near Zruč nad Sázavou. An important point when learning about a number of the sites mentioned above is that they were preserved in their archaic form mainly as a result of ceasing to exist early on, either because the aristocratic residence moved to another place or because they were completely abandoned. Archaeological surveys of Lipý Castle showed that this might have been how the initial stage of a number of other castles that are now considered "classic" actually looked; i.e. with the core of the castle built mainly of stone.

Furthermore, we must definitively abandon some older theories regarding the origins of stone castles, primarily in relation to Krašov, which T. Durdík repeatedly presented as one of the oldest castles, dating it back to the end of the reign of Přemysl Otakar I or the beginning of the reign of Václav I. This, however, was caused by erroneous interpretation of written sources and the associated erroneous dating of archaeological material obtained from the castle cistern. According to the latest findings and reviews of the aforementioned archaeological material, the castle is significantly younger: Dobroslava Menclová, who always correctly dated it to the late 1270s, was right. The same applies to Strakonice; according to Dobroslava Menclová, and later Tomáš Durdík, the Bavors resorted to the construction of a castle with a knightly commandery in order to bypass the "*exclusive right to build a castle*". In actual fact, the castle there was built on the site of an older aristocratic court, and the owner's house, or palace, is even specifically mentioned in the founding document of the commandery. The construction of the castle also dragged on for some time, lasting until the final third of the 13th century. So although the castle in general acquired its monumental form when other powerful aristocrats built castles, the monumentality of this double castle/commandery complex is remarkable and proves that the Bavors were one of the most powerful lines of their time.

Here, it is also necessary to mention three disputed castles that became the subject of discussion about the appearance of aristocratic castles. Based on typological classification (but partly following Dobroslava Menclova), Tomáš Durdík identified several important aristocratic castles as being royal, and only later taken over by the aristocracy, or rather gifted. The main cases in point were Jindřichův Hradec, Lichnice, and Rýzmburk. As far as Rýzmburk is concerned, the situation was clarified thanks to detailed surveys of the site, which identified the original castle of Boreš II., which was relatively small and thus fits with those typical aristocratic castles having a Bergfried layout. Jindřichův Hradec and Lichnice are different cases, considered by Jan Klápště to be the pinnacle of aristocratic castles, their size a reflection of the ambitions of power exhibited by those that built them – Jindřich of Hradec and Smil of Lichtenburk, both of whom were among the most prominent figures of their time and highly prominent courtiers of the monarch. However, I dealt with both castles in detail in the previous volume. In both cases, our knowledge is not entirely sufficient and does not facilitate an unambiguous answer to the question of who built them. Relevant evidence and supporting arguments cannot be found, for either one claim or the other.

Another controversial point of research on aristocratic castles was their typology based on the castle ground plan. This was mainly formulated in this country by Dobroslava Menclová, who on this point followed on from pre-war and post-war German research, presented mainly

in the works of Carl Schuchhardt, Sudeten German researcher Herbert Weinelt, and Armin Tuuls. However, the typology created by D. Menclová suffered from the inconsistency of the criteria used and soon became the subject of sharp criticism by Tomáš Durdík. He subsequently dealt with the typology in detail in his own research, and the categories he uses remain in use with fewer reservations (the protracted discussion mainly revolved around the so-called French and Central European castels). T. Durdík, however, put too much expectation on his typology, the most controversial being so-called transitional castles, which were supposed to have formed a kind of connecting link between fortified settlements and high medieval castles, whereby they were deemed to be royal castles, meaning that castles having this characteristic were almost automatically considered royal. This, of course, is an incorrect premise, even simply because we know very little from written sources about the property relations of most of these castles, and on the contrary, it seems that this type might commonly have been part of the aristocratic environment. Moreover, he tied the typology to the thesis of significant social differentiation of the builders, meaning the monarch and the aristocracy, which allegedly manifested itself in strict differentiation of the use of castle types. For this reason, the typology offered by T. Durdík became the subject of criticism (particularly by J. Klápště and J. Kypta), which was to some extent justified. However, it is necessary to continue to use the typology as such, even if only as an auxiliary criterion in the study of castles, and not as the main point of research. It is certainly not a relic of prewar research, and neither is it the holy grail of castellology that would answer all questions.

If we look at aristocratic castles primarily from the point of view of the aforementioned typology, they are clearly dominated by castles of the Bergfried type, which are found in our country from north to south and west to east. In some cases, certain local characteristics can also be seen, but the fundamental connecting element was a large refuge tower, most often cylindrical (Český Šternberk, Lemberk, Frýdlant, Chřenovice, etc.), less commonly prismatic (e.g. Choustník), and only rarely with a different ground plan (e.g. the octagonal tower at Příběnice). We begin to encounter the "developed Bergfried layout" in the more advanced second half of the 13th century, when the main tower was supplemented with a second smaller one (e.g. Žebrák) or, in exceptional cases, two equivalent towers, such as Zvířetice. In South Bohemia, there are several castles that were built under the influence of the neighbouring Danube region, where castles with two prismatic towers were quite common – for those, D. Menclová used the term castles of the Danube type, found mainly in Český Krumlov and Rožmberk. Slightly more common were castles with no large tower, mainly built in two types; namely the castle with mantlet wall and the castle with a palace as the main residential and defensive building. Pustohrad u Hořic, Kostomlaty nad Labem, and Košumberk, which had a gate tower, are typical examples of castles with a mantlet wall. However, we find a significantly greater concentration of castles of this type in Moravia. Castles with a palace as the main residential and defensive building are found more often in simpler castles, such as Řebřík. Valdek stands on the largely uncertain boundary between the castle with a mantlet wall and the castle with a palace as the main residential and defensive building, as does another of the castles built by the Buzice family in Březnice and Rožmitál pod Třemšínem.

The architectural quality of aristocratic castles rarely approached important royal castles at any time during the 13th century. Exceptions to this rule, at least to some extent, are found in Vízmburk and Říčany. T. Durdík presented these as the peak of aristocratic creation, seeing in their layout imitations of royal castles of the type with perimeter structures, such as Křivoklát. This was again questioned by J. Klápště, who viewed the three castles T. Durdík considered to be royal – the aforementioned Jindřichův Hradec, Rýzmburk, and Lichnice – as being the summit.

A number of other lines decided to build castles during the 13th century, although their creation was not linear in time, because we encounter two periods when, based on written sources, it seems that more of them were built: the period following the death of Přemysl

Otakar II. and the period shortly after the extinction of the Přemyslid dynasty. On the one hand, both periods were turbulent, which in itself triggered the need for the construction of fortified settlements, while on the other the rule of the monarch, who formally had the right to permit the building of castles, was weaker, or even non-existent.

At the very end, it should be emphasized that these newly-built aristocratic castles quickly became one of the cornerstones of aristocratic show, objects of extraordinary prestige and symbolic value. The castle was not merely a fortress, but a symbol of the power of the aristocracy and to some extent became a direct part of the identity of this privileged stratum. It is therefore not at all surprising that castles became one of the most visible symbols of the Middle Ages, and were understood in this way in the past as they are today.

Literatura a prameny

Prameny

AČ I – Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské. Svazek I. František PALACKÝ. (ed.) Praha 1840.

AČ II – Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské. Svazek II. František PALACKÝ. (ed.) Praha 1842.

AČ III – Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské. Svazek III. František PALACKÝ. (ed.) Praha 1844.

AČ XV – Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské. Svazek XV. Josef KALOUSEK. (ed.) Praha 1896.

AČ XXXVI – Archiv Český čili staré písemné památky české a moravské. Svazek XXXV. Gustav FRIEDRICH. (ed.) Praha 1941.

Archiv der geschichte und Statistik II – Archiv der geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen II. Joseph Anton STEPHAN von RIEGGER. Dresden 1793.

Archivum Coronae Regni Bohemiae IV/1 – Archivum Coronae Regni Bohemiae / Archiv České koruny – IV/1,2 (1355–1357). Praha 1986.

BALBÍN 1665 – Bohuslav BALBÍN: Diva Montis sancti, Auctuarium I. Praha 1665.

BALBÍN 1677 – Bohuslav BALBÍN: Epitome historica rerum Bohemicarum. Praha 1677.

BALBÍN 1681 – Bohuslav BALBÍN: Miscellanea historica regni Bohemiae, tomus III. Praha 1681.

BALBÍN 1986 – Bohuslav BALBÍN: Krásy a bohatství České země. Praha 1986.

BECKOVSKÝ 1700 – Jan BECKOVSKÝ: Poselkyně starých příběhů českých aneb Kronyka Země České. Praha 1700.

CDB I – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. Gustav FRIEDRICH (ed.). Praha 1897.

CDB II – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II. Gustav FRIEDRICH (ed.). Praha 1904–1907.

CDB III/1–4 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II. Gustav FRIEDRICH / Jan BISTŘICKÝ (ed.). Praha 1942–2002.

CDB IV/1–2 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II. Jindřich ŠEBÁNEK / Saša DOUŠKOVÁ (ed.). Praha 1962–1965.

CDB V/1–4 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/1 Jindřich ŠEBÁNEK / Sáša DUŠKOVÁ / Vladimír VAŠKŮ (ed.). Praha 1974–1993.

CDB VI/1 – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae VI/1. Zbyněk SVITÁK / Helena KRMÍČKOVÁ / Jarmila (ed.). Praha 2006.

CDM II – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae II. Antonín BOČEK (ed.). Olomouc 1839.

CDM III – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae III. Antonín BOČEK (ed.). Olomouc 1841.

CDM IV – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. Antonín BOČEK (ed.). Olomouc 1845.

CDM VII – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII. Josef CHYTILHYTIL (ed.). Brno 1858.

CIM I – Codex iuris municipalis regni Bohemiae I. Jaromír ČELAKOVSKÝ (ed.). Praha 1886.

CIM II – Codex iuris municipalis regni Bohemiae II. Jaromír ČELAKOVSKÝ (ed.). Praha 1895.

CIM III – Codex iuris municipalis regni Bohemiae III. Jaromír ČELAKOVSKÝ / Gustav FRIEDRICH. Praha 1948.

CIM IV1–3 – Codex iuris municipalis regni Bohemiae III. Antonín Haas. Praha 1954–1961.

Codex epistolaris Johannis regis Bohemiae – Codex epistolaris Johannis regis Bohemiae. riefe des Königs Johann von Böhmen, seiner Verwandten und anderer Zeitgenossen, nebst Auszügen aus Urkunden desselben Königs, als einer Ergänzung zu Fr. Böhmer's Regesten. Theodor JACOBI. Berlin 1841.

Dalimilova kronika – Kronika takřečeného Dalimila. Marie BLÁHOVÁ (ed.) / Marie KRČMOVÁ (překlad). Praha 1977

EMLER 1878 – Josef EMLER: Spisové císaře Karla IV. Praha 1878.

Formulář Tobiáše z Bechyně – Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně. Jan Bedřich NOVÁK (ed.). Praha 1903.

FRA II/3 – Fontes rerum Austriacarum, II. Diplomataria et Acta 3. Bd. Das ‚Stiftungen-Buch' des Cistercienser-Klosters Zwetl. Johann von FRAST (ed.). Vdeň 1851.

FRA II/3 – Fontes rerum Austriacarum, II. Diplomataria et Acta 31. Bd. 1870: Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis Teil 1. J. ZAHN (ed.). Vídeň 1870.

FRA XXIII – Fontes rerum Austriacarum XXIII, Urkundenbuch des Cistercienserstifes zu Hohenfurt in Böhmen. Mathias PANGERL (ed.). Vídeň 1865.

František Pražský – Kronika Františka Pražského. In: Kroniky doby Karla IV. Marie BLÁHOVÁ (ed.). Praha 1987.

FRB I – Fontes rerum Bohemicarum I. Josef EMLER (ed.). Praha 1873.

FRB II – Fontes rerum Bohemicarum II. Josef EMLER / Václav Vladivoj TOMEK (ed.). Praha 1874.

FRB III – Fontes rerum Bohemicarum III. Josef EMLER (ed.). Praha 1882.

FRB IV – Fontes rerum Bohemicarum IV. Josef EMLER / Jan GEBAUER (ed.). Praha 1884.

FRB V – Fontes rerum Bohemicarum V. Josef EMLER (ed.). Praha 1893.

FRB VI – Fontes rerum Bohemicarum VI. Josef. V. ŠIMÁK (ed.). Praha 1907.
FRB VII – Fontes rerum Bohemicarum VII, Josef EMLER (ed.). Praha bez data.
Kosmova kronika – Kosmova kronika česká. Zdeněk FIALA / Marie BLÁHOVÁ (ed.). Praha 1979.
Krabice z Weitmile – Beneš Krabice z Weitmile, Kronika Pražského kostela. In: Kroniky doby Karla IV. Marie BLÁHOVÁ (ed.). Praha 1987.
Kristiánova legenda – Kristiánova legenda: Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ (ed.). Praha 1978.
Kronika česká – Václav HÁJEK z Libočan: Kronika česká. Praha 1541.
Kronika česká – Václav Hájek z Libočan: Kronyka česká. Praha 1541.
Kronika česká (Flajšhans) – Václava Hájka z Libočan, Kronika česká, podle originálu z roku 1541 vydal V. Flejšhans, sv. I. 644–904. Praha 1918.
Kronika česká (nové vydání) – Hájek z Libočan: Kronika česká. K vydání připravil, poznámkami opatřil, ediční poznámku napsal a rejstříky sestavil Jan LINKA ; doslov napsal Petr VOIT. Praha 2013.
LC V – Libri Confirmationum ad beneficia ecclesiatica Pragensem per archidioecesim V. František Antonín TINGLE (ed.). Praha 1865.
LE I – Liberi erectionum archidioecesis Pragensis I, Léta 1350–1376. Klement BOROVÝ (ed.). Praha 1873.
MGH, Annales aevi Suevici – Annales aevi Suevici. Georg Heinrich Pertz (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, tomus XVII. Hannover 1861.
MGH, Annales et chronica aevi Carolini – Annales et chronica aevi Carolini. Georg Heinrich Pertz (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, tomus I. Hannover 1826.
MGH, Annales, chronica et historiae aevi Saxonici – Annales aevi Suevici Scriptores. Georg Heinrich Pertz (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, tomus III. Hannover 1839.
MGH, Cosmas – Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Bertold Bretholz (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, tomus II. Berlin 1923.
MGH, Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg – Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Robert Hotzmann. (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, tomus IX. Berlin 1935.
MGH, Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei – Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei. E. Waitz / K. A. Kehr (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, tomus XL, Hannover 1935.
MGH, Fredegarii et aliorum Chronica – Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum. Bruno Krusch (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum, tomus II. Hannover 1888.
MGH, Sachsenspiegel – Sachsenspiegel. Teil 1, Landrecht. Karl August Eckhart (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui, Nova series, tomus I/1. Berlin/Frankfurt 1955.
MGH, Scriptores rerum Sangallensium – Scriptores rerum Sangallensium. Annales, chronica et historiae aevi. Georg Heinrich Pertz (ed.). Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, tomus II. Hannover 1829.
Monumenta Boica XVIII – Monumenta Boica, Band XVIII. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Kommission für Bayerische Landesgeschichte. München 1808.
Monumenta Egrana I – Monumenta Egrana, sv. I, 805–1322. Heinrich GRADL (ed.). Cheb 1886.
Nejstarší legendy – nejstarší legendy přemyslovských Čech. Oldřich Králík. Praha 1969.
Neplachova kronika – Kronika Františka Pražského. In: Kroniky doby Karla IV. Marie BLÁHOVÁ (ed.). Praha 1987.
PODLAHA 1923 – Antonín PODLAHA: Catalogus codicum manu scriptorum, qui in archivio capituli metropolitani pragensis asservantur. Praha 1923.
Pokračovatelé Kosmovi – Pokračovatelé Kosmovi. Marie BLÁHOVÁ / Zdeněk FIALA (ed.), Praha 1974.
Pozůstatky desk zemských I, II – Pozůstatky desk zemských království českého r. 1541 pohořelých / Reliquiae tabularum terrae regni bohemiae anno MDXLI igne consumtarum, Svazek I, II. Josef EMLER (ed.). Praha 1870–1872.
RBM I – Regesta diplomatica nen non epistolaria Bohemiae at Moraviae. Pars I. Karel Jaromír ERBEN (ed.). Praha 1855.
RBM II – Regesta diplomatica nen non epistolaria Bohemiae at Moraviae. Pars II. Josef EMLER (ed.), Praha 1882.
RBM III – Regesta diplomatica nen non epistolaria Bohemiae at Moraviae, Pars III. Josef EMLER (ed.), Praha 1890.
RBM IV – Regesta diplomatica nen non epistolaria Bohemiae at Moraviae, Pars IV. Josef EMLER (ed.), Praha 1892.
Silesiacarum Rerum Scriptores – Silesiacarum Rerum Scriptores Friedrich Wilhelm von SOMMERSBERG. Vratislav 1730.
Silesiacarum Rerum Scriptores I – Friedrich Wilhelm von Sommersberg. Silesiacarum Rerum Scriptores I. Lipsko 1729.
SRB II – Scriptores rerum Bohemicarum et bibliotheca ecclesiae metrpolitanae Pragensis II. František Martin PELZL / Josef DOBROVSKÝ (ed.). Praha 1784.
St. Pauler formular – Das St. Pauler formular, briefe und urkunden aus der zeit König Wenzels II. Johann LOSERTH (ed.). Praha 1896.
Summa Gerhardi – Summa Gerhardi, ein Formelbuch aus der Zeit des Konigs Johann von Bohmen. Ferdinad TADRA (ed.). Wien 1882.
TOMEK 1866–70, 1872 – Wáclav Wladivoj TOMEK: Základy starého místopisu pražského I., II. III. IV. V. Praha 1866–70, 1872.

UKA – Urkundenbuch der Stadt Aussig, Städte- und Urkundenbücher aus Böhmen. Band III. Ludwig SCHLESINGER. Prag 1896.
Zbraslavská kronika – Zbraslavská kronika. František HEŘMANSKÝ (ed.). Praha 1975.
Zbytky register – Zbytky register králů římských a českých 1361–1480. August SEDLÁČEK. Praha 1914.

Literatura

ADAMEC/BEDNÁŘOVÁ/CEJPOVÁ/HATKA 2008 – Stanislav ADAMEC / Dagmar BEDNÁŘOVÁ / Miroslava CEJPOVÁ / Martin HATKA: Město Kyšperk / Letohrad 1308–2008, Nástin historie města, panství a života obyvatel od nejstarších dob do současnosti. Letohrad 2008.
ADÁMEK 1989 – Miroslav ADÁMEK: Obranný systém hradu Perštejna. In: Památky, příroda, život XXI/3, 1989, 75–77.
ALBRECHT 1995 – Uwe ALBRECHT: Der Adelssitz im Mittelalter. Munich / Berlin 1995.
ANDERLE 1993 – Jan ANDERLE: Petrovické hrady. In: Castellologica bohemica III. Praha 1993, 111–116.
ANDERLE 1998 – Jan ANDERLE: Otázky vztahů mezi stavbami hradů Volfštejna a Valdeku. In: Archaeologia historica XXIII, 1998, 399–408.
ANDERLE 2001 – Jan ANDERLE, Bečov. Stavebně historický průzkum horního hradu. Archiv NPÚ v Plzni 2001.
ANDERLE 2007 – Jan ANDERLE: Tzv. Pluhovské domy v jádru hradu Bečova nad Teplou. In: Průzkumy památek. XIV/1, 2007, 3–25.
ANDERLE 2009 – Jan ANDERLE: Středověké etapy vývoje hradu Velhartice. Anderle, Jan. Průzkumy památek XVI/2, 2009, 51–82.
ANDERLE 2013a – Jan ANDERLE: Hrady v jihozápadních Čechách. In: Obrazy krásy a spásy. Gotika v jihozápadních Čechách. Plzeň 2013, 112–143.
ANDERLE 2017 – Jan ANDERLE: Románská etapa kostela sv. Petra a Pavla – úvahy o stavbě a jejím kontextu. In: Devět století kláštera v Kladrubech: 1115–2015. České Budějovice 2017, 247–256.
ANDERLE/PROCHÁZKA 2010 – Jan ANDERLE / Zdeněk PROCHÁZKA: Dějiny a stavební vývoj kaple a hrobky na hradě Švamberku-Krasíkově. In: Castellologica bohemica XII, 2010, 193–235.
ANDERLE/ROŽMBERSKÝ/ŠVÁBEK 1984 – Jan ANDERLE / Petr ROŽMBERSKÝ / Vladimír ŠVÁBEK: Hrad Železnice či dvůr Třebekov? In: Ročenka klubu Augusta Sedláčka. Plzeň 1984, 64–72.
ANDERLE/ROŽMBERSKÝ/ŠVÁBEK 1991 – Jan ANDERLE / Petr ROŽMBERSKÝ / Vladimír ŠVÁBEK: Sídlo na Zdouni. In: Sborník Společnosti přátel starožitností II. Praha 1991, 133–144.
BAČKOVSKÝ 1948 – Rudolf BAČKOVSKÝ: Bývalá česká šlechta předbělohorská i pobělohorská na svých sídlech v Čechách a na Moravě a ve svých znacích. Praha 1948.
BAERISWYL 2017 – Armand BAERISWYL: Herrenhöfe, Erdwerke und Wohntürme – Die Anfänge des mittelalterlichen Burgenbaus im deutschsprachigen Raum, in: Armand Baeriswyl, Peter Niederhäuser (Hrsg.) Zeugen vergangener Macht und Herrschaft. Schweizer Burgen und Schlösser vom Mittelalter bis heute (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 45), Basel 2017, 26–38.
BARTÁK/MACHÁČEK/PACOVSKÝ/SCHRÖFEL 1995 – Jiří BARTÁK / Jaromír MACHÁČEK / Jaroslav PACOVSKÝ / Jan SCHRÖFEL: Geotechnický a stavební průzkum na lokalitě hradu Lipá. 1. část. In: Bezděz III, 1995, 171–184.
BARTÁK/MACHÁČEK/PACOVSKÝ/SCHRÖFEL 1997 – Jiří BARTÁK / Jaromír MACHÁČEK / Jaroslav PACOVSKÝ / Jan SCHRÖFEL: Geotechnický a stavební průzkum na lokalitě hradu Lipá. 2. část. In: Bezděz VI, 1997, 107–126.
BARTOŇ 1996 – Jiří BARTOŇ: Chodovská tvrz, k historii Prahy 11. Praha 1996.
BARTOŠKOVÁ 2014 – Andrea BARTOŠKOVÁ: Budeč, významné mocenské centrum prvních Přemyslovců. Praha 2014.
BÁRTOVÁ/ŠUBRTOVÁ/TREGL/WEISS 2015 – Iva BÁRTOVÁ / Jana ŠUBRTOVÁ / Vladimír TREGL / Petr WEISS: Hrad Grabštejn v proměnách času. Sychrov 2015.
BAŠTECKÁ (ed.) a kolektiv 2004 – Lydie BAŠTECKÁ (ed.) a kolektiv: Náchod. Praha 2004.
BAŠTOVÁ/PETRÁKOVÁ/ŠIMKOVÁ 1979 – M. BAŠTOVÁ / D. PETRÁKOVÁ / P. ŠIMKOVÁ: Hrad Grabštejn. SHP, Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1979.
BAUEROVÁ 1984 – Anna BAUEROVÁ: Národní kulturní památky Středočeského kraje. Praha 1984.
BAYER 1963 – Jiří BAYER: Poučení z jednoho příkladu. In: Památková péče XXIII č. 5, 1963, 129–132.
BAYER 1972 – Jiří BAYER: Roztoky – zámek a muzeum. Roztoky u Prahy 1972.
BAYER/KUBEC 1962 – Jiří BAYER / František KUBEC: Roztoky. Praha 1962.
BAŽANT 1924 – Eduard BAŽANT. Hrad Rožmberk. Rožmberk 1924.
BAŽANT 1939 – Eduard BAŽANT: Burg Rosenberg. Rosenberg 1939.
BEHMS 1885 – Karl Rudolph BEHMS: Die Burg Rohnau: ein Beitrag zur heimischen Geschichte. Zittau 1885.
BENEŠ 1994 – Jaromír BENEŠ: I. etapa záchranného archeologického výzkumu na vimperském hradě. In: Výběr (Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech) XXXI/4, 1994, 267–168.
BENEŠOVÁ 1991–1992 – Jana BENEŠOVÁ: K otázce datování polohy „Hrádek“ u Bezníka [k.ú.Borek], okr. Jičín. In: Zpravodaj muzea v Hradci Králové XVIII, 1991–1992 (vyd. 1993), 85–90.

BENEŠOVSKÁ (ed.) 2009 – Klára BENEŠOVSKÁ (ed.): Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada I. Architektura. Praha 2009.
BENEŠOVSKÁ 2002 – Klára BENEŠOVSKÁ: Záboří a Olomouc. In: Pro arte, sborník k poctě Ivo Hlobila. Praha 2002, 51–65.
BENEŠOVSKÁ/MENCL/SOUKUPOVÁ 1978 – Klára BENEŠOVSKÁ / Václav MENCL / Helena SOUKUPOVÁ: Předrománská a románská architektura v Západních Čechách. Praha 1978.
BERAN 1947 – J. BERAN: Staroplzeňské kostely: Po stopách zaniklých kostelu ve Staré Plzni, nyní Starém Plzenci. Plzeň 1947.
BERAN 2004 – Zdeněk BERAN: Vývoj pozemkové držby rodu pánů z Michalovic. Historické, sociální a geografické souvislosti. In: Historická geografie XXXVI/2, 2010, 175–195.
BERÁNEK/MACEK/PACHNER 2001 – Jan BERÁNEK / Petr MACEK / Jaroslav PACHNER: *Terénní průzkum středověké sakrální architektury v okrese Chomutov*. In: Ústecký historický sborník 2001 / Gotické umění a jeho historické souvislosti I, 2001, 449–473.
BERNAU 1881 – Friedrich BERNAU: Album der Burgen und Schlösser im Königreiche Böhmen, Erster Band. Žatec 1881.
BERNAU 1888a – Friedrich BERNAU: Der politische Bezirk Dauba. Dubá 1888.
BERNAU 1900 – Friedrich BERNAU: Hirschstein bei Stockau. In: Mitteilungen des Nordböhmischen Excursions--Clubs XXIII, 1900, 208–209.
BERNAU 1903 – Friedrich BERNAU: Studien und Materialien zur Specialgeschichte und Heimatskunde des deutschen Sprachgebiets in Böhmen und Mähren. Praha 1903.
BEZÁKOVÁ/BLAŽKOVÁ/STOLZOVÁ 2020 – Jana BEZÁKOVÁ, Kateřina BLAŽKOVÁ, Dana STOLZOVÁ: Poklady středověkých tvrzí a hrádků Jesenicka: průvodce výstavou s příspěvkem o pravěkém osídlení. Rakovník. Rakovník 2020.
BIENENBERG 1778, 1779, 1785 – Karl Joseph von BIENENBERG: Versuch über einige merkwürdige Alterthümer im Königreich Böhmen I–III. Hradec Králové 1778, 1779, 1785.
BILLER 1998 – Thomas BILLER: Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung. München 1998.
BINTEROVÁ 1999 – Zdena BINTEROVÁ: Perštejn a okolí. Chomutov 1999.
BIRNBAUM 1929 – Vojtěch BIRNBAUM: Románské emporové kostely v Čechách. In: Sborník k sedmdesátým narozeninám Karla B. Mádla. Praha 1929, 49–60.
BIRNBAUMOVÁ 1933 – Alžběta BIRNBAUMOVÁ: Stavební vývoj hradu a města Strakonic. In: Strakonice. Propagační sborník. Strakonice 1933, 141–155.
BIRNBAUMOVÁ 1947 – Alžběta BIRNBAUMOVÁ: Strakonický hrad. Praha 1947.
BLÁHA/KOVÁŘ/MUSIL 2017 – Radek BLÁHA / Miroslav KOVÁŘ / Jan MUSIL: K počátkům hradu Lichnice: příspěvek k poznání raně gotické architektury ve východních Čechách. In: Východočeský sborník historický XXXII, 2017, 117–140.
BLÁHOVÁ/FROLÍK/PROFANTOVÁ 1999 – Marie BLÁHOVÁ / Jan FROLÍK / Naďa PROFANTOVÁ: Velké dějiny zemí Koruny české I. Do roku 1197. Praha 1999.
BOHÁČ 1972 – Zdeněk BOHÁČ: Patrocinia románských kostelů v Čechách. In: Historická geografie VIII, 1972, 31–52.
BOHÁČ 1973 – Zdeněk BOHÁČ: Patrocinia jako jeden z pramenů k dějinám osídlení. In: Československý časopis historický XXI, 1973, 369–388.
BOHÁČ 1979 – Zdeněk BOHÁČ: K problematice studia feudální pozemkové držby v předhusitských Čechách. In: Historická geografie XVIII, 1979, 5–30.
BOHÁČOVÁ/CHOTĚBOR 1987 – Ivana BOHÁČOVÁ / Petr CHOTĚBOR: Nové poznatky o opevněné lokalitě Hrádek u Zborov (okr. Klatovy). In: Archeologické rozhledy XXXIX/6,1987, 680–684.
BOHÁČOVÁ/PODLISKA a kol. 2017 – Ivana BOHÁČOVÁ / Jaroslav PODLISKA a kol.: Průvodce pražskou archeologií. Praha 2017.
BOK 1998 – Václav BOK a kol.: Moravo, Čechy, radujte se! Praha 1998.
BOK 2010 – Václav BOK: Příspěvky k literární kultuře Českého Krumlova ve 14. a 15. století se zvláštním zřetelem k německé literatuře. In: Český Krumlov, Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. Martin GAŽI (ed.). České Budějovice 2010, 425–442.
BOLINA 1980 – Pavel BOLINA: Hrad Templštejn, k. ú. Jamolice, okr. Znojmo a jeho přínos pro chronologii hradů s plášťovou zdí na Moravě. In: Archaeologia historica V, 1980, 267–276.
BOLINA/DURDÍK 1991 – Pavel BOLINA / Tomáš DURDÍK: Kaple vrcholně středověkých hradů. In: Castellologica bohemica II, 1991, 9–22.
BORKOVCOVÁ (ed.) 2002 – Marie BORKOVCOVÁ (ed.): Krajem koruny země: vlastivěda Lanškrounska. Lanškroun 2002.
BRABEC/HOFTICHOVÁ/ŠPALE 2006 – Jan BRABEC / Petra HOFTICHOVÁ / Václav ŠPALE: Rožmberk nad Vltavou – Horní hrad. Doplňující stavebně historický průzkum a základní orientační restaurátorský průzkum. Praha 2006
BRUNNER 1908 – Heinrich BRUNNER: Die Herren von Leipa. In: Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens XII, 1908, 395–432.
BRYCH 1998 – Vladimír BRYCH: K poznámí vnitřního mobiliáře středověké tvrze. (Výzkum Mrázovy Lhoty u Ledče nad Sázavou 1993–1994). In: Castellologica bohemica VI/2, 1998, 399–406.

BRYCH 2002 – Vladimír BRYCH: Měděná mísa s rytým dekorem z tvrze Mrázova Lhota. In: Dějiny a současnost XXIV/4, 2002, 39.
BRYCH/PŘENOSILOVÁ 2002 – Vladimír BRYCH / Věra PŘENOSILOVÁ: České hrady a tvrze ve starých vyobrazeních, Praha 2002.
BŘICHÁČEK 1993 – Pavel BŘICHÁČEK: Dvorec u Poněšic – Dobřejovic (okr. Č. Budějovice). In: Castellologica bohemica III. Praha 1993, 211–216.
BŘICHÁČEK 1996 – Pavel BŘICHÁČEK: Pomezí (okr. Jindřichův Hradec) – výsledky I. etapy záchranného archeologického výzkumu. Castellologica bohemica V, 1996, 41–46.
BŘICHÁČEK 2011 – Pavel BŘICHÁČEK: Hrady Landštejn a Pomezí, výsledky archeologického výzkumu. In: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska XXIII, 2011, 146–153.
BŘICHÁČEK/MUK 1996 – Pavel BŘICHÁČEK / Jan MUK: Kostel sv. Jana Křtitele na Pomezí – výsledky stavebně historického a archeologického výzkumu. In: Průzkumy památek III, 1996/1, 55–64.
BUDINSKÝ 2007 – Peter BUDINSKÝ: 33 let archeologické práce na zámku v Bílině: nejvýznamější objevy z let 1971–2004 (Archeologický výzkum v severních Čechách sv. 32). Teplice 2007.
BUCHTELE 1980 – Zdeněk BUCHTELE: Mechalovy Hory a hrad? In Arnika, 1980, sešit XVI, 152–153.
BUCHTELE 1984 – Zdeněk BUCHTELE: Komu vlastně patřil hrad na Lazurové hoře? Arnika, 1984, sešit VIII, 248–249.
BUKAČOVÁ 2012 – Irena BUKAČOVÁ: Všeruby u Plzně 1212–2012. Mariánská Týnice 2012.
Burgen in Mitteleuropa I, II – Burgen in Mitteleuropa, ein Handbuch I, II. Horst Wolfgang BÖHME (ed.) a kol. Stuttgart 1999.
CEJPOVÁ 1987 – Miroslava CEJPOVÁ: Nástin vývoje české hradní kuchyně. In: Archaeologia historica XII, 367–375.
CEJPOVÁ 1998 – Miroslava CEJPOVÁ: Oprava hradů Žampach a Lanšperk. In: Zříceniny historických staveb a jejich památková ochrana (Příloha časopis Zprávy památkové péče). Praha 1998, 95–100.
CEJPOVÁ 2003 – Miroslava CEJPOVÁ: Choceňské hrady. Plzeň 2003.
CEJPOVÁ 2005 – Miroslava CEJPOVÁ: Pozůstatky teplovzdušného vytápěcího systému na hradě Brandýs, okr. Ústí nad Orlicí. In: Archaeologia historica XXX, 2005, 191–198.
CEJPOVÁ 2006a – Miroslava CEJPOVÁ: Státní hrad Litice nad Orlicí, okres Ústí nad Orlicí – poznámky ke stavebnímu vývoji hradu. In Castellologica bohemica VI/1, 2006, 245–256.
CEJPOVÁ 2006b – Miroslava CEJPOVÁ: 700 let, hrad Kyšperk. In: Letohradský zpravodaj XVI/2, 2006, 4–5.
CEJPOVÁ/HLOŽEK 2015 – Miroslava CEJPOVÁ / Martin HLOŽEK: Nález mobilního peněžokazeckého vybavení na hradě Žampach (okres Ústí nad Orlicí). In: Archaeologia historica XL/2, 2015, 475–491.
CEJPOVÁ/NĚMCOVÁ/VARHANÍK 2016 – Miroslava CEJPOVÁ / Jana NĚMCOVÁ / Jiří VARHANÍK: Průzkum dna věže hradu Svojanova. Die Untersuchung des Turmbodens auf der Burg Svojanov. Dějiny staveb 2016, 85–88
CIKHART 1931 – Roman CIKHART: Původ a rozrod Vítkovců, In: Jihočeský sborník historický IV, 1931, 84–88.
CORI 1874 – Johann Nepomuk CORI: Bau und Einrichtung der Deutschen Burgen im Mittelalter, Zweite Auflage. Linz 1874.
CREIGHTON 2012 – Oliver CREIGHTON: Early European Castles, Aristocracy and Authority, AD 800–1200. London 2012.
CREIGHTON 2014 – Oliver CREIGHTON: Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England. Exeter 2014.
CVRČEK 1967 – Jan Zdeněk CVRČEK: Strakonice. Osudy jihočeského města a jeho okolí. Strakonice 1967.
CVRČEK 2002 – Jan Zdeněk CVRČEK: Páni ze Strakonic erbu střely. In: Strakonice. Vlastivědný sborník I. Kapitoly z historie. Strakonice 2002, 41–47.
ČAREK 1947 – Jiří ČAREK: Románská Praha. Praha 1947.
ČÁSOVÁ 2001 – Jitka ČÁSOVÁ: Hrad Rožmberk. Rožmberk 2001.
ČD I/1 – Václav NOVOTNÝ: České dějiny I/1, Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha 1912.
ČD I/2– Václav NOVOTNÝ: České dějiny I/2, Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha 1913.
ČD I/3 – Václav NOVOTNÝ: České dějiny I/3, Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. Praha 1928.
ČD I/4 – Václav NOVOTNÝ: České dějiny I/4, Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara. Praha 1937.
ČECH 2008 – Petr ČECH: Současný stav poznání Žatce v raném středověku. In: Archeologické rozhledy LX, 2008, 36–60.
ČECH/CHLUSTIKOVÁ 2010 – Petr ČECH / Katarína CHLUSTIKOVÁ: Die frühmittelatеriche Sakralarchitektur von Saaz/Žatec. In: Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Lumír POLÁČEK / Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ (ed.). Brno 2010, 275–288.
ČECHOVÁ 2009 – Lucie ČECHOVÁ: Středověká nástěnná malba v hradních kaplích v Čechách. Rkp. diplomová práce FFUK, Ústav pro dějiny umění. Praha.
ČECHURA 2000 – Martin ČECHURA: Opevněné kostely v Čechách. In: Hláska XI/2, 2000, 17–21.
ČECHURA 2002 – Martin ČECHURA: Opevněný kostel v Řesanicích. In: Castellologica bohemica VIII, 2002, 375–380.
ČECHURA 2005 – Martin ČECHURA: Poznámky k článku Jana Sommera Vlastnický kostel na návrší? Dostupné na: http://sweb.cz/ceskaplacka/.
ČECHURA 2012 – Martin ČECHURA: Zaniklé kostely Čech. Praha 2012.
ČECHURA 2023 – Jaroslav ČECHURA: Švamberkové v proměnách pěti století. Praha 2023.

ČEJKA-ROVENSKÝ 1933 – Vlastimil ČEJKA-ROVENSKÝ: Bavorové ze Strakonic. In: Strakonice. Propagační sborník. Strakonice 1933, 161–164.
ČÍŽEK/SLAVÍK 1988 – Jan ČÍŽEK / Jiří SLAVÍK: Brandýs nad Orlicí, o. Ústí nad Orlicí. In: Ročenka Klubu Augusta Sedláčka 1987. Plzeň 1988, 88–94.
DEJMAL/MERTA 2011 – Miroslav DEJMAL / David MERTA: Výzkum hradu ve Veselí nad Moravou. In: Archaeologia historica. XXXVI, 2011, 125–137.
DOHNAL/KORENÝ 2003 – MARTIN DOHNAL / Rastislav KORENÝ: Archeologický výzkum v prostoru bývalého hradního příkopu v Rožmitále pod Třemšínem. In: Podbrdsko X, 2003, 9–33.
DONATH 2012 – Matthias DONATH: Oybin. In: Oberlausitzer Mythen. Meißen 2012, 113–121.
DRAGOUN 1997 – Zdeněk DRAGOUN: Zur Frage der frühmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der Prager Altstadt. In: Život v archeologii středověku, J. Kubková – J. Klápště a kol. Praha 1997, 149–159.
DRAGOUN 2002 – Zdeněk DRAGOUN: Praha 885–1310, Praha 2002.
DRAGOUN 2009 – Bohumír DRAGOUN: Potštejn – „Botho de Bothenstein". In: Zpravodaj STOP XI/3, 2009, 23–34.
DRAGOUN/PODLISKA 2015 – Zdeněk DRAGOUN / Jaroslav PODLISKA: Archeologické příspěvky k počátkům farních kostelů v pražském podhradí. In: Městský farní kostel v českých zemích ve středověku. Documenta Pragensia Supplementa VI. Praha 2015, 53–77.
DRAGOUN/ŠKABRADA/TRYML 2002 – Zdeněk DRAGOUN / Jiří ŠKABRADA / Michal TRYML: Románské domy v Praze. Praha 2002.
DRNOVSKÝ 2012 – Pavel DRNOVSKÝ: Středověké osídlení na středním toku řeky Bystřice. Diplomová práce FFUK v Praze, rkp. Praha 2012.
DRNOVSKÝ 2021a – Pavel DRNOVSKÝ: Analýza keramických a skleněných nálezů z hradu Mokřice u Jičína. In: Archeologie východních Čech 20, 2021, 272–295.
DRNOVSKÝ 2021b – Pavel DRNOVSKÝ: Soubor kovových nálezů z hradu Mokřice u Lužan a jeho blízkého okolí (okres Jičín). In: Archaeologia historica XLVI, 147–171.
DRNOVSKÝ 2022 – Pavel DRNOVSKÝ: Neznámá středověká fortifikace u Šonova na Broumovsku (Čechy). Zasazení lokality do sídelního vývoje oblasti ve 13. a 14. století a úvahy nad její úlohou. In: Archeologie východních Čech XXIV, 2022, 89–112.
DRNOVSKÝ 2023 – Pavel DRNOVSKÝ: Vyhodnocení kolekce nálezů z hradu Pustohradu u Hořic v Podkrkonoší. Příspěvek k problematice doby provozu sídla a jeho sídelním souvislostem. In: Castellologica bohemica XX. Plzeň 2023, 128–150.
DRNOVSKÝ/UNGER/PEŘINA 2024 – Pavel DRNOVSKÝ / Jiří UNGER / Ivan PEŘINA: Počátky hradu Kost v severovýchodních Čechách. Odkryv neznámé první stavební fáze hradu z první poloviny 14. století. In: Archaeologia historica, XLIX, 2024, 53–70.
DRNOVSKÝ/UNGER v tisku – Pavel DRNOVSKÝ / Jiří UNGER: Středověká fortifikace u Úhlejova (okr. Jičín) zvaná Šluspárk: Existence sídla a jeho podoba v kontextu středověkého osídlení Miletínska. In: Přehled výzkumů 66/2, v tisku (2025).
DRNOVSKÝ/HEJHAL 2024 – Pavel DRNOVSKÝ / Petr HEJHAL: Objev středověké fortifikace poblíž Studené Vody u Božanova na Broumovsku. In: Archeologie východních Čech XXVII, 2024, 42–59.
DRNOVSKÝ/MAZÁČKOVÁ/ŠRÁMEK 2019 – Pavel DRNOVSKÝ / Jana MAZÁČKOVÁ / Josef ŠRÁMEK: Hrad u Božanova na Broumovsku a jeho možná úloha při stabilizaci broumovského klášterního dominia. In: Archaeologia historica XLIVV/2, 2019, 559–605.
DURDÍK 1974 – Tomáš DURDÍK: Vývoj hradu Krašova na základě archeologického výzkumu. Archeologické rozhledy XXVI, 1974, 16–28.
DURDÍK 1975a – Tomáš DURDÍK: Černice, ob. Horní Jiřetín, neznámý hrad, okr. Most. BZO 1973, 24–25.
DURDÍK 1975b – Tomáš DURDÍK: Stavební podoba zaniklé středověké tvrze v Kundraticích na Mostecku. Archeologické rozhledy XVIII, 1975, 677–681.
DURDÍK 1976a – Tomáš DURDÍK: Nástin vývoje hradů na Podblanicku a v dolním Posázaví. Sborník vlastivědných prací Podblanicka XVII, 1976, 117–137.
DURDÍK 1976b – Tomáš DURDÍK: Současný stav, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách In: Archeologické rozhledy XXVIII, 1976, 172–180.
DURDÍK 1977a – Tomáš DURDÍK: K chronologii obytných věží českého středověkého hradu. Archaeologia historica II, 1977, 221–228.
DURDÍK 1977b – Tomáš DURDÍK: Povrchový průzkum hradu Stajice. Sborník vlastivědných prací Podblanicka XVIII, 1977, 165–174.
DURDÍK 1977c – Tomáš DURDÍK: Zaniklý sídlištní komplex Řebřík / Die Wüstung Řebřík. In: Středověká archeologie a studium počátků měst. Praha 1977, 231–235.
DURDÍK 1978a – Tomáš DURDÍK: Ke stavebnímu vývoji hradu Krašova. In: Umění XXVI, 281–284.
DURDÍK 1978c – Tomáš DURDÍK:: Nástin vývoje českých hradů 12.–13. století. In: Archaeologia historica III, 1978, 41–52.
DURDÍK 1979a – Tomáš DURDÍK: Vývoj hradů l3. století v Čechách. Folia historica bohemica I, 1979, 177–191.
DURDÍK 1980 – Tomáš DURDÍK: K počátkům výskytu hradů s plášťovou zdí v Čechách. In: Archaeologia historica V, 1980, 259–265.

DURDÍK 1981 – Tomáš DURDÍK: Povrchový průzkum zaniklého sídlištního komplexu Stará Dubá. Sborník vlastivědných prací Podblanicka XXI, 1981, 141–168.
DURDÍK 1983 – Tomáš DURDÍK: Podíl hradištní tradice na vzniku a podobě nejstarších Českých hradů. In: Umění 13. století v Českých zemích. Praha 1983, 53–65, 630–650.
DURDÍK 1984a – Tomáš DURDÍK: České hrady. Praha 1984.
DURDÍK 1984b – Tomáš DURDÍK: Povrchový průzkum zaniklého hradu neznámého jména u Albrechtic na Mostecku in Ústecký sborník historický 1983, Ústí nad Labem 1984, 31–44.
DURDÍK 1985a – Tomáš DURDÍK: Hrady ve 13. a 14. století. Benešovsko Podblanicko, Praha 1985, 79–88.
DURDÍK 1985b – Tomáš DURDÍK: K počátkům a středověké podobě hradu v Blatné. In: Archeologica historica X, 1985, 283–295.
DURDÍK 1989a – Tomáš DURDÍK: Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus im 13. Jahrhundert, Castrum Bene I, 1989, 247–262.
DURDÍK 1990 – Tomáš DURDÍK: Adelsburgen im Rahmen des böhmischen Burgenbaus im 13. Jahrhundert. Castrum Bene 1989, 247–262.
DURDÍK 1991a – Tomáš DURDÍK: Stavební podoba jižního nároží hradu Lichnice v souvislosti s jeho počátky. In: Castellologica bohemica II. Praha 1991, 53–63.
DURDÍK 1992b – Tomáš DURDÍK: French Influence in Bohemian Castle Architecture of the Thirteenth Century. In: Fortress 15, 16–30.
DURDÍK 1992c – Tomáš DURDÍK: Hrady severních Čech. Praha 1992.
DURDÍK 1993a – Tomáš DURDÍK: Hrad Žebrák, bez místa vydání 1993.
DURDÍK 1993d – Tomáš DURDÍK: Středověký vývoj hradu. In: Jindřichův Hradec 1293/1993. České Budějovice 1993, 69–83.
DURDÍK 1994c – Tomáš DURDÍK: Hrad Okoř. Praha 1994.
DURDÍK 1995c – Tomáš DURDÍK: Encyklopedie českých hradů. Praha 1995.
DURDÍK 1997b – Tomáš DURDÍK: Von der Burg zum Schloss. Die Hauptentwicklungslinien der böhmischen Burgenarchitektur des 14. Jahrhundert. In: Forschungen zu Burgen und Schlössern III, 1997, 153–170.
DURDÍK 1998a – Tomáš DURDÍK: Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě. Praha 1998.
DURDÍK 1998d – Tomáš DURDÍK: Hrady v okolí Sázavy nad Sázavou. In: Sázavsko V, 1998, 4–26.
DURDÍK 1999a – Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů. Praha 1999.
DURDÍK 1999b – Tomáš DURDÍK: Zaniklý sídlištní komplex Stará Dubá. In: Sázavsko. Historie – tradice – současnost 6, 1999, 5–17.
DURDÍK 2000 – Tomáš DURDÍK: Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století. In: Catellologica bohemica VII. Praha 2000, 17–50.
DURDÍK 2000a – Tomáš DURDÍK: Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století. In: Castellologica Bohemica VII, 2000, 17–50.
DURDÍK 2000b – Tomáš DURDÍK: Hrad Rabí. Libice nad Cidlinou 2000.
DURDÍK 2001a – Tomáš DURDÍK: Stavební podoba hradu Vízmburku a jeho postavení v rámci české hradní architektury. In: In: Zpravodaj STOP, časopis Společnosti pro technologie ochrany památek III/3, 2001, 6–12.
DURDÍK 2001b – Tomáš DURDÍK: Hrádek u Podmok (Kozohlod). In: Archaeologia historica XXVI. Brno 2001, 147–153.
DURDÍK 2002a – Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky. Praha 2002.
DURDÍK 2003a – Tomáš DURDÍK: Hrad Vítkův Hrádek (Vítkův Kámen). Muzejní a vlastivědná práce / Časopis Společnosti přátel starožitností. XLI/CXI/1, 2003, 51–54.
DURDÍK 2003b – Tomáš DURDÍK: Hrady na Šumavě. In: Šumava. Příroda, historie, život. Praha 2003, 435–448.
DURDÍK 2004a – Tomáš DURDÍK: K počátkům šlechtických hradů v Čechách. In: Archeologické rozhledy LVI/1, 2004, 169–175.
DURDÍK 2004b – Tomáš DURDÍK: K otázce demonstrační architektury na českých. In: Zprávy památkové péče LXIV, 118–123, 173–174, 177–178.
DURDÍK 2004d – Tomáš DURDÍK: K problematice pohraničních tzv. horských hrádků. In: Archaeologia historica XXIX, 2004, 343–356.
DURDÍK 2005b – Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 2. Praha 2005.
DURDÍK 2007a – Tomáš DURDÍK: Hrady přechodného typu v Čechách. Praha 2007.
DURDÍK 2008a – Tomáš DURDÍK: Hrady na Malši. Praha 2008, 29–36, 40.
DURDÍK 2008b – Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 3. Praha 2008.
DURDÍK 2009 – Tomáš DURDÍK: Brány hradu Pořešín. In: Archaeologia historica XXXIV, 2009, 695–709.
DURDÍK 2011 – Tomáš DURDÍK: Rožmberské hrady. In: Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami. České Budějovice 2011, 182–195.
DURDÍK 2011 – Tomáš DURDÍK: Rožmberské hrady. In: Rožmberkové, Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami. Jaroslav Pánek (ed.) a kol. České Budějovice 2011, 182–195.
DURDÍK 2011a – Tomáš DURDÍK: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky 4. Praha 2011.
DURDÍK 2012 – Tomáš DURDÍK: Opevněná hradní městečka v Čechách. In: Archaeologia historica XXXVII/1 2012, 175–187.

DURDÍK/HLOŽEK/KOCANDA/KOVÁŘ 2024 – Tomáš DURDÍK / Josef HLOŽEK / Radek KOCANDA / Daniel KOVÁŘ: Tichá: historie a současnost středověké tvrze na česko-rakouské hranici. Domažlice 2024.
DURDÍK/BOLINA 1996 – Tomáš DURDÍK / Pavel BOLINA: Hrady pražského biskupství (arcibiskupství). In: Archaeologia historica XXI, 1996, 291–306.
DURDÍK/BOLINA 2001 – Tomáš DURDÍK / Pavel BOLINA: Středověké hrady v Čechách a na Moravě. Praha 2001.
DURDÍK/ČERNOCKÁ/ČERVENKA/VINAŘ 2010 – Tomáš Durdík / Soňa Černocká / Michal Červenka / Jan Vinař: Studie na záchranu a rehabilitaci hradní zříceniny Zlenice a jejího přírodního prostředí. Praha 2010.
DURDÍK/FRÖHLICH 2006 – Tomáš DURDÍK / Jiří FRÖHLICH: Nové poznatky o hradu Újezdci u Týna nad Vltavou. In: Castellologica bohemica X. Praha 2006, 337–348.
DURDÍK/FROLÍK 1982 – Tomáš DURDÍK / Jan FROLÍK: Hrad Řebřík na Rokycansku a jeho postavení v genezi českého šlechtického hradu. In: Archaeologica historica VII, 1982, 367–377.
DURDÍK/HOLEČEK 1976 – Tomáš DURDÍK / Jindřich HOLEČEK: Povrchový průzkum hradu Talmberka. In: *Sborník vlastivědných prací Podblanicka XVII*, 1976, 139–154.
DURDÍK/HRABÁKOVÁ/KAŠPAR – Tomáš DURDÍK / Kamila HRABÁKOVÁ / Vojtěch KAŠPAR: Výsledky záchranného archeologického výzkumu a restaurátorského průzkumu na hradě ve Vimperku v roce 1997. In: Zlatá stezka IV, 1997, 179–193.
DURDÍK/HRABÁKOVÁ/KAŠPAR 1997 – Tomáš DURDÍK / Kamila HRABÁKOVÁ / Vojtěch KAŠPAR: Výsledky záchranného archeologického výzkumu a restaurátorského průzkumu na hradě ve Vimperku v roce 1997. In: Zlatá stezka IV, 1997, 179–193.
DURDÍK/CHOTĚBOR 1972 – Tomáš DURDÍK / Petr CHOTĚBOR: Povrchový průzkum hradu Zlenice. Sborník vlastivědných prací Podblanicka XIII, 1972, 119–131.
DURDÍK/KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1995 – Tomáš DURDÍK / František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Hrady, hrádky a tvrze na Písecku. Písek 1995.
DURDÍK/KAŠPAR 1999 – Tomáš DURDÍK / Vojtěch KAŠPAR: Počátek archeologického výzkumu v areálu vimperského hradu. In: Muzejní a vlastivědná práce / Časopis Společnosti přátel starožitností. XXXVII/CVII/2, 1999, 78–84.
DURDÍK/KAŠPAR 2000 – Tomáš DURDÍK / Vojtěch KAŠPAR: Nové poznatky ke stavebnímu vývoji a podobě hradu ve Vimperku. In: Archaeologia historica XXV, 2000, 171–180.
DURDÍK/KAŠPAR 2002 – Tomáš DURDÍK / Vojtěch KAŠPAR: Ke stavební podobě a vývoji hradu v Říčanech. In: Archaeologia historica XXVII, 2002, 79–89.
DURDÍK/KAŠPAR 2004 – Tomáš DURDÍK / Vojtěch KAŠPAR: Prvá brána jádra hradu Zlenice. In: Castellologica bohemica IX, 2004, 139–170.
DURDÍK/KLÁPŠTĚ 1992 – Tomáš DURDÍK / Jan KLÁPŠTĚ: Dva pohledy na počátky hradu Riesenburku. Archeologické rozhledy XLIV, 1992/2, 266–276.
DURDÍK/KLÁPŠTĚ/SOMMER 1986 – Tomáš DURDÍK / Jan KLÁPŠTĚ / Petr SOMMER: Archeologie a architektura. In: Archaeologia historica XI, 1986, 11–24.
DURDÍK/KUBŮ/ZAVŘEL 1998 – Tomáš DURDÍK / František KUBŮ / Zavřel, PETR: Hrad na Stožecké skále. In: Castellologica bohemica VI/2, Praha 1998, 257–274.
DURDÍK/NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ 2010 – Tomáš DURDÍK / Z. NEMEŠKALOVÁ-JIROUDKOVÁ: Mincovní nálezy na hradě Ronovci, Castellologica Bohemica XII, 501–508.
DURDÍK/ROEDEL 1996 – Tomáš DURDÍK / Bohumír ROEDEL: Žebrák a Točník očima Jana Havránka. In: Castellologica Bohemica V, 1996, 279–282.
Durdík/Sušický 2000 – Tomáš Durdík / Viktor Sušický: Zříceniny hradu, tvrzí a zámků – Střední Čechy. Praha 2000.
DURDÍK/SUŠICKÝ 2002 – Tomáš DURDÍK / Viktor SUŠICKÝ: Zříceniny hradu, tvrzí a zámků – Jižní Čechy. Praha 2002.
DURDÍK/SUŠICKÝ 2005 – Tomáš DURDÍK / Viktor SUŠICKÝ: Zříceniny hradu, tvrzí a zámků – Západní Čechy. Praha 2005.
DURDÍK/SUŠICKÝ 2012 – Tomáš DURDÍK / Viktor SUŠICKÝ: Zříceniny hradu, tvrzí a zámků – Východní Čechy. Praha 2012.
DURDÍK/SUŠICKÝ 2012 – Tomáš DURDÍK / Viktor SUŠICKÝ: Zříceniny hradu, tvrzí a zámků – Střední Čechy. Praha 2012.
DVORSKÝ 1874–1877: František DVORSKÝ: Jan st. z Talmberka vypisuje Hermanu Černínovi z Chudenic paměti o rodu pánů z Říčan. In: Památky archeologické X, 176–177.
DVORSKÝ 1907 – František DVORSKÝ: O starožitném panském rodě Benešoviců, sv. I. O Benešovicích – vyjímaje rod pánů z Kravař. Brno 1907.
DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ 2003 – Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ: Skladba pražského dvora za vlády Václava II. In: Mediaevalia Historica Bohemica IX, 2003, 97–163.
DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ 2009 – Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ: Václav II. In: Přemyslovci, budování českého státu. Praha 2009, 328–331.
DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ 2011 – Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ: Královský dvůr Václava II. České Budějovice 2011.
DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ/ZELENKA 2011 – Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ / Jan ZELENKA: Curia ducis, curia regis: panovnický dvůr za vlády Přemyslovců. Praha 2011.
DVOŘÁK/MENCL 1948 – František DVOŘÁK / Václav MENCL: Český Krumlov, jeho život a umělecký růst. Praha 1948.

DVOŘÁKOVÁ/HILMERA 1947 – Vlasta DVOŘÁKOVÁ / Jiří HILMERA: Rožmberský Latrán pod Příběnicemi. In: Zprávy Památkové péče VII, 1947, 121–126.
EBELOVÁ/SVOBODA 1993 – Ivana EBELOVÁ / Ladislav SVOBODA: Hradní areál v Ledči nad Sázavou, okres Havlíčkův Brod. In: Castellologica bohemica III, 1993, 73–94.
EBHARDT 1980 – Bodo EBHARDT: der Wehrbau Europas im Mittelalter I.–III. (Reprint vydání z roku 1958). Frankfurt am Main 1980.
ELBL 2007 – Pavel Benedikt ELBL: Smil z Lichtenburka. Rytíř, velmož a zakladatel. Třebíč 2007.
ELBL 2009 – Pavel Benedikt ELBL: Rytíř z pomezního hvozdu. Otec svaté Zdislavy. Třebíč 2009.
EMLER 1878 – Josef EMLER: O nekrologiu kláštera sv. Anny v Praze. In: Zprávy o zasedání královské české společnosti nauk v Praze. Praha 1878, 69–74.
Encyklopedie architektů – Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníku v Čechách. Pavel VLČEK (ed.), Praha 2004.
Encyklopedie českých tvrzí I.–III. – Encyklopedie českých tvrzí I.–III. Ladislav SVOBODA / Jiří ÚLOVEC / Petr CHOTĚBOR / Zdeněk PROCHÁZKA / Zdeněk FIŠERA / Jan ANDERLE / Jiří SLAVÍK / Miroslav RYKL / Tomáš DURDÍK / Vladimír BRYCH. Praha 1997, 2000, 2005.
ENTZ 1984 – Géza ENTZ: Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns, in: Architerktur des Mittelalters Funktion und Gestalt. Weimar 1984, 240–245.
ERNEÉ/NOVÁČEK 1999 – Michal ERNÉE / Karel NOVÁČEK: K počátkům českokrumlovského hradu (výsledky archeologickho výzkumu v letech 1994–1995). In: Průzkumy památek VI/2, 1999, 21–34.
ERNÉE/NOVÁČEK 1999 – Michal ERNÉE / Karel NOVÁČEK: K počátkům českokrumlovského hradu (výsledky archeologického výzkumu v letech 1994–1995). In: Průzkumy památek VI/2, 1999, 21–34.
ESCHKE 1844 – ESCHKE: Beschreibung des Burgstalls zu Rohnau. In: Neues Lausitzisches Magazin XXII, 1844, 269–276.
EYSYMONTT 1963 – Krysztof EYSYMONTT: Zamek Homole, Sprawozdanie z wykopalisk w 1962 r. In: Rocznik Zemi Kłodzkiej VI, 1963, 106–109.
FAIST 2013 – Michal FAIST: Rod z Brandýsa a východní Čechy: otazníky nad východočeským původem Jana Jiskry z Brandýsa. In: Východočeská šlechta, její sídla a teritoria / Praha 2013, 60–72.
FELCMAN a kol. 2011 – Ondřej FELCMAN a kol.: Území východních Čech od středověku po raný novověk: kapitoly k územně správním dějinám regionu. Praha 2011.
FIALA 1977 – Zdeněk FIALA: Přemyslovské Čechy. Praha.
FIŠER 2001 – Marcel FIŠER: Hrad a zámek Klenová. Klatov 2001.
FLEGL 1986 – Michal FLEGL: Hrad Lichnice ve vývoji snah o záchranu hradních zřícenin a jejich muzejní využití. In: Muzejní a vlastivědná práce XXIV/XCV, 146–153.
FOSTER 2007 – Linda FOSTER: Exkurz: Bečov nad Teplou – Archeologické sondy v tzv. Pluhovských domech. Průzkumy památek XIV/1, 2007, 26–34.
FRIEDL 1921 – Antonín FRIEDL: Archeologické bádání na Hůrce u Plzence a u klášterního kostela v Plasech. In: Památky archeologické XXXII, 1921, 262–269.
FRIEDL 1976 – Antonín FRIEDL: Tisíc let Staré Plzně promlouvá k dnešku. Sborník Západočeského muzea v Plzni – Historie I. Plzeň 1976, 29–47.
FRIES 2000 – Jana Esther FRIES: Ausgrabungen in der Burg Oybin. In: Burgen und Schlösser XLI, 2000, 114–121.
FROLÍK/SIGL 1993a – Jan FROLÍK / Jiří SIGL: Počátky feudálního sídla u kostela sv. Petra a Pavla v Kostelci u Heřmanova Městce. In: Východočeský sborník historický III, 1993, 55–79.
FROLÍK/SIGL 1993b – Jan FROLÍK / Jiří SIGL: Záchranný výzkum na hradišti nad Semtěší v letech 1988 a 1990. In: Zpravodaj muzea v Hradci Králové XVIII, 1993, 77–80.
FROLÍK/SIGL 1994 – Jan FROLÍK / Jiří SIGL: Nové poznatky o Hradišti nad Semteší (k. ú. Sovolusky, okr. Pardubice). In: Castellologica bohemica IV. Praha 1994, 95–106.
FROLÍK/SIGL 2002 – Jan FROLÍK / Jiří SIGL: K počátkům hradu Košumberka na Chrudimsku. In: Archaeologia historica XXVII, 2002, 61–77.
FROLÍK/SMETÁNKA 1997 – Jan FROLÍK / Zdeněk SMETÁNKA: Archeologie na Pražském hradě. Praha 1997.
FUČÍKOVÁ a kol. 2002 – Eliška FUČÍKOVÁ a kol.: Státní hrad Grabštejn. Ústí nad Labem 2002.
FUTÁK 2001 – Peter FUTÁK: Původ a počátky rodu pánů z Lipé. In: Muzejní občasník Masarykova muzea v Hodoníně. Hodonín 2001, 13–18.
GABRIEL / PANÁČEK 2006 – František GABRIEL / Jaroslav PANÁČEK: Hrad Lemberk, jeho vznik a vývoj. In: Castellologica bohemica X. Praha 2006, 109–130.
GABRIEL 1985 – František GABRIEL: Opevněná sídla na Českolipsku před rokem 1319. In: Z minulosti Děčínska a Českolipska IV, 1985, 301–332.
GABRIEL 1986 – František GABRIEL: České Švýcarsko očima archeologa. Děčín 1986.
GABRIEL 1997a – František GABRIEL: Hrad Lipý. Praha 1997.
GABRIEL 1997b – František GABRIEL: Hrad Lipá. In: Muzejní a vlastivědná práce. Časopis Společnosti přátel starožitností XXXV/CV/1, 1997, 55–57.
GABRIEL 1998 – František GABRIEL: Burg Lipý. In: Burg und Stadt. Castrum bene VI. Praha 1999, 95–98.

GABRIEL 1999 – František GABRIEL: Burg Lipý. Gabriel, František. In: Burg und Stadt. Praha 1999, 95–98.
GABRIEL 2002 – František GABRIEL: Quo vadis vědo o hradech? In: Castellologica bohemica VIII, 2002, 499–502.
GABRIEL 2009 – František GABRIEL: Okenní otvor a jeho využití pro datování. In: Časopis Společnosti přátel starožitností CXVII/2, 2009, 87–94.
GABRIEL 2014 – František GABRIEL: Poznámky k třídění hradů podle dispozičních typů. In: Castellologica bohemica XIV. Praha 2014, 5–18.
GABRIEL 2015 – František GABRIEL: Bezejmenné sídlo na katastru obce Levín. In: Castellologica bohemica XV. Plzeň 2015, 5–31.
GABRIEL/KRACÍKOVÁ/PEŘINA 2008 – František GABRIEL / Lucie KRACÍKOVÁ / Ivan PEŘINA: Problém dvou hradů jménem Ronov – Problem dwóch zamków o nazwie Ronow. In: W kręgu średniowiecznych rodów w Czechach oraz na Śląsku i Łużycach: materiały z sesji popularno-naukowej / V kruhu středověkých rodů v Čechách a také na Slezsku a Lužici. Materiály populárně vědecké konference. Božena ADAMCZYK-POGORZELEC / Janusz DZIACZKO (ed.). Lubań 2008, 45–56.
GABRIEL/KURSOVÁ 2012 – František GABRIEL / Lucie KURSOVÁ: Středověká architektura na Českolipsku. In: Středověké umění na Českolipsku. Česká Lípa 2012, 41–61.
GABRIEL/KURSOVÁ 2014 – František GABRIEL / Lucie KURSOVÁ: Zakládání zděných hradních staveb v severních Čechách. In: Archaeologia historica XXXIX/2. Brno 2014, 411–419.
GABRIEL/KURSOVÁ 2014 – František GABRIEL / Lucie KURSOVÁ: Stavební dějiny v archeologii na příkladu Starého zámku ve Škvorci (okr. Praha -východ). In: Castellologica Bohemica XVIII, Plzeň 2018, 5–50.
GABRIEL/MACEK 1992 – František GABRIEL / Petr MACEK: Stavební vývoj hradu Valdštejna. In: Archaeologia historica XVII, 1992, 163–175.
GABRIEL/PANÁČEK 1990 – František GABRIEL/Jaroslav PANÁČEK: Vznik a počátky České Lípy. In: Bezděz I, 1990, 11–38.
GABRIEL/PANÁČEK 2000 – František GABRIEL / Jaroslav PANÁČEK: Hrady okresu Česká Lípa. Praha 2000.
GABRIEL/PANÁČEK 2006 – František GABRIEL / Jaroslav PANÁČEK: Hrad Lemberk, jeho vznik a vývoj. In: Castellologica bohemica X. Praha 2006, 109–130.
GABRIEL/SMETANA 1981 – František GABRIEL / J. SMETANA: K datování a funkci středověkých opevnění v Českém Švýcarsku. Archaeologia historica VI, 1981, 33–62.
GABRIEL/VANĚK 2006 – František GABRIEL / Vojtěch VANĚK: České Švýcarsko ve středověku. Praha 2006.
GÁJA 2008 – Robert GÁJA: Románské emporové kostely v Čechách a jejich zakladatelé. Diplomová práce, Ústav českých dějin FFUK v Praze, rkp. Praha 2008.
GERLEOVÁ 2016 – Jana GERLEOVÁ: Páni z Valdeka a jejich sídla do první poloviny 14. století. In: Minulostí Berounska, sborník Státního okresního archivu v Berouně XIX, 2016, 11–54.
GERSDORFOVÁ 2011 – Zlata GERSDORFOVÁ: 3D rekonstrukce hradu jako metoda k poznání stavebního vývoje objektu. In: Dějiny staveb 2010. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb. Plzeň 2011, 5–14.
GERSDORFOVÁ 2012a – Zlata GERSDORFOVÁ: Nejstarší stavebně historický průzkum tzv. Horního hradu v Českém Krumlově. In: Dějiny staveb 2011. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb. Plzeň 2012, 28–32.
GERSDORFOVÁ 2012b – Zlata GERSDORFOVÁ: Die Anfänge der Burg Krummau in Böhmen: die Burg als Symbol der Macht und als Ausdruck von Kulturtransfer. In: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen. Linz 2012, 161–174.
GERSDORFOVÁ 2013 – Zlata GERSDORFOVÁ: Frauendienst Ulricha von Liechtenstein jako nejstarší zmínka o Českém Krumlovu? In: Jihočeský sborník historický LXXXII, 2013, 267–280.
GERSDORFOVÁ 2017 – Zlata GERSDORFOVÁ: Sakrální prostory českokrumlovského hradu. Zlata Gersdorfová. In: Castellologica bohemica XVII, Plzeň 2017, 71–97.
GERSDORFOVÁ/HLOŽEK/MENŠÍK/PROCHÁZKA 2013 – Zlata GERSDORFOVÁ / Josef HLOŽEK / Petr MENŠÍK / Milan PROCHÁZKA: Příspěvek k otázce interpretace lokalit Skalice a Hradiště u Sepekova. In: Archeologické prospekce a nedestruktivní archeologie v Jihočeském kraji, kraji Vysočina, Jihomoravském kraji a v Dolním Rakousku (Archeologické výzkumy v jižních Čechách – Supplementum 9). České Budějovice 2013, 113–122.
GEUPEL/HOFFMANN 1993 – Volkmar GEUPEL / Yves HOFFMANN: Mittelalterliche Keramik aus Schloß Purschenstein im Erzgebirge. In: Ausgrabungen und Funde XXXVIII, 1993, 25–30.
GEUPEL/HOFFMANN 1997 – Volkmar GEUPEL / Yves HOFFMANN: Archäologische Funde aus Sayda im Erzgebirge. In: Život v archeologii středověku. Praha 1997, 185–191.
GIRSA / HANZL / JERIE / MICHOINOVÁ 2008 – Václav GIRSA / Miloslav HANZL / Pavel JERIE / Dagmar MICHOINOVÁ Konzervace jižního průčelí Horního hradu zámku v Českém Krumlově. Praha 2008.
GNIRS 1932 – Anton GNIRS: Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in der Bezirken Tepl und Marienbad. Augsburg 1932.
Gojda/Křivánek/Meduna/Rytíř/Trefný 2010 – Martin Gojda / Roman Křivánek / Petr Meduna / Ladislav Rytíř / Martin Trefný: Archeologie krajiny a sídel na Podřipsku: výzkum středověkého ohrazeného areálu v Ledčicích. In: Archeologické rozhledy LXII/2, 2010, 259–292.
Gotik in Böhmen, Geschichte, Gesellschaftsgeschichte, Architektur, Plastik und Malerei. Karl M. SWOBODA (ed.). München 1969.

GRAUS 1965 – František GRAUS: Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě. In: Československý časopis historický XIII/1, 1965, 1–18.
GRAUS 1966 – František GRAUS: Adel, Land und Herrscher in Böhmen vom 10. bis 13. Jahrhundert. In: Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft XXXV, 1966, 131–153.
GRÉC 2009 – Adolf GRÉC: Vizmburk, Weisenburg, nebo jak jinak?. In: Rodným krajem. Vlastivědný sborník kraje Aloise Jiráska, Boženy Němcové a bratří Čapků XXXIX, 2009, 24–26.
GRUEBER 1877 – Bernhard GRUEBER: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Band III. Wien 1877.
GUERQUIN 1957 – Bohdan GUERQUIN: Zamki śląskie. Warszawa 1957.
GUERQUIN 1984 – Bohdan GUERQUIN: Zamki w Polsce. Warszawa 1984.
GURLITT 1906 – Cornelius GURLITT: Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen. Amtshauptmannschaft Zittau (Land). Drážďany 1906.
HANZL 2005 – Lukáš HANZL: Nejstarší opevněná šlechtická sídla na východním Loketsku ve 13. století. In: České památky XVI/1–2, 2005, 8–10.
HANZL 2006 – Lukáš HANZL: Krátké poznamenání ke hradu Kleinštejnu. In: Hláska XVII, 2006, 14.
HAUSER 1996 – Bernd HAUSER: Burg- und Klosteranlage Oybin. In: Burgen und Schlösser XVII, 1996, 59–66.
HAUSEROVÁ 2002 – Milena HAUSEROVÁ: Hölzerne wärmedämmende Wandkonstruktionen von Wohnräumen. Der gegenwärtige Zustand der Forschung in den böhmischen Ländern. In: Hausbau im Alpenraum, Bohlenstuben und Innenräume (Jahrbuch für Hausforschung LI). Marburg 2002, 89–106.
HAUSEROVÁ 2003 – Milena HAUSEROVÁ: Teplovzdušné vytápění ve středověku. In: Svorník I, Vývoj a funkce topenišť Praha 2003, 49–74.
HAUSEROVÁ 2004 – Milena HAUSEROVÁ: Příspěvek k diskusi o oknech obytných staveb ve středověku. Milena Hauserová. In: Svorník II, 2004, 79–90.
HAUSEROVÁ 2021 – Milena HAUSEROVÁ: K otázce kostelních věží. In: Archaeologia historica XLVI/2, 2021, 351–381.
HAUSEROVÁ/KOCOUREK/SVOBODA/ŠMIED/STANOVSKÁ 2013 – Milena HAUSEROVÁ / Tomáš KOCOUREK / Štěpán SVOBODA / Miroslav ŠMIED / Johana STANOVSKÁ: Kostel svatého Jakuba Většího v Rovné u Stříbrné Skalice: Stříbrná Skalice 2013.
HAVLICE 2010 – Jiří HAVLICE: Hrad Vítkův Kámen: archeologický výzkum v hradním donjonu v roce 2004. In: Castellologica bohemica XII. Praha 2010, 529–544.
HAVLICE 2016 – Jiří HAVLICE: Vítkův Kámen u Svatého Tomáše na Šumavě: historie, stavební vývoj a výsledky posledních průzkumů hradu. In: Šumava v proměnách času II, 2016, 192–215.
HAVLICE 2018 – Jiří HAVLICE: Archeologický výzkum vimperského Horního zámku a přilehlých zahrad: předběžná zpráva o průběhu a výsledcích výzkumů prováděných v letech 2016–2018. In: Památky jižních Čech IX, 2018, 139–144.
HEBER 2002 – František Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Západní Čechy. Praha 2002.
HEBER 2006 – František Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Severní Čechy. Praha 2006.
HEBER 2008 – František Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Jižní Čechy. Praha 2008.
HEBER 2012 – František Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Střední Čechy. Praha 2008.
HEBER 2023 – František Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Východní Čechy. Praha 2023.
HEBER I–VII – František Alexander HEBER: Burgen, Vesten und Schlösern Böhmens I–VII. Praha 1843–1849.
HEFNER 1993 – Zdeněk HEFNER: Hrad KLEINŠTEJ. In: Hláska IV, 1993, 5.
HEFNER 1993 – Zdeněk HEFNER: Toulky po hradech Chomutovska: 3. Hrádek Hausberk, 4. Hrad Himlštejn, 5. Nový Žeberk, 6. Hrad Starý Žeberk. In: Památky, příroda, život. Vlastivědný čtvrtletník Chomutovska XXV/1–4, 1993, 29–32, 60–64, 90–96, 124–128.
HEFNER 1994 – Zdeněk HEFNER: Hrad Alberk in Hláska III/2, 1994, 17–18.
HEFNER 1995 – Zdeněk HEFNER: Hrad Starý Žeberk. In: Hláska VI/1, 1995, 1–3.
HEFNER 1999 – Zdeněk HEFNER: Hrad Kleinštej potřetí. In: Hláska X, 1999, 41–42.
HEFNER 2011 – Zdeněk HEFNER: Popis paláce hradu Egerberg – díla dvorské stavební hutě Václava IV. In: Hláska XXII/1, 2011, 1–4.
HEJHAL 2012 – Petr HEJHAL: Doba změn: 12. století – 1. polovina 13. století. In: Počátky středověké kolonizace české části Českomoravské vrchoviny. Zdeněk Měřínský / Jan Klápště (ed.). Brno: 2012, 24–78.
HEJNA 1954 – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum v Příběnicích. In: Časopis Národního muzea CXXIII, 1954, 157–162.
HEJNA 1955 – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum latránu pod Příběnicemi. In: Jihočeský sborník historický XXIV, 1955, 79–90.
HEJNA 1959 – Antonín HEJNA: Výsledky archeologického výzkumu v Příběnicích. In: Jihočeský sborník historický XXVIII, 1959, 12–16.
HEJNA 1961 – Antonín HEJNA: České tvrze. Praha 1961.
HEJNA 1962 – Antonín HEJNA: Soubor nálezů z hrádku Bolkova v severovýchodních Čechách. In: Památky archeologické LIII, 1962, 455–473.
HEJNA 1965 – Antonín HEJNA: K situační a stavební formaci feudálního sídla v Evropě. In: Památky archeologické LVI, 1965, 513–583.

HEJNA 1967 – Antonín HEJNA: Archeologické nálezy a otázka osídlení severovýchodních Čech v době historické. Krkonoše – Podkrkonoší III, 1967, 21–45.
HEJNA 1973a – Antonín HEJNA: K počátkům opevnění středověkých sídel. In: Vlastivědný věstník moravský XXV/3, 1973, 240–251.
HEJNA 1973b – Antonín HEJNA: K sídlištní genezi panství hradu Vizmburka. Hejna, Antonín. In: Historická geografie. In: Sborník příspěvků k šedesátinám univ. prof. MUDr. Ervína Černého Praha 1973, 105–121.
HEJNA 1974 – Antonín HEJNA: Bradlo u Hostinného nad Labem. Příspěvek k výzkumu opevněných sídel v severovýchodních Čechách. In: Památky archeologické LXV/2, 1974, 365–418.
HEJNA 1975 – Antonín HEJNA: Vízmburk. Hrad na českoslezském pomezí. Jeho zánik a objevení. Trutnov 1975.
HEJNA 1976a – Antonín HEJNA: Výsledky výzkumu zaniklého hradu Vízmburku, okres Trutnov (1972–1975). In: Archelogické rozhledy XXVIII, 1976, 613–624.
HEJNA 1976b – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum hradu Vízmburka, Archaeologia historica I, 1976, 177–187.
HEJNA 1976c – Antonín HEJNA: Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. In: Archeologica historica II, 1976, 69–79.
HEJNA 1976d – Antonín HEJNA: Venkovská opevněná sídla 10.–13. století v Čechách. In: Archeologické rozhledy XXVIII, 1976, 279–288.
HEJNA 1978a – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum hradu Vízmburku u Havlovic, o. Trutnov v r. 1977. In: Zpravodaj Krajského muzea východních Čech V/1, 1978, 40–43.
HEJNA 1978b – Antonín HEJNA: Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich místo v sídlištním vývoji 10.–13. století. In: Archaeologia historica III, 1978, 75–80.
HEJNA 1979a – Antonín HEJNA: Hrad Vizmburk a oblast severovýchodních Čech ve 13. století. In: Folia Historica Bohemica. Praha 1979, 193–208.
HEJNA 1979b – Antonín HEJNA: Tvrz ve Volyni, její sídlištní a stavební vývoj. Volyně 1979.
HEJNA 1980a – Antonín HEJNA: Osmá etapa archeologického výzkumu Vízmburku, k. o. Havlovice, o. Trutnov v roce 1979. In: Zpravodaj Krajského muzea východních Čech VII/1–2, 1980, 26–28.
HEJNA 1980b – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum v areálu tvrze ve Volyni, okr. Strakonice. In: Archaeologia historica V, 1980, 301–304.
HEJNA 1981a – Antonín HEJNA: Výsledky archeologického výzkumu hradů pozdní doby přemyslovské v severovýchodních Čechách. In: Archaeologica historica VI, 1981, 19–32.
HEJNA 1981b – Antonín HEJNA: Devátá etapa archeologického výzkumu hradu Vízmburk, k. ú. Havlovice, okr. Trutnov. In: Zpravodaj Krajského muzea východních Čech VIII, 1981, 28–33.
HEJNA 1981c – Antonín HEJNA: Novější objevy románské sakrální architektury v Čechách. In: Archeologické rozhledy XXXII, 1981, 656–648
HEJNA 1982 – Antonín HEJNA: Vízmburk – příklad hradní architektury. In: Památky a příroda VII, 1982, 13–21.
Hejna 1983a – Antonín Hejna: Kovový nálezový inventář z hradu Vízmburku, k. ú. Havlovice, o. Trutnov. In: Archaeologica historica VIII, 1983, 491–501.
HEJNA 1983b – Antonín HEJNA: Příspěvek archeologie středověku k hlubšímu poznání pohraničí severovýchodních Čech. In: Krkonoše – Podkrkonoší VII, 1983, 215–221.
HEJNA 1983c – Antonín HEJNA: Výzkum hradu Vízmburka – příspěvek ke studiu hradní architektury 13. století. In: Umění 13. století v českých zemích. Praha 1983, 173–195.
HEJNA 1983d – Antonín HEJNA: Jedenáctá etapa archeologického výzkumu hradu Vízmburku, k. ú. Havlovice, o. Trutnov. In: Zpravodaj Krajského muzea východních Čech X/1, 1983, 50–53.
HEJNA 1983e – Antonín HEJNA: Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách. In: Památky archeologické LXXIV/2, 1983, 366–436.
HEJNA 1985a – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum v areálu hradu Velešína. Archeologické výzkumy v jižních Čechách II, 1985, 43–70.
HEJNA 1985b – Antonín HEJNA: Výzkum hradu Vízmburka v letech 1983 až 1984. In: Zpravodaj Krajského muzea východních Čech XII, 1985, 98–105.
HEJNA 1985c – Antonín HEJNA: Archeologický výzkum v areálu hradu ve Strakonicích. In: Archeologické výzkumy jižních Čech II, 1985, 75–93.
HEJNA 1987 – Antonín HEJNA: Zhodnocení keramických nálezů z výzkumu v Příběnicích, k. ú. Malšice o. Tábor. Archeologické výzkumy v jižních Čechách IV, 1987, 37–53.
HERDA 1987 – Martin HERDA: Zámek Roztoky u Prahy. Roztoky u Prahy 1987.
HERRMANN 1894 – Wilhelm HERRMANN: Geschichte der Burg Rohnau im Mittelalter und ihre Zerstörung durch die Sechsstädte im Mittelalter im Jahre 1399. In: Gebirgsfreund VI, 1894, 259–260.
HIGHAM/BARKER 1992 – Robert HIGHAM / Philip BARKER: Timber Castles. London 1992.
HIMERA 1963 – Jiří HIMERA (ed.): Hrady a Zámky. Praha 1963.
HINZ 1981 – Hermann HINZ: Motte und Donjon, zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft. Köln 1981.
HLADKÝ 2004 – Ladislav HLADKÝ: 750 let od první písemné zmínky o Náchodě. In: Rodným krajem XXVIII, 2004, 3–5.

HLEDÍKOVÁ 1984 – Zdeňka HLEDÍKOVÁ: Ke studiu a možnostem využití patronátních práv v předhusitských Čechách. In: Folia Historica Bohemica VII, 1984, 43–99.
HLEDÍKOVÁ 2010 – Zdeňka HLEDÍKOVÁ: Svět české středověké církve. Praha 2010.
HLOŽEK 2012 – Josef HLOŽEK: Předhradí středověkých hradů – proč právě předhradí? In: Časopis Společnosti přátel starožitností CXX/1, 2012, 36–47.
HLOŽEK 2015 – Josef HLOŽEK: Předhradí středověkých hradů ve světle písemných pramenů. In: Způsoby přizpůsobování. Role adaptace ve vývoji (nejen) lidského druhu. Sborník abstraktů a příspěvků z 16. Výjezdního interdisciplinárního semináře v Nečtinech: 19.–22. ledna 2015, Plzeň 2015, 129–140.
HLOŽEK 2016 – Josef HLOŽEK: Předhradí hradu Zlenice ve světle výsledků archeologického výzkumu a vyhodnocení kolekce získaných kovových artefaktů. In: Castellologica bohemica XIII, 2016, 291–319.
HLOŽEK 2018 – Josef HLOŽEK 2018: Kolekce nádobkových kachlů ze starého paláce tvrze v Tiché, okres Český Krumlov. In: Kachle a kachlová kamna. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k výstavě Svět kachlových kamen, Oblastní muzeum v Mostě, 19.–20. dubna 2018. Jitka Šrejberová (ed.). Ústí nad Labem 2018, 58–70.
HLOŽEK/MENŠÍK 2012a – Josef HLOŽEK / Petr MENŠÍK: rady Příběnice a Příběničky jako součást zaniklé kulturní krajiny. In: Rekonstrukce a experiment v archeologii – Živá archeologie 14/2012, 29–35.
HLOŽEK/MENŠÍK 2012b – Josef HLOŽEK / Petr MENŠÍK: Neue Erkenntnisse an den Burgen Příběnice und Příběničky, Kreis Tábor. In: Fines Transire 21, 2012, 239–254.
HLOŽEK/MENŠÍK 2020 – Josef HLOŽEK / Petr MENŠÍK: Vybrané artefakty z hradu ve Vimperku. Materiál z výzkumu Tomáše Durdíka v roce 2010. In: Archeologické výzkumy v jižních Čechách XXXIII, 2020, 213–226.
HLOŽEK/VAŘEKA 2003 – Josef HLOŽEK / Pavel VAŘEKA: Nové nálezy v zaniklé středověké vesnici Lažany na Černokostelecku. In: Sborník Muzea středního Posázaví v Ratajích nad Sázavou a Archeologické společnosti při Katedře archeologie Západočeské univerzity v Plzni, sv. II. Praha 2003, 51–56.
HOENSCH 1989 – Jörg Konrad HOENSCH: Přemysl Otakar II. von Böhmen: Der goldene König. Graz / Wien 1989.
HOCH 2022 – Aleš HOCH a kol.: Zmizelá Třebíč: výpověď archeologie k dějinám města. Třebíč / Jihlava 2022.
HOLANOVÁ / HEROUTOVÁ / LÍBAL 1968 – Eva HOLANOVÁ / Marie HEROUTOVÁ / Dobroslav LÍBAL: Bečov nad Teplou, hrad, stavebně historický průzkum. Doplněk II. SÚRPMO Praha.
HOLANOVÁ / HEROUTOVÁ 1964 – Eva HOLANOVÁ / Marie HEROUTOVÁ: Bečov nad Teplou, hrad, stavebně historický průzkum. SÚRPMO. Praha 1964.
HOLANOVÁ / HEROUTOVÁ 1968 – Eva HOLANOVÁ / Marie HEROUTOVÁ, Bečov nad Teplou, hrad, stavebně historický průzkum. Doplňky. SÚRPMO. Praha 1968.
HOMOLKA 1982 – Jaromír HOMOLKA: Sochařství doby posledních Přemyslovců. In. Jiří Kuthan (ed.) a kol., Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky 1982, 69–120.
HONC 1997 – Jaroslav HONC: Zakladatel hradu a města Říčan, vladykové ze Všechrom a páni z Říčan. In: Kapitoly z dějin Říčan. Říčany 1997, 26–29.
HORA/ HILLE/KOLÁŘ/DEBNAR/HŮRKOVÁ/PÍCKA/DURDÍK/ŠLECHTA 2009 – Josef V. HORA / Jan Pavel HILLE / Ondřej KOLÁŘ / Alexandr DEBNAR / Jindra HŮRKOVÁ / Jan PÍCKA / Tomáš DURDÍK / Jindřich ŠLECHTA: Prácheň – hora, hradiště, hrad. Horažďovice 2009.
HOSÁK 1938 – Ladislav HOSÁK: Erb hvězdy. Páni ze Šternberka. In: Časopis společnosti přátel starožitností XLVI, 1938, 158–162.
HOTZ 1991 – Walter HOTZ: Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg. Darmstadt 1991.
HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2021 – Daniela HOUŠKOVÁ / Tomáš TOMÍČEK: Hrad Pecka. Nové poznatky z oprav severní terasy. Věnováno 400. výročí tragické smrti Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdružic, pána na Pecce. In: Časopis Společnosti přátel starožitností Praha: Společnost přátel starožitností CXXIX/4, 2021, 193–214.
HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2021 – Daniela HOUŠKOVÁ / Tomáš TOMÍČEK: Hrad Pecka. Nové poznatky z oprav východní části severní terasy. Časopis Společnosti přátel starožitností Roč. CXXX/1, 2022, 1–29.
HRABÁNEK/HERDA 1990 – Václav HRABÁNEK / Martin HERDA: Roztoky u Prahy. Roztoky u Prahy 1990.
HRABÁNEK/HERDA 2008 – Václav HRABÁNEK / Martin HERDA: Roztoky u Prahy. Roztoky u Prahy 2008.
HRAŠE 1895 – J. K. HRAŠE: Dějiny Náchoda, sv, I. Náchod 1895.
HRUBÝ/HEJHAL/HOCH/KOČÁR/MALÝ/MACHÁŇOVÁ/PETR/ŠTENCL 2012 – Petr HRUBÝ / Petr HEJHAL / Aleš HOCH / Petr KOČÁR / Karel MALÝ / Lenka MACHÁŇOVÁ / Libor PETR / Jindřich ŠTENCL: Středověký úpravnický a hornický areál Cvilínek u Černova na Pelhřimovsku. In: Památky archeologické CIII, 2012, 339–418.
HUML 1967 – Václav HUML: Zaniklá tvrz Semonice (Fontes musei Reginehradecensis, Suppl. II). Hradec Králové 1967.
HUML 1976 – Václav HUML: Výzkum opevněného sídla v Chodově (Praha 4 – Jižní Město. In: Historická geografie XIV–XV/1, 1976, 163–178.
HUML 1978 – Václav HUML: Chodovská tvrz v proměnách staletí. Praha 1978.
HUML 1983 – Václav HUML: Nové objevy v areálu středověké tvrze v Praze 8 – Čimicích. In: Archaeologia historica XIII, 1988, 353–368.
HUML 1984 – Václav HUML: Mladohradištní osídlení v Praze 8, Čimicích. In: Archaeologica Pragensia V, 1984, 295–313.
HUML 1985 – Václav HUML: Středověká tvrz v Praze 8, Čimicích. In: Archaeologia historica X, 1985, 296–302.
HUML 1986 – Václav HUML: Příspěvek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století. Archaeologia historica 11, 1986, 441–459.

HUML 1987 – Václav HUML: Stavební podoba nově objevené středověké tvrze v Praze 8, Čimicích. In: Staletá Praha XVII – Pražské vojenské památky. Praha, 1987, 91–103.
HUML 1988 – Václav HUML: Nové objevy v areálu středověké tvrze v Praze 8 – Čimicích (předběžná zpráva). Archaeologia historica 13, 1988, 353–368.
HUML 1988 – Václav HUML: Nové objevy v areálu středověké tvrze v Praze 8 – Čimicích (předběžná zpráva). In: Archaeologia historica 13, 1988, 353–368.
HUTTER 1891 – Theodor HUTTER: Die Stadt Bilin und ihre Geschichte. Bílina 1891.
HZTČMS I–VII – Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–VII. Praha, 1981–1989.
CHARVÁT 1988 – Petr CHARVÁT: K vývoji mocenských struktur na východočeském venkově 13. století. Petr Charvát. In: Folia Historica Bohemica XII, 1988, 171–195.
CHARVÁTOVÁ 2007 – Kateřina CHARVÁTOVÁ: Václav II. Král český a polský. Praha 2007.
CHARVÁTOVÁ 2013 – Kateřina CHARVÁTOVÁ: Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420. I., Fundace 12. století Praha 2013.
CHATELAIN 1988 – André CHATELAIN: Evolution Des Châteaux Forts Dans La France Au Moyen Âge. Paris 1988.
CHOTĚBOR 1982 – Petr CHOTĚBOR: K situaci a stavební podobě vesnických feudálních sídel. In: Archaeologia historica VII, 1982, 357–366.
CHOTĚBOR 1983 – Petr CHOTĚBOR: Příspěvek ke studiu stavební podoby tvrzí. In: Archaeologia historica VIII, 1983, 513–520.
CHOTĚBOR 1989 – Petr CHOTĚBOR: Nejstarší období výstavby českých tvrzí (do pol. 14. století). In: Archaeologia historica XIV, 1989, 257–269.
CHOTĚBOR 1991 – Petr CHOTĚBOR: Venkovská feudální sídla a jejich hospodářské zázemí. Archaeologia historica XVI, 1991, 179–189.
CHOTĚBOR 1992 – Petr CHOTĚBOR: Architektonické detaily českých tvrzí, In: Sborník Společnosti přátel starožitností III. Praha 1992, 111–128.
CHOTĚBOR 1992 – Petr CHOTĚBOR: Tvrze v ikonografických pramenech. In: Archaeologia historica XVII, 1992, 177–187.
CHOTĚBOR 1996 – Petr CHOTĚBOR K problematice velkých a dispozičně složitějších českých tvrzí. In: Zprávy památkové péče LVI, 1996, 36–41.
CHOTĚBOR 1996 – Petr CHOTĚBOR: Pokus o srovnání tvrzí laický a církevní vrchnosti. In: Archaeologia historica XXI, 1996, 307–314.
CHOTĚBOR/KROUPA/RYKL 1990 – Petr CHOTĚBOR / Pavel KROUPA / Michael RYKL: Středověké sídlo ve Slavkově u Českého Krumlova. In: Archaeologia historica XV, 1990, 235–249.
CHOTĚBOR/SMETÁNKA 1985 – Petr CHOTĚBOR / Zdeněk SMETÁNKA: Panské dvory na české středověké vesnici. In: Archaeologia historica X, 1985, 47–65.
JAN 1992 – Libor JAN: Od první písemné zprávy do počátku 17. století. In: Polná 1242–1992. Polná 1992, 26–51.
JAN 2005 – Libor JAN: Počátky turnajů v českých zemích a jejich rozkvět v době Václava II. In: Listy filologické, časopis pro studia klasická, středověká a raně novověká CXXVIII/1–2, 2005, 1–19.
JAN 2006 – Libor JAN: Václav II. a struktury panovnické moci. Brno 2006.
JAN 2007a – Libor JAN: Skrytý půvab „středoevropského modelu“. In: Český časopis historický CVII/4, 2007, 873–902.
JAN 2007b – Libor JAN: K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví. In: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku / Praha 2007, 45–52.
JAN 2009a – Libor JAN: Recenze: Hereditas, výsluha, kastelánie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovského období. In: Časopis Matice moravské CXXVIII/2, 461–472.
JAN 2011 – Libor JAN: Česká a moravská šlechta ve 13. a 14. století – otázky zrodu a kontinuity. In: Šlechta v proměnách věků. Brno 2011, 38–62.
JAN 2012 – Libor JAN: Zur Frage der Entstehung des böhmisch-mährischen Adels und der Entwicklung großer Herrschaftskomplexe in Grenzgebieten. In: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“,Österreich und Böhmen. Linz 2012, 107–117.
JAN 2015 – Libor JAN: Václav II.: král na stříbrném trůnu 1283–1305. Praha 2015.
JAN 2017 – Libor JAN: Statuta Konráda Oty a problémy jejich historické a právněhistorické interpretace. In: Časopis Matice moravské CXXXVI/1, 2017, 3–34.
JANOTA 1933 – Jaroslav JANOTA: Hrad Krašov. Kralovice 1933.
JANSA 2004 – Pavel JANSA: Trutnovská kolonizační provizoria. In: Castellologica bohemica IX. Praha 2004, 63–68.
JANSA 2005 – Pavel JANSA: Archeologický výzkum na Rechenburku v roce 2004. In: Sborníček IV. Muzeum Podkrkonoší v Trutnově. Trutnov 2005, 19–30.
JANSA 2006 – Pavel JANSA: K prostorovému kontextu nejstarších sídel na Trutnovsku. In: Sborníček V. Muzeum Podkrkonoší v Trutnově. Trutnov 2006 9–32.
JÁNSKÝ 1998 – Jiří JÁNSKÝ: Tři kapitoly z dějin hradů Starého a Nového Herštejna. In: Castellologica bohemica VI/1 Praha 1998, 187–204.
JÁNSKÝ 2001 – Jiří JÁNSKÝ: Dějiny hradu Nového Herštejna a jeho držitelů. In: Západočeský historický sborník VII. Plzeň 2001, 41–87.

JÁNSKÝ 2006 – Jiří JÁNSKÝ: Páni ze Švamberka – pětisetletá sága rodu s erbem labutě. Domažlice 2006.
JÁNSKÝ 2009 – Jiří JÁNSKÝ: Hroznatovci a páni z Gutštejna. Domažlice 2009.
JÁNSKÝ 2020 – Jiří JÁNSKÝ: Páni z Rýzmberka, Skály a Švihova. Díl 1. Domažlice 2020.
JAWORSKI 1988 – Krysztof JAWORSKI: Castrum Landfried alias Homole. In: „Pielgrzymy'88". Informator krajoznawczy XXXIII Ogólnopolskiego Rajdu Sudeckiego. Wrocław 1988, 7–55.
JAWORSKI/MACIEJCZUK/PANKIEWICZA 2022 – Krzysztof JAWORSKI / Dawid MACIEJCZUK / Aleksandra PANKIEWICZA: Nie tylko Bolków? Domniemana wieża z dziobem na zamku Homole na Ziemi Kłodzkiej. XXII Śląskie Sympozjum Archeologiczne, Koszęcin 29. 09. – 01. 10. 2022, Księga abstraktów, Wroclaw 2022, 92–96.
JEČNÝ 1971 – Hubert JEČNÝ: Středověké paláce v Praze. In: Staletá Praha V, 1971, 64–75.
JENÍČEK 1912 – V. V. JENÍČEK: Na Košumberce jindy a dnes. Praha 1912.
JENÍČEK 1924 – V. V. JENÍČEK: Košumberská kronika. Praha 1924.
JENSENOVÁ-PODEŠVOVÁ 1933 – Marie JENSENOVÁ-PODEŠVOVÁ: Strakonický hrad. In: Strakonice. Propagační sborník. Strakonice 1933, 183–186.
JETMAROVÁ a kol. 2017 – Markéta JETMAROVÁ a kol.: Vroutek. Vroutek 2017.
JIREČEK 1857 – Hermenegild JIREČEK: Župy Čech jihovýchodních až do roku 1200 (Čáslavská, Úretovská, Chýnovská, Bechyňská, Doudlebská a Vilorazská). In: památky archaeologické II, 1857, 65–72.
JOHN/ŘEŘICHOVÁ 2011 – Jan JOHN / Markéta ŘEŘICHOVÁ: Povrchový průzkum terénních reliktů výšinné lokality Boletice – Raciberk (okr. Český Krumlov). In: Archeologické výzkumy v jižních Čechách XXIV. České Budějovice 2011, 337–342.
JŮNA 2009 – Jan JŮNA: Popis vedlejších větví Vítkovců. In: Heraldika a genealogie XLII/1–2, 2009, 51–88.
JŮNA 2010 – Jan JŮNA: Počátky pánů z Rožmberka: 1205–1310. In: Heraldika a genealogie XLIII/3–4 2010, 195–204.
JŮNA/JŮNA 2011 – Jan JŮNA / Martin JŮNA: Vítkovci a jejich rod do roku 1312. Studie z listinných a jiných dochovaných pramenů. I. Jindřichův Hradec 2011.
JŮNA/NOVÁKOVÁ 2007 – Jan JŮNA / Stanislava NOVÁKOVÁ: Vítek z Prčice a původ Vítkovců. In: Heraldika a genealogie. XL/3–4, 2007, 139–142.
JUŘINA a kol 2009 – Petr JUŘINA a kol: Náměstí Republiky. Výzkum století. Praha 2009.
KALFERST/PROSTŘEDNÍK 1996a – Jiří KALFERST / Jan PROSTŘEDNÍK: Předstihový výzkum hradu Dolní Štěpanice (okr. Semily). In: Castellologica bohemica V. Praha 1996, 63–74.
KALFERST/PROSTŘEDNÍK 1996b – Jiří KALFERST / Jan PROSTŘEDNÍK: Výzkum hradu Dolní Štěpanice (okr. Semily). In: Z Českého ráje a PodkrkonošVIII, 1995, 225–230.
KALFERST/PROSTŘEDNÍK 2000 – Jiří KALFERST / Jan PROSTŘEDNÍK: Archeologický výzkum štěpanického hradu – zastavení třetí. Krkonoše VI, 2000, 18–19.
KALHOUS 2006 – David KALHOUS: Čeští velmoži 10. věku. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická (C), LIV, 2006, 5–13.
KALHOUS 2011 – David KALHOUS: České země za prvních Přemyslovců v 10.–12. století. I. díl, Čeleď sv. Václava. Praha 2011.
KALHOUS 2013 – David KALHOUS: České země za prvních Přemyslovců v 10.–12. století. II. díl, Svět doby knížecí Praha 2013.
KAMENICKÁ 1997 – Eva KAMENICKÁ: Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v horažďovickém zámku. In: Hláska VIII, 1997, 28–29.
KAMENICKÁ 2001 – Eva KAMENICKÁ: Hrad Klenová. K poznání vývoje hradu a středověkých fortifikací. In: Hláska 12, 2001/4, 55–58.
KAMENICKÁ 2004 – Eva KAMENICKÁ: Hrad Klenová – k poznání vývoje hradu a středověkých fortifikací. Výsledky záchranných archeologických výzkumů v letech 1996–2000. In: Sborník prací z historie a dějin umění III, 2004, 15–21.
KÁPŠTĚ 2012 – Jan KÁPŠTĚ: Adel, Burg und Herrschaft: eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik?. In: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze": Österreich und Böhmen. Linz 2012, 225–238.
KAREL/KNOLL/KRČMÁŘ 2009 – Tomáš KAREL / Vilém KNOLL – Luděk Krčmář: Panská sídla západních Čech. Karlovarsko. České Budějovice 2009.
KASIČKA 1977 – František KAŠIČKA: Feudální sídla na vesnici ve stavebně historickém průzkumu SÚRPMO. In: Archaeologia historica II, 1977, 81–91.
KASIČKA 1978 – František KAŠIČKA: Horní tvrz v Kestřanech – příspěvek ke stavební podobě jihočeské tvrze, Památky a příroda I, 1978, 11–17.
KASTL 2014 – Petr KASTL: Povrchový průzkum hradu Pušperku u Poleně. Petr Kastl. In: Castellologica bohemica XIV. Plzeň 2014, 19–35.
KASTL 2015 – Petr KASTL: Hrad Pušperk na Chudenicku (Zapomenuté hrady, tvrze a místa, sv. 47). Plzeň 2015.
KASTL/GERSDORFOVÁ 2021 – Petr KASTL / Zlata GERSDORFOVÁ: Starý palác na Rýzmberku (okr. Domažlice). In: Hláska, zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka Plzeň XXXII/2, 2021, 24–27.
KAŠIČKA 1974 – František KAŠIČKA: SHP, Horní tvrz. Pasport SÚRPMO, rkp. 1974.
KAŠIČKA 1975 – František KAŠIČKA: SHP, Staré Kestřany, hospodářské budovy. Pasport SÚRPMO, rkp. 1974.

KAŠIČKA 1978 – František KAŠIČKA: Feudální sídla ve stavebně historickém průzkumu SÚRPMO (Hradenín, Popovice, Staré Kestřany), AH 2/1977, 81–91.
KAŠIČKA 1978 – František KAŠIČKA: Horní tvrz v Kestřanech – příspěvek ke stavební podobě jihočeské tvrze, Památky a příroda 1/1978, 11–18.
KAŠIČKA 1981 – František KAŠIČKA: Státní zámek Klenová, stavební vývoj a nové kulturní využití památky. In: Archaeologia historica VI, 1981, 95–105.
KAŠIČKA 1984 – František KAŠIČKA: Tvrze středních Čech. Praha 1984.
KAŠIČKA 1987 – František KAŠIČKA: Soubor tří feudálních sídel a dvorce v Kestřanech u Písku. In: Archeologica historica XII, 1987, 331–344.
KAŠIČKA 1997 – František KAŠIČKA: Klenová, stavební proměny hradního souboru v dávné i nedávné minulosti. In: 30. let galerie Klatovy / Klenová. Klatovy 1997, nestránkováno.
KAŠIČKA 2000 – František KAŠIČKA: Tvrz ve Volyni. K problematice vztahů stavebně historického průzkumu a archeologického výzkumu. In: Průzkumy památek VII/2, 2000, 75–84.
KAŠIČKA/LÍBAL/NOVOSADOVÁ 1980 – František KAŠIČKA / Dobroslav LÍBAL/ Olga NOVOSADOVÁ: SHP státního hradu Klenová. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1980.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1983 – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Radomyšl – proměny městečka. Strakonice 1983.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1986 – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Tvrze a hrádky na Strakonicku. Strakonice 1986.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1990 – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Tvrze a hrádky na Prachaticku. Prachatice / Praha 1990.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1992 – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Oblast Hluboké nad Vltavou – vývoj a stavební podoba středověkých sídlišť do husitského období. In: Archaeologia historica XVII. Sborník příspěvků přednesených na 23. celostátní konferenci k problematice historické archeologie. Děčín 14.–17. října 1991. Brno 1992, 291–303.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2001 – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Vodní hrad v Blatné od svých počátků do současnosti. In: Sborník k 400. výročí povýšení Blatné na město. Blatná 2001, 9–42.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014a – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Hrady, hrádky a tvrze na Strakonicku, Blatensku a Vodňansku. Strakonice 2014.
KAŠIČKA/NECHVÁTAL 2014b – František KAŠIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: Hrad Střela u Strakonic a jeho osudy. Acta historica Neosoliensia XV/1–2, 2012, 210–222.
KAUSEK 2004 – Petr KAUSEK: Doklady středověké těžby stavebního kamene v prostoru hradu Potštejna. In: Sborník Západočeského muzea v Plzni. Historie XVII, 2004, 212–216.
KAUSEK 2009 – Petr KAUSEK: Počátky šlechtických hradů v oblasti Korábské vrchoviny ve světle archeologických pramenů. Diplomová práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav pro archeologii Praha 2009.
KAUSEK/PROCHÁZKA 2016 – Petr KAUSEK / Zdeněk PROCHÁZKA: Starý Herštejn – výsledky archeologického výzkumu 2006–2008. In: Castellologica bohemica XIII. Praha 2016, 153–186.
KAVKA 1990 – František KAVKA: Západoevropský lenní institut jako nástroj vnitřní královské politiky za posledních Přemyslovců a za Jana Lucemburského. Český časopis historický LXXXVIII, 1990, 225–251.
KIBIC 2013 – Karel KIBIC (ml.): Ještě ke kostelu v Záboří nad Labem. In: Dějiny staveb 2013. 2013, 227–242.
KIBIC/VANĚK 2012 – Karel KIBIC / Vojtěch VANĚK: Středověká venkovská sakrální architektura na Kutnohorsku. Praha 2012.
KIESS 1961 – Walter KIESS: Die Burgen in ihrer Funktion als Wohnbauten: Studien zum Wohnbau in Deutschland, Frankreich, England und Italien vom 11. bis 15. Jahrhundert. Stuttgart–München 1961.
KLÁPŠTĚ 1994 – Jan KLÁPŠTĚ: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Praha 1994.
KLÁPŠTĚ 1996 – Jan KLÁPŠTĚ: Bedřichův Světec – šlechtické sídlo z 13. století. In: Osud Mostecka. Člověk a životní prostředí včera a dnes. Most 1996, 56–59.
KLÁPŠTĚ 2003 – Jan KLÁPŠTĚ: Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích. In: Archeologické rozhledy LV/4, 2003, 786–800.
KLÁPŠTĚ 2005 – Jan KLÁPŠTĚ: Proměna českých zemí ve středověku. Praha 2005.
KLÁPŠTĚ 2012 – Jan KLÁPŠTĚ: Adel, Burg und Herrschaft – eine ewig strittige Problematik der tschechischen Mediävistik? In: Klaus Birngruber / Christina Schmid (ed.), Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze". Österreich und Böhmen, Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt, Oberösterreich, vom 26. bis 28. Mai 2011. Linz 2012, 225–238.
KLÁPŠTĚ 2013 – Jan KLÁPŠTĚ: Počátky Markvarticů a jejich sídelní souvislosti v Pojizeří. Jan Klápště. In: Archeologické rozhledy LXV/2, 2013, 321–372.
KLAUS 1893 – Alois KLAUS: Lichnice: studie místopisná i historická. Kutná Hora 1898.
KLIMESCH 1891 – M. KLIMESCH: Die ältesten Sitze der Harracher. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen XXIX/2, 1891, 158–182.
KLOS 1995 – Richard KLOS: K dějinám Šluknovska v 13. a 14. století. Richard. In: Historická geografie / XXVIII, 1995, 63–69.

KLOS 1997 – Richard KLOS: Přehled dějin města Krásné Lípy s okolím do konce třicetileté války. Krásná Lípa 1997.
KLOS/NĚMEČEK 1977 – Richard KLOS / František NĚMEČEK: Skalní hrady v Českém Švýcarsku. Ústí nad Labem 1977.
KLOS/NĚMEČEK/HANZL 1977 – Richard KLOS / František NĚMEČEK / Vladimír HANZL: Skalní hrady v Českém Švýcarsku. Ústí nad Labem 1977.
KLOS/SOVADINA 2000 – Richard KLOS / Miloslav SOVADINA: Kdo byl otcem Jindřicha z Lipé? In: Mediaevalia Historica Bohemica VII, 2000, 91–108.
KNÁPEK 2012 – Aleš KNÁPEK: Ronovec, několik poznámek k podobě a stavu hradu. In: Havlíčkobrodsko, sborník příspěvků o historii regionu XXVI, 2012, 187–195.
KNÁPEK 2013 – Aleš KNÁPEK: Ronovecké unikáty. In: Hrad Ronovec a Dolní Krupá. Sborník věnovaný památce Josefa Čapka (1909–1988). Havlíčkův Brod 2013, 13–23.
KNOLL 2015 – Vilém KNOLL: Páni z Velhartic. Praha 2015.
KNOP 2015 – Karel KNOP: Hrad Kost: události a stavební vývoj: faktografie, úvahy: souhrn informací a několika předpokladů. Praha.
KNOTHE 1892 – Hermann KNOTHE: Die Zerstörung der Burg Rohnau bei Zittau durch die oberlausitzischen Sechsstädte (1399). In: Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde XIII, 1892, 177–187.
KOBLASA 1999 – Pavel KOBLASA: Nové Hrady. České Budějovice 1999.
KOCIÁNOVÁ/HOUŠKOVÁ/TOMÍČEK 2011 – Věra KOCIÁNOVÁ / Daniela HOUŠKOVÁ / Tomáš TOMÍČEK: Hrad Pecka. Praha 2011.
KOČKA 1932 – Václav KOČKA: Dějiny politického okresu Kralovického. Kralovice 1932.
KOČKA 1936 – Václav KOČKA: Dějiny Rakovnicka. Rakovník 1936.
KOFROŇ 2000 – Jiří KOFROŇ: Prčický zámek a prčické tvrze. In: Sborník Český Merán V, 2000, 35–59.
KOLÁŘ 1868 – Martin KOLÁŘ: Rozrod Drslaviců. In: Památky archeologické XV, 1868, 81–94.
KONEČNÝ 1982 – Lubomír KONEČNÝ: K počátkům a klasifikaci hradů s plášťovou zdí. In: Archaeologia historica VII, 1982, 353–356.
KOPAL 2001 – Petr KOPAL: Neznámý známý rod. Pokus o genealogii Vršovců. In: Sborník archivních prací LI/1, 2001, 3–84.
KOPEČEK 1971 – Josef KOPEČEK: Březnice, zámek. SHP, rkp. Praha NPUSČ.
KOPEČEK 1972 – Josef KOPEČEK: Historický a stavební vývoj zámku v Březnici. In: Zprávy památkové péče XXXII/1, 1972, 1–16, 51–55.
KOPEČEK 1986 – Josef KOPEČEK: Březnice. Praha 1986.
KORTANOVÁ 2018 – Galina Marianna KORTANOVÁ, Bor, historie a současnost města s erbem labutě. Plzeň 2018.
KOSAŘ 2011 – Martin KOSAŘ: Neznámý hrad v Dobrušce na kresbě Aloise Beera.. In: Orlické hory a Podorlicko XVIII, 2011, 100–109.
KOSAŘ 2013 – Martin KOSAŘ: Dubenec – hrad na Zámeckém vrchu? In: Východočeská šlechta, její sídla a teritoria / Praha 2013, 135–140.
KOSAŘ 2015 – Martin KOSAŘ: Hrady na Trotince a Hustířance. In: Východočeské listy historické 34/2015, 5–14.
KOSS 1920 – Rudolf KOSS: Zur Frage nach der Entstehung und Entwickelung des böhm. Herrenstandes. Koss, Rudolf. Praha 1920.
KOŠŤÁL 2004 – Jan KOŠŤÁL: Architektonické články z hradu Vízmburk a jejich využití pro rekonstrukci stavební podoby hradu. Rkp. SP, ulož. ÚAM FF MU, Brno 2004.
KOŠŤÁL a kol. 2013 – Jan KOŠŤÁL a kol.: Vízmburk: příběh ztraceného hradu. Havlovice 2013.
KOTLÁROVÁ 2004 – Simona KOTLÁROVÁ: Bavorové erbu střely. České Budějovice 2004.
KOTLÁROVÁ 2008 – Simona KOTLÁROVÁ: Páni z Rožmitálu. České Budějovice 2008.
KOTLÍK 2003 – Petr KOTÍK: K problému záchrany hradu Vízmburk. In: Archeologické rozhledy LV/2, 2003, 401–406.
KOUBA 1957 – Josef KOUBA: Roztocký zámek. In: Zprávy památkové péče XVII, 1957, 278–279.
KOUŘIL/PRIX/WIHODA 2000 – Pavel KOUŘIL / Dalibor PRIX / Martin WIHODA: Hrady českého Slezska. Brno 2000.
KOUŘIL/PRIX/WIHODA: 2000 Pavel KOUŘIL / Dalibor PRIX / Martin WIHODA: Hrady českého Slezska. Brno 2000.
KOVÁŘ 1883 – Martin KOVÁŘ: Nejstarší pečeti šlechty českéaž do roku 1300. Tábor 1883.
KOVÁŘ 1994 – Daniel KOVÁŘ: Tvrziště u Boršova nad Vltavou. In: Výběr XXXI, 1994, 229–234.
KOVÁŘ 2008 – Daniel KOVÁŘ: Dva opomíjené ikonografické doklady k podobě hradu ve Stráži nad Nežárkou. Kovář, Daniel. In: Castellologica bohemica XI. Praha 2008, 585–592.
KOVÁŘ 2010 – Daniel KOVÁŘ: Panská sídla nejnižší kvalitativní úrovně v raném novověku na Českobudějovicku. In: Catellologica bohemica XII, 2010, 55–68.
KOVÁŘ 2011 – Daniel KOVÁŘ: Tvrze, hrady a zámky Českobudějovicka. České Budějovice 2011.
KOVÁŘ 2023 – Daniel KOVÁŘ: Nad otázkou lokalizace hradu v Lomnici nad Lužnicí (okr. Jindřichův Hradec). In: Castellologica bohemica XX. Plzeň 2023, 97–116.
KRACÍKOVÁ/SMETANA 2000 – Lucie KRACÍKOVÁ / Jan SMETANA: Románská a gotická sakrální architektura v okrese Česká Lípa. Praha 2000.
KRAHE 1994 – Friedrich-Wilhelm KRAHE: Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon. Flechsig 1994.
KRAUS 1888 – Arnošt KARUS: Jan z Michalovic. Německá báseň třináctého věku. Praha 1888.

Krejčí 1996 – Marek Krejčí: Poznámky k dějinám obnovy polenského hradu a zámku v meziválečném období. In: Vlastivědný sborník Vysočiny X/1996, 355–358.
KREJČÍK 2001 – Richard KREJČÍK: Povolování stavby hradů. In: Hláska XII/2, 2001, 22–24.
KRETŠÍ 1924–1925 – J. KRETŠÍ: Historické objevy ve volyňské tvrzi. In: Památky archeologické, XXXIV, 1924–1925, 486.
KROUPA 1992 – Pavel KROUPA: Ke středověké architektuře v Martinicích a Arnoštovicích (okres Benešov). In: Památky středních Čech VI, 1992, 100–101.
KROUPA 1996 – Pavel KROUPA: Ke stavebnímu vývoji zámku Žleby. Castellologica bohemica V. Praha, 345–352.
KROUPA 1997 – Pavel KROUPA: Průzkum jižního průčelí lodi kostela sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory. Kroupa, Pavel. In: Průzkumy památek. IV/1, 1997, 3–26.
KROUPA 1998 – Pavel KROUPA: Ke stavebnímu vývoji hradu a zámku ve Škvorci. In: Castellologica bohemica VI/2, 1998, 281–296.
KROUPA 2004 – Pavel KROUPA: Nejnovější průzkumy zámků ve Škvorci, v Brandýse nad Labem a ve Štiříně. In: Památky středních Čech XVII/1, 2004, 50–56.
KROUPA 2019 – Pavel KROUPA: Rostlinný dekor na českých stavbách 13. století. Praha 2019.
KRZEMIEŃSKA/TŘEŠTÍK 1979 – Barbara KRZEMIEŃSKA / Dušan TŘEŠTÍK: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě. (Čechy, Polsko, Uhry v 10–11. století). In: Československý časopis historický 27/1, 1979, 113–130.
KŘIVSKÁ 2012 – Alena KŘIVSKÁ: Milota z Pnětluk a Vizmburka, jeho erb a pečeť. In: Náchodsko od minulosti k dnešku, sborník příspěvků. In memoriam PhDr. Ladislav Hladký, CSc. Jaroslav Čáp (ed.). Liberec 2012, 307–310.
KUBEC 1960 – František KUBEC: K stavebním dějinám zámku v Roztokách. In: Ochrana památek. In: Ochrana památek. Sborník klubu za Starou Prahu, 1960, 115–131.
KUBÍKOVÁ 1999a – Anna KUBÍKOVÁ: Nejstarší písemné zprávy o Rožmbercích a Českém Krumlově. Kubíková, Anna. In: Českokrumlovsko v proměnách staletí 1250–1850. Český Krumlov 1999, 7–18.
KUBÍKOVÁ 1999b – Anna KUBÍKOVÁ: Středověký českokrumlovský hrad ve světle archivních pramenů. In: Průzkumy památek VI, 1999/ 2, 106–110.
KUBÍKOVÁ 2000 – Anna KUBÍKOVÁ: Panství Vítkův Hrádek. In: Výběr XXXVII/2, 2000, 116–119.
KUBÍN 2000 – Petr KUBÍN: Blahoslavený Hroznata. Kritický životopis. Praha 2000.
KUBŮ 1999 – František KUBŮ: Die Grafen von Bogen in Böhmen. In: Die Anfänge der Grafen von Bogen-Windberg. Windberg 1999, 126–145.
KUBŮ 2003 – František KUBŮ: Středověký hrad Walterhausen. In: Šumava VIII/zima, 2003, 32–33.
KUBŮ/ZAVŘEL 2006 – František KUBŮ, / Petr ZAVŘEL: Verhältnis der Lage und der Funktion der Burgen am Goldenen Steig. In: Castrum Bene IX. Burg und ihr Bauplatz. Praha 2006, 231–254.
KUČA I–VII – Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–VII. Praha 1996–2008.
KUČERA 2001 – Lubomír KUČERA: Dějiny krbu na našem území. In: Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny III/1, 2001, 3–13.
KUMPERA 1982 – J. KUMPERA: Lazurová hora. Arnika I, 1982, sešit I, 30–31.
KUMPERA/ŠEBESTA/VALEK 1981 – Jan KUMPERA/ Pavel ŠEBESTA/ Vojtěch VALEK Michalovy hory a hrad. Závěr diskuze nebo začátek? In: ARNIKA 1980, sešit XIX, 205–206.
KUNA a kol. 2015 – Martin KUNA a kol: Archeologický atlas Čech: vybrané památky od pravěku do 20. století. Praha 2015.
KUPKA 2002 – Jiří KUPKA: Sakrální architektura v Strakonicích. In: Strakonice. Vlastivědný sborník I. Kapitoly z historie. Strakonice 2002, 149–191.
KÜSS 2013 – Tobias KÜSS: Die älteren Diepoldinger als Markgrafen in Bayern (1077–1204). Adlige Herrschaftsbildung im Hochmittelalter. Mnichov 2013.
KUTHAN 1975 – Jiří KUTHAN: Gotická architektura v jižních Čechách. Zakladatelské dílo Přemysla Otakara II. Praha 1975.
KUTHAN 1977 – Jiří KUTHAN: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století. České Budějovice 1977.
KUTHAN 1982 – Jiří KUTHAN: Architektura v přemyslovském státě 13. století. In: Umění doby posledních Přemyslovců, Jiří KUTHAN (ed.). Roztoky u Prahy – Praha 1982, 181–351.
KUTHAN 1983 – Jiří KUTHAN: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách. K problematice cisterciácké stavební tvorby. Praha 1983.
KUTHAN 1987 – Jiří KUTHAN Rožmberk. České Budějovice 1987.
KUTHAN 1993 – Jiří KUTHAN Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš. Vimperk 1993.
KUTHAN 1994 – Jiří KUTHAN: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Vimperk 1994.
KUTHAN a kolektiv 2019 – Jiří KUTHAN a kolektiv: Dílo knížat a králů z rodu Přemyslovců. Praha 2019.
KUTHAN/ROYT 2010 – Jiří KUTHAN / Jan ROYT: Hradní kaple v Krumlově jako Sainte-Chapelle. In: Český Krumlov. Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. Martin GAŽI / Petr PAVELEC (ed.). České Budějovice 2010, 443–454.
KYNCL 2004 – Tomáš KYNCL: Datování dřeva z hradu Rýzmburka. In: Archeologické rozhledy LVI, 2004, 214–217.

KYPTA 2008 – Jan KYPTA: O metodě typologického výzkumu hradů (na příkladu tzv. hradů přechodného typu). In: Archeologické rozhledy LX/3, 2008, 565–610.
KYPTA/LAVAL/MAROUNEK/NEUSTUPNÝ 2022 – Jan KYPTA / Filip LAVAL / Jiří MAROUNEK / Zdeněk NEUSTUPNÝ: Středověké fortifikace mezi Lomcem a Třebonínem u Čáslavi. Památky středních Čech XXXVI/2, 2022, 37–49.
KYPTA/LAVAL/NEUSTUPNÝ 2011 – Jan KYPTA / Filip LAVAL / Zdeněk NEUSTUPNÝ: Výsledky archeologického výzkumu zámku – tzv. horního hradu v Ratajích nad Sázavou. In: Památky středních Čech XXV/1, 2011, 23–28.
LANCINGER 1980/2002 – Luboš LANCINGER: Zvířetice, dějiny objektu. Rkp. (Historická část SHP pasportu SÚRPMO). Praha.
LANCINGER/LÍBAL/HEROUTOVÁ 1970 – Luboš LANCINGER / Dobroslav LÍBAL / Marie HEROUTOVÁ: Velhartice, státní hrad. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha.
LANCINGER/MUK 1986 – Luboš LANCINGER / Jan MUK: Bor u Tachova. Stavebně historický průzkum. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1986.
LANCINGER/MUK/ŠIMKOVÁ 1989 – Luboš LANCINGER / Jan MUK / Daniela ŠIMKOVÁ: Český Krumlov. Stavebně historický průzkum areálu zámku čp. 59 Hrádek. Praha 1990.
LAVAL 2008 – Filip LAVAL: O středověké tvrzi v Čimicích a o tom, co jí předcházelo. Příklad vývoje sídelního areálu v pražském zázemí. In: Studia mediaevalia Pragensia VIII, 2008, 105–142.
LAVAL 2010 – Filip LAVAL: Na okraj studia tvrzí. In: Studia mediaevalia Pragensia IX, 2010, 207–224.
LAVAL 2013 – Filip LAVAL: Archeologie tvrze v českých zemích, K počátkům středověkých opevněných sídel. Disertační práce, uloženo v Ústavu pro archeologii FF UK v Praze, rkp. 2013.
LAVAL 2016 – Filip LAVAL: Co je kostel?: K počátkům šlechtických sídel českého středověku. Filip Laval. Archeologické rozhledy LXVI/1, 2016, 47–90.
LAVAL/NEUSTUPNÝ 2005 – Filip LAVAL / Zdeněk NEUSTUPNÝ: Nález středověké keramiky z věže „Putny“ hradu Michalovic. In: Památky středních Čech XIX/2, 2005, 59–60.
LAVAL/RAZÍM 2006 – Filip LAVAL / Vladislav RAZÍM: Příspěvek k diskusi o vývoji raně středověkých opevnění ve 12. a 13. století. In: Archaeologia historica XXXI, 2006, 181–197.
LAVIČKA 2010b – Roman LAVIČKA: Kostel sv. Mikuláše v Boleticích – stavební vývoj objektu a jeho rekonstrukce na přelomu tisíciletí, Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok XXII, 2010, 127–143.
LEHKÝ 1993 – Ivan LEHKÝ: Vnější hradební okruh hradu Rýzmburk (Osek). Příspěvek k problematice hradeb bez ochozu. Zprávy památkové péče LIII, 1993/ 6, 234–237.
LEHKÝ 2012 – Ivan LEHKÝ: Malý „obří hrad“ Rýzmburk. In: Hrady českého severozápadu: sborník k životnímu jubileu Tomáše Durdíka. Jana KULJAVCEVA-HLAVOVÁ / Oldřich KOTYZA / Milan SÝKORA (ed.). Most 2012, 149–203.
LÍBAL 1948 – Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha 1948.
LÍBAL 1959 – Dobroslav LÍBAL: Český Šternberk – státní hrad a okolí. Praha 1959.
LÍBAL 1974 – Dobroslav LÍBAL: Recenze knihy A. Merhautové: Raně středověká architektura v Čechách. In: Umění XXII, 1974, 160–175.
LÍBAL 1979 – Dobroslav LÍBAL: Hrad Grabštejn. SHP, Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1979.
LÍBAL 1984 – Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura. In: Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha 1984, 208–209.
LÍBAL 1993 – Dobroslav LÍBAL: Burgen und Festungen in Europa. Hanau 1993.
LÍBAL 1994 – Dobroslav LÍBAL: Architektonické proměny hradu Český Šternberk. In Castellologica bohemica IV, 1994, 75–88.
LÍBAL 2001 – Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001.
LÍBAL/HEROUTOVÁ/KOBĚRSKÁ/LIŠKOVÁ 1981 – Dobroslav LÍBAL / Marie HEROUTOVÁ / L. KOBĚRSKÁ / Alena LIŠKOVÁ: Hrad Potštejn, SHP, Pasport SÚRPMO rkp. Praha 1981.
LÍBAL/HEROUTOVÁ/VILÍMKOVÁ 1967 – Dobroslav LÍBAL / Marie HEROUTOVÁ / Milada VILÍMKOVÁ: Strakonický hrad. Stavebně historický průzkum. SÚRPMO Praha 1967.
LÍBAL/HOLANOVÁ/MUK 1964 – Dobroslav LÍBAL / Eva HOLANOVÁ / Jan MUK: Hrad Loket, SHP, Pasport SÚRPMO rkp. Praha 1964.
LÍBAL/LIŠKOVÁ/MÁCHA 1979 – Dobroslav LÍBAL / Alena LIŠKOVÁ / O, MÁCHA: Hrad Litice. Stavebně historický průzkum. SÚRPMO, rkp. Praha 1979.
LÍBAL/MALÝ/SVOBODA 1955 – Dobroslav LÍBAL / Jaromír MALÝ / Emanuel SVOBODA: Zvíkov: Státní hrad a okolí. Praha 1955.
LÍBAL/MUK 1996 – Dobroslav LÍBAL / Jan MUK: Steré Město pražské. Architektonický a urbanistický vývoj. Praha 1996.
Lissek 2003 – Petr Lissek: Příspěvek k poznání struktury středověkého osídlení Českého Švýcarska. In: Minulosti Českého Švýcarska 1., sborník příspěvků historické konference 2002. Krásná Lípa 2003, 46–55.
Ludvík 1857 – Josef Myslimír Ludvík: Památky hradu, města a panství Náchoda, i vlastníkův jeho. Díl I. Hradec Králové 1857.
LUPÁČ z Hlaváčova 1584 – Prokop LUPÁČ z Hlaváčova: Rerum Bohemicarum Ephemeris. Praha 1584.
LUTRÝN 1994 – Jindřich LUTRÝN: Rataje. Perla Posázaví. 3. přepracované vydání upravil Vlastislav Lutrýn. Rataje nad Sázavou.

Lutsch 1889 – Hans Lutsch: Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien. 2: Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau. Breslau 1889.
MACEK 1990–1991 – Josef MACEK: K sémantice středověkého domu a jeho vnitřní dělení. In: Husitský tábor X, 1990–1991, 59–60.
MACEK 1994 – Ladislav MACEK: Příspěvek k nejstarším dějinám města Přibyslav. In: Přibyslav. Sborník příspěvků k dějinám města vydaný u příležitosti 570 let úmrtí Jana Žižky. Přibyslav 1994, 4–24.
MACEK bez data – Josef MACEK: Dvůr. Historicko-sémantická analýza. Rukopis uložen v Archeologickém ústavu AV ČR, č.j. 8262/79.
MADAJ 2000 – Marek MADAJ: Archeologické výzkumy provedené OM Kutná Hora v letech 1997–1999. Středočeský vlastivědný sborník. 18, 123–124.
MADAJ/BURDYCHOVÁ 2008 – Marek MADAJ / Hana BURDYCHOVÁ: Městské hradby. Středověké opevnění města Trutnova. Trutnov 2008.
MACH 2007 – Jan MIROSLAV: Vizmburk. Rtyně v Podkrkonoší 2007.
MACHÁČEK 1992 – Antonín MACHÁČEK: O využití slohových znaků k posouzení stáří „Kostelce" sv. Jiří. In: 992–1992. In: Milénium kostela svatého Jiří v Doubravce v Plzni. Plzeň 1992, 52–93.
MALINA 2001 – Ondřej MALINA: Krb v paláci hradu Pořešína. In: Dějiny staveb 2001. Ústí nad Labem 2001, 106–109.
MAREŠ a kol. 2005 – Jan MAREŠ a kol.: Louny. Praha 2005.
MARKOVA 2009 – chybí v seznamu literatury (viz heslo o Petrovice u Sušice).
MARKOVÁ 2021 – Markéta MARKOVÁ: Hranice a hraničení v českých zemích ve středověku. Praha 2021.
MARTÍNEK 1999 – Jiří MARTÍNEK: Sušicko – bylo či nebylo?. Jiří Martínek. In: Historická geografie XXX, 1999, 85–100.
MAŘÍK 2014 – Tomáš MAŘÍK: Bergfrity českých hradů. Nepublikovaná diplomová práce, Katedra archeologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni. Plzeň 2014.
MAUR 2007 – Eduard MAUR: Vilemitská epizoda v Čechách. Maur, Eduard. In: Od knížat ke králům. Praha 2007, 237–253.
MEDUNA 2002 – Petr MEDUNA: Výzkum zaniklého klášterního dvora Hrnčíře, k. ú. Jenišův Újezd. In: Sborník Drahomíru Kouteckému. Most 2002, 153–161.
MEDUNA 2006a – Petr MEDUNA: Hrnčíře, zaniklý dvůr oseckého kláštera. Castellologica bohemica X, 2006, 245–256.
MEDUNA 2006b – Petr MEDUNA: Krátce k Týncům. In: Na prahu poznání českých dějin. Sborník k poctě Jiřího Slámy / Studia Mediaevalia Pragensia VII, 2006, 83–88.
MEISSNER 1798 – August Gottlieb MEISSNER: Historisch-malerische Darstellungen aus Böhmen. Praha 1798.
MEJSTŘÍK 1989 – Petr MEJSTŘÍK: Velhartice. Plzeň 1989.
MENCL 1948 – Václav MENCL: Česká architektura doby lucemburské. Praha 1948.
MENCL 1952/1952 – Václav MENCL: Tvary klenebních žeber v české gotické architektuře. In: Zprávy památkové péče XI–XII, 1951/1952, 268–281.
MENCL 1960a – Václav MENCL: Vývoj středověkého portálu v českých zemích. In: Zprávy památkové péče XX, 1960, 8–26, 112–153.
MENCL 1960b – Václav MENCL: Vývoj okna v architektuře českého středověku. In: Zprávy památkové péče XX, 1960, 181–232.
MENCL 1961 – Václav MENCL: Plzeň, 7 kapitol z její výtvarné minulosti. Plzeň 1961.
MENCL 1965 – Václav MENCL: Panské tribuny v naší románské architektuře. In: Umění XIII, 1965, 29–58.
MENCL 1969 – Václav MENCL: Praha. Praha 1969.
MENCL 1974 – Václav MENCL: České středověké klenby. Praha 1974.
MENCL/BENEŠOVSKÁ/SOUKUPOVÁ 1978 – Václav MENCL / Klára BENEŠOVSKÁ / Helena SOUKUPOVÁ: Předrománská a románská architektura v Západních Čechách. Plzeň 1978.
MENCLOVÁ 1941 – Dobroslava MENCLOVÁ: Gotický hrad v dějinách české architektury. In: Volné směry XXXVI/8, 1941, 231–245.
MENCLOVÁ 1963 – Dobroslava MENCLOVÁ, Blockwerkkammern in Burgpalästen und Burghäusern. In: Acta historiae Artium IX/3–4, 1963, 245–267.
MENCLOVÁ 1967 – Dobroslava MENCLOVÁ: Stavebně historický průzkum. Rkp. Uloženo v NPU-UOP v Liberci, 1967.
MENCLOVÁ 1971 – Dobroslava MENCLOVÁ: Beitrag zur Typologie der mährischen Burgen. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity. Řada uměnovědná. Brno 14–15, 1971, 97–127.
MENCLOVÁ 1972 I, II – Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady I, II, Praha 1976.
MENCLOVÁ 1973 – Dobroslava MENCLOVÁ: Hrad Grabštejn. SHP, rkp. NPÚ ÚOP v Liberci.
MENCLOVÁ 1976 I, II – Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady I, II, Praha 1976.
MERHAUTOVÁ 1970 – Anežka MERHAUTOVÁ: Einfache mitteleuropäische Rundkirchen: (ihr Ursprung, Zweck und ihre Bedeutung). Praha 1970.
MERHAUTOVÁ 1971 – Anežka MERHAUTOVÁ: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
MERHAUTOVÁ 1972 – Anežka MERHAUTOVÁ: Význam zábořské kaple. In: Umění XX, 1972, 393–400.

MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984 – Anežka MERHAUTOVÁ / Dušan TŘEŠTÍK: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha 1984.
MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ 1959 – Anežka MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ: Palácová kaple v Chebu. Umění VII, 1959, 30–43.
MERIAN 1650 – Matthäus MERIAN: Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae: das ist, Beschreibung und eigentliche Abbildung der vornehmensten und bekandtisten Stätte und Plätze, in dem Königreich Boheim und einverleibten Landern, Mähren, und Schlesien. Frankfurt 1650.
MESQUI 1997 – Jean MESQUI: Châteaux forts et fortifications en France. Paris 1997.
MESQUI 2013 – Jean MESQUI: Châteaux et enceintes de la France médiévale, de la défense à la résidence I. II. Paris 2013.
MEYER 1976 – Werner MEYER: Die Burg als repräsentatives Statussymbol. Ein Beitrag zum Verständnis des mittelalterlichen Burgenbaues. In: Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 33, 1976, 173–181.
MEYER 1999 – Werner MEYER: Der frühe Burgenbau im südwestlichen deutschen Sprachraum. In: Zeitschrift des Schweizerischen Burgenvereins IV/1, 1999, 15–22.
MICKO 1931 – Johann MICKO 1931: Wo liegt Mühr(en)stein? In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen LXIX, 1931, 338–340.
MICHAL/PETRÁŇ 2005 – Michal LUTOVSKÝ / Zdeněk PETRÁŇ: Slavníkovci, mýtus českého dějepisectví. Praha 2005.
MICHÁLEK 1991 – Jan MICHÁLEK: Kapitulní síň a ambity komendy strakonického hradu. Strakonice 1991.
MICHÁLEK 2002 – Jan MICHÁLEK: Město Strakonice a nejbližší okolí v pravěku až raném středověku. In: Strakonice. Vlastivědný sborník I. Kapitoly z historie. Strakonice 2002, 3–39.
MIKOWEC 1860 – Ferdinand Bedřich MIKOWEC: Starožitnosti a památky země české I. Praha 1860.
MIKOWEC 1860a – Ferdinand Břetislav MIKOWEC: Malerisch-historische Skizzen aus Böhmen. Als begleitender Text zu dem „Album von Böhmen“ herausgegeben von Eduard Hölzel. Vídeň/Olomouc 1860.
MIKOWEC 1860a / 1862b – Ferdinand Břetislav MIKOWEC: Starožitnosti a Památky země České I. a II. Praha 1860 a 1862.
MILER/ÚLOVEC 1985 – Josef MILER/Jiří ÚLOVEC: Komu vlasně patřil hrad na Lazurové hoře – kritika. In: ARNIKA 1985, sešit XII, 40–42.
MIXOVÁ 1952 – Věra MIXOVÁ: Rožmberk, Státní hrad a město. Praha 1952.
MOSCHKAU 1884 – Alfred MOSCHKAU: Oybin-Chronik. urkundliche Geschichte von Burg, Cölestinerkloster und Dorf Oybin bei Zittau. Künstner. Leipa 1884.
MOUTVIC 1989 – Miroslav MOUTVIC: Dvorce přemyslovských družiníků a vývoj Prahy románského období. In: Pražský sborník historický XXII, 1989, 7–32.
MUK 1974 – Jan MUK: Nástin stavebního vývoje Českého Krumlova. In: Jiří ZÁLOHA / Ivan NEUMANN / Jan MUK: 5 století Českého Krumlova ve výtvarném umění. Český Krumlov 1974, 17–25.
MUK/LANCINGER 1991 – Jan MUK / Luboš LANCINGER: Český Krumlov. Stavebně–historický průzkum – Horní hrad. Praha 1991.
MUK/NOVOSADOVÁ 1974 – Jan MUK / Olga NOVOSADOVÁ: Hrad Žebrák. Stavebně historický průzkum, Pasport SÚPRUMO, rkp. Praha 1974.
MUK/NOVOSADOVÁ 1976 – Jan MUK / Olga NOVOSADOVÁ: Valdek. SHP. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1976.
MUK/NOVOSADOVÁ/JESENSKÝ 1991 – Jan MUK / Olga NOVOSADOVÁ / V. JESENSKÝ: Vízmburk – SHP, SÚRPMO, rkp Praha 1991.
MUK/URBAN 1989 – Jan MUK / Jan URBAN: Rožmberk, Horní hrad. Stavebně historický průzkum. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1989.
MUK/URBAN 1991 – Jan MUK / Jan URBAN: Dějiny a stavební vývoj hradu v jihočeských Nových Hradech. Castellologica bohemica II, 1991, 87–100.
MUK/VILÍMKOVÁ 1978 – Jan MUK / Milada VILÍMKOVÁ: Rožmberk, dolní hrad. Stavebně historický průzkum, Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1978.
MUK/VILÍMKOVÁ 1978 – Jan MUK / Milada VILÍMKOVÁ: Rožmberk, dolní hrad. Stavebně historický průzkum. Pasport SÚRPMO, rkp. Praha 1978.
MUK/VILÍMKOVÁ 1982 – Jan MUK / Milada VILÍMKOVÁ: K počátkům hradu Rožmberka. Archeologia historica VII, 1982, 379–381.
MÜLLER 1996 – Jan MÜLLER: Český Krumlov. Hrad a zámek. Praha 1996.
MÜLLER 1999 – Jan MÜLLER: Český Krumlov v umělecko-historické literatuře, bilance a perspektivy. In: Průzkumy památek VI, 1999/ 2, 3–20.
MUSIL 1991 – František MUSIL: Neznámý hrad v katastrálním území Nekoř, okres Ústí nad Orlicí. In: Castellologica Bohemica II. Praha 1991, 101–106.
MUSIL 1994 – František MUSIL: August Sedláček a Rychnov nad Kněžnou. In: Orlické hory a Podorlicko VII, 1994, 157–162.
MUSIL 1995 – František MUSIL: Hrady, tvrze a zámky okresu Ústí nad Orlicí. Ústí nad Orlicí 1995.
MUSIL 2002 – František MUSIL: Osídlování Poorlicka v době předhusitské. Kraj na Tiché Orlici, v povodí Třebovky a Moravské Sázavy. Ústí nad Orlicí 2002.

MUSIL 2005 – František MUSIL: Několik poznámek k architektonickému vývoji hradu v Polné. In: Východočeské listy historické XXIII–XXIV, 2005, 243–256.
MUSIL 2006 – František MUSIL: Úvod do kastellologie I, II. Hradec Králové 2006.
MUSIL 2007 – František MUSIL: Kladsko. Praha 2007.
MUSIL 2008a – František MUSIL: K formování „Českého koutku" v Kladsku. In: Regiony – časoprostorové průsečíky? Praha 2008, 116–127.
MUSIL 2008b – František MUSIL: Otázky kolem počátku hradu Potštejna neboli muže být rok 2009 rokem 750. výročí první písemné zprávy o Potštejně? In: Orlické Hory a Podorlicko XV 2008, 207–216.
MUSIL 2015 – Jan MUSIL: Záchranné archeologické výzkumy na hradě Košumberk v roce 2011. In: Chrudimský vlastivědný sborník XIX, 2015, 147–179.
MUSIL 2016 – Jan MUSIL: Záchranné archeologické výzkumy na hradě Košumberku v roce 2011. In: Castellologica bohemica XIII, 2016, 221–235.
MUSIL 2017 – František MUSIL: K problematice kastelologické charakteristiky Královéhradecka. In: Královéhradecko: historický sborník pro poučenou veřejnost Hradec Králové IX, 2017, 287–324.
MUSIL a kol. 2009 – František MUSIL a kol.: Dějiny východních Čech. Hradec Králové.
MUSIL/SVOBODA 1998 – František MUSIL / Ladislav SVOBODA: Hrady, zámky a tvrze okresu Rychnov nad Kněžnou. Ústí nad Orlicí 1998.
MUSÍLEK 2015 – Martin MUSÍLEK: Šlechtické domy, dvory a paláce v předhusitské době. In: V za(u)jetí malostranských stratigrafií. Sborník k životnímu jubileu Jarmily Čihákové. Jaroslav Podliska a kol. (ed.). Praha 2015, 212–231.
NAČERADSKÁ 2007 – Petra NAČERADSKÁ: Dějiny kostela sv. Prokopa v Záboří nad Labem na základě písemných pramenů. In: Průzkumy památek. XIV/1, 2007, 43–62.
NECHVÁTAL 1965 – Bořivoj NECHVÁTAL: Archeologický výzkum v Ervěnicích a problémy dalšího studia středověkých tvrzí v Čechách. In: Archeologické rozhledy XVII, 1965, 830–846, 810–812.
NECHVÁTAL 1994 – Bořivoj NECHVÁTAL: Donace Bolemily, manželky Bavora ze Strakonic a nejstarší zprávy o Radomyšli. In: Výběr, časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech XXXI/2, 1994, 77–86.
NECHVÁTAL/KAŠIČKA 1981 – Bořivoj NECHVÁTAL / František KAŠIČKA: K vývoji stavební podoby české středověké tvrze (Ervěnice na Mostecku v Čechách). In: Archaeologia historica VI, 1981, 139–146.
NECHVÁTAL/KYSELÝ/RYBAŘÍK/STRÁNSKÁ/VARADZIN/ZAVŘEL 2009 – Bořivoj NECHVÁTAL / René KYSELÝ / V. RYBAŘÍK / Petra STRÁNSKÁ / Ladislav VARADZIN / J. ZAVŘEL: Rotunda sv. Martina a bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě. Archeologický výzkum. Praha 2009.
NECHVÁTAL/RADOMĚRSKÝ 1963 – Bořivoj NECHVÁTAL / Pavel RADOMĚŘSKÝ: Archeologický výzkum tvrze v Tleskách u Jesenice. In: Časopis Národního muzea CXXXII, 1963, 4–12.
NEUWIRT 1893 – Joseph NEUWIRT: Geschichte Bildenden Kunst in Böhmen I. Praha 1893.
NISLER 2012 – Petr NISLER: Hmotová rekonstrukce hradů Lanšperk a Žampach v 16. století. In: Oustecké střípky II, 2012, 2–28.
NOVÁ 2009 – Eliška NOVÁ: Grabštejn (okr. Liberec) Areál starého a nového zámku, poplužní dvůr a další vrchnostenské stavby. Archivní rešerše, ÚOP v Liberci. Bez místa vydání 2009.
NOVÁČEK 1996 – Karel NOVÁČEK, Addenda k městskému opevnění v Horažďovicích. In: Hláska VII, 1996, 2–3.
NOVÁČEK 1996 – Karel NOVÁČEK: Nové výsledky archeologického výzkumu na hradě ve Velharticích (1993–1994). In: Castellologica bohemica V, 1996, 285–288.
NOVÁČEK 2012 – Karel NOVÁČEK: Komentář ke studii Jana Klápště „Adel, Burg und Herrschaft – eine ewig strittige Problematik". In: Studia mediaevalia Pragensia, Internetové Fórum, http://praha5.ff.cuni.cz/smp/sites/default/files/Přimda.pdf.
NOVÁČEK 2014 – Karel NOVÁČEK: Stará Plzeň v raném středověku. In. Dějiny města Plzně 1. Praha 2014, 74–100.
NOVÁK 2013 – David NOVÁK: Drobná vrchnostenská sídla 13.–17. století v kontextu krajiny Křivoklátska a širšího okolí. In: Archaeologia historica XXXVIII/2, 2013, 463–489.
NOVÁK 2016 – David NOVÁK: České „tvrze". Kritická analýza současného stavu poznání. In: Castellologica bohemica XVI, 2016, 123–152.
NOVÁK 2019a – David NOVÁK: Dvory, dvorce nebo sídla – k otázce sociálního vymezení elit ve středověku. In: Archaeologia historica XLIV/1, 2019, 125–149.
NOVÁK 2019b – David NOVÁK: Funkční klasifikace a vývoj vrchnostenských sídel ve středověkých a raně novověkých Čechách. In: Památky archeologické CX, 2019, 307–382.
NOVÁK/VAŘEKA 2012 – David NOVÁK / Pavel VAŘEKA: Tvrze na Rokycansku. In: Archaeologia historica XXXVII/2, 2012, 445–459.
NOVÁK/VAŘEKA 2015 – David NOVÁK / Pavel VAŘEKA: Tvrze na Kladensku. In: Archaeologia historica XXXIX/2, 2014, 439–471.
NOVÁK/VAŘEKA 2015 – David NOVÁK / Pavel VAŘEKA: Tvrze na Rakovnicku. In: Archaeologia XL/2, 2015, 507–533.
NOVÁKOVÁ 2007 – Stanislava NOVÁKOVÁ: Písemné prameny k dějinám strážského panství. Nováková, Stanislava. In: Vlastivědný sborník Dačicka, Jindřichohradecka a Třeboňska XIX, 2007, 134–143.
NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1996 – Milan NOVOBILSKÝ / Petr ROŽMBERSKÝ: Hrad Litice u Plzně (Edice zapomenuté hrady, tvrze a místa VII). Plzeň 1996.

NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1997 – Milan NOVOBILSKÝ / Petr ROŽMBERSKÝ: Hrad Krasíkov neboli Švamberk (Edice zapomenuté hrady, tvrze a místa XIII). Plzeň 1996.
NOVOBILSKÝ/ROŽMBERSKÝ 1998 – Milan NOVOBILSKÝ / Petr ROŽMBERSKÝ: Hrad Všeruby (Edice zapomenuté hrady, tvrze a místa XIX). Plzeň 1998.
NOVÝ 1972 – Rostislav NOVÝ: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha 1972.
NOVÝ 1991 – Rostislav NOVÝ: Šlechtická rezidence v předhusitské Praze. In: Documenta Pragensia IX, 1991/I, 7–26.
OETTEL 1995 – Gunter OETTEL: Der Gau Zagost und der mittelalterliche Landesausbau an oberer Neisse und Mandau bis zur Gründung der Stadt Zittau Mittel des 13. Jahrhunderts. In: Die Besiedlung der Niesseregion. Urgeschichte – Mittelalter – Neuzeit. Zittau 1995, 11–21.
OETTEL 1999 – Gunter OETTEL:Oybin – Burg und Kloster. Görlitz 1999.
OETTEL 2006 – Gunter OETTEL: Die Entstehung der Stadt Zittau und ihr Verhältnis zu Böhmen. In: Böhmen, Oberlausitz, Tschechien: Aspekten einer Nachbarschaft. Görlitz / Zittau 2006, 47–54.
OETTEL 2011 – Gunter OETTEL: Die slawische Besiedlung und der mittelalterliche Landesausbau an der oberen Lausitzer Neiße und Mandau bis Mitte des 13. Jahrhunderts. In:. Znovunalezená minulost / Neuentdeckte Vergangenheit. Ivan PEŘINA / Gunter OETTEL (ed.). Hrádek nad Nisou 2011.
OETTEL a kol. 2013 – Gunter OETTEL a kol.: Grabštejn zapomenutý a objevený: Grabštejn. Hrádek nad Nisou 2013.
OLMEROVÁ 1976 – Helena OLMEROVÁ: Stavební historie pražského kostela sv. Pankráce. In: Umění XXIV, 1976, 359–369.
PACHNER 1992 – Jaroslav PACHNER: Hrady Perštejn a Kleinštejn. In: Památky, příroda, život. Vlastivědný čtvrtletník Chomutovska XXIV/2. Chomutov 1992, 60–64.
PACHNER/SEDLÁČEK 2013 – Jaroslav PACHNER / Hugo SEDLÁČEK: Opevněné kostely na Chomutovsku. Chmutov 2013.
PALACKÝ 1828 – František PALACKÝ: Geschichte der Familie Sternberg z roku 1828.
PALACKÝ 1839 – Františ ek PALACKÝ: Pře rodopisná w Čechách roku 1546 wedená. In: Časopis českého muzeum XIII/4, 1839, 399–433.
PALACKÝ I/2 – František PALACKÝ: Dějiny národu českého w Čechách a w Morawě I/2. Praha 1854.
PALACKÝ/STERNBERG/SYSALOVÁ 2001 – František Palacký / Zdeněk Sternberg / Dagmar Sysalová: Dějiny rodu Sternbergů. Moravský Beroun 2001.
PANÁČEK 1992 – Jaroslav PANÁČEK: Počátky pánů z Klinštejna a z Ronova. In: Muzejní a vlastivědná práce / Časopis společnosti přátel starožitností XXX/2, 1992, 84–91.
PANÁČEK 1994 – Jaroslav PANÁČEK: Křestní jména Ronovců. In: Onomastický zpravodaj ČSAV XXXIV–XXXV, 1993–1994, 96–110.
PANÁČEK 1997 – Jaroslav PANÁČEK: Hradní nomenklatura na Českolipsku. In: Acta onomastica XXXVII, 1997, 69–82.
PANÁČEK 2000a – Jaroslav PANÁČEK: Počátky pánů z Klinštejna a z Ronova. In: Muzejní a vlastivědná práce / Časopis Společnosti přátel starožitností. XXXVIII/CVIII/4, 2000, 242–244.
PANÁČEK 2000b – Jaroslav PANÁČEK: Regesta Lippensia. Anotovaná edice pramenů k dějinám České Lípy do roku 1437. Česká Lípa 2000.
PANÁČEK 2002 – Jaroslav PANÁČEK: Sídla nižší šlechty na Českolipsku v době předhusitské. Rozbor současného stavu poznání. In: Castellologica bohemica VIII. Praha 2002, 9–32.
PÁNEK/FUČÍKOVÁ/GAŽI/LAVIČKA/PAVELEC/ŠIMŮNEK (ed.) 2011 Jaroslav PÁNEK / Eliška FUČÍKOVÁ / Martin GAŽI / Roman LAVIČKA / Petr PAVELEC / Robert ŠIMŮNEK (ed.): Rožmberkové: rod českých velmožů a jeho cesta dějinami. České Budějovice 2011.
PANGERL 1873 – Mathias PANGERL: Die Witigonen, ihre Herkunft, ihre ersten Sitze und ihreälteste Genealogie. In: Archiv für österreichische Geschichte LI. 1873, 551–576.
PAPAJÍK 2009 – David PAPAJÍK: Švábenicové. Velcí kolonizátoři a jejich následovníci. Praha 2009.
PAPAJÍK 2012 – David PAPAJÍK: Vítek z Úpy a ze Švábenic a Trutnovsko. In: Krkonoše – Podkrkonoší, vlastivědný sborník XX, 2012, 363–369.
PAPAJÍK 2013 – David PAPAJÍK: Páni ze Švábenic a východní Čechy. In: Východočeská šlechta, její sídla a teritoria. Praha 2013, 51–59.
PASÁKOVÁ 1995 – Jana PASÁKOVÁ: Josef Šembera. Praha a památná místa Království českého v grafice a kresbách. Praha 1995.
PATRNÝ 2015 – Michal PATRNÝ: Předběžné výsledky z aktuálních průzkumů hradu Rabí. Michal Patrný. In: Castellologica bohemica XV, Plzeň 2015, 106–119.
PAUK 2001 – Marcin PAUK:: Społeczne uwarunkowania powstania zamków możnowładczych w Czechach. In: Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku. Jacek Wiesiołowski / Jacek Kowalski (ed.) Poznań 2001, 11–17.
PAUK 2002 – Marcin PAUK: Funkcjonowanie regale fortyfikacyjnego w Europie Środkowej w średniowieczu. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej LI/1, 2002, 3–16.
PAUK 2006 – Marcin Rafał PAUK: Czeska elita możnowładcza a transformacja XIII wieku. Przypadek panów ze Strakonic. In: O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska – Płachcińska oblata, ed. M. Młynarska – Kaletynowa, J. Kruppé. Warszawa 2006, 211–239.
PAUK 2008 – Marcin Rafał PAUK: Mechanizmy tworzenia elity dworskiej w dobie ostatnich przemyślidów. Najwyższy komornik Andrzej z Všechrom i jego krąg (Die elitenbildende Mechanismen in der Zeit der letzten

Přemysliden. Der Oberstkämmerer Andreas von Všechromy und sein Umkreis). In: Dvory a rezidence ve středověku. II, Skladba a kultura dvorské společnosti / Praha 2008, 91–102.
PAVELEC 1999 – Petr PAVELEC: Nástěnná malba kola Štěstěny v komnatě strakonického hradu. In: Umění XLVII, 1999, 169–174.
PAVELEC 2010 – Petr PAVELEC: Počátky hradu a města. In: Český Krumlov od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. Martin GAŽI (ed.). České Budějovice 2010, 25–57.
PAŽOUREK (ed.) et. al 2012 – Vlastimil PAŽOUREK (ed.) et. al: Hrady na hranici Čechy – Sasko. Děčín 2012.
PEHLA 1974 – Hans-Klaus PEHLA: Wehrturm und Bergfried im Mittelalter, Aachen 1974.
PELANT 2001 – Jan PELANT: Vyobrazení města Plzně, Rokycan, Berouna a hradů Radyně, Žebráka, Točníka a Křivoklátu na vedutách Mathiase Grundera z roku 1536. In: Západočeský historický sborník VII, 2001, 107–178.
PELANT/ WOLF 1982 – Ivo PELANT / Vladimír WOLF 1982: Nástin dějin hradu Vízmburku. In: Vízmburk (2). Sborník příspěvků k dějinám hradu. Červený Kostelec – Trutnov 1982, 19–23.
PELZBAUER/CHARVÁTOVÁ/VILÍMKOVÁ 1977 – V. PELZBAUER / H. CHARVÁTOVÁ / Milada VILÍMKOVÁ: Hrad Kost, SHP Pasport SÚRPMO. Praha 1977.
PEMSEL 1926 – Ferdinand PEMSEL: Burg und Schloss Billin. Bílina 1926.
PEŠA/JENČ/HAVEL/NOVÁK 2015 – Vladimír PEŠA / Petr JENČ / Štěpán HAVEL / Vojtěch NOVÁK: K počátkům hradu Jestřebí u České Lípy. In: Archeologie ve středních Čechách XIX/1, 2015, 357–365.
PIČ 1892 – Josef Ladislav PÍČ: Archeologický výzkum ve středních Čechách. In: Památky archeologické XV, 1892, 714–715.
PIEPER I–VII – Otto PIEPER: Österreichische Burgen I–VII. Wien 1902–1907.
PIPER 1895 – Otto PIPER: Burgenkunde. München 1895.
PIPER 1900 – Otto PIPER: Abriss der Burgenkunde. Lepzig 1900.
PIPER 1912 – Otto PIPER: Burgenkunde. München 1912.
PLAČEK 1982 – Miroslav PLAČEK: K problematice hradů s pláštovou zdí na Moravě. In: Archaeologia historica. VII, 1982, 335–352.
PLAČEK 1990 – Miroslav PLAČEK: Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací. In: Archaeologia historica XV, 1990, 203–216.
PLAČEK 1997 – Miroslav PLAČEK: Rakouský rod pánů z Trnavy (Thürnau) a jejich vztah k Moravě. In: Časopis Matice moravské CXVI/1997, 79–92.
PLAČEK 2001 – Miroslav PLAČEK: Ilustrovaná encyklopedie moravský hradů, zámků a tvrzí, Praha 2001.
PLAČEK 2008a – Miroslav PLAČEK: Vývoj hradu v Polné – současné možnosti poznání. In: Východočeské listy historické XXV, 2008, 7–26.
PLAČEK 2008b – Miroslav PLAČEK: Ke vztahu sídel nižší šlechty a jejich hospodářského zázemí. In: Archaeologia historica XXXIII, 2008, 209–220.
PLAČEK 2013a – Miroslav PLAČEK: K problematice východočeských hradů šlechty přišlé z Moravy. In: Východočeská šlechta, její sídla a teritoria. Praha 2013, 121–134.
PLAČEK 2013b – Miroslav PLAČEK: Opevnění k ochraně širší populace ve středověku. In: Svorník XI, 2013, 31–43.
PLAČEK/BÓNA 2010 – Miroslav PLAČEK / Martin BÓNA: Encyklopedie slovenských hradů. Praha 2010.
PLAČEK/FUTÁK 2006 – Miroslav PLAČEK / Peter FUTÁK: Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu. Praha 2006.
PODROUŽEK/NOVOSADOVÁ 2001 – Kamil PODROUŽEK / Olga NOVOSADOVÁ: Bílina. Zámek. SHP. rkp. SÚA Praha. Česká Lípa 2001.
POKORNÝ 1970 – František POKORNÝ: Švábenice: Rod pánů ze Švábenic, příspěvek k dějinám městečka. Brno Přerov 1970.
POKLUDA 2012 – Zdeněk POKLUDA: Moravští Šternberkové, panský rod rozprostřený od Jeseníků ke Karpatům. Praha 2012.
POLÁČEK/MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ (ed.) 2010: Lumír POLÁČEK / Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ (ed.): Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Brno 2010.
POLÁCH 2014 – Jaroslav POLÁCH, Páni z Krumlova: rod Záviše z Falkenštejna. České Budějovice 2014.
POLÁCH 2017 – Jaroslav POLÁCH: Starší dějiny rodu Bavorů ze Strakonic ve světle Bolemiliny donace. In: Historická geografie XLIII/1, 2017, 9–26.
POLÍVKA 2009 – Jiří POLÍVKA: Josef Čapek a jeho přínos k poznání historie Dolní Krupé a jejího okolí včetně hradu Ronovce. In: Havlíčkobrodsko, vlastivědný sborník XXIII, 2009, 239–246.
PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1995 – Jarmila PRINCOVÁ-JUSTOVÁ: Knížecí prostředí na slavníkovské Libici ve světle archeologických objevů, Archeologické rozhledy XLVII, 1995, 252–266.
PRIX 1989 – Dalibor PRIX: Podoby a funkce podélných jednolodních tribunových kostelů 12. a 1. poloviny 13. století v Čechách. Rkp. Disertace na ÚDU ČSAV v Praze.
PRIX/RACKOVÁ/SLAVÍK 2020 – Dalibor PRIX / Eliška RACKOVÁ / Jiří SLAVÍK: Středověké venkovské kostely východních Čech. I., Archidiakonát hradecký (do roku 1378). Praha 2020.
PRIXOVÁ-DVORSKÁ 2019 – Hana PRIXOVÁ-DVORSKÁ: Zámek ve Škvorci, jeho význam a využití v rámci dominia Smiřických. Průzkumy Památek XXVI/2, 2019, 3–22.

PROFANTOVÁ 2009 – Naďa PROFANTOVÁ: Dvorce: sídla knížat velmožů. In: Přemyslovci, budování českého státu. Praha 2009, 97–99.
PROFOUS I–V. – Antonín PROFOUS: Místní jména v Čechách I–V. Praha 1949–1960.
PROCHÁZKA 1989 – Zdeněk PROCHÁZKA: Starý Herštejn e světle povrchového průzkumu. In: Castellologica bohemica I. Praha 1989, 215–228.
PROCHÁZKA 1991 – Zdeněk PROCHÁZKA: Postavení hradu na Velkém Kouřimu ve vývoji českého hradního stavitelství. Castellologica bohemica II, 1991, 67–78.
PROCHÁZKA 2003 – Zdeněk PROCHÁZKA: Nové letopočty v dějinách hradů Plzeňského kraje. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2003. Plzeň, 144–175.
PROCHÁZKA 2004 – Zdeněk PROCHÁZKA: Hrad Rýzmberk (edice zapomenuté hrady, tvrze a místa sv. 32). Plzeň 2004.
PROCHÁZKA 2007 – Zdeněk PROCHÁZKA: Výzkum Starého Herštejna 2006. In: Hláska, zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka XVIII/1, 2007, 6–7.
PROCHÁZKA 2010 – Zdeněk PROCHÁZKA: Hrad Švamberk-Krasíkov: kapitoly z dějin a stavební historie významného západočeského hradu. Castellologica bohemica XII, 2010, 151–191.
PROCHÁZKA/ÚLOVEC 1988, 1990, 1991 – Zdeněk PROCHÁZKA / Jiří Úlovec: Hrady, zámky a tvrze okresu Tachov. Díl 1, 2, 3. Tachov 1988, 1990, 1991.
PROCHÁZKA/VETRÁK/KORTANOVÁ 2022 – Zdeněk PROCHÁZKA/Mirolsav VETRÁK / Galina MARIANNA Kortnová: Město Bor a jeho okolí. Bor u Tachova 2022.
PROKOP 1973 – Ivan PROKOP: Polná. Polná 1973.
PUDIL 1878 – Jan PUDIL: Bílina, bývalý hrad, a kostel sv. Petra v městě. In: Památky archeologické X, 1879, 438–450.
RADOVÁ 2003 – Milada RADOVÁ: Portál v Záboří nad Labem. Milada Radová-Štiková. In: Průzkumy památek. X/1, 2003, 47–52.
RADOVÁ-ŠTIKOVÁ 1981 – Milada RADOVÁ-ŠTIKOVÁ: Vytápění teplým vzduchem v období gotickém, in: Dějiny věd a techniky XIV, 1981, 67–75.
RAKOVÁ 1979 – Ivana RAKOVÁ: Vývoj pozemkové držby pánů z Vartenberka v letech 1281–1415. In: Historická geografie XVIII, 1979, 69–102.
RAZÍM 1986 – Vladislav RAZÍM: Raně gotická fortifikace města Horažďovic. In: Památky a příroda XI, 1986, 261–269.
RAZÍM 1988 – Vladislav RAZÍM: Městské opevnění Ratají nad Sázavou. In: Sborník vlastivědných prací z Podblanicka XXIX, 1988, 79–93.
RAZÍM 1995 – Vladislav RAZÍM: Vizmburk dnes. In: Zprávy památkové péče LV/10, 1995, 406–407.
RAZÍM 1997 – Vladislav RAZÍM: Tzv. Plášť v Českém Krumlově. In: Průzkumy památek IV/1. Praha 1997, 105–126.
RAZÍM 2000a – Vladislav RAZÍM: Ke stavební podobě raně gotického paláce hradu Valdeka. In: Průzkumy památek VII/2, 23–28.
RAZÍM 2000b – Vladislav RAZÍM: Velká věž hradu Valdeka. In: Hláska. Zvláštní číslo věnované konferenci Dějiny staveb, Nečtiny 2000, 13.
RAZÍM 2001a – Vladislav RAZÍM: Hrad Rabí románský? In: Průzkumy památek VIII/2, 2001, 157–161.
RAZÍM 2001b – Vladislav RAZÍM: Vízmburk. In: Zpravodaj STOP, časopis Společnosti pro technologie ochrany památek III/3, 13–15.
RAZÍM 2004 – Vladislav RAZÍM: Nad počátky hradů české šlechty. AR LVI/1, 2004, 176–214.
RAZÍM 2005 – Vladislav RAZÍM: O tzv. hradech přechodného typu. In: Archeologické rozhledy LVII/2, 2005, 351–380.
RAZÍM 2007 – Vladislav RAZÍM: Ke stavebnímu vývoji hradu Vízmburka. In: Svorník V. Praha 2007, 35–54.
RAZÍM 2010 – Vladislav RAZÍM: Valdek (okres Příbram, k. ú. Hrachoviště) – hrad. In: Ročenka 2009, příloha časopisu Památky středních Čech Územního odborného pracoviště národního památkového ústavu středních Čech v Praze. 2/2010, 27, 31.
RAZÍM 2012 – Vladislav RAZÍM: Vízmburk. Raně gotický hrad a jeho proměny. Praha 2012.
RAZÍM 2020 I a II – Vladislav RAZÍM: Středověká opevnění českých měst. Čechy, katalog, sv. I a II. Praha 2020.
RAZÍM/BLÁHA 2005 – Vladislav RAZÍM / Jiří BLÁHA: Věž Horního hradu Rožmberka nad Vltavou (tzv. Jakobínka): k počátkům a vývoji hradu Rožmberka. In: Svorník III. Praha 2005, 187–211.
RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2004 – Vladislav RAZÍM / Alena NACHTMANNOVÁ: Ke stavebnímu vývoji hradu Dražice. In: Svorník II. Okna a dveře Praha 2004, 67–78.
RAZÍM/NACHTMANNOVÁ 2005 – Vladislav RAZÍM / Alena NACHTMANNOVÁ: Hrad Michalovice. In: Památky středních Čech XIX/2, 2005, 1–57.
RAZÍM/VARHANÍK 1995 – Vladislav RAZÍM / Jiří VARHANÍK: Příspěvek k typologii kostelů 13. století na Podblanicku. in: Památky středních Čech IX, 1995, 1–11.
REICHERTOVÁ 1952 – Květa REICHERTOVÁ: Výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic. Archeologické rozhledy IV, 417–421.
REICHERTOVÁ 1955a – Květa REICHERTOVÁ: Stavební podoba jihočeské středověké tvrze. In: Zprávy památkové péče 15, 1955, 174–183.
REICHERTOVÁ 1955b – Květa REICHERTOVÁ: Dokončení výzkumu středověké tvrze v Martinicích u Votic, Archeologické rozhledy VII, 216–218.

REICHERTOVÁ 1967 – Květa REICHERTOVÁ: Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic. In: Sborník vlastivědných praví Podblanicka VIII, 39–73.
REICHTEROVÁ 1972 – Květa REICHTEROVÁ: Archeologické záchranné výzkumy v povodí Želivky. In: Sborník vlastivědných prací Podblanicka XIII, 1972, 132–144.
REITINGER 2010 – Lukáš REITINGER: Sporné místo Chrumnowe a „zkáza Vítkovců" roku 1277. In: Český Krumlov. Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. České Budějovice 2010, 57–76.
RICHTER 1936 – Václav RICHTER: O účelu československých rotund. In: Český časopis historický XLII/2, 3–4, 1936, 237–285; 453–483.
ROUS 2013 – Pavel ROUS: K otázce padělání mincí na hradě Ronovec. In: Hrad Ronovec a Dolní Krupá. Sborník věnovaný památce Josefa Čapka (1909–1988). Havlíčkův Brod 2013, 48–58.
ROŽMBERSKÝ 1991 – Petr ROŽMBERSKÝ: Taje Českého lesa, Hláska. Zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka II/3, 31–32.
RUBEŠ 2019 – Marek RUBEŠ: Hrad Talmberk. Plzeň 2019.
RUBEŠ 2022 – Marek RUBEŠ: Hrad Valdek. Hukvaldy / Dobrá 2022.
RYBIČKA 1860 – Antonín RYBIČKA: Hrad Košumberk. In: Památky archeologické IV/2, 1860, 49–57.
RYKL 2003 – Michael RYKL: Příklady vytápění na stavbách 14. století, in: Svorník 1, 2003, 101–127.
RYKL 2007a – Michael RYKL: Klenuté světnice, in: Svorník 5, 2007, 279–307.
RYKL 2007b – Michael RYKL: Příspěvek k výzkumu středověkých světnic, in: Průzkumy památek XIV, 2/2007, 33–66.
RYKL 2008 – Michael RYKL: Obytná část dispozice středověké tvrze v Čechách. In: Svorník VI, 2008, 33–68.
SAJBT 2014 – Jiří SAJBT: Markvart z Doubravy: zamyšlení o původu Markvarticů. In: Genealogické a heraldické listy XXXIV/4, 2014, 24–28.
SAJBT 2024 – Jiří Zoul SAJBT: Markvartici a jejich místo v dějinách přemyslovských Čech. České Budějovice 2024.
SALM/KOŁODZIEJSKI/KAJZER 2010 – Jan SALM / Stanisław KOŁODZIEJSKI / Leszek KAJZER: Leksykon zamków w Polsce. Warszawa 2010.
SEDLÁČEK 1864 – August SEDLÁČEK: Zámek Střela na panství Kraselovských. Práchen 1864.
SEDLÁČEK 1868 – August SEDLÁČEK: O domnělém památníku „Zbislavově" v Čáslavi. In: Památky archaeologické VII, 1868, 310–311.
SEDLÁČEK 1874 – August SEDLÁČEK: Děje města Čáslavě. Praha 1874.
SEDLÁČEK 1877 – August SEDLÁČEK: Jak se měnily a ustálily meze Čech a Rakous dolních. Tábor 1877.
SEDLÁČEK 1909 – August SEDLÁČEK: Místopisný slovník historický království českého. Praha 1909.
SEDLÁČEK 1911 – August SEDLÁČEK: Dějiny královského krajského města Písku nad Otavou I. Písek 1911.
SEDLÁČEK 1914 – August SEDLÁČEK: Pýcha urozeností a vývody u starých Čechův a Moravanův. In: Věstnik Královské České Společnosti Nauk 1914, 1–111, dodatky a opravy 1925, 1–25.
SEDLÁČEK 1921 – August SEDLÁČEK: O starém rozdělení Čech na kraje. Praha 1921.
SEDLÁČEK 1926 – August SEDLÁČEK: Děje Prachenského kraje. Písek 1926.
SEDLÁČEK I – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého I, Chrudimsko. Praha 1882.
SEDLÁČEK II – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého II, Hradecko. Praha 1883.
SEDLÁČEK III – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého III, Budějovsko. Praha 1884.
SEDLÁČEK IV – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého IV, Vysočina Táborska. Praha 1885.
SEDLÁČEK IX – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého IX, Domažlicko a Klatovsko. Praha 1893.
SEDLÁČEK V – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého V, Podkrkonoší. Praha 1887.
SEDLÁČEK VI – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého VI, Podbrdsko. Praha 1889.
SEDLÁČEK VII – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého VII, Písecko. Praha 1890.
SEDLÁČEK VIII – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého VIII, Rakovnicko a Slánsko. Praha 1891.
SEDLÁČEK X – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého X, Boleslavsko. Praha 1895.
SEDLÁČEK XI – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého XI, Prachensko. Praha 1897.
SEDLÁČEK XII – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého XII, Čáslavsko. Praha 1900.
SEDLÁČEK XIII – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého XIII, Plzeňsko a Loketsko. Praha 1905.
SEDLÁČEK XIV – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého XIV, Litoměřicko a Žatecko. Praha 1923.
SEDLÁČEK XV – August SEDLÁČEK: Hrady, zámky a tvrze království českého I–XV, Kouřimsko, Vltavsko a J.–Z. Boleslavsko. Praha 1927.
SEDLÁČEK/SEDLÁČKOVÁ 1997 – August SEDLÁČEK / Tereza SEDLÁČKOVÁ: Paměti z mého života / Osobní paměti. Praha 1997.
SEDLÁK 1970 – Jan SEDLÁK: Polná. Brno 1970.
SEMOTANOVÁ a kol. 2015 – SEMOTANOVÁ a kol.: Kladsko. Historigrafický lexikon. Praha 2015.
SEYFFARTH 1975 – Joachim SEYFFARTH: Burgen unserer Heimat: Sayda. In: Der Heimatfreund für das Erzgebirge XX, 1975, 8–9.
SCHALLER I–XVII – Jaroslav SCHALLER: Topographie des Königreichs Böhmen I – XVII, Praha / Vídeň 1780–1791.
SCHEINPFLUG 1882 – Bernhard SCHEINPFLUG: Zur ältesten Geschichte von Bilin mit einer Stammtafel der Hrobschitz. In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, Jahrgang 20, 1882, 228–257.
SCHICHT 2003 – Patrick SCHICHT: Österreichs Kastellburgen des 13. und 14. Jahrhunderts. Wien 2003.

SCHICHT 2011 – Patrick SCHICHT: Buckelquader in Österreich: Mittelalterliches Mauerwerk als Bedeutungsträger. Petersberg 2011.
SCHICHT 2018 – Patrick SCHICHT: Kastelle: Architektur der Macht. Petersberg 2018.
SCHMIDT 1909 – Valentin SCHMIDT: Testament Peters v. Rosenberg vor seinem Zuge gegen die Preußen 1324. In: Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen XLVII, 1909, 62–65.
SCHMIDT 1928 – Georg SCHMIDT: Burgen Westböhmens II. Mies 1928.
SCHMIDT 1959 – Richard SCHMIDT: Burgen des deutschen Mittelalters. München 1959.
SCHUCHHARDT 1931 – Carl SCHUCHHARDT: Die Burg im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam 1931.
SIGL 1979 – Jiří SIGL, Zjišťovací výzkum na středověkém hrádku v poloze Vražba u Habřiny, okr. Hradec Králové. In: Zpravodaj Muzea východních Čech Hradec Králové VI/1, 1979, s. 27–33.
SIGL 1979 – Jiří SIGL: Zjišťovací výzkum na středověkém hrádku v poloze Vražba u Habřiny, okr. Hradec Králové, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 6, 1979, 27–33.
SIGL 1980 – Jiří SIGL: Výzkum středověkého hrádku u Úhlejova (okr. Jičín). In: Zpravodaj Krajskeho muzea východních Čech VII, 1980, 20–25.
SIGL 1981 – Jiří SIGL: Výzkum středověkého hrádku u Úhlejova. In: Výzkumy v Čechách, 1981, 149.
SIGL 1982 – Jiří SIGL: Velký Vřešťov, okr. Trutnov. Výzkumy v Čechách 1978–1979, 430. Praha.
SIGL 1991 – Jiří SIGL: Zjišťovací výzkum středověkého hrádku u Božanova, okr. Náchod v roce 1991. In: Zpravodaj muzea v Hradci Králové XVIII, 1991, 94–102.
SIGL/WOLF 1995 – Jiří SIGL / Vladimír WOLF: Archeologický výzkum středověkých hradeb v Trutnově. In: Zpravodaj muzea v Hradci Králové XXI, 1995, 82–89.
SKLENÁŘ 1993 – Karel SKLENÁŘ: Archeologické památky: Čechy, Morava, Slezsko. Praha 1993.
SLABÝ 2021 – Lukáš SLABÝ: Příspěvek k diskusi o původu a povaze tzv. Hradu u Čtyřkol (okr. Benešov). In: Archeologie ve středních Čechách XXV/2, 2021, 651–662.
SLÁMA 1986 – Jiří SLÁMA: Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. Praehistorica XI. Praha 1986.
SLÁMA 1988 – Jiří SLÁMA: Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu. Praha 1988.
SLAVÍK 1993 – Jiří SLAVÍK: Vizmburk a Adršpach – příspěvek k dějinám. In: Procházka staletími: sborník příspěvků k padesátinám PhDr. Vladimíra Wolfa. Hradec Králové 1993, 151–152.
SLAVÍK 1999 – Jiří SLAVÍK: Obléhací tábor u hradu Vízmburku?. In: Zpravodaj muzea v Hradci Králové XXV, 1999, 196–202.
SLAVÍK 2008 – Jiří SLAVÍK: Vízmburské kuchyně. In: Castellologica bohemica XI. Praha 2008, 287–295.
SLAVÍK 2010 – Jiří SLAVÍK: Trojice nejstarších vyobrazení hradu v Polné. K informační hodnotě vedut. In: Průzkumy památek XVII/2, 2010, 109–112.
SLAVÍK 2012 – Jiří SLAVÍK: Předpolí a předhradí hradu Vízmburk. In: Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Josefově. Eva Macková (ed.). Jaroměř 2012, 65–70.
SLAVÍK 2013 – Jiří SLAVÍK: Velká věž náchodského zámku. In: Dějiny staveb 2013. Plzeň 2013, 141–150.
SLAVÍK/SVOBODA 1993 – Jiří SLAVÍK / Ladislav SVOBODA: Nástin vývoje tvrzí na Jičínsku. In: Z Českého ráje a Podkrkonoší, 1993, 97–116.
SMEJTEK/NOVÁČEK 1993 – Lubor SMEJTEK / Karel NOVÁČEK: Výsledky archeologického výzkumu na zámku v Rožmitále pod Třemšínem (okr. Příbram). In: Castellologica bohemica III. Praha 1993, 187–199.
SMETÁNKA/KLÁPŠTĚ 1981 – Zdeněk SMETÁNKA / Jiří KLÁPŠTĚ: Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostelecku. In: Památky archeologické LXXI/2, 1981, 416–458.
SMETÁNKA/KLÁPŠTĚ/RICHTEROVÁ 1981 – Zdeněk SMETÁNKA / Jiří KLÁPŠTĚ / Julie RICHTEROVÁ: Geodeticko-topografický průzkum zaniklé vsi Ostrov (k. o. Jedomělice). In: Archeologické rozhledy XXXI, 1979, 420–430.
SMETÁNKA/ŠKABRADA 1975 – Zdeněk SMETÁNKA / Jiří ŠKABRADA: Třebonín na Čáslavsku v raném středověku (Povrchový průzkum). In: Archeologické rozhledy XXVII, 1975, 72–85.
SMITKA 1995 – Josef SMITKA: Panské sídlo v Horažďovicích. In: Hláska, zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka VI/4, 1995, 37–42.
SOKOL 2001 – Petr SOKOL: Středověké osídlení okolí Plzně-Litic. Historická krajina a vývoj osídlení. In: Minulostí Západočeského kraje XXXVI, 2001, 15–27.
SOKOL/KASL 2019 – Petr SOKOL / Filip KASL: Opevnění Nový hrad (Zámeček) u Stráže (okres Tachov). Zeměpanská strážnice a celnice z přelomu 12. a 13. století. In: Archaeologia historica XLIV/2, 2019, 627–663.
SOMER 2012 – Tomáš SOMER: Smil z Lichtenburka: příběh velmože bouřlivého věku. České Budějovice 2012.
SOMER 2013 – Tomáš SOMER: Hrad Lichnice (Lichtenburk) a Lichtenburkové. In: Východočeská šlechta, její sídla a teritoria. Praha 2013, 141–148.
SOMER 2013 – Tomáš SOMER: Smil z Lichtenburka a hrad Ronovec (Sommerburg). In: Hrad Ronovec a Dolní Krupá. In: Sborník věnovaný památce Josefa Čapka (1909–1988). Havlíčkův Brod 2013, 24–33.
SOMMER 1988 – Jan SOMMER: Gotické kostely s obrannými zařízeními na českém venkově, in: Sborník Kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy I, 1988, 195–200.

SOMMER 1992 – Jan SOMMER: Věž rotundy v Libouni (Ke stavu výzkumu naší středověké architektury). In: Umění XL, 1992/2, 163–164.
SOMMER 1998 – Jan SOMMER: Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku. In: Průzkumy památek V/2, 1998, 92–99.
SOMMER 2004a – Jan SOMMER: Gotická kostelní okna bez zasklení – několik příkladů. In: Svorník II, Okna a dveře. Praha 2004, 103–108.
SOMMER 2004b – Jan SOMMER: Vlastnický kostel na návrší? In: Česká placka XXVIII, únor, 2004, http://ceskaplacka.sweb.cz/archiv/placka28.htm.
SOMMER 2007 – Jan SOMMER: Záboří nad Labem, kostel sv. Prokopa. (Hlavní poznatky z první etapy průzkumů kostela). In: Průzkumy památek. XIV/1, 2007, 63–70.
SOMMER I–XVI – Johann Gottfried SOMMER: Das Köngreich Böhmen I – XVI, Praha 1843–1849.
SOMMER/MERHAUTOVÁ 2000 – Petr SOMMER / Anežka MERHAUTOVÁ: Christliche Architektur und Kunst im böhmischen Staat um das Jahr 1000. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Bd. 1. Handbuch zur Ausstellung. Stuttgart 2000, 411–417.
SOMMER/TŘEŠTÍK/ŽEMLIČKA/MAŠKOVÁ/NOVOTNÝ 2009 – Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA / Pavlína MAŠKOVÁ / Robert NOVOTNÝ: Přemyslovci: budování českého státu. Praha 2009.
SOMMER/VARHANÍK 1984 – Jiří VARHANÍK / Jan SOMMER: Kostel sv. Martina ve zdi na Starém Městě Pražském do doby předhusitské. In: Archaeologica Pragensia V. Praha 1984, 147–157.
Soupis památek II – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém IV. Politický okres lounský I. díl. Bohumil MATĚJKA. Praha 1897.
Soupis památek IV – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém IV. Politický okres roudnický I. díl. Bohumil MATĚJKA. Praha 1898.
Soupis památek IX – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém IX. Politický okres rokycanský. Antonín PODLAHA. Praha 1900.
Soupis památek VI – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém VI, Politický okres mělnický, Antonín PODLAHA. Praha 1899.
Soupis památek VII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém VII, Politický okres klatovský. Ferdinand VANĚK / Karel HOSTAŠ / František Adolf BOROVSKÝ. Praha 1899.
Soupis památek VIII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém IV. Politický okres českobudějovický. Josef BRANIŠ. Praha 1900.
Soupis památek X – Soupis památek, Soupis památek historických a uměleckých v království Českém X. Politický okres třeboňský. František MAREŠ / Jan SEDLÁČEK. Praha 1900.
Soupis památek XIII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XIII. Politický okres příbramský. Antonín PODLAHA. Praha 1901.
Soupis památek XIV – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XIV. Politický okres jindřichohradecký. Josef NOVÁK. Praha 1901.
Soupis památek XLII – Soupis památek historických a uměleckých v Republice československé XLII. Politický okres kaplický. Antonín CECHNER. Praha 1921.
Soupis památek XVII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XVIII, Politický okres pelhřimovský. Josef SOUKUP. Praha 1903.
Soupis památek XX – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XX. Politický okres slánský. Ferdinand VELC. Praha 1904.
Soupis památek XXI – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXI. Politický okres mladoboleslavský. František BAREŠ. Praha 1905.
Soupis památek XXIV – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXIV. Politický okres českobrodský. Antonín PODLAHA. Praha 1907.
Soupis památek XXVI – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXVI. Politický okres kladenský. Zdeněk WIRTH. Praha 1907.
Soupis památek XXVII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXVII. Politický okres roudnický, II. díl. Max DVOŘÁK / Bohumil MATĚJKA. Praha 1907.
Soupis památek XXVIII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXVIII. Politický okres vinohradský. Antonín PODLAHA. Praha 1908.
Soupis památek XXXIII – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXIII. Politický okres písecký. Josef SOUKUP. Praha 1910.
Soupis památek XXXIX – Soupis památek historických a uměleckých v Republice československé XXXIX, Politický okres rakovnický, II. díl. Antonín CECHNER. Praha 1913.
Soupis památek XXXIX – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXXIX. Politický okres rakovnický, II. díl. Antonín CECHNER. Praha 1913.
Soupis památek XXXV – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXXV. Politický okres benešovský. Antonín PODLAHA. Praha 1911.

Soupis památek XXXVI – Soupis památek historických a uměleckých v království Českém XXXVI. Politický okres rakovnický, I. díl Křivoklát hrad. Antonín CECHNER. Praha 1911.
Soupis památek XXXXIII – Soupis památek historických a uměleckých v Republice československé XXXXIII, Politický okres loketský. Anton GNIRS. Praha 1927.
SOVADINA 1993 – Miloslav Sovadina: Rodina Zdislavy z Lemberka. In: Časopis Matice moravské CXII, 1993, 217–236.
SOVADINA 1995 – Miloslav SOVADINA: Dvůr Václava I. In: Sborník archivních prací XLV, 1995, 3–40.
SOVADINA 1997 – Miloslav SOVADINA: Ronovci a Žitava ve 13. a 1. čtvrtině 14. století, in: Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska, Česká Lípa VI/1997, 7–17.
SOVADINA 1998 – Miloslav SOVADINA: Rozrod žitavských Ronovců ve druhé polovině 13. století. In: Bezděz, vlastivědný sborník Českolipska VII, 1998, 15–34.
STARÝ 2006 – Marek STARÝ: Příspěvek k dějinám a držitelům hradu Klenová v 18. století. Minulostí Západočeského kraje XLI/1, 2006, 127–140.
STARÝ 2012 – Marek STARÝ: Existoval ve středověkých Čechách tzv. hradní regál?: několik úvah o rozsahu panovnických práv ve středověku. Marek Starý. In: Právněhistorické studie XLI, 2012, 141–154.
STECHE 1884 – Richard STECHE: Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen. 3. Heft: Amtshauptmannschaft Freiberg. C. C. Meinhold. Dresden 1884.
STOCKLÖW 1876 – Franz Josef STOCKLÖW: Geschichte des Schlosses und Dorfes Pürstein. Prag 1876.
STRÁNSKÝ 1997 – I. STRÁNSKÝ: K práci L. Svobody O plášťových hradech. In: Hláska VIII/1, 1997, 1–6.
SUŠICKÝ a kol. 2017 – Viktor SUŠICKÝ a kol.: Zříceniny hradů, zámků, tvrzí a zámků. Severní Čechy. Praha 2017.
SVOBODA 1995 – Ladislav SVOBODA: O plášťových hradech. Archaeologia historica XX, 1995, 355–388.
SVOBODA 1998 – Ladislav SVOBODA: Středověké opevnění náchodského hradu. In: Castellologica bohemica VI/1, 1998, 229–244.
SVOBODA 2000 – Ladislav SVOBODA: Hrad v Ledči nad Sázavou podruhé. In: Castellologica VII, 2000, 183–192.
SVOBODA 2010 – Miroslav SVOBODA: Páni ze Strakonic, vládci Prácheňska a dobrodinci johanitů. Praha 2010.
SÝKORA 2016 – Milan SÝKORA: Stavební podoba a historie hradu Nový Žeberk (okr. Chomutov). In: Castellologica bohemica XVI, 2016, 57–96.
SÝKORA 2020 – Milan SÝKORA: Počátky hradu Žirotín/Žerotín a jeho stavební podoba. In: Poohří IX. Louny 2020, 77–114.
SÝKORA/LEHKÝ 2014 – Milan SÝKORA / Ivan LEHKÝ: Pyšná sídla mocných. Hrady a tvrze na Mostecku. Most 2014.
SÝKORA/Veselý 2014 – Milan SÝKORA / Hynek VESELÝ: Povrchové archeologické průzkumy vybraných českých hradů z doby husitských válek. Most 2014.
ŠAMÁNKOVÁ / VONDRA 1961 – Eva ŠAMÁNKOVÁ / Jiří VONDRA: Český Krumlov. Městská památková rezervace, státní zámek a památky v okolí, Praha 1961.
ŠAMÁNKOVÁ 1959 – Eva ŠAMÁNKOVÁ: K stavebnímu vývoji řesanického kostela. In: Minulostí Plzně a Plzeňska II, 1959, 13–15.
ŠAMÁNKOVÁ 1974 – Eva ŠAMÁNKOVÁ: Cheb. Praha.
ŠANDA v tisku – Martin ŠANDA: Hrad Zvířetice ve středověku – souhrn současných poznatků ke stavebním dějinám objektu. In: Castellologica bohemica, v tisku.
ŠANDERA 2007 – Martin ŠANDERA: Páni z Dobrušky a z Opočna. České Budějovice 2007.
ŠANDERA 2011 – Martin ŠANDERA: Hynce Ptáček z Pirkštejna: Opomíjený vítěz husitské revoluce. Praha 2011.
ŠEDIVÝ 2000 – Jiří ŠEDIVÝ: Hrad Ostrý – Scharfenstein. Příspěvek ke stavební historii hradu. In: Castellologica Bohemica VII, Praha 2000, 151–169.
ŠEDÝ 1970 – J. ŠEDÝ: O hradu Ronovci. Dolní Krupá 1970.
ŠIMÁK 1917 – Josef Vítězslav ŠIMÁK: Dějinné paměti okresu mnichovohradišťského I. Mnichovo Hradiště 1917.
ŠIMÁK 1923 – Josef Vítězslav ŠIMÁK: Zvířetice (pokus rekonstrukční). In: Památky archeologická XXXIII, 1923, 87–96.
ŠIMÁK 1923b – Josef VÍTĚZSLAV: Boreš z Rýzmburka. In: Časopis Společnosti přátel starožitností českých v Praze XXXI, 1923, 44–51.
ŠIMÁK 1930 – Josef Vítězslav ŠIMÁK: Kniha o Housce. Praha 1930.
ŠIMÁK 1932 – Josef Vítězslav ŠIMÁK: Počátky erbu Třmene. In: Časopis Rodpisní společnosti ČSL v Praze IV/1. 1–9, 65–74.
ŠIMEČEK 2001 – Pavel ŠIMEČEK: Hrad Polná – přelom 16. a 17. století. In: Polensko X/4, 2001, 11–17.
ŠIMEČEK 2002 – Pavel ŠIMEČEK: Kresebná rekonstrukce stavebního vývoje hradu v Polné od jeho založení do pozdního středověku. In: Polensko XI/2, 2002, 3–11.
ŠIMŮNEK 2010 – Robert ŠIMŮNEK: Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty. In: Český časopis historický CVIII/2, 2010, 185–219.
ŠIMŮNEK 2013 – Robert ŠIMŮNEK: Reprezentace české středověké šlechty. Praha 2013.
ŠIMŮNEK/LAVIČKA 2011a – Robert ŠIMŮNEK / Roman LAVIČKA: Páni z Rožmberka 1250–1520, jižní Čechy ve středověku. Kulturněhistorický obraz šlechtického dominia ve středověkých Čechách. České Budějovice 2011.

ŠITTLER 1931 – Eduard ŠITTLER: Kostel sv. Linharta a dům U černého orla na Starém městě pražském. Zvláštní otisk ze Zpráv Památkového sboru hlavního města Prahy 1931, sv. 9.
ŠITTLER 1932 – Eduard ŠITTLER: Kostel sv. Linharta a dům U černého orla na Starém městě pražském (Zvláštní otisk ze zpráv Památkového sboru hlavního města Prahy 1931, sv. 9). Praha 1932.
ŠKABRADA 1998 – Jiří ŠKABRADA: Dům jako sestava trojdílných bytů. (K možnostem typologického uspořádání středověkého domu). In: Průzkumy památek V/1, 1998, 33–42.
ŠKVRŇÁK 2019 – Jan ŠKVRŇÁK: Na hradech a tvrzích. Miroslavu Plačkovi k 75. narozeninám jeho přátelé a žáci. Praha 2019, 17–28.
ŠNAIDR 1901–3 – L. ŠNAIDR: Románský kostel sv. Václava v hradišti Úpském. In: Památky archeologické XX, 1901–3, 578–580.
ŠNEJD 2003 – Daniel ŠNEJD: K stavebnímu vývoji západního průčelí Horního hradu v Českém Krumlově. Zprávy památkové péče LXIII, 2003/3, 152–155.
ŠNEJD 2006 – Daniel ŠNEJD: Ke stavebnímu vývoji jižního průčelí Horního hradu v Českém Krumlově. In: Zprávy památkové péče LXVI, 2006/ 3, 191–198.
ŠNEJD/PAVELEC 2010 –Daniel ŠNEJD / Petr PAVELEC: K stavebnímu vývoji českokrumlovského Horního hradu. In: Český Krumlov. Od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. České Budějovice 2010, 77–100.
ŠPAČEK 2010 – Jaroslav ŠPAČEK: Záchranný archeologický výzkum v areálu Starého zámku ve Škvorci, okr. Praha-východ. In: Zprávy České archeologické společnosti. Supplément LXXVIII, 2010, 59–60.
ŠPRÁCHAL 2005 – Přemysl ŠPRÁCHAL: Štěpanice, zříceniny hradu u Jilemnice. Dobrá 2005.
ŠTĚDRÝ 1906–1908 – František ŠTĚDRÝ: Týnec Panenský, (Uherce, Žerotín ves a hrad). In: Sborník Historického kroužku VII, 171, VIII, 65–73, 205–213, IX, 28–38.
ŠTĚPÁNEK 1965 – Miroslav ŠTĚPÁNEK: Opevněná sídliště 8.–12. století ve střední Evropě. Praha 1965.
ŠUSTA 1895 – Josef ŠUSTA: Záviš z Falkenštejna: I. Záviš z Falkenštejna do r. 1276. II. Vítkovci a Přemysl Otakar II. III. Záviš a Kunhuta. IV. Závišův pád. Josef Šusta. In: Český časopis historický I, 1895, 69–75; 246–259; 287–298; 384–392.
ŠUSTA 1917 – Josef ŠUSTA: Dvě knihy českých dějin I. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví. Praha 1917.
ŠUSTA 1935 – Josef ŠUSTA: České dějiny II/1, Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. Praha 1935.
ŠVÁBEK 1980 – Vladimír ŠVÁBEK: Hrad na Lazurové hoře. In: ARNIKA 1980, sešit XIX, 221–222.
TANNICH 1963 – Karl TANNICH: Die Burg Krummau, ein Beitrag zu ihrer Baugeschichte als Wehrbau. München 1963.
TEJČEK 2012 – Michal TEJČEK: Svatobor z Přeštic (1226–1238) a Drslavici: příspěvek k dějinám osídlení Plzeňska. In: Historická dílna VII. Plzeň 2013, 16–87.
TEJČEK 2013 – Michal TEJČEK: Svatobor z Přeštic (1226–1238) a Drslavici: příspěvek k dějinám osídlení Plzeňska. Historická dílna VII. Plzeň 2013, 16–87.
TEJČEK 2015a – Michal TEJČEK: Držkrajovici (páni ze Švihova) a raně středověká nobilita v Poúhlaví. In: Bohemiae Occidentalis historica I/1, 2015, 9–23.
TEJČEK 2015b – Michal TEJČEK: Úvod do historiografie a založení města Horažďovic. In: Sborník prací z historie a dějin umění VIII/2015. Klatovy 2015, 305–315.
TEPLÝ 1991 – Jaroslav TEPLÝ: Heřmanoměstecký statek koncem 14. století. In: Východočeský sborník historický I, 1991, 13–47.
TEPLÝ 1991 – Jaroslav TEPLÝ: Heřmanoměstecký statek koncem 14. století. In: Východočeský sborník historický I, 1991, 13–48.
TĚSNOHLÍDEK 2013 – Jakub TĚSNOHLÍDEK: Keramika z Ronovce. In: Hrad Ronovec a Dolní Krupá. Sborník věnovaný památce Josefa Čapka (1909–1988). Havlíčkův Brod 2013, 34–47.
TOMASZEWSKI 1974 – Andrzej TOMASZEWSKI: Romańskie Kościoly z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Wegier. Wroclav / Warszawa / Kraków / Gdańsk 1974.
TOMEK I–XII – Václav Vladivoj TOMEK: Dějepis města Prahy I–XII. Praha 1855–1901.
TRNKA 1913 – Gustav TRNKA: Město Říčany v minulosti i přítomnosti. Říčany 1913.
TŘEŠTÍK 1971 – Dušan TŘEŠTÍK: K sociální struktuře přemyslovských Čech. In: Československý časopis historický XIX/4, 1971, 537–567.
TŘEŠTÍK 1979 – Dušan TŘEŠTÍK: Proměny české společnosti ve 13. století. In: Folia Historica Bohemica I, 1979, 131–154.
TŘEŠTÍK/ŽEMLIČKA 2007 – Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA: O modelech vývoje přemyslovského státu. In: Český časopis historický = CV/1, 2007, 122–164.
TUREK 1963 – Rudolf TUREK: Čechy na úsvitě dějin. Praha 1963.
TUREK 1965 – Rudolf TUREK: K problému počátku raně feudálních emporových kostelů u nás. In: Právněhistorické studie XI, 17–27.
TUREK 1970 – Rudolf TUREK: Stavební ráz středověkých hradů na Tachovsku. In: Sborník okresního muzea v Tachově V, 1970, 1–15.
TUREK 1976 – Rudolf TUREK: Staroplzenecko v časném středověku. In: Tisíc let Starého Plzence 976–1976, Plzeň 1976, 24–28.

TUULSE 1958 – Armin TUULSE: Burgen des Abendlandes. Wien/München 1958.
UKČ I, II 1-2 – Uprostřed Koruny české, gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550. Ivo Hlobil / Helena Dáňová / Klára Mezihoráková / Dalibor Prix (eds.). Praha 2020.
ÚLOVEC 1992 – Jiří ÚLOVEC: Bývalý vodní hrad v České Lípě. In: Hláska: zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka III/3, 1992, 33.
ÚLOVEC 1996 – Jiří ÚLOVEC: Příspěvek k dějinám a architektonické podobě hradu Brada. Z Českého ráje a Podkrkonoší IX, 7–23.
ÚLOVEC 1998b – Jiří ÚLOVEC: Tvrz v Tiché u Kaplice. In: Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech. XXXV/3, 1998, 137–151.
ÚLOVEC 2000 – Jiří ÚLOVEC: Historická dokumentace hradu v Křivsoudově. In: Hláska, zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka XI/3, 2000, 36–37.
ÚLOVEC 2001 – Jiří ÚLOVEC: Tvrziště ve Skalici u Soběslavi. In: Výběr, časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech XXXVIII/3, 2001, 211–223.
ÚLOVEC 2002 – Jiří ÚLOVEC: Hrady, zámky a tvrze na Ústecku. Ústí nad Labem 2002.
ÚLOVEC 2004 – Jiří ÚLOVEC: Hrad a zámek Klenová a jeho majitelé / I. Od založení hradu do počátku třicetileté války. In: Sborník prací z historie a dějin umění, Klenová 3/2004, Klatovy 2004, 23–49.
ÚLOVEC 2004 – Jiří ÚLOVEC: Hrady, zámky a tvrze Klatovska. Praha 2004.
ÚLOVEC 2006 – Jiří ÚLOVEC: Hrad a zámek Klenová a jeho majitelé. 2. Od počátku třicetileté války do zániku statku v polovině 20. století. 3. Svědectví písemných pramenů a literatury o stavební podobě hradu a zámku. In: Sborník prací z historie a dějin umění IV, Klatovy 2006, 277–304.
ULRYCHOVÁ 2006 – Eva ULRYCHOVÁ: Archeologické nálezy z hradů Jičínské kotliny uložené v jičínském muzeu. In: Castellologica bohemica X. Praha 2006, 317–334.
ULRYCHOVÁ 2010 – Eva ULRYCHOVÁ: Keramický soubor ze 13. století z hradu Brada (okr. Jičín). In: Castellologica bohemica XII. Praha 2010, 559–562.
UNGER 2009 – Josef UNGER: Rekonstrukce středověkých opevnění z hlediska antropologie. Archeologické rozhledy LXI/3 2009, 547–553.
UPČ I–IV – Umělecké památky Čech I–IV. Emanuel POCHE (ed.). Praha 1977–1982.
UPP Nové město a Vyšehrad – Umělecké památky Prahy, Nové město a Vyšehrad. Růžena BAŤKOVÁ (ed.). Praha 1998.
UPP Pražský hrad a Hradčany – Umělecké památky Prahy, Pražský hrad a Hradčany. Pavel VLČEK (ed.). Praha 2000.
UPP Staré město a Josefov – Umělecké památky Prahy, Staré město a Josefov. Pavel VLČEK (ed.). Praha 1996.
URBAN 2003 – Jan URBAN: Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu. Praha 2003.
VAJDIŠ 1973 – Jaroslav VAJDIŠ: Zámek Borovsko. SHP, pasport SÚRPMO. Praha 1973.
VALKONY 2008 – Jiří VALKONY: Nová zjištění k vývoji ostrožny strakonického hradu ve středověku. In: Archeologické výzkumy v jižních Čechách XXI, 2008, 303–316.
VANĚK 2000 – Vojtěch VANĚK: Hroznata z Úžic. In: Sázavsko VII, 2000, 15–21.
VANĚČEK 1937 – Václav VANĚČEK: Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě: (12.–15. stol.). Zakladatelská práva. Pozemková vrchnost. Imunita. Část druhá, Pozemková vrchnost, imunita hospodářská. Praha 1937.
VANĚK 2000 – Vojtěch VANĚK: Hroznata z Úžic. Sázavsko VII, 2000, 15–21.
VANÍČEK 1979 – Vratislav VANÍČEK: Vzestup rodu Vítkovců v letech 1169–1269. In: Folia Historica Bohemica I, 1979, 93–108.
VANÍČEK 1981 – Vratislav VANÍČEK: Vítkovci a český stát v letech 1169–1278. In: Československý časopis historický XXIX/1, 1981, 89–110.
VANÍČEK 1988 – Vratislav VANÍČEK: Šlechta a český stát za vlády Přemyslovců. (K formování ideologie české šlechty od 11. do počátku 14. století). In: Folia Historica Bohemica XII, 1988, 65–107.
VANÍČEK 1998 – Vratislav VANÍČEK: Rodová politika Vítkovců a strukturální proměny jihočeského regionu v soustátí krále Přemysla II. Otakara. In: Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Praha 1998, 77–93.
VANÍČEK 2000 – Vratislav VANÍČEK: Velké dějiny zemí Koruny české II. 1197–1250. Praha 2000.
VANÍČEK 2002 – Vratislav VANÍČEK: „Právo na hrad“ a hradní regál – hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích. In: Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej, ed. Marceli Antoniewicz. Warszawa 2002, 24–50.
VANÍČEK 2002 – Vratislav VANÍČEK: Velké dějiny zemí Koruny české III. 1250–1310. Praha 2002.
VANÍČEK 2007 – Vratislav VANÍČEK: Sociální mentalita české šlechty: urozenost, rytířství, reprezentace. (Obecné souvislosti, pojetí družiny, „modernizační“ trend.). In: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku. Praha 2007, 141–188.
VÁŇOVÁ 1990 – Libuše VÁŇOVÁ: Románské a gotické umění na Podblanicku. Benešov 1990.
VARHANÍK 1995 – Jiří VARHANÍK: Břitové věže pozdního středověku v Čechách a na Moravě. In: Archaeologia historica XX/95, 339–353.
VARHANÍK 1999 – Jiří VARHANÍK: Středověký vesnický kostel jako refugium. In: Archaeologia historica XXIV/99, 313–317.
VARHANÍK 2000c – Jiří VARHANÍK: Hlízová věž hradu Zvíkova. In: Průzkumy památek. VII/1, 2000, 15–32.
VARHANÍK 2003b – Jiří VARHANÍK: Věž rotundy v Týnci nad Sázavou. Dějiny staveb 2003, 182–188.

VARHANÍK 2004 – Jiří VARHANÍK: K počátkům hradů Rožmberka a Českého Krumlova. In: Průzkumy památek XI/1, 2004, 53–60.
VARHANÍK 2005 – Jiří VARHANÍK: Velká věž hradu Dobronice. Archeologické výzkumy Jižních Čech XVIII, 2005, 117–134.
VARHANÍK 2007b – Jiří VARHANÍK: K využití materiálu získaného hloubením hradního příkopu. In: Archaeologia historica XXXIX, 2007, 421–437.
VARHANÍK 2008 – Jiří VARHANÍK: Pařížov (okr. Chrudim) – nadstandardní refugium ve věži vesnického románského kostela. Pařížov (Bezirk Chrudim) – ein über den Standard hinausgehendes Refugium im Turm der romanischen Dorfkirche. Archaeologia historica 33/2008, 377–386.
VARHANÍK 2012 – Jiří VARHANÍK: K počátkům hradu Lemberka. In: Dějiny staveb 2011. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb. Plzeň 2012, 141–145.
VARHANÍK 2012a – Jiří VARHANÍK: K počátkům hradu Lemberka. In: Dějiny staveb 2011. Plzeň 2012, 141–145.
VARHANÍK 2012b – Jiří VARHANÍK: Velké okrouhlé věže hradů v českých zemích. In: Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok XXIV, 2012, 401–409.
VARHANÍK 2013 – Jiří VARHANÍK: Trezory v hradní věži. K stavebním dějinám strakonického hradu. In: Dějiny staveb 2013. Plzeň 2013, 120–126.
VARHANÍK 2014a – Jiří VARHANÍK: Bosované zdivo na českých hradech ve středověku. In: Svorník 14. Praha 2014, 175–186.
VARHANÍK 2014b – Jiří VARHANÍK: K využití materiálu získaného hloubením hradního příkopu. In: Archaeologia historica XXXIX/2, 2014, 421–437.
VARHANÍK 2019 – Jiří VARHANÍK: K otázce gotické brány Dolního hradu na Rožmberku. Dějiny staveb 2019. Plzeň 2019, 49–52.
VARHANÍK 2023 – Jiří VARHANÍK: K otázce hygienických poměrů ve středověkém vězení. In: Archaeologia historica XLVIII/2, 2023, 421–430.
VARHANÍK/KYNCL 2005 – Jiří VARHANÍK / Josef KYNCL: Velká věž hradu Dobronice. In: Archeologické výzkumy v jižních Čechách XVIII, 2005, 117–134.
VARHANÍK/KYNCL 2006 – Jiří VARHANÍK / Josef KYNCL: Chórová věž na dřevěném roštu. K stavebním dějinám hradu ve Strakonicích. In: Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2006. Plzeň 2006, 25–30.
VARHANÍK/ZAVŘEL 1994 – Jiří VARHANÍK / Jan ZAVŘEL: Povrchový průzkum hradu Choustníka. In: Archaeologia historica XIX, 1994, 37–49.
VAŘEKA 1993 – Pavel VAŘEKA: Povrchový průzkum hradu Příběničky. In: Castellologica bohemica III, 1993, 95–110.
VELÍMSKÝ 1992 – Tomáš VELÍMSKÝ: Hrabišici Všebor a Kojata a počátky vrcholně středověkého Mostu. In: Český časopis historický XC/3, 1992, 321–334.
VELÍMSKÝ 1998 – Tomáš VELÍMSKÝ: Trans montes, ad fontes! K roli újezdů při středověké kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech. Most 1998.
VELÍMSKÝ 2002 – Tomáš VELÍMSKÝ: Hrabišici, páni z Rýzmburka. Praha 2002.
VELÍMSKÝ 2007 – Tomáš VELÍMSKÝ: Paní Bohatěj a její blízcí. In: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku. Praha 2007, 53–62.
VELÍMSKÝ 2013 – Tomáš VELÍMSKÝ: Páni ze Svojšína: rod velmožů, pánů a rytířů z povodí Mže. Praha / Ústí nad Labem 2013.
VÍCH/SKALICKÝ/ŠMEJDÍŘ 2023 – David VÍCH / Zdeněk SKALICKÝ / Jan ŠMEJDÍŘ: Archeologický výzkum hradního paláce v Brandýse nad Orlicí v letech 2017–2020. In: Castellologica bohemica XX, 2023/2, 151–174.
Vilímovský 2013 – Jiří Vilímovský: Borovsko 1289–2010. Bernartice 2013.
Vízmburk 2003 – Sláva a pád hradu Vízmburka. sborník příspěvků vydaných při příležitosti pořádání stejnojmenné výstavy v Městském muzeu a galerii Julie W. Mezerové v Úpici 12.8–30. 9. 2003. Hradec Králové 2003.
VLASÁK 1863 – Antonín NOROBERTVLASÁK: Ledeč nad Sázavou a jeho okolí v kraji Čáslavském. In: Památky archaeologické V, 1863, 135–138.
VLASÁK 1873 – Antonín NORBERT Vlasák: Okres Votický, nástin statisticko-historický. Bibliotéka místních dějepisův pro školu a dům, svazek I. Praha 1873.
VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1998 – Pavel VLČEK / Petr SOMMER / Dušan FOLTÝN: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1998.
VOGT 1712 – Mauritius VOGT: Das jetzt-lebende Königreich Böhmen in einer historisch- und geographischen Beschreibung vorgestellet: wie solches sowohl an Städten, Cloestern, Schlössern, Herrschafften, und heilsamen Gesund-Brunnen ec. anjetzo zu sehen ist, nebst Einer kurtzen Lebens-Beschreibung aller Böhmischen Herzoge und Könige, biß auf jetzt-regierende Römische Kayserliche Majestät Carolum VI.; Ingleichen mit vielen Kupffern und einer accuraten Land-Charte gezieret. Frankfurt 1712.
VOGT 1938 – Karl VOGT: Die Burg in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Reichenberg 1938.
VOREL 1886 – Ludvík VOREL: Žebrák a Točník. Praha 1886.
VYTLAČIL 2006 – Lukáš VYTLAČIL: Čtyři tvrziště na Slánsku. Hradečno, Humniště, Ostrov a Řisuty. Plzeň 2006.

WAGNER/MAREŠ 1919 – Theodor WAGNER / František MAREŠ: O původu Vítkovců. In: Český časopis historický XXV/ 1–2, 1919, 213–235.
WALDHAUSER 1980 – Jiří WALDHAUSER: Sídla drobné šlechty v severním Pojizeří a na Liberecku. In: Zprávy a studie Krajského muzea v Teplicích 14, 1980, 49–65.
WALDHAUSER/SOSNOVEC 2004 – Jiří WALDHAUSER / Pavel SOSNOVEC: Nová archeologická zjištění o hradech Pojizeří. In: Castellologica bohemica IX, 2004, 383–386.
WALDSTEIN-WARTENBERG 2000 – Berthold WALDSTEIN-WARTENBERG: Markvartici. Z historie nejstarší české šlechty z ranné doby vlády Přemyslovců. Praha 2000.
WALLISOVÁ 2011 – Michaela Selmi WALLISOVÁ: Archeologický výzkum na Vítkově náměstí v Prčici. In: Český Merán. Sv. 15, 2012, 71–74.
WALLISOVÁ 2012 – Michaela Selmi WALLISOVÁ: Nález části sídelního areálu prvních Vítkovců na Vítkově náměstí v Prčici. In: Český Merán. Sv. 16, 2012, 22–35.
WEINELT 1936 – Herbert WEINELT: Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldauer Bezirkes. Breslau 1936.
WEINELT 1936 – Herbert WEINELT: Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldauer Bezirkes. Breslau 1936.
WEISS/TREGL/ČERNÁ/LIPSKÁ/KUBÍK/NĚMVOVÁ 2015 – Petr WEISS / Vladimír TREGL / Renata ČERNÁ / Vladimíra LIPSKÁ / Milan KUBÍK / Zdeňka NĚMCOVÁ / Jana ŠUBRTOVÁ: Zámek Lemberk. Expozice šlechtických interiérů od konce 18. do počátku 20. století. Katalog k expozici. Sychrov 2015.
WIHODA 2007 – Martin WIHODA: Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených. In: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku. Praha 2007, 11–29.
WIRTH 1954 – Zdeněk WIRTH: Umělecké památky Čech. Praha 1957.
WOLF (ed.) 1979 – Vladimír WOLF (ed.): Vizmburk. Sborník příspěvků k 700. výročí první zmínky o hradu. Červený Kostelec 1979.
WOLF 1977 – Vladimír WOLF: K problematice středověkých horských hrádků ve východním podhůří Krkonoš. Archaeologia historica II, Brno 1977, 105–116.
WOLF 1983 – Vladimír WOLF: Hrad Rechenburk u Trutnova (Příspěvek k poznání zárodečné fáze středověkého hradu). Krkonoše – Podkrkonoší VII, Trutnov 1983, 223–225.
Wolf 1998 – Vladimír Wolf: K problematice tzv. kolonizačních provizorií (Úvaha nad Funkcí a fortifikací). In: Castellologica bohemica VI, 1998, 107–116.
WOLF 1999 – Vladimír WOLF: Hrady a tvrze. Opevněné středověké stavby na území města Trutnova a integrovaných obcí. Trutnov 1999.
WOLF 2005 – Vladimír WOLF: Hrádek Bolkov v Libči u Trutnova. In: Východočeské listy historické XXIII–XXIV, 2005, 479–489.
WOLF 2006 – Ondřej WOLF: K otázce sídlištní kontinuity a topografii Turnova. Archaeologia historica XXXI, 2006, 77–99.
WOLF/KALISTOVÁ 1963 – Vladimír WOLF / Jitka KALISTOVÁ. Počátky města Trutnova. In: Podkrkonoší I. 1963, 24–42.
Wörterbuch der Burgen – Wörterbuch der Burgen, Schlösser und Festungen. Horst W. Böhme; Friedrich Reinhard / Barbara Schock-Werner (ed.). Stuttgart 2004.
ZAHRADNÍK 2014 – Pavel ZAHRADNÍK: Stavební a historický vývoj kláštera řádu augustiniánů poustevníků ve Svaté Dobrotivé. Pavel Zahradník. Památky středních Čech XXVIII/1, 2014, 27–52.
ZÁLOHA / NEUMANN / MUK 1974 – Jiří ZÁLOHA / Ivan NEUMANN / Jan MUK: 5 století Českého Krumlova ve výtvarném umění. Český Krumlov 1974.
ZÁLOHA / PLOYHAR 1982 – Jiří ZÁLOHA / Jiří PLOJHAR: Státní zámek Český Krumlov, České Budějovice 1982.
ZÁLOHA 1974 – Jiří ZÁLOHA: Sedm set let správy města Českého Krumlova. In: Jiří ZÁLOHA / Ivan NEUMANN / Jan MUK: 5 století Českého Krumlova ve výtvarném umění. Český Krumlov 1974, 9–15.
ZÁLOHA 1983 – Jiří ZÁLOHA: Stručné dějiny Českokrumlovska, Český Krumlov 1983.
ZÁLOHA 1991 – Jiří ZÁLOHA Státní hrad a zámek Český Krumlov. České Budějovice 1991.
ZÁPOTOCKÝ 1973 – Milan ZÁPOTOCKÝ: Pozdně hradištní nálezy z Třebušína. Otázka opevněných sídel z doby rané kolonizace 11.–12. století na severním Litoměřicku. In: Litoměřicko X, 1973, 5–25.
ZÁRUBA 2006 – František ZÁRUBA: Hrad Žerotín. In: Castellologica bohemica 10, 2006, 147–156.
ZÁRUBA 2012 – František ZÁRUBA: Valdek – příspěvek k poznání stavebního vývoje hradu. In: Časopis Společnosti přátel starožitností 2012/3–4, 197–209.
ZÁRUBA 2014a – František ZÁRUBA: Hrady Václava IV. Praha 2014.
ZÁRUBA 2014b – František ZÁRUBA: Hradní kaple I. doba Přemyslovská. Praha 2014.
ZÁRUBA 2016a – František ZÁRUBA: Příspěvek k otázce královských hradů v dolním Posázaví. In: Castellologica bohemica XVI, 2016, 97–121.
ZÁRUBA 2023 – František ZÁRUBA: Hrady doby přemyslovské I: Královské hrady, biskupská sídla, Chebsko. Praha 2023.

ZÁTKA 1939 – František ZÁTKA: Zámek Stráž. Jindřichův Hradec 1939.
ZAVŘEL 2012 – Jan ZAVŘEL: Pražský vrch Petřín. Praha 2012.
ZAVŘEL/VARHANÍK 1994 – Jiří VARHANÍK / Jan ZAVŘEL: Povrchový průzkum hradu Choustníka. Untersuchung der Burg Choustník. Archaeologia historica XIX, 1994, 37–49.
ZELENKA 2015 – Jan ZELENKA: Družina. In: Akademická encyklopedie českých dějin. Sv. 4, D–G (dadaismus – gymnázium). Praha 2015, 251–252.
ZELENKOVÁ 2018 – Pavla ZELENKOVÁ: Premonstrátský klášter a kostel sv. Jiljí v Milevsku. Praha 2018.
ZEUNE 1997 – Joachim ZEUNE: Burgen – Symbole der Macht: Ein neues Bild der mittelalterlichen Burg. Regensburg 1997.
ZHÁNĚL 1930 – Stanislav ZHÁNĚL: Jak vznikla staročeská šlechta. Příspěvek k nejstarším politickým a sociálním dějinám českým. Brno 1930.
ŽEMLIČKA 1990a – Josef ŽEMLIČKA: Ke zrodu vrcholně feudální „pozemkové" šlechty ve státě Přemyslovců. In: Časopis Matice moravské CIX/1, 1990, 17–38.
ŽEMLIČKA 1990b – Josef ŽEMLIČKA: K počátkům a rozrodu Hrabišiců. In: Folia Historica Bohemica XIII, 1990, 7–41.
ŽEMLIČKA 1990c – Josef ŽEMLIČKA: Přemysl Otakar I. Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu. Praha 1990.
ŽEMLIČKA 1995a – Josef ŽEMLIČKA: Expanze, krize a obnova Čech v letech 935–1055. (K systémovým proměnám raných států ve střední Evropě). In: Český časopis historický XCIII/2, 1995, 205–222.
ŽEMLIČKA 1995b – Josef ŽEMLIČKA: Přemyslovci, Vítkovci, Kuenringové. Vytlačení šlechtické moci do politických hranic (1156/58–1310). In: Kultury na hranici, jižní Čechy – jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel. Wien 1995, 39–42.
ŽEMLIČKA 1997a – Josef ŽEMLIČKA: Čechy v době knížecí (1034–1198). Praha 1997.
ŽEMLIČKA 1997b – Josef ŽEMLIČKA: Kastelán Blah a jeho rod. (Příběh velmožské rodiny z Litoměřicka). In: Muzejní a vlastivědná práce. Časopis Společnosti přátel starožitností XXXV/ 4, 1997, 193–206.
ŽEMLIČKA 1998 – Josef ŽEMLIČKA: „Právo nucené směny" při zakládání středověkých měst. In: Český časopis historický XCVI/3, 1998, 502–531.
ŽEMLIČKA 1998 – Josef ŽEMLIČKA: Rod, rodina a příbuzenstvo Hroznaty Tepelského. (K otázce kontinuity české šlechty). In: Západočeský historický sborník IV, 1998, 5–39.
ŽEMLIČKA 2002 – Josef ŽEMLIČKA: Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti. Praha 2002.
ŽEMLIČKA 2008 – Josef ŽEMLIČKA: Kasteláni, vilikové a beneficia v netransformované transformaci. In: Český časopis historický CVI/1, 2008, 109–136.
ŽEMLIČKA 2009 – Josef ŽEMLIČKA: O „svobodné soukromosti" pozemkového vlastnictví: (k rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách). In: Český časopis historický CVII/2, 2009, 269–308.
ŽEMLIČKA 2011 – Josef ŽEMLIČKA: Přemysl Otakar II. Praha 2011.
ŽEMLIČKA 2012 – Martin ŽEMLIČKA: Nový Žeberk s důrazem na reflexi majetkové držby v písemných pramenech. In: Jana KULJAVCEVA HLAVOVÁ / Oldřich KOTYZA / Milan SÝKORA: Hrady českého severozápadu. Most: 2012, 305–313.
ŽEMLIČKA 2017 – Josef ŽEMLIČKA: Do tří korun: poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301). Praha 2017.
ŽEMLIČKA 2018 – Martin ŽEMLIČKA: K sídelní aktivitě Hrabišiců v Míšeňsku. Vznik panství Sayda-Purchenstein a Rechenberg. In: Hláska XXIX/1, 2018, 1–6.

Index míst a jmen

Tučně jsou vyznačeny hlavní pasáže textu ke konkrétním lokalitám, kurzivou je označen výskyt jména či lokality v popisce obrázku.

A

Albert, šlechtic 24
Albrechtice 164
Anderle, Jan, historik architektury 328, 334
Artuš, postava krále z rytířsko-dvorské literatury 225
Asimus, blíže neznámý rytíř doby 12. století 19, 24
Aueršperk 54

B

Bačkovský, Rudolf, středoškolský profesor historie a zeměpisu 17
Balbín, Bohuslav, dějepisec 134
z Bannewitz, Luitoldus 273
Bardo Śląskie 193
Bavor I. ze Strakonic, olomoucký komorník 253
Bavorov 253, **268**
Bavorové ze Strakonic, šlechtický rod 7, 15, 17, 33, 50, 200, 223, 253, 255, 257
Bavorsko 218, 253, 285, 297, 363
Bečov u Mostu 153
Bečov **334–335**, *334*, *335*, *336*
Bedřichův Světec **31**, *31*, 48, 339, **342**
Bechyně 223
z Bělavy, Budislav, vrah Zdeňka z Ledče 209
Bělčice 234
z Bělé, Mikuláš, šlechtiv ve 14. století 209
Benedikt, vyšehradský probošt 81
Beneš (z rodu Benešoviců) 81, 82
Beneš I. (z rodu Markvarticů) 119
Beneš, rožmberský purkrabí 240
Benešov 17, 81
z Benešova, Beneš 82
z Benešova, Dobeš, šlechtic doby 14. století 82
Benešovicové, významný šlechtický rod 16, 20, 71, 81, 86, 224
Beneta, rožmberský purkrabí 240
z Bergova, panský rod 162
Berkové z Dubé, šlechtický rod 121, 124, 139, 146
Bernau, Friedrich, autor vlastivědných spisů 4
z Biberštejna, Rulko 148
Biberštejnové, panský rod přišlý do Čech z Míšně 148
Bilántova / Mrázova Lhota **342**
Bílina 22, 24, **160–162**
Birnbaum, Vojtěch, historik umění 22, 26
z Biskupic, Hynek Haugvic, šlechtic doby 15. a 16. století 218
Blatná 50, 64, 253
z Blatné, později ze Strakonic, Bavor 268
Blažejov 245
Bogenové, bavorský hraběcí rod 315, 319
Bohuslav (z rodu Švamberků), syn plzeňského komorníka 309
Bolemila, manželka Bavora, olomouckého komorníka 253
Boleslav, viz Mladá Boleslav a Stará Boleslav
Boleslav I., český kníže z rodu Přemyslovců 21
Boletice 360, 362
Bolina, Pavel, archeolog 14
Bolkov 9, 201, **357**, *358*
Boněnov 307
Bor u Tachova 59, 309, 312–313, *313*, *314*, 362
Bor, Velký 198
Bor 35
Boreš I., předek pánů z Chýše, později z Egerberka (patřil k předkům rodu Hrabišiců) 153
Borotín 175
z Borovska, Protiven, komorník královny 86
Borovsko **86**
Boršenštejn **156–159**
Boršov 49, **264**, *264*, *265*
z Boršova, Boreš 253
z Boskovic, páni 202
Bozeň 301
Božanov **359**
Brada 9, **187**
Bradlo 175, **358**, 359
z Brady, Načerad, syn Pakoslava 187
Brandýs nad Orlicí 63, 64, **202–204**, 203
z Brandýsa, Ginter, saský šlechtic 202
z Brandýsa, Jindřich, saský šlechtic 202
z Brandýsa, Oldřich, šlechtic, který bojoval na straně Jindřicha Koutanského 198, 202
Brod, název lokality, viz Havlíčkův Brod, Vyšší Brod a Železný Brod
Broumov 150
Brumov 367
Brunner, Heinrich, sudetoněmecký historik 16
z Březnice, Bodislav 104
z Březnice, Budislav 104
z Březnice, Havel 104
Březnice 54, 64, **104**, *105*, 367
Bubny 24
Budeč 21
z Budějovic, Čéč ml. 172
z Budějovic, Čéč 172, 223
Budějovice, viz České Budějovice
z Budětic, Albert 326
z Budětic, Bohuslav 316, 326

z Budětic, Dluhomil 315
Budětice 48, 49, 59, 61, 68, 365, **315–316**, 315, 316, 317
Budislav, rožmberský purkrabí 241
Budivoj, syn Hroznaty z Úžic 108
Budivoj, soudce za vlády Přemysla 170
Budivojovice 172
Budyně 101
Budyšín 138
Bukov 16
z Bukovce, Dobrohost 26
Bümpliz 50
Buquoy, Karel Bonaventura, císařský generál v 17. století 241
Buquoyové, hraběcí rod 241
Buzici, souborné moderní označení pro několik panských rodů 20, 71, 367
Býkov 170

C

z Cimburka a Tovačova, Jan 134
Ctibor (z rodu pánů ze Svojšína) 301
Ctibor „*de His*“ 26
Cvilínek **364**

Č

Čáslav 71, 209, 218
Časta (z rodu Švábeniců) 199
Časta, syn královnina komorníka Vojslava 26
Čechura, Jaroslav, historik 17
Čejkov 364
Čelkovice 234
Černčice 86
z Černčic, Arnošt, syn Hroznaty z Úžic 86
Černice 164
Černín, komorník 287
Černín, děd komorníka Černína 287
Černínové z Chudenic, panský rod 287
Červená Hora **194**
z Červené Hory, Sezema, nejvyšší zemský sudí 194
Česká Lípa 143
Česká Třebová 204
České Budějovice 172
Český Krumlov 5, 10, 14, 16, 53, 54, 59, 68, 69, **224–233**, *225*, *227*, *228*, *229*, *230*, *232*, *233*, 240, 245, 367
Český Šternberk 7, 14, 15, 43, 51, 54, 61, 63, *65*, 68, *70*, **72–74**, *73*, *74*, *75*, 212, 309, 365, 366
Čestice 352
Čimice 26, 339, **346**

D

Dalimil, kronikář 3, 94, 126, 134, 138, 162, 165, 172, 178, 183, 186, 187, 198, 204, 275, 279
Daniel, biskup 38
z Dědic, Milota, moravský komorník a štýrský hejtman 82
z Dětěnic, Beneš, šlechtic z rodu Markvarticů 121
Dětleb, šlechtic 253
Dětřich, zlatokorunský opat 353
Dětříšek, syn Buzův 20
Děvín 124, 134
Diviš, bratr Ondřeje z Všechrom 108
Diviš, praotec pánů z Bechyně 81
Diviš, syn Petrův 72
Divišov 72
z Divišova, Diviš, předek Šternberků 3, 71, 72
Dluhomil, příslušník rodu pánů Bavorů ze Strakonic 253
Dolní Počernice 34
Doubravka (Plzeň) 33
Dobrohost, šlechtic 24
Dobronice 54
Dobruška 199
z Dobrušky a Opočna, panský rod 198
Dobřany 199
z Dolan, Ota, šlechtic 26
z Dolan, panský rod 287
Dolní Jamné 153
Dolní Kounice 31
Dolní Krupá 218
Dolní Štěpanice 127, **128**, *129*
Domažlice 285
z Donína, panský rod 150
z Doubravy, Markvart, jeden z předáků Vladislava II. 20, 26
Drážďany 273
z Dražic, původně z Litovic, Řehník, podkomoří královny 115
z Dražic, Jan IV., pražský biskup 115, 116, 298
Dražice 59, **115–116**, 115
z Drnholce, Heřman, královský podkomoří 201
z Drnholce, panský rod 169, 199, 201
Drouhavec 326
Drslav (z rodu Benešoviců) 82
Drslav (z rodu Drslaviců) 285, 299
Drslavici, šlechtický rod 20, 169, 195, 198, 285, 290
Držislav, majitel vsi Budětice 315
Držkraj, syn Budivoje ze Švihova 32
Dřislav 299
Dřišek, *Drisko*, šlechtic 24
Dubá, viz též Stará Dubá 138, **150**
z Dubé, panský rod 148, 150, 169
z Dubé a z Frýdlantu, Hynek 150
z Dubé, Albert 150
z Dubé, Crh 188
z Dubé, Hynek 150, 333
z Dubé, Jindřich Škopek 162
z Dubé, Kuneš Rozkoš 78, 83
z Dubé, Ondřej, dvořan Karla IV. a Václava IV. 77, 83, 86
z Dubence, Zbraslav 176
Dubenec **177**
Duchcov 153
Durdík, Tomáš, archeolog 7, 9, 10–12, 14–16, 44, 50, 51, 53, 61, 74, 77, 106, 107, 130, 132, 153, 166, 183, 193, 199, 245, 252, 289, 295, 296, 316, 322, 325, 326, 330, 331, 340, 365, 366
Dvorský, František, archivář a historik 16

E

Egerberk **162**, *163*
Egerberkové 226
z Egerberka, Fricek 162
z Egerberka, Odolen 162
z Egerberka, Vilém 162
Eliška Rejčka, česká a polská královna 30
Eliška, česká kněžna 209
z Ervěnic, Albert, syn Načepluka **352–353**, *353*
Ervěnice 339, **352**

F

z Falkenštejna, Záviš, šlechtic z rozrodu Vítkovců, manžel královny vdovy 86, 153, 226, 333
z Falknštejna, Perchta 224
z Florencie, Rejner, italský bankéř působící na dvoře Václava II. 86
z Freibergu, Jindřich, německý básník 134
Fridrich I. Barbarossa, císař z rodu Štaufů 224
Fridrich II. Babenberský, vévoda rakouský a štýrský 225
Fridrich, český kníže 209, 224
z Frýdberka, Ojíř, rytíř a dvořan krále Václava I. 160
Frýdlant 11, 14, 43, *44*, **148–150**, *148*, *149*, 364, 367
z Frýdlantu, Albert 149
z Frýdlantu, Čeněk 149

G

Gabriel, František, historik umění a archeolog 48, 126, 147, 357
Gebhard, biskup 35
Gisela, dcera Jindřicha z Kueringu 172
Grabštejn 11, 43, 51, 59, **150–152**, *151*, *152*
z Grabštejna, Heřman 150
z Grabštejna, Jaroslav 150
z Grabštejna, Jindřich 150
z Grabštejna, Ota 150
Gumpold „de Buben“ 26

H

Hanuš Otlinger, pražský měšťan 212
Hartman „*de Mirkov*“ 26
Hausberk **363**
Havel I. (z rodu Markvarticů) 119
Havel „de Cinan“ 26
Havlíčkův Brod 218
Havlovice 188
z Házemburku, Oldřich 334
Hazmburk 101
Heber, František Alexander, pražský kupec a amatérský historik 4, 93, 207, 25
Hejna, Antonín, archeolog 9, 26, 30, 188, 256, 340, 358, 365
Helfenburk u Bavorova 57, 268
Herštejn, viz Nový Herštejn, Starý Herštejn
z Herštejna, panský rod 297, 299
z Herštejna / z Újezdu, Protivec 297, 299
Heřman (z rodu Markvarticů) 119
Heřmanův Městec 180
z Hlohol, Bartoloměj Paprocký, dějepisec přelomu 16. a 17. století 81
Hluboká 172
Hněvkovice 209
Hněvsa, vrah sv. Václava 21
Homole 51, **207–208**, 207, 208
Homolka, Jaromír, historik umění 74
Horažďovice 59, 200, 253, 267
Horšovský Týn 277, 298
z Hořic, panský rod 224
Hořice 182, 187
Hořimoves 178
z Hořovic, Habart 106
z Hořovic, Jarek 106
z Hořovic, Neustupa 106
z Hořovic, Vchyno 106
z Hořovic, Záviš 106
Hořovice **106–107**
Hostěradice 140
Hostilka 121
z Hostýně, Arnošt 188
Houska 139
Hrabiš III., (z rodu Hrabišiců) 153
Hrabišici, šlechtický rod 15, 17, 19, 20, 119, 153
Hrad na Jozefínině skále **164**
Hrad na Konvalinkovém vršku 150
Hrad na Lazurové Hoře **307**, *308*
Hrad na Stožecké skále **363**, *363*
Hrad na Zámeckém Vrchu **176–178**, *178*
Hrad pod Hrnčířem **316**, 318
Hrad u Brandova 364
Hrad u Čtyřkol 48, 49, 61, **74–77**, *76*, *77*, 365
Hrad u Horních Vlčic 201, 357
Hrad u Hvězdy **149–150**
z Hradce, Jindřich 50, 245, 246, 366
z Hradce, panský rod 245
z Hradce, Sezema 246
z Hradce, Vít 245
Hradec Králové 199
Hrádek nad Zámostím 54, **116**, 116,117
Hrádek u Bezníka 357
Hrádek u Podmok **359**
Hrádek, Brtnický **357**
Hrádek, Červený 321
Hrádek, Chřibský **357**
Hrádek, Komorní 78
Hrádek, Kyjovský **357–358**
Hrádek, Vlčí **357**
Hradiště nad Semteší **360**, *360*, *361*
Hradiště u Dolních Štěpanic 357
Hradiště 108
Hradiště, cisterciácký klášter 121
z Hrádku, Čeček 116
z Hrádku, Epýk 116
z Hrádku, Mikuláš 116
Hroznata Kadeřavý 20
Hroznata Tepelský 20, 24, 299
Hroznatovci, šlechtický rod 17, 20, 285, 321, 330
z Hruštice, Jaroslav 121, 138
Hruštice 121

Hus 276
Hynek Žlebský 218
Hynek, syn Čéče 172

CH

Chábory 199
Cheb 7, 321, 322
Chlum 208, **209**
Chlumec nad Cidlinou 72
z Chlumu, Beneš 264
z Chlumu, Blah 209
z Chlumu, Jistislav 209
Chobot 224
Choceň 204
Chodov (dnes Praha) 349, **351**, *352*
Chotěbor, Petr 340
Chotěšov 20
Choustník 9, 12, 53, *56*, *57*, 57, 64, *65*, 223, 245, **279–284**, *280*, *281*, *282*, *283*, *284*, 326, 367
z Choustníka, Beneš 279, 280, 282
z Choustníka, Jan 280, 282
Chrudim 169
Chřen, purkrabí na Příběnicích 234
z Chřenovic, Léva 212
z Chřenovic, panský rod 275
Chřenovice 51, 57, 208, **212–215**, *212*, *213*, 367
Chval (z rodu Ronovců) 138
Chvojen 9, **28**, *29*
z Chvojna, Albert 28
z Chvojna, Ditrich 28
z Chvojna, Heřman 28

J

Jablonné v Podještědí 121
Jan Jindřich, markrabě moravský 101
Jan Lucemburský, český král 8, 155, 187, 198, 204, 218, 275, 287, 298, 322
Jan, kaplan na Šumburku 159
z Janovic, Bohuslav 322
z Janovic, Jan 322
z Janovic, Jetřich 208
z Janovic, Konrád 275
Janovice nad Úhlavou **322**, *323*
Janovicové, šlechtický rod 223, 275, 285
Janovští z Janovic, panský rod 322
Jánský, Jiří, historik 17, 297, 309
Jaromír, český kníže 22, 200
Jaroš „*de Scezgovic*“ 26
Jaroš, bílinský kastelán 161
z Jestřábího, Heřman 150
Jestřebí **150**, *151*
Jezeří 164
Ježov 77
Jílové 96
Jindřich Javorský, slezský kníže 140
Jindřich Korutanský, český král 202
Jindřich VII. Lucemburský, římský císař 140
Jindřich, bavorský vévoda 297
Jindřich, markrabí míšeňský 156
Jindřichův Hradec 12, 15, 16, 43, 59, 61, 64, *65*, 245, 246, 366, 367
Jiří z Poděbrad, český král 201
Jiří Rabnhaubt, rožmberský purkrabí 241

K

Kácov 86
Kadolt Sirotek 225
Kaltenštejn 193
Karel IV., římský císař a český král 77, 198, 206, 221
Kašička, František, historik architektury 15
Kavčí Hora **86**
Kdyně 289
Kestřany **342–345**, *343*, *344*, *345*
Kladruby 165, 285, 287
Kladsko 138, 208
Klápšte, Jan, archeolog 10, 15, 331, 366
Klatovy 285
Kleinštejn **335**, *337*
Klenová 9, 12, 53, **322–326**, *323*, *324*, *325*
z Klenové, Bohuslav 322
z Klenové, Přibík 287
z Klinštejna, panský rod 139
z Klokot, Vítek IV. 224, 246, 249, 251
Klokoty 246, **249**
Klušna 253
Kojata (I.), syn Všeborův 20, 24, 26, 153
Kojata, syn Hrabiše 309
z Kojic, Držislav 35, 36
Kolovratové, šlechtický rod 275
Komárka 49, **195**
z Konecchlumí, Jan 182
Königstein 119
Konín 326
z Konojed, Běta 78
Konrád Ota, český kníže 20, 285
Konrád Znojemský, kníže 223
Konrád, purkrabí na Ronově 139
Kosmas, kronikář a dějepisec 19, 20, 22, 94, 119, 153, 285
z Kosovy Hory, panský rod 224
z Kostela, Oldřich 180
Kostelec u Heřmanova Městce 50, **180–182**, *181*
Kostelec, Zbořený 83
Kostkové z Postupic, šlechtický rod 78
z Kostomlat, Mutina 117
z Kostomlat, Sezema 117
Kostomlaty nad Labem 53, **117**, 117, 118, 367
Kostomlaty pod Milešovkou 51, 132, 153, 175, 326
Košumberk 49, 53, **195**, 196, 197, 367
z Košumberka, Ojíř 195
Kotlárová, Simona, historička 17
Kozojedy 182
z Kožlí, Konrád 28
z Kožlí, Mareš 28
Kožlí 10
Krakov 187
Krásný Buk (Schönbuch) **140–142**, *142*, *143*, 143
Kražov *10*, 10, 11, 43, 50, 51, 59, 64, 365, **330–333**, *330*, *331*, *332*, *333*, 365

z Krašova, panský rod 321
z Krašova, Sezema 330, 333
z Krašova, Teodorik 15, 50, 330
z Krašovic, Sezema 330
z Krašovic, Theodorik 330
Krašovice 330
Kressenbrunn 153, 218, 240, 321,
Kristián, farář ze St. Oswaldu u Haslachu 226
Krucemburk 116
Krumlov, viz Český Krumlov a Moravský Krumlov
z Krumlova, panský rod 7, 169, 224
z Krumlova, Budivoj 224, 225
z Krumlova, Jindřich 226
z Krumlova, Vítek I. 224, 226, 233
z Krumlova, Vítek mladší 226
Krušina 19, 24, 38
Křída 234
Křivoklát 16, 138
Křivsoudov **86**
z Křivsoudova, Oldřich 86
z Křižanova, Přibyslav 215, 220
Kučeř 363
z Kueringu, panský rod 251
z Kueringu, Jindřich 172
z Kueringu, Kunhuta 251
Kundratice **340**
Kunhuta 30
Kunštát 16
z Kunštátu a Poděbrad, panský rod 198
z Kunštátu, Boček 25
z Kunštátu, Viktorín 215, 217
Kuthan, Jiří, historik umění 15, 244
Kyje *23*, 38
Kyšperk 206
z Kyšperka, Jeniš 206

L

z Lamberka, Mikuláš Sokol 126
Landštejn 367
z Landštejna, panský rod 26, 224, 246, 249, 251
z Landštejna, Viléma 25, 251
z Landštejna, Vítek 249
Lanškroun 204
Láva 218
Lavička, Roman, historik umění 17
Lažany 340, **341**
Ledce 209
z Ledče, Sigmund 209
z Ledče, Slávek 209
z Ledče, Vavřince 209
z Ledče, Velek 209
Ledčice 34
Ledeč nad Sázavou 51, 59, 61, 208, **209–212**, *210*, *211*, *212*
z Lemberka, panský rod 121
Lemberk 11, 14, 15, 43, 51, 54, 57, *120*, **121–124,** 122, 123, 367
z Lemberka, Hašek 121
z Lemberka, Havel 3, 50, 130, 138, 153
z Lemberka, Zdislava 121
z Leuchtenberga, Oldřich 297
Líbal, Dobroslav, historik umění 15, 72, 74
Libice 108
Libochovice 138
Libouň 38
z Liechtensteinu, Ulrich, básník 225
Lichnice (Lichtenburk) 12, 14, 15, 16, 43, 63, **218**, 366, 367
z Lichtemburku, Čeněk 218
z Lichtemburku, Jindřich 218
z Lichtemburku, Smil 3, 14, 17, 139, 218, 219, 220, 221, 366
z Lichtenburka, Anežka 221
z Lichtenburka, Jindřich 221
z Lichtenburka, Rajmund 221
Lichtenburkové, šlechtický rod 17, 138, 139, 169, 198, 208, 221
z Lichtenburku, Krušina 182
z Lipé, panský rod 16, 26, 87, 139, 215
z Lipé, Bertold 87
z Lipé, Čeněk 143, 146
z Lipé, Čeněk, syn Jindřicha z Lipé 87
z Lipé, Chval 140
z Lipé, Jindřich mladší 198, 204
z Lipé, Jindřich 87, 139, 140, 142, 143, 215
Lipí 3, 48, 49, 50, 59, 68, **146–148**, *146*, *147*, 365
Lipnice 139, 140, 143, 221
z Litic, Oldřich 285
z Litic, Protiva 285
z Litic, Půta 285
Litice (u Plzně) 15, 50, **285–287**, *285*
Litice nad Orlicí 195, **198**,
Litoměřice 19, 24, 26,
Litomyšl 209
z Litovic, Řehník 115
Lobkovicové, šlechtický rod 155, 162
Loket 57, 321, 322
Lomnice nad Lužnicí **249**
z Lomnice, Oldřich 249
z Lomnice, panský rod 199
Loukov (dnes Slavkov) 353
z Loukova, Buzek 353
Louny 165
Lovosice 138
Luhov 299
z Luhu, Jaroslav 182
Lukov 367

M

z Malého Boru, panský rod 316, 326
Marie Terezie, rakouská císařovna 223
Marie, urozená žena vlastnící ves Jakub u Kutné Hory 38
Marienthal 273
Markvart II. (z rodu Markvarticů) 119
Markvart Němec 119
Markvart, komorník 119
Markvartice 134
Markvartici, šlechtický rod 15, 16, 17, 20, 50, 71, 119, 126, 127, 139, 215
Martin, břevnovský opat 108

z Martinic, Beneš 350
z Martinic, Hron 350
z Martinic, Jaroslav 350
z Martinic, Petr 350
Martinice **349–351**, *350*, *351*
Martinicové, šlechtický rod 86
Mašťov 19, 153
Matouš (z rodu Benešoviců) 82
Matouš, praotec pánů z Dubé 81
Mělník 119, 139
Mencl, Václav, historik umění 36
Menclová, Dobroslava, historička umění 7–12, 15–16, 50, 51, 101, 130, 135, 137, 159, 225, 226, 231, 237, 240, 241, 245, 295, 309, 330, 331, 365, 366
Merian, Matthäus, švýcarský rytec a nakladatel 301
Mešek „de Peruc“ 26
z Meziříčí, panský rod 199
z Michalovic, panský rod 119, 339
z Michalovic, Beneš Pyšný 134, 172, 223
z Michalovic, Jan 124, 134
z Michalovic, Václav 258, 259
Michalovice 11, 16, 51, 54, 57, 59, 68, **134–138**, *134*, *136*, *137*, 309
z Milevska, Jiří 19, 224
Milevsko 19, 38, 223
Milhost 19
Milíč 199
Miroslav, šlechtic a zakladatel kláštera v Sedlci 19, 35
Mladá Boleslav, viz též Stará Boleslav 116, 119, 134, 321, 364
z Mladotic, Petr, rožmberský purkrabí 241
z Mokřic, Jiří 182
z Mokřic, Lída 182
z Mokřic, Mikuláš 182
z Mokřic, Zbislav 182
Mokřice **182**, *182*
Moravský Krumlov 225
Most 153, 162
z Mostu, Hrabiš (III.) 153
z Mostu, Kojata 153
z Mrázovy Lhoty, Albert 342
z Mrázovy Lhoty, Jan 342
z Mrázovy Lhoty, Ratmír 342
z Mrdic, Heřman 180
Mrdice 180
Mstiš 23, 35, 153
Mühldorf 104, 149, 240,
Muk, Jan 225, 226, 231, 241, 242
Munici 19
Mutina „*de Bukovec*“ 26
Mutina Skuhrovský 198
Mutina, Vršovec 19
Mutyně Vřešťovský 178

N

Načerad (z rodu Ronovců) 138
Načerad, bratr Smila z Tuháně 183
Načeratici, šlechtický rod 169, 183
Náchod 11, 14, 43, *45*, 50, 51, 59, **183–187**, *184*, *185*, *186*, 208
z Náchodu, Hejman 188
z Náchodu, Hron 38, 183, 187
z Náchodu, Ješek 187
Náz, Kunrád 212
Názovští z Chřenovic, šlechtický rod 212
z Nečtin, panský rod 253
z Nechanic, Záviš 224, 226
Nechanice 169, 287
Nechvátal, Bořivoj, archeolog 15, 340, 352
Nemoj, Vršovec 19
Nepomuk 285
Nepomyšl 352
Něslav 200
Neustupov 38, *39*
Neuwirth, Josef 5
Neznámý hrad u Albrechtic 11, **162–164**, *164*
Nižbor 275
Norimberk 224, 285
Nové Hrady 67, 68, *250*, **251–253**, *251*, *252*
Nové Město nad Metují 86
z Nového Herštejna, Protivec 299
Novotný, Václav, historik 3
Nový Herštejn 297, **299**
Nový hrad (Zámeček) u Stráže **362–363**, *362*
Nový Knín 96
Nový Žeberk 164
z Nových Hradů, Ojíř 251
z Nových Hradů, Smil 251
Nymburk 117

O

Obory 363
Odranec 83
Odrowąż, rod 81
Ojvín 64, 68, **142–146**, *144*, *145*
Olbramovice 42
Olbramovici ze Škvorce, šlechtický rod 113
Oldřich (z rodu Drslaviců) 285
Oldřich „*de Sisencou*“ 26
Oldřich Zajíc 94, 102
Oldřich, probošt 30
Olešná 172
Ondrej (Benešovicové) 81, 82
Opočno 199
Orlík / Saldenstein **200–201**, *201*
Osek 19, 153, 155, 321
z Oseka, Slávek 3
Ostrov (Zaječov) 94
Ostrov 340, **341**
Ostrý 363
z Ostředka, Jan Zúl 83
Ota Braniborský, braniborský markrabě 125, 140, 198, 295
Ovenec (Bubeneč) 24

P

Pakoslav, předek Hronovců 183
Palacký, František, historik 3, 16, 43, 183, 365
Panenský Týnec, viz Týnec

Panvicové, panský rod 207
Pardubice 188
Pařížov 41
Pasov 276
Pavel, syn Marie 38
Pavel, vlastník půdy v Ploskovicích 19
Pavlík, zvažovaný předek Markvarticů 119
Pecka 51, 61, **169–175**, 161, 173, 174
z Pecky, Budivoj 169
z Pecky, Kateřina 172
Peregrin Puš 198, 202
Pernštejn **159–160**, *160*, *161*
Petráň Zebínský 204
z Petrovic, Bohuslav, rožmberský purkrabí 241
z Petrovic, Mrakeš z, purkrabí na Příběnicích 237
Petrovice u Sušice **319–321**, *320*
Petřík, rychtář 40
Petřín 26
z Pfaffenthalu, Bohunek 195
Piper, Otto, kastelolog 7
Pirkštejn (Rataje nad Sázavou) 10, 51, 66, **87–89**, *88*, *89*
Písek 253
Pivoň 297
Planští ze Žeberka, panský rod 352
Plasy 180, 285, 331
Ploskovice 19
Plzeň 287
z Pnětluk, Milota 188
z Pněvan, Vavřinec 299
Počátice 19
z Poděbrad a Choustníka, panský rod 223, 279
z Poděbrad, Vilém 280
Poděbrady 218, 223, 275, 279
z Poděhus, Albert 321
Pokorný, František 17
Polách, Jaroslav 17
Poleň 322
z Poleně, Blažej 321
Polná 59, 208, **215–218**, 221
z Polné, Jan 215, 218, 220
z Polné, Vikard 127
z Polné, Záviš 215
z Polžic a z Bezdružic, Kryštof Harant, šlechtic a autor cestopisu 172, 175
Poněšice u Dobřejovic 34
Pořešín 61, *62*, 63, 64, **268–272**, *269*, *270*, *271*, *272*
z Pořešína, panský rod 253
z Postupic Bohouš Kostka 83
z Postupic Zdeněk (II.) Kostka 78
z Postupic Zdeněk (III.) Kostka 78
Potštejn (u Žinkov) 15, 50, **287–289**, 288, 289
Potštejn 195, **198**
z Potštejna a Žampachu, panský rod 206
z Potštejna, Bavor 287
z Potštejna, Čeněk 206
z Potštejna, Mikuláš 198
z Potštejna, Procek 198
z Potštejna, Půta 198
z Potštejna (u Plzně), Půta 287
Potvorov 22, 35, 38, 40
z Potvorova, Anežka 253
Praha, Anenský klášter 25
Praha, dům čp. 222/I *25*, 25
Praha, dům čp. 240/I 26
Praha, dům pánů z Lipé 26
Praha, dvůr pánů z Landštejna 26
Praha, dvůr pánů z Rožmberka 25
Praha, dvůr pánů z Říčan 25
Praha, Jarošův dvorec 24
Praha, kostel sv. Linharta 24
Praha, kostel sv. Martina ve Zdi 38
Praha, kostel sv. Petra na Zderaze 24, 153
Praha, kostel sv. Václava na Zderaze 153
Praha, kostel sv. Valentýna 24
Praha, rotunda sv. Vavřince 25
Praha 17, 24–26, 71, 108, 138, 285, 322
Prácheň 224
Pravonín 38
Pražský hrad 7, 16, 21, 24, 86, 89, 172, 241
z Prčic, Vítek (I.) 3, 20, 224
Prčice 30, 224
Prkoš, předek pánů z Herštejna 299
Procházka, Zdeněk, regionální historik 289, 297, 309
Prokop Lucemburský, moravský markrabě 140
Přemysl Otakar I., český král 20, 50, 72, 138, 153, 170, 187, 209, 287, 299, 366
Přemysl Otakar II., český král 8, 9, 50, 72, 104, 111, 113, 115, 121, 125, 130, 139, 148, 150, 153, 155, 165, 170, 180, 186, 199, 209, 218, 223, 226, 240, 253, 275, 279, 367, 285, 295, 297, 309, 315, 321, 322, 339, 362
Přestanice 326
z Příběnic, Vítek (III.) 30, 50, 224, 234, 240
z Příběnic, Vítek mladší 234, 240
Příběnice *6*, 10, 12, 14, 15, 50, 53, 59, 61, 63, 64, 69, **234–236**, *235*, *236*, *237*, *238*, 240, 246, 367
Přiběničky 69, 234, **236–240**, *239*
Přibyslav, biskup sadaronský 355
Přibyslav, farář z Frymburku 226
Přibyslav, purkrabí v Hradci 299
Přibyslav 3, 218, **220–221**
z Přibyslavi, Čeněk 221
z Přibyslavi, Hejman 221
z Přibyslavi, Hynek 221
Příkopy u Kdyně 44, *45*, 49, 289, 365, **290**, *292*, 295
Přimda 16, 54, 309, 312,
Přistoupim 19
Pustohrad u Hořic 53, **182–183**, *183*, 367
Pušperk 321
z Pušperka, Bušek 321
z Pušperku / Slivna, Jaroš 285, 321

R

Raabs 240
Rabí 49, **319**, 319
Radimovice 234
Radomyšl *33*, **33**, 38
Radostice 326
Radvanice 357
Rataje nad Sázavou 86, *87*, **89**

Ratibor, bratr Jaroše „de Scezgovic“ 26
Ratmír, syn Drslava, soudce plzeňského 299
Raziberk **360–362**, *361*
Razím, Vladislav, historik a památkář 10, 16, 242, 331
Rechenberg **156–159**
Rechenburk 201, **357**
z Renče, Petr Sud 322
Rohozná 364
Ronov (Rohnau / Trzciniec) 3, **139–140**, *140*, *141*, 143
Ronov nad Doubravou 139
Ronov nad Sázavou 139
z Ronova a Přibyslavi, panský rod 139
z Ronova, Častolov 139, 218, 220
z Ronova, Čeněk 139
Ronovci, šlechtický rod 15, 17, 119, 138, 139, 143, 146, 169, 218
Ronovec 54, **218–221**, 219, 220
Rotemberk 49, 178
Rotštejn **138**
z Rotštejna, Vok 121, 138
Roudnice 7, 16
Rovná u Stříbrné Skalice *37*, 37
z Roztok, Ješek 345
z Roztok, Petr 345
z Roztok, Ratmír 345
z Roztok, Zdeněk 345
Roztoky u Prahy 339, **345–346**
Rožmberk 3, 14, 15, 43, 53, 59, 63, 64, **240–245**, *240*, *242*, *243*, *244*, 281, 367
Rožmberkové 17, 25, 169, 224, 234, 241, 246, 251, 268, 282, 295
z Rožmberka, Jan 236
z Rožmberka, Jindřich I. 86, 226, 234, 240
z Rožmberka, Jindřich II. 233
z Rožmberka, Jošt 236
z Rožmberka, Markéta 268
z Rožmberka, Oldřich I. 236
z Rožmberka, Oldřich II. 226, 234
z Rožmberka, Petr I. 226, 229, 231, 233, 234, 236, 280, 282, 322
z Rožmberka, Petr II. 236
z Rožmberka, Petr Vok 226
z Rožmberka, Petr 241
z Rožmberka, Vítek 240
z Rožmberka, Vok 3, 234, 240, 264,
Rožmitál pod Třemšínem 54, **101–104**, *102*, *103*, 104, 367
z Rožmitálu, Budislav 104
z Rožmitálu, Oldřich 104
z Rožmitálu, Protiva 172
z Rožmitálu, Sezema 104
Rubín 187
Rudolf Habsburský, český král 268
Rudolf Habsburský, římský císař 124, 225
z Ruchomperku, Černín 290
Rychleby 193
Rychmburk (u Skuče) 57
Rychmburk **201–202**, 202
z Rychmburku, Vilém 201
Rychnov nad Kněžnou **201**
z Rýzemberka a ze Skály, Půta 319
Rýzmberk 44, 49, 287, 294, **295–296**, *295*, *296*
z Rýzmberka, panský rod 289
Rýzmburk / Osek 5, 7, 12, 14, 15, 43, 59, *60*, 61, **153–156**, *154*, *156*, *157*, *158*, 366, 367
z Rýzmburka, Boreš (II.) 3, 15, 153, 155
z Rýzmburka, Boreš (IV.) 155
z Rýzmburka, Boreš (V.) 155, 334
Rýzmburk 195
z Rýzmburka, Děpolt 295
z Rýzmburka, Slávek 334
Rýzmburkové, šlechtický rod 17, 153, 287

Ř

Řebřík 10, 12, *13*, 53, **107,** *107*, 367
ze Řebříka, Markvard 107
Ředhošť 40
z Ředhoště, Boleslav 350
z Ředhoště, Bořita 350
Řepeč 234
Řesanice 42
Řezno 285
z Říčan, panský rod 26, 108, 110, 209
z Říčan, Jiřík 290
z Říčan, Diviš 110
z Říčan, Ondřej 108
Říčany 12, 14, 15, 16, 52, 61, 63, 64, **107–111**, *108*, *109*, *111*, *112*, 322, 367

S

Sadská 20
Sajbt, Jiří 17
Salbüel 50
Sedláček, August, historik, historik umění 4, 93, 134, 153, 159, 162, 209, 218, 273, 275, 295, 365, 297, 322
Sedlec, klášter 35, 36, 86, 221
Sedlečko 170
Sepekov 86, 225
Sezema, synovec Vítka I. z Prčic 224
Sezema, syn Petra ze Skalice 188
Sezimové z Ústí, panský rod 224
Schaller, Jaroslav 134
ze Schauenburku, Bruno, olomoucký biskup 202
Schmidt, Richard, kastelolog 9
Schuchhardt, Carl 8, 366
Schwarzenbergové, šlechtický rod 226
ze Schwarzenburgu, Reimbot III. 298
Sipota, rychtář v Českém Krumlově 226
Skalice 224
Skalice **249–251**
Česká Skalice 187
ze Skalice, Petr 187, 188
ze Skalice, Vítek 249
Skalní hrad 364
Skuhrov **198–199**
ze Skuhrova, Tas 199
Skviřín 309
ze Skviřína, Ratmír 309
Slavatové z Chlumu, šlechtický rod 71, 209

Slávek I. (z rodu Hrabišiců) 153
Slávek, bratr Ondřeje z Všechrom 108
Slavibor 38
Slavkov **353–355**, *354*, *355*
ze Slivna, Albert 24, 321
Slivno 321
Sloup 87
Smil (z rodu Ronovců) 138
Smil „*de Vdrche*“ 26
ze Smojna, Jana řečený Pancíř, loupeživý rytíř 206
Smrdov **221**
Somer, Tomáš, historik 17
Sovadina, Miloslav, archivář a historik 17
Srdov **264–267**, *265*
ze Srdova a z Kamenného Újezdu, Verner 180, 253
Stádlec 234
Stajice 10
Staňkov (u Milevska) 224
Staňkov 326
ze Staňkova, Vitla 299
Stará Boleslav, viz též Mladá Boleslav 21, 321
Stará Dubá *5*, 10, 53, 66, 68, 69, **82–86**, *84*, *85*
Starý Herštejn **297–299**, *297*, *298*
Starý Plzenec 22, *23*, 285
Starý Vřešťov **178**, 180
Starý Zámek (Zruči nad Sázavou) 48, **93–94**, 93, 365
Starý Žeberk **164–165**, 340
ze Strakonic, Bavor (I.) 50, 253, 259, 268
ze Strakonic, Bavor (II.) 253, 255, 268
ze Strakonic, Bavor (III.) 253, 263, 268
ze Strakonic, Mikuláš 253
ze Strakonic, Vilém 253, 255, 268, 275
Strakonice 5, 7, 10, 15, 43, 50, *55*, 57, 59, 63, 64, 253, **253–264**, *254*, *255*, *256*, *257*, *258*, *260*, *261*, *262*, *263*, 267, 272, 275, 366
Stráž nad Nežárkou **246**, *248*, *249*
ze Stráže, panský rod 224, 246
ze Stropnice, Albert 264
Střela **272–275**, *273*, *274*
ze Střely, Bleh 273
ze Střely, Martin 272
ze Střely, Zdeněk 273
Střeživoj „de Hlyztina“ 26
Stříbro 285, 301
Střmen 195
Sulislav, šlechtic 290
Svatopluk, olomoucký kníže 20
Svatý Jakub u Kutné Hory *21*, 22, *35*, *36*, 37, 38
ze Světce, Ojíř 31
ze Světce, Tomáš 31
ze Světce, Vojslav 31
Světec u Bíliny 153
Světlík 353
ze Svin, Ojíř 246, 249
Svoboda, Ladislav 340
Svoboda, Miroslav 17
Svojšín 22, 35, 301, *302*
ze Svojšína, panský rod 15, 16, 17, 285, 301
ze Svojšína, Beneda (II.) 301
ze Svojšína, Beneda 301
ze Svojšína, Ctibor (III.) 301
ze Svojšína, Oldřich (I.) 301
ze Svojšína, Oldřich (III.) 301
ze Svojšína, Oldřich 301
ze Svojšína, Vacemil 301
Svrčovice 352

Š

Šarfenštejn / Ostrý 11, 51, **124–126**, *124*, *125*, 134
z Šarfenštejna, Markvart (III.), bratr Havla z Lemberka 124
Šimůnek, Robert, historik 17
ze Škvorce, Domaslav 113
Škvorec 51, 59, **113–114**, *114*
Šluspárk 48, 49, **176**, *176*, *177*
Šonov **359**
Šopkové z Dubé, panský rod 139
Špacman, Dětřich, podkomoří Přemysla Otakara II. 333
Špilberk 212
Šternberk, viz Český Šternberk
Šternberkové, šlechtický rod 16, 71, 78, 82, 86, 169, 217, 224
ze Šternberka, Albrecht 72
ze Šternberka, Beneš 72
ze Šternberka, Jaroslav 72
ze Šternberka, Zdeněk 78
ze Šternberka, Zdeslav (ml.) 72
ze Šternberka, Zdeslav, přední dvořan Václava I. a Přemysla Otakara II. 3, 50, 72
Štítary 187
ze Šumburka, panský rod 159
ze Švábenic, panský rod 169
ze Švabenic, panský rod 17, 199, 201
Švamberk / Krasíkov 51, 59
ze Švamberka, Jan, převor strakonické johanitské komendy 309
ze Švamberka, Ratmír, purkrabí na Přimdě 309, 312
Švamberkové, šlechtický rod 17, 241, 285, 309, 312
Švihov 32
ze Švihova, Budivoj 32
ze Švihova, panský rod 321
Švihovští z Rýzmberka a Skály, panský rod 287, 289

T

Talmberk 10, 51, 61, 66, *66*, **89–93**, *90*, *91*, *92*, 132, 175
z Talmberka, Vilém, purkrabí Pražského hradu 86
Talmberové, šlechtický rod 86
Teplá 20, 24
Těptici, raný šlechtický rod 19
Tetín 12
z Tetína, panský rod 78
Thirik, hradišťský opat 121
Tichá 64, 339, **346–349**, *347*, *348*, *349*
Tisová 34
z Tlesek, Henzlin 340
Tlesky **340**, *341*
Tobiáš, pražský biskup 81, 82, 87, 89, 234, 295
Trčkové z Lípy, šlechtický rod 78, 110

Trhové Sviny **249**
z Trnavy, Vikard 215
Trutnov **199–200**, *200*
Třebel **301**, 303
z Třebele, Oldřich (VI.) 301
z Třebele, panský rod 301
Třebíč 32
Třeboň **249**
z Třeboně, panský rod 224, 246
z Třeboně, Pelhřim 249
z Třebonína, Ubyslav 47, 365
Třebonín 47, *47*, *48*, 365
Třebušín 26
z Třebušína, Blah, litoměřický kastelán 20, 26, 209
Tuháň 138
z Tuháně, Smil 183
Turnov 121
Tuulse, Armin, estonský historik umění 9
Týn nad Vltavou 223
Týnec nad Sázavou 9, 50, 64
Týnec, Panenský 165
Týřov 61, 126

U

Údlice 38
Údrnice 182
Údrnická Lhota 182
Újezd, Kamenný 180
z Újezdce, panský rod 86
Únětice 20
Úpa 199
z Úpy, Idík 199
Urban, Jan 17
Ústí nad Orlicí 204
z Úžic, panský rod 71, 86
z Úžic, Hroznata 86, 89
Úžice 86

V

Václav I. 8, 9, 15, 43, 50, 121, 138, 153, 186, 224, 253, 287, 366, 309, 315, 321
Václav II. 8, 16, 87, 108, 117, 126, 134, 155, 187, 198, 199, 202, 215, 295
Václav IV. 101, 140, 162
Václav, rožmberský purkrabí 241
Václav, svatý 21
Valdek 11, 16, 51, 54, 61, *62*, 63, 64, 68, **94–101**, *95*, *96*, *97*, *98*, *99*, 567
z Valdeka, Vilém Zajíc 96, 101
Valdice 172
Valdštejn **127–128**, 127
z Valdštejna, Albert 127
z Valdštejna, Albrecht 172
z Valdštejna, Heník 127
z Valdštejna, Hynek 127
z Valdštejna, Jan (II.) 127
z Valdštejna, Jana 127, 128
z Valdštejna, Zdeněk 121, 127
Vaníček, Vratislav, historik 14
Vartenberk **126–127**, *127*
z Vartenberka, Beneš 126
z Vartenberka, Jan 126
z Vartenberka, Markvart (III.) 121, 126
z Vartenberka, Václav 126
Vartenberkové 121, 124, 126, 127
Velebudice 34
Velešín 9, 54, 64, 125, 134, 172, 223
z Velhartic a Herštejna, Arnošt 290
z Velhartic, panský rod 285, 326
z Velhartic, Bušek starší 326
z Velhartic, Ješek 299
Velhartice 68, **326–330**, *326*, *327*, *328*, *329*
Velímský, Tomáš, archeolog 17
Veliš 172
Velký Kuřim / Ruchomperk 44, 49, 365, 289–290, *290*, *291*
Veselí nad Moravou 69
Vicemil, syn Hrbibora ze Všerub 299
Vídeňské Nové město 225
Vilém, farář 40
Vilém, markrabí míšeňský 155
Vilém, synovec Drslava, soudce plzeňského kraje 299
Vilémov 221
Vimperk 14, 53, *59*, 63, 223, **275–279**, *276*, *277*, *278*, *279*, 322
z Vimperku, Herbort 275
z Vimperku, Jenčík 275
z Vimperku, Pešek 275
z Vimperku, Purkart 223, 275, 278, 279
z Vimperku, Vavřinec 275
z Vimperku, Zdík 275
Vinec *22*, *35*, 37, 38
Vipert (z rodu Benešoviců) 81
Vít, děkan svatovítské kapituly 172
z Vitějovic, Přibík 268
z Vitějovic, Racek 268
z Vitějovic, Verner 268
Vitějovice 268
Vítek II. starší, syn Vítka z Prčic 224
Vítkovci, šlechtický rod 7, 8, 9, 20, 30, 82, 121, 223, 224, 234, 240, 249
Vítkův hrádek 14, 54, **245–246**, *246*, *247*
Vítkův Kámen **233–234**
Vízmburk 9, 12, *13*, 15, 16, 51, 53, 54, 59, 61, 64, 66, 68, **187–194**, *189*, *190*, *191*, *192*, *193*, 322, 367
z Vízmburku, panský rod 169, 187
z Vízmburku, Tas, kastelán v Krakově, správce Kujavska a Pomořan 187, 188
Vladislav I., český kníže 20
Vladislav II., český kníže a král 20, 26
Vladislav II. Jagelonský, český král 155
Vlah 19
Vlastislav, kníže Lučanů 275
Vlastislavici, šlechtický rod 165
Vlašim 51, 175
Vlčov 170
Vlk, Jan 187
Vlk, syn Ondřeje z Všechrom 108
Vok (z rodu Benešoviců) 82
Vok, praotec pánů z Benešova 81

Volfštejn *6*, *7*, *11*, 15, 16, 51, *52*, 54, 57, 59, 61, 63, 66, 69, **301**–**307**, *304*, *305*, *306*, 335,
z Volfštejna, Ctibor 301
Volyně 30
z Vracova, Jan, purkrabí na Pořešíně 268
Vratislav II., český král 22, 82
Vražba 48, 61, 68, **178**, *179*, 365
Vroutek 9, 22, **26–27**, *27*, *28*, 35, 38, 42, 153
Vršovci, šlechtický rod 19
Všebor „de Vinarec" 26
Všebor 24
ze Všechrom, Ondřej 107, 111
ze Všechrom, Petr 107
Všechromy 108
ze Všerub, panský rod 299
ze Všerub, Hrbibor 299
Všeruby 50, **299–300**, 300
Vyšehrad 24, 38
z Výškova, panský rod 307
Vyšší Brod 223, 225, 240, 264

W

Waldstein-Wartenberg, Berthold, historik 17
Weinelt, Herbert, historik, filolog, kastelolog 8, 366

Z

Záboří nad Labem *34*, 35–36
Zajícové z Hazmburku 165
Zámeček u Černošína 363
Zavidov **156**
Záviš (I., z rodu Markvarticů) 119
Záviš (II., z rodu Markvarticů) 119
Zbiroh 15, 289, **290–295**, *293*
ze Zbirohu, Břetislav (II.) 287, 290, 295
ze Zbirohu, Břetislav (III.) 287
ze Zbirohu, Děpolt 287, 295
ze Zbirohu, Chřen 290
Zbyhněv 20
Zbynice 38
Zbyslav 215
ze Zbyslavic, Heřman 209
Zdimír, purkrabí na Příběnicích 237
Zdislav, „comes" 24
Zdislav, maršálek 108
Zdislav 195
Zdouň 326
ze Srdova, panský rod 264
Zlatá Koruna 223, 362
ze Zlenic, Jan 78
ze Zlenic, Oldřich 77, 78
Zlenice *12*, 14, 16, 53, 68, **77–81**, *78*, *79*, *80*, *81*, *82*
Zrinský, Jan 241
Zruč nad Sázavou 49, 93, 208
Zvíkov 61, 241, 277
ze Zvíkovce, Jan 237
Zvírotice 9
ze Zvířetic, šlechtický rod 7, 51, *58*, 59, 61, 63, *66*, 66, 121, **130–134**, *130*, *131*, *132*, *133*, 172, 367
ze Zvířetic, Heřman 130
ze Zvířetic, Mareš 28
ze Zvířetic, Martin 28
ze Zvířetic, Zdislav (II.) 130
ze Zvířetic, Zdislav 121, 130

Ž

Žampach **204–206**, *204*, *205*
ze Žampachu, Oldřich 204
ze Žampachu, Jan Kolda ml. 201
Žatec 24
Žeberk, viz Nový Žeberk a Starý Žeberk
ze Žeberka, Albert 162, 164, 333
Žebrák 7, 51, 59, 61, 68, *100*, *101*, **101–102**, 132, 175, 326, 367
z Žebráku, Oldřich 101, 295
z Žebráku, Přibyslav 101
Žehuň 9
z Želče, Filip, purkrabí na Příběničkách 237
z Železnice, panský rod 169, 170
z Železnice, Bohuslav 172
z Železnice, Budivoj 172
z Železnice, Čéč, zemský sudí 169, 170
z Železnice, Jarek 172
z Železnice, Ratibor 172
z Železnice, Václav Věrdunk 172
z Železnice, Václav 172
Železnice 44, *46*, **169**, *168*, *170*, 175, 365
Železný Brod 172
Želiv 223
Želkovice 38, *39*
Žemlička, Josef, historik 14, 17
Žerčiněves (dnes Žerčice) 35
Žerotín / Žirotín 7, 12, 64, **165–167**, *165*, *166*, *167*
z Žinkov, Oldřich 285
z Žinkov, Protiva 285
Žinkovy 285, 287
z Žirotína, panský rod 106, 119, 165, 275
z Žirotína, Plichta 106
z Žirotína, Ratibor, číšník pražského biskupa 165
Žitava 119, **139**, 140
z Žitavy a z Dubé, Hynek 139
z Žitavy, Častolov (mladší) 139
z Žitavy, Častolov 138
z Žitavy, Hynek 139
z Žitavy, Chval 139, 140
z Žitavy, Jindřich 3, 138
Žižka, Jan, husitský vojvůdce 182, 221
Žleby **221**

Seznam vyobrazení

II. Šlechtické hrady optikou bádání

1) **Volfštejn**, litografie podle kresby F. A. Hebera z roku 1844. Převzato z: Heber V.
2) **Stará Dubá**, půdorys areálu hradu podle F. A. Hebera. Převzato z: Heber I.
3) **Volfštejn**, půdorys hradu z knihy A. Sedláčka Hrady, zámky a tvrze království Českého. Sedláček XIII, 130.
4) **Příběnice**, půdorys hradu z knihy A. Sedláčka Hrady, zámky a tvrze království Českého. Sedláček VII, 61.
5) **Volfštejn**, hmotová rekonstrukce hradu podle D. Menclové. Převzato z: Menclová 1976, 148.
6) **Krašov**, půdorys hradu podle D. Menclové. Převzato z: Menclová 1976 I, 140.
7) **Krašov**, půdorys hradu a hmotová rekonstrukce podle T. Durdíka. Převzato z: Durdík 1984, 57, 367.
8) **Zlenice**, půdorys hradu podle T. Durdíka. Převzato z: Durdík 1984, 110.
9) **Řebřík**, půdorys hradu podle T. Durdíka. Převzato z: Durdík/Frolík 1982, 368.
10) **Vízmburk**, hmotová rekonstrukce hradu podle T. Durdíka. Převzato z: Durdík 1984, 91.

III. Dvory a dvorce, sídla emancipující se šlechty

11) **Svatý Jakub**, kostel sv. Jakuba, postava sv. Václava (?) zobrazeného jako dobového válečníka. Foto: autor 2017.
12) **Vinec**, donátoři kostela. Foto: autor 2019.
13) **Kyje**, ideální rekonstrukce biskupského dvorce podle D. Menclové. Převzato z: Menclová 1976 I, 119.
14) **Starý Plzenec**, půdorys hradiště podle V. Mencla, ve východní části hradiště, před západním průčelím kostela sv. Kříže, byly nalezeny základy dřevěného domu, který snad můžeme považovat za dvorec a sídlo kastelána. Převzato z: Mencl 1961.
15) **Praha**, dům (pánů z Kunštátu) čp. 222/I v Řetězové ulici. Převzato z: Čarek 1947.
16) **Vroutek**, kostel sv. Jakuba Většího, v jehož sousedství byly A. Hejnou nalezeny základy domu, mladší výzkum pak nalezl okružní příkop. Foto: autor 2018.
17) **Vroutek**, půdorys kostela s dvorcem s vyznačeným rozsahem archeologických výzkumů. Legenda: 1) románské zdivo kostela, 2) základové zdivo kostela, 3) archeologicky zjištěné základy paláce, 4) gotické zdivo ohradní zdi kostela, 5) na sucho ložené nároží blíže neznámé stavby, 6) sídelní objekty neznámého účelu, 7) archeologicky ověřený rozsah příkopu, 8) současná zástavba. Kresba autor podle: Jetmarová a kol. 2017, 28.
18) **Chvojen**, kostel sv. Filipa a Jakuba, haldy a křoví vlevo jsou pozůstatky výzkumu A. Hejny a také místem, kde byly nalezeny základy paláce. Foto: autor 2009.
19) **Chvojen**, půdorys areálu dvorce. Kresba autor podle: Hejna 1983e, 370.
20) **Bedřichův Světec**, kostel sv. Jakuba stojí na nepříliš vysokém terénním výběžku. Dvorec se nacházel západně, tedy na obrázku vpravo od kostela. Foto: autor 2018.
21) **Bedřichův Světec**, půdorys dvorce podle J. Klápštěho. Převzato z: Klápště 1994.
22) **Radomyšl**, ideální rekonstrukce vývoje dvorce podle F. Kašičky. Převzato z: Kašička/Nechvátal 2014a.
23) **Záboří nad Labem**, kostel sv. Prokopa. Foto: autor 2019
24) **Svatý Jakub**, kostel sv. Jakuba. Foto: autor 2017.
25) **Vinec**, kostel sv. Mikuláše. Foto: autor 2019.
26) **Svatý Jakub**, kostel sv. Jakuba, západní empora pavlačového typu. Foto: autor 2017.
27) **Rovná u Stříbrné Skalice**, podoba nástěnných maleb dokládá existenci vnitřního dřevěného schodiště, které spojovalo loď kostela a dnes zbořenou emporu. Foto: autor 2019.
28) **Želkovice**, kostel sv. Petra a Pavla. Foto: autor 2019.
29) **Želkovice**, kostel sv. Petra a Pavla, hlava „Tatara“, jež slouží jako pomůcka pro dataci této pozdně románské rotundy do doby po roce 1241.
30) **Neustupov**, kostel Nanebevzetí Panny Marie. Foto: autor 2009.
31) **Potvorov**, kostel sv. Mikuláše. Foto: autor 2013.
32) **Pařížov**, kostel sv. Maří Magdalény, půdorys věže podle J. Varhaníka. Kresba autor podle: Varhaník 2008, 384.

IV. Šlechtické hrady 13. století

33) **Frýdlant**, celkový pohled na hrad od východu. Foto: autor 2024.
34) **Náchod**, hrad a v pozadí Krkonoše. Foto: autor 2024.

35) **Příkopy u Kdyně**, příkopy a valy tvořící hlavní opevnění hradu. Foto: autor 2019.
36) **Železnice**, celkový pohled na lokalitu, vpravo na kopci stál hrad, přes údolí je situovaný románský kostel sv. Jiljí, u něhož se pravděpodobně nacházel dvorec. Foto: autor 2023.
37) **Třebonín**, šíjové opevnění tvořené příkopy a valy. Foto: autor 2024.
38) **Třebonín**, původně románský kostel sv. Matouše, také tento kostel pravděpodobně vznikl v prostoru šlechtického dvorce. Foto: autor 2024.
39) **Budětice**, relikty válcové věže a paláce, které stály původně volně v rámci většího areálu, jehož opevnění bylo tvořeno především valem a příkopem. Foto: autor 2024.
40) **Volfštejn**, válcový, kónicky se zužující bergfrit. Foto: autor 2009.
41) **Strakonice**, Rumpál – bergfitová věž s břitem. Foto: autor 2018.
42) **Choustník**, hranolový bergfrit. Foto: autor 2023.
43) **Choustník**, otisky dřevěného zateplení místnosti v hranovém bergfritu. Foto: autor 2023.
44) **Zvířetice**, bergfrit, pod renesančním zvýšením věže je patrná řada kapes trámů, jež půdně vynášely ochoz. Foto: autor 2025.
45) **Vimperk**, Vlčkova věž. Foto: autor 2009.
46) **Rýzmburk**, pohled do interiéru hranolové obytné věže. Foto: autor 2009.
47) **Valdek**, hradní palác. Původní palác byl jednopatrový, ale dodatečně byl zvýšen a jeho interiér rozdělen příčkami na tři menší místnosti. Foto: autor 2008.
48) **Pořešín**, hradní palác. Foto: autor 2009.
49) **Říčany**, hradní palác, který v druhém patře obsahoval velký sál vytápěný krbem. Foto: autor 2008.
50) **Jindřichův Hradec**, krb v románsko-gotickém paláci zvaném staré stavení. Foto: autor 2008.
51) **Český Šternberk**, polygonální rizalit na východní straně hradu je pozůstatkem závěru hradní kaple. Foto: autor 2011.
52) **Choustník**, interiér hradní kaple. Foto: autor 2023.
53) **Zvířetice**, zazděná kulisová brána do jádra hradu, která se nacházela při jižní věži. Foto: autor 2025.
54) **Talmberk**, relikty brány do jádra hradu – oblouk byl znovu vyzděn po destrukci válcové věže. Foto: autor 2007.
55) **Nové Hrady**, portál věžové brány vybavený původně hřebenem. Foto: autor 2011.

V. Střední Čechy

56) **Český Šternberk**, celkový pohled na hrad od severovýchodu. Foto:: autor 2024.
57) **Český Šternberk**, pohled na jádro hradu od jihovýchodu. Foto: autor 2011.
58) **Český Šternberk**, raně gotický portál v tzv. Studené chodbě vedoucí do bývalé kaple. Foto: autor 2011.
59) **Český Šternberk**, původní tympanon z třetí třetiny 13. století, dnes druhotně umístěný v jižní válcové věži novodobě upravené na kapli sv. Jiří. Foto: autor 2011.
60) **Český Šternberk**, vyhodnocený půdorys jádra hradu v úrovni přízemí podle D. Líbala. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) raně gotické zdivo presbytáře hradní kaple z poslední třetiny 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) zdivo z přelomu 16. a 17. století, 6) barokní zdivo, 7) klasicistní zdivo, 8) novověké zdivo. Kresba: autor podle zaměření SÚRPMO, upraveno.
61) **Hrad u Čtyřkol**, pohled na jádro hradu od západu přes šíjový příkop. Foto: autor 2007.
62) **Hrad u Čtyřkol**, relikty východní obytné budovy, pohled od západu. Foto: autor 2007.
63) **Hrad u Čtyřkol**, půdorys hradu. Kresba autora podle: Durdík 1999, 32 a lidarových dat, upraveno.
64) **Zlenice**, dobová litografie podle kresby F. A. Hebera. Převzato z: Heber II.
65) **Zlenice**, relikt paláce dříve mylně považovaný za věž, stav před konzervací. Foto: autor 2007.
66) **Zlenice**, relikt vstupní brány do původního jádra hradu, pohled od východu. Foto: autor 2012.
67) **Zlenice**, jádro hradu, pohled z předhradí od západu. Foto: autor 2007.
68) **Zlenice**, půdorys hradu podle Tomáše Durdíka. Legenda: 1) nejstarší fáze hradu ze 13. století, 2) mladší fáze z poslední třetiny 13. století, 3) zdivo souvisící se starší přestavbou jádra hradu, 4–7) zdivo mladší fáze přestavby jádra hradu ze 14. století, 8–10) opevnění předhradí a jeho mladší fáze ze 14. století, 11) zdivo studniční věže (?), 12) zdivo z různých fází zástavby předhradí ze 14. až 15. století. Kresba autor podle: Durdík 2011, 127, lidarových dat a zaměření Durdík/Černocká/Červenka/Vinař 2010, 71, upraveno.
69) **Stará Dubá**, dobová litografie hradu a podhradního městečka Odranec podle předlohy F. A. Hebera. Převzato z: Heber I.
70) **Stará Dubá**, pohled na jádro hradu a předhradí od severu (ostrá hrana zdiva vpravo je reliktem kulisové brány do předhradí). Foto: autor 2007.
71) **Stará Dubá**, detail nároží jádra hradu, který byl mylně považován za relikt hradní kaple. Foto: autor 2014.
72) **Stará Dubá**, pohled na opevnění a bránu podhradního městečka Odranec. Foto: autor 2007.
73) **Stará Dubá**, půdorys hradu a podhradního městečka. Kresba autor podle: půdorysu T. Durdík a s využitím lidarových dat.

74) **Rataje nad Sázavou**, plán městečka podle F. A. Hebera. Převzato z: Heber VI.
75) **Rataje nad Sázavou**, pohled na Pirknštejn od severu. Foto: autor 2006.
76) **Rataje nad Sázavou**, vstupní portál do berfritové věže Pirknštejnu. Foto: autor 2009.
77) **Rataje nad Sázavou**, Horní hrad, gotické hrotité okno v severním palácovém křídle. Foto: autor 2009.
78) **Talmberk**, pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2007.
79) **Talmberk**, dobový pohled na hrad podle F. A. Hebera z roku 1847. Převzato z: Heber VI.
80) **Talmberk**, pozůstatek bergfritové věže, pohled od východu. Foto: autor 2007.
81) **Talmberk**, sklep hradního paláce. Foto: autor 2007.
82) **Talmberk**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší gotické zdivo, 3) pravděpodobně gotické zdivo, 4) novověké zdivo převážně z 19. století, 5) zdivo obnovy hradu po destrukci válcové věže, 6) vesnická zástavba. Kresba autor podle: Durdík 1999, 550, upraveno.
83) **Starý zámek u Zruče**, pohled na jádro hradu od severovýchodu. Foto: autor 2009.
84) **Valdek**, pohled na hrad z předhradí od východu. Foto: autor 2008.
85) **Valdek**, pohled na jádro hradu od jihu. Foto: autor 2008.
86) **Valdek**, hradní nádvoří, pohled od jihozápadu. Foto: autor 2008.
87) **Valdek**, relikty hradního paláce, pohled od jihovýchodu. Foto: autor 2008.
88) **Valdek**, vstupní portál do bergfritu. Foto: autor 2008.
89) **Valdek**, půdorys hradu s detailem reliktu prvotní brány do jádra hradu. Legenda: 1) první stavební etapa – 13. století, 2) hypotetické nejstarší zdivo 13. století, 3) druhá stavební etapa – 13. století, 4) třetí stavební etapa – počátek 14. století, 5) zdivo z druhé poloviny 14. století nebo počátku 15. století, 6) – pozdně gotické zdivo z 15. století, 7) zdivo 19. a 20. století; detail: a) současná nálezová situace nejstarší brány; b – zakreslení téže situace podle J. Muka v roce 1976, šedě je vybarveno stratigraficky nejmladší zdivo (překresleno autorem).
90) **Žebrák**, hradní bergfrit od jihozápadu. Foto: autor 2011.
91) **Žebrák**, půdorys hradu s vyhodnocením stáří zdiva: 1) zdivo pozdního 13. století 2) základové zdivo pozdního 13. století, novodobě zvýšené 3) zdivo doby Václava IV. 4) pozdně gotické zdivo 5) blíže nezařaditelné gotické zdivo 6) novodobé zdivo. Kresba autor podle: zaměření SÚRPMO a T. Durdíka, doplněno.
92) **Rožmitál**, pohled na jádro hradu od severozápadu. Foto: autor 2012.
93) **Rožmitál**, půdorys hradu podle D. Líbala, stav odpovídá sedmdesátým letům 20. století, některé konstrukce od té doby zcela zanikly. Legenda: 1) nejstarší fáze 13. století, 2) pravděpodobně zdivo 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) pravděpodobně pozdně gotické zdivo, 5) renesanční fáze, 6) barokní fáze, 7) klasicistní zdivo, 8) novověké zdivo. Kresba autor podle: Durdík 1999, 497.
94) **Březnice**, celkový pohled na hrad od jihozápadu. Foto: autor 2012.
95) **Březnice**, půdorys hrad s vyhodnocením podle J. Kopečka. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) zdivo 16. století, 4) zdivo z počátku 17. století, 5) barokní a mladší zdivo. Kresba autor podle: Kopeček 1972.
96) **Řebřík**, střední díl hradu. Foto: autor 2008.
97) **Řebřík**, pohled do prostoru jádra hradu s cisternou. Foto: autor 2008.
98) **Říčany**, dobová litografie podle kresby F. A. Hebera. Převzato z: Heber I.
99) **Říčany**, relikt hlavní hranolové věže. Foto: autor 2008.
100) **Říčany**, nádvorní fasáda hradního paláce, pohled od severu. Foto: autor 2008.
101) **Říčany**, okno hradního paláce v úrovni druhého patra, pohled od severu. Foto: autor 2008.
102) **Říčany**, půdorys hradu podle T. Durdíka. Legenda: 1) první fáze výstavby hradu ze 13. století, 2) archeologicky zjištěný negativ zdiva první fáze výstavby, 3) zdivo druhé stavební fáze, 4) zdivo z 20. století, 5) zdivo třetí stavební fáze, 6) negativ zdiva třetí stavební fáze, 7) vesnická zástavba převážně z 19. a 20. století. Kresba autor podle: Durdík/Kašpar 2002, 81.
103) **Škvorec**, vstupní brána hradu z doby kolem roku 1400 s barokními úpravami ve stavu před nedávnou obnovou. Foto: autor 2008.
104) **Škvorec**, zjednodušený půdorys hradu s vyznačenými středověkými konstrukcemi a archeologickými nálezy F. Gabriela. Legenda: 1) archeologicky doložené zdivo 13. století, 2) hypotetický rozsah hradu ve 13. století – zdivo je doloženo plánově nebo je předpokládaný průběh, 3) rozsah mladší novověké zástavby. Kresba autor podle: Gabriel/Kursová 2014.
105) **Dražice**, půdorys hradu podle D. Menclové. Převzato z: Menclová 1976, 137.
106) **Hrádek nad Zámostím**, pohled na hrad od západu. Foto: autor 2011.
107) **Hrádek nad Zámostím**, jedno z hrotitých okének v západním průčelí hradu. Foto: autor 2011.
108) **Kostomlaty nad Labem**, plášťová hradba hradu. Foto: autor 2025.
109) **Kostomlaty nad Labem**, půdorys hradu podle T. Durdíka (tvar obvodu je mírně odlišný oproti skutečnosti). Kresba autor podle: Durdík 1999, 369.
110) **Kostomlaty nad Labem**, půdorys areálu hradu. Kresba autor podle: lidarových dat.

VI. Severní Čechy

111) **Lemberk**, celkový pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2023.
112) **Lemberk**, interiér bergfritu v úrovni druhého patra. Foto: autor 2023.
113) **Lemberk**, interiér bergfritu v úrovni třetího patra. Foto: autor 2023.
114) **Lemberk**, půdorys hradu podle F. Gabriela. Černě – středověké zdivo stojící nebo doložené archeologickým výzkumem, šedě – novověké zdivo. Kresba autor podle: Gabriel/Panáček 2000, 105.
115) **Šarfenštejn**, pohled na bergfrit z jihu. Foto: autor 2009.
116) **Šarfenštejn**, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) novodobé zdivo. Kresba autor podle: Gabriel/Panáček 2000.
117) **Vartenberk**, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo II. stavební fáze, 3) zdivo III. stavební fáze. Kresba autor podle: Gabriel/Panáček 2000, 125.
118) **Valdštejn**, jádro hradu, pohled od východu.
119) **Dolní Štěpanice**, pohled na jádro hradu od severu. Foto: autor 2024.
120) **Dolní Štěpanice**, jádro hradu od jihu. Foto: autor 2024.
121) **Zvířetice**, severní věž a pozdně gotická brána. Foto: autor 2009.
122) **Zvířetice**, letecký pohled na hrad od severu. Foto: autor 2025.
123) **Zvířetice**, východní strana hradního paláce, pouze spodní řada oken pochází ze 13. století. Foto: autor 2025.
124) **Zvířetice**, suterén paláce. Foto: autor 2025.
125) **Zvířetice**, půdorys hradu. Vyhodnocení podle M. Šandy. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) budova sladovny na předhradí, 6) terén. Kresba autor podle: vyhodnocení M. Šandy.
126) **Michalovice**, pohled na jádro hradu od jihu. Foto: autor 2018.
127) **Michalovice**, bergfrit od jihovýchodu. Foto: autor 2018.
128) **Michalovice**, vstupní chodbička do interiéru bergfritu v úrovni druhého patra. Foto: autor 2018.
129) **Michalovice**, jihozápadní obvod hradu. Foto: autor 2018.
130) **Michalovice**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 361 a Razím 2005, 9, upraveno.
131) **Ronov**, relikt obvodové hradby jádra hradu, pohled z jihu. Foto: autor 2018.
132) **Ronov**, pohled do interiéru sklepa v severozápadním nároží jádra hradu. Foto: autor 2018.
133) **Ronov**, půdorys hradu. Kresba autor podle: P. Rajski.
134) **Krásný Buk**, relikty bergfritové věže. Foto: autor, konec 90. let 20. století.
135) **Krásný Buk**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Gabriel 2016, 95.
136) **Ojvín**, druhá vstupní původně hradní brána, pohled od východu. Foto: autor 2011.
137) **Ojvín**, původní hradní palác v západní části areálu. Foto: autor 2011.
138) **Ojvín**, detail okna hradního paláce. Foto: autor 2011.
139) **Lipý**, relikt velké válcové věže. Foto: autor 2009.
140) **Lipý**, půdorys hradu podle F. Gabriela. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo z první poloviny 14. století, 3) zdivo konce 14. století, 4) zdivo 15. století, 5) renesanční zdivo, 6) klasicistní zdivo. Kresba autor podle: Gabriel/Panáček 2000, 44.
141) **Frýdlant**, celkový pohled na hrad od východu. Foto: autor 2024.
142) **Frýdlant**, půdorys hradu podle D. Menclové. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 15. století, 3) zdivo novověké, 4) terén. Kresba autor podle: Menclová 1967.
143) **Jestřebí**, rytina F. K. Wolfa z roku 1797. Převzato z: Brych/Přenosilová 2002, 40.
144) **Grabštejn**, celkový pohled na hrad od severozápadu. Foto: autor 2011.
145) **Grabštejn**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) pozdně gotické zdivo, 3) renesanční zdivo, 4) barokní zdivo, 5) klasicistní zdivo, 6) novověké zdivo, 7) terén. Kresba autor podle: Durdík 1999, 142.
146) **Rýzmburk**, relikt válcové věže pocházející z nejstarší etapy výstavby hradu, pohled od východu. Foto: autor 2008.
147) **Rýzmburk**, severní hranolová věž v čele hradu. Foto: autor 2008.
148) **Rýzmburk**, pohled z interiéru severní hranolové věže. Foto: autor 2016.
149) **Rýzmburk**, půdorys hradu podle I. Lehkého. Legenda: 1) zdivo z poloviny 13. století, 2) pravděpodobné zdivo z poloviny 13. století, 3) zdivo ze 60.–70. let 13. století, 4) zdivo z doby kolem roku 1300 až první poloviny 14. století, 5) zdivo z druhé poloviny 13. nebo první poloviny 14. století, 6) zdivo pocházející pravděpodobně z první poloviny 14. století, 7) zdivo 14. století až první třetiny 15. století, 8) zdivo z druhé třetiny 15. století, 9) zdivo z počátku 15. století, 10) zdivo z třetí čtvrtiny 15. století, 11) zdivo pravděpodobně z 15. století, 12) zídky parkových úprav z 19. století. Kresba autor podle: Lehký 2012, 190, obr. 10.
150) **Perštejn**, hradba předhradí s brankou. Foto: autor 2011.
151) **Perštejn**, relikty palácové zástavby v jádře hradu. Foto: autor 2011.
152) **Perštejn**, relikt velké válcové věže, pohled od východu. Foto: autor 2011.
153) **Egerberk**, celkový pohled na hrad od západu. Foto: autor 2011.
154) **Egerberk**, půdorys hradu podle M. Sýkory. Legenda: 1) zdivo ze 13. století, 2) zdivo z konce 14. století, 3) mladší gotické zdivo. Kresba autor podle: zaměření M. Sýkory.

155) **Neznámý hrad u Albrechtic**, relikt válcové věže a plášťové hradby, pohled přes šíjový příkop od severu. Foto: autor 2011.
156) **Žerotín**, pohled na jádro hradu od jihozápadu. Foto: autor 2005.
157) **Žerotín**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Sýkora 2020, 101 a lidarového zaměření.
158) **Žerotín**, půdorys paláce v úrovni sklepů. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) předpokládaný rozsah raně gotického zdiva, 3) renesanční zdivo z druhé poloviny 16. století, 4) novodobé zdivo, 5) předpokládaný rozsah zasypaného jižního sklepa. Kresba a zaměření autor.

VI. Východní Čechy

159) **Železnice**, románská věž kostela sv. Jiljí. Foto: autor 2023.
160) **Železnice**, hradní příkop. Foto: autor 2023.
161) **Pecka**, letecký pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2024.
162) **Pecka**, menší válcová věž při paláci. Foto: autor 2024.
163) **Pecka**, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) zdivo 14. a 15. století, 3) zdivo kolem poloviny 15. století, 4) pozdně gotické zdivo z doby kolem roku 1500, 5) renesanční zdivo, 6) pozdně renesanční zdivo, 7) novověké zdivo. Kresba autor podle: Tomíček/Houšková 2011.
164) **Šluspark**, šíjové opevnění hradu v severní části. Foto: autor 2025.
165) **Šluspark**, půdorys hradu. Kresba autor podle: lidarového zaměření.
166) **Hrad na Zámeckém vrchu**, šíjový příkop a čelní valové opevnění. Foto: autor 2019.
167) **Vražba**, celkový pohled na jádro hradu od severovýchodu. Foto: autor 2019.
168) **Vražba**, půdorys hradu podle J. Sigla. Kresba autor podle: Durdík 1999, 607 a lidarových dat.
169) **Starý Vřešťov**, obvodový příkop. Foto: autor 2019.
170) **Kostelec u Heřmanova Městce**, letecký pohled na areál opevněného kostela od východu. Foto: autor 2024.
171) **Mokřice**, šíjové opevnění hradu, pohled od severovýchodu. Foto: autor 2024.
172) **Pustohrad** u Hořic, relikty plášťové hradby. Foto: autor 2019.
173) **Náchod**, pohled na zámek od jihu. Foto: autor 2018.
174) **Náchod**, bergfritová věž. Foto: autor 2018.
175) **Náchod**, půdorys hradu podle L. Svobody. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) mladší raně gotická fáze, 3) zdivo 14. století, 4) pozdně gotické zdivo, 5) mladší fáze pozdní gotiky, 6) skalní masiv. Kresba autor podle: Svoboda 1998, 232, upraveno.
176) **Vízmburk**, jádro hradu od severovýchodu. Foto: autor 2023.
177) **Vízmburk**, hradní nádvoří od jihu. Foto: autor 2023.
178) **Vízmburk**, hradní nádvoří od severu. Foto: autor 2023.
179) **Vízmburk**, relikty klenutého sálu v jižní části jádra hradu. Foto: autor 2023.
180) **Vízmburk**, klenební konzola a náběh klenby v sálu v jižní části jádra hradu. Foto: autor 2023.
181) **Vízmburk**, blíže neurčený kamenický článek zobrazující draka. Foto: autor 2023.
182) **Vízmburk**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo I. první fáze, 2) zdivo II. fáze, 3) zdivo III. fáze, 4) zdivo IV. a V. fáze, 5) opevnění parkánu a předhradí ze 13. nebo 14. století, 6) zdivo 15. století. Kresba autor s použitím přihlédnutím zaměření: Muk/Novosadová/Jesenský 1991, Durdík 1999, 600, Razím 2012, příloha.
183) **Červená Hora**, relikt obvodové hradby na jižní straně jádra hradu. Foto: autor 2014.
184) **Košumberk**, letecký pohled na hrad od severozápadu. Foto: autor 2024.
185) **Košumberk**, jádro hradu s vstupní branskou věží, pohled od východu. Foto: autor 2024.
186) **Košumberk**, půdorys hradu v úrovni terénu, první a druhé úrovně sklepů. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo pravděpodobně ze 13. století, 3) zdivo 16. století, 4) terén. Kresba autor podle: Svoboda 1995, 361.
187) **Skuhrov**, celkový pohled na jádro hradu od severu. Foto: autor 2024.
188) **Trutnov**, jádro hradu dnes přestavěné na zámek, pohled od severozápadu. Foto: autor 2019.
189) **Orlík**, šíjový příkop před hradem. Foto: autor 2024.
190) **Rychmburk**, pohled na jádro hradu přes šíjový příkop. Foto: autor 2024.
191) **Brandýs nad Orlicí**, západní část jádra hradu. Foto: autor 2018.
192) **Brandýs nad Orlicí**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Čížek/Slavík 1988, 91, 92 a lidarových dat.
193) **Žampach**, pohled na jádro hradu přes šíjový příkop. Foto: autor 2024.
194) **Žampach**, relikty paláce ve východní části jádra hradu. Foto: autor 2024.
195) **Kyšperk**, pohled na hrad od severozápadu. Foto: autor 2024.
196) **Homole**, torzo bergfritu. Foto: autor 2024.
197) **Homole**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Guerquin 1984,162.
198) **Ledeč nad Sázavou**, celkový pohled na hrad od jihovýchodu. Foto: autor 2007.
199) **Ledeč nad Sázavou**, bergfrit. Foto: autor 2024.
200) **Ledeč nad Sázavou**, půdorys hradu v úrovni přízemí podle L. Svobody. Legenda 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. a 15. století, 3) zdivo první třetiny 16. století, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) klasicistní zdivo, 7) novodobé

zdivo, 8) terén, 9) rozsah novověké zámecké zástavby. Kresba autor podle: Ebelová/Svoboda 1993, 74, 76, 78.
201) **Chřenovice**, bergfrit a relikty paláce, pohled od východu. Foto: autor 2007.
202) **Chřenovice**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 218, lidarových dat.
203) **Polná**, celkový pohled na jádro hradu od jihovýchodu. Foto: autor 2015.
204) **Polná**, veduta hradu Carla Cappiho z roku 1617. Převzato z: Brych/Přenosilová 2002, 98.
205) **Polná**, kamenické díly portálu z poloviny 13. století, dnes uložené v lapidáriu hradu. Foto: autor 2015.
206) **Polná**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) archeologicky odhalené zdivo 13. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) novověké zdivo, 5) novověká zástavba předhradí, 6) vodní plochy. Kresba autor podle: Musil 2005, upraveno.
207) **Ronovec**, relikty hradního paláce, pohled od jihovýchodu. Foto: autor 2015.
208) **Ronovec**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 479 a lidarových dat.

VIII. Jižní Čechy

209) **Český Krumlov**, celkový pohled na hrad přes město od jihovýchodu. Foto: autor 2012.
210) **Český Krumlov**, Horní hrad, pohled z věže Hrádku. Foto: autor 2023.
211) **Český Krumlov**, Půdorys areálu hradu včetně Latránu. Legenda: A) Horní hrad, B) Hrádek, C) prostor II. předhradí, D) I. předhradí, E) Latrán, F) Předpokládaný rozsah prvotního šíjového příkopu; 1) raně gotické zdivo 13. století, 2) zdivo z doby kolem roku 1300, 3) zdivo z doby první poloviny 14. století, 4) opevnění předhradí ze 14. století, 5) mladší zástavba, 6) vodní plochy, 7) archeologicky zjištěný rozsah metalurgického provozu, 8) předpokládaný rozsah II. nádvoří. Kresba autor podle: Erneé/Nováček 1999.
212) **Český Krumlov**, Půdorys Horního hradu v úrovni přízemí. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo první poloviny 14. století, 3) zdivo 15. století, 4) starší renesanční zdivo, 5) renesanční zdivo z konce 16. století, 6) barokní zdivo 17. až 18. století. Kresba autor podle: vyhodnocení D. Menclové 1976 I, 406 a Pavelec 2010, 97.
213) **Český Krumlov**, přízemí východní hranolové věže. Foto: autor 2023.
214) **Český Krumlov**, Hrádek, celkový pohled od jihozápadu. Foto: autor 2012.
215) **Český Krumlov**, Hrádek, vstupní portál do věže. Foto: autor 2023.
216) **Český Krumlov**, Hrádek, vstupní chodbička do věže. Foto: autor 2023.
217) **Český Krumlov**, Hrádek, strop věže ve zvýšeném prvním patře. Foto: autor 2023.
218) **Český Krumlov**, Půdorys Hrádku podle J. Muka. Legenda: 1) gotické zdivou z přelomu 13. a 14. století, 2) renesanční zdivo, 3) barokní zdivo, 4) klasicistní a mladší zdivo. Kresba autor podle: Lancinger/Muk/Šimková 1989.
219) **Příběnice**, relikt oktogonálního berfritu, pohled z nádvoří. Foto: autor 2009.
220) **Příběnice**, relikt oktogonálního berfritu, pohled do bývalého interiéru. Foto: autor 2024.
221) **Příběnice**, pozůstatky obytné zástavby na jihozápadní straně hradu. Foto: autor 2024.
222) **Příběnice**, půdorys hradu podle D. Menclové. Převzato z: Menclová 1976, 180.
223) **Příběnice a Příběničky**, plánek areálu dvojhradí a podhradního osídlení s latrány podle B. Kutiny. Převzato z: Sedláček VII, 61.
224) **Příběničky**, příkop obklopující předhradí hradu. Foto: autor 2024.
225) **Příběničky**, relikt válcové věže. Foto: autor 2024.
226) **Rožmberk**, celkový pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2018.
227) **Rožmberk**, pohled na Dolní hrad z věže Jakobínky. Foto: autor 2025.
228) **Rožmberk**, druhotně osazené románské okno v přízemí západní hranolové věže. Foto: autor 2018.
229) **Rožmberk**, půdorys hradu podle J. Muka. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo archeologicky zjištěné v prostoru nádvoří, 3) gotická zazdívka hrotitého oblouku, 4) starší renesanční zdivo, 5) mladší renesanční zdivo, 6) barokní zdivo, 7) klasicistní zdivo, 8) zdivo spojené s romantickou úpravou 19. století, 9) novodobé zdivo. Kresba autor podle: Muk/Vilímková 1978, upraveno autorem.
230) **Rožmberk**, věž Jakobínka. Foto: autor 2025.
231) **Rožmberk**, vstupní portál věže Jakobínky. Foto: autor 2025.
232) **Vítkův hrádek**, relikty zdiva paláce. Foto: autor 2025.
233) **Vítkův hrádek**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 599 a lidarových dat.
234) **Stráž nad Nežárkou**, břitová věž v čele dnešního zámku. Foto: autor 2025.
235) **Stráž nad Nežárkou**, půdorys břitové věže v úrovni zvýšeného prvního, druhého a třetího patra. Kresba autor podle zaměření: Varhaník 1995, 351.
236) **Nové Hrady**, letecký pohled na hrad od jihovýchodu. Foto: autor 2023.
237) **Nové Hrady**, jižní hradní brána, pohled z parkánu. Foto: autor 2023.
238) **Nové Hrady**, průjezd jižní hradní brány s patrnou zazděnou drážkou pro zvedací mříž. Foto: autor 2023.
239) **Nové Hrady**, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) mladší gotické zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) goticko-renesanční zdivo, 5) novověké zdivo, 6) novodobé zdivo. Kresba autor podle: Muk/Urban 1991, 88, upraveno.

240) **Strakonice**, západní průčelí hradu s věží Rumpál. Foto: autor 2018.
241) **Strakonice**, celkový pohled na hrad a johanitskou komendu od jihozápadu. Foto: autor 2007.
242) **Strakonice**, hradní nádvoří s věží Rumpál. Foto: autor 2007.
243) **Strakonice**, presbytář kostela sv. Prokopa. Foto: autor 2009.
244) **Strakonice**, románské sklepení v hradním paláci. Foto: autor 2009.
245) **Strakonice**, raně gotický portál v hradním paláci. Foto: autor 2024.
246) **Strakonice**, kolo štěstěny v hradním paláci. Foto: autor 2009.
247) **Strakonice**, věž Rumpál. Foto: autor 2009.
248) **Strakonice**, klenba v prvním patře věže Rumpál. Foto: autor 2018.
249) **Strakonice**, okenní nika východního okna věže Rumpál. Foto: autor 2018.
250) **Strakonice**, východní okno věže Rumpál. Foto: autor 2024.
251) **Strakonice**, schodiště v síle zdi věže Rumpál. Foto: autor 2018.
252) **Strakonice**, raně gotický chrlič věže Rumpál. Foto: autor 2024.
253) **Strakonice**, půdorys hradu. Legenda: 1) románské zdivo, 2) raně gotické zdivo druhé poloviny 13. století, 3) archeologicky zjištěná zdivo kuchyňského traktu, 4) zdivo konce 13. století, 5) zdivo kolem roku 1300, 6) pozdně gotické zdivo, 7) zdivo 16. století, 8) pravděpodobně zdivo 16. století, 9) barokní zdivo a mladší. Kresba autor podle: Kašička/Nechvátal 2014, 286, 287, upraveno.
254) **Boršov**, jádro hradu od východu. Foto: autor 2023.
255) **Srdov a Boršov**, půdorysy hradů. Kresba autor podle: Durdík 1999, 76 a lidarového zaměření.
256) **Srdov**, hradní příkop. Foto: autor 2023.
257) **Horažďovice**, západní strana hradu, která vznikla během mladších gotických fází a je barokně upravena. Foto: autor 2012.
258) **Horažďovice**, půdorys zámku s vyznačenými středověkými konstrukcemi. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) rozsah středověkého sklepa pod nádvořím, který pravděpodobně souvisí s původním hradním palácem, 3) pozdně gotické zdivo, 4) parkánová hradba městského opevnění, 5) rozsah zámecké zástavby, 6) rozsah městské zástavby. Kresba autor podle: Durdík 1999, 165 a Indikační skici císařského stabilního katastru.
259) **Pořešín**, letecký pohled na areál hradu od jihovýchodu. Foto: autor 2023.
260) **Pořešín**, letecký pohled na jádro hradu od severu. Foto: autor 2023.
261) **Pořešín**, archeologicky odhalený relikt válcové věže. Foto: autor 2018.
262) **Pořešín**, hradní palác od severovýchodu. Foto: autor 2018.
263) **Pořešín**, relikt krbu v paláci. Foto: autor 2018.
264) **Pořešín**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo válcové věže ze 13. století, 2) zdivo obvodové hradby ze 13. století, 3) mladší fáze hradu z konce 13. století, 4) zdivo spojené s výstavbou nové brány do jádra hradu, 5) různé fáze zdiva 14. století, 6) různé fáze gotického zdiva předhradí. Kresba autor podle: zaměření: Durdík 2011, 88 a lidarových dat.
265) **Střela**, letecký pohled na hradní areál od východu. Foto: autor 2024.
266) **Střela**, torzo zástavby jádra hradu od východu. Foto: autor 2009.
267) **Vimperk**, pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2009.
268) **Vimperk**, Vlčkova věž v době probíhajícího archeologického výzkumu. Foto: autor 2009.
269) **Vimperk**, přízemí Vlčkovy věže. Foto: autor 2009.
270) **Vimperk**, archeologicky odhalená hranolová věž. Foto: autor 2009.
271) **Vimperk**, půdorys hradu podle T. Durdíka. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) pravděpodobné zdivo 13. století, 4) pravděpodobně mladší zdivo ze 13. století, 5) nasucho kladené zdivo 13. století, 6) zdivo z doby kolem roku 1400, 7) zdivo z počátku 15. století, 9) blíže nedatované zdivo, pravděpodobně z přelomu 14. a 15. století, 10) zdivo 14. nebo 15. století, 11) nedatované středověké zdivo parkánové hradby, 12) pozdně gotické zdivo, 13) mladší pozdně gotické zdivo, 14) pravděpodobně pozdně gotické zdivo, 15) gotico-renesanční zdivo, 16) blíže nedatované zdivo, 17) rozsah mladší novověké zámecké zástavby. Kresba autor podle: Durdík 2011, 117.
272) **Choustník**, jádro hradu s velkou hranolovou věží, pohled od východu z menší věže. Foto: autor 2023.
273) **Choustník**, jádro hradu s menší věží, pohled od západu. Foto: autor 2023.
274) **Choustník**, kružbové okno hradní kaple. Foto: autor 2023.
275) **Choustník**, detail zazděného okna hradní kaple, pohled od východu. Foto: autor 2023.
276) **Choustník**, východní zeď jižního paláce, kde se pravděpodobně nacházela kaple. S její existencí souvisí zazděné okno a také výklenky v síle zdi po jeho obou stranách. Foto: autor 2023.
277) **Choustník**, půdorys hradu podle J. Varhaníka. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) pilíře mostu, pravděpodobně raně gotické, 3) mladší fáze z konce 13. století, 4) hradba předhradí z první poloviny 14. století, 5) opevnění z 15. století, 6) zdivo 15. století, 7) zdivo 16. století, 8) moderní zdivo. Kresba autor podle: Varhaník/Zavřel 1994, 39 a lidarových dat.

IX. Západní Čechy

278) **Litice u Plzně**, jádro hradu od východu. Foto: autor 2009.
279) **Litice u Plzně**, půdorys hradu podle M. Novobilského a P. Rožumberského. Kresba autor podle: Durdík 1999, 338 a lidarových dat.
280) **Potštejn u Žinkov**, obvodové opevnění východní části hradu. Foto: autor 2021.
281) **Potštejn u Žinkov**, relikt bergfritové věže. Foto: autor 2021.
282) **Potštejn u Žinkov**, půdorys hradu podle P. Kauska. Kresba autor podle: Durdík/Sušický 2005, 150.
283) **Velký Kuřim**, obvodové opevnění v jižní části hradu. Foto: autor 2023.
284) **Velký Kuřim**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 2004, 167.
285) **Příkopy u Kdyně**, obvodové opevnění v jihozápadní části hradu. Foto: autor 2019.
286) **Příkopy u Kdyně**, půdorys hradu. Kresba autor s využitím lidarových dat.
287) **Zbiroh**, bergfritová věž. Foto: autor 2009.
288) **Rýzmberk**, letecký pohled na hrad od jihu. Foto: autor 2025.
289) **Rýzmberk**, relikt válcové věže. Foto: autor 2023.
290) **Rýzmberk**, půdorys hradu a suterénu paláce. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 13. století dochované v podobě terénních reliktů, 3) zdivo 14. století, 4) zdivo 15. století, 5) novodobé zdivo, 6) terén, 7) novodobá zástavba. Kresba autor s využitím lidarových dat, snímků z dronu a zaměření: Procházka 2004, 41 (suterén paláce), Kastl/Gersdorfová 2021, 26 (svrchní část paláce).
291) **Starý Herštejn**, relikt jižní válcové věže. Foto: autor 2010.
292) **Starý Herštejn**, půdorys hradu. Černě stojící zdivo převážně z 13. století, šedě zdivo odhalené archeologickým výzkumem. Kresba autor podle: Kausek/Procházka 2016, 157 a lidarových dat.
293) **Všeruby**, celkový pohled na areál hradu a románský kostel sv. Martina od jihu. Foto: autor 2025.
294) **Svojšín**, kostel sv. kostel sv. Petra a Pavla. Foto: autor 2023.
295) **Třebel**, podoba hradu k roku 1646. Převzato z: Sedláček XIII, 133.
296) **Volfštejn**, letecký pohled na hrad od jihovýchodu. Foto: autor 2023.
297) **Volfštejn**, relikty paláce, pohled od jihu. Foto: autor 2023.
298) **Volfštejn**, bergfrit. Foto: autor 2023.
299) **Volfštejn**, vstupní portál bergfritu. Foto: autor 2023.
300) **Volfštejn**, půdorys hradu podle Z. Procházky. Kresba autor podle: Procházka/Úlovec 1991, 263.
301) **Hrad na Lazurové hoře**, suťový kužel velké věže. Foto: autor 2023.
302) **Hrad na Lazurové hoře**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 322.
303) **Švamberk**, letecký pohled na hrad od severu. Foto: autor 2025.
304) **Švamberk**, relikt paláce a bergfritové věže, pohled od jihovýchodu. Foto: autor 2025.
305) **Švamberk**, relikt paláce a bergfritové věže, pohled od západu. Foto: autor 2025.
306) **Švamberk**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 2011, 106 a lidarových dat.
307) **Bor u Tachova**, letecký pohled na hradní areál od jihu. Foto: autor 2023.
308) **Bor u Tachova**, bergrfitová věž od severovýchodu. Foto: autor 2010.
309) **Bor u Tachova**, zazděná branka v branském průjezdu vedoucí pravděpodobně do parkánu. Foto: autor 2023.
310) **Bor u Tachova**, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) zdivo romantické přestavby, 7) novodobé zdivo. Kresba autor podle: D. Menclové 1976 II, 449 a Z. Knoflíčka, Procházka/Vetrák/Kortanová 2022, 137.
311) **Budětice**, letecký pohled na hradní plác a válcovou věž, v pozadí hrad Rábí. Foto: autor 2024.
312) **Budětice**, relikty válcové věže a paláce. Foto: autor 2024.
313) **Budětice**, Půdorys hradu. Kresba autor podle: Durdík 1999, 90 a lidarových dat.
314) **Hrad pod Hrnčířem**, šíjový příkop hradu. Foto: autor 2024.
315) **Hrádek u Zborov**, hradní příkop na severní straně hradu. Foto: autor 2024.
316) **Rabí**, hlavní obytná věž, jejíž archaická okna evokovala románské stáří hradu. Foto: autor 2009.
317) **Petrovice u Sušice**, kostel sv. Petra a Pavla, u něhož se nachází skromné zbytky hradu. Foto: autor 2024.
318) **Pušperk**, relikty obvodové hradby ze 13. století. Foto: autor 2013.
319) **Janovice nad Úhlavou**, relikty opěvnění jádra hradu, na jehož místě se nachází hřbitov. Foto: autor 2023.
320) **Klenová**, jižní strana jádra hradu, které bylo v 15. století opevněno novou linií opevnění. Foto: autor 2025.
321) **Klenová**, hranolová věž v západní části hradu, pohled od severu. Foto: autor 2025.
322) **Klenová**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) starší zdivo 15. století, 3) zdivo 15. století, 4) zdi mladší pozdně gotické fáze, 5) barokní zdivo, 6) barokní zámek. Kresba autor podle: Úlovec 2004, 115, lidarových dat, doplněno a upraveno autorem.
323) **Velharice**, jádro hradu od severu. Foto: autor 2024.
324) **Velharice**, východní strana hradu se zazděnou původní branou ze 13. století. Foto: autor 2024.
325) **Velharice**, plášťová hradba s okénky původního paláce. Foto: autor 2024.
326) **Velharice**, půdorys hradu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pravděpodobně gotické zdivo, 4) pozdně gotické zdivo, 5) novověké zdivo, 6) zdivo 19. století. Kresba autor podle: Anderle 2009, 52.

327) **Krašov**, celkový pohled na hrad od západu. Foto: autor 2012.
328) **Krašov**, blok zdiva ukrývající věžici s břitem. Foto: autor 2012.
329) **Krašov**, hrotitý portál vedoucí původně do suterénu paláce, nad ním zbytek druhého portálu, vedoucího do přízemí. Foto: autor 2012.
330) **Krašov**, půdorys hradu (stav odpovídající roku 1971). Legenda: 1) starší zdivo 13. století, 2) mladší zdivo 13. století, 3) mladší gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) zdivo moderní, 7) blíže nedatované zdivo, pravděpodobně novověké. Kresba autor podle: Durdík 1999, 295.
331) **Bečov**, celkový pohled od jihu. Foto: autor 2010.
332) **Bečov**, relikt bergfritové věže. Foto: autor 2010.
333) **Bečov**, půdorys hradu. Legenda: 1) raně gotické zdivo, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo, 6) klasicistní zdivo, 7) novodobé zdivo. Kresba autor podle vyhodnocení: Anderle/Kyncl 2002, 78 a Anderle 2007, 6.
334) **Klejnštejn**, půdorys hradu. Kresba autor podle: zaměření Z. Hefnera: Durdík 1999, 254.

X. Tvrze

335) **Tlestky**, půdorys tvrze. Kresba autor podle: Encyklopedie českých tvrzí III, 846.
336) **Kestřany**, centrální stavba tvrze ze 13. století. Foto: autor 2019.
337) **Kestřany**, klenutá místnost ze 13. století. Foto: autor 2009.
338) **Kestřany**, obdélné štěrbinové okénko ve východním průčelí ústřední budovy. Foto: autor 2019.
339) **Kestřany**, půdorys tvrze podle F. Kašičky. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století, 3) pozdně gotické zdivo, 4) renesanční zdivo, 5) barokní zdivo. Kresba autor podle: Encyklopedie českých tvrzí II, 289.
340) **Tichá**, letecký pohled na tvrz od západu. Foto: autor 2023.
341) **Tichá**, pohled na tvrz od západu. Foto: autor 2023.
342) **Tichá**, půdorys tvrze – rekonstrukce středověkého stavu. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) prostor s doloženou dřevěnou zástavbou, 3) zdivo 14. století. Kresba autor podle: podklady J. Hložka.
343) **Martinice**, letecký pohled na tvrz. Foto: autor 2014.
344) **Martinice**, půdorys tvrze podle K. Reichertové. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) zdivo 14. století. Kresba autor podle: Encyklopedie českých tvrzí II, 452.
345) **Chodov**, pohled na tvrz od západu. Foto: autor 2025.
346) **Ervěnice**, půdorys tvrze. Kresba autor podle: Encyklopedie českých tvrzí I, 146.
347) **Slavkov**, pohled na věž tvrze a západní průčelí kostela od jihozápadu. Foto: autor 2010.
348) **Slavkov**, půdorys tvrze podle P. Chotěbora a M. Rykla. Legenda: 1) zdivo 13. století, 2) pozdně gotické zdivo, 3) renesanční zdivo, 4) barokní zdivo, 5) klasicistní, 6) novodobé zdivo. Kresba autor podle: Encyklopedie českých tvrzí III, 709.

XI. Kolonizační provizoria, „horské hrádky“ a refugia

349) **Bolkov**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Wolf 1977, 110 a Durdík 1999, 71.
350) **Bradlo**, půdorys hradu podle A. Hejny. Kresba autor podle: Hejna 1974, 369.
351) **Hradiště nad Semteší**, šíjový příkop a valová fortifikace v čele jádra hradu. Foto: autor 2024.
352) **Hradiště nad Semteší**, půdorys hradu. Kresba autor podle: Frolík/Sigl 1994, 97 a lidarových dat.
353) **Raciberk**, půdorys hradu. Kresba autor podle: John/Řeřichová 2019, 338.
354) **Nový hrad (Zámeček) u Stráže**, půdorys hradu. Kresba autor podle: lidarových dat.
355) **Hrad na Stožecké skále**, výhled z hradu do údolí, které místní posádka kontrolovala. Foto: autor 2024.
356) **Cvilínek**, půdorys opevněného objektu. Kresba autor podle: Hrubý/Hejhal/Hoch/Kočár/Malý/Macháňová/Petr/Štencl 2012, 351.

Kniha *Počátky šlechtických hradů v Čechách* je věnována především vzniku a rozvoji šlechtických hradů v době přemyslovské. Právě tehdy se šlechtický hrad stal jedním z nejviditelnějších symbolů rostoucí moci šlechty, jež v průběhu 13. století zažívala období značného rozkvětu. Identitu a nové sebevědomí šlechty vyjadřovala rytířská kultura, postupně recipovaná od počátku zmíněného století z center v západní Evropě, zejména z Římsko-německé říše. Od této doby až dodnes hrady coby pohledové dominanty spoluutvářejí naši kulturní krajinu. Z některých se dochovaly toliko ruiny, jež se malebně a pyšně tyčí na skalách, jiné, polozapomenuté a ukryté v lesích, se staly němými svědky někdejší zašlé slávy těchto imponujících staveb. Autor v knize sleduje hradní architekturu od jejích dřevo-hlinitých počátků na přelomu 12. a 13. století (Příkopy u Kdyně či Železnice). Věnuje se rovněž vzniku prvních „klasických", tedy zděných hradů v době vlády Václava I., jako jsou Český Šternberk, Strakonice, Český Krumlov, Rožmberk, Rýzmburk, Náchod nebo Lemberk. Neopomíjí ani dobu vlády Přemysla Otakara II. a Václava II., kdy vznikla celá řada šlechtických hradů, mezi nimiž vynikají především Vízmburk, Říčany či Zvířetice. Kromě toho se zabývá také zajímavou badatelskou otázkou geneze a podoby starších sídel šlechty, tedy zejména tzv. dvorců a s nimi spojených vlastnických kostelů. V závěru nalezneme kapitolu o tvrzích a také o různých typech fortifikací, jako byly tzv. kolonizační provizoria, „horské hrádky" a refugia.

Kniha pojednává o téměř 200 lokalitách – hradech, dvorcích i tvrzích. Řazení jednotlivých lokalit ale není upořádáno chronologicky nebo podle hradní typologie, ale regionálně, což usnadňuje orientaci z pohledu vzniku a vývoje šlechtických dominií. Pozornost věnuje autor rovněž badatelskému diskurzu, který je zcela zásadní pro pochopení toho, jak se s narůstajícím množstvím informací postupně v odborné obci vyvíjelo naše vnímání fenoménu hradu, který již nehraje roli pouze romantického reliktu rytířských časů, ale stal se neocenitelným zdrojem poznání každodennosti i reprezentace života ve středověku.

Čtenáři se tak poprvé dostává do rukou ucelená monografie věnovaná šlechtickým hradům 13. století, cílená nejen na kastelology, historiky či historiky umění, ale rovněž na zájemce o hradní architekturu, historii nebo všeobecně kulturní dědictví z řad širší veřejnosti.

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY
V PLZNI